

VEZE u NOB-u. 1943-1945

Dr VESELJKO HULJIĆ
MILOVAN DŽELEBDŽIĆ

Dr. VESELJKO HULJIĆ
MILOVAN DŽELEBDŽIĆ

veze
mi-lo-va-n

2

1943-1945

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD

N a ě e l n i k
DORDE STANIĆ, pukovnik

RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI
JUGOSLAVIJE

KNJIGA DVESTA ŠEZDESET PRVA

MONOGRAFIJE
JEDINICA NOV I PO JUGOSLAVIJE

KNJIGA DEVEDESET TREĆA

UREDIVAČKI ODBOR

RAHMJA KADENIĆ, general-pukovnik, predsjednik, članovi: ALI ŠUKRIJA, RISTO
DŽUNOV, MILAN DALJEVIĆ, general-pukovnik, DAKO PUAC, general-pukovnik, ŽIKA
STOISIĆ, general-potpukovnik, FABIJAN TRGO, general-potpukovnik, VELJKO MILA-
DINOVIĆ, general-potpukovnik, JOCO TARABIĆ, general-potpukovnik, METODIJE
KOTEVSKI, general-potpukovnik, AVGUST VRITAR, general-potpukovnik, SVETOZAR
ORO, general-potpukovnik, MISO LEKOVIĆ, pukovnik, AHMET DONLAGIĆ, pukovnik,
VIKTOR KUČAN, pukovnik, RADOMIR PETKOVIĆ, pukovnik - glavni urednik

UREDNIK

MOMCILO KALEM, pukovnik

RECENZENTI

TIHOMIR CVETKOVIĆ, pukovnik
JOŽE ZANOŠKAR, potpukovnik

Dr VESELJKO HULJIĆ
MILOVAN DŽELEBDŽIĆ

V E Z E
U NARODNOOSLOBODILAČKOJ
BORBI 1943-1945.
KNJIGA DRUGA

BEOGRAD, 1984.

REC AUTORA

Autor knjige »Veze u NOB 1941-1942« Mirko Četković iznenada je preminuo 1977. godine, ne ostvarivši svoje namjere da pristupi pisanju druge knjige za preostalo vrijeme NOB-e od 1943. do 1945. godine, čime bi se privela kraju zamišljena monografska cjelina.

Novim autorima je stavljen na raspolaganje veliki broj spisa koje je prikupio i sačinio u svom istraživačkom radu preminuli Mirko Četković, kao i neredigirana i redigirana ratna sećanja preko 600 preživelih učesnika NOB, boraca i rukovodilaca za višetomnu ediciju »Veze u NOB 1941-1945«.

Proučavanjem literature i brojnih već objavljenih djela i članaka, općeg i stručnog značenja, autori druge knjige razradili su procese razvika veza za period od početka 1943. godine do konca NOB-e, odnosno do 15. maja 1945. godine U prvoj glavi ove knjige rezimirano je stanje veza koncem 1942. godine odnosno početkom 1943. godine. U njoj su iznijeti neki podaci iz perioda 1941-1942. godine a izuzetno i u nekim slijedećim poglavljima. Zbog toga da bi se hitnije pojedinaosti razvika veza prema sadržajima iz prve knjige povezale sa onim problemskim cjelinama, koje se izlažu u drugoj knjizi.

Od početka 1943. godine, razvitak veza u sklopu cjelokupnog razvika NOP i njegovih oružanih snaga veoma je kompleksna i specifična pojava. Naime, organizirane veze bile su potrebne za Vrhovni štab NOV i POJ i glavne štabove, kao i za najmanje sastave i najkrupnije štabove i komande i jedinice vidova, rodova, službi i ustanova NOV i POJ (JA). Također, za sva rukovodstva i organe NOP uključno, od AVNOJ-a pa do seoskih narodnooslobodilačkih odbora ili, pak, sekretarijata partijskih ćelija do akcionih odbora u okupiranim gradovima i manjim naseljima. U tom sistemu veza, intenzivno korišćenje kurira bilo je uvijek usklađeno sa narastanjem veza pomoću tehničkih sredstava. U sklopu toga procesa razvijale su se grane (sektori) vrste veza (radio, telefonsko-telegrafskih, signalnih, kurirskih), pa i one za materijalno-tehničku problematiku, snabijevanje, te i nastavu odnosno za osposobljavanje i školovanje stručnog osoblja i kadrova za organe i jedinice veza. Čitav proces bio je isprepleten iznalaženjem povoljnijih organizacijsko-formacijskih rješenja i zbog najprikladnije popune tehničkim sredstvima i opremom. Osobenosti, za trajanja tih procesa, ispoljavale su se u svim jugoslovenskim dijelovima, ne samo zbog općeg razvika NOP-a i oružane borbe, nedostatka tehničkih sredstava i stručnog osoblja, već i zbog različitog načina strukturalno-organizacijskih ostvarenja. Praćenje toga moguće je samo za NOV i POJ i to za najhitnije pojave, koje su se i odražavale na veze NOP-a u cijelini.

U ovoj knjizi tako je i postupljeno, u odnosu na problemske cjeline s težnjom da se hitne pojave iznose hronološki u što većoj mogućoj mjeri, odnosno, usklađeno sa periodizacijom NOB-e. Prostorno ograničenje, uvjetovalo je iznošenje najhitnijih općih pojava i konkretnih rješenja, koja su zatim prevladala u NOV i POJ. Sačuvana i da sada neobjavljena arhivska grada, objavljeni dokumenti i grada, znanstve-

ni i stručni radovi i časopisi, memoarskih zapisa, ratnih sjećanja i druga specifična djela i prikazi o razviku veza u NOB-i su brojni. Obiman broj prikupljenih sjećanja za višestomnu ediciju »Veze u NOB 1941-1945«, neiscrpan je fond sveobuhvatne tematike o rukovođenju i za te potrebe korišćenju svih vrsta veza u NOB. Autori su samo bili u mogućnosti da sve to prouče, te hitinija zapažanja i iznijete činjenice nekih od autora, a uspoređeno sa raspoloživim primernim povijesnim izvorima, interpretiraju objašnjenjem razvika organa i jedinica veze u NOB-i, kao cjeline.

Nemoguće je bilo bolje i svestranije razjasniti osobenosti i postignuća u pojedinim krajevima zemlje o problematici veza u cjelini, a još manje za sve čak i važnije strukture oružanih snaga i NOP-a i njihovo angažiranje u značajnim operacijama NOB-e. Cilj je postignut ukoliko zainteresirani čitalac stekne konkretnija saznanja o procesu razvika veza NOB-i, odnosno Jugoslovenske armije od 1. marta 1945. do konca NOB-e, usklađeno sa razvitkom vrsta veza, obuke i školovanja, i rješavanja materijalno-tehničkih problema. Dopunski, pak, ako potakne učesnike tog razvika da svojim naknadnim angažovanjem daju konkretniji doprinos za razjašnjavanje pojedinih specifičnih pojava i složenijih tema, na osnovu kojih bi neki od njih i nadođu stručno osposobljeni, uz naknadni istraživački proces, dali analitička ili sintetizirana djela iz iste i slične problematike veza u NOB-i. U tom pogledu na raspolaganju su im u Historijskom kabinetu veza OS pri Školskom centru veze (SCV) pohranjeni, od autora prikupljeni ili ispisani, dokumenti i materijali a koji su samo djelimično iskorišćeni.

Bilješkama, odnosno fusnotama, shemama i pregledima dopunjava se tekst. Pomenuta lica u knjizi u vezi su sa odgovarajućim tekstom a i nemoguće je bilo naznačiti sve važnije aktere zbivanja i razvojnog procesa, ovo je samo sažeti prikaz. Jer u tom procesu primarni su bili doprinosi ljudstva, boraca i rukovodilaca veze, za ostvarivanje svih vrsta veza i u održavanju raznovrsnih, mnogotipičkih sredstava veze. Najspособniji, postavljeni su na rukovodeće dužnosti ili uzdizani na više položaje u organima i jedinicama veze.

Pokretač monografije (Uprava veza GŠ JNA) i izdavač (Vojnoizdavački zavod JNA), uz doprinose osoblju Historijskog Kabineta veze OS, zaslužni su za podsticanje i usmeravanje autora da za čim kraće vrijeme završe istraživački rad pisanje ovog djela. Autori, pak, posebno zahvaljuju svima onima koji su pisanim i usmenim sjećanjima dali priloge za ratna sjećanja »Veze u NOB 1941-1945«, bez obzira koliko su korišćeni njihovi podaci. Tako oni svojim, i autori ovim djelom, daju skroman doprinos za potpunije rasvijetljavanje borbenih i stručnih napora vezista u prevladavanju složenog problema rukovođenja NOP-om i njegovim oružanim snagama od početka 1943. do konca NOB-e.

A u t o r i

PRVI DEO
Od konca 1942. do jeseni 1944. godine

G l a v a I

PRIKAZ STANJA VEZA KONCEM 1942. I POČETKOM 1943. GODINE

U knjizi »Veze u NOB-u 1941-1942« autor nije rezimirao stanje veza po završetku bihačke operacije, vjerovatno smatrajući da će to uraditi u uvodu svoje druge knjige. Radi kontinuiranosti objašnjenog tekstom završnog dijela prve knjige, u ovoj knjizi¹⁾ započinje se sa prikazom stanja veza koncem 1942. godine i nadovezuje se na zbiivanja do početka 4. neprijateljeve ofenzive (20. siječnja 1943). Uz sažet prikaz opće situacije, retrospektivno se iznosi i ono što je bilo najkarakterističnije za veze u cjelini, do i za trajanja Bihačke republike, tako, da bi se završni sadržaj prvog dijela uskladio sa uvodnim tekstom drugog dijela monografije o historijatu razvika veza u NOB-i.

BIHAČKA REPUBLIKA I RUKOVODENJE VEZAMA

Za bihačke operacije, u prvoj polovini studenoga 1942, a uz pomoćne borbeno aktivnosti na drugim bliskim područjima, stvorena je slobodna teritorija Bihačke republike, koja je koncem godine obuhvatila 48.000 km². U Bihaću 26. i 27. studenoga održano je Prvo zasjedanje AVNOJ-a. Osim iz Bihaća, rukovodjenje je usmjeravano iz Centra veze (CV) u Bosanskom Petrovcu. Na slobodnoj teritoriji, osim kurirskih veza, intenzivnije su korišćeni svi elementi PTT sistema, kao i početne radio-veze između Vrhovnog štaba NOV i POJ (VS) sa postojećim glavnim štabovima i višim štabovima združenih jedinica, uglavnom korpusa i divizija.²⁾

Komande (Banijskog, Kordunaškog, Primorsko-goranskog 1. i 2. ličkog, Podgrmečkog, Jajačko-Ključkog, Drvarskog, i Bihačkog) vojnog područja, uz do-prinose jedinica veze operativnih komandi, objedinjavle su PTT i ostale veze u jedinstveni teritorijalni sistem.

Do početka studenoga oružane snage NOP-a imale su 28 brigada, uz brojne NOP odrede. Od nekih brigada su ubrzo osnovane prve dvije divizije (1. i 2. pro-

1) Od prvobitnog autorovog rukopisa (562 str. teksta, 213 str. bilješki i preko 60 crteža i pre-gleda - ukupno 850 stranica), čiji su kompleti pohranjeni (kod autora i u Istorjskom kabinetu veza OS pri SCV u Beogradu), skraćanjem (uvoda i glava I do III zajedno, za naslove: Rukovođenje ve-zama, Teritorijalne veze, Operativne veze štabova i jedinica - svega 350 stranica) priredena je Glava I ove knjige. U manjem obimu, skraćeni su tekst i bilješke ostalih poglavlja.

U ovom radu, brojni izmjeni podaci su prema redigiranim sjećanjima (koja su registrirana i ču-vaju se u Kabinetu veza OS pri SCV) prije njihovog objavljivanja u pojedinim tomovima navedenih zbornika ratnih sjećanja. Iskorišćeni podaci pojedinih autora, navesti će se u odgovarajućim bilje-škama.

2) Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, tom II, knj. 6, dok. br. 150 (dalje: Zb. NOR-a, tom II, knj. 6, dok. 150) od 07. 11. 1942. u kojem se navode podaci: o zaplijenjenim radio-uređajima i opremi u Bihaću, osposobljavanju radio-stanice GS NOV i PO Hrvatske (GSH-e), te i o obnovi dijelova trasa terito-rijalnog PTT sistema.

leterska), a do konca prosinca još sedam (3. do 8. i 4. slavonska, kasnija 12.) divizija, a predviđalo se osnivanje 9. i 10. divizije. Prvog studenoga bio je osnovan 1. bosanski korpus (4. i 5. krajiška divizija), a 22. studenoga i 1. hrvatski korpus (6. lička, 7. banjska, i 8. kordunska divizija), uz jednovremeno ukidanje Operativnog štaba za Bosansku krajinu i štaba 1. operativne zone Hrvatske (1. OŽH). Formacijom korpusnih štabova predviđani su i »oficiri za veze«, sa zadatkom da organiziraju i rukovode organima i jedinicama veza u divizijama i brigadama.

Iz shema br. 1-6 razazuje se raspored štabova NOVJ i komandi vojnih područja; način ostvarivanja rukovođenja NOP-om i NOV i POJ; organiziranost jedinica veze; razgranatost teritorijalnih kurirskih veza; proces razvika relejno-kurirskog sistema Slovenije; i povezanost teritorijalnih i operativnih obavještajnih organa - sve sa stanjem od konca 1942. i procesima naknadnog razvika.

Uočljivo je da je VP NOV i POJ i tada neposredno rukovodio 1., 2. i 3. divizijom, a sa ostalim divizijama i nižim štabovima preko štaba 1. bosanskog korpusa i preko zemaljskih i pokrajinskih glavnih štabova. Do proljeća 1943. oružane snage NOP-a brojale su oko 150.000 boraca, okupljenih u dva korpusa (sa 5 divizija, odn. 15 brigada i 3 NOP odreda), a van korpusnih sastava još 6. divizija, 13 brigada, 31 NOP odred, 12 bataljona i druge manje jedinice. Tada su okupatori i kolaboracionisti raspolagali sa oko 900.000 vojnika.³⁾

Neposredno ili preko glavnih štabova, Vrhovni štab rukovodio je svim elementima jugoslavenskog NOP na slobodnim područjima i u okupiranim dijelovima, pod veoma otežanim uvjetima. Jer, održavanje neposrednih kontakata sa političkim i vojnim rukovodstvima bilo je moguće samo na teritoriji BiHčke republike, a sa svima ostalima posredno, najčešće upućivanjem ovlašćenih delegata ili pak posebnih kurira. Nadalje, inicijativama svih štabova osiguravano je rukovođenje borbenim aktivnostima jedinica i ostvarivana suradnja (sadejstva) sa rukovodstvima u pozadini. Pozadinski organi imali su zadatak da osiguraju teritorijalnu međupovezanost u prostornim granicama svojih ovlašćenja. Pri VS NOV i POJ 24. prosinca 1942. osnovan je Odsjek za vojne vlasti u pozadini, predvođen Mošom Pijade. Svoje utjecaje, navedeni Odsjek ispoljavao je preko odgovarajućih odsjeka u glavnim štabovima i ostalim komandama, a njihovi pak odsjeci, preko komandi vojnih područja i nižih struktura, čiji su krajnji punktovi bile neke od izdvojenih partizanskih straža. Rukovodeće strukture partijskih, skojevskih, masovnih organizacija i narodnooslobodilačkih odbora (tada postojećih i naknadno osnovanih) na slobodnim teritorijama i u okupiranim dijelovima, upostupjivale su elemente pozadinsko-teritorijalne međupovezanosti. Uglavnom, to je ostvarivano kurirskim vezama, po zasebnim pravcima ili po relejnom sistemu.

Do konca 1942. najveći dio zadataka u odnosu na razmjenu pisanih materijala, usmenih poruka i paketnog prometa obavljali su kuriri. Jer, saobraćaj preko tehničkih uređaja (telefonskih, signalnih, i radio) tek je za teritorijalne i operativno-taktičke potrebe, tada, samo djelimično olakšavao prenapregnute napore kurira. Sire uvođenje tehničkih sredstava, kasnije, predviđetovalo je sistematiziraniji razvitak veza NOP-a, a primarno onih za NOV i POJ.

Za razvitak veza primarno je bilo da se ostvari što bolja popunjenost stručnim osobljem u postojećim, novoosnovanim i planiranim vodovima i četama za vezu brigada, divizija i korpusa, a i vojnih područja. Uz osiguravanje tehničkih i drugih sredstava i opreme za veze. Zatim, da se u sastavima područnih komandi i viših štabova (zaključno sa divizijama) postave pojedinci (referenti, odn. oficiri za veze) ili više stručnih lica (sekcije, odsjeci, ili slično), radi planiranja, upostavljanja i održavanja veza u NOV i POJ.

3) Vojna enciklopedija, naklada Uprave VE, Beograd, II izdanje, tom 5, str. 777 (dalje: VE II izdanje, tom 5, str. 777), a za stanje NOV i POJ polovinom ožujka 1943. godine.

U odnosu na status veza, tada za NOV i POJ posebne dileme nisu se postavljale, jer su se veze razvijale i ostvarivale prema izrazitim osobenostima razvika NOP i NOV i POJ.

U armijama SAD, Velike Britanije, SSSR-a i Njemačke, jedinice veza bile su jedan od rodova vojske. Ostale armije imale su službu veza u sastavu roda inženjerije, ili pak kao jedne od grana tehničke službe. Slično je bilo i u bivšoj jugoslavenskoj vojsci (BJV), kao i u pojedinim fazama razvika NOV i POJ. Brojni rukovodioci veze NOV i POJ služili su kadrovski rok, kao vezisti ili pak pojedinci bili su oficiri ili podoficiri bivše jugoslovenske vojske. Također i stručnjaci angažirani, već do tada, u djelatnosti veza NOP-a, pa i oni koji su u građansvu radili u poštanskim i sličnim stručno-tehničkim ustanovama, opredjeljuju se da rade na razviku veza ili im se daju zadaci da to rade. Osnivanje divizija i korpusa pospješuje, nužno, intenziviranje kurirskih veza, koje su bile zasnovane, na prakti predratnog revolucionarnog ilegalnog rada i dotada stečenog iskustva u NOB. Masovnja primena veza tehničkim sredstvima, logično, zahtijevala je da se u organiziranju veza iskoriste uzori, nazori i saznanja iz BJV i nadograđuju novostečenim, pa i onima osobenima, koje će nametati uvjeti razvika narodnooslobodilačke borbe u pojedinim dijelovima Jugoslavije. Cīm samostalnije rješavanje problematike veza od strane stručnih organa, a uz neprekidan nadzor i usmjerivačku podršku, bilo je u skladu sa intencijama viših političkih i vojnih rukovodstava NOP. Da se to postigne, angažirani za organiziranje, uspostavljanje i održavanje veza na frontu i u pozadini, računajući sa plijenom tehnike i opreme u borbama, bili su sigurni da će usavršavanjem postojećeg stručnog osoblja i osposobljavanjem novopristiglih u jedinice obezbijediti najprikladniji razvika sistema veza. Sve to, usklađeno sa razvikom NOP i njegovih oružanih snaga, a prema specifičnostima u pojedinim dijelovima Jugoslavije.

STANJE VEZA PRI VŠ NOV I POJ I U POTIHNJENIM JEDINICAMA

Vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito, a u odnosu na Vrhovni štab, neposredno je davao zadatke šefu radio-stanice Veljku Dragičeviću i zaduženom za šifru prof. dr Pavlu Saviću (do Prvog zasjedanja AVNOJ-a, kada je on bio izabran za potpredsjednika Izvršnog odbora AVNOJ-a) odn. Branki Savić⁴ a često i šefu kurira Marku Popoviću Piperu.

U sastavu VŠ NOV i POJ postojeći Tehnički (inženjerijski) odsjek, predvođen inž. Vladimrom Štimovom Volodom, bio je privremeno odgovoran i za problematiku telefonsko-telegrafskih veza i poštanskog saobraćaja, a preko svoje »PTT sekcije«, koju je predstavljao Referent za PTT saobraćaj Pero Vuković. Njemu je neposredno bio potčinjen šef »pokretne linijske grupe« Isidor Jakšić Lala (po njemu, ovu grupu od oko 30 telefonistu-linijaša nazivali su »Lalini žicari«).⁵ Na čelu Odsjeka za vojne vlasti u pozadini bio je Moša Pijade, koji je usmjeravao šefa Tehničkog odsjeka radi što efikasnijeg organiziranja teritorijalnog PTT sistema (u tome sklopu i kurirsko-relejnih mreža). Šef tehničke »priručne radio-

4) Izjava akademika prof. dr Pavla Savića, sada predsjednika SAN u Beogradu i Branke Savić, napisana u Beogradu 20. 11. 1968. godine. Na str. 10 ovaj bračni par ukazuje: »U Vrhovnom štabu nije postojao načelnik veza: sva naređenja u pogledu veza primali smo od Tita.

Što se tiče našeg rasporeda za vreme pokreta i bavljenja u mestu on je izgledao ovako: mi šifrant, radio-stanica i telegrafista (radiotelegrafista ... p.a.) uvek smo bili uz Tita, odnosno u njegovoj neposrednoj okolini. Spavali smo zajedno sa njegovim linijama pratiocima.«

5) Zb. NOR-a tom II, knj. 7, dok. 65. od prosinca 1942. instrukcija šefa Tehničkog odsjeka VŠ NOV i POJ po kojoj se, između ostalog (primjerice, izvođenje električne instalacije za rasvjetu), ukazivalo da: »Iako izgradnja stalnih TT linija ne spada u direktan zadatak Tehničkog odsjeka, Odsjek ima dužnosti da pruži partiji linijaša (tj. »pokretnoj linijskoj grupi« - p.a.) pomoć u smislu nabavke radne snage i prijevoznih sredstava.«

ne», pretežno radio-smjera, bio je radio-tehničar Dragan Đaković, a student tehnike Slobodan Nakićenović (uz pomoć tehničara Stieve Andrića i automehaničara Božidara Škara Boška) brinuo se za radioničko-remontno, elektropogonsko i materijalno-snabdjevačko poslovanje.⁶⁾

Dakle, PTT sekcija odn. njen referent za PTT saobraćaj i stručno njemu potčinjeni iz »pokretne linijske grupe« i telefonske desetine sačinjavali su **TT sektor** pri Vrhovnom štabu. Svi su oni bili zaduženi za eksploatiranje PTT sistema i uspostavljanje i održavanje telefonskih veza na komandnom mjestu i za ostale potrebe Vrhovnog štaba. Malobrojna raspoloživa sredstva i način organiziranja telefonskih veza, od strane TT sektora, prikazani su shemom br. 7, »telefonske veze VŠ NOV i POJ (od 8. do konca siječnja 1943. godine)«.⁷⁾

Radio-službom (radio-vezama) rukovodio je Veljko Dragičević, koji je pri likom unapređenja u oficirski čin, u biltenu VŠ br. 28 predstavljen kao šef radio-službe pri VŠ NOV i POJ. On je istovremeno radio na radio-stanici, kao manipulant. Potpomagali su mu u radu Antio Duplanić, a kasnije i drugi. Raspolagao je sa radio-stanicom (davač »Džek« i primač TORN-EB). Osoblje za prijem i predavanje »pres-emisija« (na Telephunken primaču, vijesti »Slobodne Jugoslavije« i »presove« inozemnih stanica) sačinjavali su radio-telegrafist Jozo Butorac i Fjodor Mahin, prevodilac. Imao je i osoblje za rad na održavanju tehnike i njenih izvora za napajanje, kao i kurira ekspedicije, a povremeno i pridate borce, za pojedine poslove materijalno-snabdjevačkog značenja.

Podaci o raspoloživim i izrađenim radio-uredajima, radio-centru (RC), i uspostavljenim i održanim radio-vezama iznijeti su u shemi br. 8 »Radio-veza Vrhovnog štaba NOV i POJ (od konca 1942. do završetka 4. neprijateljske ofenziva, a uglavnom i do kapitulacije Italije)«.⁸⁾

Kurirskim vezama rukovodio je već navedeni komandir kurira. Kuriri su, za određene zadatke, birani iz jedne od streljačkih četa Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Uglavnom, kuriri su upućivani, pojedinačno i grupno, po zasebnim pravcima, i na najraznovrsnije razdaljine.⁹⁾

Zamjenik političkog komesara Pratećeg bataljona Branka Savić šifrirala je i dešifrirala najvažnije radiogramе i telegrame, a ujedno je bila i odgovorna za **šifranski sektor**, koji je izravno usmjeravan od Vrhovnog komandanta ili od njegova ovlaštenih članova Vrhovnog štaba.¹⁰⁾

Rukovodioci sektora dogovorno su rješavali problematiku organiziranja, uspostavljanja i rada CV Vrhovnog štaba, a prema svojim ovlaštenjima i nadležnostima. Kontaktе i usmjeravanje u odnosu na stručne organe u nižim štabovima oni su ispoljavali s osnova svojih stručnih dužnosti i postavljenih im zadataka, tada i suglasno principu nadležnosti upravnih prema potčinjenim centrima odnosno stanicama veza. Rukovodioc radio-sektora Veljko Dragičević usmjeravao je razvitak radio-veza NOV i POJ, ali ne i za ostale vrste veza. Referent za PTT saobraćaj Pero Vuković bio je odgovoran za cjelokupnu problematiku teritorijalnog PTT saobraćaja. On je sudjelovao i u razradi prednacrtа »Uredbe

6) M. Antunac, »Sjećanja«, inosi podatke o svome radu pri VŠ, a također o radu i zadacima drugih lica, isto, u vezi s ovim i djelovanja drugih pri VŠ, a posebno u radio-tehničkoj radionici, pa i u izradi, prepravljaju ili opravljaju radio-uredaja i opreme, te i u njihovom raspoređivanju jedinicama.

7) VE II izdanje, tom 10, str. 624. M. Antunac, »Sjećanja«, a u odnosu na sastav pojedinih sektora veza pri VŠ, posebno telefonskog sektora i pridate mu »pokretne linijske grupe« i obavljanim zadacima u centru veze i van njega. S toga osnova rekonstruiran je i navedeni crtež telefonskih veza Vrhovnog štaba.

8) A. Gančević, »Sjećanja«, a u odnosu na njegovo kasnije pristizanje (sredinom veljače 1943) i djelovanje kao radio-telegrafiste pri VŠ. - Uz dopune prema sjećanjima M. Antunca i drugih, a s osnova arhivskih izvora iznijet je sastav »radio-sektora«, pa je rekonstruisan i sistem radio-veza.

9) M. (Mirko Čeković), Veze u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1942, VIZ JNA, Beograd 1976 (dalje: M. Čeković, Veze ..., nd.), str. 349.

10) Zb. NOR-a, tom II, knj. 6, dok. 157, bilješka 2, a u odnosu na dužnost Branke Savić.

0 organizaciji poštanskog i TT saobraćaja na oslobođenoj teritoriji»¹⁰ čiji su prijedlog 1. siječnja 1943. Vrhovnom štabu zajednički podnijeli njegovi članovi (Moša Pijade, Pavle Ilić, i Vladimir Smirnov Voloda.

Navedenom uredbom, bili su precizirani uloga i zadaci PTT ustanova i organa, te i način organiziranja teritorijalnih veza. Razrađen je bio i u praksi sistem ose («direktrise») i pravaca TT (i kurirskih) veza Bihačke republike. Vidjeti shemu br. 9. Intencija je bila da se i teritorijalne kurirske veze održavaju preko pošta. No, na široj osnovi, a za međupovezanost Bihačke republike s graničnim joj i drugim područjima, kurirske teritorijalne i operativne veze sačinjavale su razgranate mreže relejnih i zasebnih pravaca operativnog i područnog značenja.

Tako je bilo moguće da se telefonskim i kurirskim vezama rješavaju svi najvažniji borbeni i drugi zadaci, pa čak i oni radi zbrinjavanja ranjenika koncem 1942. razmještenih u sanitetskim stacionarima i provizorijumima, na dijelovima teritorije Bihačke republike. Vidjeti shemu prilog br. 10.¹¹⁾

Vrhovnom štabu, direktno su bili potčinjeni štabovi i jedinice 1. i 2. proleterske divizije i 3. udarne divizije, a također i 1. bosanskog korpusa, odn. sve oružane snage NOP na teritoriji Bosne i Hercegovine, čiji je Glavni štab bio rasformiran sredinom srpnja 1942. godine. Organiziranost veza pri VS NOV i POJ, kao i kurirskog i PTT saobraćaja na teritoriji Bihačke republike, imala je utjecaja i na stanje veza brojnih štabova i jedinica a posebno onih neposredno potčinjenih centralnom političkom i vojnom rukovodstvu NOP.

Za operativno-taktičke potrebe, osnovne su bile kurirske veze, uz dopunske signalne u borbenom rasporedu, dok su telefonske veze tada štabovi brigada, prvenstveno 1. proleterske, koristili za najvažnije unutarnje i veze suradnje, sa osloncem na područni PTT sistem. Slično, prakticirano je i u krajiškim brigadama, pri čijim štabovima su postojale grupe kurira i odjeljenja telefonista-linijaša, ujedno signalista. Pri osnivanju divizija i korpusa, za razvitak veza nedostajalo je ne samo tehničkih sredstava već i stručnog osoblja, a pogotovo za komandne i tehničke dužnosti. Jer, do tada nisu postojale mogućnosti za obuku i školovanje, a onih sa predpremom bilo je vrlo malo i to uglavnom PTT linijskih nadzornika. U postojećem vodu za vezu 1. proleterske brigade stanje je bilo najstrođenije, zahvaljujući zalaganju Mile Droce, vodnika voda za vezu, i sa njime okupljenih manjih PTT linijskih stručnjaka. Većina njih, a i sa sredstvima, prekomandirani su i tako je formiran vod za vezu prateće čete 1. proleterske divizije.¹²⁾ Uglavnom, od telefonista-linijaša i grupe kurira.

Po tome uzoru poduzimali su mjere, za formiranje vodova za vezu, i štabovi drugih divizija, težeći da se osnuju brojno jači vodovi za vezu pri štabovima brigada. U sastavu većine štabova, pa ni 1. bosanskog korpusa, do konca 1942. nisu još bili postavljeni referenti odn. organi veza. Jer, komandir prištapskih sastava bili su zaduženi i za ostvarivanje veza (telefonskih i kurirskih, rjeđe signalnih) za unutarnje potrebe štabova i za uklopavanje u teritorijalni ili slobodno-područni sistem telefonskih i kurirskih (po zasebnim pravcima uglavnom, relejnih jedino na grmečko-podgrmečkom i drvarskom području) veza, organiziranih od strane komandi područja i mjesta.¹³⁾

Kada su inicijativama radio-sektora Vrhovnoga štaba upućene radio-stanice i radio-telegrafisti nekim štabovima (1, 2. i 3. divizije do početka prosinca 1942, a i 1. bosanskom korpusu do polovine siječnja sljedeće godine, odnosno

11) Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, reg. br. 1-1, kutija 13 (Arhiv VII, reg. br. 1-1,

k. 13).

12) Arhiv VII, reg. br. 1-1, k. 13. Prema tekstu, rekonstruirana shema - crtež. U ovom dijelu knjige tako je radeno za sve sheme i preglede, na osnovu proučavanja brojnih arhivskih i drugih pisanih izvora, a uz uspoređivanje sa podacima pojedinih autora »Sjećanja».

13) M. Droca, »Sjećanja».

14) Isto. - A. Duplancić, »Sjećanja».

početkom veljače 1. prol. brigade) organizacijski se stanje utoliko izmijenilo, što su radio-telegrafisti, koji su često bili ujedno i šifranti, tada bili neposredno potčinjeni štabnim rukovodstvima, prvenstveno komandantu divizije odn. i korpusa.¹⁵⁾ Nastojanja da se ubrza proces popune stručnim osobljem i sredstvima veza naknadno su bila onemogućena neprijateljevim ofenzivnim aktivnostima. Tada, unaprijed u nepovoljnim okolnostima, a bez oslonca na teritorijalne telefonske veze i kurirski sistem, divizije i brigade morale su se osloniti na interne mogućnosti. Sa i preko Vrhovnoga štaba, štab 1. bosanskog korpusa i štabovi diviziji koji su raspolagali sa radio-stanicama, ostvarivali su međusobnu suradnju. Operativno-taktički, za veze sa brigadama (osim 1. proleterske koja je ubrzo dobila radio-stanicu) i njihovih štabova sa bataljonima i niže, oslonac bio je na kuririma. Jer, u nedovoljnosti sredstava i stručnog osoblja, a prostornih borbenih sektora, telefonske i signalne veze organizirane su bile samo na pojedinim pravcima i to povremeno. Signalne veze ostvarivane su jednostavnim sredstvima za optičku i zvučnu i signalizaciju u borbenim uvjetima.

Tada, a pošto u većini štabova nisu postojali stručni organi za jedinstvene usmjeravanje razvika veza u cjelini, ostvarivani sistemi bili su prema saznanjima i iskustvima komandira vodova i odjeljenja za vezu, odnosno i šefova radio-stanica, telefonskih, signalnih i kurirskih grupa. Sa malobrojnim osobljem i ograničenim sredstvima, oni su organizirali unutarnje veze štabova, pravce sa jedinicama na težištu odbrane ili napada, kao i suradnje sa najvažnijim susjedom. Stoga, na operativno-taktičkim razinama, pa sve zaključno do četa, najsvrshodnije bilo je da se na srednjim i većim razdaljinama tehnika veza koristi za najvažnije potrebe. Sve dopunsko, pogotovo od štabova bataljona pa do četa i vodova, rješavano je angažiranjem brojnih kurira, većinom po sistemu zasebnih pravaca.¹⁶⁾

STANJE STRUČNOG OSOBLJA I KURIRA

Na teritoriji 1. OZH (operative zone Hrvatske) (Lika, Kordun, Banija), još prije nego što je njen štab preformiran u štab 1. hrvatskog korpusa, bio je na oslobodenim područjima znatnije odmakao proces razvika kurirsko-relejnih i telefonskih veza preko pošta, uz stalno dopunjavanje pravaca i mreža za operativno-taktičke potrebe. Najviše, prema inicijativama u područnim i borbenim sastavima već uključenih stručnih vezista sa predspromom iz BJV ili, pak, PTT ustanova i željeznice. Postavljani su kao oficiri za vezu u višim štabovima ili komandama vojnih područja, a također četa, vodova i odjeljenja za vezu.¹⁷⁾ GS NOV i PO Hrvatske (GS NOV i POH, odn. GSH), nastojao i uspijevao je da se sličan proces, malo po malo, ubrzava i na područjima drugih operativnih zona (2. OZH za Pokuplje, Žumberak, Kalnik, Turopolje i Hrvatsko zagorje; 3. OZH za Slavoniju i Srijem; 4. OZH za Dalmaciju do Neretve i za livanjski kraj; i 5. OZH za Goriški kotar i Hrvatsko primorje).

15) N. Stipčić, »Sjećanja« (prijepis iz GV br. 6 za 1951. godinu) i podaci prema sjećanjima. Kao prvi radio-telegrafist pri Štabu 1. proleterske divizije u svojim zapisima ukazuje: ... »Ja sa Milom Docom (profetom PTT linjskim nadzornikom-p.) a.) nisam imao ništa.« Naime, radio je na radio-stanici i zadatke neposredno primao od štabskog rukovodstva, a prvenstveno od komandanta divizije.

16) Iz arhivske provenijencije, a u odnosu na stanje veza, za 1. bosanski korpus i jedinice u sastavu GOG (izuzev 7. divizije), nema podataka o imenovanju »oficira za vezu« odn. stručnih referenata u višim štabovima do polovine 1943. Također, ni o postojanju razvijeniji mjesovnih četa za vezu, čiji bi komandiri organizirali i jednovremeno usmjeravali djelatnosti svih stručnjaka (radio-telegrafista, telefonista, telefonista-linjaša, signalista i kurira), a za sve vrste veza.

17) B. Budek Bogdanović, »Sjećanja« (prijepis iz GV br. 6 iz 1951. godine), M. Četković, Vezne ... nd. 93-118 (od str. 109 je pododjeljak »Relejne kurirske veze«), i 351—352.

U Sloveniji, pak, krenulo se prema osobenostima nastalim razvitkom organa Osvobodilne fronte (OF). Zanemarajući genezu, činjenica je da je rukovodstvo »Centralne tehnike« CK KPS (vojno-operativno, delovalo je »Glavno poveljstvo za Sloveniju« od početka 1943, kada je preimenovano u Glavni štab NOV i PO Slovenije - GS NOV i POS, odn. GŠS) razvilo organe, posebno svoj radio-sektor, u kojima su u okupiranoj Ljubljani 1941. godine a naknadno i na oslobođenim područjima bili angažirani brojni tehničari i inženjeri, pa i studenti elektrotehnike. Kao pripadnici radio-sektora (»radijski sektor«), a uz pomoć brojnih aktivista i simpatizera, pripremali su uvjete za razvitak veza tehničkim sredstvima za teritorijalne i operativne potrebe. Zbog nemogućih uvjeta za šire korišćenje telefonskih veza na prostorno ograničenim oslobođenim predjelima, a još manje između njih, a kada ogromni naponi u ilegalnoj izradi radio-uređaja nisu bili plodnosni da se radio-vezama nadvladavaju poteškoće, organizirano je pristupljeno uspostavljanju i razgranjavanju teritorijalnih kurirsko-relejnih veza. Dakako, uspostavljenjem niza stanica na pojedinim pravcima, koji su se u početku razgranjavali iz Ljubljane, a od 1942. godine i dalje sa Polhograjskih dolomita i iz Kočevskog roga u Dolenjskoj. Tako, organi Centralne tehnike stvarali su jedinstveni sistem slovenskih teritorijalnih kurirsko-relejnih veza, čiji su pod-sistemi bili oblasno-združenog (npr. dolenjsko-notranjski) a potom i posebnog oblasnog (npr. primorski, koruški, štajerski) značenja. Razvikom podistema, broj kurira se neprekidno uvećavao. No, već u proljeće 1942. grupe ilegalaca-stručnjaka radio-sektora su sa oslobođenim područjima postavljale temelje za razvitak operativno-taktičkih veza (»vojaške zveze«), svim tehničkim sredstvima, a za potrebe NOP odreda i kasnije združenih borbenih sastava NOV i PO Slovenije.¹⁸⁾ Prirodno, istaknutiji pripadnici radio-sektora postavljeni su za rukovodioce organa i jedinica veze. Poduzimali su mjere da se sistematski razrješavaju mnogobrojni problemi, posebno organizacijsko-formacijskog karaktera, snabdijevanja, popune, osposobljavanja novog stručnog osoblja i kadrova, pa i najpo-godnijeg načina organizacije i eksploatacije svih vrsta veza u borbenim uvjetima.

Inventivnost i samostalna iskustva angažiranih u rukovođenju vezama za pozadinske i operativno-taktičke potrebe na odvojenim oslobođenim teritorijalima, ili manjim prostorijama, trebalo je uskladivati za NOV i POJ kao cjelinu. Nametala se potreba da takva usmjeravanja vrši odgovarajući organ VS NOV i POJ, čijim bi se regulativnim mjerama rješavala organizacijsko-formacijska, pa i sva ostala stručna problematika veza za sve dijelove oružanih snaga NOP. U toku je bio proces odabiranja i okupljanja stručnih kadrova sa predratnom spremom, obuke novopristiglog ljudstva, prikupljanja tehničkih sredstava (plijenom u bor-bama i prikupljanjem na oslobođenim područjima), te i što bržeg ostvarenja za-nimisi da se pri svim štabovima, zaključno sa brigadnim, usvršavaju postojeći i osnivaju nove jedinice za vezu. Na oslobođenim pozadinskim predjelima, ko-mande vojnih područja i mjesta poduzimale su slične mjere. Obnavljanjem rada pošta i iskorišćavanjem PTT dionica, širenjem mreža kurirskih stanica, za rad po relejnom sistemu i zasebnim pravcima, svakim danom angažirano je sve više vezista. Intenziviran je kurirski i telefonski, a između pošta u većim naseljima i telegrafski saobraćaj. Odsjek za vojne vlasti u pozadini i Tehnički odsjek VS NOV i POJ, prvo iz Bosanskog Petrovca a potom iz Bihaća, usmjeravali su obnavljanje i reorganiziranje PTT teritorijalnog sistema, pa su i navedenom »Ured-

18) Grupa autora, Ključ Glavni štab, Ljubljana 1972. godine. - V. (Vida) Tom-Lasič, 99d (Ra-diotehnika v slovenskom osvobodilnem boju), Založba »Borec«, Ljubljana 1977; S. (Sonja) Reisp, »Križna« Radio Osvobodilne fronte 1941-1942, Ljubljana 1975 - osnovna su pisana djela razvika veza u Sloveniji, a posebno za period NOB-e do kapitulacije Italije. Činjenice po njima, a i one po pisanim sjećanjima, ukazuju na osobenosti početka i naknadnog razvika okupljanja stručnog osoblja, u sklopu »Centralne tehnike«, a i za tehničke djelatnosti veza i za uspostavljanje teritorijalnoga kurirskog sistema, sa rasporedom tajnih stanica i čvorista.

bome propisali mjere za njegovo eksploatiranje. U međuvremenu, radio-sektor VS je, radioničkim izradama i rekonstrukcijama a od prikupljenih i zaplijenjenih radio-sredstava, kompletirao i najvažnijim štabovima uputio radio-stanice sa radio-telegrafistima.

Sredstava, posebno za operativno-taktičke potrebe i stručnog osoblja bilo je toliko da su vojno-područni organi, štabovi i jedinice, bili u mogućnosti da riješavaju osnovne probleme rukovođenja.

Rekapituliranjem približnog stanja ljudstva angažiranog za operativno-taktičke potrebe štabova (preko 140 viših i nižih; od kojih su pri oko 50 postojali mješoviti vodovi, izuzetno čete za vezu, ili pak odjeljenja i grupe telefonista, linijaša i signalista; pri ostalima kurirski vodovi i grupe) i teritorijalne svrhe vojno-pozadinskih komandi (14 komandi vojnih područja i brojne komande mjeseta), zaključuje se daje početkom 1943. za djelatnost veza bilo angažirano oko 5.000 boraca i komandno-stručnog osoblja. Najmanje radio i TT tehničara (desetak), radiotelegrafista (dvadesetak), linijskih nadzornika i drugog kvalificiranog poštanskog i osoblja sličnih struka (pedesetak), osposobljenih za više (oko 50) i niže komande dužnosti (oko 150 pri štabovima na teritoriji Bihačke republike i nešto šireg prostora), a znatnije telefonista, linijaša i signalista (preko tisuću, računajući i one iz PTT sistema), dok su ostali, uglavnom izvršavali kurirske dužnosti, osposobljavajući se pojedinačno i za ispomaganje u radu na centrima i stanicama veza. Naglašava se da je veći broj kurira bio od onih, koje su komandanti i komandiri jedinica i drugi odgovorni rukovodioci smatrali za »lične« kurire. Ipak, svi su uključeni u prije ukupan broj navedenih »vezista«. Ali, ne i skoro dvostruki broj onih, koji su trajnije ili povremeno obavljali kurirske zadatke za brojna rukovodstva (od partijskih do onih za »akcione« i odbore »Narodne pomoći«, pa i do onih koji su održavali ilegalni pomorski promet između otoka i otoka, te njih sa punktovima na obali). Na oslobođenim i polu-oslobođenim područjima, okupiranim naseljima, u njima i između njih.¹⁹⁾

OSOBNOSTI RAZVITKA VEZA U HRVATSKOJ I SLOVENIJI

Za boravka i djelovanja GŠH na teritoriji I. OZH, odn. koncem 1942. I. hrvatskog korpusa, stvarani su i naknadno su poboljšavani uvjeti da se »tehničkim« vezama teritorijalno-područnog i operativno-taktičkog značenja pokloni veća pažnja. Obnavljanjem poslovanja PTT na tim teritorijama i njihovima preusmjeravanjem na nove korisnike, otpočelo je i organiziranje kurirsko-relejnih područnih veza. Postupno, uspostavljane telefonske i kurirske veze pojedinih slobodnih područja (Like, Gorskog kotara, Korduna i Banije) povezivale su se u cjelinu, gravitirajući prema Otočcu, tada sjedištu, od proljeća 1942. štaba Grupe ličkih partizanskih odreda, ujedno i GŠH. Osim okupljanja stručnog osoblja, i osposobljavanja kadrova, opravke postojećih i izgradnje novih telefonskih stalnih i polustalnih linija-trasa, osnivanja odjeljenja i vodova za uspostavljanje i održavanje telefonskih i kurirskih veza, otpočelo je i formiranje stručnih organa veza. Od 26. lipnja Bude Bogdanović, predratni mornarički podoficir-radio-telegrafist, bio je postavljen za »oficira za veze« u sastavu štaba Grupe ličkih partizanskih odreda, sa ovlaštenjima da reorganizira vezu i rukovodi svim vrstama veza operativnog i područnog značenja. Prema instrukcijama GŠH, već su se prikupljali stručnjaci. Pri GŠH osnovana »tehnička radionica«, imala je odjel za radio-tehničke radove i za one telefonskog smjera. Bitno je navesti da je za ljeta

¹⁹⁾ Rekapituliranjem brojnog stanja angažiranog stručnog osoblja i kurira, a s osnova postojanja vojnih štabova i za njihove potrebe organiziranih raznovrsnih sastava za tehničke i kurirske veze, iznijeti su samo pokazni okviri za praćenje daljnjeg razvika veza u 1943. godini.

i jeseni pristupljeno sistematiziranim radnjama za poboljšavanje djelatnosti veza u cjelini, uz nastojanje da se dostigne objedinjeno stručno rukovođenje vezama na svim područjima pod rukovodstvom GŠH.²⁰⁾

Koncem jeseni, u sastavima viših štabova i komandi vojnih područja već su postojali oficiri za vezu (primjerice u štabu 1. hrvatskog korpusa Bude Bogdanović; u štabu 8. divizije Rade Skoljac; u štabu 7. divizije Milan Nevajda, itd.), a pri njima mješoviti vodovi za vezu (telefonisti, signalisti, kuriri) sa tendencijom prerastanja u čete čije je osnivanje već bilo otpočelo pri štabovima brigada. Pri GŠH, a s osnova okupljenih stručnjaka za raznovrsne oblasti veza i postojanja izvjesnih kolektiva prihvaćenih i izrađenih telefonskih i radio-uređaja, odlučeno je da se pri GŠ NOV i POH osnuje »Sekcija za vezu«, kao kolektivni stručni organ za usmjeravanje razvitkom veza u Hrvatskoj.

Sa svojom odlukom GŠH je pisanim dopisima upoznao potčinjene mu štabove. Pošto ova odluka ima važno značenje u historijatu razvitka veza NOV i POJ, u cijelosti se ovdje iznosi dokumenat o osnivanju ove prve sekcije (kolektivnog stručnog organa) u sastavu jednog od glavnih štabova NOV i POJ.²¹⁾ On glasi:

»Glavni štab NOV i PO Hrvatske
Sekcija za vezu
25. 12. 1942.

Štabu 1. hrvatskog korpusa

Pri ovom Štabu osnovana je Sekcija za vezu koja između ostalog ima dužnost starati se o jedinicama za vezu, njihovoj obuci i opremi. Za šefa Sekcije određen je drag »Viski« (Josip Mardešić).

U vezi prednjeg dostavite ovoj Sekciji: stanje u jedinicama za vezu, obuku i tome slično, što je do sada poduzeto za obuku jedinica i komandnog kadra za vezu. Zatim, popis komandnog kadra po jedinicama za vezu prema priloženim obrascima.

Načelnik štaba
(potpis nečitljiv - p. a.)

Osim šefa, Sekciju su, ubrzo, sačinjavali referenti: za radio-vezu (Janko Raičević, zatim Milan Vukšić), za PTT sistem (Josip Čuljat Jože), za relejno-kurirsku mrežu (Ante Bjelić) i šef telefonske i kovačko-alatne radione (Slavko Markon); radio-tehničkom radionom rukovodio je i izrade vršio radio-tehničar Čedo Perić. Neposredno, sekciji bili su potčinjeni svi iz napred navedenih struktura. Posredno, bili su potčinjeni svi organi i jedinice veza, teritorijalni i operativni, na svim područjima pod kontrolom GŠ NOV i POH. Sekcija za vezu GŠH-e poduzimala je mjere da se osnuje slična Sekcija, za sve teritorijalne veze, u sklopu pozadinsko-štapskih struktura, kako bi već postojeća Sekcija za vezu posvetila više pažnje problematici operativno-taktičkog značenja. Ubrzo, intenzivirano je radeno na obučavanju ljudstva u jedinicama, uz jednovremene pripreme za plansko školovanje, na posebnim tečajevima pri GŠH-e.²²⁾

20) B. Bogdanović, »Sjećanja«, S. (Sveto) Perić, isto: - V. (Veseljko) Huijčić, Vis 1941-1945, naklada HRPD u Splitu, Split 1979, 128 i bilješka 105 na str. 166 knjige, a za Josipa Mardešića Palagružu, koji je za boravka pri GŠH-e zvan nadimkom »Viski« (rođen je u Komizi, na otoku Visu).

21) Arhiv VII, reg. br. 3/1-24, k. 418.

22) U navedenom djelu, prema bilješci Laza veze u Hrvatskoj (str. 33-49 teksta, odn.str. 14-25 bilješki) i za »Olozi - more - obala« (str. 49-57 teksta, odn. str. 26-29 bilješki) izmijete su brojne, zanimljive pojedinosti o razvitku veza na područjima svih OZH-e, a također osnove razvitka ilegalnog pomorskog prometa i kurirskih veza duž istočnogadranskog obalnog i otočnog pojasa.

U Sloveniji, a s osnova uspješnog ilegalnog djelovanja osoblja radio-sektora »Centralne tehnike« u Ljubljani (osposobljeno je 12 radio-telegrafista; u radio-tehničkoj radionici u Miklošičevoj cesti br. 5, pod rukovodstvom Milka Goršića do rujna 1942, a zatim Vide Tom kasnije, izrađivane su kompletne radio-stanice, predajnici i posebni prijemnici, te brojni drugi pomoćni uređaji, pogonske naprave i oprema) pristupljeno je svestranijem dopunjavanju teritorijalnih kurirskih veza i pomoću tehničkih sredstava. Iz Ljubljane je u svibnju 1942. na područje Belokranjskog NOP odreda pristigla prva grupa stručnjaka »radio-sektor«, koju je dio predvodio Rudi Janžar Turk. Ova grupa, a uz pomoć pristiglog bračnog para Kopinič (Josip-Valdes i Stela-Marija, radiotelegrafisti ilegalne radio-stanice Kominterne, smještene u Zagrebu), iz Ambrusa je 19. srpnja uspostavila i vezu sa radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija« u SSSR-u koju je održavala do polovine kolovoza. Početkom, pak, studenoga, na područje Dolomitskog NOP pristigla je nova grupa, predvođena inž. Milošem Brelhom Mitjom (»Mihom«). On je bio zadužen da uspostavi veze tehničkim sredstvima (prvenstveno radio-veze sa VS i GŠH, pa i druge najsvrsishodnije za slovenske uvjete) za potrebe GS NOV i POSI i podređenih mu štabova, uz jednovremeno osnivanje stručnih organa u štabovima, te i pristapskih mjesovitih sastava za veze. Do konca 1942. godine više nije bilo moguće uspostaviti radio-veze ni sa potčinjenim štabovima, a niti sa radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija« u SSSR-u, VS i GŠH. U međuvremenu, od ljeta i kasnije su inicijativama dr. Marjana Dermastie Urbana poboljšane i proširivane kurirsko-relejne veze, pa je do konca godine stvoren jedinstven sistem za tri sektora (dolenjsko-notranjski, primorsko-gorenjski, i štajersko-koruški) sa dvadesetak kurirsko-relejnih stanica i preko 140 stalnih kurira. Naglasiti treba daje već od polovine 1941. rukovodstvo Centralne tehnike CK KPSI odnosno OF djelovalo kao stručni organ u odnosu na veze, za usmjeravanje djelatnosti »radio-sektora« i »kurirskog sektora«, za sve slovenske etničke oblasti. Tek od konca proljeća 1943. osnivani su stručni organi za »vojske zvez« GS NOV i POSI i nižih štabova.²³¹

Tako, u vrijeme postojanja Bihačke republike, izvršni organi slovenske Centralne tehnike bili su oni iz radio-sektora (dio u Ljubljani, a glavnina na slobodnom području Dolomita) i tzv. »Kurirskog štaba«. Navedeni organ usmjeravao je razvitak radio-veza i kurirskih za tri već navedena podsistema teritorijalnih relejnih pravaca-linija sa nizom međustanica.

Sa oboda Dolenjske, slovenski kuriri ostvarivali su međupovezanost s hrvatskim u Gorskom kotaru, Pokuplju i Žumberku, pa preko CV GŠH sa CV Vrhovnog štaba. Slovenske osobenosti nisu bile samo u osnivanju organa za veze, načinu izrade i pribavljanju tehničkih sredstava u okupiranoj Ljubljani, obuci radio-telegrafista, već i u načinu zasnivanja i poslovanju teritorijalnog kurirskog-relejnog sistema. Na slobodnim područjima I. OŽH, kao i kasnije na većem dijelu Bihačke republike, kurirske stanice imale su javan (bez obzira da li su bile pri poštama u naseljima ili van naselja) karakter, a sve slovenske tajan i veoma dobro kamufliran smještaj van naselja, pretežno u šumama. Zbog dobre razvijenosti putno-prometne i željezničke mreže, kontrolirane snažnim neprijateljevim sastavima iz brojnih garnizona, bilo je vrlo teško stvarati trajnija šira slobodna područja. Pa i ono na Dolomitima bilo je neprikladno, te su slovenska rukovodstva naknadnim (od 20. ožujka 1943) prelaskom na Kočevski rog (gozd) u Dolenjskoj osigurala pogodnija stalnija uporišta, iz kojih su bile moguće češće i sigurnije međuveze kuririma i potom radio-uredajima i sa centrom veza GŠH i VS.

²³¹ Prema d jelu navedenom u prethodnoj bilješci. Suglasno tom djelu i dopunskim arhivskim podacima (te i onima objavljenim u već navedenim djelima i sjećanjima) autor je za stanje u Sloveniji iznio više podataka (str. 57-67 teksta i str. 29-36 bilješki).

ORGANIZACIONI OBLICI I PRINCIPI

Pri svim štabovima, čiji su prištapski sastavi organizirali i uspostavljali veze tehničkim sredstvima, elementi pojedinih vrsta veza sačinjavali su centar veza. Tako, CTSt (centralna telefonska stanica) predstavljala je žični centar, radio-stanica pak radio-centar, a sabirna kurirska stanica bila je ekspedicija CV, koja je usmjeravala kurire i vodila evidenciju o cjelokupnom saobraćaju veza. Uz radio-telegrafiste, neposredno potčinjene najodgovornijim članovima štabova, nalazili su se i šifranti. Uglavnom, tako je bilo na glavnim KM. Pored glavnih, odnosno osnovnih, štabovi su predviđali svoja rezervna, pozadinska i naredna KM, bez obzira na momentalne mogućnosti za ostvarivanje veza tehničkim sredstvima, osiguravajući prvo potrebe kurirskim vezama. Komandanti su, za upravljanje borbenim aktivnostima jedinica već prakticirali zapovijedanje sa osmatračnica (OK), težeći da pored kurirskih imaju i telefonske veze sa komandnim mjestima potčinjenih im štabova (brigada i bataljona).

Problem dokonzentriranog rasporeda CV bio je uvjetovan više taktičkim nego tehničkim razlozima. Jer, i najviši štabovi raspolagali su sa vrlo ograničenim količinama tehničkih uređaja i opreme, a također i sa veoma malo stručnog osoblja. Primjerice, za potrebe VŠ raspolagalo se ukupno: 1 radio-stanicom i 1 prijemnikom; TC (telefonskom centralom) od 5 brojeva, 5 TA (telefonskih aparata), 10 km kabela, nekoliko penjalica i nešto linjskog alata i opreme, odn. sa: 3 radiotelegrafista (za rad na stanici i na »presu« prijetu), desetak telefonista, nekoliko tehničara; dovoljno kurira iz četa Pratećeg bataljona; te tridesetak telefonista-linijaša (»pokretne grupe«) i sa brojnim kuririma-relejcima područnih i objedinjenog teritorijalnog sistema telefonskih i kurirskih veza Bihacke republike. I najbolje popunjena 8. divizija 1. hrvatskog korpusa raspolagala je sa ukupno: 4 TC, 24 TA, 41 km kabela, 38 pari signalnih barjačica, i 2 signalno-optička uređaja; te sa preko 230 vezista - a sve podijeljeno na divizijski vod za vezu i tri brigadne čete za vezu. Vidi se, da su viši i niži štabovi oslonac u vezama za postojanja Bihacke republike zasnivali na teritorijalnom PTI i kurirsko-relejnim sistemima. Te da su mogućnosti za operativne veze tehničkim sredstvima na KM i sa KM jedinica bile vrlo ograničene. Radio-vezama rješavane su najvažnije potrebe od štabova divizija na više, a signalne su bile dopunske za niže štabove, pa sve do grupa u prvim borbenim redovima.²⁴⁷

Za boravka cjeline ili dijelova Vrhovnog štaba u Bosanskom Petrovcu i u Bihaću, mjesne poštanske telefonske centrale bile su osnovni elementi CV glavnog odn. isturenog KM. Kada su stabilizirane radio-veze VŠ sa potčinjenim mu štabovima, a nastale vrlo slabe mogućnosti daljeg korišćenja redovnih telefonskih veza, težište veza preuzeo je radio-centar, uz dodatne napore kurira. Tada, u odnosu na radio-stanicu Vrhovnog komandanta raspoređivali su se šifranti, ekspedicija odn. kuriri, a i CTSt, ukoliko su žične veze uspostavljane. Prema važnosti veza, radiotelegrafist Veljko Dragičević je stoga i usmjeravao organiziranje CV VŠ. Za GSH to je regulirao šef Sekcije za vezu, a preko odgovarajućih svojih pomoćnika i komandira prištapskog voda za vezu, ujedno šefa CV. Slično, a i u odnosu na veze u cjelini, organizacijsko-formacijski to je bio regulirano inicijativama »oficira za veze« (zvali su se i »referenti za vezu«, odn. »šefovi veza«) štaba 1. hrvatskog korpusa, 2. i 5. OZH (za 3. i 4. OZH, pak, naknadno), komandi vojnih područja, i štabova divizija, odn. komandira brigadnih četa za vezu, koji su ujedno obavljali dužnosti referenata i odgovornih za rad brigadnih CV. U tome sklopu djelovali su šifranti, dogovorno sa šefovima CV i oficirima za vezu.

²⁴⁷ Ovi i svi zaključci i konkretni podaci, za sadržaj vezan pod naslovom, su osnova djela navedenog ovdje pod bilješkom 1).

Usprkos sve većim potrebama, pretvaranje sabirne kurirske stanice u ekspediciju odn. u evidencioni punkt za praćenje cjelokupnog saobraćaja veza, nailazilo je na zapreke. Naime, komandanti i komandiri su kurire posebno cijenili i koristili ih za raznovrsne mogućnosti posrednog komuniciranja. I neki radiotelegrafisti imali su poseban tretman, slično kao i šifranti. U praksi, šifranti, istaknutiji kuriri i prvi radiotelegrafisti primali su zadatke neposredno od komandanata i od njih ovlaštenih iz štabova, a ne od komandira vodova za vezu (npr. tako je bilo u odnosu na Štab 1. proleterske divizije i nekih drugih, kasnije iz sastava GOG i 1. bosanskog korpusa - dok je oficir, odn. referent za vezu 1. hrvatskog korpusa sproveo da komandiri mješovitog kurirskog voda, odn. brigadnih četa za vezu rukovode djelatnošću centra veza u cjelini - znači elemenata radio, žičnog i kurirskog sistema, odn. ekspedicije CV). Stoga je uočljivo da prema specifičnostima a u odnosu na štabove i teritorijalno, za razvitak veza u cjelini, primarno uvjetovanog sve većom popunom jedinica tehničkim uređajima i sa dovoljno stručno-manipulativnog osoblja, rješavan i način organiziranosti CV, pa i ekspedicije kao jednog od njegovih elemenata.

Operativne kurirske veze još uvijek su se, pretežno, održavale po zasebnim pravcima (od početne do krajnje stanice, kontinuiranim kretanjem jednog te istog kurira). Ali, sa tendencijom uvođenja kurirsko-relejnih veza (početna - relejna, jedna ili višekrajnjih stanica) po mrežnom sistemu primjerice, pravci iz CV brigada usmjereni do CV divizije, pri većim razdaljinama), a po iskustvima teritorijalnog karaktera. Telefonske veze, uglavnom, održavane su po mrežnom sistemu, sa osloncem na CTSt na KM određenog štaba, a izuzetno po pravcima (primjerice, OK komandanta brigade - OK komandanta bataljona na glavnom pravcu udara, odn. težištu obrane). Ipak, već se govorilo o direktrisi (osi) ili osnom pravcu telefonskih veza i pravcima koji su se na nju naslanjali, ili od nje odgranjivali. Direktrisa (OV) Bihačke republike, prikazana već pomenutim crtežom, protezala se sredinom slobodne teritorije sa ciljem međupovezivanja svih CTSt važnijih naselja u neprekidnom nizu, s tim da se na najpogodnijoj priključuju svi poprečni pravci. Ona je bila pogodna ne samo za vezu između štabova, već i za premještanje njihovih KM u slučaju prodora snažnijih neprijateljevih grupacija iz Karlovca u pravcu: Bihać - Bosanski Petrovac - Jajce i dalje.

Za operativne svrhe osa telefonskih veza započinjala je od telefonske stanice (TS) pri štabu bataljona na glavnom pravcu napada (ili težištu obrane), preko CTSt matične brigade i divizije do CTSt korpusa. Signalne veze, koje su od KM potčinjenih jedinica i štabova gravitirale prema pretpostavljenom višem štabu sačinjavale su mreže (po sistemu pravaca, bez i sa međustanicama) i pojedine zasebne pravce. U odnosu na osni pravac, slično kao i telefonske, s tom razlikom da je počinao kod četa, a završavao kod C V brigada. Naime, divizijski vodovi za vezu nisu raspolagali uređajima za održavanje stalnijih signalnih veza. Sve radio-veze su tada održavane po sistemu zasebnih radio-pravaca. To jest, davač radio-stanice VS, svakog svog korespondenta prema ranije utvrđenom vremenu pozivao je na određenoj frekvenciji, a primač je bio podešen na frekvenciji korespondentnog davača. Po tzv. principu posebnih valnih dužina za davač i primač mogli su uspješno raditi samo vrlo iskusni radiotelegrafisti, pogotovo kada se ima u vidu da su se sa samo jednom jedinom radio-stanicom uspostavljale i održavale radio-veze s većim brojem korespondenata, a često sa svima i po nekoliko puta za 24 sata.

U odnosu na uspostavljanje i održavanje svih vrsta veza, prevladavao je princip da se veze uspostavljaju od »potčinjenog ka pretpostavljenom«, s tim da i pretpostavljeni poduzima mjere kako bi se olakšalo uspostavljanje veza sa potčinjenim mu štabovima, odn. jedinicama. Ovdje je bitno napomenuti da je načelo tog principa bilo narušeno na razini štabova brigada utoliko, što su oni u svojim prištapskim sastavima imali predviđena tehnička sredstva i ljudstvo

kako za veze sa pretpostavljenim štabom divizije, tako i sa potčinjenim im štabovima bataljona. Zbog toga su se pri štabovima brigade otpočele i osnivati čete za vezu, u čijim sastavima su bila i odjeljenja za održavanje veza sa potčinjenim štabovima bataljona, odn. da tim štabovima u iznimnim slučajevima, osiguraju i telefonske veze do čete koja je imala najvažniji zadatak u napadu ili u obrani. Veze suradnje, uglavnom, održavale su se po principu »od desnog ka lijevom susjedu, uz i obratno obavezu ukoliko se za to ukaže potreba.

Pisana pravila, uputi, propisi ili bilo kakvi dokumenti trajnijeg značenja za reguliranje veza NOV i POJ do konca 1942. vrlo su malobrojni. Uglavnom, pisani uputi bili su sažeto napisana objašnjenja o organiziranju signalnih, kurirskih i telefonskih veza, a zasnovanih na predznanjima iz BJV ili PTI službe. Najčešće, bili su to prepisani sažeci iz sačuvanih pravila. Radiotelegrafisti uspostavljali su i održavali međusobne radio-veze primjenom međunarodnog »Q« koda, a na temelju poznavanja radio-saobraćajnih pravila BJV, i stečenih radnih predratnih iskustava, koristeći se pri tome razrađenim radio-podacima. Od početka njihovog ostvarivanja, radio-veze usmjeravalo je osoblje »glavne« radio-stanice (upravne) VS, pa je Veljko Dragičević i kontrolom radio-saobraćaja onemogućavao radne proizvoljnosti i ispoljavanje osnovnih navika iskusnih radiotelegrafista. Za njih nekolicinu, a pri radu po sistemu zasebnih radio-pravaca, tada je bilo moguće radio-disciplinom postići efikasnost razmjene radiograma pod najtežim uvjetima. No, za planirani razvitak radio-veza, uz pretpostavku zapljene većih količina uređaja i opreme, dugotrajnijom obukom trebalo je osigurati narasle potrebe za radio-telegrafistima i mehaničarima, što je iziskivalo prethodnu razradu pravila, priručnika i raznih općih i tehničkih uputa, pa i onih za vođenje stanične evidencije. Slično, bilo je potrebno za usavršavanje telefonskih i signalnih veza u procesu stalnog snažnjenja NOP i njegovih oružanih snaga.

Kako je bilo jasno da će se veza sve više razgranjavati, postavljali su se zadaci ne samo usporednih organizacijsko-formacijskih predviđanja i ostvarenja za nove organe, jedinice i ustanove, već i za što bržu razradu najpogodnijih principa organiziranja i eksploatiranja svih vrsta veza prema konkretnim uvjetima borbene situacije i potreba svih operativnih struktura, a također i pozadinskih na slobodnim teritorijama i odvojenim područjima. Na tadanjem nivou razvitka, a uzev u obzir naknadna zbivanja na cjelokupnoj teritoriji Bihačke republike, bilo je nemoguće vršiti usmjeravanje samo s osnova dostignuća i okvira pojedinih sektora veza pri Vrhovnom štabu, jer, u grupacijama koje su bile zahvaćene neprijateljevim ofenzivama nije bilo moguće unaprijediti formacijske strukture i organizaciju veza u cjelini, već sa postojećim osobljem i sredstvima, pririjediti vanim zbog gubitaka, stjecati borbeno iskustva i predviđati naknadna rješenja. U povoljnijim uvjetima započeti procesi nastavljani su na teritoriji pod kontrolom 1. hrvatskog korpusa već poslije jenjavanja prvog neprijateljevog ofenzivnog vala, a prema inicijativama Sekcije za vezu GSH ne samo u poboljšavanju veza za teritorijalne i operativne potrebe, već i u sistemiziranjima formacijsko-organizacijskog, nastavnog, i materijalno-tehničkog značenja. Pozitivne trendove, planski usmjeravane, novopristigli i osposobljeni kadrovi i stručno-manipulativno i tehničko osoblje saznawali su i prenosili i na područja ostalih OZH. Usporedno, inicijativama štaba 1. bosanskog korpusa, pošto su njegove jedinice obnovile dio sistema teritorijalnih i operativnih veza koji je za ofenzive bio rastrojen na područjima zapadne Bosne, rukovodstva i štabovi polagali su sve veću pažnju u pravcu uvođenja tehničkih sredstava i za funkcioniranje veza u cjelini. Na slobodnoj teritoriji Dolenjske, a s osloncem na Kočevski rog predvodnici radio-sektora slovenske »Centralne tehnike«, potpomažući dalje razgranjavanje teritorijalnog kurirskog sistema, djelovali su na razviku operativnih veza tehničkim sredstvima i na formiranju stručnih organa i pristupskih sastava za vezu. Sve u očekivanju pridolaska GS NOV i PO Slovenije (početkom 1943. još uvijek

sa boravkom uz štab Dolomitskog NOP odreda, na slobodnom području Polhog-
rajskih dolomita, nedaleko od Ljubljane).

Uspoređenjem ukupnog broja postojećeg osoblja prema raspoloživim koli-
činama tehničkih sredstava za neku diviziju (primjerice, 6. divizija 1. hrvatskog
korpusa imala je 183 vezista, a svega 5 TC, 22 telefona, 35 km kabela, 24 para sig-
nalnih barjačica i 5 signalnih svjetiljki, uočava se da se organiziranje veza usk-
lađivalo prema tehničkim mogućostima. Nužda je još uvijek uvjetovala da za
operativne potrebe oslonac bude na kurirskim vezama, koje su često bile i je-
dina mogućnost. Iako je, prema pisanom prijedlogu GS NOV i POJ Srbije od stu-
denoga 1942. formacijom NOP odreda predviđen vod za vezu pri njegovom šta-
bu, pri štabu svakog bataljona »jedinica za vezu«, a pri komandi svake čete »dio
za vezu«.²⁵⁾

Kurirske sabirne stanice, opremljene i sredstvima jednostavne predmetne
(zvučne i svjetlosne) signalizacije, bile su jedini element CV na KM štabova ili
pak određenih rukovodstava. Pa i sistemi ostvarivanja kurirskih veza (neposred-
ni, odnosno relejni pravci, zasebno ili u mreži) i principi (javan, odnosno tajni
saobraćaj kurira), zavisili su od situacije i mogućnosti. Još u većoj mjeri, nedos-
tatak stručnog osoblja i slaba opremljenost tehničkim sredstvima, ispoljavali su
svoje utjecaje na načine organiziranja i eksploatiranja radio, telefonskih, pa kas-
nije i veza pomoću signalno-optičkih uređaja, a za potrebe novoosnovnih mor-
naričkih sastava. Rad je bio organiziran po pravcima ili u mrežama, između za-
sebnih stanica ili preko centara veza. Potpunije su bili organizirani centri veze
na KM viših štabova (razvijeni su bili svi elementi, pa i ekspedicije centara veza),
težilo se da se slična organiziranost dostigne i na KM brigada, dok su se za po-
trebe štabova bataljona veze organizirale po sistemu krajnjih stanica (signalnih,
kurirskih, a često i telefonskih).

²⁵⁾ Arhiv VII, reg. br. 23-2, t. 423, a za 6. diviziju (ličku) 1. hrvatskog korpusa. Arhiv ZRPS, reg.
br. 1 i 06 odn. Zb. NOR-a, tom I, knj. 20 dok. 66.

Glava II
VEZE U ČETVRTOJ OFENZIVI

RAZMJESTAJ CENTARA I STANJE VEZA DO POČETKA OPERACIJA

Neprijateljeve snage (njemačke, talijanske, i kolaboracionističke - ustaško-domobranske, i četničke) skoncentrirane za zimsko-proljetnu ofenzivu od početka 1943. godine,¹⁾ znatno su prevazilazile snage NOV i POJ (1. hrvatski i 1. bosanski korpus, jedinice GOG; to jest 1., 2., 3. i novooformljene 9. divizije, a uz napomenu o pojačanju prekomandirane 7. banijske divizije; te NOP odredi i sastavi vojnih područja) na teritoriji Bihačke republike.²⁾ Stoga, VŠ NOV i POJ predviđao je povlačenje vojske, ranjenika i izbjeglica pravcem (Slunj - Bihać - Bosanski Petrovac - Drvar - Glamoč - Livno - Duvno - Prozor i dalje, preko Hercegovine, u Crnu Goru i Sandžak) koji se poklapao sa osom (direktrinom) TT i kurirskih veza sredinom i uzduž slobodne teritorije.³⁾ Pretpostavljalo se da će, zbog prethodnih i naknadnih neprijateljevih napadnih aktivnosti (sa zemlje i iz zraka), biti veoma teško održavati veze preko teritorijalnog TT sistema. Bilo je jasno da će se kuriri na svim nivoima najintenzivnije koristiti te da će se pomoću radio-veza sa višim štabovima savladavati prepreke većih razdaljenosti i ostvarivati brži i efikasniji radio-saobraćaj, kroz razmjene šifriranih depeša sa sažetim sadržajima.

Početkom 1943. godine, osnovni elementi glavnog CV VŠ NOV i POJ bili su u Bosanskom Petrovcu, istaknutog u Bihaću, a rezervnog na Ostrelju. Sa težistem veza preko poštanske i željezničke mreže teritorijalnih TT linija, razgranatog sistema kurirsko-relejnih i veza po zasebnim pravcima, uz dopunu već do tada ostvarenih i shenom prikazanih radio-veza. U Bihaću, kada je tamo boravio vrhovni komandnat Josip Broz Tito, bihački CV (TC od 5. brojeva, povezana na bihačku poštu, ekspedicija, sa centralnom kurirskom stanicom) preuzimao je ulogu glavnog, pa je i jedinica radio-stanica VŠ bili u njegovom sastavu. Ovakva praksa alternativnosti centra veze, bila je tada jedino moguće rješenje. Osmog siječnja kada se Vrhovni komandant premjestio u zamak Ostrožac (14 km sjeveroistočno od Bihaća kod Cazina), preostali rukovodioci VŠ iz Bihaća koristili

1) VE II izdanje, tom 2, str. 274 i dalje, daju se potpuniji točni podaci o neprijateljevim i snagama NOV i POJ početnoj situaciji i toku 4. ofenzive.
2) Isto i str. 275 za brojno stanje i razmještaj jedinica NOV i POJ. Zb. NOR-a, tom IV, knj. 9, dok. 4, 15, 36, 44, 51, 86 i 87 radiogrami i pisani izvještaji u kojima se govori i o stanju veza jedinica GOG.
3) Zb. NOR-a, tom II, knj. 7, dok. 76, od 10.01. 1943, po kojem je VŠ predviđen osu (direktrisu) veza. Naknadno, nije bilo moguće u potpunosti ostvariti osu veza preko Jajca i Travnika, pa je odabrani navedeni novi osu pravac, uz onaj zaobljeni od Drvara preko Bosanskog Grahova do Livna. Usporediti prema već navedenoj shemi br. 9, a za osu i pravce veza.

su se mogućnostima teritorijalnog PTT i kurirskog sistema, a u Ostrožac su se premjestili i iz zamka djelovali elementi glavnog centra veze.⁴⁾

Na prostorijama razmještaja štabova divizija i brigada GOG (1. divizije: Prnjavor - Teslić - Banja Luka; 2. divizije: Bosansko Grahovo i na pravcu Duvno-Imotski; 3. divizije: jugoistočno od Jajca pa prema Travniku, Donjem Vakufu i dolini rijeke Bosne) uspostavilo se stanje podrčnih i operativno-taktičkih veza. Veći problem predstavljao je ostvarivanje veza suradnje (sadejstva), posebno kurirskih za veće razdaljine. Vrhovnom štabu su o tim problemima pristizale i radio-telegrafske obavijesti, pa je štab 1. divizije ukazivao da bi i borbena suradnja sa 3. divizionom bila mnogo uspješnija kada bi između njihovih štabova postojale sigurnije radio-veze.⁵⁾ Ali, neprijateljeva aktivnosti pred ofenzivu, pa i s tim vezane druge okolnosti onemogućile su napore radio-tehničara pri VS i GŠH da zamišljene planove uspješnije i brže rješavaju.⁶⁾

Centri veza jedinica 1. hrvatskog korpusa (6. 7. i 8. divizije i Primorsko-goranske grupe, čije su jedinice bile razmještene od Gorskog kotara preko Like, i Korduna do Žumberka i Banije) usmjerili su svoje veze preko već razgranatog kurirsko-relejnog i teritorijalnog PTT sistema do korpusnog centra veze, odnosno i do centra veze GŠH, čiji su elementi bili razmješteni u Slunju i bližoj okolini. Iz njih i podrčnih, povezanih sa operativnim i taktičkim, a preko krajnjih kurirskih stanica na obodima slobodne teritorije Gorskog kotara i Žumberka, održavane su veze sa krajnjim stanicama »TV« (dolenjsko-notranjskog slovenskog kurirskog podistema, u sklopu cjelovitog teritorijalnog. Iz krajnjih stanica donjeg Pounja (kao i iz Potkozarja i preko Prosare), posredovanjem krajnjih stanica 3. OŽH (od lijeve obale Save prema Moslavini i uzduž Slavonije, s osloncem na Psunj i druga brda) koje su se završavale u Strjenu, s osloncem na Frušku gori, osiguravane su povremene kurirske veze sa Baranom, Bačkom, Banatom

4) B. Mitrović Šumar, Uz Vrhovnog komandanta, izd. Fond NOB, Edicija »Podrinje u borbi«, Knjiga sjećanja 1. Sabe, 1977, 105 i 106, u odnosu na Titovu posjetu (iz Bihaca) GŠH dana 7. siječnja 1943. i zatim 4. krajskoj brigadi u Srpskim Jasenicama. Nadalje, navodi da se nakon ove posjete Vrhovni komandant, sa nekim svojim suradnicima, premjestio u zamak Ostrožac. Drugi dio VS ostao je u Bihacu, a u Bosanskom Petrovcu i okolini nalazili su se rukovodioci i dijelovi zaduženi za pozadinske potrebe i sanitet.

5) Isto, tom IV knj. 9. dok. 102 do 21. 01. 1943. radiogram 1. proleterske divizije upućen u VS o situaciji u srednjoj Bosni. Ukazuje se da se ulažu napore za uspostavljanje veze (kurirske - p. a.) sa slavonskim partizanima. Štab je smatrao da bi rezultati borbene suradnje s jedinicama 3. udarne divizije mogli biti ogromni dake postojala dobra međusobna veza. Naglašava zatim: »praktično radio-veze nemamo« (između 1. i 3. divizije međusobno - p. a.). Štab 1. divizije bio je tada jažno od Prnjavora, a štab 3. divizije istočno od Jajca odnosno bili su međusobno udaljeni oko 40 km, a kurirske veze bile su prespore da bi u odgovarajućoj situaciji bile svrsishodne.

6) M. Antunac, A. Gančević i drugi u svojim sjećanjima navode daje VS tada raspolagao sa veoma ograničenim tehničkim sredstvima i malobrojnim stručnim ljudstvom. Jedina telefonska centrala i jedina radio-stanica, sa stručnim osobljem, su bile su razmještene tamo gdje je boravio Vrhovni komandant. Uglavnom, tako je bilo i za vrijeme 4. i 5. neprijateljeva ofenzive. Ostali dijelovi VS ukoliko su se nalazili odvojeni od mjesta rasporeda Vrhovnog komandanta, koristili su usluge kurira (iz sastava Pratećeg bataljona) i saobraćajno-tehničke mogućnosti teritorijalnog i operativnog sistema veza.

B. i P. Savić, »Bili samo Titovi šifrant« (piše Momčilo Stefanović), Politika, Beograd, feļton u nastavcima (br. 1 od 24. 03. 1980. do br. 25 od 17. 04. 1980. uglavnom od početka NOB do završetka 5. neprijateljeve ofenzive) iznose svoja sjećanja, a napredena sa radiogramima koji su objavljeni u pojedinim tomovima Prvog kola »Sabraih dela« Josipa Broza Tita. Pošto se u feļtonu djelimično ili »in excelso« navode najvažniji radiogrami razmijenjeni između radio-stanica VS i radio-stanica Kominternu (Moskva odn. Kujbisevo), a prema dokumentima tomova »Sabraih dela«, suglasno točnim datumima može se rekonstruirati i kretanje Vrhovnog komandanta, kojeg je pratila radio-stanica sa radio-telegrafistima i šifrantima. Autori sjećanja ukazuju, a interpretirani radiogrami potvrđuju, o skoro permanentnoj vezi po pravcu VS NOV i POJ - Kominternu, za vrijeme 4. i 5. neprijateljeve ofanzive. Ograničenost prostora, za ovu knjigu, onemogućava interpretiranje sadržaja navedenih, kao i radiograma između drugih štabova NOV i POJ. U nastavcima feļtona br. 7 do 12 (odn. 1-6) Mišo Leković, »Radio veza s Kominternom 1941-1942«, daje sažetak u odnosu na naslov svojih dopuna, feļtona kao cjeline.

i Srbijom. Preko sistema kurirskih veza 4. OZH, čija su čvorišta bila u Livnu i širem području, osiguravane su veze sa Hercegovinom i najvažnijim rukovodstvi-
ma NOP na koprenom priobalnom pojasu i na srednjo i južnodalmatinskim oto-
cima. Slično, štabovi i jedinice 1. bosanskog korpusa, djelovali su da na svojim
prostorijama razmještaja područne i operativno-taktičke telefonske i kurirske
veze usmjere za konsolidiranje postignutog i radi izvršavanja novih borbenih i
drugih zadataka. Kuririma, organizirana je i ostvarivana suradnja sa prostorom
razmještaja (od Kozare, prema Šanskom Mostu i Prijedoru, odn. oko Banja Luke
i Jajca) sa jedinicama GOG, pa i sa dijelovima u istočnoj Bosni kao i sa onima
iz 3. OZH. Da bi štab 1. bosanskog korpusa imao neposredne radio-veze sa VP
NOV i POJ, od polovine siječnja 1943. bio je upućen radio-telegrafist Atilio Dup-
lanić (pomoćnik Veljka Dragičevića) da radi radio-stanicom. Pa, i da, naknad-
no, usmjerava razvitak veza za potrebe korpusa.⁷⁾ Videti shemu br. 8.

Sporost i drugi nedostaci kurirskih veza, te mogućnosti uništavanja, i one-
mogućavanja telefonskih veza preko TT dionica i ose veze u cjelini za pripre-
mih i ofenzivnih neprijateljevih aktivnosti, utjecali su da se viši štabovi snab-
diju radio-stanicama. Vrhovni štab pomoću radio-veza nastojao je da neposred-
nije i efikasnije usmjerava glavne i štabove neposredno mu potčinjenih jedinica.
Postoje do polovine siječnja 1943. to bilo ostvareno u mogućoj mjeri, uvjerenje
je bilo da će odabrani radiotelegrafisti, sa predratnim iskustvom, i u najtežim
borbenim okolnostima teret veza na većim razdaljinama savladavati inventivno
i efikasno. Štapska rukovodstva su im u tome pogledu pružala punu podršku i
pomoć, ukazujući daće se plijenom u borbama prevazići nedovoljnost tehničkih
sredstava, a radi bržeg razvika operativnih radio-veza. Dapače, radio-tehničari
VŠ poduzimali su mjere da se čim prije stvori mogućnost kako bi se i 1. prole-
terska brigada opremila radio-stanicom.⁸⁾

Kako je iz već navedene sheme radio-veza VŠ NOV i POJ vidljivo, a i u od-
nosu na mogućnosti nekih drugih štabova (GŠS i GŠH) u procesu razvika do
polovine siječnja, a uglavnom i do kraja proljeća 1943. iz RC VŠ održavane su
od 9. veljače 1942. veze sa Kominternom (SSSR), GŠH; sa GŠS1 kroz pokušaje
i povremena ostvarenja, te stalne sa štabom 1. bosanskog korpusa, i štabovima,
1., 2. i 3. divizije. Sa ilegalnom radio-stanicom u Zagrebu tada je bezuspješno po-
kušavano uspostaviti radio-vezu, jer je bračni par Kopinić bio prisiljen krenuti
za Sloveniju. Prema radio-podacima koje je radio-stanica Vrhovnog štaba emi-
tiral Kominterni, a koji su povremeno primani i iz Slovenije, Veljko Vlahović
je u odgovarajućem RC pripremao radio-obavijesti. Pod njegovim rukovod-
stvom, je radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« iz SSSR-a emitirala je te vijesti.
Sa raspoloživim prijemnicima, bili su u mogućnosti mnogi od štabova NOV i
POJ i rukovodstava NOP da reaguju prema primljenim podacima iz emisija,
odnosno da saznavaju ono najhitnije što se u odnosu na razbuktavanje NOP i
oružane borbe odvija na svim jugoslavenskim dijelovima. U RC VŠ, na poseb-
nom radio-prijemniku, osim redovnog slušanja emisija »Slobodne Jugoslavije«,
organizirano je bilo praćenje TASS-ovih i emisija drugih važnijih svjetskih teleg-
rafskih agencija, a od strane osoblja, tzv. »press« grupe (radio-telegrafist Jozo
Butorac; Fjodor Mahin za prevodenje sa ruskog, i Aleksandar Tepavčević

7) A. Duplanić, »Sjećanja«, M. Antunac, isto, a u odnosu na ostvarenja po vezama do početka
4. neprijateljeve ofenzive.

8) Od studenog 1942. do oko 20. ožujka 1943. GŠ NOV i PO Slovenije nalazio se u predjelu Do-
lomita, blizu Ljubljane. Njegove mogućnosti za održavanje redovnih neposrednih kurirskih veza
sa GŠH i preko njega sa VŠ Dle su vrlo ograničene, a posebni kum za te svrhe upućvani su iznim-
no. Međutim, preko kurirskih veza teritorijalnog relesnog sistema za Notranjsku i Dolenjsku (tzv.
»TV«), mada teško i relativno sporo, slovenski GŠ je preko Gorskog kotara i Zumberka imao sigurne
veze sa hrvatskim GŠ i VŠ. Međutim, tada nezadovoljavajuće, ali već mnogo efikasnije kad se
GŠ Slovenije prebacio u Dolenjsku, na Kočevski rog (odn. gozdi). Zbog toga, tek su od proljeća 1943.
obnovljeni uspješniji napori za ostvarenje svestranijih radio-veza. M. Antunac, »Sjećanja«, a u vezi
s naporima osoblja radio-sektora pri VŠ da se i za brigadne štabove čim prije osiguraju radio-sta-
nice.

Englez, za prevođenje sa engleskog). Iz RC GSH, osim sa VS, uspostavljene su i tada održavane radio-veze sa štabom 1. hrvatskog korpusa, te poduzimane mjere da se to ostvari sa GSH i ilegalnom radio-stanicom u Zagrebu) sa 2. OZH je to ostvareno od polovine siječnja, a nastojalo se da se to postigne i sa 3. 4. i 5. OZH.⁹⁾ Radi toga sa kompletnim radio-stanicama iz VS i GSH a slično i u Sloveniji inicijativama organa Centralne tehnike, odn. njenog radio-sektora, upućivani su već iskusi radio-telegrafisti. Osim redovnih radio-veza, oni su organizirali, negdje povremeno a u RC VS stalnije, i kontrolno-prislušnu radio-službu, radi saznavanja podataka o neprijateljevim namjerama i obimnosti njegovog radio-saobraćaja.¹⁰⁾

Tada korišćena radio-sredstva i pogonski izvori, uglavnom su bili trofejnog porijekla ili izrađivani u radio-tehničkim radionama VS i GSH, odnosno ilegalnom proizvodnjom u Ljubljani od strane stručnjaka radio-sektora Centralne tehnike CK KP Slovenije. Po tipovima razni, pa i po tehničkim karakteristikama. No, za radio-stanice, valne dužine odgovarale su za ostvarivanje najvažnijih veza susedstva. Rezerve nisu postojale, već se to rješavalo plijenom u borbama, prikupljanjem na slobodnim područjima, te ilegalnim nabavkama iz okupiranih gradova i naselja. U veoma teškim uvjetima, postizavalo se samo moguće no osnovi su bili takvi da je daljnji razvitak radio-veza morao da bude sve perspektivniji.¹¹⁾

9) Zb. NOR-a tom II, knj. 7, dok. 109, od 12. siječnja 1943. ukazuje daje GŠ Slovenije kurinom tada izvjestio VSda će sutra (li. 13. siječnja) pokušati uspostaviti radio-vezu s Moskvom (»Djelom), pošto posjeduju dvije radio-stanice. Ključ GŠ, nd. str. 28. ukazuje se daje radio-stanica GŠ Slovenije iz Dolomita radio-veze s Moskvom uspostavila i održavala od 19. veljače 1943. uz prekide za prebacivanja do Kelečkog roga a od tamo poslije polovine ožujka. Ali, iz ovog novog izmješaja, radio-stanica GŠ NOV i PO Slovenije neposredne i češće radio-veze sa SSSR-om i GSH održavala je tek od polovine svibnja, mada, samo povremeno. Sa VS, prema izjavama radio-telegrafista, pokusi su i tada bili neuspješni.

N. Vidan, »Sjećanja«, ukazuje daje od 10. prosinca 1942. bio radio-telegrafist na jednoj od radio-stanica pri GSH i daje po uputima dr. Vladimira Bakarića svakodnevno pozivao ilegalnu radio-stanicu u Zagrebu (bračni par Kopinič tada je bio u Sloveniji), te da se naknadno nastojalo da ona uspostavi vezu sa radio-stanicom 2. OZH (područje Zumberka). Iz preostalih dokumenata zapuža se daje štab 2. OZH 22. siječnja 1943. izvjestio GSH kako su montirali radio-stanicu koju im je upućena, te i da očekuju prijem podataka za rad s ilegalnom stanicom u Zagrebu. Naknadno, iz GSH upućen je bio Nikola Vidan koji je iz s. Draganića uspostavio radio-vezu između 2. OZH i GSH. Ali stanica je ubrzo uništila vatra neprijateljeve artiljerije. Tek svibnja 1943. Janko Raičević iz GSH je donio i Nikoli Vidanu uručio novu radio-stanicu tipa »M-1«. M. Antunac, »Sjećanja«, (podnaslov »Vezista VS u 4. i 5. ofenzivi») daje niz vjerodostojnih podataka, prema kojima su usporedni navodi drugih i izmijete brojne pojedinosti.

10) Zb. NOR-a tom II, knj. 7, dok. 2. radiogram VS je upućen 1. prosinca 1942. za GSH, iz kojeg se vidi daje bio zadržan rad otvorenim tekstom, a predviđen prema »Q« kodu i dostavljenom planu rada i šifri. Isto, dok. 121, od 15. siječnja 1943. podaci koje je prikupio GSH valne dužine i pozivne znak) za četničke radio-stanice, te ih preko Velimira Terzića uputio. Vrhovnom komandantu, kako bi Veljko Dragičević organizirao prisluškivanje radio-veza četničkih štabova.

11) M. Antunac, S. Nakićenović, »Sjećanja«, oba autora ukazuju daje tehnička radiona VS bila opremljena samo najoskornijim instrumentima (po jedan voltmetar, ampermetar i ommetar) i alatom, uglavnom trofejnog porijekla. Na isti način prikupljani su i rezervni dijelovi od zarobljenih ili uništenih radio-stanica, uz dopuna dobijenog ili dobavljenog sa terena i iz okupiranih naselja. Sve radio-stanice i posebne prijemnike, te i uređaje za napajanje električnom energijom, što je iz tehničke radione VS upućivano za štabove u sastavu GOG, prethodno su radio i elektrotehničari doveli u ispravno stanje i, često, kasnije vršili i dopunske opravke i na terenu. Preživjeli radio-telegrafisti i tehničari VS ukazuju daje: Dragan Doković (poginuo za 5. ofenzive), šef radione, bio izuzetno sposoban radio-tehničar, te da mu je znatnu pomoć pružio tehničar Stivo Andrić; Slobodan Nakićenović važio je za idejnog konstruktora - (prema M. Antunacu) Bosko Staro bio izumitelj i izvođač raznih elektropogonskih rješenja. S. Perić, »Sjećanja«, ukazao je da je njegov brat Čeda već jeseni 1941. svoju amatersku radio-stanicu u Splitu stavio na raspolaganje NOP. Brat Čedo i Sveto Iliji i jeseni 1942. radili su na konstrukciji radio-stanica pri GSH, a u proljeće 1943. u Podgori (uradili dvije radio-stanice »C. i S. P. Mosore« i »C. i S. P. Biokovo«), a kasnije (u Dubravi na Mosoru), još tri slične (»C. i S. P. 3-5«) radio-stanice, a za potrebe 4. OZH. - Pri radio-sektoru »Centralne tehnike« OF-e odn. GŠ NOV i PO Slovenije, do konca 1942. i kasnije, 37 specijalista (predvođenih Milkom Goršcem, Vidom Tom i Ivanom, Gradnom) u okupiranoj Ljubljani, pa na slobodnim područjima, ostvarivalo je slične i još kompleksnije radio-tehničke poduhvate - prema V. Tom-Lasici, »94«, nd. 344-346.

Za povlačenja vojske, ranjenika i izbjeglica planiranim pravcem, bilo je od značaja što su na usputnim centrima i stanicama veza osnivani i relativno broj-
niji kurirski sastavi, inicijativama područnih organa. Predviđeni su pa je tako i
ostvarivano, da se intenziviranim kurirskim saobraćajem olakšavaju napore
svih angažiranih za prihvatanje i otpremanje ranjenika i izbjeglica, te stvaraju uv-
jeti da brigadne jedinice, NOP odredi i područno osoblje svojim borbenim ak-
tivnostima omogućavaju rukovodstvima izvršavanje planiranih zadataka.

Dosad navedeni podaci, u raznim djelima, o točnom vremenu kretanja i raz-
mještaja VŠ NOV i POJ, pa stoga i njegovog CV, nedovoljno su precizni. U svojim
najnovijim sjećanjima ratni šifranti VŠ Pavle i Branka Savić, a s osnova sadržaja
iz konkretnih radiograma, daju podatke koji su najpribližniji onima već ranije
navedenim u zapisima-sjećanjima istaknutijih vezista i drugih sudionika zhi-va-
nja. Po tim podacima, po premještanju sa Oštrelja, ranijeg rasporeda glavnog, a
potom rezervnog, glavno KM VŠ bilo je razmješteno u Bosanskom Petrovcu od
28. studenoga do 20. prosinca 1942; potom je u tome mjestu sa radom nastavilo
pozadinsko KM a od 20. prosinca 1942. do 8/9. siječnja 1943. glavno KM bilo je
u Bihacu. Zatim, tamo je djelovalo pomoćno KM. Istaknuto pak u Oštrošću, do-
laskom Vrhovnog komandanta postalo je i ostalo glavno KM Vrhovnoga štaba.
Na svakom od KM postojali su oni elementi CV, pomoću kojih je bilo moguće
uspostavljati i održavati telefonske i kurirske veze za korisnike štaba u unutar-
njem saobraćaju, odnosno i preko teritorijalnog sistema.

Preusmjeravanja su izvedena tako da CV u Bosanskom Petrovcu, na Oštre-
lju i onaj u Drvaru za povlačenje djeluju intenzivnije. Produžetak ose veza za-
mišljenim pravcem (Ključ - Jajce - Travnik - Lašva) bio je već ugrožen prethod-
nim neprijateljevim aktivnostima. Stoga je bilo odlučeno da se glavnina kreće
i veze koriste pri osposobljenim i sastavima pojačanim pomoćnim pravcem: Bo-
sanski Petrovac - Oštrej - Drvar (odvojak za Bosansko Grahovo - Livno) - Mi-
nište - Glamoč - Duvno - Prozor - Jablanica. Sve to, stvaralo je nove mnogob-
rojne probleme, posebne za telefoniste-linjaše i za kurire, jer je preusmjeravanje
saobraćaja trebalo vršiti u najkraćem vremenu i pod vrlo otežanim okolnostima.
Dok su vojno-područni organi u Bosanskoj Krajini morali da probleme rješavaju
od Bihaca prema Bosanskom Grahovu neodložno i što hitnije, od Grahova pa
preko livanjskih predjela i prema Prozoru su područni i sastavi za veze borbenih
djelova 4. OZH pripremali uvjete za prihvatni sistem veza u povoljnijim okol-
nostima. Tako je bilo omogućeno da sa otoka i obalnog pojasa Dalmacije, a po-
sredstvom punktova, stanica i čvoršta na Biokovu i u Zagori pristiže na lvanj-
sko područje masa dobrovoljaca i stupa u novoorganizirane jedinice NOV i POJ,
posebno one predviđene za formiranje jedne dalmatinske divizije. Pomorski
promet i kurirski saobraćaj između otoka i otoka i obale, a za takve prijevoze
brojnih grupa dobrovoljaca bio je sve intenziviraniji.

Iz Oštrošća 10. siječnja Vrhovni komandant svojim radiogramom izvijestio
je Kominternu o prikupljenim informacijama o neprijateljevim ofenzivnim pri-
premama i namjerama protiv snaga NOVJ; 14. siječnja, pak, prenjeta je bila i
obavijest GS NOPO Srbije daje, tada, tamo svoje borbene aktivnosti izvodilo 10
NOP odreda. (Vidjeti shemu - pregled br. 11, prema kojoj su bile organizirani
sastavi veza; odn. predviđani, u NOP odredima u Srbiji). U radiogramu od 17. si-
ječnja zatraženo je bilo od Kominterne da se preko »Slobodne Jugoslavije« i dru-
gim načinima obavijeste savezničke vlade o konkretnim podacima u odnosu na
aktivnu suradnju četnika Draže Mihailovića sa Nijemcima i Talijanima. Nepri-
jatelj je već vršio sve snažnija bombardiranja i mitraljiranja naselja i prihvatilišta
na kojim su okupljeni ranjenici i bolesnici, te i mnogoljudni zbjegovci, u fazi pri-
prema za pokrete. Dezorganizirane, te i djelimično i uništene elemente sistema
veza, bilo je potrebno provizorno najhitnije obnavljati.

VEZE ZA VRIJEME OFENZIVE
(od 20. 1. do 19. 4. 1943.)

Od 20. siječnja snažne neprijateljeve grupacije otpočele su prodiranje prema dubini teritorije Bihačke republike. Artiljerijom i avijacijom neprijatelji su nastojali i uspijevali da znatnije poremete i negdje potpuno onemoguće saobraćaj preko TI linija teritorijalnog sistema, pa i odvojaka područnog karaktera. Jednovremeno, bio je znatnije poremećen kurirsko relejni saobraćaj u dubini, dok je na pravcima prodiranja neprijateljevih snaga morao biti preorijentiran prema ilegalnim principima.

Noću 24/25. siječnja glavno KM i SV VŠ predислоcirani su, automobilskom transportom, iz Oštrošća preko Bosanskog Petrovca u već pripremljena smještista na Oštrlju. Dvadeset petog siječnja VSje radiogramom protestirao Kominterni, da »Slobodna Jugoslavija« u svojim emisijama nije davala nikakve obavijesti o neprijateljevim ofenzivnim aktivnostima, a ni podatke o kolaboracionističkim aktivnostima četnika. Opet, 30. siječnja, kada je stigao VS u Drvar, iz njegovog RC Kominterna je upoznata s borbama jedinica NOV i POJ protiv nadmoćnijih neprijateljevih snaga, pa je ukazano da se uz neprekidna bombardiranja i mitraljiranja, sa glavinom NOV i POJ povlači i oko 50 tisuća izbjeglica. Sutradan, pak, radiogramom je od Kominternie zatražena materijalna pomoć (... »20 mjeseci mi se borimo bez i najmanje materijalne pomoći bilo sa koje strane«. ... »Učinite sve što možete da nam pomognete. Tito«). Kao i ranije, bilo je to uzaludno. U Drvaru, pak, preko telefonskih veza i razmjenom kurira, intenziviran je saobraćaj sa Livnom. Istodobno, radio-vezama VS usmjeravao je borbene aktivnosti jedinica NOV i POJ protiv neprijatelja na svim sektorima gdje su oni nastojali prodrijeti, odnosno i u tome uspijevali. Kada je Bihać zauzet, Nijemci i kolaboracionisti su se glavnim snagama usmjerili prema Bosanskom Petrovcu i Drvaru.^[2]

Drugi dio VSje u međuvremenu iz Bihaća telefonski i kurirskom vezom organizirao rukovođenje obranom slobodne teritorije, stvarajući uvjete i usmjeravajući kretanje ranjenika i izbjeglica prema Drvaru.

Iz Slunja, GŠH prebacio se u predjel Bijelih Potoka na planini Plješivici. Tamo je organiziran njegov novi CV. Sekcija za vezu pri GŠH obnovila je rad centra, te iz njega nastojala da se na slobodnim područjima Like prenesu iskustva stečena u kontaktima sa organima i jedinicama veze VŠ i GOG.

Dvadeset šestog siječnja iz Bihaća, uz cestu prema Bosanskom Petrovcu, a preko istaknute novoosnovane stanice, ostvarivane su veze obrane jer se predviđalo da će bit uništena bombardiranjem poštanska CTSt. Ujutro 27. siječnja sa te stanice, a koristeći se još uvijek vezama iz bihačke poštanske CTSt, rukovođeno je obranom šireg gradskog područja. Održavane su radio-veze sa Oštreljom i Drvarom. Tog dana bombardiran je Bihać, i telefoniškinja »Ranka-partizanska« sa STSt posredovala je u uspostavljanju i održavanju posljednjih veza iz Bihaća. Okupljeni u Ripačkom Klancu, članovi VŠ i pomoćno osoblje kamionom su 27/28. siječnja krenuli u Drvar pristigli u zoru 28. siječnja. Noću 28/29. siječnja telefonska deseterina i dio »pokretne linijske grupe« sa sastavom Pratećeg bataljona kamionima su putovali prema Bosanskom Grahovu i Livnu, odakle su produžili prema predjelu rudnika Tušnice, radi uspostavljanja žičnog centra veze

[2] B i P. Savić, nd. Politika, 14 i 15. 04. 1980, nastavci feljtona 22 i 23, a za sve navedene razdiagrame upućene Kominterni, te i za razmještaj glavnog KM VŠ NOV i POJ. Isto, »Ratna sjećanja« Veze u NOV-u 1941—1945. godine.

Zb. NOR-a, tom II, knj. 7, dok. 147, od 21. siječnja 1943, obavijestio je Vrhovnog komandanta o početku Četvrtе neprijateljeve ofenzive. Isto, tom IV, knj. 9, dok. 128, radiogram je koji je 25. siječnja Vrhovni štab primio od Štaba 1. proleterske divizije, sa izvještajem o boroaraa 3. krajiške brigade protiv Nijemaca, ustaša i domobrana na teritoriji Teslića.

VŠ a njegovim povezivanjem i za TT liniju Tušnice-Livno. Do tada, već je postojao problem održavanja i kurirskih veza sa rukovodstvom NOP Slovenije, u predjelima Dolomita, nedaleko od Ljubljane.¹³⁾ Ranije zamišljenu ideju o prenošenju težišta operacija u istočne dijelove zemlje ubrzao je VŠ u novonastaloj situaciji, donjevši odluku da jedinice GOG prijedu u protuoferenzivu prema Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji. Prethodna naređenja u tom pogledu izdao je Vrhovni komandant 28. siječnja u Drvaru, na osnovu toga pristupljeno je razradi odgovarajućeg plana koji je predviđao i premještanje VŠ i elemenata njegovog centra veze.

Iz Drvara, preko Bosanskog Grahova, auto-kolona u kojoj se kretao i drug Tito putovala je poslije podne 31. siječnja i po pristizanju noću u Livno nastavila put do rudnika Tušnice (12 km jugoistočno od Livna), gdje se ujutru 1. veljače drug Tito smjestio u jednu kućicu. Ubrzo, krećući se cestom preko Glamoča u Livno je pristigao i tamo se razmjestio drugi dio VŠ, praćeni 2. i 3. četom Pratećeg bataljona i dijelovima Centralne bolnice.

U Tušnicama, pristupljeno je organiziranju centra veze Vrhovnog štaba, čija je CTSt bila povezana sa CTSt 4. OZH odnosno poštom Livno, a preko nje sa drugim centrima i stanicama veza. Iz radio-centra uspostavljene su i održavane planirane veze i radio-prisluškivanje neprijateljevog saobraćaja, uprkos pojačanom neprijateljevom izvidanju, mitraljiranju i bombardiranju predjela Tušnice. Kao pojačanje radio-sektoru, tada je pristigao Anđelko Gančević, komandant »Dinarskog bataljona« Srednjedalmatinskog NOP 4. OZH, koji je u mornarici BJV bio podoficir, radio-telegrafist. On je određen za zamjenika Veljku Dragičeviću. Ubrzo, kao pomoć dodijeljen im je radio-telegrafist Dragan Bojanović, pa se već razmišljalo da se čim prije, u povoljnijim okolnostima, organizira i radio-telegrafski tečaj. Jozo Butorac i dalje je intenzivno primao radio-telegrafске emisije »press-a«, a ostali iz grupe su ih prevodili i tipkali za potrebe Vrhovnog štaba.¹⁴⁾

Iz Tušnica, vjerovatno 7. veljače, VŠ je prešao u Duvno, gdje su već 8. veljače aktivirani svi elementi njegovog centra veze. U Duvnu drug Tito je razradio svoju raniju zamisao za protuoferenzivu GOG (1, 2, 3, i 7. a od 13. veljače novoosnovane 9. divizije NOV) sa zadatkom da izbije u Crnu Goru i Sandžak, a u tri etape (do Neretve; do Drine; i do Lima). Novoosnovanoj 9. dalmatinskoj diviziji stavljena je na raspolaganje, pri VŠ prerađena radio-stanica, plijenom stečena. Za radio-telegrafistu bio je određen Lucijan Benković, sa predratnim stručnim iskustvom. Popunama sa tog područja i iz Dalmacije pristiglih borcima sa općim teh-

13) Isto, tom II, knj 7, dok. 166, od 26. 03. 1943, obavještenje Velimira Terzića upućeno Vrhovnom komandantu, iz kojeg se saznaje da su iz Bihaća još funkcionalne telefonske veze B. Mitrović, Uz Vrhovnog ... nd. 109, odnosi se na pristizanje u Drvar, a na str. 110 ukazuje da se sa NOV i POJ poslalo oko 60.000 do 70.000 izbjeglica pravcem: Karlovac - Slunj - Bihać - Vrnosce - Bosanski Petrovac - Ostrež - Drvar. Zb. NOR-a tom II, knj 7, dok. 168 od 27. siječnja 1943, iz kojeg se saznaje daje bilo odlučeno da Ivo Lola Ribar krene u Sloveniju radi dogovora sa Edvardom Kardeljom pošto duže vrijeme nisu postojale ni kurirske veze između VŠ i GS NOV i PO Slovenije. M. Antunac, »Sjećanja«, ukazuje na svoj i rad borca-invalida »Ranka-parizanke« u uspostavljanju i održavanju telefonskih veza iz ugroženog i bombardiranog Bihaća, te i o kretanju do rudnika Tušnice.

14) B. Mitrović, iz Vrhovnog.nd. 112, ukazuje da je po naređenju Veljko Dragičevića prisluškivao i Aleksandar Tepovčević, koji je na prijemniku (za »press«) uhvatio tipkajuće signale jednogod bliskih predjela. Navodno, ustanovilo se daje neki od novopri dolitih radio-telegrafista, raspoređenih pri Pratećem bataljonu VŠ, stupao u vezu s neprijateljevom stanicom i predavao joj poziciju boravka VŠ. Protiv njega poduzete su bile najstrožije mjere. M. Mladenović i S. Krževa, u prilogu Vrhovnog komandanta, iz Narodne armije, Beograd, 1971, str. 99 i dalje navode sličan podatak. A. Gančević, »Sjećanja«, objašnjava tadašnje stanje radio-centra i djelovanje pojedinaca u predjelu Tušnice. M. Antunac, »Sjećanja«, ukazuje daje D. Bojanović iz domobranskog garnizona u Bihaću prebjegao u NOVJ, a daje A. Gančević u sastav RC VŠ uključen kada je pristigao u Tušnice, a sa položaja komandanta Dinarskog bataljona Srednjodalmatinskog NOP odreda. Time, ukazuje koliko je VŠ cijenio iskuse i poverljive radio-telegrafiste i kakva je bila potreba za njima za vrijeme neprijateljeve 4. ofenzive.

ničkim predispozicijama, otpočelo je osnivanje jedinica veze 9. divizije, a s osnova prethodnih iskustava iz jedinica veze GOG-e.

Neprijatelj je nastupajući, usprkos organiziranom otporu snaga 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa, zauzimao dijelove ranije oslobođene teritorije, podvrgavao ih pročišćavanju, uspostavljajući svoju vlast i preuzimajući kontrolu nad teritorijalnim sistemom PTT veza. No, s osloncem na još slobodne predjele Plješevice, pretvorene u sjedište GŠH, te na manja planinska i brdska područja Bosanske Krajine, jedinice 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa su svojim naknadnim aktivnostima stvarale nova uporišta i svoj novi sistem veza u Banji, Kordunu, Lici, zapadnoj i srednjoj Bosni, koristeći okolnosti usmjerenosti neprijateljevih glavnih snaga pravcem povlačenja GOG NOV i POJ.¹⁵⁾

U ovakvim okolnostima, kada je ranije sistem teritorijalnih telefonskih i relejnih kurirskih veza prestao da funkcioniра na širem prostoru (Banja, Kordun, Lika i Bosanska Krajina), a velikim naporima još uvijek održavan samo na nekim dijelovima (Ivanjski, duvanjski i imotski kraj) Bihaćke republike, neminovno bilo je da se težiste veza preorijentira za svestranu upotrebu kurira na kraćim i dužim pravcima u svim prilikama, odnosno na intenzivirano korišćenje radioveza za najvažnije potrebe onih štabova, koji su raspolagali radio-stanicama.

Radio-sektor Vrhovnog štaba zalagao se i uspio je da inovacijama priposobi radio-stanicu 7. divizije (radiotelegrafisti: Dragutin Šikić, Dušan Mileusnić, a uz pomoć Dragana Jaka Džambe). Naknadno, u ožujku, radio-telegrafisti Vinku Hrabaru vraćena je radio-stanica, pa je on održavao veze za potrebe štaba 1. proleterske brigade. Potom slične mogućnosti nisu postojale.¹⁶⁾

Ipak, djelovalo se u pravcu da se pomoću postojećih malobrojnih radio-stanica uspostavljaju i održavaju radio-veze između Vrhovnog štaba i štabova divizija u sastavu GOG, sa GŠH, kao i sa štabovima 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa. No, to je često bilo otežano iz tehničkih, i drugih razloga. Pošto su VŠ i štabovi divizija iz sastava GOG bili neprekidno u pokretu i na međusobno manjim razdaljinama, sve ono što se nije moglo ostvariti radio-vezama rješavano je ličnim kontaktima, delegata-opunomoćnika i najčešće razmjenom kurira, koji su prenosili usmena saopćenja i pisana dokumenta i u najsiroženijim borbenim okolnostima.

Iz Duvna, drug Tito i prateći dijelovi 13. veljače usmjerili su se preko planine Pakline do Kopčića, na izvoru rijeke Rame, odakle su prešli u blisko naselje Ščit. U podrumskim prostorijama lokalnog franjevačkog samostana prethodnica, u kojoj je bilo i osoblje veza, ojačanjem stvorila uvjete zaštite od bombardiranja i organizirala rad centra veze. Prije bombardiranja Ščita, drug Tito se prebacio do sela Proslapa.

Odatle i iz centra veze u Ščitu odmah su bile organizirane telefonske i kurirske veze sa štabovima jedinica predviđenih za napad na Prozor. Telefonska desetina, uz pomoć »Lalinih žicara«, organizirala je veze do štaba Haubičkog divizionu i one od vatrenih položaja baterija do osmatračnice komandanta divi-

15) Arhiv VII, reg. br. 33/1, k. 8; i 26/15, k. 14A; Zb. NOR-a IV, 9, 159; M. Droca, »Sjećanja«; »Usmeni iskazi i zapisi, P. Jelavića - sa podacima o vezama 7,4. i 1. divizije, te i 4. OZH u Li vnu i na širem području.

16) S. Nakićenović, »Sjećanja«, kao i po zapisima i usmenim sjećanjima boraca radio-telegrafista VŠ i štabova GOG, štabovi 7. divizije i 1. proleterske brigade snabdjevene su radio-stanicama »do polovine ožujka« 1943. godine.

Arhiv VII, reg. br. 37-1, k. 81 iz kojeg se vidi daje 6. veljače 1. proleterskoj brigadi (preko štaba 1. knjiške brigade) upućena radio-stanica, a suglasno Arhiv VII, reg. br. 32-1, k. 9 vidi se da je 7. diviziji radio-stanica predana 11. ožujka 1943. godine.

viziona. Taj podvig bio je od značenja za uspješnije upravljanje vatrom. U noćnom napadu 15/16. veljače jedinice 3. divizije nisu uspjele zauzeti utvrđeni Prozor, usprkos artiljerijskoj podršci. Drug Tito, telefonski i preko radio-veza, izdao je naređenje a zbog neolakožnosti za ostvarivanje planiranih zamisli o forsiranju Neretve, koje je sažeto glasillo... »Prozor mora pasti!« - pripreme su obnovljene. No, neprijateljevi avioni su dana 16. ožujka žestoko mitraljirali i bombardirali područje Šćita i kompleks samostana. Ali, elementi centra veza nastavili su svoju djelatnost. Uz još snažniju artiljerijsku vatru, telefonski upravljanu, još većom žestinom obnavljanje napad 16/17. veljače, kada su jedinice 3. divizije oslobodile Prozor. Među plijenom u Prozoru, osoblje za vezu pri VŠ odabralo je veće količine PTK-1 i 2 i dovoljan broj telefona, a za potrebe poboljšanja organizacije telefonskih veza.

Nakon bombardiranja Šćita, Vrhovni komandant naredio je da se elementi istaknutog CV u Proslapu i glavnog u Šćitu dekoncentriraju, te preusmjere vezu suglasno kretanjima glavnine i bolnice prema Neretvi. Naredio je, također, da radio-stanica bude stalno u njegovoj neposrednoj blizini. Radio-prisluškivanjem saznalo se da se prema Neretvi kreću snažnije četničke grupacije. U dolini Neretve, uz njenu lijevu obalu, četnici su izbili poslije 20. veljače. Telefonsko osoblje i linijiši su u Prozoru uspostavili sistem veza, sudjelovali na zakopavanju »Diničke stamparije«, osposobljavanju PTT dionice Prozor-Gračac-Gračanica-Jablanica, te i u produžavanju ovog pravca do Ostrošca, i prema Konjicu. U Gračacu, pa zatim u Gračanici, djelovala je CTSt VŠ. Iz njega, kasnije počinju odgovarajuće pripreme za izvršavanje narednih zadataka štabova i jedinica. Osim stručno-telefonskih, sastav telefonske desetine vršio je i minerske i druge inženjerske zadatke tada i kasnije za forsiranja Neretve.¹⁷⁾

Iz Šćita, drug Tito i prateći dijelovi noću 20/21. veljače prešli su u Gračac. Odnosno, naknadno u blisku Gračanicu gdje su se njima pridružili i oni iz drugog dijela Vrhovnog štaba, dok se štab 3. divizije smjestio u naselje Ostrožac. Za vrijeme teških borbi jedinica GOG protiv njemačkih («Vogel» i «Ancker») grupacija i pridruženih im talijanskih, ustaško-domobranskih i četničkih snaga u okuci Neretve i širem području (oko Gornjeg Vakufa, na Makljanu, Vilića gumnju, Ivan-sedlu, kao i onih za forsiranje rijeke), osnovni elementi centra veze Vrhovnog štaba NOV i POJ bili su razmješteni i u oko Gračaca i Gračanice. Uz velike poteškoće, nastojalo se da se veze održavaju telefonskim i radio-sredstvima, ali su okolnosti nametale potrebe ličnih kontakata, upućivanja delegata i sve širu upotrebu kurira između štabova i taktičkih jedinica. Sa komandne osmatračnice na Makljenju, drug Tito je lično rukovodio borbama koristeći se svim oblicima održavanja veza sa Haubičkim divizionom, štabovima pojedinih divizija, često i brigada (Vidjeti shemu prilog br. 11-a).

Naknadno, posebno za procesa rušenja mostova, kao i izgradnje improviziranog novog mosta za prijelaz preko Neretve (od 5. ožujka), Vrhovni komandant brinuo je da se što redovnije održavaju borbene veze i veze za spašavanje ranjenika, bolesnika i Centralne bolnice.

U odnosu na rukovođenje artiljerijskom vatrom baterija, sa osmatračnice komandanta haubičkog divizona Vrhovnog štaba, a u borbama na Makljenju, bile su organizirane telefonske, signalne i kurirske veze. Za rukovođenje zaplijenjenim tanketama pak, primijenjen je sistem dogovorenih signala, kao što je

17) A. Gančević i M. Antunac, »Sjećanja«, iznose opširnije podatke o vezama za trajanja neprijateljeve ofanzive, a čije su pojedinosti, interpretirane i u sadržaju teksta M. Nahmijasa, »Veze u jedinicama Provg bosanskog korpusa«, GV 6/1951, ukazuje da je neprijatelj po slobodnoj teritoriji razmjestio svoje agente, snabdjevene radiolonskim stanicama, koji su predavali podatke i o kretanju viših štabova i snažnijih grupacija GOG. To je praćeno i podaci su prenijeti Vrhovnom štabu.

to ranije praktcirano za vrijeme kretanja auto-kolona sa dijelovima Vrhovnog štaba.¹⁸¹

U međuvremenu i kasnije kada su se jedinice 1. bosanskog korpusa probijale preko Šatora radi daljeg marša prema Grmeču, glomaznu radio-stanicu » 100 Ws«¹⁸² nisu bila kadra, po dubokom snijegu i velikoj mećavi da prenose tri nato-varena konja, zato je privremeno zakopana, da bi nakon desetak dana bila otkopana i premijeta u štab korpusa, te njome ponovo uspostavljena radio-veza sa VŠ i GS NOV i PO Hrvatske.¹⁸³

Kada je 5. ožujka Vrhovni štab izdao naređenje za forsiranje Neretve, odgovarajućim zapovijestima bili su predviđeni i načini održavanja veza sa pojedinim divizijama prilikom nastupanja snaga GOG u pravcu Crne Gore i Sandžaka. Obavljeno je to radio-vezama, kao i prijenosom pisanih dokumenata, iz čijih se sa-držaja, u odnosu na 7. diviziju, može zaključiti da su tada postojale znatne po-teskoče u održavanju naknadnih radio-veza sa njenim štabom, što je bilo uvje-tovano i neprijateljevim aktivnostima.¹⁸⁴

Iz Gračaca i Gračanice elementi centra veza VŠ, a nakon što je izvršen pro-boj na Vilića gumbu, premješteni su u Jablanicu, radi organiziranja veza pri pro-cesu forsiranja Neretve. Preko novoizgrađenog visećeg mosta, prvi borbeni sa-stavi otpočeli su sa prijelazom preko Neretve 7. ožujka, a do 16. ožujka na lijevu obalu Neretve prebacili su se svi zaštitni dijelovi. Prethodno, uništeno je sve ono što bi onemogućavalo kretanje jedinica kroz nekomunikativne predjele pješke, te i uz pomoć tovarnih grla za prijenos najvažnijih potreba. U odnosu na sastav veza, uništeno je sve osim kompleta radio-stanica, po jedna telefonska centrala i nekoliko telefona, a sačuvana su i minimalne količine poljskih kablova.²⁰

Dio VŠ sa drugom Titom, kojeg je pratila radio-stanica nakon prijelaska Ne-retve, 11. ožujka, usmjerio se prema padinama planine Prenj i zastao nedaleko od zaselka Krstac. Odatle su uspostavljene radio-veze prema planu rada, kao i odgovarajuće kurirske veze sa štabovima divizija. Nadalje, za pokrete i usputnih borbi, radio i kurirske veze, uglavnom, koristile su se maksimalno, uz dopunu predmetne signalizacije, dok su se telefonske veze predviđale u slučaju razmješ-

18) M. Mladenović i S. Križavac, nd. Oda i B. Mitrović, nd. 113 - a za pristizanje i boravak VŠ u Gračacu i Gračanici, te 3. divizije u Ostrožcu. Arhiv VII, reg. br. 36-1, k. 7, dok. od 3. ožujka 1943, ukazuje da je u borbama za Makljen desna kolona sa srednjom održavala radio-vezu, i da je orga-niziranje i održavanje veza za potrebe artiljerije osiguravano jedan vod za vezu 7. divizije, a s osloncem i na stalnu liniju Prozor - V. Vakuf - Bugojno. Zb. NOR, tom II, knj. 8, dok. 42, iz kojeg se vidi da je Velimir Terzić 15. veljače telefonom tražio od Pavla Ilića da druga Tita izvijesti o potrebi upući-vanja, kurirnom, odgovarajućih direktiva GŠH i štabu 1. hrvatskog korpusa, a u vezi s zadatkom koji će postaviti 9. dalmatinskoj diviziji.

19) M. Nahmijas, nd. GV 6/1951. Radio-stanicu » 100 Ws«¹⁸² u štab korpusa je polovinom siječnja 1943. iz radione VŠ donio A. Duplaničić, to je bila trofejna njemačka, prepravljena i prilagođena za veze sa VŠ.

20) Dana 6. veljače 1943. bila je upućena navedena depesha za štab 1. divizije. U odnosu na pi-sanu zapovijest upućenu 7. diviziji, kao i za dijelove 3. divizije, radi nastupanja (Rama - Boračko je-zero - Ulog - Foča) bilo je predviđeno... »Veza sa nama održavajte na pravcima: G. Zimlje- Lokva - V. Poljana; Nevesinje - Kneževljani; i na pravcu Nevesinje - Kifino Selo - Ulog. Čim izbjete u G. Zimlje, Nevesinjsko polje i oko Kifnog Sela poljulite nam pisane izvještaje po sigurnim kuririma - odnosno odjeljenjima za vezu - dobrim poznavocima terena. U prilog Vam dostavljamo šifru za vaš prijemnik po kojem ćemo vam dostavljati radio-vezom potrebna naređenja.«

21) M. Antunac, »Sjećanje«, zaključuje da su telefonisti i linijaci VŠ i voda za vezu 1. divizije, iako su se pojedinci razboljeli od tifusa, dali veliki doprinos organiziranju i održavanju veza u pre-thodnim i borbama na Sutjesci. Prethodno, oni su pomagali u procesu rušenja mostova, i izgradnji novog prijelaza preko Neretve, uništili i u rijeku pobacili glomaznu opremu i vozila kojim su se ko-ristili, a kasnije doprinosili u prenošenju ranjenika, vođenju borbi i izvršavanju raznovrsnih zada-taka. Pod zaštitom puškanom i artiljerijskom vatrom ispeli su se na zaleđeni Prenj i među prvima izbili u predjele Boračkog jezera, od tuda su borci telefonske desetine često vršili i kurirske zadatke.

taja u naseljenim mjestima, sa mogućnostima priključka na stalne linije. Do 18. ožujka, aktivnostima jedinica GOG, posebno 2. divizije u razbijanju četnika kod Glavatičeva, stvoreni su uvjeti za nastupanje 3. i 9. divizije prema Nevesinju (oslobođeno 22. ožujka) i 2. divizije prema Kalinoviku, koji je oslobođen 23. ožujka.²²⁾

Za to vrijeme dijelovi VŠ nastavili su kretanje, usprkos bombardiranju i mitraliranju, u pravcu Gornje Bijele i preko sela Boraca do Boračkog jezera i dalje do Glavatičeva. Na zastancima radiotelegrafisti održavali su planirane radio-veze. Centar veze razmješten je u Glavatičevu 15. ožujka i zastanak od nekoliko dana iskorišćen je za uspostavljanje i održavanje stabilnijih radio i kumirskih veza sa štabovima jedinica i radio-centrom u Moskvi. U Glavatičevu je saznato daje uništena radio-stanica 7. divizije, pa je njenom radiotelegrafisti preporučeno da u planirano vrijeme prima emisije preko zasebnog radio-prijemnika, a kuririma upućuje odgovore sve dok se ne uspostave telefonske veze.

Pošto je oslobođen Kalinovik 23. ožujka, prema njemu se uvečer usmjerila kolona VŠ, marširajući nekoliko dana, uz zastanke, uzvodno Neretvom, preko nje i do Kalinovika, a zatim su se početkom travnja dijelovi VŠ razmjestili u zaselcima Jelači i Dračama. Poslije nekoliko dana dio VŠ sa drugom Titom stigao je u Govzu, gdje su razmješteni svi elementi centra veze. Tada je radio-sektor dobio vijest da je oštećena radio-stanica štaba 9. divizije i da je poginuo radio-telegrafist Lucijan Benković. Oštećena stanica, prema izjavama sudionika, uručena je na čuvanje prištapskom osoblju 3. dalmatinske brigade. Po reorganiziranju Pratećeg bataljona, telefonska desetica ušla je u sastav novoosnovane, tj. preformirane četvrtete. U Govzi su rukovodnici radio-sektora VŠ već raspravljali da se, prema zamisli Veljko Dragičevića, vrše pripreme i iz jedinica pozovu odabrani pojedinci za planirani Prvi radio-telegrafski tečaj pri VŠ NOV i POJ, jer su i niži štabovi shvaćali da će im radio-veze znatno potpomoći u efikasnijem načinu rukovođenja. Ta zamisao o početku radio-telegrafskog tečaja nije mogla biti ostvarena jer je VŠ planirao svoj pokret u Crnu Goru, pravcem prema Ščepan-Polju. Ali zamisao je ostvarena, 10. svibnja u Donjem Krševu.²³⁾

Naime, u dotadnjim teškim borbama, brzopokretnog karaktera, izrazile prednosti radio-veze došle su do punog izražaja i u najnepovoljnijim okolnostima. Postignuti rezultati nisu bili plod kvalitetnih radio-sredstava, pošto su ona uglavnom bila nekompletna trofejna ili improvizirano izrađena od raznih dijelova. Još manje je to zavisilo od preciziranih radio-saobraćajnih pravila i sistema šifriranja radiograma, tada još veoma jednostavnog. Važno je bilo što su na radio-stanicama radili veoma iskusni i vješti radio-telegrafisti, pretežno prije rata osposobljeni u dugotrajnom praktičnom radu. Takvi su bili oni pri VŠ, a također i pri štabovima divizija iz sastava GOG, te su za svoje podvige i iskazano

22) VE II izdanje, knj. 2, str. 281, u odnosu na oslobađanje Nevesinja i Kalinovika, aktivnostima jedinica GOG.

23) A. Gančević, »Sjećanja«, (a suglasno i: D. Mitrović i M. Mladenović i S. Kržavac, a u odnosu na kretanje VŠ). Gančević smatra da je Prvi radio-telegrafski tečaj VŠ NOV i POJ otpočeo u Govzi oko 20. travnja 1943. godine. Drugi ukazuju da su tada otpočele pripreme, pa okupljeni odabrani kandidati iz jedinica. Za početak tečaja ukazuju, kako je i utvrđeno, na dan 10. svibnja u Donjem Krševu. Na prvom radio-telegrafskom tečaju VŠ NOV i POJ pored drugih, okupili su se, Metodije Antunac, Josip Zadrar, Zika Živanović, Božo Vukomanović, Čuger, bratice Dobrovoje i Ljubovice Mihajlović Nikola Filipović, Dušan Karanović, Nedeljko Ivčević, izvjesni »Duke« iz 1. divizije, i drugi. Na raspolaganju bila je ručica, a vježbanje u uplakanu i prijetni na slah izvodio je Drago Bajnović, uz druge radio-telegrafiste VŠ. Neki od sudionika tvrde daje, taj tečaj otpočeo prvih svibnjskih dana u Ščepan-Polju, jer je tu bio razmješten prateći bataljon VŠ, u čijem su sastavu bili polaznici tečaja, pa je dio gradiva iz nastavnog programa izrađivan u Ščepan-Polju.

stručno zalaganje bili cijenjeni i od najviših štapskih rukovodilaca, koji su im u praksi izravno izdavali zadatke.²⁴⁷

Pobjedama jedinica GOG kod Glavatičeva, Nevesinja i Kalinovika završena je bitka na Neretvi i osigurano zbrinjavanje preživjelih ranjenika Centralne bolnice. Do tada i kasnije jedinice 1. hrvatskog, 1. bosanskog korpusa i drugih sastava NOV i POJ (u Dalmaciji, Slavoniji i široj zemlji) usmjerile su svoje borbene napore radi daljnjeg razvitka NOP i širenja novih slobodnih teritorija. Usporedno, ostvarivani su procesi daljnjeg razvitka veza, odnosno za to postojećih i novoorganiziranih organa i jedinica veza. Međutim, u odnosu na VS i jedinice GOG izborni predah predstavljao je pripremu za izvršavanje ranije planiranih zadataka prenošenja aktivnosti u Sandžak i Crnu Goru.

S osloncem u Govzi svi sektori veze pri VS NOV i POJ poduzeli su već početkom travnja opsežnije mjere radi osiguravanja unutarnjih i vanjskih veza iz novoorganiziranog centra veze, obnove materijalnih sredstava, usavršavanja postojećeg i obuke novopristiglog osoblja, opravki oštećene i pribavljanja nove opreme i uređaja, kao i za poboljšavanje njihove eksploatacije i uopće organizacije sistema veza, posebno u uvjetima pokretnih borbenih aktivnosti jedinica GOG. U tome smislu, odgovorni za veze imali su punu podršku i pomoć Vrhovnog komandanta²⁴⁸ i ostalih članova njegovog štaba, a manje-više takve stavove već su ispoljavali i neki rukovodioci nižih štabova. Treća dalmatinska brigada, a po reformiranju 9. divizije, ušla je u sastav 1. proleterske divizije. No, oštećenu radio-stanicu, koju je 3. dalmatinske brigade preuzela, još nije bilo moguće opraviti zbog nepovoljnih uvjeta i nedostatka rezervnih djelova.²⁴⁹

Pošto su jedinice GOG uspješno izvršile svoje prethodne zadatke, VŠje do 19. travnja pripremao i zatim usmjerio njihov prodor u Crnu Goru, a radi raspisavanja oružane borbe na novim područjima.

Za prodor jedinica GOG u Crnu Goru i Sandžak stvorena je prostrana slobodna (omeđena) linijom Nikšić-Savnik-Kolašin-Mojkovac-Bijelo Polje-Pljevlja-Capriće-Kalinovik-Gacko). U svim ovim borbenim aktivnostima štabovi jedinica GOG pretežno su koristili radio i kurirske veze sa Vrhovnim šta-

24) Radio-telegrafisti, najzaslužniji za razvitak radio-veza i veza u cijelini, a koji su se istakli od početka revolucije i za vrijeme ofenziva, do kapitulacije Italije, i kasnije, bili su: Sedak Kostovski «Čeda Makedonac» - prvi radio-telegrafist VS, Veljko Dragičević, Jozo Batina, Anđelko Gančević, Drago Bojanović, Metodije Antunac (pri VS), Nikoslav Stipišić, zatim Ilija Cvitković (1. divizija), Pavle Božević (2. divizija), Božidar Milanić Mili (3. divizija), Dragutin Sikić i Dušan Milaunec (7. divizija), Lucijan Benković (9. divizija), Dušan Brestina (29. divizija), Vinko Hrabar, (1. proleterska brigada), Anilo Duplanić (1. bosanski korpus, prethodno pri VS), Budo Bogdanović, Jovo Jović (1. hrvatski korpus), Josip Marčetić, Palagruža «Vikić», Janko Katerčić, Milan Vukić, Mile Mornilović (GSII), Nikola Vidan, Ante Bodlović (2. OZH), Bogdan Trgovčević (3. OZH), Lovro Marčić, Zvonko Bežinović, Anđo Čekić, (Štab Grupe srednjdalmatinskih NOPO odn. 4. OZH), Božo Vukomanović Čuger, pri Štabu 1. proleterske brigade, Vladimir Klava Klis, Urška Velaček Mleka (GS Slovenije), Josip-Valdes Kopinić i Marija-Sela (legalna radio-stanica Kominterne, u Zagrebu, a potom za svoga boravka u Sloveniji), Vasko Petkovski (GSII). Izvori ukazuju i na mnoge druge.

25) A. Gančević, »Sjećanja«, ukazuje da se je jedne večeri, grijući se oko vatre u Govzi Veljko Dragičević potuzio drugu Titu da će se rat završiti i da on, stalno zaposlen kao radio-telegrafist, neće imati priliku da u borbi ubije niti jednoga Nijemca. Nato mu je drug Tito odgovorio: »E, da znaš Veljko, koliko si ih ti svojom radio-stanicom već ubio! ... a misleći na njegov i doprinose drugih u organiziranju i održavanju do tada toliko važnih radio-veza za NOV i POJ. Također, autor navodi, da su u Govzi radio-tehničari Dragan Doković i Slobodan Nakicenović izradili, koristeći se imajecim i trofejnim materijalima, jednu radio-stanicu. Iz 7. divizije pozvali su Dragutina Sikića i Dušana Mileusića i objasnili im njezine tehničke podatke, pa su im je i uinčili.

26) M. Antunac, »Sjećanja«, ukazuje daje »telefonska desetina« inženjerijske čete Pratećeg batallijona pomagala u izradi prijelaza preko Drine, a zatim organizovala i održavala telefonske veze za potrebe 2. proleterske brigade i ostalih jedinica.

bom, uz dopunu priključenja na stalne telefonske linije na pojedinim pravcima, a za svoje vanjske i unutarnje veze.²⁷¹

U tadašnjim uvjetima Štabovi divizija i brigada nisu imali kadrovskih i tehničkih mogućnosti za ostvarenje svojih zamisli o osnivanju novih odjeljenja i vodova za veze, pa su intenzivirane kurirske veze na svim nivoima, a za te potrebe najčešće su izdvajani otestiji i povjerljivi borci. Računalo se daje sada nastupio izvjestan predah pred zamišljeni prodor u Kosovo i Metohiju, koji je trebalo iskoristiti i za povoljnija organizacijska rješenja i snabdijevanje jedinica veza većim količinama sredstava i opreme.

Svi štabovi u tome smislu poduzeli su odgovarajuće mjere, a divizijski i upućivanjem odabranih pojedinaca na radio-telegrafski tečaj pri VS. Istovremeno, organizirano je prikupljanje sredstava i opreme iz mjesnih izvora. Pa i između novopridošlih dobrovoljaca i mobiliziranih, odabiranje onih koji su imali odgovarajuću predpremu iz održavanja tehničkih sredstava i organiziranja veza. Ali, neprijatelj je smatrao da je nastupio najpovoljniji trenutak za uništenje glavnih snaga NOV i POJ i otpočeo je sa pripremnim aktivnostima za svoju novu ofenzivu, širih razmjera.

271) M. Droca, »Sjećanja«, ukazuje da su jedinice 1. proleterske divizije u travnju 1943. a s osloncem na Šahovice (kod Bjelog Polja), koristile stalne i novoizgrađene polustalne i kablovske linije u pravcima prema: Bojštu i dijelom ka Mojkovcu; Brodarevu, Kovrenu, i dijelom prema Pijevljama. M. Antunac, »Sjećanja«, daje više podataka o forsiranju Drine i uspostavljanju telefonskih i kurirskih veza, a s osnova podrške koju je 4. četa (inženjerska) Pratećeg bataljona VS, pa i njena »telefonska desetica«, pružala borbenim sastavima.

Poslije 20. travnja centar veze osiguravao je potrebe VŠ za njegova pokreta pravcem: preko Zelengore u dolinu Sutjeske - Šćepan-Polje. Od početka svibnja elementi CV bili su razmješteni u Donjem Kruševu i u Šćepan-Polju. Ranije oda-brani iz jedinica pristigli su, pa je od 10. svibnja u D. Kruševu otpočeo sa radom prvi radio-telegrafski lečaj VŠ NOV i POJ. Poslije nastavnih sati, kandidati su i u Šćepan-Polju posmatrali rad na pojedinim elementima centra veze, a posebno radio-stanice i »press« grupe. No, nakon nekoliko dana VŠ nastavio je pokret iz Šćepan-Polja, preko rijeke Tare u Sandžak, te dolinom Tare i preko ogranaka Lever-Tare kretao se padinama Durmitora i zastao u Durdevića Tari. Ovdje se CV razmjestio oko 16. svibnja. Tada i naknadno, do početka ofenzivnih neprija-teljevih aktivnosti, kandidati su pomagali osoblju RC i radio-tehničke radione u raznovrsnim poslovima, a povremeno je vršeno i njihovo organizirano ospo-sobljavanje, teoretski i praktično. Vidjeti shemu prilog br. 12.

Radio-prisluškivanjem i preko drugih izvora VŠ saznao je o neprijateljevim pripremama i o početnim borbenim aktivnostima. Stoga, a shvativši neprijate-ljeve planove, VŠ je krenuo prema Žabljaku, odakle se usmjerio do Crnog Jezera, ispod Durmitora, i do 20. svibnja tamo razmjestio prateće dijelove, pa je orga-niziran stalniji rad centra veze. Naime, preko radio-veza sa GŠH saznalo se da postoje uvjeti za dolazak članova britanske grupe za vezu (vojne misije). VŠ od-govorio je da će njihov prihvati biti osiguran u predjelu Njegovučkog polja, noću 20/21. svibnja. Na improviziranom sletištu bile su poduzete mjere i svjetlosne signalizacije, a i za lakše padobransko prizemljenje noću. Tako je radeno svake noći, da bi se konačno 27/28. svibnja ostvario prihvati savezničke britanske gru-pe vojne misije. Tada je pristigao major, inž. Bili Stuard (Bil Stuart) i kapetan, prof. John Deakin (Džon Đikin), te još četvorica, među kojima i dva radio-teleg-rafista (Walter Roten i izvjesni Rouz). Spustili su se padobranima, kao i oko 1.500 kg. opreme, računajući i sve potrebno za komplet radio-stanice.¹⁾

Od tada je VŠ, preko ove misije, imao i radio-vezu sa odgovarajućim savez-ničkim komandama. Međutim, naglašava se da su viši štabovi NOV i POJ, kon-kretno organi GŠH kod Brinja u Lici, prvu savezničku britansku grupu za vezu, koju je sa 2 radio-stanice uputila Saveznička komanda za Bliski istok, prihvatili

1) Zb. NOR-a tom II, knj. 9, dok. 209. i 215; Arhiv VII, reg. br. 15-1, k. 6-1; Isti, reg. br. 14-1, k. 16-1; Isti, reg. br. 13-1, k. 6-1; A. Gančević i M. Antunac, »Sjećanje«: Bili Deakin, Britanska politika prema Jugoslaviji, Zbornik HIRPD, Split, br. 3/1975, 231-237-savedene su lične pojedinosti, sa više interesantnih podataka, o pristizanju prvih britanskih grupa za vezu (odn. misija) pri GŠH, a potom

već noću 20/21. travnja 1943. godine. Do 28. svibnja VŠ je preko redovne radio-veze sa GŠH, a ovaj štab preko novopristigle britanske grupe, ostvarivao kontakte sa visokim savezničkim štabovima, a time posredno i sa savezničkim predstavničkim rukovodstvima.²⁾

Privratom britanskih grupa za veze u Brinju, koncem 4. neprijateljeve ofenzive, i one u Njegovičkom polju početkom nove neprijateljeve ofenzive, saveznički predstavnici bili su u mogućnosti da radio-vezom šalju potpunije točne podatke o stanju u Jugoslaviji, što je iskorišćeno već za vrijeme uvodnih borbi, a pogotovo za trajanje 5. neprijateljeve ofenzive.

Za kretanje VŠ od Govze do Crnog jezera (shema prilog br. 13) uz osiguranje veza Kuririma, na zastancima i noćnim predancima održavane su radio-veze. Izuzetno, za predaha od nekoliko dana u Donjem Kruševu i Šćepan-Polju bili su razvijeni i aktivirani u potpunjem obliku svi elementi centra veze, pa je uspostavljena i radio-veza, između ostalog, i sa štabom drinske operativne grupe kojoj je bila upućena već ranije opravljena radio-stanica rasformiranog štaba 9. dalmatinske divizije. U održavanju radio-veza bilo je većih problema sa štabom 1. bosanskog korpusa, zbog slabe čujnosti predajnika njegove stanice. Tada, i iz reiona Crnog jezera, radio-centar VŠ po pravcima održavao je veze sa radio-stanicama: GŠH, GŠ Slovenije (pokusno, a u načelu preko GŠH); 1. bosanskog korpusa; 1. 2. 3. i 7. divizije; 2. proleterske brigade, odnosno sa štabom drinske OG; kao i redovno sa onom u Moskvi. Preko pošte u Zabljaku, priključena CTSti VŠ održavala je, suglasno mogućnostima, i veze sa CTSti pojedinih divizija. Jednovremeno, odvijao se i intenzivirajući kurirski saobraćaj.³⁾

Pred početak 5. neprijateljeve ofenzive, snage GOG brojale su oko 16.000 boraca raspoređenih u četiri divizije (1. 2. 3. i 7. divizija) jednu brigadu, čije su jedinice branile slobodnu teritoriju u Crnoj Gori i Sandžaku, štiteći ujedno Centralnu bolnicu sa oko 4.000 ranjenika (raspoređenih na području između planina Pivske i Ljubišnje). U središnjici slobodne teritorije, to jest u predjelima oko Crnog jezera, bilo je KM i na njemu razmješten centar veze VŠ, a što je bilo najpogodnije za održavanje veza sa štabovima divizija i Drinske OG, čije su jedinice bile koncentrirano raspoređene za obranu graničnih područja slobodne teritorije.

Neprijatelji su zamislili da zauzmu slobodnu teritoriju, te da unište snage NOV i POJ i vrhovno vojno i političko rukovodstvo NOP, a za to su pripremili oko 127.000 (70.000 njemačkih, 43.000 italijanskih, 2.000 bugarskih i oko 12.000 kvislinških) vojnika, uz snažnu artiljeriju, bataljon tenkova i 12 zrakoplovnih eskadrila. Imali su dobro organiziran sistem teritorijalnih veza, koje su gravitirale pravcima nastupanja njihovih snaga. Neprijatelji su zamislili da unište snage

2) Zb. NOR-a, tom II, knj. 9, dok. 125; Arhiv VII, reg. br. 8-1 do 15-1, te 18-1 i 32-1 sve k. 6/1; kao i reg. br. 32-2, k. 6-1, - gdje se iz dokumenta-radiograma vidi daje GŠH od misije namjenjivao odzreli radio-stanice, kako on jednu zadržao, a drugu ustupio štabu 1. bosanskog korpusa. Međutim, drug Tito je to zabranio i uputio GŠH da zamole misiju da im bar pozajme jednu od radio-stanica, a nadalje im objasni pod kojim je uvjetima Britancima dozvoljeno održavanje veza sa svojim štabovima. Takoder, ACKJ, reg. br. 18140/11, dok. 4-3/43.

3) A. Gančević, »Sjećanja«, »Radioveze VŠ na početku V neprijateljske ofanzive.« Kao zanimljivost Gančević opisuje daje, tada, drug Tito očekivao važan odgovor iz Moskve i stalno pitao radio-telegrafiste »ima li Moskva nešto za nas?« Pošto radiogram nije stizao, uprkos dobroj radio-vezi s Moskvom, Tito je bio veoma ljut. Daje, navodi da mu je šifrantkinja Branka Savić objasnila kako Stalin nije odgovorio ni na jedan Titov zahtjev (odn. na obavještenje o neprijateljskim planovima i koncentracijama u Crnoj Gori i Sandžaku, te i očekivanju materijalne i druge pomoći s tim u vezi; radiogram od 15. svibnja 1943. godine - p. a.) bio je vrlo značajan M. Antunac, »Sjećanja« ukazuje da je 8. svibnja 1943. prekomandiran u radio-sektor, te naknadno dežurao u štabu VŠ kod telefona, vježbao sa slušaocima radio-telegrafskog tečaja, te povremeno održavao i radio-veze sa radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija«. Zanim, ukazuje da je CTSti, iz Šćepan-Polja, imala dobre telefonske veze sa jedinicama NOV i POJ na položajima prema Foči, a i neposrednu vezu do Kalinovika. Uprkos čestim bombardiranjima, telefonisti i linjaši nadvladavali su i druge velike poteškoće.

NOV i POJ i oko 4.000 ranjenika Centralne bolnice, a VŠ NOV i POJ je suprotstavljajući neprijateljima već navedene snage, planirao da im to onemogućiti i da spasavajući ranjenike, sačuva živu silu koja će rasplamsavati oružanu borbu još izrazitijim širenjem novih oslobođenih teritorija.

U odnosu na vezu, raspolagalo se minimalnim ljudstvom i sredstvima što je preostalo nakon prethodne ofenzive. Uz izvjesne poboljšice, pri: VŠ bila je i radio-stanica britanske vojne misije; Štabovima divizija i brigada odjeljenja i vodo-vi za vezu bili su u procesu popune ljudstvom i sredstvima (jedino su brigade 7. divizije imale pristapske čete za vezu, a sa svojim brojnim stanjem 30-40 telefonskih linija u stvari bili su vodovi); u bataljonima kurirska odjeljenja su brojno pojačana. Prema iskustvima iz četvrtе ofanzive, smatralo se da težište za operativne svrhe treba biti na radio-vezama a za taktičke na kurirskim vezama, uz dopunsko korišćenje telefonskih i signalnih na svim nivoima, u prikladnim okolnostima.

Pošto su shvaćene strategijske i operativne namjere neprijatelja 18. svibnja Vrhovni komandant odlučio je da odustane od namjeravanog prodora raspolo-živih mu snaga GOG u Srbiju i usmjeri ih u Bosnu, izvlačenjem iz već zahvaćenog okruženja, pa i probojem neprijateljevog obruča. Divizije i Drinska OG dobile su, radio i kurirskim vezama, u tom smislu zadatke, pa je i Centralna bolnica usm-jerena da poduzme sve mjere za pokret pravcem kretanja glavnih udarnih dje-lova za proboj neprijateljevog obruča. Dvadeset prvog svibnja VŠ je radiogra-mom naredio Štabu 1. bosanskog korpusa da iz srednje Bosne odmah uputi 5. diviziju (krajisku) u područje između Goražda i Foče, pa da ona svojim aktivnos-tima u neprijateljevoj pozadini olakša planirane zadatke jedinica GOG u probouju iz okruženja. Nadalje 23. svibnja, radiogramom, naredeno je Štabu 1. divizije da preuzme komandu na sektoru prema Foči, 25. svibnja Štabu 7. divizije da jedi-nice zadrže prijelaze kod Tepaca na Tari, 26. svibnja odlučeno je da se izvrši pro-boj glavnine preko Vučeva, 27. svibnja 1. divizija orijentirana je da usmjeri što više svojih snaga na Pivsku planinu, 29. svibnja radiogramom također, 3. divizije precizirani su oni preduvjeti čijim ispunjenjem će biti moguće izvršiti proboj preko Sutjeske.⁴⁾

Posljednji navedeni radiogram za 3. diviziju predat je za predaha prije po-kreta VŠ sa predjela Crnog jezera. Naime noću 29/30. svibnja VŠ krenuo je uzduž sjeveroistočnih padina Durmitora prema Najdanovu i 30. svibnja marširao ka Podmilgori, odakle je i slijedeći dan nastavio kretanje u pravcu kanjona Pive kod Mratinja. Predstojala je žestoka borba za osvajanje dominantnih vrhova pla-nine Maglič, prema kojima su se bili usmjerili Nijemci, čiji su avioni povremeno bombardirali i mitraljirali kolonu VŠ. Radio-telegrafisti, u predahu, održavali su radio-veze, zaklanjajući radio-stanicu improvizirano izgrađenim zaklonom od kamenja. Za marša pak, radio-stanica i ostala oprema tovareni su na konje.

Dvadeset petog svibnja odbačena je zamisao o probouju kod Foče i već sli-jedećeg dana drug Tito odlučio je da se proboj izvrši preko Pive, pobrda Vučevo i r. Sutjeske. Štabu 3. divizije, po postojećim vezama naredeno je da osigura pri-

4) Vojni glasnik (dalje VG1) br. 7 iz 1949. »Neke operativne depeše iz doba Pete neprijateljske ofanzive« u ovom članku navedene su 24 od preostalih iz fonda sačuvanih radio i telefonskih de-peša koje je za vrijeme 5. neprijateljske ofanzive centar veze VŠ uputio štabovima divizija u sastavu GOG i Štabu 2. proleterske brigade. Ima i karakterističnih izvoda, primjerice: ... Od 21. svibnja za 1. diviziju: »Radite neprijateljske snage na pravcu Foča - Šepan-Polje«. Od 22. svibnja za 2. pro-letersku brigadu: »Izhitje na prostor Vučevo - Saha - Zakomir - Trbušće - Drina« ... »Dolazi Koča sa 3. krajiskom.« - Od 26. svibnja za 1. diviziju: »2. pb uputite na levu obalu Drine da izbjeg na liniju Saha - Vrbica - Zakomir - Trbušće«. Od 27. svibnja za 1. diviziju: »Majevsku uputite za 2. pb.« - Od 28. svibnja za 1. diviziju: »Zato niste u vezi sa Jakićem«. - Za 2. diviziju »Radite vrlo brzo i ener-gično vreme ne čeka 2. pb doći Saha«. Za 3. diviziju: »Pravac ka Kriču i Mratinju zatvoriti po svaku cenu.« - Od 29. svibnja za 2. diviziju: »Osigurajte sa Savom telefonsku vezu.« - Od 30. svibnja za 7. di-viziju: »Jeste li se prebacili preko Tarev«. Za ovu diviziju je istog dana bilo još nekoliko radiograma.

jelaz preko r. Pive kod Mratinja, prema kojem su se ustremili i Nijemci, a sa svojih položaja na Magliču. Centralna bolnica, sa mnogobrojnim ranjenicima koji su bili izloženi bombardiranjima i mitraljiranjima iz zraka, bila je raspoređena na istočnom pobrđu i padinama Pivske planine, oko čijeg su masiva jedinice 1., 2. i 7. divizije kao i Drinske OG vodile žestoke borbe. Jedinice 3. divizije još uvek su morale zadržavati neprijateljeve prodore koji su imali za cilj da se preko šireg dumitorskog područja probiju do Pivske planine, ugroze Centralnu bolnicu i s leđa napadnu glavne snage GOG.

Nastavljajući svoje kretanje uzduž i preko Pivske planine prema kanjonu Pive kod Mratinja, te kratkog zastanka u Barnom Dolu, dostignuto je Mratinje. Potom, kolona VŠ nastavila je pokret i stigla u Mrkalj Klade 5. lipnja. Tada je situacija postala kritična, pa su u vezi s tim poduzete opsežnije mjere. Tih dana bolesti, glad i borbene akcije po teškome terenu desetkovale su jedinice i štabove. Drug Tito naredio je da se sve suvsiro, pa i teško naoružanje, uništi ili zakopa, izričito naglašavajući da se radio-stanice moraju sačuvati i s njima održavati neophodne veze pri zastancima. Preporučio je da se za ishranu boraca mogu zaklati konji. Jedinice 1. divizije usmjerene su da se probiju na Zelengoru, a 2. divizije preko Suhe do Gornjih i Donjih Bara. Tada su borci 2. bataljona 2. dalmatinske brigade po kuriru uputili svoju pisanu poruku Vrhovnom komandantu. ... »iako je do sada izbačeno iz stroja dvije trećine bataljona, računajte na nas kao da smo u punom sastavu...»⁵⁾

Probijajući se poslije 5. lipnja iz predjela Milin-klada, kolona VŠ usmjerila se prema zaselku Suha na desnoj obali Sutjeske, održavajući za zastanka radio-vezu, a kuriri brigada i bataljona pristizali su s obavještenjima o najnovijoj situaciji. U toku pokreta kolone, kada su njemački avioni intenzivirali bombardiranja i mitraljiranje, radiotelegrafisti britanske misije smatrali su da postojeće oколnosti ne omogućavaju uspostavljanje i održavanje veza, ali su po primjerima radiotelegrafista VŠ uvidali da se kritična situacija mora prevladati.

Kolona VŠ dozvolila je sebi mali predah pristizanjem ispod Maglića 7. lipnja da bi se radio i kurirskim vezama pripremili uvjeti za predstojeći proboj jedinica GOG iz neprijateljevog obruča. Tada je štabovima 7. i 3. divizije radiogramima i preko kurira naredeno da hitno ubrzaju kretanje svoje i Centralne bolnice u smjeru kretanja VŠ. Pristigao je i Dušan Mileusnić, pomoćnik radiotelegrafiste pri štabu 7. divizije, koji je obavjestio da je zbog pada tovarnog konja predajnik njihove radio-stanice teže oštećen i da se radiotelegrafist Dragutin Sikić razbolio od tifusa. Mogućnosti za opravku predajnika nisu postojale, pa je drug Tito svoja naređenja za štab 7. divizije upućivao preko kurira. Dana 6. lipnja kolona VŠ pristigla je u zaselak Suha, pa su poduzete mjere radi izdavanja uputa za usmjerenje borbениh dejstava jedinica radi forsiranja Sutjeske. Radi toga, pored postojećih radio-veza, za koju se smatralo da za proboja neće moći funkcionirati, organizirana je osa kurirskih veza na pravcu: KM 3. divizije - CV VŠ u zaselku Suha - KM 2. divizije na obroncima Ozrenu - KM 2. proleterske brigade na

5) P. Bojčević, lične zabilješke, u kojima ukazuje kako je 4. lipnja bilo stanje pri štabu 2. divizije iznad Mratinja: »Ne javlja se ni VŠ, ni 1. niti 3. divizija«, a na njegove pozive preko radio-stanica. - Na Vučevu 5. lipnja konstantirano je da se sa štabovima 3. i 7. divizije jedino mogu održavati radio-veze, jer se niti kuriri ne mogu probijati.

Drug Tito, 6. lipnja, naredio je ... »likvidirati sav teret bez kojeg je moguće... održavati radio-veze u daljim mogućnostima«.

V. Julije, »Vr« 1941-1945,» nd, na str. 183 bilješka br. 236, a suglasno zapisima, te i sjećanju Tomislava Zuanica iz Komiže na Visu, tada v. d. zamjenika političkog komesara 2. bataljona 2. dalmatinske brigade.

Na predjelima ispod Maglića 7. lipnja VŠ je iz radio-grama 7. divizije saznao da su Nijemci zauzeli Sandžak i dio obale Tare. Tada, navedeno je da 3. i 7. divizija sa ranjenicima krenu za glavni. Nijemci su iz mitraljeza otvorili vatru na kolonu VŠ, pa su radiotelegrafisti oko suha, iz koji je radio-stanica bila u radu, ozidali kameni zaklon. Od gladi, tada su trava »začinili« uljem za podmazivanje benzinskog agregata tipa »Condor«, za punjenje akumulatora.

obroncima Tisovog Brda - međustanica na Katunišici - KM 4. proleterske brigade na Ljubinom Grobu - Vrbničke kolibe, gdje se predviđalo KM 1. divizije prema Balinovcu, odnosno cilju dohvata jedinica u probjuu. U odnosu na raspored centra, stanica i međustanica, gravitirale su kurirske veze drugih brigada i bataljona.^{6*}

Uveče 9. lipnja, kada je za snage NOV i POJ situacija bila veoma kritična, kolona VŠ bila je na Milin-kladama. Kameni zaklon radio-stanice u radu, bio je rastresen komadima rasprsnutih avio-bombi, a bila je prekinuta i postavljena antena. Postavljena je rezervna antena i nastavljen rad. Drug. Tito pohvalio je radio-telegrafiste: »Prosto je nevjerovatno da ste sačuvali radio-stanicu!« i s njima podijelio zalogaje hrane. Pošto su sve jedinice i Centralna bolnica bile usmerene svojim probjanjem duž uskog koridora od Pive do Vrbničkih koliba (razdaljina oko 35 km), u veoma kritičnoj situaciji, težiste veza tada je bilo na podvirmu brojnih kurira, koji su pod najnepovoljnijim uvjetima izvršavali veoma složene i teške zadatke. Bez obzira i na osobnu iscrpljenost i iznemoglost, a prezirajući pogibljenost, preživjeli su raznosili poruke do međustanice blizu Milin-klada i do krajnih stanica, podrazumijevajući prema prethodnog dana organiziranom osnom pravcu kurirskih veza.⁷⁾

Za uspjeh probja iz okruženja (10. do 15. lipnja 1943.) za što se operative i druge pojedinosti ovdje ne navode, vezisti svih jedinica pružali su svoje stručne i borbene doprinose. I u najkritičnijim okolnostima kuriri su nadvladavali razne teškoće ili hrabro ginuli, a radio-telegrafisti su svaku povoljnu priliku iskoristili, valjda da održavaju planirane veze i razmjenjuju depeše, koliko je to bilo moguće u datim okolnostima. Ljudski i materijalni gubici bili su ogromni, tako daje po probju iz okruženja bilo potrebno okupljati preživjele veziste iz raznih borbennih sastava, te gotovo iznova obnoviti najveći broj ranijih jedinica za veze.

Po probjuu, kolona Vrhovnog Štaba na čelu sa drugom Titom 17. lipnja stigla je do Stambolice, a druga kolona 18. lipnja prispjela je u Sjetlinu. Do tada, radio-vezom Kominterna primila je obavijest o posljedicama izazvanim neprijateljevom ofenzivom, neuspjehu njihovih planova, i razviku situacije. Stoga, »radio-press« 19. lipnja, u Babićima slušanjem »Slobodne Jugoslavije« saznao je da je svijet obaviješten da Nijemci i kolaboracionisti nisu uspjeli uništiti glavnu snagu NOV i POJ u svojoj velikoj ofenzivi. Također, da se NOB još više rasplamsava.

Probjanju ovih vijesti u svijet, doprinosili su svi iz RC VŠ NOV i POJ. Vještinom i upornošću u uspostavljanju i održavanju radio-veza, kada su i stručnjaci britanske misije smatrali da je često to nemoguće, radiotelegrafisti su omogućavali svojim štabovima veze i pri najnepovoljnijim okolnostima, uz efikasan i brz radio-saobraćaj, kraćim ili dužim šifrirani radiogramima.⁸⁾

6) A. Gančević, »Sjećanja«, u odnosu na djelatnost radio-stanice VŠ i pristizanje Dušana Mileusića. M. Antunac, »Sjećanja«, ukazuje da se njegovi navodi nalaze u sadržaju članka »Radio-veze Vrhovnog štaba u periodu Pete neprijateljske ofanzive«, i dalje, edicije »Sutjeska«, knjiga I, a članak je u ime i drugih sudionika potpisao Slobodan Nakšenočević.

7) Isto, kao i pano »Peta ofanziva« u Istorijskom Kabinetu veza OS pri SVC, Beograd. (Vidjeti sheme br. 12 i 13).

8) D. Brestina, »Organizacija i razvoj jedinica za vezu u 29. diviziji u toku NOB-e«, GV 6/51, 23-27. Za ofenzive, autor ovog prikaza bio je komandant jedne od hercegovačkih taktičkih jedinica a ranije i vijećnik Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću. U istorijskom Kabinetu veza OS pri SVC, u Beogradu, izložena je njegova slika na jednom od panoa, a radi njegovog istaknutog doprinosa u razviku jedinica veze NOV i POJ i u kasnijim etapama NOB-e. On opisuje prijelaz, nakon probja preživjelih boraca 10. hercegovačke brigade (do tada u sastavu 3. divizije) na teritoriju Hercegovine, organiziranje brigadnih veza, uključivanje brigade (29. 11. 1943.) u sastav novoosnovane 29. hercegovačke divizije, čiji je on bio rukovodilac za veza te dalji razvika veza u ovoj diviziji. - B. Miletić, radio-telegrafist 3. divizije, usmeno je iznio podatke o pogibiji komandanta Save Kovačevića i njegovog kurira, o umištenju divizijske radio-stanice za 5. ofenzive i svom probjanju do oslobođene teritorije, te i naknadnom sudjelovanju u ulozi radio-telegrafiste.

U fondovima sačuvanih raznovrsnih pisanih dokumenata za period od 6. svibnja do 30. lipnja 1943, a koji su razmjenjivali VŠ i štabovi u sastavu GOG, postoji sada ukupno 2.262 takvih dokumenata. Od toga 295 radiograma, 1 to: 51. radio-stanica VŠ 1. divizije 102; i 2. divizije 142, a prema knjižama radio-depeša. Uočava se da nisu sačuvane knjige radio-depeša, ni podaci o broju predatih radiograma radio-stanica štabova drugih jedinica (3. i 7. divizije i Drinske OG) a niti su ovdje pribrojene one radio-stanice (GŠH, 1. hrv. korpusa, 2.3., i 4. OŽH, Moskve itd) koje su održavale redovne i povremena radio-veze sa GŠH i VŠ. Također, ni onih štabova (GŠ Slovenije i 4. OZS) i ilegalnih punktova (npr. u Zagrebu) za koje izvjesni podaci ukazuju da su, povremeno pokušavali i uspijevali da uspostave radio-vezu sa radio-stanicom VŠ. Zatim, ne postoje podaci o broju sati utrošenih za prislušivanje neprijateljevog radio-saobraćaja, ni podaci o svakodnevnom svestranom djelatnostima osoblja »radio-pressa«. VŠ u praćenju emisija svjetskih radio-stanica »Slobodne Jugoslavije«, kao ni specijalističkih agencija. Prema podacima Anđelka Gančevića, radio-telegrafiste pri VŠ, za pete neprijateljeve ofanzive radio-stanica VŠ, po zasebnim pravcima i suglasno ugovorenom vremenu (načelno u 06:40:09. 35 i 17:25, a po potrebi i mogućnostima bilo kada, jer je bio organiziran »permanentan« prijem) održavala je radio-veze sa: Moskvom, GŠH, 1. bosanskim korpusom; 1, 2,3. i 7. divizijom i Drinskom OG, štabom 2. proleterske brigade. Sa pozivnim znakom »WAD« i na valnoj dužini od 68 m (4400 KHz, odn. 4,40 MHz) skoro ustaljeno, a slično su prakticirali i korespondenti. Radio-stanica VŠ vršila je pozivanje, pa su se za legitimiranje koristile i osobne skraćenice prezimena i imena dežurnih radio-telegrafista. Za sadanje pojmove sve to izgleda nevjerovatno ukoliko se usporedi sa stvarnošću ofenzive. Ali arhivski podaci i preživjeli akteri zbivanja ukazuju da su radio-telegrafisti davali doprinose ekvivalentne podvizima boraca i kurira. Dapače i u najkritičnijim borbenim uvjetima o čemu su pohvale izrekli i njihovi suborci, radio-telegrafisti britanske vojne misije. Slični su bili doprinosi radio-tehničkog osoblja i osoblja za telefonske i linijske potrebe. U nemogućnosti stručnog angažiranja, oni su to ispoljavali u sudjelovanju u borbama i s njima povezanim raznovrsnim aktivnostima.⁹⁾

PREFORMIRANJE (11. 05. 1943) 1. BOSANSKOG I 1. HRVATSKOG KORPUSA
I NASTANAK 2. HRVATSKOG KORPUSA

U uvjetima nastalim nakon 4. neprijateljeve ofenzive, VŠ je svojom naredbom od 11. svibnja naredio preformiranje 1. bosanskog korpusa u dvije grupacije, tada pod nazivom 1. grupacija (5. krajiška divizija, Bircanski i Majevički NOPO) i 2. grupacija (4. i 11. krajiška, odnosno posljednja i pod prvobitnim nazivom 10. bosanska divizija (bosanski korpus).

Uglavnom nazivi za navedene korpusne ostali su do 5. listopada 1943. kada je naredbom VŠ nastupilo preimenovanje dotadanih korpusa NOV i POJ pa je

1. bosanski korpus preimenovan u 3. korpus, 2. bosanski u 5. korpus NOV i POJ. U odnosu na korpusne štapske organe i njegovu prštišapsku jedinicu veza, uglavnom, kontinuitet je nastavljen pri štabu 1. bosanskog odnosno 3. korpusa NOV

9) Ključ Glavni štab, nd. 256-261, sa opisom jednomjesečnog (8. srpnja do 8. kolovoza 1943) kretanja od GŠ (Kočevski Rog) do VŠ (Solakova Kula), prikaz je dao Jovan Ljubo Šušić jedan od kurira. Kabinet OS pri SCV, u odnosu na preostale sačuvanih dokumenta, a posebno radiograma. A. Gančević, »Sjećanja« u odnosu na organizaciju radio-veza VŠ i djelatnost osoblja veze pri VŠ. Suglasno i zapisima prema sjećanjima istaknutih radio-telegrafista i drugog osoblja za veze - u kojima se ukazuje i na žrtve u borbama (npr. radio-tehničar Dragan Đoković) i ranjavanja (npr. Dragutin Šikić, kao i na izjave britanskih radio-telegrafista (oni su Kairu 8. lipnja javili:... »Veza nije moguća. Napadi iz zraka cijeli dan, a marš cijelu noć.«). Postoje podaci daje 12. lipnja Veljko Dragičević prenio Moskvu važan i obiman radiogram.

i POJ, a slično i za njemu potčinjene štabove i jedinice. Za 2. bosanski odnosno 5. korpus NOV i POJ od momenta njegovog formiranja pristupljeno je organiziranju rukovodjećih struktura u štabovima i formiranju jedinica za vezu.^[1]

Prvi hrvatski korpus (bez 7. divizije, koja je ušla u sastav GOG) u ožujku i travnju 1943. usmjerio je svoje snage u protivofenzivu i oslobodio veće dijelove Like, pa je na slobodnoj teritoriji, na kojoj se nalazio i GSH, nastupio novi plodonosan period i u daljnjem razvitku organa i jedinica veze, kako operativno-taktičkog tako i vojno-teritorijalnog značenja. U njegovom sastavu od 10. svibnja bila je i 13. primorsko-goranska divizija. Tada je štab 1. hrvatskog korpusa (tj. 4. korpusa NOV i POJ od 5. listopada 1943.) usmjerio svoju Sekciju za vezu da pojača mjere za neprekidno poboljšavanje organizacije, popune ljudstvom, snabdijevanje jedinica za vezu, i obuku stručnih kadrova. Prema ranijem, uglavnom su već pri štabovima korpusa, divizije i Unske GG postojali vodovi za vezu, pri štabovima brigada čete za vezu, a pri bataljonima i divizionima mješovita odjeljenja za vezu.

U Slavoniji, štab 3. OZH (za Slavoniju i Srijem) rasformiran je 20. lipnja 1943. a formiran je štab 2. hrvatskog korpusa (1. slavonski korpus), nadležan za Slavoniju, dok je područje Srijema potpalo pod novoosnovani (od 2. srpnja 1943.) GS NOV i POJ za Vojvodinu. U sastavu ovog korpusa bili su svi slavonski NOP odredi i jedinice, pa tako i ranije formirana 12. slavonska divizija. Preimenovanjem od 5. listopada, preimenovanje i 2. hrvatski (odnosno 1. slavonski) korpus u 6. korpus NOV i POJ.

Ukazuje se da je formiranjem štabova korpusa uopće, pa tako i na određenim teritorijama Hrvatske, prestajalo postojanje štabova operativnih zona (OZ), jer su njihove nadležnosti preuzeli korpusni štabovi. No, od polovine 1943. još uvijek nadalje na svojim teritorijama svu problematiku reguliraju štabovi 2. OZH (za Pokuplje, Zumberak, Turropolje, Moslavinu, Kalnik i Hrvatsko zagorje) i 4. OZH (za Dalmaciju), dok je štab 5. OZH (za Gorski kotar i Hrvatsko primorje) ukinut 21. lipnja 1943. i njegove nadležnosti preuzeo je štab Grupe primorsko-goranskih NOP odreda.

Za protekli period, u odnosu na rukovođenje vezama i opće stanje nastale su promjene i u strukturama NOV i POJ drugih krajeva Jugoslavije.

U Sloveniji, do polovine ožujka 1943. GS NOV i POSI vršio je usmjeravanja s područja Polhograjskih dolomita, blizu Ljubljane, a zatim iz predjela Kočevskog roga, a preko postojećih štabova četiri operativne zone: (1. za Dolenjsku, 2. za Notranjsku, 3. odnosno Alpska i 4. za Štajersku; s tim daje od 21. veljače po rasformiranju Alpske osnovan štab primorske OZS). Do tada, teritorijalni sistem kurirsko-relejnih veza već je saobraćajno bio razvijen na tri podсистema - sektora: notranjsko-dolenjski (»TV«), primorsko-dolenjski (»P« i »G« stanice) i štajersko-koruški (»S« i »K«). Sektor »TV« (»sterenski vodovod«) stanica bio je neposredno pod rukovodstvom »Centralne tehnike«, a ono je kurirske relejne veze na drugim sektorima usmjeravalo preko sektorsko-kurirskih štabova. Do početka proljeća na Kočevskom rogu osoblje »radijske ekipe« (radio-grupe) radio-sektora stvaralo je uvjete za razvitak telefonskih i radio-veza za operativne svrhe. Šef ekipe inž. Miloš Belih Miha smatran je za odgovornog za tehničke veze za potrebe GS NOV i PO Slovenije, a nakon njegovog pridolaska na područje Kočevskog roga. No, ne i za teritorijalne kurirsko-relejne veze. Tako, i nadalje je rukovodstvo »Centralne tehnike« preko jednog organa usmjeravalo razvitak teritorijalnog kurirsko-relejnog sistema, a preko drugog organa cjelokupni sistem veze za operativne potrebe. Mada, prvenstveno vezana pomoću tehničkih sredstava.

[1] VE II izdanje, 6. 661 odn. 10, 98. Naknadni podaci općeg karaktera o preformiranjima i osnivanju novih jedinica biće navedeni suglasno odgovarajućim odrednicima VE, II izdanje. M. Nahmjas, nd, GV 6/1951, daje neke od podataka za jedinice veza 1. bosanskog, odn. 3. korpusa NOV i POJ.

Sa svog centra veze na Kočevskom rogu, a svestranijim korišćenjem kurira, GS NOV i POSI ostvarivao je bolje međuveze sa centrom GŠH, a preko njega i direktno sa centrom veza VŠ NOV i POJ. Djelujući na poboljšavanju veza, za operativno-taktičke potrebe jedinica, štabovi OZSI oslanjali su se za međuveze unutar zona i za one sa GŠ NOV i POSI, uglavnom, na kurire teritorijalnog sistema. Kada su 13. srpnja osnovani štabovi 14. i 15. slovenske divizije, bili su ukinuti štabovi 1. (za Dolenjsku) i 2. (za Notranjsku) OZS, a prethodno 12. srpnja bila je osnovana slovenska 7. brigada »France Prešern« (od reorganiziranih jedinica Gorenjske i dijela zapadne Koroške). Već od lipnja osnovani Odsjek za vezu GŠ NOV i POSI, poduzeo je mjere da se novoosnovane jedinice opreme tehničkim sredstvima, uz jednovremeno uvođenje stručnjaka u štabove, te osnivanje prištapskih jedinica veza.

U Makedoniji, postojeći GŠ NOV i PO Makedonije (obnovljen od lipnja 1942), rukovodio je tada preko štabova 1. do 4. OZM nastojeći da se u pogledu veza intenzivira i na viši stupanj organiziranosti dovede saobraćaj preko brojnih kurira.

GŠ NOV i POJ za Kosovo i Metohiju, usmjeravao je razvitak kurirskih veza inicijativama OZ za Kosovo i OZ za Metohiju, čiji su štabovi osnovani u travnju 1943. godine.

GŠ NOV i POJ za Vojvodinu, preuzevši na sebe nadležnosti za područje Srijema, usmjerio je napore da se stечena iskustva o organiziranju i eksploitriranju teritorijalnih i operativnih kurirskih veza prenesu i na područje Banata i Bačke.

GŠ NOV i POJ za Srbiju je na osnovu dotadanih iskustva ulagao napore da sve teritorijalne organizacije NOP-a i NOP odreda usmjeri na organiziranje i korišćenje kurirskih veza, stvori jedinstvenu kurirsku mrežu, te preko odgovarajućih centara i punktova ostvari suradnju sa bliskim područjima Srbije i drugim oblastima i krajevima Jugoslavije. Posebno da se to ostvari preko Srijema, pa preko slavonskih i istočnobosanskih predjela, do VŠ NOV i POJ.

GŠ NOV i PO za Crnu Goru i Boku, obnovljen od srpnja 1943, usmjerio je svoje napore da se pristigli preživjeli rukovodioci i borci po završetku 5. neprijateljeve ofenzive prihvate, zbrinu i doprinesu rasplamsavanju NOB, a zatim da pojedinci pruže svoj neposredniji doprinos i u organiziranju sistema veza.

Operativna i teritorijalna rukovodstva, sa i bez posebnih organa veza, usmjeravanja su vršila suglasno mogućnostima i ostalim uvjetima. Veći uspjesi postignuti su tamo gdje su stručni organi davali snažnije poticaje. Postignuti uspjesi doprinijeli su da se pozitivnosti saznaju i nastoje prihvatiti i prilagoditi kako bi se slično stanje dostiglo, u odnosu na operativne i teritorijalne potrebe NOV i POJ i organizacija NOP, na svim jugoslavenskim područjima.

Najvažnija iskustva bila su u tome da se mora prevazići osonac na prespore kurirske veze na srednjim i većim razdajinama, a intenzivirati ih na kraćim relacijama po relejnom sistemu i izdvojenim pravcima, uz podređivanje kurira stručnim organima. To je bilo suprotno navikama većine komandanata i rukovodilaca koji su davali prednost »hičnim« kuririma ili onima »ad hoc« izdvojenim iz pratećih sastava, a za hitne potrebe. Radio-veze bile su željan ali još uvijek nedokučiv cilj za većinu štabova i rukovodstava, ne samo zbog nemogućnosti zapljene u borbama radio-stanica (one su i kod neprijatelja bile pri višim štabovima) ili dobavki sa terena, već i zbog nepostojanja radio-telegrafista i radio-tehničkog osoblja, a i za postojeće radio-stanice veoma teško je bilo osiguravati izvore napajanja.¹¹⁾

11) M. Danon, Vodenice naše »centralne« u NOR-u, VTG 4/1959. godine D. Brstina, »Sjećanja« (o načinima punjenja i čuvanja akumulatora za NOB-e), A. Gančević, »Sjećanja« (iskustva).

Odgovorni u štabovima koji su raspolagali sa po jednom radio-stanicom i, gotovo kao po pravilu, sa po jednim radio-telegrafistom (izuzetno pri VŠ i GSH su imali i iskusne pomoćnike) zbog važnosti i tajnosti radio-saobraćaja direktno su davali zadatke radio-telegrafistima. Ovi pak, težili su da budu što samostalniji u odnosu na komandira jedinica za vezu, načelno osposobljene za telefonsko-linijsku ili pak signalnu problematiku.¹²⁾

Na odgovarajućem nivou organiziranosti, popunjenosti stručnim kadrovima radio-službe i opremljenosti radio-sredstvima, to se još uvijek nije moglo prevazići nakon 5. neprijateljeve ofenzive. Stoga, izuzevši donekle kompetencije Sekcije za vezu GSH, koje se još nisu dovoljno ispoljavale u Dalmaciji, organi za vezu, najčešće još uvijek pojedinci, u praksi su rukovodili jedinicama popunjenim telefonistima-linijašima, od kojih su po neke jedinice imale i signalna odjeljenja. Za razmještaja na oslobođenim teritorijama, s osloncem na sistem stalnih linija i zatečene kadrove u poštama, ovakve jedinice zadovoljavale su potrebe svoga štaba. No, slabo opremljene vojnim tehničkim sredstvima (po 1 TC i nekoliko telefona, te predmetima za jednostavnu signalizaciju) i poljskim linijskim kablom (nekoliko km) i opremom, a pogotovo transportnim mogućnostima, ovakve jedinice za vezu nisu mogle zadovoljiti potrebe štabova u brzopokretnim borbenim aktivnostima na teško prohodnim terenima, kad su razdaljine između KM formacijskih struktura i onih sadejstvjućih bile više nego neprilagodljive normativima, pa makar i partizanskim. Brojno, čete za vezu (od 30 do 50 boraca) u praksi su bili vodovi, a vodovi (od 10 do 20 boraca) odjeljenja. Za organiziranje telefonskih i signalnih veza, vanjskih i unutarnjih, zadaci za takve jedinice za vezu bili su obimni, i to bez obzira da li su jedinice (divizije, brigade, bataljoni, NOP odredi i sredstva ojačanja) imale minimalan broj boraca. Često se nisu mogle realizirati potrebe, a i za prekide telefonskih veza njihovo obnavljanje nije se moglo brzo ostvariti. Tada su se »ličnim« i privremenim kuririma otklanjale posljedice, pa se i smanjivao broj boraca u borbenom stroju.¹³⁾

Za vrijeme brojnog i porasta opremljenosti snaga NOB i POJ, te sve većih potreba za savršenijim sistemom operativnih i taktičkih veza, u kojem će preovladati radio i telefonski saobraćaj, a kurirski i signalni biti dopunski, ipak su postupno sazrijevali uvjeti. Jer, pored VŠ i glavnih štabova, sada su za to bili zainteresirani štabovi korpusa, čiji komandanti su svojim organima za vezu davali poticaje u inicijativama za poboljšavanje veza u svim štabovima i jedinicama na čitavoj korpusnoj teritoriji, a uz odgovarajuće nadležnosti i odgovornosti.¹⁴⁾

Zbog toga, postojeći kolektivni organi u štabovima korpusa i divizija, kao i komandiri jedinica za vezu bili su u mogućnosti da pospiješu procese razvika veza na suvremenijim osnovama. Nastojali su da predlažu i osnivaju povoljnije formacije, ljudske i materijalne, za potčinjene jedinice za vezu. Također, da one budu mješovitog sastava, kadre da zadovolje barem osnovne potrebe u organiziranju, uspostavljanju, održavanju i eksploatiranju sistema veza odgovarajuće jedinice. Zbog izrazitog pomanjkanja tehničkih sredstava i stručnog osoblja za ostvarenje planiranih zamisli, nastojanja su bila da se u datim uvjetima poboljša komuniciranje na i između slobodnih teritorija i odvojenih područja.

12) N. Stupišić, »Sjećanja«, a u odnosu na status, ponašanje, zadatke i djelatnosti radio-telegrafista pri divizijskim i višim štabovima, do kapitulacije Italije.
13) M. Antunac, »Sjećanja«, a i u drugim radovima pisanim s osnova svog djelovanja u NOB, s obzirom da je kao predratni TT stručnjak završio i prvi radio-telegrafski tečaj, ukazuje na mogućnosti i značenje pojedinih vrsta veza za 4. i 5. neprijateljeve ofenzive, pa i naknadno.
14) B. Bogdanović, »Sjećanja«, A. Ganićević, isto-i brim drugi, ukazuju daje razumijevanje nekih komandanata jedinica za problematiku veza imalo znatnog utjecaja za razvitak veza, pogotovo u uvjetima velike ograničenosti stručnim ljudstvom i sredstvima za vezu.

MEDUPOVEZANOST OSLOBODENIH TERITORIJA SREDINOM 1943. GODINE

Neprijateljevim ofenzivnim operacijama protiv glavnih snaga NOV i POJ (na teritoriji od Like, Korduna i Banje, preko dijelova Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Sandžaka i Crne Gore) od 20. siječnja do 17. srpnja 1943. prestao je da postoji sistem teritorijalnih veza Bihačke republike. Znatnije su bili poremećeni i podsystemi, uglavnom kurirskih veza, koji su sa oboda Bihačke republike gravitirali prema Sloveniji, Slavoniji, vojvodanskim oblastima, Srbiji i Makedoniji, kao i prema istočnojadranskom obalno-otočkom pojasu. Na ovim teritorijama, pak, poremećene su i unutarnje kurirske veze slobodno-područnog sistema i one ilegalne sa punktovima u okupiranim gradovima i naseljima. Jer, okupatori i kolaboracionisti izvodili su pomoćne borbene aktivnosti i djelatnosti odmazde i hapšenja svuda gdje im je to bilo moguće, uspooredno s operacijama svoje 4. i 5. ofenzive. Ali, vitalnost NOP ispoljavala se u neprekidnom obnavljanju rukovodstva organizacija i NOP odreda, kao i u tome da se jedinice NOV i POJ izvuku iz okruženja i rasplamsavanjem oružanih aktivnosti stvore nove oslobođene krajeve, te omogućće da se dostigne još veći stupanj područne organiziranosti i teritorijalne međupovezanosti.

U Sloveniji, inicijativom nacionalnog GŠ, tada razmještenog na Kočevskom rogu u Dolenskoj, kod Dolenjskih Toplica, 13. srpnja, osnovane su 1. i 2. slovenska, odnosno 14. i 15. divizija NOV i POJ i odpočele svoje borbene aktivnosti za širenje slobodnih područja, pripremajući se ujedno za očekivanu kapitulaciju Italije i razoružanje talijanskih garnizona na širim područjima. Radi sličnih zadataka, GŠ usmjerio je štabove svih OZ da osnuju nove brigade i upute ih u tzv. »Ljubljansku provinciju« da napadaju manje garnizone i budu spremne za svoje zadatke u momentu kapitulacije Italije. Do tada novoosnovane slovenske brigade u Gorenjskoj (»France Prešern« od 12. srpnja) i Primorskoj (»Ivan Gradnik«) stvorila su nova slobodna područja, sa kojih su bile usmjerene prema Ljubljani i uključene u sastavu 14. i 15. divizije NOV i POJ radi ostvarenja diviziji postavljenih zadataka. Ostvarivanje međupovezanosti slovenskih područja vršeno je i širenjem sistema relevantnih kurirskih veza, koji je usavršavan inicijativama GŠ Slovenije. Ovaj štab sa Kočevskog roga, a preko kurirskih veza, intenzivirao je međupovezanost sa hrvatskim slobodnim područjima u Žumberku i Gorskom kotaru, te dalje sa Likom, gdje su bili razmješteni 1. hrvatski korpus i GSH, preko čijeg centra veze, a radio-vezama ostvarivan je radio-saobraćaj sa VS.

Kada je Edvard Kardelj boravio pri GSH, on je 18. lipnja uputio po kuriru pismo za CK KPI, u kojem obavještava da se radio-veza sa GŠSI ostvaruje i preko štaba žumberačke zone (2. OZH), kao i kurirske veze; predložio je uspostavljanje stalne kurirske stanice na obali Kupe kod Bosiljeva; tražio je da se važniji podaci (i za Moskvu) otpremaju preko radio-centra GSH; predviđao je upućivanje slovenskih kurira i delegata izravno do VS; ukazivao je na potrebu da se poduzimaju mjere radi direktivnih radio-veza između GŠSI i VS, u kom cilju bili su pripremljeni radio-podaci.¹⁵⁾ Poznato je već da se slovenska kurirska-delegatska grupa pun mjesec probijala i 8. srpnja stigla u VS u Solakovu Kulu. Takva sporost razmjene obavještenja, morala se prevazilaziti.

Iz ličkih predjela, kurirske veze razgranjavale su se prema: Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju (dalje prema otocima i Istri); sjevernoj Dalmaciji (dalje preko Dinare i Biokova do obale i otoka srednje i južne Dalmacije, odn. preko Bukovice i Ravnih kotara sa sjevernodalmatinskom obalom i otocima); Kordunu i Banju do Moslavine (dalje preko Bilo-gore do Hrvatskog zagorja) i Slavonije (dalje do Fruške gore); Grmeču i Podgmeču, odakle prema slobodnim područjima Bosne, odnosno do štabova 2. i 1. bosanskog korpusa, a ovaj posljednji je

15) Istorijski Kabinet veza OS pri ŠCV, fotokopija navedenog pisma od 18. lipnja 1943. godine.

posredovao u uspostavljanju i održavanju sigurnijih kurirskih veza sa VŠ, kada se on već nalazio u istočnoj Bosni.

Iz istočnobosanskih predjela intenzivirane su sve redovnije kurirske veze u raznim pravcima, preko Majevice i Semberije sa srijemskim čvorovima kurirskih veza (iz Fruške gore prema Bačkoj i Banatu; iz Zemuna prema Beogradu i dalje u dubinu Sumadije); iz Birča i Drine sa Srbijom; preko ilegalnih punktova razmještenih od Višegrada do Foče prema Sandžaku i Crnoj Gori.

Iz južnih područja Srbije postojale su kurirske veze sa uporištima NOP u Kosovu i Metohiji, kao i u Makedoniji.

Međutim, međupovezanost modernijim sredstvima i bržim načinima bila je omogućena radio-vezama, prvenstveno iz radio-centra VŠ, a uz dopunu radio-saobraćajnih mogućnosti GŠH.

Kolona VŠ iz Babića poslije 19. lipnja usmjerila se prema Olovu, a pošto je noću 27/28. lipnja oslobođen Kladanj, VŠ se razmjestio u Plahovićima, gdje se zadržao sve do 5. srpnja. Za pokreta i zastanka, a posebno za razmještanja i dužeg boravka, bio je intenziviran radio-saobraćaj sa planiranim učesnicima, a radio-tehničko osoblje ulagalo je napore da od plijena i dobavki kompletra nove radio-stanice. Preko britanske vojne misije pri VŠ, već su bile isporučene prve radio-stanice, a očekivale su se i naknadne isporuke. U okolini Kladnja saveznički avioni dopremili su i 30. lipnja padobranima spustili prve količine sanitetskog materijala za jedinice NOV i POJ u tom području. VŠ je tada odlučio da jednu grupu sa radio-stanicom uputi u Srbiju a drugu, također, sa radio-stanicom i Dušanom Milusićem, radio-telegrafistom u Vojvodinu. Pošto je u predjelu oko Kladnja pristigla 5. divizija NOV i POJ, kojoj su bili predodređeni naredni zadaci, VŠ odlučio je da se A. Gančević sa radio-stanicom M-SET 2 privremeno pridruži štabu 5. divizije. Tada je Metodije Antunac, snabdijevan radio-stanicom MK-16 (sa kristalima), upućen u štab 1. proleterske divizije da zamjeni radio-telegrafistu Nikoslava Stipišića, koji je bio predviđen za pomoćnika Veljku Dragičeviću.¹⁶⁾

Pošto su Nijemci prodrli u Kladanj, VŠ se kretanjem, uz povremene zastanke u selima jugozapadno od Kladnja, usmjerio prema Milan-planini i 21. srpnja pristigao na njene obronke. U međuvremenu, obavijestio je štab 7. divizije da se vrši opravka njene radio-stanice.¹⁷⁾

Iz obavještenja od 18. srpnja poznato je daje GŠ NOV i PO za Kosmet, odnosno delegat VŠ Svetozar Vukmanović Tempo, tada poduzimao mjere za organiziranje radio-veza sa VŠ, a posebno sigurnijih kurirskih veza na području Kosmeta, preko kojih bi održavao povezanost i razmjenjivao obavještenja sa GŠ NOV i PO Makedonije, rukovodstvima NOP u Crnoj Gori, a također i s albanskim partizanima.¹⁸⁾

Prva proleterska divizija u to vrijeme vodila je uspješne borbe i oslobodila šire područje od Vlasenice do Zvornika; a potom područja Birča i Osata, obavještavajući preko radio i kurirskih veza Vrhovni štab o svojim uspjesima. Na oslobođenoj teritoriji divizijske jedinice za vezu uspostavile su i održavale preko stalnih linija telefonske veze po osnom pravcu: Čapardi - Zvornik - Drinjača - Vlasenica (sa ograncima do Male Kasabe, Milića i Bratunca) - Han-Pijesak - Sokolac. Pošto nisu raspolagale nikakvim količinama poljskog kablo, neizoliranom žicom priključivale su ono malo raspoloživih telefona, osiguravajući tako unutarne i vanjske veze za potrebe divizija i brigada.

Kasnije (od sredine kolovoza pa do konca prosinca), kada je divizija svoje borbene aktivnosti prenijela u srednju i zapadnu Bosnu, uz pomoć jedinica za

16) M. Mladenović i S. Kržavac, nd, u odnosu na kretanje VŠ; M. Antunac i A. Gančević, »Sjećanja«, u odnosu na podatke o vezama, upućivanju radio-stanica, te i s ostalim pojedinostima.

17) Zb. NOR-a tom II, knj. 10, dok. 40.

18) Isto, dok. 45.

vezu 2. bosanskog korpusa i područnih, njene jedinice za vezu sudjelovale su u organiziranju i korišćenju telefonskih veza od Gornjeg Vakufa sa Prozorom, Pidriscim, Rostovom i Bugojnom. Od Bugojna, pak, po kružnom sistemu Bugojno - Kupres - Sušica - Livno - Glamoč - Medeno polje (odvojak do Mrkonjić-Grada) - Prekaja - Drvar - Bosanski Petrovac - Ključ - Mrkonjić-Grad - Jajce - Donji Vakuf (odvojak prema Travniku) - Bugojno.¹⁹⁾

Okako poduzetim mjerama, od početka, srpnja pa unaprijed, divizijske jedinice za vezu doprinisile su da se i telefonskim vezama ostvari obiman saobraćaj između brojnih korisnika, na novim oslobođenim teritorijima. U odnosu na navedene bosanske predjele, aktivnostima i divizijskih jedinica za vezu pripremani su uvjeti za pridolazak VŠ.

Mreže telefonskih veza, u širim ili manjim razmerama, bile su organizirane i na područjima kontroliranim od jedinica 1. hrvatskog korpusa (u Lici), Grupe primorsko-goranskih NOP odreda (Gorski kotar, Hrvatsko primorje), 2. OZH (Zumberak), 2. hrvatskog odnosno 1. slavonskog korpusa, te i u predjelima pod kontrolom 4. OZH.²⁰⁾ Također, i na područjima pod kontrolom jedinica 1. i 2. bosanskog korpusa.²¹⁾

Poslije 21. srpnja kolona VŠ usmjerila se preko Očevlja i Vijaka, zatim se zaustavila u predjelima desne obale rijeke Bosne, koju su poslije 31. srpnja dijelovi kolone pregarili nedaleko od Vranduka i krenuli prema Višegradu, te doprili do ispred s. Šerića. Ovdje su se zadržali do uvečer 3. kolovoza, a Pionirska četa, sa odjeljenjem telefonista i linijaša, upućena je preko Vlašić-planine prema Petrovom polju da pripremi uvjete za prihvrat savezničke pomoći, avionima ili pak padobranima. Za dana 4. kolovoza na Petrovo polje pristigli su dijelovi VŠ, gdje su se i razmjestili. Ovdje je bio osnovan i konjički eskadron VŠ, te su poduzimane i raznovrsne mjere za obnavljanje sredstava veze i održavanje sigurnijih veza sa jedinicama. Od 10. kolovoza saopćeno je da su prema odgovarajućim ranijim i novim naredbama VŠ pojedinci iz sastava Pratećeg bataljona i drugih jedinica, pa tako i neki od vezista, novoprotizvedeni ili za svoje doprinose unaprijeđeni u više činova.²²⁾

Kada je 17. kolovoza oslobođeno Jajce, pripremani su i uvjeti za prihvrat VŠ, čiji su dijelovi napustili predjele Petrovog polja i 25. kolovoza prešli u Jajce. Od tada pa za duži period u ovom gradu i okolini bili su razmješteni i s uspjehom funkcionirali svi elementi centra veze VŠ. Njegov »radio-press« imao je povoljnije uvjete i veće uspjeh.

19) M. Droca, »Sjećanje«, »Telefonske veze organizirane na oslobođenoj teritoriji Bosne (poslije 5. sept. otkrivanja)«, - Vidjeti shemu br. 14.

20) U Lici, čvoršte veze bilo je u Otočcu, gdje su djelovale i školske ustanove NOV i POH, odakle su se veze usmjeravale u svim pravcima, a posebno prema plemićkim predjelima, u kojima su bili razmješteni dijelovi GSH i njegov centar veze. Za neprijateljevih aktivnosti prema Otočcu, čvoršte veza postalo je Vrhovine. Na pupuško-puujskim predjelima organizirana su bila čvoršta veza jedinica 2. hrvatskog odn. 2. bugojnskog korpusa. Čvoršta veza 4. OZH bila su u V. i M. Ticevu, na Dinari odn. u Bukovici i na Biokovu, uz namjere njihovog premještanja u naselja na obalnom pojasu, radi uskladjivanja aktivnosti jedinica za razoružavanje talijanskih posada, uoči očekivane kapitulacije Italije.

21) Jedinice 2. bosanskog korpusa u zapadnoj Bosni oslobodile su, s osloncem na Grmeč i Podgrmeč, brojna naselja i stvorile prostoru slobodna teritorija, pripremajući uvjete za prihvrat i jedinica 1. proleterske divizije, pa su obostranim naporima njihovih jedinica za vezu obnovljene mreže telefonskih veza - uspostrediti po shemi navedenoj u prethodnoj bilješci 19).

22) Prema »Biltenu VŠ« br. 23-27 (prosinac 1942. - travanj 1943.) i naknadno, bili su unaprijeđeni: Milan Nevajda u čin kapetana; u čin poručnika Anđelko Gančević, Antio Duplancić, Pavle Bojević, Petar Jelavić, Sivo Čurčur i Janko Kačević; u čin potporučnika Dragoljub Banjac i Dušan Gacša, u čin zastavnika Marko Popović, Piper i Petar Vopodić (komandir kurta u Pratećem bataljonu VŠ, odn. pri Štabu 2. proleterske divizije) i Mako Makšić (iz pristupskog voda za vezu 2. proleterske divizije) - Do tada, Veljko Dragičević, Josip Marčetić Viki, Bude Bogdanović i dr. bili su kapetani, a i neki ostali pojedinci bili su unaprijeđeni u niže činove oficira i podoficira NOV i POJ.

Radio-centar VŠ iz Jajca održavao je koncem kolovoza i u rujnu po pravci-
ma radio-veze sa: Kujbiševom, odn. Moskvom; GŠH i posredno a GŠ NOV i PO
Slovenije pa neposredno s njim i novoosnovanim štabom 1. proletarskog kor-
pusa, te i njegovih divizija; novoosnovanim štabom 2. udarnog korpusa (preko
njega sa GŠ NOV i PO Kosova i Metohije, odnosno GŠ NOV i PO Makedonije,
te dalje sa rukovodstvima NOP Albanije, Grčke i bugarskim predstavnicima)
koji je usmjeravao i snage u Sandžaku, pa je preko Operativnog štaba održavao
radio-veze i sa rukovodstvima za Srbiju, te i sa štabovima pojedinih divizija.²³
(Vidjeti i shemu prilog br. 4.)

Potčinjeni štabovi, u većoj (GŠH i 2. udarnog korpusa) ili manjoj mjeri pro-
širivali su svoje radio-veze. Britanske misije (pri VŠ, GŠ-ovima Hrvatske i Slo-
venije; štabu 1. OZH; a naknadno pri štabovima postojećih i novoosnovanih kor-
pusa i Mornarice NOV i POJ) razgranale su svoj sistem radio-veza, doprinoseći
znatno i rješavanjima brojnih problema veza štabova NOV i POJ. Stoga, vidljivo
je daje međupovezanost slobodnih područja bila ostvarivana i sigurnijim radio-
vezama i da je nastupio period kada su radio-veze vrlo uspješne zamjenjivale
podvige kurira, upućivanih po pravcima i na velikim razdaljinama. U izvanred-
nim uvjetima, za posebne namjene, kuriri su i nadalje prenosili opširne i važne
informacije.

Međupovezanost, područnog i teritorijalnog karaktera, ostvarivana je i pod-
vizima brojnih drugih aktera iz razvijenog sistema vojno-pozadinskih komandi
i jedinica, sa i bez formacijskih organa i jedinica veze, a također velikog broja
ilegalaca koji su se neprekidno kretali od tajnih punktova prema čvorištima na
slobodnim područjima i obratno. Iz zapisanih sjećanja preživjelih, a u odnosu na
pojedine krajeve zemlje, saznaje se da su ovakve ilegalne i veze na slobodnim
područjima omogućavale komuniciranje između rukovodstava NOP-a i štabova
NOP odreda i jedinica NOV i POJ ne samo na određenim područjima, već i nji-
hovu međupovezanost u okviru oblasti, pokrajina i na cijelom prostoru Jugos-
lavije a time, za određene svrhe, i neposredne i posredne veze sa centralnim ru-
kovodstvima NOP.²⁴

Slušanjem redovnim radio-emisija »Slobodne Jugoslavije«, kojima na drugi
način važnije informacije nisu bile dostupne, saznavali su one podatke i opće
smjernice koje su u svojim radiogramima Moskvi, a za razglašavanje, upućivali
organi VŠ.

²³⁾ Koncem kolovoza 1943, grad Jajce bio je izložen češćem neprijateljevom bombardiranju
i mitraljiranju iz zraka. Stoga, drug Tito i njegovi najbliži suradnici privremeno su bili smješteni u
skloništa jajčkih katakombi (vjerovatno građeni početkom 15. vijeka uz crkvu vlastelina Hr-
voja Vukčića Hrvatinića), oko kojih su u bliskim zgradama, a kasnije i izgrađenim barakama, bili
razmješteni elementi centra veza VŠ. Postupno, stvarani su povoljniji uvjeti i za zamišljeno naknad-
no školovanje radio-telegrafista i drugih specijalista.

²⁴⁾ Prema »Pregledu autora koji su pisali o vezama u toku NOB-e«, odn. redigiranim člancima
za ediciju ratna sjećanja »Veze u NOB 1941-1945«, većina sjećanja odnosi se i na uspostavljanje i
održavanje kurirskih i drugih veza na raznim područjima Jugoslavije, a i do kapitulacije Italije.
Preopširno bi bilo nabrojavanje autora i naziva njihovih radova, pa i onih najindikativnijih. Radi toga,
zainteresirani čitatelj će opširnije podatke moći saznati iz objavljenih ratnih sjećanja.

Glava IV
NAPORI ZA OSPOSOBLJAVANJE STRUČNOG OSOBLJA
I KADROVA VEZA

ORGANIZACIJSKE, MATERIJALNO-TEHNIČKE I DRUGE MJERE

Za 5. neprijateljeve ofenzive najveći broj pripadnika »pokretne linijske grupe« linijske grupe» VŠ NOV i POJ i sastava telefonskih jedinica GOG izginuo je u borbama, a i sredstva su, uglavnom, bila uništena ili napuštena. Referent za PTT saobraćaj pri VŠ Pero Vuković Lala zatekao se sa grupom koja se probila u Crnu Goru. Za naknadnih borbi i pokreta VŠ i jedinica GOG kroz istočnu i srednju Bosnu, uz što intenzivnije korišćenje radio i kurirskih veza, pristupljeno je obnavljanju telefonskih sastava pri brigadama i divizijama (iz 3. udarne divizije preživjeli su prešli u Crnu Goru; u 1. i 2. proleterskoj jezgra sa najiskusnijima su se obnavljala, u 7. banjskoj brigadne i divizijska četa svedene su na nepotpune vodove) reorganizirani su vodovi za vezu, u koje je otpočeo priliv dobrovoljaca i novomobiliziranih. Preživjelo stručno osoblje izvodilo je sa novopristiglima obuku u praktičnom uspostavljanju i održavanju telefonskih veza za operativne i taktičke svrhe, te i u obnavljanju, preusmjeravanju i eksploatiranju područnih TT sistema.

Pošto se VŠ kretao sa glavnim grupacijama, njegova telefonska desetina uspostavljala je i održavala najneophodnije veze i osloncem na onaj sistem koji su, za šire područje, ostvarivali vod za vezu 1. divizije i sastavi njenih brigade i drugih jedinica. Organizacijske mjere ispoljavale su se radi popune ljudstvom i sredstvima, odabiranjem i postavljanju najiskusnijih za komandire odjeljenja i vodova za vezu, nastojanjem da se ranije odabrani borci za radio-telegrafiste obučavaju uz rad sa već iskusnima na postojećim, zaplijenjenim i na nekoliko radio-stanica koje su naknadno primane posredovanjem savezničkih misija. Za značajnija organizacijsko-formacijska rješenja, pa ni za temeljitije procese osposobljavanja stručnjaka i kadrova, rukovodioci za vezu pri VŠ i divizija s njim u pokretu nisu, do kraja kolovoza, imali povoljnih uvjeta.¹⁾

Poslije preformiranja 1. bosanskog u 1. i 2. bosanski korpus (11. 05. 1943), njihovi štabovi i jedinice su ostatak proljeća i cijelo ljeto provodili u takvim borbenim i drugim situacijama da sistematskom poboljšavanju i usavršavanju veza nisu mogli davati značajnije poticaje. Pri štabovima korpusa, divizija i brigada (radio-grupa pri 1. korpusu; te pri njemu i ostalim jedinicama telefonski vodovi ili odjeljenja, ponegdje i signalne, a svugdje brojnije kurirske grupe) veze su usmjeravali njihovi komandiri, a uz pomoć iskusnijih vezista, pa i stručnjaka sa

1) »Sjećanja«, nd, u svojim zapisima istaknutiji preživjeli vezisti, nakon 5. ofenzive neprijateljske, šire su objasnili (npr. M. Droca, M. Antunac, A. Čančević, N. Stupić, P. Bojčević, i drugi) stanje veza, kao i napore organa, jedinica za vezu, pa i pojedinca, a posebno onih iz 1. proleterske divizije da, u istočnoj i drugim dijelovima Bosne, organiziraju i održavaju svoje i veze za potrebe VŠ NOV i POJ.

terena, koje su već bile angažirale područne i komande mjesta. Najiskusniji (npr. A. Duplancić iz 1. korpusa a i Mirko Nahmijas iz 2. korpusa) smatrani su za referente odn. korpusne oficire za vezu, a komandiri jedinica usmjeravali su divizijske odn. brigadne veze. Nastojalo se ubrzavanju materijalne, a i popune odbačanim ljudstvom čiju su obuku vršili rukovodioci, uz pomoć iskusnijih telefonista, signalista i kurira. Dakako, prvenstveno u borbenim uvjetima, a iskustva su i teoretski dopunjavana. Van borbi, obuka se dopunjavala svakodnevnim održavanjem sistema veza, pa i onog teritorijalnog i područnog.

U krajiškim brigadama 4. i 5. divizije stručno ljudstvo imalo je borbeno iskustvo, ali su količine telefonskih sredstava bile još uvijek veoma ograničene (npr. 4. divizija i početkom 1944. imala je ukupno 5 TC, 31 TA i 33 km kablova) pa je iskorišćavanjem područnih veza, posebno kurirskih, nadoknađivala tehničku nedovoljnost za operativne svrhe.²¹ U 10. bosanskoj diviziji (osnovanoj 13. 02. 1943.) sredinom proljeća tek se pristupilo osnivanju brigadnih vodova i divizijske grupe (telefonisti i kuriri) za veze. Po osnivanju (2. srpnja 1943.) 17. istočno-bosanske divizije ubrzo su pri brigadama formirani nepotpuni vodovi za vezu, iako oskudno opremljeni (npr. 15. majevička brigada imala je, kasnije u studenome, svega 1 TC, 5 TA i 10 km kablova)²² U ovakvim uvjetima, usluge brojnih kurira bile su od neprocjenljive važnosti, a također oslonac na dopunske veze područnog karaktera. Do konca ljeta postojala je samo jedna radio-stanica pri štabu 1. korpusa. Od jeseni kada je 1. korpus reorganiziran u 3. a 2. u 5. korpus NOV i POJ oba korpusa raspolagala su radio-stanicama, pa i povoljnijim uvjetima za naknadni razvitak svojih sistema veza.²³

Zbog pokreta i stalnih borbi, a i zbog nedovoljnosti stručnog osoblja i tehničkih sredstava do kapitulacije Italije, pri VS i divizijama i brigadama GOG, kao što je to bio i slučaj u 1. i 2. bosanskom korpusu, nije bilo moguće organizirati sistematsko osposobljavanje stručnog osoblja (radio-telegrafista i mehančara) i komandnih kadrova za organe i jedinice veza. Naime, i pri VS ranije za 5. ofenzive organiziran radio-telegrafski tečaj bilo je moguće nastaviti, za preživjele kandidate, tek od dolaska u Jajce.

U Sloveniji, u proljeće 1943. osnovana je »radijska grupa« - Radio-sektora Centralne tehnike CK KPS, koja je djelovala pri GS NOV i PO Slovenije preformirana je, a predvodena inž. Milošem Brelihom. Početkom lipnja, dio istaknutijih iz njenog sastava osnovao je »Odsek za zveze« GS NOV i PO Slovenije. Nadalje, intenzivirani su napor radi usavršavanja svih vrsta operativno-taktičkih veza (tj. »vojaških zveza«). To je pospjelo da se od 13. srpnja, kada su osnovane 14. i 15. divizija, poduzmu mjere za osnivanje divizijskih vodova i brigadnih četa za veze, pa i postavljanje odgovarajućih referenata za veze. Sa Kočevskog roga, a sa ranije pripremljenom radio-stanicom (»Krava«) 15. srpnja uspostavljena je radio-veza sa Kominternom (prije, takav podvig ostvarenje 19. 07. 1942, produžavan oko mjesec dana, a slično i od polovine veljače 1943) te i stalnije sa RC VS NOV i POJ i GS NOV i POH.²⁴ Početkom kolovoza je pri GS NOV i PO Slovenije

21) Arhiv VII, reg. br. 4-2, k. 15.

22) Zb. NOR-a, tom IV, knj. 19, dok. 85, a za stanje 20. studenog 1943. godine.

23) Isto - odn. i Arhiv VII, reg. br. 4-5-2, k. 15; a za stanje 20. ožujka 1944. godine.

24) Ključ GS, nd. 27-32 - iznose se podaci o razvoju operativnih radio-veza u Sloveniji od svibnja 1942. godine (dolazak iz Ljubljane i djelovanje radio-grupe na oslobođenom području; uspostavljanje i održavanje radio-veza sa Kominternom, od sredine srpnja do sredine kolovoza; dolazak grupe, predvođene inž. Milošem Brelihom, u studenome na područje Dolenjskog NOPO; ponovno uspostavljanje i održavanje radio-veza sa Kominternom od 19. veljače pa do polovine ožujka, odn. od polovine srpnja 1943. a tada i redovno sa VS NOV i POJ i GS NOV i POH; prijelaz iz Dolomita na Kočevski rog u proljeće 1943; razvijanje CV GS NOV i POS i naknadne djelatnosti; osnivanje Odsjeka za vezu GS NOV i POSI polovinom lipnja, te njegovo prenamještanje u Odeleženje za vezu, početkom 1944. godine). - V. Tom, nd. »940«, 283-284 i 344-347; iznosi potpunije i preciznije podatke o ilegalnim radio-tehničkim djelatnostima u Ljubljani i kasnije u Crmošnjicama; uspostavljanju i održavanju radio-veza do kapitulacije Italije; najiskusnijima komandnim i tehničkim kadrovima, te i o stručnom osoblju za veze Centralne tehnike CK KPS i NOV i PO Slovenije.

bio osnovan i poseban »Kurirski odsek« za rukbođenje i teritorijalnim relejno-kurirskim vezama (tada, oko 100 stanica, sa oko 800 kurira). Ta »vojna faza kurirske službe« trajala je do konca studenog 1943. no, i tada se djelovalo prema intencijama Centralne tehnike CK KP Slovenije. Ona je od početka prosinca cijeli sistem teritorijalnih kurirskih veza potčinila novoosnovanom »Poveljstvu relejnih postaja Slovenije« (zvanom i »Komanda relejnih stanica Slovenije«), koje je predvodio Jože Žukovec. Vladimir. Osim dolensko-notranjskog (»TV«) sektora, do tada je obavljen razgranati kurirski saobraćaj primorsko-gorenjskog (»Pe« i »Ge«) i štajersko-koruškog (»Š« i »K«) sektora. Veoma frekventan i relativno brz, s obzirom na teške prilike gusline putne mreže i neprijateljevih garnizona. Razdaljina od Trnovskog gorla (iznad Gorice) do Kotevskog roga (Dolenjska) savladavana je za tri dana. To je postizano zahvaljujući dobroj organiziranosti, sistematskoj obuci kurira (posebno na stanicama) u vođenju dokumentacije i obavljanju zadataka, a i s osnova visokog borbenog morala i drugih odlika svih angažiranih na stanicama i važnijim čvorovima.⁶ Za operativne radio-veze na Rodinah kod Črnomelja grupa (6–8) radio-telegrafista (pored 11–12 u okupiranoj Ljubljani, s početkom od jeseni 1941, a koji su kasnije, većinom prešli na slobodna područja) intenzivirano je osposobljavana. Poslije 29. rujna to je nastavljeno u Črmošnjicima na tečajevima za radio-telegrafiste i radio-mehaničare (svega 22 polaznika). Do tada je Odsjek za vezu već stručnjacima bio toliko popunjen, da je početkom slijedeće godine prerastao u Odjeljenje za vezu GŠ NOV i PO Slovenije. Za telefonske, a posebno za radio-veze, stvoreni su bili i materijalni uvjeti (do konca godine: 23 radio-stanice, od toga 3 amaterski izrađene, 8 trofejnih talijanskih, a ostale iz savezničke pomoći) pa je i proces osposobljavanja stručnjaka i kadrova mogao da dobije širi zamah.⁷

U Hrvatskoj pored Sekcije za vezu GŠ NOV i POH, u sastavu njegovog pozadinskog dijela, od 29. lipnja u sklopu Tehničkog odsjeka osnovana je Poštansko-telefonska sekcija (šef Josip Čuljat Joža). Šef prvopomenute (»Viški«) i ove sekcije, usklađivali su potom razvitak operativno-taktičkih sa sistemima teritorijalne-područnih pozadinskih veza u Hrvatskoj.⁸¹ Referenti, oficiri za vezu 1. (Bude Bogdanović) i 2. (Bogdan Trgovčević) hrvatskog korpusa otpočeli su sa osnivanjem sličnih sekcija, pa je na teritoriji Hrvatske (računajući i 2. OZH; za 4. OZH, odn. za Dalmaciju, uvjeti su još bili nepovoljni) već za proljeće-ljeto umnogome ubrzan proces razvitka veza u cjelini. Za Moslavinu i Slavoniju to je bilo uočljivo prema sadržaju uputa organa veza štaba 2. korpusa od 7. kolovoza. Osnivao se mješoviti vod za vezu pri korpusu, sa tendencijom prerastanja u četu. Poduzimane su mjere da divizijski vod i brigadna odjeljenja prerastu u čete, uz slične mjere pri komandama područja. Ubuduće, divizijski referenti veze i komandiri brigadnih četa za vezu, pored organizacije i održavanja, trebali su se brinuti da se sistematski osposobljava stručno i manipulativno osoblje veza. U tome smislu, predviđalo se da djeluju i referenti za veze komandi vojnih područja, s tim da se i osoblje kurirsko-relejnih stanica osposobljava prema sačinjenim planovima i programima. Kandidati za radio-telegrafiste i mehaničare,

6) Ključ GŠ, nd. 82-83 - sa navedenim i drugim važnijim podacima o razvitku teritorijalnih relejnih kurirskih veza Slovenije.

7) V. Tom Lasić, »1994«, nd. 21-22, ukazuje da su u Ljubljani osposobljavanje 2 grupe (6 plus 6 aktivistkinja i aktivista) i osposobljene za radio-telegrafiste, od kojih je veći dio pojedinaca do lipnja 1942. pristigao na oslobođena područja. Neki izvori ukazuju da je na Rodinama svoje osposobljavanje otpočelo 8 polaznika, te da su u rujnu 1943. to nastavili na radio-telegrafskom tečaju pri GŠ NOV i PO Slovenije. Ključ GŠ, nd. 38, podaci su o radio-sredstvima koncem 1943. godine.

8) J. Čuljat, »Poštansko i telegrafsko-telefonske veze za vreme NOB-e« GV 6) 1951, 48-52. Na str. 53 on navodi da je PTT sekcija osnovana 22. siječnja 1943. i da je tada između »Viškog« i njega bila razgraničena nadležnost na operativno-taktičke i teritorijalno-pozadinske veze. Prema Arhivu VII, reg. br. 39-1, k. 110, osnivanje PTT sekcije i preraspodjela nadležnosti u odnosu na Sekciju za vezu GŠH izvršena je 29. lipnja 1943, kada je dokument sastavljen i potpisan, od šefova obe sekcije, pa tako i označen.

kao i za komandire vodova i četa za vezu, upućivani su na organizirane tečajeve pri GŠ NOV i POH.⁹⁾ Naime, pošto se GŠH nalazio na teritoriji 1. hrvatskog korpusa, razvitku operativno-taktičkih i pozadinskih veza posvećivala se sve veća pažnja. Dapače, kroz materijalnu i popunu ljudstvom jedinica za vezu, te i kroz usmjeravanja posredstvom pisanih propisa i uputa. Preduvjeti su postojali i bilo je moguće da se pri GŠH već od proljeća 1943. otpočne sa sistematiziranim osposobljavanjem radio-telegrafista, radio i TT mehaničara, te i kadrova veze.

Od kraja 1942 pa nadalje za što usklađeni razvitak veza tehničkim sredstvima, povećanje broja stručnog osoblja i kadrova u organima i u jedinicama veze, te i za proces njihovog osposobljavanja i usavršavanje, preduvjet bio je stalno širenje materijalno-tehničkog osnova.

Izvori snabdjevanja, općenito, bili su: prvobitne zalihe partijske tehnike; pohrane pri rasulu BJV; plijen u borbama; zatečeno i preuzeto na oslobođenim područjima; ilegalne dobavke iz okupiranih gradova i naselja; izrade i prepravke u radionama i pri jedinicama veze; popune iz vojne pomoći od strane zapadno-savezničkih država a potom i SSSR. O načinima i snabdjevenosti za period 1941-1942. je objašnjeno, posebno radio-sredstvima.¹⁰⁾ U izradama i prepravkama sredstava veze i dodatne opreme, prednjačila je grupa tehničara pri VŠ NOV i POJ, predvođena S. Nakićenovićem. Radiomikom izradom i prepravkama ona je do proljeća 1943. osposobila nekoliko radio-stanica (za: 1, 2, 3, i 9. diviziju, 1. proletersku brigadu, i za 1. bosanski korpus). Njihova inventivnost bila je povećana sa upomošću da se tada i za naknadnih neprijateljevih ofenzivnih aktivnosti nadvladavaju i najveće teškoće.¹¹⁾

U relativno povoljnim uvjetima, a i uz pomoć navedenih tehničara pri VŠ NOV i POJ, ujesen i zimi 1942/43. slične podvige ostvarivalo je i stručno osoblje tehničke radione pri GŠ NOV i POH, početnim inicijativama Ćede Perića (brata Svete i drugih - braća Perić su već ujesen 1941. u Splitu ilegalno izrađivali 2 radio-stanice za potrebe Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, a početkom 1942. prešli su u Sviđajski NOP, odakle su do ljeta upućeni u Liku), a potom pod rukovodstvom Slavka Markona i Andrije Špehara. Bilo je izrađeno ili osposobljeno nekoliko radio-stanica (za: GŠH, štab 1. korpusa i neke divizijske, te za štab 2. OZH, potom 3. i 4. OZH) brojna telefonska sredstva i oprema. S toga osnova i naknadnog plijena, prikupljenog na terenu i ilegalnih pošiljki, GŠH je ubrzavao procese materijalne popune, poticao obuku u jedinicama i pripremao se za osposobljavanje specijalista i kadrova. Od svibnja 1943. radio-tehničar Ćedo i Sveto Perić bili su upućeni u Podgoru i za potrebe 4. OZH pristupili izradi serije («C.

9) Arhiv VII, reg. br. 18/3, k. 1121.

10) M. Četković, »Veze... n d... 309-325.

11) S. Nakićenović, M. Antunac, A. Gančević, M. Danon, D. Brestina, M. Vukić, »Sjećanja«, ukazuju daje, za: a) 1. diviziju u Bosanskom Petrovcu izrađen predajnik, pa je sa zaptijenim prijemnikom Philips kompletirana radio-stanica, sa mogućnošću raznovrsnog pogona (akumulator i vibrator; punjenje auto-dinam, na vodenice, ili pak »švickele sprave«), koja je N. Stojniću uručena u jesen 1942. godine; b) 2. diviziju, istodobno, uručena radio-stanica P. Bojčeviću, a nakon njene radioničke izrade pri diviziji, od materijala zaptijenog u Livnu, 6 V akumulator punjenje auto-dinamom ili »švickele spremom, pa i drugačije; c) za 3. diviziju, istodobno, uručena B. Miličeviću zaplijenjena talijanska radio-stanica iz Bihaća, koja je prepravljena; u kompletu je bio agregat od 1,5 kS i generator od 320 W, a za rezervu pridat je i »švickele stroj; d) u 1. bosanski korpus radio-stancu sa priborom, iz VŠ donio radio-telegrafist A. Duplanić, polovinom siječnja 1943. godine; e) 9. dalmatinsku diviziju izrađena radio-stanica pri VS i do polovine veljače uručena radio-telegrafisti L. Benkoviću; f) 1. proletersku brigadu izrađena radio-stanica pri VS, koja je u ožujku 1943. uručena radio-telegrafisti V. Hrabaru. Nadalje, navodi se da je 7. banjska divizija u sastav OG ušla sa već zaplijenjenom njemačkom radio-stanicom. Za GŠH ukazuje se da je njegovu radio-stanicu izradio splitski radio-tehničar Ćedo Perić. - Zatim, daje GŠ NOV i PO Slovenij, a sa radio-stanicom sopstvene izrade, još koncem jeseni 1942. uspostavljao i održavao veze sa VŠ NOV i POJ u Bosanskom Petrovcu. Privremeno, opet od 26. siječnja 1943. godine i Zanoškar, Verist 1/1976:41-43, članak »Radio-veze u Petoj neprijateljskoj ofanzivi«, a i podacima o primjenjivanim radio-sredstvima. •

i S. P.» od 6 radio-stanica. Neke od njih su djelimice korišćene, jer su bile prevaziđene prijemom suvremenijih iz savezničke pomoći pred kapitulaciju Italije.¹²

Do tada, ipak je primaran izvor u osiguravanju tehničkih potreba, sveukupno osmatrajući, bilo ono što je plijenom u borbama prikupljeno, a dodatno preuzeto u PTT ustanovama i na dionicama oslobođenih teritorija i pojedinih pod-nućja. Ako se sagleda okolnost daje tehnika veza, uglavnom, bila skoncentrisana pri neprijateljevim višim štabovima i teritorijalno-područnim komandama, treba shvatiti daje do nje plijenom u borbama bilo teško doći, pa je i snabdijevanje važnijom tehnikom (TC, TA, kablovi radio-stanice, agregati, rezervni dijelovi, itd) jedinica za vezu NOV i POJ predstavljao jedan od većih problema. Za kratko vrijeme, najviše sredstava i opreme veze zaplijenjeno je razoružavanjem talijanskih garnizona, a za kapitulacije Italije. Podaci o plijenu uopće, a posebno od Talijana, naknadno se iznose (Glava V) pri razmatranju razvika veza u procesu snažnja NOV i POJ od jeseni 1943 godine. Od tada, iznose se i podaci o pristizanju suvremenije tehnike na osnovu savezničke pomoći. Pomoć savezničkih država, ma da u svrsishodnoj i kvalitetnoj suvremenoj tehnici i opremi, bila je ipak dopunski preduvjet u osuvremenjivanju jedinica za vezu, pa stoga i svih procesa veza u neprekidnom razvitku.

U Sloveniji, zbog izrazitih specifičnosti (snažna neprijateljeva kontrola naselja, putne mreže i prometa) rukovodstvo OF, preko Centralne tehnike CK KP Slovenije već od 1941, poduzelo je mjere da se od ilegalnih nabavki do izrade sredstava veze, posebno radio, iskoriste aktivisti-stručnjaci u okupiranoj Ljubljani. Ukazano je na podvige u osposobljavanju radio-telegrafista. Izrada, pak, otpočela je u Miklošičevoj cesti br. 5, u jednoj opremljenijoj radio-tehničkoj radionici. Tu je Ivan Gruden (»Petar Prsič«), usmjeravan od Radio - sektora Centralne tehnike (do rujna 1942. preko Milka Goršića, a tada do listopada 1943. od Vide Tom »Jelke« odn. »Hele«) sa nekoliko tehničara (i više ilegalaca, za dobavke i ostale svrhe u gradu i van njega - odn. ukupno 37 obuhvaćenih) organizirao ilegalnu izradu kompleta radio-uređaja i prilagodavanje za njih neophodne opreme.

Do rujna 1942. izrađeni su: predajnik »Kričać« 9 radio-telegrafskih stanica (tipa »Golob«) kratkovalni predajnik (»Tomaš«), 8 baterijskih prijemnika za slušanje lokalnih radio-vijesti, 2 kompletna agregata i 10 manjih uređaja za »nožni pogon«. Od jednog talijanskog radio-amatera preкупljena je i. radio-telegrafsko-radiofonska stanica (»Krava«) - zbog glomaznosti, njome se 1943. uspostavljane veze VŠ i GŠH s Kominternom, a oko 80 prijemnika prilagođeno je za slušanje vijesti za potrebe rukovodstava i vojnih štabova. Od veljače do srpnja 1942. najveći dio ovih sredstava ilegalno je izmijet iz Ljubljane. Nešto nije stiglo do odredišta, a najveći dio je propao za vrijeme opsežnih talijanskih i njemačkih operacija. Do listopada 1943. izrađeni su i otpremljeni: kratkovalni predajnik (»Juričć«), 16 kvalitetnijih baterijskih prijemnika, te 3 slična ali za lokalni prijem. 4 pretvarača i 4 uređaja za punjenje akumulatora, - a otpremljeno je i oko 20 poštijki raznovrsnog sadržaja (instrumenata, alata, rezervnih dijelova, stručne literature, oružja, itd). Naknadno, od polovine jeseni 1943. u Crmošnjicima orga-

¹²⁾ Arhiv VII, reg. br. 38-1/1, k. 110, dok. GŠH od 15. lipnja 1943, prema kojem se vidi da su tada, a suglasno razvojem kontinuitetu (od ljeta 1942), u Bjelom Polocima na Pješivci, uspješno djelovale radio-tehnička, telefonska, i kovekvalitna radiona GS NOV i PO Hrvatske. V. Huijčić, Dopisnici iz dijelova srednje i južne Dalmacije u ostvarivanju tehničkih veza za NOB-e, referat na znanstvenom skupu »Biokovo«, zbornik IHRPD, Split 1983. godine - listi, Izrada serije partizanskih radio-stanica (prev. »C« i S. P. - Mosor...) za dopunu sistema veza NOP-a Dalmacije, referat na znanstvenom skupu »Mosor...«, 14-15. X 1982. godine, u Omislu, u pripremi IHRPD za objavu u Zborniku.

nizirano je plodonosno djelovanje »Slovenske partizanske radio-delavnice« (SPRD - odn. tajni naziv »99d«), odakle je, sa slobodnog područja, osiguravano snabdjevanje jedinica za vezu NOV i PO Slovenije. Usporedno, vršene su pripreme i organizirano je bilo sistematsko osposobljavanje stručnjaka SPARD, a i s tih osnova specijalista i kadrova veze, na posebnim tečajevima, za potrebe NOV i PO Slovenije.¹³⁾

Organiziranjem dobavki (iz fondova pohrane, mjesnih izvora, ilegalnih isporuka, plijena, itd) i tehničkih ostvarenja u radionama, navedenim i nenavedenim i u nekim jedinicama, zatim stvaranje zaliha i vršenje raspodjela izrađenih i zaplijenjenih sredstava i opreme za veze, razvijala se materijalno-tehnička i snabdjevačka grana veza. Djelimice i za podmirivanje potreba obuke i školovanja, a iz tog procesa se razvijala i nastavna grana.

No, općenito, bez obzira na sve teškoće u popuni ljudstvom i sredstvima veze do konca proljeća 1943, organi veza VŠ NOV i POJ, GŠ NOV i PO Hrvatske i GŠ NOV i PO Slovenije i ostali glavni štabovi NOV i POJ poklanjali su stalnu pažnju da čim prije otpočnu osposobljavanje stručnog osoblja i kadrova na posebnim tečajevima, a prema odgovarajućim planovima i programima. Osposobljeni su trebali preuzeti stručno-manipulativne dužnosti (radio-telegrafisti, telefonisti za centrale, mehaničarske (TT i radio) i rukovodeće (od komandira odjeljenja do referenata za vezu u divizijama). S druge strane, radi usavršavanja obuke u jedinicama i veza u cjelini.

Pri GSM, za izradu nekoliko (10) radio-stanica, bio je zadužen Vasko Petkovski. On je taj zadatak uspješno realizirao, a ujedno uspješno organizirao i ostvarivao radio-veze za potrebe GŠ Makedonije.

Sistematsko usavršavanje, po sistemu tečaja - i škola, otpočelo je u manjoj ili većoj mjeri kod svih glavnih štabova NOV i POJ i pri VŠ, do ili neposredno, poslije kapitulacije Italije. Najhitnije o tim tečajevima - školama kontinuirano će se izmijeti.

Od listopada 1943, a nakon preformiranja korpusa i osnivanja novih, pa i formiranja Momariće NOV i POJ, proces usavršavanja specijalista i kadrova proširuje se na njihovim nivoima, preko posebnih tečajeva. Nadalje, osnivaju se kraći ili duži trećajevi na kojima stručno osoblje veze nadgrađivanjem stiče i specijalistička znanja (za izvršavanja zadataka u momaričkim, avijacijskim, artiljerijskim jedinicama i posebnim službama).

PRVI RADIO-TELEGRAFSKI TEČAJ GS NOV I POJ I NJEGOVA ŠKOLA ZA VEZU

U svome uputu od 1. prosinca 1942, VŠ je usmjerio sve glavne i druge važnije štabove NOV i POJ da organiziraju tečajeve za obuku radio-telegrafista, s obzirom da bi svaki veći štab ubuduće trebalo da ima radio-stanicu, radi uspješnije radio-veze. Odabrani za tečajeve morali bi biti poverljivi i imati druge kvalitete za uspješnije savlađivanje obuke, a takođe i za naknadno obavljanje svojih odgovornih zadataka.¹⁴⁾ Odsjek za vojne vlasti u pozadini VŠ NOV i POJ od 9. siječnja 1943, raspisom je obavijestio štabove jedinica i komande područja da za predviđeni telegrafsko-telefonski i poseban tečaj za obuku telefonistkinja i

13) V. Tom, »99d«, nd, 295-347, rezime je sveukupnih radio-tehničkih i sličnih postignuća aktivista-legalaca i tehničara-boraca, te i odgovornih rukovodilaca i pomoćnog osoblja, u okupiranoj Ljubljani i na oslobođenim slovenskim područjima do početka jesen 1943. godine.

14) Zb. NOR-a, tom II, knj. 7, 2. dok. od 1. prosinca 1942. godine, Isto, dok. 112, od 12. siječnja 1943. plan je i program Oficirske škole VŠ NOV i POJ. U sadržaju za slušaoc vojno-rukovodilačkog višeg i nižeg tečaja bila je sadržana i tematika iz predmeta »Služba veza«.

telefonista upute odabrano ljudstvo. Tečajevi bi se održavali pri PTT sekciji Tehničkog odsjeka VŠ. No, to naknadno nije bilo moguće ostvariti.¹⁵⁾

Prema instrukcijama Sekcije za vezu GŠH, 21. ožujka 1943. oficir za vezu Štaba 1. hrvatskog korpusa poslao je uput štabovima divizija da svojim oficirima za vezu narede da pri divizijskim vodovima za vezu organiziraju višednevne tečajeve za obuku po 5-6 telefonista i signalista iz svake brigade. Za to su dostavljeni planovi i programi, čiji će se sadržaji naknadno dopunjavati. Za tečajeve, materijalna sredstva trebalo je da izdvoje brigadni sastavi za vezu (tada, mješovite čete sa oko 50-60 telefonista, linjaša, signalista i kurira - uz predviđeno osnivanje i radio-grupa). Tada i nešto kasnije, stanje veza u 1. hrvatskom korpusu, a u odnosu na jedinice potčinjene GŠ NOV i POH, bilo je najsređenije.¹⁶⁾ Potrebe za osposobljavanjem novih radiotelegrafista bile su sve izrazitije, pa su poduzimane i mjere da se to čim prije počine ostvarivati na tečajevima pri štabovima korpusa. No, preovladalo je mišljenje da se to ostvaruje pri GŠ NOV i POH, za sve potčinjene mu jedinice.

Prvi radio-telegrafski tečaj pri GŠ NOV i POH otpočeo je sa radom, 1. travnja 1943. u zaselku Birovača, kod Donjeg Lapca. Već su se bili okupili, a prema naređenju Sekcije za vezu GŠH od 17. ožujka, odabrani pojedinci iz jedinica veze 1. hrvatskog korpusa i neki iz 2. OZH (unaprijed, za posebne tečajeve i školu za vezu NOV i POH usporediti prema prilogu br. 7-P). Rukovodioci i nastavnici osnovnih taktičkih i stručno-specijalističkih predmeta bili su: Đude Bogdanović; Vlado Kajfež, Milan Hudnik i dr. Raspolagalo se jednom zračicom, desetnom tastera, školskom tablom i najnužnijom opremom. Ubrzanom obukom od 15 do 18 sati dnevno, težilo se postizanju potrebne brzine u tipkanju i prijemu na sluh, savladivanju »Q« koda i saobraćajnih propisa, a pri koncu tečaja i praktičnom uvježbavanju i održavanju radio-veza preko radio-stanica 6. ličke udarne divizije i onih iz drugih jedinica veze. Zbog borbene situacije iz Birovače tečaj je predložen u Vrhovine, gdje su 10. lipnja osposobljenim radio-telegrafistima podijeljene diplome. Zatim su radio-telegrafisti usmjereni da se u praktičnom radu usavršavaju na radio-stanicama važnijih štabova (GŠH, 1. i 2. hrvatskog korpusa, 2. i 4. OZH Unske OG i divizija). Raspoređeni ubrzo na oficirskim dužnostima, oni su postali šefovi ili referenti organa veza, odnosno komandanti i komandiri

15) Zb. NOR-a tom II, knj. dok. 103, naređenje je šefa odsjeka za vojne vlasti u pozadini (Mole Pijade) VŠ NOV i POJ. Telegrafsko-telefonski tečaj predviđen je bio da se održi pri Tehničkom odsjeku VŠ NOV i POJ, a prema planu i programu njegove PTT sekcije. Obaviješteni su bili GŠH, Štab 4. OZH i štab 1. bosanskog korpusa, i drugi. Šef odsjeka za vojne vlasti u pozadini je svojevremeno crnilom dodao da se raspis uputi i komandama vojnih područja: Drvar, Podgrmeč, Bihać, Mrkonje-Grad i Jajce. Tečaj za telefonistkinje i telefoniste (oko 30 njih) također je bio predviđen da se održava pri Tehničkom odsjeku VŠ NOV i POJ.

16) Arhiv VII, reg. br. 27-1/16, k. 103B, dok. od 1. listopada 1942. sa prikazom stanja veza na teritoriji 1. OZH, isto, reg. br. 27-1-21, k. 418 od početka 1943. stanje je veza 1. hrvatskog korpusa. Isto, reg. brojevi 23-2, k. 423-9-4/16, k. 125-5-13, k. 418-dokumenti su iz kojih se može pratiti stanje veza 1. hrv. korpusa do kapitulacije Italije. Iz dok. Arhiv VII, reg. br. 522-29, k. 420 od 20. srpnja 1943. vidi se da je u 1. hrvatskom korpusu tada bilo 513 vezista, a i da se raspolagalo sa relativno brojnim sredstvima (4 radio-stanice, 12 CTS, 62 TA, 97,5 km kabela, 87 signalnih barjaka, 9 signalnih pistolja - a konjčki kurirski vod i sa 7 bicikla). Iz većine izvještaja zapuša se daje u jedinicama veze izvođena stručna obuka, no pretežno u praktičnom organiziranju i održavanju telefonskih, signalnih i kurirskih veza. Radio-telegrafisti bili su sa predatrim iskustvom, odnosno kasnije oni koji su završavali odgovarajuće tečajeve pri Školi za vezu GŠ NOV i POH. B. Bogdanović, GV 651 ukoliko, a u svojim spisanjima općenito iznosi podatke o stanju veza i osposobljavanju osoblja na teritoriji 1. OZH odn. 1. hrvatskog korpusa, te i uopće u Hrvatskoj. M. Cetković, Veze ..., nd. 93-118, iznosi podatke i o obuci i osposobljavanju stručnog osoblja i prvih kadrova veza na teritoriji Hrvatske, posebno u Lici, u 1942. godini.

jedinica za vezu,¹⁷⁾ a zamjenjivali su ih novopridošli osposobljeni radio-telegrafisti.

Raspoređeni po jedinicama, novoosposobljeni radio-telegrafisti poduzimali su mjere za prenošenje svojih saznanja i iskustava i radi obuke cjelokupnog ljudstva određenih sastava veza. Rukovodioci Sekcije za vezu GŠH odlučili su da ranije tečaj ubuduće preraste u »Radio-telegrafsku školu«, pa su i pozvani novo-odabrani kandidati za radio-telegrafiste.

No, smatralo se da su nastali uvjeti za osnivanje i usporednih tečajeva za obuku telefonskih mehaničara, linijskih nadzornika, šifranata i rukovodilaca jedinica za veze. Za novi radio-telegrafski tečaj već su pristigli novi kandidati, a također i za prvi tečaj telefonskih mehaničara. Usporedno su vršene temeljitije pripreme materijalnog, kadrovskog i nastavnog značenja (planovi i programi, propisi, priručnici, osiguranje pomagala, itd.). Iz štabova i jedinica u Vrhovine pristizali su predviđeni, za koje se smatralo da mogu stručno izvoditi nastavu i rukovoditi tečajevima. Prethodno od 10. svibnja, član Sekcije za vezu GŠH Čedo Buač je okupio 25 omladinaca za »Tečaj za nadzornike linija i linijaša« pa su do 25. svibnja oni osposobljeni i od njih je obrazovana četa za vezu Komande prvog ličkog vojnog područja, koja je doprinosila da se ostvaruju potrebe za tečaj-bu-ducu školu.

U međuvremenu, bilo je odlučeno da se reorganizira sistem školovanja na teritoriji GŠH. Naime, početkom svibnja 1943. u Vrhovinama osnovana je i sa radom otpočela Oficirska škola GS NOV i PO Hrvatske, a za osposobljavanje kadrova (komandanata brigada, NOP odreda, bataljona, komandira čete i vodova, artiljerijskih starješina) i uz dio programa iz oblasti veza za viši i niži tečaj. Odlučeno je bilo i da prvi radio-telegrafski tečaj preraste u školu za vezu.

Škola za vezu GS NOV i POH osnovana 11. lipnja 1943. u Vrhovinama, s ciljem da se u okviru tri tečaja (radio-telegrafskog, telefonsko-mehaničarskog i rukovodilačkog) osposobljavaju stručno-tehnički i starješinski kadrovi za štapske organe i pristapske sastave veza.

U narednom periodu, kroz, po nekoliko tečajeva svih kategorija, prošlo je više desetina kandidata. Drugi tečaj završen je u Otočcu, zbog prodora neprijatelja prema Vrhovinama.¹⁸⁾

17) Arhiv VII, reg. br. 18/1-31, k. 420/1, naređenje je Sekcije za vezu GŠH od 17. ožujka 1943. upućeno štabu 1. hrvatskog korpusa da za Prvi radio-telegrafski tečaj, koji će otpočeti 1. (otpočeo 5.) travnja uputi 10 provjerenih (članova KPJ ili SKOJ-a; sa dobrim sluhom; bistri i pismeni, sa znanjem 2 razrede srednje škole, te raspoloženi za tehničke zadatke, a za koje imaju i predznanja iz BJV ili građanstva) boraca. - Arhiv VII, reg. br. 1-5, k. 26, dok. od 10. lipnja 1943. iz kojeg se vidi da se Prvi radio-telegrafski tečaj pri GŠH tada završili i diplome primili: Đešan Boić, Boris Cikota, Ante Crnić, Dragutin Facko, Milan Klipa, Joco Marjanović, Božidar Opsenica, Milan Počuča, Ilija Rajić, Ivo Veljačić, Milan Vukmirović, B. Bogdanović, GV 6/51, nd, naveo je podatke za ovaj tečaj, po sjećanju, ukazujući da mu je radioamater Milan Hudnik pomogao u radu, a daje on također ujedno bio i slušalac tečaja. I. Veljačić, »Sjećanje na Prvi radio-telegrafski kurs GŠH«, VTG 4/1959. Sar-ljica, »Radiotelegrafski kurs pri GŠH«, Sjećanja, iznosi podatke o tečaju koji je otpočeo prosinca 1943. godine. Sva sjećanja su sa nepreciznim podacima, pa se uspoređivanjem sa dokumentima daje toč-nija rekonstrukcija za ovaj prvi tečaj i sve naknadne u sklopu Škola za vezu GS NOV i POH.

18) Arhiv VII, reg. br. 1-1, k. 126, dok. od 26. svibnja 1943. prema kojem se tečaj naziva »Radio-telegrafska škola NOVH« i u kome se ukazuje da je Bude Bogdanović sastavio »Radio-saobraćajna pravila« bez prethodnog konsultiranja sa Sekcijom za vezu GŠH. Kasnije, ovaj njegov rukopis je pre-gledan i sastavljena su nova pravila za obuku radio-telegrafista. Arhiv VII, reg. br. 7-8, k. 126, a u od-nosu na historijat škola GŠH, gdje se ukazuje da je Bude Bogdanović, nakon mjesec dana rada za-mijenio Jovan Jović. Tečaj nije imao posebne uprave, u Vrhovine preseljen je koncem travnja, a ukupno trajanje bilo mu je oko 65 dana. Predavala se suglasno predznanjima, bez postojeh pravila i priručnika. Dok je još trajao radio-telegrafski tečaj, naređeno je da se do početka svibnja okupe i kandidati za telefonsko-mehaničarski tečaj. Za komando i nastavno osoblje predviđeni su Slavko Markon, Čedo Bauč, Jovan Jović, Uroš Pilić i Milan Hudnik. Neki i iz Sekcije za vezu GŠH, koja je tada boravila u Vrhovinama. Obuku slušalaca nadzorničko-linijskog tečaja izvodio je Stevo Lončar, predmetni željezničko-prometni namještenik.

Uvjeti za rad nastavnika i slušalaca bili su u svakom pogledu nepovoljni, a zadaci preobimni. Sekcija za vezu GSH, čiji su članovi i izvodili nastavu, važila je i kao uprava Škole, a što je bilo nepogodno i za Sekciju i za Školu. Ulagani su naponi da se ovakvo stanje preovlada i stvore povoljniji radni i drugi uvjeti za djelovanje Škole. Narednjem GSH, predvodio ju je potpukovnik BJV Zlatko Kereković (iz domobranstva prešao u slavonske jedinice NOV i POJ, a koncem kolovoza upućen na raspologanje Sekciji za vezu GSH, kao stručnjak sa pred-spremom), a za političkog komesara bio je postavljen Slavko Markon, preatratni PTT stručnjak iz Zagreba. On i njima dodijeljeni za upravu, te dopunsko nastav-no osoblje, za učinjenog predaha nastojali su da poboljšaju uvjete za rad Škole i pojedinih tečajeva.

Od 2. ožujka 1944. izvršeno je bilo ponovo predisllociranje škole u Vrhovine, pa je za komandanta Škole bio postavljen Tomo Frgačić. S obzirom da se smat-ralo da je već osposobljeno dovoljno stručnjaka, predlagano je da se njihovo daljnje školovanje prekine, ali je prijedlog odnio rukovodstvo GSH. Dapače, pri-stupilo se osnivanju sličnih škola: pri Štabu 6. korpusa, pa i u Dalmaciji (u praksi, Škola Mornarice NOV i POJ na otoku Visu). Kao jedan od specifičnih, bio je or-ganiziran (od 6. srpnja do 14. listopada 1944.) i PTT tečaj, sa 20 polaznika.^[9]

Ukupno, u Školi za vezu GS NOV i PO Hrvatske (na 5. travnja 1943. do 17. prosinca 1944. školovano je 558) od ukupno pozvanih 603 ljudi, te osposobljeno: 200 radio-telegrafista, 187 telefonskih mehaničara, 20 poslužilaca (uglavnom drugarice) PTT centrala, te 146 komandira četa i vodova za vezu, i 5 referenata za vezu za štabove divizija.

No, stalan porast snaga NOV i POJ u Hrvatskoj i u svim drugim jugoslaven-skim krajevima zahtijevao je da se stalno osposobljavaju novi stručnjaci i ko-mandno osoblje.

Na sličan ili istovjetan način bilo je organizirano školovanje i pri drugim šta-bovima NOV i POJ, sa manjim ili većim uspjehom, već prema specifičnostima i mogućnostima.

PRVI RADIO-TELEGRAFSKI I RADIO-MEHANIČARSKI TEČAJ VŠ NOV I POJ

Za boravka VŠ u Tušnici (od 31. 01. do 7.02. 1943) nije mogla biti ostvarena zamisao, već su pripreme za radio-telegrafski tečaj otpočele u drugoj polovini travnja u Dračama i Govzi, istočno od Kalinovika. U Govzi bio je razmješten ra-dio-centar, pa je Veljko Dragičević odlučio da se čim prije otpočne pozivanje odabranih boraca, sa zato izraženim sklonostima i izvjesnim preduvjetima, za obuku za buduće radio-telegrafiste. On, i drugi, uz raspoloživu jednu zupalicu i nekoliko tastera, željeli su da zamišljeno ostvare, u pogodnim uvjetima.

Isto, ukazuje se da je odluku o tome donijela Sekcija za vezu GSH nekoliko dana prije zavr-šetka Prvog radio-telegrafskog tečaja - Arhiv VII, fase. 5, k. 126, dokumenti su za tečajeve i školu za vezu GSH.

Isto, ukazuje daje bilo 10. svibnja predviđeno da se osnuju i počnu sa radom: Drugi radio-te-legrafski tečaj; Prvi tečaj telefonskih mehaničara, i Prvi tečaj rukovodilac za vezu - od 11. svibnja u sastavu »Škole za vezu NOV i PO Hrvatske«, čiji je i stambili tako glasilo. Tada, tečajevima je izravno rukovodila Sekcija za vezu GSH, koja je razradila, odgovarajuće planove i programe, te se brinula za materijalnu, kadrovsku i nastavu (pravila, priručnici, itd.) problematiku.

^[9] Arhiv VII, reg. brojevi 29-1/1k, 119/3, 7-8, k. 126; 33-1, k. 122-29°, k. 119/3; 36-6, k. 119/3; 2-1 i 6-1, k. 126A - kao i svi drugi iz fase. br. 2, k. 126A-veoma su zanimljivi, jer sadrže mnogobrojne konkretne podatke o razviku i djelovanju škola za vezu (pri GS NOV i POH, a djelimice i pri Štabu 2. Hrvatskog odnosno kasnije preimenovanog u 6. korpus NOV i POJ, koji je svoje borbene i druge aktivnosti izvodio na teritoriji Mešovine i Slavonije), te i o stanju veze.

Arhiv VII, reg. br. 8-8, k. 126, a za plan i program rada PTT tečaja. Za oko 660 radnih sati bilo je predviđeno da se teorno i praktično savlada gradivo iz 11 stručnih predmeta.

Arhiv VII, dok. iz fase. 5 i 8, k. 126A, rezimirani su zbirni podaci. U odnosu na broj svih polaznika koji su prikazani posebnim spisakovima, ukupno je bilo 15 drugarica. Radio-telefonske tečajeve za-vršile su: Slavica Kantej (Četvrti), Anđelka Fudurić, Milka Kovarbašić, Bosiljka Maljković, Desanka Pošić, Ignatija Kaljac, (Sesti), Stana Adamović, Stanica Močević, Stanka Tarbuk (Sedmi). PTT te-čaj, pak, Darinka Uzelac, Anđelka Šuput, Agica Labunje, Vasiljka Kmetić i Rozika Albinur.

Iz jedinica GOG planirano je bilo da se pozove oko 20 boraca-kandidata koji će uvijekhavati tipkanje i prijem na sluh, uz dopunu prenošenja saznanja o korišćenju izvora za napajanje, osnovima radio-tehnike i prikazu rada na postojećoj radio-stanci i na posebnom radio-prijemniku. Priručnicima i pomagalima nije se raspolagalo, pa se predviđala obuka prema iskustvima i ranije stečenim saznanjima. Pokazalo se daje za većinu odabranih polaznika potrebna dugotrajnija obuka, a da će samo pojedinci, sa širim predznanjem i iz tehnike veza biti kadri da utolikoj mjeri savladaju tipkanje i prijem na sluh, kako bi ih se uputile u jedinice i postupno im se dozvolilo da samostalno rade na radio-stanicama. Okolnosti su bile takve da je radio-telegrafist NOV i POJ morao biti sposoban za potpuno samostalan rad i pri najsloženijim uvjetima, jer mu u jedinici nitko nije mogao pomoći, a smjenu nije mogao očekivati.

Po napuštanju zaselaka Drače, Jelača i Govze, poslije 20. travnja, Vrhovni štab se iz istočne Bosne usmjerio prema Crnoj Gori. Boravkom VS u slivu i Prve i Tare, 10. svibnja, u Donjem Kruševu otpočeo je sa radom prvi tečaj za obuku radio-telegrafista pri VS NOV i POJ. Prvi polaznici bili su: Nedeljko Ivičević, Josip Zauhar, Dobrivoje Mihailović, Božidar Vukomanović Cuger, Dušan Karanović, i Filipović. Povremeno, u predahu između redovnih dužnosti telefonskog i minerskog karaktera, grupi se priključivao i Metodije Antunac (i drugi), radi dopune svoje prakse a s osnova predratne vojne obuke za radio-telegrafistu.

Ovaj prvi organizirani radio-telegrafski tečaj VS NOV i POJ u Donjem Kruševu, vodio je nastavnik radio-telegrafist Drago Bojanović, uz pomoć Veljka Dragičevića, Anđelka Ganđevića i Joze Botorca. Osim iz predmeta tipkanja i prijema na sluh, mada samo s jednom zupalicom i jednim tasterom (pomagali su se i tipkanjem »rukom«, odn. prstima na prigodnim predmetima) D. Bojanović je kandidatima teoretski objašnjavao opće postavke iz radio i elektrotehnike, te ih upućivao u radio-saobracajna pravila.

No, poslije nekoliko dana uslijedio je pokret iz Šćepan-Polja i Donjeg Kruševa dolinom Tare prema Durmitoru, te privremeni razmještaj Vrhovnog štaba, od 16. svibnja, u Đurđevića Tari. Zatim, pred 5. ofenzivu, Vrhovni štab bio je u povremenim pokretima sve do kraja svibnja, a pogotovo kasnije za vrijeme neprijateljevih aktivnosti ofenzivnog karaktera i konačno do pristizanja u Jajce.

Ali ipak, sve to vrijeme grupa kandidata za radio-telegrafiste, uz pokrete i borbu, osposobljavala se pomažući radio-telegrafistima i drugom stručnom osoblju Vrhovnog štaba, obavljajući raznorodne pomoćne zadatke, vježbajući se u tipkanju i priemu na sluh, gdje god je to bilo moguće. Prirodno, uz vrlo postupni napredak.

Desetog svibnja 1943. počinje organizirano osposobljavanje polaznika radio-telegrafskog tečaja VS NOV i POJ koji su kasnije svoje školovanje, u povoljnim uvjetima, nastavili u Jajcu.²⁰⁾

20) S. Nakićenović, Radio vere ..., Zbornik »Stijeska«, knj. I, nd, str. 329 i dalje, kao početne polaznike radio-telegrafskog tečaja navodi da su bili (nepotpuni podaci) slijedeći:

Božidar Vukomanović Cuger, Dušan Karanović, izvjesni »Buda« Nikola Banjac, Nedeljko Ivičević, Josip Zauhar, Dobrivoje Mihailović, te drugi za koje se ne spieća prezimena i imena. - M. Antunac, »Vezista VS u 4. i 5. ofanzivi«. Sjećanja, navodi da se nije okupio planirani broj kandidata i da je bilo samo 6 onih koji su se osposobljavali na Prvom radio-telegrafskom tečaju, i to: D. Mihailović, S. Zauhar, D. Karanović, B. Vukomanović, N. Ivičević, i izvjesni Filipović. - koje je radio-telegrafiji obučavao Bojanović Drago, uz pomoć i ostalih. - Navodi ukazuju da se obuka nastavila za boravka oko Crnog jezera, zatim poslije u selima oko Kladnja, te i za pokrete prema Jajcu.

N. Stipšić, nd, GV 6/1951, 33-39, pruža podatke o: ideji za organiziranje tečaja dok je VS boravio u Govzi (tuno je, navodno, bilo predviđeno pozivanje i okupljanje oko 20 kandidata); nastavku osposobljavanja naperpektivnijih prije, za, i nakon 5. neprijateljeve ofenzive: proširenju i reorganiziranju tečaja u Jajcu, te i raspoređivanju osposobljenih radio-telegrafista; organiziranju novog tečaja u zaselku Bugej (odn. Poloci) i prelasku u Drvar; prerastanje tečaja u Radio-telegrafsku školu odn. Radio-školu VS NOV i POJ; te i o nastavku rada Radio-škole odnosno Škole za veza VS NOV i POJ, na otoku Visu, u »Češkoj vili«, u mjestu Visu, U Drvaru kao kapetan, a na Visu u činu majora, autor članka bio je zadužen za osposobljavanje radio-telegrafista i ujedno je bio jedan od organizatora i rukovodilac navedenih tečajeva i škole.

Pristizanjem i razmještanjem VŠ u Jajcu, već od početka rujna na širem os-novu bile su poduzete mjere da se nastavi sa školovanjem radio-telegrafista. Osim smještajnih i pogodnosti električne struje, postojali su izgledi da će savez-nici u sve većoj mjeri snabdijevati NOV i POJ sa tehničkim sredstvima veza, po-glavito za razvitak radio-veza. Iz oslobođenog Splita, oko 5 kamiona zaplijenje-nih sredstava i opreme za vezu Č. Perić je uputio u Jajce. Nadalje, dopunsko snabdijevanje je bilo osigurano spuštanjem podobranima na oslobođenim pod-ručjima ili transportnim pošiljkama savezničke pomoći iz južne Italije, preko otoka Visa, do odredišta. Naročite potrebe za popunu radio-telegrafistima bile su u jedinicama 1. i 2. bosanskog korpusa (odn. poslije nazvanim 3. i 5. korpus NOV i POJ) zatim, novooosnovanog 8. korpusa i Mornarice NOV i POJ, a također za jedinice 1. prof. i 2. udarnog korpusa. Poslije kapitulacije Italije, organi veza VŠ sugerirali su svim štabovima, čije su jedinice bile raspoređene na područjima Bosne, Crne Gore i Dalmacije, da ne organiziraju posebne radio-telegrafske te-čajeve, već da kandidate upućuju u Jajce.

U drugoj polovini rujna mjeseca u Jajce je pristiglo oko 60 kandidata za ra-dio-telegrafiste, računajući i one koje su otpočeli sa osposobljavanjem u Do-njem Krševu. Slobodan Nakićenović je pojedine pristigle odabrao da se ospo-sobljavaju za radio-mehaničare u radio-tehničkoj radioni. Radio-telegrafisti VŠ (N. Štupišić i A. Gančević, električar-motorist Boško Škaro, i drugi) bili su pored redovnih obaveza zaduženi da pripreme uvjete i da pomognu pri održavanju na-stave na radio-telegrafskom tečaju, čije je djelovanje usmjeravao Veljko Dragi-čević. Uz oskudna nastavna sredstva i pomagla (zujalice, više tastera, materijal iz radione), a na osnovu iskustva i saznanja, nastavnici su pripremali kandidate da savladaju važnije pojmove iz ostalih predmeta.

Za radio-mehaničare odvojeni kandidati (Milan Zrač, Marko Stefanović, Ante Rašegorac, Salih Tuzlić, te povremeno i drugi, primjerice, Aleksandar Te-pavčević Englez, koji je s engleskog prevodio primljene »press-ov« i time do-prinosio u utemeljivanju Tanjug-a u Jajcu), stjecali su praktična i teoretska zna-nja u radio-tehničkoj radioni VŠ. S. Nakićenović je usmjeravao taj radiomeha-ničarski tečaj obučavao kandidate. Preovladavala je obuka u rasklapanju i op-ravci radio-prijemnika i nekompletnih radio-predajnika, i vibratora, te u čitanju njihovih shema, zatim u rukovanju motorima za punjenje akumulatora, a što je dopunjavano razjašnjavanjem osnovnih pojmova teorije elektrotehnike, radio-tehnike i motoristike. Ali saznanja kandidata najveća su stjecana u praktičnom radu u radioni i sudjelovanjem u održavanju i opravci tehničkih uređaja u cen-tru veze i na pojedinim stanicama. Ovaj tečaj djelovao je usporedno sa radioteh-ničkom radionom i za premještanja VŠ prema Drvaru pa i u tome gradu.²¹⁾

U prvom tjednu prosinca 1943. za ispmoć u radioni i za radio-mehaničarski tečaj pristigla je nova grupa boraca, te se priključila prvobitnoj (sada u hali »Elektrolize« u Jajcu). Među njima bili su inž. Miša Danon, Metodije Antunac, Er-nest Grčić (iz 1. proleterske divizije), a zatim i Anton Zajc (iz Slavonije), čije je široko teoretsko i praktično predznanje korišćeno i za dopunu nastave iz poje-dinih predmeta. Na tečaju sudjelovalo je najviše 12 slušalaca, većina je naknadno osposobljena za samostalan rad i za rukovođenje tehničke organe jedinica veza.

21) M. (Milan) Zrač, »Sjećanja«, u zaključku navodi daje kao osposobljen radio-mehaničar sudjelovao u grupi koja je iz Drvara (preko Prekaje i Glamoča) upućena do Kupreškog polja, odakle je avionim transportirana u Srbiju, zajedno s 4 radio-stanice. Točan datum ne pominje, ali to je bilo početkom ožujka 1944. godine. Za kasnije pristiglog Antona Zajca u radio-tehničku radionu u Jajcu, a iz slavonskih jedinica, on ukazuje daje bio izraziti stručnjak za održavanje i opravke svih tipova radio-uređaja, posebno njemačke izrade. Postoje u NOV i POJ pristupio iz domobranstva NDH, nje-govo djelovanje pažljivo je kontrolirano. - M. Antunac, »Sjećanja«, ukazuje daje za opravke u selu Mekenoge (blizu Drvara) Anton Zajc otkriven kao neprijateljev agent, a za šta ga je stigla i odgo-varajuća kazna.

Već koncem prosinca nezvanično se smatralo da ovaj i radio-telegrafski tečaj predstavljaju neku vrstu »Radio-škole VŠ NOV i POJ«.²²⁾

Radio-telegrafski tečaj završen je u Jajcu koncem prosinca, pa je početkom siječnja 1944. osposobljenih oko 60 radio-telegrafista, među kojima i dosta drugarica, raspoređenih po jedinicama iz kojih su, uglavnom, bili pristigli. Prema potrebama, neki su u jedinice upućeni znatno ranije.²³⁾

Tečaj u Jajcu za obučavanje radio-telegrafista je jedan u nizu napora organa veze VŠ NOV i POJ da se sistematskim putem, suglasno postojećim uvjetima, postave osnovi za stvaranje jedinstvene škole za vezu. Obuka odabranih za radio-mehaničare, u praksi svodila se na to, da se kandidati-slušaoi kroz stalno obavljanje poslova, uz izvjesna teoretska i praktična objašnjenja, osposobe za samostalni rad. Svakako uz težnju da se stvore uvjeti za jedinstveno školovanje radio-mehaničara i tehničara, a potom i drugih specijalista tehničke grane veza, naravno i odgovarajućih rukovodećih tehničkih kadrova. Prerastanje tečaja u posebnu školu, omeo je neprijateljevo prodiranje prema Jajcu, te usmjeravanje pokreta VŠ, poslije 5. siječnja 1944. u pravcu Drvara.

RADIO-ŠKOLA VŠ NOV I POJ

Dijelovi Vrhovnog štaba sa organima i osobljem njegovog centra veze, iz Jajca usmjerili su se prema Busijama (na jugoistočnim obroncima Smetice i u Potocima (na sjeveroistočnim padinama Klekovače) gdje su prethodno bili izgrađeni stambeni provizorijumi - drvene barake. U Ribniku (na sjeveroistočnim predjelima Smetice) bio je razmješten štab 5. korpusa i njegov centar veze, pa su operativni i korpusni područni sastavi za veze osigurali prihvrat i osnovne potrebe u telefonskim i kurirskim vezama za VŠ NOV i POJ, do razvijanja njegovih elemenata centra veze. U Potocima, drug Tito i njegova pratnja boravili su i iz tog sela usmjerenja vršili desetak dana, pa su se premjestili u Drvar. Tamo su područne telefonske i kurirske veze već bile organizirane a inicijativama stručnog osoblja pri VŠ i proširene. Jednovremeno, osim organiziranja radio-veza, poduzete su mjere da se u gradu naknadno nastavi sa osposobljavanjem radio-telegrafista i radio-tehničara.

U zaseoku Busije su pristizali iz jedinica pozvani kandidati za novi radio-telegrafski tečaj VŠ NOV i POJ, a u Potocima i dalje je postojala sabirna kurirska stanica i bilo organizirano skladište opreme za vezu, posebno za uređaje dopremane avionima i spuštane padobranima, a prema inicijativama savezničke vojne misije. Iako su u Busijama ulagani napori za što intenzivnije osposobljavanje slušalaca radio-telegrafista, uvjeti za njihovo školovanje bili su nepodesni, kako zbog smještaja tako i u odnosu na tehničke mogućnosti.

22) M. Antunac, »Sjećanja«, iznosi i podatke: o dopuni svoje predratne radio-telegrafiske predpreme za boravka u Govzi i kasnije za 5. ofenzive; o svojoj radio-telegrafskoj dužnosti (tipanjski studenat) 1943. pri Štabu 1. proleterske divizije i 1. proleterskog korpusa, ukazujući daje komandant Koča Popović sastavljao sažete radiogram (šifrirani, mali, sa prosječnom 20-25 grupa) i veoma cijenio radio-telegrafiste; o djelatnosti radio-tehničke radionice i o radio-telegrafskom tečaju u Jajcu; o svojoj dužnosti po radio-sektoru (od 6. siječnja do početka veljače 1944.) i pri Štabu 1. proleterskog korpusa; pa i o djelovanju radio-sektora pri VŠ NOV i POJ u Drvaru, a za rješavanje radio-tehničkih problema i u organiziranju Radio-škole VŠ NOV i POJ. Po njemu, ona je nezvanično već postojala i u Jajcu, mada je organizaciono-spremno i zvanično djelovala tek iz Drvara.

23) A. Gančević, »Sjećanja«, a i za osposobljavanje radio-telegrafista. Ukazuje da je, nakon odlaska iz Jajca, za novi tečaj bilo pozvano oko 60 kandidata. Njihovo školovanje počelo je već za kretanja prema Drvaru. - J. (Josip) Žuhar, »Sjećanja«, ukazuje da su on i Savo Govedarica sa tečaja, još u trajanju, u jedinice (3. odn. 29. diviziju) upućeni koncem listopada 1943. godine. Zb. NOR-a tom II, knj. 11, dok. 101, od 06. 12. 1943, ukazuje daje tada VŠ uputio 2. korpusa neke osposobljene radio-telegrafiste.

U Drvaru, u međuvremenu su stvoreni povoljniji smještajni i drugi uvjeti, predislocirana radio-tehnička grupa osnovala je stalnu radionu i tehnički opremila učione za osposobljavanje radio-telegrafista i radio-mehaničara. Stoga, početkom veljače, iz Busije u Drvar predislociran je i radio-telegrafski tečaj, predvođen N. Stipišićem. Nastavno-kadrovski i tehnički problemi sve uspješnije su rješavani, a neki radio-telegrafisti i radio-mehaničari, osposobljeni ranije u Jajcu, bili su angažirani za rad u radio-centru i tehničkoj radionu. Prema ranjoj odluci, do polovine veljače, Uprava radiotelegrafskog tečaja preformirana je u Radio-telegrafsku školu VŠ NOV i POJ, a raniji upravnik tečaja postao je upravnik Škole.

Ubrzo, u sklopu radio-tehničke radione započela je sa obukom grupa od desetak kandidata za radio-mehaničare (tehničare) u okviru tečaja kojim je rukovodio upravnik radio-tehničkog sektora kapetan Slobodan Nakićenović. Radio-telegrafske škole i radio-mehaničarski tečaj (slušaoци-mehaničari, uglavnom su se obučavali i osposobljavali u radionu koja se nalazila u zgradi Komande mjesta u Drvaru) posmatrani kao nastavna cjelina, nazivani su »Radio-škola VŠ NOV i POJ.«²⁴⁾

Radio-telegrafski tečaj Škole u Drvaru bio je podijeljen na nekoliko grupa (odjeljenja), a suglasno mogućnostima napredovanja slušalaca u brzini tipkanja i prijema na sluh, a za to je praktična obuka iznosila 5-6 sati dnevno. Primijenjen je metod da se u prijemu na sluh kandidati odmah obučavaju pri većoj brzini tipkanja znakova u minuti, a što je davalo pozitivne rezultate. Za oko dva i po mjeseca, većina je primala na sluh do 100 tipkanih znakova u jednoj minuti. Stanična služba i saobraćajna pravila uvježbavani su radom na zaplijenjenim nekompletiranim radio-uredajima, a po sistemu radio-pravaca i mreža. Skraćeni program iz matematike, bio je osnov za razumijevanje važnijih pojmova iz elektro i radio-tehnike, a dopunski program iz matematike bio je prilagođen slušaocima da steknu praktična znanja za korišćenje izvora za napajanje i punjenje akumulatora. Političkom nastavom i strojevnom obukom slušaoci su politički i vojno usmjeravani za izvršenje svojih budućih zadataka. Osposobljeno je oko 60 novih radio-telegrafista, s tim da 1. lipnja budu raspoređeni po jedinicama. No, samo je mali broj njih stigao u svoje jedinice jer je većina slušalaca izginula 25. svibnja braneci Drvar i kasnije šiteći povlačenje dijelova VŠ iz grada za vrijeme desanta na Drvar i prodora neprijateljevih snaga u pravcu Drvara.²⁵⁾

24) Arhiv VII, reg. br. 6-1/1, k. 523, obavještenje je od 8. veljače 1944. koje je šef radio-stužbe pri VŠ Veljko Dragičević uputio Štabu 8. korpusa, prema kojemu se saznaje da se korpusu upućuju radio-stanice M-SET (britanskog porijekla, »agenturnog« tipa), daje prije nekoliko dana otpočela sa radom »Radio-telegrafska škola VŠ NOV i POJ«; da pri Štabu 8. korpusa ne treba osnivati radio-telegrafski tečaj, već da se kandidati upućuju na školovanje pri VŠ N. Stipišić rd. GV 6/1951 (str. 35) i Ratna sjećanja, a u odnosu na dolazak i boravak u zaselku Busije, prelazak u Drvar i osnivanje »Radio-škole VŠ NOV i POJ«: M. Antunac, »Sjećanja«, također u odnosu na Radio-školu i njenog rukovodioca, a šire o djelatnosti radio-tehničke radione, ne navodeći postojanje radio-mehaničarskog tečaja. Po njemu, u radionu su radili već ranije kvalificirani i osposobljeni (on, tada kapetan, Boško Skaro, tada poručnik, te Mehmed Spaho, Milan Zarić, Zaje Anton, Stišević, Jakši, Stefanović, kao i sa prekomorskom brigadom pristigli Karlo Okretić), te i naknadno pristigli (Samanić i Brusić) iz GSH-e. Opisuje da su primali i pregledavali uredaje primljene iz savezničke pomoći, te sastavljali privremene tehničke upute i primirke; održavali i opravljali uredaje Centra veze VŠ i one pristigle iz jedinica, radi toga su odlazili i na teren; zamjenjivali telefonsko-linjsku mrežu (od savezničke pomoći pristiglo je bilo 60 km kabela); ranije proizvođač uspostavljene nedgovarajućim materijalom, te i tehnički pripremili održavanje Drugog kongresa USAOJ-a, uoči 10. svibnja u Drvaru. Posebno ističe kako je Boško Skaro riješio i organizirao rad stanice za punjenje akumulatora, kod pilane na Ucu, pa je bio osiguran kontinuirani rad radio-stanice.

25) A. Gančević, »Sjećanja«, a u odnosu na broj slušalaca Radio-telegrafske škole, odn. tečaja, kao i na podatak da ih je većina izginula za njemačkog desanta na Drvar 25. svibnja 1944. godine. Ni Gančević ni Antunac u svojim zapisima - sjećanjima ne iznose konkretnije podatke o tečajcima-radio-telegrafistima, a pogotovo ne u broju poginulih. L. (Lovre) Katalinić, Sjećanja, u svojim zapisima o tome daje konkretnije podatke (pod: »Slušaoци radio-telegrafskog tečaja VŠ za desanta na Drvar«).

Radio-mehaničarski tečaj je pohađalo oko 15 boraca- slušalaca, koji su radili u radio-tehničkoj radionici VŠ u Drvaru. S obzirom daje ova radiona tada bila popunjena sa desetak izvrsnih tehničara i mehaničara, te daje i prevladavana faza materijalno-tehničke oskudice, teoretska i praktična nastava izvođene su uz zapažene uspjehe. Politička nastava i strojeva obuka bile su zajedničke za slušaocce radio-telegrafskog i radio-mehaničarskog tečaja. Pošto je NOV i POJ sve više snabdijevana, preko otoka Visa i izravno zračnim putem iz južne Italije, radio-sredstvima i opremom britanske i američke proizvodnje, za tehničko održavanje i opravke ovakvih uređaja i opreme upotrijebljen je najveći broj radnih nastavnih sati sa slušaocima radio-mehaničarskog tečaja.

ŠKOLA ZA VEZU NOV I POJ

Za boravka VŠ na otoku Visu, početkom rujna 1944. u »Češkoj vili« na Visu, gdje je do tada radila »Škola Mornarica NOVJ«, dotadnja Radio-skola NOV i POJ prerasla je u Školu za vezu NOV i POJ. Njen komandant i dalje bio je major N. Stipišić. Školi za vezu VŠ NOV i POJ priključuje se i sa radom započeti mornarički radio-telegrafski tečaj. Tako, već polovinom rujna, osposobljeni radio-telegrafisti, sa navedenog tečaja, bili su raspoređeni, sa pridatim im radio-stanicama, u jedinice NOV i POJ. Na početnom (30, a osposobljeno 29) i na ovom tečaju (osposobljeno 173) bilo je osposobljeno 202 radio-telegrafista, od toga oko 50 bilo je raspoređeno u mornaričke štabove i jedinice, a ostalo u druge jedinice NOV i POJ.

Cilj Škole za vezu VŠ NOV i POJ bio je osposobljavanje i školovanje rukovodećih organa i komandnih starješina, tehničkih kadrova, specijalista-mehaničara (radio, TT, motorista-električara) i stručno-manipulativnog osoblja za opsluživanje i rad na radio i TT uređajima u centrima i na stanicama veza.

Međutim, u jesen 1944. bilo je najprioritetnije da se školuje što veći broj radio-telegrafista, a i uz doprinose pri Upravi Škole postojećeg pomoćnog osoblja (motorista-električara, akumulatorista i stručnih signalista). Vrlo stručno i brojno dovoljno nastavno osoblje, a s osnova dobrim materijalno-tehničkim i drugih prodivjeta, bilo je usmjeravno za intenzivirano djelovanje radio-telegrafskog tečaja sa oko 250 slušalaca, koji su bili odjeljeni u 5 klasa-odjeljenja (»A«, »B«, »C«, »D«, i »E«), odnosno po oko 50 slušalaca u svakoj od klasa. Uz prethodnu provjeru sposobnosti i predznanja, po klasama su raspoređivani i kandidati. U »A« klasu najbolji, a zatim redosljedno prema sposobnostima preostali u naredne klase. Pošto se raspolagalo sa dovoljnim brojem iskusnih i stručno sposobnih nastavnika za obuku iz tipkanja i prijema na sluh, oni su bili raspoređeni po klasama, čije su učione bile opremljene dovoljnim brojem tastera i zujalica, a na raspolaganju bilo je i dovoljno radio-stanica za praktičnu obuku, uz primjenu radio-saobraćajnih pravila i vođenje stanične dokumentacije.

Tečaj je počeo sa radom 15. rujna i bilo je predviđeno njegovo četveromjesečno trajanje. Istaknuti politički i vojni rukovodioci NOV i POJ, izricali su najpovoljnije ocjene o radu Škole. Jednom, pregledavajući prostorije i njihovu opremljenost, te uspoređujući uvjete školovanja u Jajcu i Drvaru sa ovima u Visu, predsjednik AVNOJ-a dr Ivan Ribar, navodno, je izjavio: »Ovo je već prava Škola!«²⁶¹

U pripremama za završne operacije NOV i POJ i konačno oslobođenje zemlje, radio-veze bile su sve potrebnije. Pošto su polaznici tečaja »A« klase teoretski i praktično ili prije vremena osposobljeni za praktičan rad, oni su poslije završenog ispita i prijema diploma raspoređeni u jedinice sredinom prosinca 1944.

26) N. Stipišić, GV 6/1951, 57.

godine. Do 15. siječnja 1945. na Visu su održani završni ispiti, i podijeljenje diplome ostalim tečajima. Polaznici »B« i »C« klase bili su osposobljeni za samostalan rad, a oni »D« i »E« klase za pomoćnike radio-telegrafista, odnosno da se privremeno kao »dubler« osposobe za samostalan rad na radio-stanicama u centrima veze. Grupe, u praksi pojedinci za druge specijalnosti, osposobljavani kao pomoćno osoblje za održavanje radio-stanica i pogonske opreme za potrebe radio-telegrafskih klasa, također su raspoređeni po jedinicama NOV i POJ. Ovdje se može napomenuti da su radio-telegrafisti »A« tečaja, snabdjeveni radio-stanicama, najbržim putem, a često i avionom, od polovine prosinca 1944. upućivani u jedinice širom zemlje. Sa ranijim »mornaričkim« i ostalim tečajima Škole za vezu VS NOV i POJ, ukupno je na otoku Visu osposobljeno 452 radio-telegrafista.²⁷⁾

VS NOV i POJ, odnosno njegovi organi za vezu, nastojali su da se i van zemlje, odn. u južnoj Italiji organizira obuka radio-telegrafista za potrebe NOV i POJ. U tom smislu već 1. travnja 1944. radiogramom naredeno je zastupništvu NKOJ u Bariju da odmah proširi novoosnovani radio-telegrafski tečaj na 100 odabranih i povjerljivih kandidata, koji će obuku savladavati najintenzivnije.²⁸⁾ No okupljeno je bilo 12 kandidata. Već 7. srpnja sa otoka Visa štabu 3. korpusa naredeno je da brojno znatno poveća svoje tečajeve za obuku radio-telegrafista.²⁹⁾ Dvadeset sedmog srpnja naredeno je GŠH da hitno prebaci 6 odabranih radio-telegrafista u Bari, koji će biti prevezani avionima i spušteni padobranima na oslobođena područja Srbije.³⁰⁾ Pošto je predviđena sve veća upotreba radio-veza (zaključno sa bataljonima, baterijama, kao i za obavještajnu i druge službe) u srpnju bilo je naredeno, radiogramima, svim štabovima operativnih jedinica (korpusa, i divizija, te odgovarajućih OG) da odmah organiziraju radio-telegrafске tečajeve i jave o broju pristiglih kandidata.³¹⁾

Iz Gravine u južnoj Italiji, gdje su se školovali radio-telegrafisti za potrebe NOV i POJ, 15. rujna javljeno je šefu Odjeljenja za vezu VŠ daje brodom prema otoku Visu upućeno 74 radio-telegrafista (obuka su bili započeli u sastavima jugoslavenske brigade u SSSR-u) sa odgovarajućim sredstvima i opremom, koji će prema ranijem dogovoru nastaviti svoje školovanje pri školi za vezu VS NOV i POJ na Visu.³²⁾ Radi preobuke u eksploatiranju sovjetskih radio-uređaja, bilo je naredeno i 8. listopada su avionom upućena u SSSR 53 radio-telegrafista, a tada se četa za vezu (od 48 boraca) iz Gravine pripremala za prijevoz do otoka Visa.³³⁾

Od 16. veljače 1944. do 15. siječnja 1945. osposobljeno je 452 radio-telegrafista i 52 signalista, među kojima je bilo nekoliko desetina drugarica-boraca.³⁴⁾

Radi kontinuiranosti ovog sažetka ukazuje se daje poslije 15. siječnja 1945. izvršeno predислоciranje Škole sa Visa u Zemun, odn. u Beograd gdje je od 1. ožujka otpočela sa djelovanjem »Škola za vezu Generalštaba JA«, a sa dva tečaja: radio-telegrafskim sa oko 250 slušalaca; i rukovodilačkim sa 30 oficira i

27) V. Huijić, Vis ..., nd. 443 i za tekst vezana bilješka 268, a prema podacima Historijata školskog centra JRM (pri četi za vezu MNOV) osposobljeno je bilo 29, naknadno na mornaričkim tečajevima 173, pri školi za vezu VS NOV i POJ oko 250 - ukupno 452 radio-telegrafista).

28) Arhiv VII, reg. br. 1-3/10, k. 21225.

29) Arhiv VII, reg. br. 8-12/81, k. 408A.

30) Arhiv VII, reg. br. 1-18/1, k. 119-4.

31) Arhiv VII, reg. br. 33-2/1, k. 732 od 1. srpnja 1944. i dalje.

32) Arhiv VII, reg. br. 1-72/10, k. 2125 - N. Stipišić, Sjećanja nd, red. br. 171 i usmeno objasnjenje da je ova grupa iz SSSR-a pristigla u Bari.

33) Arhiv VII, reg. br. 1-99/10, k. 2125, za upućivanje 53 radio-telegrafista; odn. Isti, reg. br. 1-96/10, k. 2125, za brojno stanje čete za vezu u Gravina di Puglia.

34) N. Stipišić, GV 6/1951, a u odnosu na pojedinosti o radio-telegrafskim tečajevima Škole za vezu VS NOV i POJ - V. Huijić, neobjavljeni rukopisi »Sistem veza obrane otoka Visa« i »Historijat veza Teške artiljerijske brigade 4. armije, u kojima se objašnjava upućivanje grupa i pojedinaca, iz jedinica obrane Visa i diviziona artiljerijske grupe 8. korpusa, na radio-telegrafске tečajeve u vrtu »Česka vila«.

podoficira. Naknadno, ali ubrzo su bili osnovani i drugi tečajevi za školovanje: telefonsko-telegrafskih i radio-mehaničara (oko 100 slušalaca); teleprinterista i bodista (oko 40 drugarica); viših (komandanata brigada i bataljona za vezu, te organa za vezu pri višim štabovima) i nižih starijšina (komandira četa i vodova za vezu). Na tečajevima bilo je prisutno oko 300 slušalaca. Prije završetka NOB-e, predviđalo se da pojedini tečajevi »Škole za vezu Generalštaba JAV«, a čiji počeci su utemeljeni organiziranjem radio-telegrafskog tečaja u D. Kruševu, traju do maksimuma 6 mjeseci, a za što su bili prilagođeni planovi i programi, te radni i životni uvjeti.³⁵⁷

OSPOSOBLJAVANJE I ŠKOLOVANJE STRUČNOG OSOBLJA
I KADROVA VEZE U SLOVENIJI

Prethodno, već su iznijeti sažeti podaci o osposobljavanju 11-12 mladih aktivistkinja i aktivista OF za radio-telegrafiste na ilegalnim tečajevima od jeseni 1941. u okupiranoj Ljubljani, pa i početni napori za grupu od 6 novih kandidata, sredinom ljeta 1943, a na slobodnom području.³⁶¹ Također, i za neke od podviga tehničara i drugog osoblja Radio-sektora Centralne tehnike CKPS (koja je usmjeravala i osposobljavanje kurira teritorijalnih relejnih stanica) u pogledu ilegalne izrade radio-uređaja i opreme u Ljubljani sve do druge polovine rujna 1943, kada su u Crmošnjicama osnovani odjelci SPARD odn. »99de radionice.³⁷¹

Za privremenog trajanja »vojne faze kurirske službe« na svim stanicama teritorijalnog sistema (»IV«, »P« i »K«, odn. i »K« i »S« sektora) od polovine rujna do kraja studenoga 1943, usavršavano je postojeće osoblje i osposobljavano je nekoliko stotina novopristiglih za buduće samostalne kurirske zadatke.³⁸ Kao i ranije, pod rukovodstvom dr. Marjana Dermastije. Naknadno, taj proces je još više ubrzalo novoosnovano »Poveljstvo kurirskih postaja Slovenije«, koje je sa radom otpočelo 7. prosinca 1943. godine.

Uskladenost sa planovima GS NOV i PO Slovenije o školovanju i sistemu usvršavanja svih vrsta kadrova za NOV i POS, i njegov Odsjek za vezu završio je sve pripreme. U Crmošnjicama, 29. rujna 1943, osnovani su radio-telegrafski i poseban radio-mehaničarski tečaj sa ukupno 22 polaznika. Do 9. prosinca, u jedinice upućeno je 11 osposobljenih radio-telegrafista, a preostali su uključeni u novi tečaj koji je otpočeo sredinom prosinca. Međutim, uvjeti su bili takvi daje bilo neophodno koncentrirati snage i sredstva. Početkom siječnja 1944. u Metlici

35) N. Stipšić, GV 6/1951, 37-38. - On i neki drugi istaknutiji radio-telegrafisti (npr. A. Gančević, M. Antunac, i drugi) u svojim sjećanjima i u iskazima ukazuju daje za početnih priprema i pozivanja kandidata (u Govzi, do kraja travnja 1943) već otpočela neposredna priprema za plansko školovanje kadrova veze na tom nivou. Međutim, utvrdeno je da je Prvi radio-telegrafski tečaj VS NOV i POJ otpočeo sa radom 10. svibnja 1943. u Donjem Kruševu u ist. Hercegovini (nedaleko od Ščepan-Polja u Crnoj Gori).

36) A. (Alfonzo) Kukovec-Uroš, »Kako su se školovali partizanski radio-telegrafisti,« str. 604-611 u knjizi »Klče Glavni štab« nd. - Isti, opirnije u svom članku »Kronika Radio-telegrafске škole GS NOV i PO Slovenije« Sjećanja Klče Glavni štab, nd, 21 V-Tom-Lasić, »99de«, nd, ukazuje daje tada u Ljubljani osposobljeno 12 radio-telegrafista (grupe 6+6).

37) V. Tom-Lasić, »99de«, nd, na str. 283, 284 i 344-346 daje sastave rukovodećih organa i pojedinih pojedinaca koji su sudjelovali u razviku tehničkih veza i osposobljavanju kadrova »Klče Glavni štab«, nd, 41*8, iznose se podaci o osposobljavanju komandnih i tehničkih kadrova i stručno-manipulativnog osoblja.

38) Zb. NOB-a, tom VI, knj. 2, 120. dok. od 30. svibnja 1942, iz kojeg se vidi stanje veza u Sloveniji i na koji način se tada predviđalo uspostavljanje i daljnji razvitak kurirskih veza. Iz izvještaja GS NOV i PO Slovenije od 3. studenog 1943, vidi se daje samo na kurirskim čvorovima i stanicama u (Primorskoj, Gorenjskoj, i Koruškoj) tada bilo angažirano oko 400 kurira, koji su za te dužnosti bili ranije osposobljeni, a s osnova i izvršavanja kurirskih zadataka. »Klče Glavni štab«, nd, 91, pak navodi daje početkom prosinca 1943, na oko 100 kurirskih stanica u svim slovenskim etničkim oblastima bilo već angažirano oko 800 kurira.

(Dolenjska) osnovana je Oficirska škola GŠ NOV i POS (od početka ožujka pred-
islocirana u Črnomelji) u sklopu koje je djelovao poseban radio-telegrafski tečaj.
Postupno, od početka veljače 1944. do 6. svibnja 1945 (kada je navedena škola
predislocirana u Rakek, odnosno Ljubljano), kroz 13 tečajeva osposobljeno je 95
(većinom muškaraca i 20 žena) radio-telegrafista.³⁹¹

Također, u sklopu navedene škole, postojali su niži i viši tečajevi za školo-
vanje komandnih kadrova za pristapske organe i jedinice veza. U tri uzastopna
niža tečaja, osposobljeno je 55 polaznika. U pet uzastopnih viših tečajeva, a za
raznovrsne referente organa i ustanova te i za više komandne i upravne fukcije
(komandiri četa i komandanti bataljona za veze; načelnici veza i njihovi pomoć-
nici pri svim višim štabovima), osposobljena su 83 polaznika. Znači, ukupno 138
kandidata za komandne i upravne funkcije u jedinicama, organima i ustanova-
ma za vezu. Trajanje tečajeva (jednomjesečni sa oko 210 radnih sati), nastavni
programi (za vezu, sredstva za veze, osnovi radio i TT tehnike, signalizacija; i po-
moćni predmeti opće vojnog smjera) i kadrovi (7 instruktora za predmete iz ob-
lasti veza), te radni i drugi uvjeti bili su zadovoljavajući. Pored toga pri štabovima
7. i 9. korpusa, također, postojali su odgovarajući tečajevi za osposobljavanje
podoficirskih kadrova i manipulativnog stručnog osoblja radio i telefonskog
smjera.⁴⁰¹

Radio-tehnička radiona GŠ NOV i POSI (tzv. »SPARD 99d«) stalno u inten-
ziviranom praktičnom djelovanju, služila je i za osposobljavanje brojnih radio
i TT tehničara i mehaničara.⁴¹⁹ Komanda kurirskih stanica Slovenije, razgranala
je početkom 1945. kurirsko-relejni sistem, u okviru koga je na oko 140 kurirskih
čvorišta i stanica bilo angažirano oko 1.800 osposobljenih kurira.⁴²¹

391) A. Kukovec, nd, u knjizi »Kliče Glavni štab,« daje podatke daje u sastavu navedene Ofi-
cerske škole GŠ NOV i POS tada na 6 tečajeva školovano preko 160 radio-telegrafista. »Kliče Glavni
štab,« nd, 42-44, daju se opširnija objašnjenja, te i ovim dijelom navedeni ukupni podaci.

401) »Kliče GŠ«, nd, isto str. 42-44, a za korpus 46-59 i 59-73.
41) V. Tomčič, 194, nd, od str. 77 pa do 287 autorica daje objašnjenje za sveukupno djelo-
vanje ustanove »Slovenske partizanske radio-delovnice 99d« (odn. SPAD »99a«).

42) Kliče GŠ, nd, 89-94, podaci su o razviku slovenskog kurirskog sistema, a i sa podacima
(str. 89-91) o sveukupnom angažiranom ljudstvu koncem NOR-a za kurirske potrebe.

Glava V

RAZVITAK VEZA U PROCESU SNAŽENJA NOV I POJ
OD JESENI 1943. GODINE

KAPITULACIJA ITALIJE I STANJE VEZA DO FORMIRANJA NOVIH KORPUSA

Poslije pridolaska prvih savezničkih misija (pri GSH kod Brinja 21. travnja; pri VŠ na Njegovačkom polju 29. svibnja), već početkom ljeta 1943. bilo je isporučeno nekoliko suvremenih radio-stanica. Koncem kolovoza, pristizanjem i razmještanjem u Jajcu, RC VŠ mogao je organizirati solidniji sistem radio-veza.^{1*} Do tada, slično se ostvarivalo iz RC GSH, a od početka rujna iz RC GŠ NOV i PO Slovenije odn. 4. OZH, pa i nekih korpusa.²⁾

Očekivala se kapitulacija Italije i za to su vršene pripreme. Početkom rujna, VŠ NOV i POJ usmjerio je 1. proletersku diviziju da se iz rajona Travnika prebaci u područje Sinja, 2. proleterska divizija je tada vodila borbe u istočnoj Bosni, a 3. udarna divizija (1. dalmatinska brigada izašla je iz njenog sastava i koncem srpnja marširala je prema srednjoj Dalmaciji) reorganizirala se u Crnoj Gori. Sedma divizija već je pristigla u Baniju i vratila se u sastav 1. hrvatskog korpusa. Jedinice 2. OZH, posebno 13. primorsko-goranske divizije prikupljale su se u Hrvatskom primorju. U sastavu 4. OZH obnovljena je 9. dalmatinska divizija, Slovenska 14. i 15. divizija u tzv. »Ljubljanskoj provinciji«, a ostale snage u Dolenjskoj i Primorskoj, vršile su posljednje pripreme. Slične aktivnosti poduzimale su i odgovarajući štabovi i rukovodstva, a u odnosu na potčinjene im jedinice, u Sandžaku, Kosovu i Metohiji, te i u dijelovima Makedonije. Znači, na svim teritorijama okupiranim ili anektiranim od Talijana, pa i u dijelovima koji su priključeni Italiji poslije prvog svjetskog rata (nekim otocima, Zadru, Istri i u Slovenskom primorju), jedinice NOV i POJ i svi aktivisti NOP-a organizirano su vršili pripreme za razoružavanje talijanskih garnizona.

Tamo gdje su bile razvijenije jedinice veza (npr. u 1. hrvatskog korpusa i 2. OZH), i pripreme za prikupljanje tehnike i opreme za veze bili su organizirane.³⁾ Smatralo se da će se razoružavanjem talijanskih posada prikupiti dovoljno radio, telefonskih, signalnih sredstava i raznovrsne opreme za naknadni ubrzanji

1) Zb. NOR-a, tom II, knj. 10, 68. dok. od 10. 08. 1943. kojima Vrhovni komandant usmjerava Štab 2. bosanskog korpusa da preko dodijeljene im savezničke grupe za vezu - misije nastoji da dobije čim više tehničkih sredstava i opreme (odn. više »materijala«), te da o tome točno i izvještava.

2) Isti, tom II, knj. 10, 52. naređenje je Vrhovnog komandanta od 14. 8. 1943. kojim nalaže GŠ Slovenije da preko vojne misije - grupe za vezu prenose savezničkoj vrhovnoj komandi za Sredozemlje zahtjeve NOP u vezi sa kapitulacijom talijanskih snaga u Sloveniji.

3) Arhiv VII, reg. br. 52/2-29, k. 420/A, izvještaj je Štaba 1. hrvatskog korpusa za srpanj 1943 (stavljjen početkom kolovoza, kada 7. divizija nije još prikazivana u sastavu korpusa, već samo 6. i 8. divizija, i Unska OG).

i svestraniji razvatak jedinica veze NOV i POJ, posebno onih koje će biti u mogućnosti da sudjeluju u razoružavanju Talijana.

Ako se to, pak, usporedi sa mogućnostima, ukazuje se da je to samo djelomice ostvareno u dubini i na obalnom pojasu i otocima Hrvatske,⁴¹ na dijelovima Slovenije i u Crnoj Gori, a u manjoj mjeri drugdje. Naime, razoružane su bile znatne talijanske snage, relativno dobro tehnički opremljene. Iz sastava 2. armije u Sloveniji i Pokuplju 1 kompletna i veći dijelovi dvije divizije; u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju nekompletne dvije divizije; u Dalmaciji 1 kompletna u Splitu i 1 nekompletna oko Zadra; iz sastava 8. armije, u Slovenskom primorju, dijelovi 2 divizije; iz sastava 9. armije, u Crnoj Gori, jedna divizija prešla je na stranu NOV i POJ, a dijelovi druge razoružani su; na Kosmetu i dijelu Makedonije, prema Albaniji, razoružane su bile manje grupe i pojedinci. U odnosu na mornaričke dijelove razoružavanjem, u pogledu tehnike veza, prikupljeno je uglavnom samo ono što je bilo instalirano ili se nalazilo u objektima i pojedinim manjim brodovima na otocima i obali.

U nekim od navedenih i u ostalim područjima Nijemci i kolaboracionisti razoružali su Talijane, pogotovo u većim garnizonima, i preuzeli njihovo naoružanje i tehniku, sa brojnom opremom.

Snage NOV i POJ razoružale su veliki broj Talijana, pa je i ukupan plijen bio ogroman. Kao dodatni doprinos tome plijenu i ljudskim potencijalima može se pribrojiti i sve ono što se slilo u jedinice NOV i POJ prijelaskom u njihove sastave nekih talijanskih jedinica (od njih, osnovane su divizija »Garibaldi« Natsonec, od siječnja 1945. u sastavu slovenskog 9. korpusa; zatim, »Italia« partizanska brigada, od 28. 10. 1944. u sastavu 1. proleterske divizije; i »Garibaldi« bataljon, jedan osnovan sredinom rujna u Splitu, a drugi u sastavu Sušačko-kastavskog NOP odreda, koji je već početkom listopada u borbama bio razbijen).⁵¹

Popunjenost jedinica NOV i POJ zaplijenjenim sredstvima i opremom za vezu, razoružavanjem Talijana donekle je poboljšana, a što je naknadno došlo do izražaja za reorganiziranje NOV i POJ od 10. listopada i kasnije. No, odmah se može zaključiti da su i na području srednje Dalmacije, gdje je razoružavanje Talijana bilo sveobuhvatnije, postojeli i novoformirani korpusi i mornarički sastavi NOV i POJ oskudijevali sa telefonskim i radio-uređajima. Naime, ovdje, a i u nekim drugim područjima (u Crnoj Gori, Hercegovini i na dijelovima Slovenije), gdje su razoružani veći talijanski sastavi, veza nije bila razvijena u dovoljnoj mjeri, pa nisu bili ni usmjereni primarni naponi da se zaplijene talijanska tehnička sredstva i racionalnije iskoristi oprema za vezu. Ono što je bilo zaplijenjeno i sačuvano, bilo je plod više stihijnog nego planiranog zahvata i uvođenja za formacijske svrhe. No, zaplijenjeno trebalo je na vrijeme evakuirati u dubinu oslobođenih područja, prije prodora Nijemaca i kolaboracionista u gradove i naselja, pogotovo s obalnog pojasa. Kabaste PTK-1 i 2, kao i ostalu ogromnu linijsku opremu, bilo je teško evakuirati, a smatralo se da talijanska tehnička sredstva veza, koja su se uglavnom nalazila pri višim štabovima, ne odgovaraju zbog glomaznosti za brzopokretne partizanske aktivnosti. Sve što je prikupljeno nije

4) Arhiv VII, reg. br. 17/3, k. 110, od 21. rujna 1943, po kojem Sekcija za vezu GS NOV i POH upućuje 13. proleterskoj udarnoj brigadi jednu zaplijenjenu radio-stanicu. Isto, reg. br. 18-1/3, k. 110, dok. od 4. listopada 1943, iz kojega se vidi daje Sekcija za vezu GSH ranije bila osnovala posebnu »Ekipu za prikupljanje zaplijenjenog materijala za vezu« na području Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotora. Naknadno do 26. listopada iste godine (Arhiv VII, reg. br. 24-1-7, k. 110) Sekcija za vezu izvijestila je prepoznatljive iz GSH da je do tada sveukupno, razoružavanjem talijanskih postaja, prikupljeno bilo: 54 TC, 401 TA, 259 km kabela, 41 signalno-optički uređaj, i 52 raznovrsne (25 kratkovalnih, 28 vrlo kratkovalnih-foničnih, pretežno na napajanje baterijama; i 3 VKV - tenkovske) radio-stanice. Za ostala područja, gdje su razoružani Talijani, ne postoje slični izvještaji sa konkretnim podacima. Uglavnom, kasnije se u izvještajima o stanju veza mogu pronaći neka talijanska sredstva, navedena pod trolej ili plijen, ukoliko su navedeni tipovi uređaja.

5) VE, II izdanje, 4, 228.

najčešće bilo kompletirano, pa je trebalo dovesti u stanje pogodno za rad, a što je zahtijevalo vremena i stručne snage.⁶⁷

U svim tim procesima, do i za vrijeme kapitulacije Italije, sudjeluju (pri raznim štabovima, komandama, rukovodstvima i predstavništvima), razvijaju i šire se postojeći i osnivaju novi organi i jedinice veze. Domet njihovog vojnog i stručnog djelovanja se umnogostrukava. Usvršavaju se postojeći i osnivaju novi organi i jedinice, koje to organiziraju i ostvaruju. Značenje veza u postupnom je porastu.

GS NOV I PO SLOVENIJE, 7.19. KORPUS

Pri GS NOV i PO Slovenije Odsjek za vezu od polovine rujna 1943. ojačan je novim stručnjacima. Potom, početkom 1944. prerastao i preformiran je u Odjel za veze, koji je imao 4 sekcije (za radio, žične, signalne i kurirske veze) i svoj opći odsjek, odn. kancelariju sa odgovarajućim osobljem. Odjel za vezu usmjerio je napore da se pri štabovima divizija uvedu referenti za vezu, koji će djelovati u pravcu osnivanja divizijskih vodova za vezu i brigadnih četa za vezu. Kada je u Dolenjskoj osnovan 7. korpus (5. listopada) za Primorsku i Gorenjsku 9. korpusa (22. prosinca), nastojalo se i postupno ostvarilo formiranje korpusnih odsjeka za vezu, te pristapskih vodova za vezu sa tendencijom, od veljače 1944. njihovog prerastanja u čete za vezu. Referent za vezu 4. OZS (Štajerska-Koruška) djelovao je na poboljšavanju rada postojećih organa i jedinica za vezu u 14. diviziji, te osnivanju novih u posebnoj brigadi i pri štabovima NOP odreda (Koruškom, Kamniško-zasavskom, Lačkovom i naknadno Koruškom). Od kraja proljeća 1944. pri štabu 4. OZS bio je formiran Odsjek za vezu. Težnja bila je da odsjeci i referenti za vezu što samostalnije rukovode organiziranjem i korišćenjem svih vrsta veza na odgovarajućim područjima. Znači i kurirsko-relejnim. No, to je u praksi bilo za operativni sistem, ali ne i za teritorijalni kurirsko-relejni sistem. Za taj teritorijalni, od prosinca 1943. bilo je nadležno novoorganizirano »Poveljstvo refejnih postaja Slovenije«, razmješteno u Dobriču u Dolenjskoj, u čijoj se nadležnosti sistem razvijao do kraja rata. Međutim, organi za veze u štabovima rujna 1944. uključeni su u sastave operativnih odjeljenja (sa odsjecima veze) i odsjeka (sa referentima za vezu) u skladu su načinom koji je već ranije bio ostvaren i u drugim sastavima NOV i POJ.⁶⁸

Privedno, moglo bi se zaključiti daje u Sloveniji već početkom 1944. bilo postignuto najpogodnije statusno rješenje za djelatnost veza, a sa osamostaljenim organima u sklopu struktura viših štabova. Osobenosti bile su proizvod prethodnog prilagodavanja stručnih organa i sastava Centralne tehnike pri CK KPS (odnosno pri rukovodstvima OF) za potrebe GS NOV i PO Slovenije i novo-

67) S. Perić, »Sjećanja«, daje podatke o znatnijem plijenu sredstava i opreme veza od razoružanih Talijana u Splitu. Ukazuje da su njegov brat brat Čedo i on od tih količina 5 punih kamiona prikupili i predvodili u prijevozu kolone do Jajca, te sve natovareno isporučili organima veze pri VS NOV i POJ. Između ostalog, bila je jedna kompletna radio-stanica velike snage. Loju su demontrali iz zgrade talijanskog guvernerata za Dalmaciju. Za evakuiranje Splita, do prostrale zaplijenjene tehnike veza prebačen je na srednjo-dalmatinske otoke gdje su također uspješno bile razoružane talijanske posade. No, uopće uzev, stanje je bilo takvo da je primarno bilo prikupiti oružje i zalihe hrane, pogotovo u fazi evakuiranja pred prodorom Nijemaca. Malo je bilo i stručnog osoblja, koje je poznavalo talijansku tehniku veza, pogotovo radio-uređaja, koji su bili glomazniji i nepodesni za operativne potrebe.

68) Zb. NOR-a tom VI, knj. 7, dok. 32; Isto, VI, 9, 102; Isto, VI, 10, 25 i 30; Isto, VI, 11, 8; Isto, VI, 16, 76. Ključ GS, nd. 59-73; V. Tom-Lasić, »99de«, 283 - sa raznim podacima o organima i jedinicama veze NOV i PO Slovenije do i poslije kapitulacije Italije. U navedenom Zb. NOR-a, VI, 9, 102 bilješka o strijeljanju, u 1948. godini, inž. Staneta Oswald, prvog šefa Odsjeka za vezu (od rujna 1943. do ožujka 1944.) GS NOV i PO Slovenije jer je poslije svog zarobljavanja i odvođenja u koncentracioni logor u Dahu bio zarobljen za njemačkog špijuna.

osnovanih štabova brigada, divizija i konačno korpusa, za čije potrebe je trebalo organizirati sistema operativnih veza uz oslonac na postojeće područne i sveobuhvatan sistem kurirsko-relejnih veza Slovenije. U odnosu na stručne kadrove i kontinuitet razvitka organa i sastava veza sve je bilo prema osobenim uvjetima, van šablona. Uzori sa susjednih hrvatskih područja samo su djelimice prihvaćeni. No, konačna regulativna sljedila je ona usmjeravanja koja su bila precizirana prema inicijativama organa VS NOV i POJ.

Glavni štab NOV i PO Slovenije već je svojim uputom o vezama od 14. rujna

1943. predvidio značajna rješenja. Organizirao je svoje glavni centar veze (tajni naziv »Janez«) u Dvoru kod Zumberka, a pomoćni centar veze u predjelu prema najbliže raspoređenim operativnim snagama. Zajedno od operativnih područja (Zdenjska Vas - Mokret, - Krin - Cerknica) bio je organiziran centar veze »Mirko« a za drugo (u Beloj krajini) centar veze »Vasja« u Crmočlju, dok je centar veze »Rajko« u Mirnoj Peči bio predviđen za treće operativno područje (Škofljica-Trebnje-Kostanjevica). Za međuveze na prostoru Kočevlje-Novo Mesto, stvarani su uvjeti za što brži promet svih vrsti pošiljaka. Precizirani su bili kurirski pravci iz svih unutarnjih prema pomoćnom i glavnom centru veze, a poduzete su i mjere za uspostavljanje i održavanje telefonskih, a također i radio-veza. Do izdavanja ovog uputa, GŠ NOV i PO Slovenije već je uspostavio sigurnije direktne radio-veze sa VS NOV i POJ u Jajcu.⁸⁷

U Crmošnjicama od 29. rujna organizirani su radio-telegrafski i radio-tehnički tečajevi, a tamo su uspješno djelovali i svi odjeli SPARD, odnosno »99de« a na proizvodnji novih uređaja i opreme za vezu.⁹¹

S osloncem na Kočevski rog i predjele Bele krajine, dijelovi Dolenjske postali su slobodna teritorija na kojoj je GŠ NOV i PO Slovenije preko uspostavljenog sistema veza usmjeravao borbene djelatnosti svojih jedinica. Sa oboda oslobođene teritorije, kurirskim vezama intenzivirani su promet i razmjena pošiljaka sa GŠH. Međutim, već su se održavale trajnije radio-međuveze, a bili su sve plodonosniji i naporu za organiziranje radio-veza između GŠ sa potčinjenim mu štabovima (7. i 9. korpusa i 4. OZS), koji su u 1944. razgranali svoje sistem radio-veza sa svojim jedinicama.⁹⁰ Do tada i naknadno, za slovenske prilike, objašnjenja organizacija teritorijalnih kurirskih veza bila je u neprekidnom razviku. U proljeće 1944. (kada su kurirski štabovi i čitav sistem bili, privremeno, potčinjeni komandi »Vojske državne varnosti«, VDV, odn. ubrzo štabu 2. divizije KNOJ) postojalo je 19 kurirsko-relejnih linija (pravaca) sa 140 stanica, a koncem NOB-e bilo je 145 stanica sa oko 1.800 kurira.⁹¹

Od početka jeseni 1943. otpočeo se u Sloveniji razvijati vojno-područni sistem. U odgovarajućoj mjeri, za te svrhe, razvijane su i vojno-područne veze. Pretežno, inicijativama odsjeka za veze viših štabova (GŠ, i zatim 7. i 9. korpusa, 4. OZS i divizija) u čijim se sastavima postupno osnivaju sekcije ili referenti za teritorijalno-pozadinske veze, koje su ostvarivane TI, radio i signalnim sredstvima. Komanda kurirsko-relejnih stanica Slovenije osiguravala je sa svojim kuririma osnovne potrebe razmjene saobraćaja i veza prema utvrđenim linijama.

8) Arhiv VII, reg. br. 18-10, k. 61; isto, reg. br. 3-7, k. 923.

9) A. Kukovec - Uroš, članak u knjizi »Ključ GŠ«, nd. 604-611, a u odnosu na osposobljavanje radio-telegrafista, - Arhiv VII, reg. br. 3-7, k. 923, dok. od 8. listopada 1943. s kojim Odsjek za vezu GŠ NOV i POS obavještava jedinice da osiva poseban radio-telegrafski tečaj. V. Tom-Lasič, »99de«, nd. 197-223, gdje se objašnjavaju i razna postignuća po vezama.

10) Vidjeti shemu br. 15.

11) Arhiv VII, reg. br. 1-10, k. 61, raspis od 20. svibnja 1943. svim teritorijalnim kurirsko-relejnim stanicama Slovenije, kojim organi centralne tehnike CK KPS (preko GŠ NOV i POS) preciziraju dužnosti osoblja stanica i propise o obavljanju kurirske službe. Naknadno, dopunskim odredbama bilo je predviđeno ono što je odgovaralo novoj situaciji i odgovarajućim uvjetima. Od početka prosinca 1943. osnovano »Poveljstvo relejnih postaja Slovenije« (predvođeno Jozom Zukovcem Vladimrom koje je birnulo o cjelokupnoj problematiki kurirskih relejnih veza - Ključ GŠ, nd. 89-91.

pravcima, a od područnih čvorišta vojno-područne komande organizirale su svoje unutarnje kurirske sisteme.¹²⁾

U odnosu na opće stanje veza, u Sloveniji veliki doprinos ostvarenje uspostavljanjem organa za veze i štabovima, zaključno do divizija. Oni su rukovodili organiziranjem i eksploatiranjem svih vrsta operativnih veza, a usmjeravajući u tome pravcu organe i jedinice veze, ali i organiziranjem obuke stručnog osoblja i školovanjem specijalista i kadrova veze. Tijesno su surađivali sa organima teritorijalnog kurirsko-relejnog sistema, čije su stanice neposredno bile potčinjene organima »Centralne tehnike«, a posredno i Odjelu za veze GŠ NOV i POSI, u pogledu objedinjavanja djelovanja operativnih i teritorijalno-područnih elemenata kurirskih sistema.

Činjenica je daje pri GŠ Slovenije njegove radio-ekipa u proljeće 1943. porasla u neku vrstu osamostaljene sekcije pod nazivom Odsjeka za veze (odsek za zveze), koji je usmjeravao, pored ostalog, i djelatnost novoosnovane tehničke radione u Starim Zagama (kod Novog Mesto). No, tadašnja struktura GŠ Slovenije bila je tek u stadiju razvitku. Tek od lipnja mjeseca Odsjek za vezu pri GŠ NOV i PO Slovenije smatra se osposobljenim i za samostalnije rješavanje problematike veza (pristapsko osoblje za veze: radio-telegrafisti, telegrafisti i kuriri, bili su u zaštitnoj četi). Izvori i akteri ukazuju daje u sastavu GŠ NOV i POSI posebno Odjeljenje za veze («Odelek za zveze») djelovalo sve do jeseni 1944. godine. Tada je reorganizirano u Odsjek za vezu, koji je bio uključen u sastav Operativnog odjeljenja GŠ NOV i PO Slovenije.

Navedeni Odsjek neposredno je rukovodio pristapskom četom za vezu i tehnikom veza SPARD, a i usmjeravao djelovanje potčinjenih mu odsjeka za vezu (koji su imali šefa i referenta za radio, TT, signalne, i operativne kurirsko-relejne veze) pri štabovima korpusa i 4. OZS. Ovi odsjeci rukovodili su pristapskim vodovima odn. četama za vezu i usmjeravali djelatnost prvo referenata, pa odsjeka za vezu pri štabovima divizija. Oni pak, rukovodili su divizijskim vodovima odn. četama za vezu, te usmjeravali rad referenata za vezu brigada (ujedno komandira pristapskih četa za vezu), koji su preko desetara bataljonskih desetina za vezu usmjeravali organiziranje veza za potrebe štabova bataljona. U 1944. godine napravljen je vidan napredak u sveobuhvatnoj organiziranosti radio-veza NOV i PO Slovenije (vidjeti shemu br. 15).

Izvorna dokumenta ne ukazuju na tako savršenu organiziranost već početkom 1944. ali kasnije zamisao se ostvarila uz poteskoće raznovrsnog karaktera, uz istodobni razvitak teritorijalnog kurirsko-relejnog sistema. Dapače, činjenica je daje prvobitni Odjel za vezu, sa odgovarajućim sekcijama i općim odsjekom, osnovan u drugoj polovini rujna 1943. u sastavu GŠ NOV i PO Slovenije, te i da je nastavio sa svojim plodonosnim djelovanjem. U NOV i POJ bio je to prvi takav organ veza. Međutim, naglašava se daje na teritoriji Hrvatske, gdje su počeci organiziranja veza bili svestraniji, usporenije rješavano osamostaljivanje organa i jedinica veze.

GŠ NOV I PO HRVATSKE, 4, 6, 8, 10. i 11. KORPUS

U Hrvatskoj, inicijativama već objašnjenih Sekcija za vezu i PTT sekcije, poslije kapitulacije Italije, u nekim područjima (Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Istre), zaplijenjene su veće količine talijanskih tehničkih sredstava i **opreme za vezu**. Ovo se povoljno odrazilo na tamo locirane snage, kao i na one u

¹²⁾ Zb. NOR-a, tom VI, 7. dok. za rujna-listopad 1943. ukazuje na ostvarivanje procesa uspostavljanja vojno-područnih i komandi mjesta. To je GŠ NOV i POSI regulirao dok. 13. rujna 1943. a kada su bila predviđena i odjeljenja VOS (Varnostna obvešćevalna služba) - a za čije potrebe su, pored redovnih, bile organizirane i posebne veze (u 1944. godine neki obavještajni punktovi VOS raspolagali su i radio-stanicama).

susjednim područjima (Like, Korduna, Banije, Žumberka, i na prekosavske predjele), pošto je dio plijena raspoređen i za novosnovane jedinice za vezu. Sve to je utjecalo na bolju organiziranost centra veze i tehničkih radiona GSH.

Na oslobođenim područjima obnovljen je rad PTT ustanova, pa i za telegrafski saobraćaj, i iskorišćavanje mreža TT veza odvojenih dijelova (Moslavina, Slavonija, srednja Dalmacija), kao i na prostornoj oslobođenoj teritoriji (Banije, Korduna, Like i sjeverne Dalmacije - zaključno gornji tok Une-Knin-Irnja-Sibenik, te i od Gračaca do Gospića). Ove okolnosti potakle su još ubrzanje usavršavanje, do tada relativno povoljnog, općeg stanja veza NOV i POH. Ali prodorom Nijemaca u Zadar, Šibenik, Split i Ploče, a također i po komunikacijama prema njima, ostale su razvijene snage NOV i PO Hrvatske na širim prostorijama. Posebno, to je privremeno negativno utjecalo na daljnji razvitak na sjevernom i srednjodalmatinskom obalnom pojasu i na otocima u momentu početnog razvitka vida Mornarice NOV i POJ i snaga 19, 20. i 26. dalmatinske divizije.

Ipak intenziviran je bio pomorsko-kurirski promet, a težnje bile su usmjerene i radi uspostavljanja optičkih signalno-telegrafskih i PTT veza, u okolnostima slabje opremljenosti štabova radio-stanicama srednje snage i dovoljnog dometa (250-400 km). Pošto su sa srednjodalmatinskih otoka uspostavljene sigurne pomorsko-prometne veze sa dijelovima savezničkih snaga u Italiji (02. 10.

1943. delegacija NOV i POJ pristigla je u Bari) nastupili su preduvjeti za preovladavanje brojnih teškoća. Pretpostavljalo se da će tim putem NOV i POJ biti snabdjevena, pored ostalog, i u većim količinama savezničke pomoći u modernijim sredstvima i opremi za veze, a što je sa 6 radio-stanica (SCR-284A) ostvareno već 17. listopada.^[13]

Četvoročlana (šef, pomoćnik ujedno komandant Škole za vezu, referent za operativne veze i ujedno nastavnik, tehnički referent, ujedno nastavnik Škole) Sekcija za vezu bila je i previše zaokupljena rješavanjem brojnih problema, od raspodjele zaplijenjene tehnike do neprekidne brige za usmjeravanje obuke i školovanja. Potreba za stručnim manipulativnim osobljem i komandnim starješinama bile su sve veće i trebalo je razradivati nove programe i sudjelovati u izradi stručnih uputa i priručnika.^[14] U vezi s osnivanjem Komande Mornarice za Hrvatsko primorje i Istru, Obalne Komande kninskog sektora, i Štaba obalne komande u Splitu, Sekcija za vezu pripremala je prijedloge i reagirala radi osnivanja optičko signalnih stanica po otocima i na pojedinim točkama obale, nastojeći da se što prije organiziraju pomorsko-prometne i veze tehničkim sredstvima za mornaričke štabove i jedinice.

U pripremama i za procesa reorganiziranja postojećih i formiranja novih korpusa NO VH (5. listopada 1. hrvatski preimenovan je u 4. korpus, a istodobno 2. hrvatski u 6. korpus; tada je prestao postojati štab 4. OZH, a formiranje štab 8. dalmatinskog korpusa, kojemu je privremeno bio podređen štab Mornarice NOV i POJ, osnovan 18. listopada, 10. zagrebački korpus formiranje 19. siječnja 1944. a 11. korpus 30. siječnja iste godine), prvenstveno bilo je potrebno formirati organe i nove jedinice za veze. Početkom 1944. iz RC GSH sistem radio-veza već je bio dosta razgranat (vidjeti shema br. 16).

Preovladalo je shvaćanje da još nisu nastupili uvjeti za preformiranje do tada postojećih organa veza: sekcije pri GSH i korpusima, referenti za vezu pri

[13] V. Huijć, Vis ..., nd, 202-208 i 414 bijelkom br. 50, podaci su o upućivanju Delegacije NOV i POJ u Bari, te i o povratku njegovog šefa dr. Sergija Makića polovinom listopada 1943. u višku luka, odakle je sa savezničkim predstavnicima preko Podgore (gdje je boravio štab 26. dalmatinske divizije), krenuo i pristigao u Jajce, a radi referiranja VS NOV i POJ i preliminarinih dogovora o budućoj savezničkoj pomoći.

[14] Arhiv VII, reg. br. 18-1/1, k. 126, dok. od 20. 09. 1943. dat je plan i program Škole, a reg. br. 4-2, k. 126, od 15. do 10. 1943. dok. je po kojem se saznanje daje bilo nastavljenom novom pravilo »Služba veze«, koje je trebalo pregledati i odobriti za potrebe Škole za vezu GS NOV i POH.

divizijama, a komandiri brigadnih četa za vezu ujedno su bili nadležni i odgovorni za stanje veze u svojim brigadama. Tako, slično, trebalo je sprovesti u Mor-narici NOV i POJ i njenim POS-ovima, odnosno i u rodovskim sastavima.¹⁵⁾

Međutim, pošto su bile zaplijenjene relativno veće količine telefonskih ure-daja i opreme, GS NOV i POH, 13. listopada, izdao je naređenje o osnivanju te-lefonskih četa pri svim divizijama i korpusima. Njime, bilo je naglašeno daje ne-pogodan i već prevaziđen dotadani princip obaveza uspostavljanja i održavanja veza («od naprijed prema nazad», odn. od potčinjenog ka pretpostavljenom šta-bu) i da bi ubuduće trebalo da važi obratan princip «od nazad prema naprijed», a što iziskuje i drugačija organizacijsko-formacijska rješenja. To jest proširenje uloge i obaveza korpusnih sekcija za veza i divizijskih referenata, te i i osnivanje novih jedinica veze, a prema uputu o formacijama jedinica veza NOVH (vidjeti shemu - pregled br. 17).

Pošto su dotadanje formacije (telefonski vodovi pri štabovima korpusa i di-vizija, pored posluga radio-stanica i »štapskih kurira« - p. a.) bile uvjetovane ne-dovoljnošću telefonskih sredstava i opreme, za nove zadatke bilo je naređeno da se... »Pri svakom štabu korpusa formira četa telefonista (kasnije »telefon-ska četa«) od 40-50 telefonista, podjeljenih u 3 voda. Pri svakom štabu divizije četa za vezu («divizijska četa za vezu) od 40-50 telefonista«. I da ... »pri razradi planova veze rukovodi načelom uspostavljanja veze od nazad unaprijed uz po-moć od unaprijed unazad.« Naređenje je trebalo što hitnije izvršiti, a o izvršenju izvijestiti.¹⁶⁾

Namjera je bila da se iz CV viših štabova uspostavljaju telefonske veze do CV nižih štabova (uz načelo i obrnutog postupka u izvanrednim slučajevima), a kako je do tada prakticirano između CV brigada i bataljona (koji tada još nisu imali odjeljenja za veze). Cete za vezu brigada do tada su bile opterećene i oba-vezom uspostavljanja veza do CV divizije.

Usporedno i naknadno, prikupljani su podaci o radio-opremi,¹⁷⁾ o neprija-teljevim signalima za veze zrak-zemlja¹⁸⁾ regulirane su veze sa 2. OZH,¹⁹⁾ te do-stavljeni uputi za: sigurnost radio-stanica i unapređivanje njihovih šefova i radio-telegrafista, otklanjanje nediscipline u radio-saobraćaju, sastavljanja podataka o radio-telegrafistima i organiziranju, pri štabovima korpusa, kontrolne radio-službe; šifre, uz predviđanje postupka da se onemogući njihovo rukovanje od strane radio-telegrafista, a što su pojedini štabovi običavali da ih zadužuju za šif-riranje i dešifriranje radiograma.²⁰⁾

Pošto su pristizali neujednačeni, a nedovoljno definirani redovni izvještaji o stanju veza, potrebnim uputom (14 odredbi i dodataka) bilo je precizirano šta sve izvještaji o stanju veza moraju točno prikazivati.²¹⁾ Redovne izvještaje Sekcija za vezu dostavljala je rukovodstvu GS NOV i POH, obavještavajući ga o svim pro-mjenama i poduzetim mjerama za poboljšanje sveukupnog stanja veza na terito-

15) Zb. NOR, VII, 1, dok. 10, 12, 16 i 19 od rujna 1943, dati su prijedlozi o osnivanju i uputi o organiziranju, između ostalog, i optičko-signalnih, radio-telegrafskih i drugih vrsta veza.

16) Arhiv VII, reg. br. 23-1, k. 104 B, odn. Zb. NOR-a, tom V, knj. 20, dok. 75.

17) Arhiv VII, reg. br. 261-32, k. 420/1, od 12. rujna 1943, dok. kojim se štabu 1. hrvatskog kor-pusa naređuju: 3. radio-stanice i potreban pogonski komplet, 6. TC, 40 TA, 10 km kabela, 2 »gre-gi«-25 »pari penjalica - te mu se naređuje da svoju radio-stanicu, britanskog porijekla, uputi u GS.

18) Isto, reg. br. 9-4/3, k. 126, dok. od 27. 09. 1943. godine.

19) Isto, reg. br. 5/1-1, k. 723, dok. od 14. 10. 1943, kojim se, štabu 13. proleterske brigade »Rade Končar« u »Zumberku«, upućuje: 3 TC, 23 TA, 10 km kabela, 7 optičko-signalnih uređaja, te druga oprema i pribor. Navodi se da radio-nedouzeza postoji, pa se ukazuje i na otklanjanje uočenih nedostaka.

20) Isto, reg. br. 2-11, k. 1124, 1—1/8, k. 516 A; 1-2/8, k. 516A; 14—8, k. 110 - sve zaključno sa 27. 12. 1943. godine.

21) Isto, reg. br. 1-1/11, k. 920 A, raspis štabu 13. divizije i jedinicama, u kojem se ukazuje šta je Sekcija za vezu GSH 4. prosinca 1943. naredila u odnosu na sastavljanje i dostavljanje izvještaja o stanju veza.

nji Hrvatske. Iz Otočca u Turjanski predислоциrane su radio i telefonske radione, a predloženo je da se Škola za vezu premjesti u Slunj. Zanim, točno su bili precizirani zadaci svih struktura i jedinica za vezu, pošto je već bilo veoma otežano raditi sa ograničenim brojem kadrova i specijalističkog osoblja u sastavima pri GŠ NOV i POH.²³⁾

Da bi se postojeće stanje preovladalo na sastanku 31. siječnja 1944. u Sekciji za vezu GŠ NOV i POH donijeti i štabnom rukovodstvu podnijeti su sljedeći prijedlozi za: brojno i kvalitativno pojačanje Sekcije; reorganiziranje školovanja (tj. da se za prekosavske predjele formira Druga škola za veze GŠ NOV i POH, a po mogućnosti treća i na području 8. korpusa); uvođenje tehničkih radiona za vezu pri štabovima korpusa i divizija (pri štabu 4, 6, i 8. korpusa već su bile formirane); i za postavljanje posebnih referenata za radio-veze. Kao najznačajnije, predloženo je reorganiziranje Sekcije i njeno pretvaranje u samostalni Odsjek, odn. u Odjel za vezu GŠ NOV i POH, a koji bi imao 4 sekcije za: operativne veze; radio-veze; nastavnu problematiku i tehničko-snabdjevačko poslovanje. Za šefa Odsjeka bio je predložen kapetan Josip Mardešić Viski (dotadanji šef sekcije za vezu), a za šefove sekcija redosljedno: poručnik Bude Bogdanović (šef Sekcije za vezu 4. korpusa), kapetan Bogdan Trgovčević (šef Sekcije za vezu 6. korpusa), ukovnik Zlatko Kereković (komandant Škole za vezu), te Andrija Špear.

potički komesar radio-tehničke radione). Precizirane su bile nadležnosti i obaveze sekcija.²³⁾

Prema Naredbi GŠ NOV i POH od 4. ožujka 1944. a suglasno ranijem navedenom prijedlogu, Sekcija za vezu preformirana je i uključena u sastav Prvog (operativnog) odjela GŠ NOV i POH. Njen šef postao je pukovnik Zlatko Kereković, a šefovi sekcija, odn. zaduženi za njihovo formiranje, bili su za: operativne veze Josip Čuljat Jože, radioveze Milan Vukšić, tehničko-snabdjevačko poslovanje Andrija Špear, a šef Odsjeka privremeno je rješavao i nastavnu problematiku.²⁴⁾

Prema izvještaju²⁵⁾ šefa Odsjeka za vezu GŠH, ukupno se u ožujku 1944. raspolagalo sa: 30 (od toga 3 radiofonske) radio-stanica raznih tipova, 49 TC raznih tipova, 341 TA, 354 km poljskog i teskog kabela, i 20 optičko-signalnih uređaja. Smatralo se da barem za oko 1/3 uređaja i opreme jedinice nisu prikazale (strah od povlačenja i preraspodjele zbog ujednačenja materijalnog stanja - p.a.). Ali i daje prikazano, sve bi to jedva bilo dostatno za potrebe divizije jedne osrednje opremljene vojske. U uvjetima ratovanja (brzopokretnjivo, na razvučenim frontovima) NOV i POJ, za diviziju bilo bi potrebno i više sredstava i opreme. Od raspoloživog materijalnog stanja, oko 60% imao je 4. korpus, dok se u GŠH tada za 8. korpus i Mornaricu NOV i POJ smatralo da su slabije popunjeni tehnikom i stručnim osobljem za vezu. (Najme, izvještaji po vezi MNOVI i 26. divizije još nisu bili pristigli u GŠH - p. a.) Velike razlike bile su i u odnosu na pojedine divizije istog korpusa. Izvještaji jedinica bili su šablonizirani i sa tendencijom uljepšavanja činjeničnog stanja u odnosu na ostvarivanje organiziranja veza, uz preuveličavanje poteškoća. Ovo prvenstveno zbog nerazumijevanja komandanta i ostalih operativnih rukovodilaca u odnosu na problematiku veza, kadrovske, stručnih slabosti, te nedovoljnosti tehničkih uređaja i opreme. Bilo je zaključeno da bi trebalo vezi pokloniti više pažnje. Raspoložive uređaje i opremu nemoguće je održavati ukoliko se ne poboljša snabdjevanje i remont. Trebalo bi prevazići

22) Isto, reg. br. 21, k. 119/3, dok. od 21. 01. 1944. godine

23) Isto, reg. br. 29-1/1, k. 119/3, dok. od 31.01.1944.0 tragičnoj smrti »Viskog« u veljači 1944. autora su upoznali predstavnici NOP ratnog viškog Kotara, Josip Mardešić Palgruža (»Viski«) naveden je u spomen-ploči poginulih boraca NOP-a u rodnoj Komizi, na otoku Visu.

24) Arhiv VII, reg. br. 21-1/1, k. 119 A, odn. Zb. NOR-a tom V, knj. 25, dok. 15.

25) Arhiv VII, reg. br. 14-1/4, k. 119/3. Isto, prilog-pregled datirao sa 16. 03. 1944. a odnosi se na stanje u prethodnom (veljači) mjesecu. Isto, reg. br. 10-1/3, k. 119/3, izvještaj Odsjeka za vezu GŠH-e sa potpisom novog šefa poručnika Bude Bogdanovića od 29. 04. 1944. sa stanjem za mjesec travanj. Postoje precizniji opširniji izvještaji po vezama pojedinih štabova korpusa. Takav je na primjer onaj 4. korpusa za prosinac 1943, a od 1. siječnja 1944. godine.

partizanski način (»snadi se« - p. a.) snabdijevanja, osloncem isključivo iz plije-
na, Poljskog kablo, na primjer, trebalo bi na tisuće kilometara, a raspoloživih ne-
koliko stotina kilometara, u društnom stanju, nedovoljno je i za potrebe jedne
operativne grupacije. Jer, BJV (bivša jugoslovenska vojska), koja je spadala u
tehnički najslabije opremljene evropske vojske, na puk dolazilo je po 120 km
kablo.

U izvještaju dalje se navodi daje BJV raspolagala sa: 1.400 radio-stanica (tri
tipa), 7.000 TC (od 4 do 25 brojeva), preko 25.000 poljskih TA, preko 75.000 km
poljskog telefonskog kablo. Pošto je pretpostavljeno da je tada NOV i POJ ras-
polagala sa oko 300.000 boraca odn. 1/5 efektivu BJV, to bi proračunato za NOV
i POJ potrebno bilo imati oko 5.000 TA i oko 15.000 km kablo. No, tvrdnja je, da
bi minimalno trebalo raspolagati sa oko: 200 TC, 1.000 TA, 2-2.500 km kablo i
oko 150 radio-stanica. Problem osiguranja izvora za napajanje bio je najteži i mo-
rao se preovladavati. Tehničari iz radione, navodno, predlažu svoj izum »parti-
zanskog telefona bez mikrofona i baterija«, čiji će prototip izraditi za 2-3 dana.
Od cjelokupnog zaplijenjenog materijala italijanske 2. armije, nije niti 25% pravil-
no i racionalno iskorišćeno, već uglavnom propada i zanijavljanja nema.

Nadalje, predlagane su bile i mjere za otklanjanje ovih nedostataka, primje-
na jedinstvene evidencije stanja i opravki, ujednačavanje stručne terminologije
i radnih postupaka a i shvaćanje o vezi. Jer... »Veza je skup predviđenih i pod-
uzetih mjera... načina i sredstava, potrebnih za postignuće jedinstva misli i sug-
lasnosti u zajedničkom radu svih čimilaca i starješina, štabova i jedinica, koji rade
i teže k jednom zajedničkom cilju - pobjedi nad neprijateljem«.

Zaključak bio je daje od ovih načela (BJV »sažete, taia preovladavajućih
- p. s.) najviše odstupila »naša« veza, koja se po njima najmanje upravlja. U od-
nosu na stručno osoblje i starješine, ukazano je da je pri GSH dotada kroz te-
čajeve osposobljeno: 106 rukovodilaca, 187 radio-tegrafista i 12 radiofonista,
i 157 telefonskih mehaničara. Znači na svaki korpus NOV i POH po 21 rukovo-
dilac, na svaku postojeću radio-stanicu po 3 (bez onih sa predsprenom prije stu-
panja u NOV i POJ) radio-tegrafista, odn. na svaka 2 raspoloživa telefona po-
stoji po 1 telefonski mehaničar. Ovo je značilo ili da jedinice nisu sva sredstva
izvještajima iskazale, ili pak daje stručno osoblje, školovano i ono sa predspre-
nom, raspoređivano van sastava veza. Uglavnom, zaključeno je da u vezi treba
mnogo šta prevazići i pristupiti njenom »sređivanju«. Predložena je bila i forma-
cija za jednu diviziju, pod pretpostavkom podjele na trupnu i operativnu mrežu
veza, te okolnost da bataljoni prve borbene linije raspolažu telefonskim sredstvi-
ma. Prijedlog je bio:

JEDINICA	S r e d s t v a				
	R a t	T C	T A	Kablo km	Opt. sign. uređaja
1. Divizijska četa za vezu (CV)	3	3	24	60	4
2. CV 1. brigade	2	5	20	30	5
3. ČV 2. brigade	2	5	20	30	5
4. ČV 3. brigade	2	5	20	30	5
^ Vod za vezu art. ^ divizion	-	3	12	20	3
S V E G A :	9	21	9 6	1 7 0	22

Za tadašnje prilike, ovaj prijedlog bio je neostvarljiv. Ali za stvarne potrebe brzopokretne divizije ipak minimum. Naime, streljačka četa BJV imala je: 1 TC, 3 TA i 5 km kabla, ne računajući da je pri štabu puka za potrebe veza bilo 156 vojnika i starješina opremljenih sredstvima (radio, signalnim i telefonskim - između ostalog 60 km kabla) za uspostavljanje i veza za potrebe svakog od štabova triju bataljona. Šef Odsjeka za vezu GŠH, odnosno predlađač ovakvih rješenja, ubrzo je pozvan u Drvar, u VŠ NOV i POJ, radi dogovaranja za ubrzanji razvitak veza.

Na teritoriji Slavonije, početkom 1944. o stanju veza saznaje se po izvještaju referenta za vezu, potporučnika Drage Balenta, 12. divizije koji je upućen šefu Sekcije za vezu (kapetanu Bogdanu Trgovčeviću) štaba 6. korpusa, a za period od 25. 01. do 25. 02. 1944.²⁶⁾ Pri štabu divizije postojao je vod za vezu, a pri štabovima brigada bile su čete za vezu. To s razlogom što je do tada postojao princip uspostavljanja veze od potčinjenog ka pretpostavljenom. No, sve jedinice imale su nedovoljno stručnog osoblja i malo tehničkih sredstava (npr. nisu raspolagale optičko-signalnim uređajima, već sredstvima za jednostavnu signalizaciju, a vojnih telefonskih sredstava i opreme bilo je tek za najosnovnije potrebe štabova). Pri štabu divizije nije postojala tehnička radiona za vezu, već samo jedan telefonski mehaničar, a također po jedan u svakoj od brigadnih četa za vezu. Radi osposobljavanja nižih starješina, pri štabu divizije je održan (od 08. do 25. veljače) tečaj za 10 kandidata za vodnike i desetare, koji je organizirao i izvodio divizijski referent za vezu, uz pomoć nastavnika Franje Skrlca, pristiglog po završenoj školi za vezu GŠ NOV i POH u Lici, i šef Sekcije za vezu štaba 6. korpusa.

Izvještajem se dalje navodi da su nedavno, a prema uputima određenih organa održavane stručne konferencije sa rukovodiocima za vezu iz cijele divizije, a pri divizijskoj četi za vezu. Ukazivalo se da bi bila potrebna još veća pomoć i podrška štabova u naporima kadrova veza za poboljšanje općeg stanja veza u diviziji, a posebno i pri izvršavanju borbenih zadataka. Naime, komandirima jedinica za vezu, posebno brigadnih četa za vezu, često se nisu davali oni elementi koji su im bili neophodni pri organiziranju centra veza na KM i borbenih veza. S druge strane pak, stručno osoblje određivalo se za nenamjenske zadatke (straže, pratioce; čuvanje i sprovođenje zarobljenika; i drugo), a bez suglasnosti divizijskog referenta za vezu. Naglašeno je bilo da pomanjkanje sredstava i opreme (telefonsko-linijske), i baterije-elemenata (za telefone i centrale), uz navedeno i druge manjkavosti, otežava bolje organiziranje i eksploatiranje veza u borbenim i drugim okolnostima. S obzirom da se štabovi brigada razmještaju nedaleko od štaba divizije, uspostavljaju se i održavaju telefonske međuveze, a između štabova brigada i bataljona i štabova bataljona sa komandama četa održavale su se veze pomoću kurira, ponekad i signalnim sredstvima, a izuzetno telefonski sa nekom od jedinica na izvršenju naročito važnog zadatka. U izvještajnom periodu jedinice za vezu nisu imale gubitka, a niti su bili zapljenjeni bilo kakvi uređaji ili važnija oprema za veze. U svim jedinicama redovno se izvodila obuka sa stručnim osobljem, organiziranjem teoretske nastave i obavljanjem praktičnih vježbi, pored redovnog angažiranja u centrima i na stanicama veza.

No, stanje veza u korpusima NOV i POH u cjelini, a prema tome i na teritoriji Hrvatske, moguće je sagledati iz pregleda na osnovi kojih su prikazivani ljudski i materijalni efektivni veza. Rekonstruiranjem brojnih izvještaja dobija se stanje za početne mjesece 1944. godine.

26) Arhiv VII, reg. br. 4/12, k. 882, dok. od 29. 02. 1944. godine.

Jedinica	Za mjesec 1944. god.	Stanje ljudi	O p r e m a					Bilješka
			R. st	TC	TA	Kablo km	Stig. ure-daja	
4. korpus	veljača	-	8	20	137	154	9	Broj ljudi za veljaču - nije bio prikazan u izvještajima jedinica
	travanj	773	10	20	137	154	9	
6. korpus	veljača	-	6	8	66	82	1	
	travanj	457	8	9	67	95	1	
8. korpus	veljača	-	6	7	55	36	4	
	travanj	516	8	11	92	65	4	
10. korpus	veljača *	-	8	7	49	48	-	
	travanj	232	9	6	42	54	-	
11. korpus	veljača	-	2	7	34	36	6	
	travanj	268	3	12	59	33	6	
UKUPNO:	veljača	-	30	49	341	354	20	
	travanj	2246	38	58	397	402	20	

Prema ovom pregledu nije bilo prikazano stanje u Mornarici NOV i POJ i za 26. diviziju, a u sastavu 8. dalmatinskog korpusa. Za mjesec veljaču, ljudstvo nije prikazivano.

Pošto se raspoložbe arhivskim podacima koji kazuju na jednu od faza razvijenijeg stanja popunjenosti, za jesen 1944. sa ukupnošću i za Mornaricu NOVJ i 26. diviziju (sredinom ljeta 1944. imale su nepotpunije i najopremljenije sastave - što se u jesen nije bitnije izmjenilo), iz pregleda mogu se uspoređivanjem donijeti zaključci o znatnom kvalitativnom i kvanitativnom porastu stanja, koje je i nadalje bilo u uzlaznoj liniji. Stoga je interesantno što su glavne snage 8. (dalmatinskog) korpusa bile raspoređene bliže izvorima snabdijevanja (preko Visa upućivana je saveznička vojna pomoć), dok su 10. zagrebački i 6. slavonski korpus bili znatnije udaljeni od tih izvora.^{27*}

Jedinica veze	Vrijeme u 1944. g.	Brojno stanje				Vatrena oprema					
		Oficira	Podoficira	Boraca	Svega	R. st	TC	TA	Km kablo	Signalnih ured.	Agregata
8. korpusa	početak rujna	121	102	1340	1569	209	73	522	996	127	40
10 korpusa	jesen	27	109	491	627	22	12	85	176	2	2
6. korpusa	jesen	33	139	525	697	2	7	91	132	3	2

27) Arhiv VII, reg. br. 10-1/7, k. 517, za 8. korpus. Ista, faze. 1, k. 119, za 10. i 6. korpus.

Za 8. korpus uračunati su, također, ljudi i sredstva u sastavima Prve tenkovske brigade, kao i korpusne artiljerijske grupe (čiji je referent za vezu bio potporučnik Grgo Peronja, a i svi divizioni imali su referenta za vezu, koji su usmjeravali djelatnosti divizijskih mješovitih vodova za vezu i baterijskih odjeljenja za vezu.

Uspoređivanjem ranijeg sa stanjem sredstava i opreme za vezu jedinica NOVH za jesen 1944 (ukupno, bilo je: 225 radio-stanica, 203 TC, 1.247 TA, 1.631 km kabela i 152 optičko-signalnih uređaja), a bez sredstava korpusnih vojnih oblasti, uočljivo je da je tada 8. korpus bio najopremljeniji (npr. od ukupnih 225 radio-stanica, 8. korpus raspolagao je sa 129 radio-stanica) sredstvima i opremom za vezu i daje imao, suglasno iskazanom pregledu (za 8, 10. i 6. K) i najveći broj osoblja u svojim jedinicama za veze.²⁸⁾ To se objašnjava dijelimiце utjecajem savezničkog snabdijevanja (posebno za radio-sredstva, kao i kod drugih korpusa), a više porastom njegovih snaga kroz neprekidan priliv novih boraca, pa i stručnjaka, te i uključivanjem u njegov sastav prekomorskih jedinica (3. brigada, tenkovska brigada, te i manji sastavi za artiljerijske jedinice i tehničke službe), iz južne Italije na otok Vis pristiglih sa kompletnom popunjenošću ljudstvom i sredstvima, pa i za potrebe jedinica veza.

Već navedeno reorganiziranje Sekcije i njeno prerastanje u Odsjek za vezu (Prvog odjela) GS NOV i POH, nastupilo je poslije naređenja VS NOV i POJ, od 9. veljače 1944. o organizacionoj strukturi štabova korpusa.²⁹⁾ Prema njemu, štabovi korpusa bili su podijeljeni na operativni dio (u sklopu njega i organi veze) i rukovodstvo korpusne vojne oblasti (KVO), odn. drugi dio štaba. Na oslobođenoj teritoriji KVO organizirala je pozadina i sve s tim povezano (te i teritorijalni sistem veze), pa je u slučaju povlačenja operativnih jedinica rukovodstvo imalo zadatak da ostane na okupiranoj oblasti za organiziranje i usmjeravanje djelovanja svih elemenata NOP-a.

U skladu s tim bio je i uput o organizaciji odsjeka za vezu štabova korpusa, kojeg je GS NOV i POH izdao 22. svibnja 1944. godine.³⁰⁾ Po njemu, pri štabu svakog korpusa postoji 'odsjeck za vezu', na čelu sa šefom (odgovornim za stanje veza na korpusnoj teritoriji, a ujedno je i referent za trupno-operativnu mrežu veza), te referentom za radio-službu (može ujedno imati dužnost šefa korpusnog radio-centra) i referentom za PTT sekciju. Po potrebi, naknadno se odsjeck za vezu može proširiti i tehničkim referentom, čija bi dužnost bila snabdijevanje jedinica i reguliranje održavanja i opravki sredstava i opreme za veze. U pogledu opravki i održavanja šef odsjeka mora se posavjetovati sa upravnikom radione za vezu, odn. glavnim radio-mehaničarom i telefonskim menačarom. Novina bila je potčinjavanje PTT sekcije šefu odsjeka za vezu (do tada bila je potčinjena šefu Saobraćajnog odsjeka). U stvari, radio se o referentu za PTT veze, jer je bilo navedeno da šef PTT sekcije, po potrebi, može ubuduće odabrati sebi zamjenika ili pak pomoćnika za telefonsko-tehničke svrhe. PTT sekcija bila je nadležna za rukovođenje poštansko-telefonskim vezama na teritoriji korpusne vojne oblasti.

Za kompleksnije sređivanje sistema teritorijalnih veza (TT i kurirskih) pred kapitulaciju Italije, Sekcija za vezu GSH pisanim uputom štabovima korpusa precizirala je nova zadatke i ukazala na primjere dobrog poslovanja pojedinih stanica i čvorišta u Slavoniji.³¹⁾

28) Zb. NOR-a tom V, knj. 35, dok. 110 i 111.

29) Arhiv VII, reg. br. 1/1-1, k. 111 A.

30) Isto, reg. br. 25-1/3, k. 119/3.

31) Isto, reg. br. 3-8, k. 110, a u odnosu na teritoriju 2. hrvatskog korpusa. GSH je obaviješten 23. kolovoza 1943. i o uspostavljanju sigurnijih kurirskih veza između CV 2. Hrvatskog korpusa sa Srijemom, Bosnom, Kalnikom i Moslavinom. Preko Moslavine, pak, sa 3 kurira u pravcu Banije. Brojno su bili iskazani i veliki uspjesi u obavljanju raznovrsnog prometa preko kurirskih stanica (npr. one u Zvečevu, koja je za 10 dana primila i opremila 169 paketa, 164 omota i 900 službenih pisama; odn. one diljskog vojnog područja, za 297 hitnih i 1.306,običnih službenih pisama, 150 omota, 2.108 privatnih pisama, a u novcu 83.290 kuna) područnog reljefnog sistema.

Da bi se regulirao telefonski i kurirski promet preko područnih pošta, a onemogućilo neprijatelju da prisluškivanjem ili hvatanjem kurira sazna podatke 0 teritorijalnom organiziranju veza, svim štabovima i ustanovama 3. rujna bio je razaslan odgovarajući uput sa priloženim spisakovima konspirativnih adresa i postojećih pošta na oslobođenom teritoriju.³²⁾

Oslobođenjem obalnog i otočnog pojasa u Hrvatskom primorju, nakon talijanske kapitulacije, uspostavljen je redovan i izvanredan pomorski promet, a uz organiziranje i odgovarajućih pomorsko-kurirskih veza. Posebnim »Pravilnikom za prijevoz putnika i robe brodovima«, bili su regulirani zadaci novoosnovanih odsjeka za veze, a naročito područnih PTT sekcija. Naknadnim uputom bila je precizirana njihova formacija, kao i formacija pojedinih pošta, te dužnosti poštansko-telefonskih referenata, nadzornika PTT linija, glavnih mehaničara, kao i zadaci područnih četa za vezu. Također i obaveza svih organa u dostavljanju, a prema specificiranoj sadržini, redovnih i hitnih izvještaja.³³⁾

Posebno značenje imao je naknadno uspostavljen promet na pravcu Vis - Luke u južnoj Italiji. Prema uputama organa GŠH, reguliranje prometa usmjeravali su saobraćajni i organi veza štaba 8. korpusa i Momarice NOVJ (odn. 26. dalmatinske divizije i štaba 4. POS-a).³⁴⁾

Pošto se smatralo daje stabilizirano stanje na oslobođenoj teritoriji, riješeno je da promet pošiljaka preko područnih pošta bude javan, te je naredeno ukiđanje naredbe o tajnim nazivima pošta i tajnim adresama komandi i ustanova, uz zaključak da područne komande odrede čvorišta-punktove na kojima će se službene i redovne pošiljke prikupljati i dalje vezama otpremati do krajnjeg odredišta.³⁵⁾

Prema uputama organa veza GŠH, potčinjeni organi su u svojim redovnim izvještajima iscrpno obavještavali i o stanju područno-teritorijalnih veza, ukazujući na poteškoće na koje se nailazi i tražeći pomoć u njihovom prevladavanju.³⁶⁾

Kada je izvršeno reorganiziranje štabova korpusa i kada su osnovana rukovodstva korpusnih vojnih oblasti (od polovine veljače 1944), sprovedeno je i reorganiziranje organa i jedinica (pri KVO, te vojno-područnim komandama) za teritorijalne veze u Hrvatskoj. Za te svrhe razrađen je opširni uput usklađen sa naređenjem VS NOV i POJ od 9. veljače 1944. godine.³⁷⁾ Novorazrađenim uputama organi veza GŠH detaljno su precizirali dužnosti manipulativnog osoblja i obaveze korisnika pri uspostavljanju veza i obavljanju telefonskih razgovora

32) Isto, reg. br. 6-6, k. 107A. Primorsko-goranske pošte i stanice imale su oznake »P« (uz podatke brojeva, redoslijedno ličke »L«, banjske »B«, kondrinske »K«, itd. Primjetke: »L2, za komandu »43« značilo je da određena pošta u Lici treba da pošiljku isporuči komandi, čija je konspirativna adresa br. 43.

33) Isto, reg. br. 4—1/1 k. 15, dok. je od 15. 09. 1943. Isto, reg. br. 15-1/2, k. 115, dok. je od 07. 07. 1944, a dopune su u odnosu na navedeni uput o PTT prometu.

34) V. Huijčić, Vis... ,id. 218-229.

35) Arhiv VII, reg. br. 5-2, k. 126, dok. od 14. 10. 1943. godine.

36) Arhiv VII, reg. br. 16-1/1, k. 1471, opisan je izvještaj o stanju veza Sekcije za vezu 2. OZH od 29. 12. 1943, koji je upućen i HSH. Iz njega se saznaje da 2. OZH raspolaže sa: 4 TC, 32 TA, 25.500 km kablova, 5 radio-stanice, te da posluju 3 poljske i 1 stalna radiona, a da 12 komandnih rukovodilaca veze usmjerava djelatnost 149 telefonista, 6 radio-telegrafista i 4 telefonska mehaničara. Zatim i druge pojedinosti o stanju veza, te ukazuje da je između jedinica veza na cijelom području (djela Pokuplja i Zumberka) organizirano, sadržinski precizirano, najecanje. Isto, reg. br. 27-1/3, k. 115 A, izvještaj od 10. 12. 1943, upravnika združenih tehničkih radiona pri GŠH, u kojem se iznose radovi na održavanju sredstava za vezu teritorijalnog i operativnog sistema za 15 dana. Posebno, navodi se koje su sve stalne zračne linije tada izgrađene ili opravljene u Hrvatskom primorju, Lici i u Kordun.

37) Arhiv VII, više fasc. u k. 11 A, sa uputama i brojnim dokumentima uz koje su priložene i sheme o organiziranju područnih telefonskih i kurirskih veza, sa stanjem u prvoj polovini 1944. godine.

(saobraćaja) preko operativnih veza i PTT mreža.³⁸⁾ Da bi se provjerilo kako se postupa prema uputima i naknadnim naredjenjima, a također saznalo pravo stanje na pojedinim područjima, pri GS NOV i POH održavane su redovne konferencije na koje su bili pozivani rukovodioci veza pri štabovima korpusa, divizija i vojno-područnih komandi (načelno sa područja 4. i 10. korpusa) i oni CV GS NOV i POH. Poslije svestranog razmatranja stanja veza, donošeni su najcjelishodniji zaključci. Naknadno, podneseni su iscrpni izvještaji sa prijedlozima i o poduzetim mjerama. Prevladavala je opremljenost sredstvima i opremom iz zapadno-savезničkih izvora.³⁹⁾

Promjene u rukovođenju vezama nastupile su već 16. svibnja 1944. a prema naredbi GS NOV i POH o reorganiziranju štabova. Tada su neki odsjeci (vojno-obavještajni, vojno-sudski, šifrantski, sanitetski, itd.) i ranije pripadajući Prvom (operativnom) i Drugom štabnom odjelu, prerasti u posebna odjeljenja. Odsjek za vezu bio je potčinjen načelniku štaba GS NOV i POH, preko njegovog prvog pomoćnika, a njegova PTT sekcija (odn. referent za PTT veze) izdvojena je i uključena u sastav saobraćajnog odjeljenja GS NOV i POH.⁴⁰⁾ U odnosu na proces osamostaljivanja organa veze, ovo je u pogledu potčinjenosti, bio znatan napredak. Ali, ponovo je izvršeno dezintegriranje organa za operativne i teritorijalne veze, jer su PTT stručnjaci sada bili u Saobraćajnom odjelu odn. u sastavu pozadine, a s ciljem nadležnosti usmjeravanja cjelokupne problematike sistema pozadinskih veza. Konačno, do jeseni 1944. štabski Odsjek za vezu kadrovski je znatno ojačan (radio, TT, nastavnim i stručnjacima za materijalno tehničko poslovanje i snabdjevanje a suglasno povećanom obimu zadataka), pa je prerastao u Odjeljenje za vezu, potčinjeno načelniku štaba GS NOV i POH. To se sve adekvatno odrazilo i pri štabovima korpusa i nižim štabovima.⁴¹⁾

Za ljeta i do jeseni 1944. CV GSH već ima suvremeno organiziran sistem žičanih veza, iz njegovog RC veze su bile sveobuhvatnije i savremenije organizirane, a tako slično bio je u 4. i nekim drugim korpusima (vidjeti sheme br. 18-20).

U fazi predstojećih operacija za oslobodenje zemlje u sastavima NOV i POH proces reorganiziranja jedinica veze bio je na takvom stupnju kada se mogao smatrati savišenim. Naime, od Glavnog Štaba pa do zaključno sa štabovima divizija, a za rodovske strukture i specijalne službe (artiljerijske, tenkovske, KNOI, OZN, itd.) i znatno niže postojali su samostalni organi veza (odjeljenja, odsjeci, referenti), koji su neposredno rukovodili jedinicama za veze, a u koje su tada već bili svrstani i kuriri. Postojeći broj kadrova i stručnog osoblja, za organiziranje i eksploitriranje svih vrsta veza bio je ipak ograničen u odnosu na stalno rastuće nove potrebe, kada je, gledajući NOV i POJ u cjelini, NOV i POH tada raspolagala se najviše komandnog i stručnog osoblja za vezu, te i veoma solidnom materijalnom.

38) Arhiv VII, reg. br. 5-1/10, k. 429A, uput GSH od 3. ožujka 1944. za sve štabove i ustanove vojnih, civilnih i političkih organizacija na teritoriji Hrvatske. Njime, bio je zabranjen bilo kakav privatni razgovor preko sredstava veza operativnog i vojnopodručnih sistema. Isto, rase. 3, k. 119/3, crteži su područnih TT mreža i uput o PTT službi 8. korpusa.

39) Arhiv VII, reg. br. 42-1/3, k. 119/3, opširn izvještaj od 20. lipnja 1944. o stanju veza, upućen rukovodstvu GS NOV i POH, sa mnogim zanimljivim podacima organizacijsko-formacijskim o vrstama veza i elementima sistema; popunjenosti ljudstvom i sredstvima; obuci i školovanju; tehničkoj i snabdjevačkoj grani (radionama i skladištima). Isto, reg. br. 2-2/8, k. 119A, detaljan je pregled materijalnog stanja jedinica veze NOV i POH.

40) Arhiv VII, reg. br. 7-1/2, k. 113 A. Isto, reg. br. 21-8, 110, dok. kojim se ukazuje daje cilj Odsjeka za vezu GS NOV i POH da svoju strukturu prilagodi za usmjeravanje svih vrsta veza za operativne potrebe i PTT svrhe; i rukovodi formiranjem i djelovanjem organa i jedinica za vezu na teritoriji Hrvatske. Uz posebno naglašene zadatke: usklađivanje operativnog sa teritorijalnim (PTT mreža i kurirsko-relejna čvoritna i stanična) sistemom; i ustranje osnivanja jedinica za vezu.

41) Arhiv VII, reg. br. 7-1, k. 113, dok. GSH od 13. 09. 1944. prema kojem se obavještavaju štabovi korpusa daje ranije regulirano da se pri njihovom prvom (operativnim) odjeljenju, kojima neposredno rukovode načelnici štabova, osnuju sekcije za vezu. Isto, reg. br. 7-1/4, k. 119, dok. GSH o uvjetima za postavljenja i unapređenja kadrova veze. Isto, reg. br. 52-13/2, k. 774, formacijski pregled voda za vezu Pratećeg bataljona GS NOV i POH.

jalnom osnovom (uključujući i brojna moderna sredstva zapadno-savezničke proizvodnje) za izvršavanje svojih zadataka sve do početka završnih operacija za oslobodenje zemlje.⁴²⁾

Već do kapitulacije Italije bili su dosta razvijeni organi (od sekcija u GŠH i štabovima korpusa i pri područnim komandama, do divizijskih i referenata za vezu pri većim komandama mjesta) i jedinice za vezu (npr. četa za vezu pri štabu 1. hrvatskog korpusa, čete za vezu pri svim brigadama i područnim komandama, korpusni i divizijski vodovi za vezu, te vodovi ili odjeljenja za vezu pri rodovskim sastavima). Naknadno, do polovine 1944. sve štapske i komandno-područne strukture, te odgovarajuće jedinice za vezu organizacijsko-formacijski usavršavane su do stupnja koji je već osiguravao dobre uvjete za suvremenije rukovođenje preko razgranitih sistema operativnih i pozadinsko-teritorijalnih veza. Svi ti procesi dopunjavani su organiziranim školovanjem i trupnom obukom, te zadovoljavajućim poslovanjem materijalno-tehničkih i snabdjevačkih organa. Suvremena tehnička sredstva iz savezničke pomoći bila su osnova za moderniziranje radio, telefonskih i signalnih veza, a znatnim plijenom se sve to dopunjavalo. Uputi o organiziranju sistema veza bili su sveobuhvatniji, pravilima i priručnicima detaljno se reguliraju saobraćajni i drugi postupci na centima i stanicama veza, a školovanje i obuka bili su sistematizirani. Već su se predlagali i uvodila organizacijsko-formacijska rješenja na razini suvremenog roda veza.⁴³⁾

PRVI PROLETERSKI, 5. 3. I 12. KORPUS U BOSNI

U Bosni i Hercegovini, poslije kapitulacije Italije, svoje borbene aktivnosti izvodile su jedinice 1. proleterskog, 3. proleterskog (ranije 1. bosanskog) i 5. proleterskog (ranije 2. bosanskog) korpusa NOV i POJ. Odmah, može se zaključiti da sastavi ovih korpusa nisu materijalno znatnije pojačani tehničkim sredstvima veze iz zaplijenjenih fondova razoružanih talijanskih dijelova okupaciono-anekstionske vojske.

Prvi proleterski korpus, osnovan u rujnu 1943. (od 1. proleterske i 6. ličke divizije), predvođen novoformiranim štabom (od 5. listopada) poduzeo je mjere za poboljšavanje svog sistema rukovođenja, obavještavanja i izvještavanja. U prvoj polovini rujna, 1. proleterska divizija bila je usmjerena prema Sinju i sudjelovala je u obrani šireg splitskog područja, a zatim u borbama za oslobodenje Livna (1. do 6. listopada), onda Duvna, Kupresa, te u aktivnostima oko Travnika, Banja Luke, pa od siječnja 1944. oko Kotor-Varoša, Tešnja i Jajca, da bi se koncem ožujka koncentrirala oko Mrkonjić-Grada. U ovakvim aktivnostima, intenzivno je koristila radio i kurirske veze, uz stalan oslonac na mreže područnih telefonskih veza, uz nepovoljne uvjete za ubrzaniji razvitak svog prvobitnog formacijsko-organizacijskog kadrovskeg i materijalnog obnavljanja, u odnosu na stanje veza. Pri štabu 1. proleterske divizije tada su još uvijek postojali telefonski vod za veze, radio-grupe i kurirske grupe. U prištapskim tehničkim četama njenih brigada postojala su telefonska odjeljenja, u prerastanju u vodove za veze. U međuvremenu, 6. (lička) divizija privremeno je bila izdvojena iz 4. korpusa NOV i POJ i, po naredenju VŠ NOV i POJ od 11. studenoga 1943. iz predjela oko Srba u Lici (preko Drvara i Kupresa) usmjerila se prema Bugojnu, gdje je ušla u sastav 1. proleterskog korpusa. Ova divizija imala je divizijskog referenta za vezu, divizijski vod za vezu sa oko 30 boraca, 3. brigadne čete za vezu, svaka sa oko 60 boraca, ukupno 214 vezista, ne računajući mješovite signalno-kurirske

42) Arhiv VII, reg. br. 13-2/2, k. 112 A, pregled opreme jedinice veze NOVH u jesen 1944. godine.

43) Arhiv VII, reg. br. 30-1/1, k. 104 b, dok. od početka 1944. o organizaciji i formaciji jedinica za vezu NOVH.

sastave pri svakom bataljonu. Od sredstava imala je: 3 kompletne radio-stanice; 11 TC, 47 TA, 82,5 km kabela, 7 optičko-signalnih uređaja, te drugu opremu, što je činilo dobru osnovu za izvršavanje organiziranja i održavanja veza. Pored ostalog (jahaci konji), njen divizijski vod za vezu raspolagao je i sa 11 bicikleta, za kurirske svrhe.⁴⁴¹

Pošto je pristigla 6. divizija, a zahvaljujući okolnostima koje su stvorili ve-zisti iz 1. proleterske divizije, odlučeno je da se pretraspodijele kadrovi i mate-rijalna sredstva, sa prvenstvenim zadatkom osnivanja voda za vezu 1. proleter-skog korpusa, koji je osnovan 25. listopada 1943. a za njegovog komandira po-stavljen Mile Droca (Milan Basarić za vodnog delegata), dotadanji komandir voda za vezu 1. proleterske divizije. Vod je imao oko 20 boraca, pretežno tele-fonista i linijaša. Posebna radio-grupa, predvođena radio-telegrafistima Ilijom Cvitkovićem (po radio-tehničkim problemima djelovao je inž Miša Danon) od-mah je uspostavila radio-veze (sa štabovima divizija, štabom 8. korpusa i VŠ NOV i POJ), a novoobrazovana kurirska grupa dopunjavala je veze uspostavlje-ne tehničkim sredstvima.

Do polovine veljače 1944. popunjenost ljudstvom i opremom za vezu u 1. proleterskom korpusu nije bitnije izmijenjena (raspolagalo se ukupno sa: 3 ra-dio-stanice, pošto su ostale već bile neupotrebjljive; 6 TC, 47 telefona; oko 80 km kabela; 5 signalno-optičkim uređaja; te manjim količinama druge signalne opre-me). Pri štabovima 1. proleterske divizije i njenih brigada postojali su brojno sla-bi telefonski vodovi, a formacijske strukture 6. divizije svedene su brojno i ma-terijalno na oslabljeni divizijski vod, odnosno brigadne čete za vezu. Usporede-njem materijalnih sredstava, a zbog nemogućnosti opravki i znavljanja, to se si-gurno zaključuje. Postojeće 3 (pri korpusu, te pri 1. i 6. diviziji) radio-stanice ra-dile su punim opterećenjem, a za njihovo osiguravanje izdvajana su i posebna odjeljenja i vodovi boraca.

Naknadno, pošto je korpus branio prostranu oslobođenu teritoriju u zapad-noj Bosni, pri divizijama i brigadama osnovana su, u sastavima vodova i četa za vezu, odjeljenja za podizanje i održavanje stalnih i polustalnih linija, pa su jedi-nice popunjavane pojedinim telefonistima i radio-mehaničarima. No, potrebe su bile sve veće, za stručnim manipulantima, te su pri divizijama i pri korpusu organizirani kratki tečajevi za osposobljavanje telefonista, linijaša i signalista. Pri štabu korpusa bio je organiziran i kraći tečaj za osposobljavanje 38 boraca za niže komandne i upravne kadrove jedinica veze. Kandidati za radio-telegra-fiste upućivani su u Radio-školu NOV i POJ, koja se tada nalazila u Drvaru⁴⁴²

Da bi se postojeće stanje poboljšalo, štab 1. proleterskog korpusa 1. travnja 1944. izdao je svoju naredbu o »Organizaciji veza pri štabovima korpusa i divi-zija, brigada i pri komandama brdskih baterijaa.⁴⁶³ Njena suština, a radi pobolj-šavanja i ujednačavanja organizacije u štabovima gdje još to nije sprovedeno (u 1. diviziji - p.a.), bila je da se do 23. travnja formira, pri štabu korpusa vod za vezu od: vodnika, 2 desetera i 25 telefonista (znači: organizacijski i formacijski sredi, uz popune - p.a.); pri štabovima divizija - isti vod za vezu kao korpusni, pri šta-

44) Arhiv VII, reg. br. 3-2, k. 258, stanje 1. proleterske divizije. Isto, reg. br. 8/1-29, k. 420A; 54/1-39, k. 420A; odn. i 19-1 /3, k. 425 - stanje prije kapitulacije Italije; te reg. br. 9-3/6, k. 425A stanje 6. (ličke) divizije za listopad 1943. godine.

45) Usporediti i prema pregledu br. 8-2, Vukmanović, »Sjećanja«. Zb. NOR-a tom IV, 142, dok. od 30. 11. 1943. o tome daje u Tehničkoj četi pri Štabu 1. proleterske brigade postojalo jedno telefonsko odjeljenje. Slično, bilo je i u ostalim brigadama 1. proleterske divizije.

45) Arhiv VII, reg. br. 3-2, k. 258, platonat brigade za vezu 1. armije od 25. 11. 1943. do 25. 11. 1945«. Postoje i sjećanja, čiji podaci nisu usklađeni prema ovom historijatu. Približno njemu, pod-atke u svojim zapisima iznose M. Droca i J. Golubović, Sjećanja. Oni objašnjavaju stanje veza za 1. proleterska diviziju i 1. korpus. Arhiv VII, reg. br. 2-2, k. 15, pregled opreme za veze 1. proleterskog korpusa, sa stanjem od 15. veljače 1944. godine.

46) Zb. NOR-a, tom IV, knj. 24, 1. odn. Arhiv reg. br. 1-3, k. 714.

bovima brigada četa za vezu od: komandira, njegovog zamjenika, 2 vodnika, 4 desetara i 55 telefonista: pri komandama brdskih baterija: desetina za vezu od 1 desetara i 55 telefonista.

Objašnjeno je bilo kako to treba sprovesti, a uz nastojanja da se pripreme kadrovi i pribavi potrebna oprema (materijalna formacija nije predviđena - p.a.). Naredeno je nadalje, da vezom u korpusu (suglasno naređenju VŠ NOV i POJ od 23. veljače 1944) rukovodi šef Odsjeka za vezu štaba korpusa. Privremeno, za šefa bio je određen Mile Droca. Ništa nije bilo predviđeno za radio i ostale vrste veza, pa je jasno da su radio-telegrafisti i kuriri bili van sastava vodova i četa za vezu, a kako je to i ranije bila praksa u 1. proleterskoj diviziji. U 1. proleterskoj brigadi do tada vod za vezu bio je u sastavu prištapske tehničke čete. On je izdvojen i 16. travnja preformiran, uz ljudska i materijalna ojačanja, u brigadnu četu za vezu.⁴⁷⁾ Naglašava se da nisu razrađivane odredbe o organizaciji veza korpusne vbjne oblasti. Naime, operativne jedinice veza 1. korpusa potpomagale su, u odnosu na teritoriju KVO, jedinicama 5. korpusa NOV i POJ da se poboljšavaju sistemi teritorijalnih veza na područjima zapadne Bosne.

Dakle, tek su bili stvoreni preduvjeti za ostvarivanje planiranog svestranijeg razvitka organa i jedinica za vezu u 1. proleterskom korpusu, čije je rukovodstvo uvidalo da će za te svrhe u štabovima morati da postavi rukovodioce veza sa širim spektrom stručnih znanja i smisla za prilagođivanje veza suvremenijim nazorima. Naime, bilo je neophodno osnovati štapske odsjeke za vezu, sa šefovima i referentima diferenciranih znanja (općih za radio, TT i tehničko-materijalnu problematiku), te stručno ljudstvo svih specijalnosti (radio, TT, tehničko i kurirne) usmjeravati za ostvarivanje složenijih zadataka u uspostavljanju i održavanju korpusnog i sistema veza potčinjenih mu jedinica. U tome pravcu nastojalo se da se u svibnju mjesecu poduzmu svestranje mjere, a s osnova očekivane pomoći organa veza VŠ NOV i POJ, naročito upućivanjem kadrova veze nakon završetka tečajeva njegove »Radio-škole.«

Zbog njemačkog desanta na Drvar, te naknadnih žestokih borbi za kretanja 1. proleterskog korpusa (preko dijelova Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka - uz privremeni ostanak 6. divizije u zapadnoj Bosni) u pravcu Srbije, gdje je izbio forsirajući rijeku Uvac koncem kolovoza 1944, najintenzivnije su korišćene radio i kurirske veze. - Baš za vrijeme tih pokreta njegov štab je razradio i svojim uputom od 30. srpnja 1944. jedinicama dostavio sastavljene preglede formacijskih stanja.⁴⁸⁾

- za divizijsku četu za vezu od 86 (3 komandna i 4 politička rukovodioca, 9 mladih vodnika, 9 desetara i 68 boraca) ljudi, podjeljenih na komandu čete, 2 radio-desetine, telefonski vod i vod signalista i kurira, sa specificiranom stručnom određenošću: 25 telefonista, 16 signalista, 9 kurira, 5 radio-telegrafista, 2 poslužioća generatora, radio-tehničar, telefonski mehaničar, ekonom, 3 bolničara, 2 kuhara, 10 konjovodaca (za 2 jahača i 10 tovarnih konja), te ostalo komandno osoblje;

47) Arhiv VII, reg. br. 7-1/1, k. 173. Iz ovog dokumenta saznaje se daje novoformirana četa za vezu 1. proleterske brigade bila mješovitog sastava i imala dva voda: prvi, odnosno telefonski vod, imao je dvije desetine i raspolagao je sa relativno malobrojnim sredstvima (1 TC-5,5 TA, 20 km kabela, 2 para penjalica i nešto pribora); drugi, odn. mješoviti, imao je jednu signalnu (3 Goertz aparata, 3 baterijske svjetiljke-džepne lampe, i 3 para barijacija) jednu radio-desetinu (radio-stanica i njena oprema). Pri štabovima bataljona bilo je predviđeno da se do 20. travnja formiraju desetine, opremljene sa po 1 TA, 2,5 km kabela, 2 para signalnih barijacija i 2 baterijske svjetiljke. Zb. NOR-a, IV, 24. 1.

48) Arhiv VII, reg. br. 2-124/81, k. 408A, 21—22/2, k. 394, 3-1/2, k. 372 (»Sa Kocom imamo vezu« - radiogram VK od 02. 08. 1944); 21-39/2, k. 394, 4-1/13, k. 26; 4-2/3, k. 28, i brojni drugi radiogrami ukazuju o radio-sobnošću između VŠ i štabu 1. proleterskog korpusa, u to vrijeme. Zb. NOR-a tom III, knj. 10, 86, str. 280-283, uputi su, pregledi i objašnjenja za formiranje jedinica za vezu pri štabovima u sastavu 1. proleterskog korpusa, dostavljeni jedinicama 30. srpnja 1944. Isto, dok. 88, brojno stanje 3. proleterske knjijske brigade 21. 07. 1944, iz kojeg se vidi daje raspolagala sa četom za vezu.

- brigadne čete za vezu, svaka od po 102 (4 oficira, 5 političkih rukovodilaca, 4 mlada vodnika, 11 desetara i 78 boraca) ljudi, koje se sastoje od: komande čete, radio-odjeljenja, dva telefonska voda i voda signalista-kurira, a sa stručnim specifičnostima: 3 radio-telegrafista, radio-tehničar, radio-mehaničar, 2 poslužioca generatora, 24 telefonista, 20 linjaša, 10 kurira - ujedno signalista, 10 ko-njovodaca (za 2 jahača i 10 tovarnih konja), 3 bolničara, 2 kuhara, ekonom, te i ostalo komandno osoblje;

- za opremu četa za vezu pri štabovima u sastavu 1. proleterskog korpusa, kao i za odjeljenja za veze pri štabu korpusnog artiljerijskog divizionu.

Za najvažnija sredstva i opremu, pak, prema slijedećem pregledu:

Jedinica	T e h n i č k a o p r e m a								
	Kom-plet radiost.	TC 10	TC 5	TA	Kabla km	Sign. ured.	Sign. barja-čica	Penja-lica	Podmorskog (podv.) kabla
Četa za vezu (CV) štaba korpusa	3	1	1	9	40	2	4	2	1
ČV štaba divizije	1	1	1	9	30	2	4	2	-
ČV štaba brigade	1	-	2	11	30	2	12	2	-
Odjeljenje za vezu štaba artiljerijskog divizionu	-	-	1	5	10	-	4	-	-

Pored navedenog za CV divizije i za ostale navedene jedinice ukupno se predviđalo 12 (redoslijedno: 2, 2, 7, odnosno 1) signalnih pištolja. Za rad, pak, telefonskih centrala i telefona, bili su predviđeni kompleti pogonskih elemenata-baterija, dok su se radio-stanice podrazumijevale kompletirane, tj. i za njih po-trebni akumulatori ili agregati. Posebne tehničke radione veza nisu predviđene, a tehničko stručno osoblje bilo je u sastavu prištapskih jedinica za vezu, radi op-ravki uređaja u sklopu centra veza. Pregledom bila su još navedena razna po-magala (klijesta, odvrtke, lemilice, fenjeri, sjekirice, noževi, rašpe, razne naprave, zatezači žica) i instrumenti (voltmetar).

Formacijom četa bilo je predviđeno i naoružanje. Brigadne čete za vezu od-vajale su se svaki od 4 bataljona po 2 kurira, kojima je rukovodio mladi vodnik. Po ljudstvu i opremljenosti, jedinice za vezu zadovoljavale bi osnovne potrebe planirane organiziranosti veza radio, telefonskim i signalnim sredstvima, te ku-ririma, uz jednovremeno predviđen rad na centrima i stanicama u dvije smjene. Rukovoditelj sastav, posebno nižeg ranga, također, trebalo je da bude stručno os-posobljen za izvršavanje manipulativnih zadataka. Neke brigade već su imale ili su tada upravo formirale svoje prištapske čete za vezu. Tako je 3. proleterska (krajiska) brigada 31. srpnja 1944. imala četu za vezu od 103 (39 muškaraca i 10 žena) boraca, za njenu komoru (25 tovarnih konja) i sredstava veze (radio-stancu i 11 telefona). Prema tome, slični procesi formiranja četa za vezu bili su i pri šta-bovima drugih brigada.

Već 14. rujna u Ljigu prištapski vod za vezu 1. proleterskog korpusa prefor-miran je u četu za vezu od 3. voda (telefonsko-manipulativni, za održavanje ži-čanog centra veze, telefonsko-linjski; radio-vod, a za održavanje i eksploitriranje

veza u korpusnom radio-centru). Zatim, korpus je ojačan i preformiran, pa je njegov Odsjek za vezu, a uz doprinose nižih organa i svih rukovodilaca jedinica za vezu, pristupio stvaranju uvjeta za što uspješnije organiziranje svih vrsta veza u značajnim operacijama za oslobodenje Srbije. Prethodni naponi posebno su bili usmjereni na formiranje stručnih organa u štabovima, te popunjavanje postojećih i osnivanja novih jedinica za vezu, suglasno ranije predloženim i prema novima uvjetima i primljenim sredstvima (iz sovjetske pomoći) prilagođavanim formacijama.⁴⁹

•

Raniji 2. bosanski, odnosno od 5. listopada 1943. preimenovani 5. korpus NOV i POJ branio je prostrana slobodna područja zapadne Bosne, te, uz žestoke borbe s neprijateljima, stvarao preduvjete da VŠ NOV i POJ u Jajcu može svestranije djelovati i u pripremama za održavanje Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Nakon osnivanja, u njegovom sastavu bile su dvije (4. krajiška i 10. bosanska) divizije, 3 NOP odreda (Ribnički, Udarni i Čazinski) i prištapski dijelovi (artiljerijski i intendantsko-skladišni). Nivo organiziranosti rukovodstava i jedinica za vezu tada i početkom 1944 bio je usklađen sa brojem ukupnih tehničkih sredstava, svakako nedovoljnih. Oslonac veza bio je na iskorišćavanju mreža stalnih i dopunskih polustalnih zračnih linija na slobodnim područjima, uz intenziviran kurirsko-relejni mrežni i saobraćaj po zasebnim pravcima.

Koncem veljače 1944. u svim sastavima 5. korpusa, bilo je ukupno: 7 TC, 63 TA i 78 km kabela. Postojala je i radio-stanica, na kojoj je radio tada iz RC VŠ NOV i POJ pristigli radio-telegrafisti. Anđelko Gančević (vidjeti pregled br. 10-p). On je ujedno organizirao radio-veze korpusa, novopristiglim radio-uređajima, kao prvi referent za vezu štaba 5. korpusa. Najveći, dio raspoloživih sredstava nalazio se u jedinicama za vezu 4. krajiške brigade. Ostali dijelovi (10. divizija, NOP odredi, korpusna artiljerija, intendantura i štab korpusa) praktično su raspolagali sa manje od polovine ukupno raspoloživih tehničkih sredstava.⁵⁰ Sačuvana dokumenta ne pominju, ali prema raspoloživim sredstvima jasno je daje postojala grupa za telefonske (1 TC, 6 TA i 8 km kabela) i za radio-telegrafske (radio-stanica) veze pri štabu 5. korpusa, a pri divizijama i brigadama telefonski vodovi i korpusna odjeljenja, čiji su rukovodioci ujedno bili i organizatori pojedinih vrsta veze za potrebe štabova i jedinica. Pošto još nisu postojale osnovne jedinice (čete za vezu) u prištapskim brigadnim tehničkim četama nalazili su se i vodovi za vezu, a što je bio utjecaj sličnog stanja, tada, u brigadama 1. proleterske divizije.⁵⁰

U ožujku formirana je vojna oblast 5. korpusa (KVO), pod čijom su nadležnošću tada bile i komande više vojnih područja (kozarska, podgrmečka, drvarska, mrkonjička, jajačka, livanjska, banjalučka, prijavorska i protorska) s odgovarajućim komandama mjesta. Na slobodnim područjima bio je obnovljen sis-

49) M. Droca, »Sjećanja«, a u odnosu na osnivanje čete za vezu 14. 09. 1944. u Lijpu - Arhiv VII, reg. br. 6-1/2, k. 782, uput je Odsjeka za vezu Štaba 1. proleterskog korpusa od 10. XI 1944 (sa popisom: v. d. šefa Odsjeka za vezu i saobraćaj, poručnik M. Danon inž. dostavljen 5. diviziji NOV i POJ da od 21. 11. 1944. formira divizijsku četu za vezu. Po priloženoj formaciji (komanda čete, radio-vod, dva telefonska voda, štapski vod za organiziranje CV, kurirsko odjeljenje) četa je trebala da broji 109 ljudi, sa dovoljno (4 radio-stanice, 2 prijemnika, 1 TC-20; 1 TC-12, 42 TA i 12 km kabela) opreme. Slične strukture bile su predviđene i za brigade čete za vezu, sa po 72 čovjeka, ali sa nešto manje (5 radio-stanica, 1 prijemnika, 2 TC-10 do 12 brojeva, 24 TA i 40 km kabela) opreme.

50) Arhiv VII, reg. br. 5-2, k. 461 A, dok. od 05. 01. 1944. kojim šef radio-službe VŠ Veljko Dragičević upozorava štab 5. korpusa da stalno treba da poduzima mjere za poboljšavanje radio-veza. A. Gančević, S. Džakula i drugi, »Sjećanja«, a o svom dolasku, koncem veljače 1944. u štab 5. korpusa i naknadnom djelovanju.

51) M. (Milovan) Davidović, »Sjećanja«, ukazuje da je pri Štabu 4. krajiške divizije postojao vod za vezu od 35 do 40 ljudi, koji je preformiran (nepoznatog datuma 1944) u četu za vezu. Objašnjava, nadalje, pojedinosti o vezama divizije.

tem PTT mreža, dopunjen polustalrim zračnim i poljskim kablovskim linijama, sa gravitiranjem saobraćaja prema Drvaru. Slično a čak i u još većem obimu, obnovljen je i još više je pojačan kurirsko-relejni teritorijalni promet, koji je bio svojim osnim pravcem usmjeren, također, prema Drvaru. Preko KVO i područnih komandi osiguravano je plansko iskorišćavanje svih PTT i kurirskih mogućnosti, uz nastojanje da se dopunske potrebe rješavaju i preko operativnih radioveza. Prvobitno, za teritorijalne pravce, izvršnu regulativu pisanog karaktera upućivao je štab 5. korpusa, a naknadno novoosnovana PTT sekcija u sastavu KVO.⁵²⁾

Dvadeset šestog ožujka kada je osnovana 39. bosanska divizija u sastavu 5. korpusa, njen štab je već 9. travnja izdao naređenje da se pod rukovodstvom divizijskog referentata za vezu odmah pristupi osnivanju brigadnih četa za vezu do punog formacijskog sastava za stručno osoblje (suglasno naređenju štaba 5. korpusa od 5. travnja), ne obazirajući se na nedostatak specijalista, koji će vremenom pristizati, kao ni tehničke opreme, koja će se steći plijenom ili iz savezničke pomoći. Naknadno, poduzete su bile i druge mjere za rješavanje formacijama predviđene problematike.⁵³⁾

Štab 39. divizije pristupio je organiziranju najneophodnijih veza i osnivanju brigadnih četa za vezu prema razrađenim formacijama koje mu je dostavio štab korpusa. Međutim, prije nego što se o tim formacijama iznesu detaljnije pojednosti, na primjerima podataka o stanju veza i stvarnim potrebama moguće je shvatiti kakve je sve prepreke trebalo savladavati, a koje su nastale zbog nedostataka tehničkih sredstava veze.

U okvirima svestranog natjecanja pred obljetnicu postojanja korpusa (od 10. svibnja 1943. do 10. svibnja 1944), sudjelovale su i jedinice veza. Osim uspjeha u osposobljavanju manipulativnog i telefonsko-linijskog osoblja, pa i kurira, kao podvign jedinica bio je naveden i plijen od 23 radio-stanice, 30 radio-aparata, 47 telefona, 59 km kabl, 260 signalnih raketa, i 62 bicikla. U pregledu, pak za stanje

Naimenovanje	T e h n i č k a o p r e m a								
	R. st. manje snage	R. st. veće snage	Agregata	TC	TA	Kabla km	Sign. uređaja	Sign. postolja	Moto/bicikla
Predviđeno prema punoj formaciji	12	18	18	32	247	425	77	904	-
Raspolaže se momentalno	4	8	5	6	59	71	-	-	-
Nedostaje po formaciji	8	10	13	26	188	354	77	904	18/28
Potrebno odmah popuniti	8	10	13	26	138	354	77	904	18/28

52) Arhiv VII, reg. br. 16/2, k. 417, dok štaba 5. korpusa od 13. 02. 1944. kojim se daju primjedbe na rad osoblja pri GST, te ukazuje i na mjere za otklanjanje nepravilnosti. Isti, reg. br. 32/6, k. 1761, uput KVO 5. korpusa od 04. 06. 1944. o pribavljanju građevnog materijala i uspostavljanju TT linije (Sanica - Ključ - Rbnič; i Bravsko - Ključ), a prema savjetima majora Vukovića, šefa PTT sekcije pri Saobraćajnom odsjeku KVO.

53) Arhiv VII, reg. br. 44-1/1, k. 1265, naređenje štaba 39. divizije od 09.04. 1944. za formiranje brigadnih četa za vezu. Isti, 1-4, k. 1271, istog štaba od 10.04. 1944., naređenje za prikupljanje opreme sa neprijateljevih dionica stalnih zračnih linija. Isto, 12-5, k. 1289, istog štaba od 13.05. 1944. uput za određivanje dežurnih telefonista.

opreme 5. korpusa bilo je istim izvještajem iznijeto, a u odnosu na tehnička sredstva u jedinicama veza, slijedeće stanje.⁵⁴⁾

Uočava se, prvenstveno, da pregledom imajućeg stanja nisu uzeta u obzir posebno iskazana zaplijenjena sredstva veze. Vjerovatno, dijelom stoga što nisu bila kompletna ili su bila oštećena, a dijelom što nisu bila prikupljena pri štabu 5. korpusa. Nadalje, daje za radio-stanice, signalne uređaje i veći dio telefonskih potreba orijentacija bila na popuni iz fondova savezničke pomoći, uz jednovremeno osiguranje priticanja rezervnih dijelova i pogonskih izvora za napajanje (od akumulatora i agregata do anodnih baterija za prijenosne radio-stanice, te suhih baterija za telefone).

Uočljivo je da je štab 5. korpusa, slijedeći trendove i procese razvitka veza pri 4. korpusu i GS NOV i POH, te koristeći se okolnošću boravka VŠ NOV i POJ u Drvaru, veoma pažljivo proučavao iskustva, upute, stanje veza, organizacijsko-formacijska rješenja i mjere za školovanje i osposobljavanje kadrova i manipulativnog osoblja u Hrvatskoj i sastava pri VŠ NOV i POJ.⁵⁵⁾

U obrazloženju svoje Naredbe od 5. travnja 1944. za formiranje četa za vezu u divizijama i brigadama i drugim organizacijsko-formacijskim mjerama, štab 5. korpusa iznio je dotadanje stanje: primitivnost organizacionih oblika i rada zbog čega su često i pojedini neuspjehi u borbama objašnjavani nepostojanjem solidnih veza; nestručno rukovođenje, a uz nepostojanje i minimuma zadovoljavajućeg osoblja i tehničkih sredstava, pa se i plijen u borbama nije mogao pravilno iskoristiti; oslonac veza bio je još uvijek na kuririma i teritorijalnim telefonskim odjeljenjima, a što se moralo prevazići osnivanjem mješovitih jedinica za vezu popunjenih stručnim ljudstvom, koristeći postojeća i očekujući popune novim tehničkim sredstvima. Naredbom, predviđeno je bilo da se za poboljšanje organizacije veze odmah formiraju⁵⁶⁾ čete za vezu pri divizijama i brigadama, a od dotadanih vodova za vezu, posebnih radio-telegrafskih odjeljenja, i grupa kurira.

Predviđeno je da se čete za vezu formiraju po odjeljenjima specijalista, a u svemu (broj ljudi, opreme, oružja, itd.) prema priloženim formacijama. Oficire za vezu pri štabovima divizija, odgovarajućih stručnih kvaliteta, postavice štab 5. korpusa. Ovim oficirima potčinjene su divizijske čete za vezu neposredno, a brigadne čete za vezu u stručnom pogledu. Za veze u divizijama, njihovi oficiri za vezu stručno su odgovorni Odsjeku za vezu štaba 5. korpusa. Uбудućе, veze će organizirati prema naredbi priloženoj shemi (ona ne postoji u arhivi Vojnoistorijskog instituta p.s.) u srazmjerama prema postojećim tehničkim sredstvima i formacijskom stanju jedinica za vezu. Ubrzo, pristupljeno je ostvarenju zadatka, a pod rukovodstvom novopostavljenih oficira veze za pojedine divizije (poručnik Stevo Čurguz za 11. diviziju, poručnik Pavle Nad za 10. i poručnik Zvonko Delač za 39. diviziju).

54) Zb. NOR-a, tom IV, knj. 25, 109, izvještaj štabu 5. korpusa od 24. 05. 1944., upućen VŠ NOV i POJ o proslavi objeljene postojanja korpusa sa objašnjenim podacima o stanju i potrebama tehničkih sredstava za vezu.

55) Arhiv VII, reg. br. 1/1, k. 111 A, instrukcija VŠ NOV i POJ od 09.02.1944. o strukturi štabova korpusa, sa priloženim uputama i o organiziranju jedinica veza koju instrukciju je dobio i štab 5. korpusa. Isto, reg. br. 23-2, k. 461 A, dok. Odsjek za vezu GSH od 28. 04. 1944., kojim se potrdi ranije dostavljenih drugih pisanih materijala, štabu 5. korpusa upućuje 5 primjeraka kompleta stručne publikacije »Naša veza« i 5 primjeraka pravila »Služba veze«, a koje su zajednički priredili i iskali predstavnici Odsjeka za vezu i nastavno osoblje Škole za vezu GS NOV i POH. Također, razmjenjivana su iskustva i o ranijim i o novorazrednim formacijama jedinica veze NOV i POH (Arhiv VII, reg. br. 44-22, k. 474, dok. o predloženoj detaljnoj formaciji čete za vezu jedne od brigada NOV i POH). Naknadno, Odsjek za vezu GSH 27. 07. 1944. (Arhiv VII, reg. br. 47-2, k. 461 A) uputio štabu 5. korpusa i svoj »Uput za organiziranje i rad jedinica za vezu NOV i POH«, pa i komplet novog broja »Naša veza« (Arhiv VII, reg. br. 33-2, k. 461 A). Isto, reg. br. 25-2, k. 461 A, dok. štabu 5. korpusa i u prilogu crtež radio-veza 5. korpusa (ovaj crtež ne postoji uz popratni akt koji se čuva u Arhiv VII).

56) Arhiv VII, reg. br. 23-1, k. 458A, odn. Zb. NOR-a tom IV, knj. 24, 23.

Poslije desanta na Drvar (25. svibnja 1944), Anđelko Gančević vratio se u RC VŠ NOV i POJ i preuzeo dužnost šefa radio-sektora umjesto poginulog Veljka Dragčevića. Dotadanje poslove A. Gančevića pri štabu 3. korpusa preuzeo je Dušan Čopić, do tada radio-telegrafist (završio tečaj u Jajcu) u RC VŠ NOV i POJ.⁵⁷⁾

Divizijska četa za vezu, po predviđenoj formaciji, imala je, osim komande, i odjeljenja: radio-telegrafsko, telefonsko, rezervno, i signalno-optičko, te i kurirski vod (vodnik, vodni delegat i 14 kurira, od kojih 5 za veze prema korpusu, a 9 za veze prema 3 brigade). Svaka brigadna četa za vezu, osim komande četa, trebalo je da ima 5 odjeljenja: radio-telegrafsko, 2 telefonsko-signalna, rezervno i kurirsko (9 kurira, to jest 3 za veze prema diviziji, a 6 prema bataljonima). Posebno, za veze sa 4 štaba bataljona, u sastavu svake brigadne čete za vezu bila su po 4 podoficira i po 26 signalista-kurira (osposobljenih i za telefonsko-linijske poslove), od kojih su se obrazovale 4 grupe. Rezervna (telefonska) odjeljenja zvala su se ona, čije je osoblje uspostavljalo i održavalo žične centre veza, a pri procesima razmještanja centara veza pojedinci iz rezervnih odjeljenja potpomagali su i telefonistima-linijašima. Formacijama, predviđalo se sljedeće stanje:

Naimenovanje	J e d i n i c e			Svega (2) + (3)	SVEGA 3 div. sa 3 brigade
	39 divizije	Čv brigade	(3) odjeljenje u Čv brigade sa 3 bataljona		
a) ljudi:					
oficira	3	2	-	2	9
polit. rukovodioca	3	2	-	2	9
podoficira	8	4	4	8	32
radio-telegrafista	2	1	1	2	5
motorista	1	-	-	-	1
telefonista	12	7	-	7	33
linijaša	22	4	26	30	142
signal is ta- -telefonista	10	13	26	39	166
kurira	14	9	-	9	50
konjovodaca	11	7	-	7	32
S V E G A :	86	49	56	105	479

57) Arhiv VII, reg. br. 1-3, k. 1265, dok. iz kojeg se saznaje daje već Štab 39. divizije 09. 04. 1944. izdao naredbu štabovima brigade da pristupe osnivanju četa za vezu. Isto, reg. br. 5/7 k. 1265, dok. o postavljanju imenovanih na dužnosti. A. Gančević, »Sjećanja«, i D. Čopić, isto.

Naimenovanje	J e d i n i c e			Svega (2) (3)	SVEGA u div.sa 3 brigade
	Ė ⁽¹⁾ divizije	Ĉ ⁽²⁾ brigade	(3) odjeljenja u ĈV brigade sa 3 bataljona		
b) opreme:					
radio-stanica	1	1	-	1	4
agregata	1	-	-	-	3
TC	2	2	-	2	8
TA	10	12	8	20	70
kabla, km	30	15	-	15	75
Signalnih uredaja	-	-	-	-	5
signalnih bajacića	-		16	16	48
c) konja:					
jahaćih	7	5	-	5	22
zaprečnih	11	7	-	7	32

Od linijaša divizijske čete za vezu, obrazovale bi se 4 grupe, predvođene sva-ka sa po jednim podoficirom, koje su imale zadatak da uspostavljaju linijske pravce telefonskih veza sa štabovima brigada i sa štabom divizijske artiljerije (odnosno sa štabom diviziona, ili pak komandom baterije).

Za obavljanje dužnosti, praktično bez smjene (npr. na radio-stanici pri štabu brigade bio je predviđen samo jedan radio-telegrafist, a pri štabu divizije 2 radio-telegrafista, kao i u odnosu na predviđenu opremu to je bio minimum za uvjete organiziranja osnovnih veza. Od divizije do brigade radio-telefonskih i kurirskih, a od brigada do bataljona telefonskih, signalnih i kurirskih. U sastavima četa za vezu formacijom su predviđeni i kuriri, čime su one postale mješovitog tipa. Brojno, divizijska i tri brigadne čete za vezu, ukupni ljudski i materijalni poten-cijali za jednu diviziju, čije je korišćenje usmjeravao oficir za vezu (»referent«, koji u pregledu nije prikazan), bili su trostruko veći nego do tada postojeći vo-dovi i odjeljenja za vezu. Ukoliko je i okupljen dovoljan broj boraca u četama za vezu koje su naknadno osnovane, materijalno stanje poboljšano je do 1. lipnja, prema onom od početka ožujka, jedino u većoj opremljenosti radio-stanicama i telefonskim centralama, iz fondova savezničke pomoći.⁵⁸⁾

Popunjenost NOP odreda bila je i dalje nezadovoljavajuća, a to je nadokna-divano osloncem na kurirske veze i teritorijalni sistem telefonskih veza, usmje-ravan od PTT sekcije u sastavu Saobraćajnog odsjeka KVO. Oficiri za vezu di-vizija, prema uputima Odsjeka za vezu štaba 5. korpusa (koji je izravno usmje-

⁵⁸⁾ Zb. NOR-a, tom IV, 26, 2. – Vidjeti i priložene preglede br 10 i 11, za stanje opreme veza jedinica 5. korpusa 15. veljače odn. za 1. srpnja 1944. godine.

ravao djelatnost novoosnovane korpusne čete za vezu), zalaganjem su postizali sve zapaženije rezultate u popuni i osposobljavanju jedinica za vezu, a što su ukazivali u svojim redovnim mjesečnim izvještajima. Iz priloženih pregleda stanje do 1. kolovoza saznaje se da su jedinice već ljudstvom bile osrednje popunjene, a osnovnom opremom za veze sve brže su se približavale normama predviđenim formacijama (vidjeti pregled br. 11). Tako, sve više su se osposobljavale za izvršavanje postavljenih im zadataka, pogotovo stoga što je bila intenzivirana obuka u trupi i što su rukovodioci i specijalisti na posebnim tečajevima stjecali naknadna stručna znanja.⁵⁹⁾

Predviđalo se da će se materijalni nedostaci i akutan problem priliva novih stručno-manipulativnog osoblja postupno rješavati na zadovoljavajući način plijenom u borbama i iz savezničke pomoći, odnosno školovanjem i obukom. U međuvremenu Odsjek za vezu štaba 5. korpusa, a uz pomoć drugih organa i predstavnika iz odgovarajućih jedinica i ustanova razradio je nove formacije za: korpusnu četu za vezu (ukupno 135 ljudi); korpusnu tehničku radionu veze (14 ljudi); jedinice za vezu artiljerijske brigade (100 ljudi) i jedinice za vezu samostalnog artiljerijskog diviziona (39 ljudi). Usporedno, bile su završene nove i preciznije formacije za: divizijsku četu za vezu (118 ljudi) i brigadnu četu za vezu (118 ljudi).⁶⁰⁾ Kao obrazloženje uz dostavljanje formacije bilo je navedeno da bataljonski i četni kuriri nisu predviđani kao sastavni dijelovi jedinica za vezu brigade (tj. čete), već da njih komandanti i komandiri jedinica biraju iz raspoloživog boračkog sastava. Nadalje, navedeno je da se pri ostvarivanju formacijskih normi ne treba obazirati na ono što momentalno nedostaje, već treba ulagati napore da se odaberu otresitiji borci, koje treba osposobljavati kroz rad i obuku (npr. signaliste linijaše i telefoniste), a materijalni nedostaci će se postupno preovladavati. Posebno, ukazano je da se još jednom sveobuhvatnije svi rukovodioci organa i jedinica za vezu upoznaju sa ranije dostavljenim uputima o njihovim dužnostima i obavezama, a u pogledu usavršavanja organiziranja i eksploatiranja sistema veza, obuke stručnog osoblja, te i izvršavanja akcija za prikupljanje TT uredaja i opreme sa PTT dionica-trasa pod neprijateljevom kontrolom.⁶¹⁾

Treći (ranije 1. bosanski, preimenovan 05. 10. 1943) korpus NOV i POJ, koji je svoje borbene djelatnosti izvodio na područjima istočne Bosne, reorganiziran je poslije oslobođenja Tuzle (02. 10. 1943) pošto su iz njegovog sastava izašle 5. krajiška i 11. bosanska divizija. Pred već postojeće 17. divizije i više NOP odreda (Tuzlanski, Ozrenski, Bircanski, Romanjski, Majevički, Posavski, Trebavski, Ključanski, Srebrenički i Kalinovički), štabu 3. korpusa od 10. listopada počinjena je i novoosnovana 27. divizija (2. krajiška, 17. majevička, i 18. hrvatska bfigada). Naknadno, korpusne jedinice branile su postojeća i širile oslobođena područja, sudjelovala u teškim borbama tzv. istočnobosanske zimske operacije neprijateljevih snaga, a u ožujku 1944. iz sastava korpusa je izašla 17. divizija koja je neposredno, tada, bila potčinjena VŠ NOV i POJ.

Oslobođenjem i skoro jednomjesečnim boravkom u Tuzli, a zahvaljujući zaplijenjenim telefonskim sredstvima i opremi, korpusne jedinice stvarale su

59) Arhiv VII, reg. br. 36-2, k. 461A; 2/3, k. 461A; 41-2/2, k. 46/A; 3/2, k. 461 A; i 34/2, k. 461A. - izvještaj su po vezi od lipnja i srpnja (sa stanjem od 1. kolovoza) 1944. za 4, 10, U, i 39. diviziju, lito, reg. br. 2-5/36, k. 461, eriož organizacije veza 10. divizije na prostoru između Vrhosa i Nereve od 1. do 20. srpnja 1944. U odnosu na naknadnu popunjenost, na primjer, 1. rujna 4. divizija, Arhiv VII reg. br. 15-3/3, k.461A) izvijestila je da joj do pune formacije još uvijek nedostaje preko 100 ljudi, pretežno iz grupe »stručnjaci«. U odnosu na opremu, najviše su nedostajali optičko-signalni uređaji, kablovi, kvalitetniji telefoni, izvori za napajanje, te dopunski alat i oprema. Istodobno, 2. artiljerijskom divizionu nedostajale su radio-stanice, agregat, 1 TC i 7 TA (Arhiv, reg. br. 8-3, k. 461A).

60) Za formacije redosljedno: Arhiv VII, reg.br. 21/6-1, k. 458A; 21/11-1, k. 458A; 21/9-1, k. 458; 21/10-1, k. 458A; 21/6/1, k. 458A; i 21/8, k. 458A.

61) Arhiv VII, reg. br. 3-2, k. 458, dok. od 8. svibnja 1944, kojim je Odsjek za vezu štaba 5. korpusa propisao zadatke za oficira za vezu i sve komandne kadrove jedinica za vezu, te i obrasce za vođenje cjelokupne dokumentacije.

uvjete za razvitak svojih operativnih sistema veza, uz jednovremeno intenziviranje napora za obnavljanje područnih PTT ustanova i linija, kao i sveobuhvatnijeg kurirskog sistema, relejnog i po pravcima.

Pri štabu korpusa, postojeća radio-stanica održavala je redovnu vezu po pravcima sa VŠ NOV i POJ i štabom 17. divizije, od proljeća 1944. i sa štabovima

16., 17., 36. i 38. divizije, a tek kasnije i sa radio-stanicama drugih štabova (GŠ, NOV i PO Srbije, Vojvodine i drugima). Radio-telegrafisti, a također i kuriri organizirani u sastavu posebne grupe, djelovali su po neposrednim naredenijima komandanata korpusa i od njega ovlašćenih lica.

U Tuzli, organizirana je i prištapska telefonska četa koja je, osim organiziranja i eksploatiranja elemenata korpusnog žičanog centra veze, pomagla područnim organima u obnavljanju i održavanju PTT sistema. Zbog potreba razvika radio-veza i za podređene jedinice, komanda čete je u Tuzli organizirala radio-telegrafski tečaj, koji je za tromjesečnog trajanja, uz prekide, završilo dvadesetak odabranih boraca, čije je osposobljavanje prolazilo kroz veće teškoće, pošto jedinice nisu raspolagale radio-stanicama. Za operativne potrebe, raspoložive količine telefonskih i optičko-signalnih uređaja i naprava bile su veoma oskudne. Radi toga i jedinice veza pri štabovima divizija, brigada, a posebno NOP odreda, u praksi su predstavljale nedovoljno razvijene vodove, odjeljenja, a često i grupe od nekoliko telefonista i linijaša. Rukovodioci ovih sastava ujedno su bili i organizatori veza. Jer, prvi referent za vezu u štabu 3. korpusa postavljen je tek studenog 1944, od kada je on poduzeo mjere da se obrazuju organi veza pojedinih štabova, a također formiraju prištapske čete i vodovi za vezu mješovitog sastava. Da je opremljenost tehničkim sredstvima veze bila nezadovoljavajuća, usprkos drugačijim tvrdnjama prema sjećanjima pojedinaca-sudionika, ukazuju sačuvani malobrojni pisani dokumenti o stanju veza 3. korpusa za početak i u proljeće 1944. (vidjeti pregled br. 9). I u onima dokumentima koji su sačuvani, naglasak je bio na održavanju sistema područnih telefonskih veza i, za te svrhe, osposobljavanju telefonista i linijaša.⁶²⁾

Štabovi su nastojali da se takvo stanje prevaziđe, usprkos nepovoljnim načinima pribavljanja tehnike i uprkos ubrzanjem procesu priliva novog stručnog osoblja. Štab korpusa, ulagao je napore za uspostavljanje i održavanje radio-veza, a na što ukazuju sadržaji iz knjiga predatih i primljenih radiograma za prosinac 1943. i svibanj 1944. godine. U prosincu 1943. bile su redovitije radio-veze sa VŠ i 17. divizijom, pa tako vjerovatno i kasnije. Jer, 7. svibnja 1944. obaviješten je RC VŠ da RC 3. korpusa održava svakodnevne radio-veze sa 16., 17., 36., 38. divizijom i sa RC štaba 5. korpusa. Te, da s RC GŠ NOV i PO Vojvodine, GŠ NOV i PO Srbije i 11. divizije nije, a prema dobijenom planu rada, bilo još moguće uspostaviti radio-veze. U međuvremenu, stalno su poduzimane sve uspješnije mjere da se održavaju, proširuju i poboljšavaju, preko kurira, međuveze istočnobosanskih jedinica i organa NOP sa onima u slavonskim i srijemskim područjima. Kada je 16. vojvodanska divizija vodila borbe u istočnoj Bosni, štab 3. korpusa je njenom štabu 4. lipnja 1944. dostavio uput za poboljšanje organizacije veza u cijelini, a što je bilo poduzeto i kod štabova drugih jedinica. Do tada, već su i neki štabovi brigada raspolagali radio-stanicama, a za radio-telegrafiste raspoređeni su oni koji su završili tečaj započet u Tuzli. Štab korpusa vjerovatno je primio šira pisana objašnjenja o organizaciji veza i o strukturama organa i jedinica za vezu od VŠ NOV i POJ. Stoga, naredio je potčinjenim da pri štabovima divizija formiraju vodove za vezu (telefonsko-signalna desetica i radio-telegrafska gru-

62) Zb. NOR-a tom IV, knj. 19, 85, izvještaj štaba 3. korpusa, prema kojem se vidi daje u svim korpusnim jedinicama ukupno bilo: 5 TC, 33 TA i 46 km kablo (od toga u 17. diviziji 3 TC, 17 TA i 26 km kablo, a ostalo pri štabu korpusa i u 27. diviziji), dok nijedan od NOP odreda nije raspolagao nikakvim tehničkim sredstvima za vezu. Arhiv VII, reg. br. I-1/5, 981 M. Nahmijas, nd. GV 6/1951, 90-91. i A. Duplancić, »Sjećanje (o Održavanje radio-veze pri VŠ i 3. korpusu NOV)«.

pa-odjeljenje); pri štabovima brigada osnuju tzv. »TT odjeljenja«, koja će biti sa-
stavljena od grupe telefonista i osoblja brigadne radio-stanice. Ove organizacijs-
ko-formacijske cjeline, trebale su da postavе i eksploatiraju mreže telefonskim
veza, podijeljene na onu operativnu (korpus-divizije-brigade) i taktičku (briga-
de-bataljoni), uz mjere koje su bile posebno propisane, i radi očuvanja tajnosti
telefonskog, radio i signalnog saobraćaja.⁶³⁾

Ljeti 1944. VŠ NOV i POJ je poduzeo mjere da se jedinice 3. korpusa snabdju
radio-stanicama iz primljenih količina savezničke pomoći (one su spuštane pa-
dobranima), te i manjih količina telefonskih sredstava. Radio-veze preovladava-
le su tada nad nesigurnijim telefonskim. Kuririma je intenziviran saobraćaj na
borbenim položajima i poduzete su i druge mjere da se stanje veza poboljša. Me-
đutim, sredinom jeseni 1944. korpus je još uvijek raspolagao sa nedovoljno teh-
ničkih sredstava veze, pa je novopostavljeni referent za vezu pri štabu 5. korpusa
Mirko Nahmijas morao uložiti veće napore da se ubrza proces razvitka veza, koji
je bio usporen zbog dotadanih složenih borbenih i drugih okolnosti na područ-
jima istočne Bosne.

Dvanaesti (vojvodanski) korpus, formiran u istočnoj Bosni 1. srpnja 1944.
od 16. i 36. vojvodanske divizije, naknadno je tamo i na dijelu Crne Gore (za »dur-
mitske operacije« od 12. do 26. kolovoza) boravio i vodio teške borbe, sve dok
6. rujna nije izbio na Taru i tako pristigao u zapadnu Srbiju. Štabovi 16. i 36. voj-
vodanske divizije, čije su jedinice u istočnoj Bosni bili najstvarniji doprinos u
međuvezama sa srijemskim, odnosno i drugim područjima Vojvodine, raspola-
gali su radio-stanicama, koje su po pravcima održavale radio-veze sa štabom 12.
korpusa, a također i sa štabom 5. korpusa. Po zasebnom radio-pravcu štab kor-
pusa održavao je redovne radio-veze sa VŠ i POJ, čiji je radio-centar tada bio raz-
mješten na otoku Visu.

Sesnaestog srpnja, štab 12. korpusa obavijestio je VŠ NOV i POJ da njegove
jedinice raspolažu slijedećom opremom za veze: pri štabu korpusa sa 3 radio-
stanice; u 16. diviziji sa 4 radio-stanice; i u 36. diviziji sa 1 TC, 4 TA i 6 km kabla
(radio-stanica nije bila navedena, ali je postojala i po radio-pravcu štab 36. divi-
zije imao je redovno veze sa štabom 12. korpusa). Radio-odjeljenje i kurirske gru-
pe neposredno su bile potčinjene, štabovima i komandama, a telefonske grupe
i desetine bile su u sastavima tehničkih četa i vodova.⁶⁴⁾

Prije prodora u Srbiju, obaviješten preko radiopravca sa VŠ, štab 12. korpu-
sa i njegove jedinice uspostavili su neposredne veze sa jedinicama 1. proletar-
skog korpusa, te i organizirali prihvāt savezničke pomoći koja je od 27. do 31.
kolovoza avionima doturana ili padobranima spuštana u predjelima Birča i na
pobrdju Javornika.⁶⁵⁾

Posto će se posebno obrazložiti doprinos organa VŠ NOV i POJ u razvitku
veza u cjelini za njegova razmještaja u Jajcu i Drvaru (do 25. svibnja 1944), po-
trebno je u tome pogledu iznijeti najvažnije negativne pojave štaba 5. korpusa,

63) Zb. NOR-a, tom V, dok. 180, str. 572-585, radiogrami su korpusne radio-stanice za prosinac
1943. sa radio-centrom VŠ NOV i POJ i sa 17. divizijom. Isto, IV, 25, 167, str. 638-651, radiogrami su
radio-stanice 3. korpusa za svibanj 1944. godine. Prema radiogramima od 18. svibnja, uočava se da
su korpusne jedinice, do tada, bile zaplijenile: 5 kratkovolnih i 6 ultrakratkovolnih radio-stanica, 70
TA i TC i oko 100 km kabla. Vjerovatno, to sve nije moglo biti korišćeno. Naime, prema dok. iz Arhiva
VIL, reg. br. 4-8, k. 408A, na dan 25. listopada 1944. svega je bilo: pri štabu 3. korpusa (1 B-II, 1 MK-I,
1 I SE i-a) radio-stanice, 2 TC-10, 17 TA, i 17 km kabla; u jedinicama 27. divizije devet MK-1, 7 SCR-284,
i trojeina-francuska) radio-stanica, 5 TC, 17 TA i 10 km kabla; i pri jedinicama 28. divizije šest (1 MK-I,
i 5 SCR284) radio-stanica, 2 TA i 1 km kabla. Dakle, uočava se da su radio-stanice uglavnom bile
američko-britanskog porijekla, kao i da se znatnije oskudjevalo u telefonskim sredstvima - vidjeti
i pregled br. 9.

64) Zb. NOR-a, tom IV, knj. 27, dok. 61, a u odnosu na opremljenost jedinica za vezu 12. korpusa
16. 07. 1944; za radio-veze sa štabom 5. korpusa - isto, IV, 25, 167.

65) Isto, tom IV, knj. 29, dok. 97, str. 415-418, a prema izvodima iz knjige radiograma 12. kor-
pusa NOVJ za prvu polovinu rujna 1944. godine.

uz objašnjenja zašto štabovi 2. i 12. korpusa, do tada u Bosni, u tome pogledu nisu mogli dati svoje adekvatne doprinose.

Prednjačio je štab 5. korpusa i potčinjeni mu sastavi, a s obzirom na okolnosti koje su u zapadnoj Bosni ipak bile daleko povoljnije nego one do polovine 1944. i kasnije u istočnoj Bosni. Razvitak teritorijalnog i manjih područnih sistema telefonskih i kurirskih veza, na tada oslobođenim područjima bio je obnovljen saglasno ranije zasnovanoj razgranatosti i organiziranosti za postojanja Bihačke republike. Čak je bio podnjet, a usklađeno sa novim iskustvima, i prijedlog uredbe o organiziranju PTT ustanova za cijelu Jugoslaviju.^{66*}

Ali, mnogo je značajniji bio doprinos organa štaba 5. korpusa, poglavito njegovog referenta odn. kasnije razvijenog Odsjeka za vezu, u nastavku ranije započetog procesa (pri sastavima GŠH) razrade formacijsko-organizacijskih rješenja za korpusne jedinice za vezu, uključujući i one za brigadu i samostalne artiljerijske divizione.

Uz formacijsku regulativu, od početka travnja 1944. pisanim uputima, naređenjima i propisima usmjeravani su potčinjeni organi i komandni kadrovi četa i vodova za vezu da poduzimaju predviđene mjere za poboljšanje veza u cijelini. Naglasiti treba da je Zlatko Kereković u Drvaru bio zadužen da zajedno sa sovjetskim majorom Dolgovom razrađuje prijedloge formacijskih i organizacijskih rješenja za organe i jedinica veza NOV i POJ. Štab 5. korpusa bio je blizu Rbnika pa su međusobna konzultiranja i razmjene iskustava, osim po drugoj problematiki, bila i ona u kontaktima sa predstavnicima Vrhovnog štaba odgovornih za vezu. Tako, a zahvaljujući i razumijevanju i brizi najodgovornijih iz štaba 5. korpusa, posebno njegova komandanta i načelnika, što je pozitivno utjecalo i na rukovodstva nižih štabova, čete za vezu okupile su u svojim vodovima cijelo tada postojeće stručno-tehničko osoblje (radio-telegrafiste, telegrafiste, linijaše, signaliste, i motoriste-električare) i kurire, a što nije formacijsko-organizacijski još bilo postignuto, barem ne kroz posebnu pisanu regulativu, u drugim sastavima NOV i POJ.

Postignut je napredak prijedlogom formacije za artiljerijsku brigadu i samostalni divizion, a također i za korpusnu radionu veze (zvana »Radio-tehnička radiona«, a i sa stručnjacima: telefonsko-mehaničarskog, električarskog, elektropogonskog i strojo-bravarskog smjera). Takve radione već ranije su postojale i pri drugim štabovima (VŠ, GŠH i svim potčinjenim mu štabovima korpusa, SPARD pri GS NOV i PO Slovenije), ali njihove formacije nisu unaprijed pisane, već su bile proizvod stanja kadrova, tehničkih mogućnosti i drugih uvjeta. Iz pisanih dokumenata vidljivo je da je štab 5. korpusa organe za vezu (svoj Odsjek za vezu, i oficire za vezu pri štabovima divizija) obavezao da neposredno rukovode organizacijom svih vrsta veza, izdavanjem odgovarajućih uputa i naređenja komandirima jedinica za vezu, kao i samostalnih pristapskih sastava. Operativni organi veza, neposredno potčinjeni komandantima i načelnicima štabova, teritorijalne i područne sisteme usmjeravali su preko PTT sekcija u sastavu Saobračajnog odsjeka KVO, odnosno preko odgovarajućih organa pri komandama vojnih područja.

U 5. korpusu veza je imala, ako se posmatraju samo regulativna akta a manje praksa, sve elemente statusa roda veze. Sistem školovanja i planske obuke kad-

⁶⁶⁾ Arhiv VII, reg. br. 24-1, k. 458A; odn. 24/2-1, k. 458A - prijedlozi su »Uredbe o ustroju pošta, telefona i telegrafa na oslobođenoj teritoriji Jugoslavije« odnosno konkretna »Uredba«, a koju je štab 5. korpusa razradio 7. rujna 1944. i potom predložio VS NOV i POJ.

rova i stručnog osoblja tek je bio u začetku u korpusnim sastavima, radi okolnosti postojanja Radio-škole VŠ NOV i POJ u Drvaru.⁶⁷⁾ Procese na dijelovima Hercegovine, a u odnosu na razvitak veza, u velikoj mjeri usmjeravali su štab 2. korpusa i njegovi organi veza.

DRUGI UDARNI KORPUS (I 29. HERCEGOVAČKA DIVIZIJA)

Drugi udarni (crnogorski) korpus je osnovan 10. rujna 1943. od reorganizirane 3. udarne divizije i 2. proleterske divizije, a kasnije su u njegov sastav uključene 29. (hercegovačka) divizija (od 21. 11. 1943), Primorsko-operativna grupa (od 23. 02. 1944 i 37. (sandžačka) divizija (od 04. 03. 1944 godine). Prema instrukcijama VŠ NOV i POJ, novoosnovani korpus imao je zadatak da usmjerava razvitak NOP i njegovih oružanih snaga na teritorijama: Crne Gore, većeg dijela Hercegovine (južne i istočne), Sandžaka i Metohije. Osim navedenih jedinica, za njegovog osnivanja i kasnije, na pomenutim teritorijama svoje djelatnosti razvijala su rukovodstva NOP-a, a svoje borbene aktivnosti i brojni NOP odredi, raznovrsne jačine i sastava. Novoosnovanom štabu, svojom direktivom od 10. rujna 1943. vrhovni komandant, između ostaloga, naredio je da razvije obavještajnu službu i da operativni sastavi i NOP odredi međusobno i područne veze tako organiziraju, da se pomognu i organi NOP koji su ilegalno djelovali u okupiranim gradovima i naseljima. To je ostvarivano kroz naknadne napore, uz neprekidne orbene aktivnosti.⁶⁸⁾

Polovinom 1944. oslonac je bio na radio-vezama između viših štabova, uz usmjeravanje nižih operativnih i taktičkih sastava da se čim više koriste telefonskim i kurirskim vezama, a oslanjajući se na područno-pozadinske i cjelovitije na teritorijalni sistem veza. Regulatorne mjere i dostignuta ostvarenja bili su solidna osnova da se naknadni razvitak veza usmjeri suvremenijim rješenjima, neophodnim za uspješnije djelovanje jedinica veza 5. korpusa u završnim operacijama za oslobođenje zemlje.

Slični procesi nisu bili tada prošireni na sastave 3. i 12. korpusa u istočnoj Bosni, odnosno i na sastave NOV i POJ u većim dijelovima južne i istočne Hercegovine, bilo je preduvjetovano razlozima ograničene nadležnosti Štaba 5. korpusa, odnosno i nepovoljnom vojnom situacijom na navedenim područjima. Vrhovni štab, tada u zapadnoj Bosni, bio je u mogućnosti da neposrednije, iz Jajca i Drvara, pomogne štabu 5. korpusa u svakom pogledu, a samo posredno (preko radio-veza, te upućivanjem instrukcija preko svojih delegata i posebnih kurira) drugim štabovima korpusa i rukovodstvima pod svojom neposrednom komandom.

Pri formiranju štaba 2. udarnog korpusa, u sastavu njenog Drugog odjeljenja nalazili su se »vodni radio-grupe« i 2 šifrant. Za šefa radio-grupe bio je postavljen poručnik Pavle Bojčević, dotada radio-telegrafist i organizator veza pri štabu 2. proleterske divizije. U sastavu Petog (odn. administrativnog) odjeljenja nalazio se komandir kurira zastavnik Petar Vojvodić, koji je rukovodio kuririma okupljenim u pristapskim satavima.⁶⁹⁾

67) O razvitku veza na područjima Bosne i korpusa koji su na njima izvodili svoje borbene aktivnosti podaci postoje i u ediciji ratnih spiciranja »Veze u NOB 1941-1945«, a važnije radove su dali: M. Davidović, M. Memić, M. Droca i J. Golubović, B. Batinić, S. Džakula, M. Trninić, S. Mirković, A. Alibegović, J. Manojlović, V. Kecman, D. Radulj, i brojni drugi nenavedeni autori.

68) VI-II izdanje, 2. sk. za osnivanje 2. udarnog korpusa, N. Jovičević, »Od Pete ofanzive do slobode«, VIZ, Beograd (tisk »Kultura«), 1955, za ostale podatke. Iz djela ovog autora, naknadno će se izmijeniti i drugi podaci, a uspoređen i sa drugim činjenicama o stanju i razvitku veza u 2. udarnog korpusa.

69) Zb. NOR-a, tom III, knj. 6, naredba štaba 2. udarnog korpusa od 20. 11. 1943, a u njoj su navedeni i izloženi podaci.

Naknadno, prvobitne strukture evoluirale su, pa je u sastavu štaba 2. udarnog korpusa postojao Odsjek za vezu (sa odgovarajućim sekcijama za: radio, telefonske veze, nastavu i obuku, posebno auto-sekcija, te referenti za materijalno-tehničko poslovanje), pri štabu četa za vezu, a PTT sekcija bila je u sastavu Saobraćajnog odsjeka KVO, pa se ona brinula za usmjeravanje teritorijalnih i područnih TT i kurirskih veza. Taj postupak, bio je usuglašen prema primljenim instrukcijama organa VŠ NOV i POJ, a prilagođen okolnostima, uvjetima i osobenostima teritorija pod kontrolom i usmjeravačkim djelatnostima štaba 2. udarnog korpusa. Početne zamisli i ostvarene rješenja bila su podložna promjenama, dopunama i iznalaženju povoljnijih ostvarenja za operativne svrhe, a što je uvjetovalo i nedostatak potrebne suvremenije tehnike veza, teško pribavljene plijenom u borbanama, a koja je neravnomjerno i vrlo postupno pristizala iz fondova dobijenih savezničkom vojnom pomoći.⁷⁰⁾

Pri štabovima divizija i brigada, organizacijsko-formacijska rješenja bila su različita. No, prevladavalo je postojanje jedinica veza u okviru prištapskih tehničkih ili drugih sastava. U veljači 1944. 3. udarna divizija imala je: 30 telefonista-linijaša, 4 telefonista za rad na telefonskoj centrali, 20 radio-telegrafista, radio-tehničara i radio-mehaničara. Posebno, imala je: 18 telefonista-linijaša, 10 radio-telegrafista, telegrafistu za rad na TC i 2 niža oficira, koji su upućeni i priključeni u prištapske sastave 5. brigade i 3. (sandžačke) brigade.⁷⁰⁾

Prema izvještaju-radiogramu 2. udarnog korpusa upućenom 2. ožujka 1944. preko radio stanice Vrhovnom štabu, za potrebe veza korpus je tada raspolagao ukupno sa: 22 radio-stanice, 20 agregata za punjenje akumulatora, 25 TC, 130 FA, 70 signalnih svjetiljki i ručnih telegrafa, 150 signalnih pištolja; te i sa 30 motocikala. Oprema, pretežno bila je trofejnog porijekla, odnosno zaplijenjena od razoruženih i onih talijanskih sastava koji su se na teritoriji Crne Gore priključili NOV i POJ.⁷¹⁾ Ovu opremu, posebno radio-stanice, trebalo je čim prije obnoviti suvremenijim sredstvima, posebno za radio-veze štabova operativnih jedinica.

Da bi se to, zračnim putem, izravnim aviotransportom pak padobranima, čim lakše ostvarivalo, organi štaba 2. udarnog korpusa razradivali su i upute za prihvrat savezničkih zrakoplova na improviziranim aerodromima, predviđajući ujedno signale i postupke pri uspostavljanju i održavanju optičko-signalnih veza zemlja-zrak i obratno. Također, za te potrebe bile su razradivane tablice radio-

70) Arhiv VII, reg. br. 10/1 -3, k. 391, naređenje štaba 2. udarnog korpusa od 04. 12. 1943, kojim su bile regulisane razne pojedinosti u odnosu na talijansku partizansku diviziju »Giardallo« i njen artiljerijski divizion (u kojem je postojao i posebni oficir za veze), radi organiziranja veza za potrebe štaba divizionu i njegovih baterija. Zatim i u odnosu na formiranje čete za vezu 2. udarnog korpusa (komanda, prvi vod odn. radio-grupa na čelu sa poručnikom Pavlom Boževićem; drugi vod od 3 telefonsko-signalne sekcije; treći vod odn. komorno-skladišni - za što su izdvojena sredstva iz artiljerijskih jedinica ranije talijanske divizije »Venezia«), organizaciju prometa i kurirskih veza, a vođilima iz ranijih talijanskih sastava, za korpusni CV i nadležnosti organa pri štabu korpusa u vezi s njegovim razmještanjem i radom (Arhiv VII, reg. br. 7/7, k. 1253, ukazuje daje štab 2. udarnog korpusa 13. svibnja 1944. izdao naređenja za formiranje svoje čete za vezu (komanda čete, prvi i drugi telefonsko-signalni vod, i komorska deseterina) pa je naredio potčinjenim štabovima da za njeno formiranje upute sposobno osoblje. Najverovatnije je da je prvobitna četa za vezu bila rasformirana zbog borbene situacije, pa je radio-odjeljenje djelovalo kao posebna jedinica, a što se vidi prema knjigama radiograma. Arhiv VII, reg. br. 29/1-2, k. 392, naređenje štaba 2. udarnog korpusa od 6. ožujka 1944. o formiranju auto-sekcije u sastavu korpusnog Odsjeka za vezu. Bili su precizirani njeni zadaci, te osoblje i potrebna vozila (2 motocikla, putnička kola i laki kamioni). KVO je nadalje trebala regulirati osnivanje sličnih područnih sekcija (u Kolašinu i u Beranima). Arhiv VII, reg. br. 6/1-1, k. 1773, uput 3. komande područja KVO 2. udarnog korpusa, kojim se regulira način održavanja TT veza.

71) Zb. NOR-a, tom III, knj. 7, 69, obavještenje štaba 2. udarnog korpusa od 21. 02. 1944. upućeno štabu 3. udarne divizije, a prema njemu su formirani vodovi za veze i izvršeno njihovo uključivanje u brigadne sastave. Osnovna sredstva za veze Pomorskog bataljona i vodova bila su iz rasformiranih talijanskih sastava.

72) Isto, tom III, knj. 7, 81, izvještaj-radiogram štaba 2. udarnog korpusa upućen VS 2. ožujka 1944. godine.

telegrafskih signala.^{73*} Iz navedenih dokumenata zaključuje se da je Odsjek za vezu Štaba 2. udarnog korpusa svoje smjernice sprovodio preko oficira za vezu divizije, odn. od sredine proljeća novoosnovanih odsjeka za vezu.

Hercegovačke jedinice NOV i POJ, od osnivanja 2. udarnog korpusa u njegovom sastavu, poslije kapitulacije Italije razvile su se inicijativama rukovodstva 10. hercegovačke udarne brigade, čiji su dijelovi (nakon 5. neprijateljske ofenzive) izvodili svoje borbene aktivnosti u Hercegovini i poslužili za prihvrat većeg broja dobrovoljaca i novomobiliziranih. Obnovljena je 10. hercegovačka brigada a zatim formirana 11. i 12. hercegovačka brigada, i od njih 16. studenog 1943. formirana 29. (hercegovačka) divizija, čiji je novoosnovani štab bio potčinjen štabu 2. udarnog korpusa. Radio-stanicu za štab 29. divizije tada je uputio VŠ NOV i POJ. Pošto za rad s njom nije bilo sposobnih radio-telegrafista, štab divizije je na tu dužnost, tada od posebnog značenja, postavio Dušana Bristinu (predratnog momaričkog podoficira radio-telegrafistu), a tada vijecnika AVNOJ-a i ujedno komandanta bataljona »Nevesinjska puška«. Privremeno, tada, morao je biti i šifrant, te je tako uspostavio i održavao prvobitne divizijske radio-veze, po pravcima, sa: VŠ NOV i POJ i štabom 2. udarnog korpusa, a ubrzo i s Oblasnim komitetom KPJ za Hercegovinu. Pošto agregata za punjenje akumulatora nije bilo, preko nabavljene dinamo-mašine i strukture bicikla, za nožni pogon, rješavano je punjenje akumulatora.⁷⁴

Prva radio-stanica koju je uputio VŠ NOV i POJ bila je britanskog porijekla (SEF-19, radio-telegrafska-tenkovska), a iz štaba 2. korpusa pristigla, bila je američkog porijekla (SCR-284). Prvenstveno, pošto su stigle bez tehničkih opisa i radnih uputa novopostavljeni radio-telegrafist, uz pomoć pridošlog sa prvom stanicom, morao je pripremiti uvjete za rad stanica, dovijajući se i izumom naprave za punjenje akumulatora. Zatim, trebalo je osposobljavati odabrane borce za buduće specijaliste telefonskog i radio-smjera. Jer, oni! sa predpremom iz BJV ili PTT ustanova bilo je malo. Stoga su u oslobođenom Gacku (od 17. 10. 1943) osnovani radio-telegrafski i telefonsko-linijski tečajevi za koje su radi nastave odabrani podoficiri i vojnici-specijalisti BJV, povučeni iz svih divizijskih jedinica. Ubrzo je osposobljeno oko 20 telefonista, a nakon četvoromjesečnog trajanja i oko 20 solidnih radio-telegrafista. Kao osnov za početne sastave za veze, oni su raspoređeni pri štabovima divizije i brigada, pa su postali i komandiri odjeljenja vezista, prenašajući stečena znanja i iskustva na novoodabrane borce, kandidate za telefoniste, signaliste i za radio-telegrafiste. U međuvremenu, a osposobljavanjem improviziranog sletilišta u Gatačkom Polju, pristigla je saveznička misija upućena od VŠ radi boravka pri štabu 29. divizije, te su naknadno primane i nove, ograničene količine sredstava i opreme za vezu. Prvobitno uspostavljene radio-veze razgranate su i radi međuveza sa 3., 5., i 8. korpusom, te 9. 10. i 19. divizionom; a zatim i sa štabovima brigada, te štabovima novoosnovanog artiljerijskog divizona, a za procesa njihove popune radio-stanicama.⁷⁵

Prema organizacijsko-formacijskim mjerama štaba 2. udarnog korpusa bila je izvršena reorganizacija i u štabovima i jedinicama 29. hercegovačke divizije. S obzirom na značaj radio-veza, Dušan Bristina, prvi radio-telegrafist pri štabu divizije, smatran je za organizatora divizijskih veza, odn. oficir ili referent za vezu. Naknadno, cijenjeni su i drugi radio-telegrafisti, pogotovo komandiri od-

73) Arhiv VII, rec. br. 10/1 i 10/2-3, k. 393, uput štaba 2. udarnog korpusa od 2. svibnja 1944, za veze zemlja-zrak i obratno, sa priključenom tablicom Morseovog signala za te svrhe.

74) S. (Savo) Govedarica, »Sjećanja«, ukazuje da je on donio radio-stanicu, plan rada i šife iz VŠ. Pošto kao novoposposobljeni radio-telegrafist nije imao praksu koja je bila predviđet za samostalan rad, predložio je navodno da se ta dužnost povjeri Dušanu Bristini. Autor Govedarica daje i brojne podatke o razvoju veza u 29. diviziji.

75) D. Bristina, GV 6(1951, nd. - Takoder, »Sjećanja«, («Kako smo punili akumulatere»), iznosi i kontinuitet razvoja veza u 29. diviziji, a s osnova njenog prvog radio telegrafiste, kasnije šefa Odsjeka za vezu.

jeljenja čije je osoblje sačinjavalo posebnu grupu, odn. radio-odjeljenje. Kuriri su zajedno sa telefonistima, linjašima i signalistima pripadali pratećim sastavima štabova divizija i brigada. Reorganiziranjem, vezisti su okupljeni u divizijskoj pristapskoj četi, odnosno u sličnim vodovima i četama pri štabovima brigada, to jest u komandnom vodu divizijske artiljerijske grupe (kasnije divizion). Naime, prema naređenju štaba 2. udarnog korpusa od 21. veljače 1944., Talijanska partizanska divizija »Giulio Dini« iz svog sastava je izdvojila i u 29. diviziju uputila: 20 telefonista-linjaša, 20 radio-telegrafista, radio-mehaničara (najvjerovatnije, to je bio Sergio (Serdo) Vergoli, kasnije zaslužan za rješavanje radio-tehničke problematike u diviziji), 2 telefonska mehaničara, i 3 niža oficira, te i 50 pionira. Kasnije, neki od njih preraspoređeni su u brigadne pristapske vodove i čete, u kojima su bili okupljeni svi do tada osposobljeni i po brigadama raspoređeni vezisti (telefonisti, linjaši, signalisti), i vjerovatno, već i prvi radio-telegrafisti poslije završenog tečaja, jer je divizija neke od dobivenih radio-stanica, koje su preraspoređeni Talijani sobom donijeli, uputila i štabovima brigada. Potom, otpočinje i razvitak radio-veza divizije sa brigadama. Iako je time, uz kasniju trupnu obuku i nastavak tečaja, pa i širenje stručnog i materijalnog osnova, kurirski i područno-telefonski sistem veza stalno nadograđivan za operativne potrebe, organizacijsko-formacijski sastavi veza ostali su prema već objašnjenim rješenjima. Korak dalje bio je, u drugoj polovini 1944., nakon formiranja Odsjeka za vezu štaba 29. divizije i njegove čete za vezu, mješovitog sastava.⁷⁶⁾

Zatim je, u prvim mjesecima sljedeće godine, sličan proces usmjeren za formiranje brigadnih vodova za vezu, s težnjom njihovog prerastanja u čete za vezu pri štabovima svake od brigada (10, 11, 12, 13, i 14) 29. hercegovačke divizije. Mada ne formalno odmah postavljen, divizijski radio-telegrafist je kao oficir, odn. referent za vezu divizije rukovodio posredno jedinicama veze, a neposredno vršio usmjeravanje stručnog osoblja za rad na centrima i stanicama veza. Dakako, preko komandira radio, telefonskih i signalnih odjeljenja. To stoga, jer se od svog formiranja 29. divizija razvijala i djelovala u osobenim uvjetima nedovoljne povezanosti sa rukovodstvom NOP i oružanim sastavima NOV i POJ u zapadnoj Bosni i bliskim područjima srednje Dalmacije. Nešto bolje, bila je povezana s istočnobosanskim i bliskim južnodalmatinskim područjima. Izravno pak, sa slobodnim crnogorskim područjima, te i utjecajima tamo razvijenih procesa. To je ostvarivano i sistemom operativnih i teritorijalnih veza.⁷⁷⁾

Te veze su, osim direktnih radio-veza uspostavljenih i redovno održavanih između štaba 29. divizije i štaba 2. udarnog korpusa, ostvarivane također preko sve intenziviranijeg kurirskog prometa i telefonskih veza. Kuririma i telefonski ostvarivane su i međuveze između hercegovačkih jedinica i područnih rukovodstava NOP, od seoskih narodnooslobodilačkih odbora do komandi vojnih područja. Naime iz Gacka je to bilo ostvarljivo, jer se njegovo područje nadovezivalo na bliska oslobođena područja Crne Gore. Kada su oslobođeni Bileća i Trebinje, mogućnosti su uvećane i prema bliskim primorskim područjima. Obnovljen je PTT sistem (pravci: Trebinje-Bileća-Gacko; Trebinje-Ljubinje-Stolac; Trebi-

76) D. Bratina, isto, GV 6/1951, 23-25. U članku navodi daje Talijan Sergio Vergoli (Serdo), dobrovoljac-partizan, znatno doprinio rješavanju radio-tehničke problematike u diviziji. Zb. NOR-a, tom III, knj. 10, 18. naređenje štaba 2. udarnog korpusa od 21. 02. 1944., a i po problematici veza.

77) D. Bratina, isto GV 6/1951, 23-25. Arhiv VII reg. br. 8-7 i 9-7, k. 1153 B, dok. nije datiran. U sadržaju poziva se na raniji akt od 8. studenoga 1944. i pominje instrukcija Generalštaba Jugoslavenske armije. Njime se naređuje štabovima brigada, uz potpis načelnika štaba 29. divizije i suradnika šefa Odsjeka za vezu (potporučnika Save (Govedarice), da okupe stručno osoblje (radio-telegrafiste, telefoniste i radio-mehaničare) i sredstva (radio i telefonska) pri brigadama i pristupe formiranju vodova za vezu od najmanje 20 ljudi. Smanje se također da je tada postojala divizijska četa za vezu, pa i rukovodioci veza pri štabovima brigada. Uz ostalo (tačnost rada, čuvanje radio-stanica, pridržavanje pravila i odredbi radio-discipline), naređeno je bilo da se formiraju vodovi za vezu i da štabovi njima poklone posebnu pažnju.

nje-Dubrovnik, koji pravac je djelimično korišćen), a pošto se štab divizije pre-mjestio u Trebinje, ovo mjesto bilo je čvorište telefonskih i kurirskih veza koje su usmjeravane do svih struktura NOP u oslobođenim naseljima i selima. U praksi, kombiniranjem operativno-pozadinskih i poštansko-civilnih iskustava, a ne na osnovi teritorijalno-relejnog kurirskog i vojno-poštanskog sistema. Jer ne postoje podaci da su tada na operativnom području 29. divizije formirane posebne jedinice (čete ili vodovi) pri komandama vojnih područja, a niti posebne sekcije, kako su to predviđali i na nekim crnogorskim područjima sproveli organi Saobraćajnog odsjeka KVO 2. udarnog korpusa.⁷⁸⁾

U osobenim uvjetima, a bez mogućnosti za većom sistematizacijom i pisanom organizacijsko-formacijskom regulativom, zbog nepostojanja dovoljnog broja stručnih kadrova i osoblja, prvobitni radio-telegrafisti manipulant i doprimjeli su da se stanje veza u diviziji neprekidno poboljšava. Često i uz nerazumijevanje, jer su aktivnosti telefonista - linijasa i signalista čak manje cijenjene nego »štapskih« kurira, koje su brojni rukovodioci smatrali okosnicom veza. Prekret je nastupio uspostavljanjem radio i operativnih telefonskih veza od divizijskog do brigadnih centara veze i iskorišćavanjem tih mogućnosti u borbama, kada su kuriri upotrebljavani kao dopuna veza tehničkim sredstvima. Neprekidno, sve strukture za teritorijalne i operativne veze na područjima pod kontrolom štaba 29. divizije, doprinosile su razviku ovih procesa koji su se nastavljali na svim teritorijama pod kontrolom štaba 2. udarnog korpusa.

Izvori ukazuju daje za početnih dana svog postojanja štab 2. udarnog korpusa isključivo koristio kurirske veze, te zbog sporosti kretanja kurira po bespuću nije bio u mogućnosti da ostvari svoje prvobitne zamisli, a u odnosu na upravljanje 3. divizijom i njenim brigadama (put od Berana do Oštoga, tj. od KM korpusa do KM 3. divizije kuriri su, do 19. 10. 1943. savladivali više dana). Također, da su radio-veze duže vrijeme između VS NOV i POJ i štaba 2. korpusa, a ovoga po naknadno uspostavljenim pravcima sa divizijama, bile neredovne. Jer, 10. prosinca 1943. radiogramom, obavijestio je VS štab 2. korpusa: »Pošto sa vama nismo imali veze, dali smo 2. diviziji, na njen predlog, odobrenje da se prebaci preko Uvea u Srbiju i da djeluje na terenu Ivanjica-Ibarska dolina.«⁷⁹⁾ Naravno, štab 2. korpusa, sređujući sisteme kurirskih i telefonskih veza na slobodnim područjima, poduzimao je mjere za bolje i redovnije radio-veze sa štabovima divizija, te ovih sa štabovima brigada. U odnosu na radio-veze od divizija do brigada, to je u većoj mjeri bilo moguće tek od početka proljeća sljedeće godine. Ubrzavanje pristizanja radio-sredstava nastupilo je, naime, pošto je 21. siječnja 1944. radiogramom VS obavijestio štab 2. korpusa da će mu pristići saveznička vojna misija. Prethodno, naredio mu je da radio-stancu 3. divizije stavi na raspolaganje za potrebe formiranja GS NOV i PO za Crnu Goru i da ubrza njegovo osnivanje i poveže ga sa 29. divizijom. Zatim, da se za štab 3. divizije nabavi druga radio-stanica.⁸⁰⁾

78) D. Brošina, nd. GV 6/1951, str. 23-25, uz dopunska uspoređenja različitosti načina organiziranja teritorijalnih veza u zapadnoj Bosni ili pak na područjima 4. korpusa NOV i POJ, te stanja prema arhivskim dokumentima.

79) N. Jovčević, nd. a u odnosu na početno stanje veza 2. udarnog korpusa sa 3. divizijom. Arhiv VII, reg. br. 42-16, k. 14, u odnosu na radiogram od 10. 12. 1944. godine.

80) Arhiv VII, reg. br. 42, k. 394, u odnosu na radiogram o savezničkoj misiji. Isto, u odnosu na radiogram od 06. 01. 1944. (za GS da se poveže sa 29. divizijom, odu. za izdavanje radio-stanice 3. diviziji), te za radiogram od 12. 01. 1944. (požurivanje radi osnivanja GS za Crnu Goru i Boku 22. 01. 1944).

Prema direktivi VŠ o formiranju 2. udarnog korpusa, njegov štab imao je zadatak i planirao da se poveže sa rukovodstvima NOP Srbije, Kosova i Metohije i Makedonije, te također uspostavi i održava veze sa rukovodstvom narodnooslobodilačkog pokreta Albanije i njegovih oružanih snaga.⁸¹⁾

U odnosu na 29. diviziju i područja koja je kontrolirala, operativno je bio nadležan štab 2. korpusa, a također tada i politički. Poznato je da je novoozvani GS NOV i PO za Crnu Goru i Boku rasformiran već 22. siječnja 1944. pa je uloga štab 2. korpusa bila tim značajnija.

Prema naređenju Vrhovnog komandanta, od polovine siječnja za formiranje Primorske operativne grupe, štabu 2. korpusa odobreno je i da svoju operativnu nadležnost zadrži za područje Sandžaka. Takav odnos, privremeno je, po nekim autorima, važio i za Metohiju. Stoga, štab 2. korpusa poduzeo je mjere da se raznoraznim sredstvima na čitavoj prostranoj teritoriji (djelova Hercegovine, te čitave Crne Gore, Boke, Sandžaka i Metohije) organiziraju i održavaju raznovrsne veze. Ka tome cilju usmjereno je djelovanje nadležnih organa operativnih Štabova, područnih vlasti, NOO-a, prepuštajući naknadno organima KVO da se brinu za provođenje što efikasnije organiziranosti i stupnja iskorišćavanja svih raspoloživih mogućnosti. U odnosu na uspostavljanje veza sa rukovodstvom NOP Makedonije, štab korpusa je to uradio već 09. 11. 1943, upućujući pismo po posebnom delegatu-kuriru. Prenošanjem borbenih aktivnosti svoje 2. proleterske divizije u Srbiju, prema zapovijesti od 14.12.1943, bilo je predviđeno da njeni dijelovi uspostave veze i NOP odrede usmjere na rasplamsavanje oružane borbe. Djelotvornost veza sa Sandžakom ostvarena je borbenim aktivnostima 3. sandžačke brigade, a u Metohiji predstavnici korpusa pružali su pomoć GS NO i PO (od sredine 1944. Operativnom štabu NO i PO) za Kosovo i Metohiju. Do tada i kasnije, bile su uspostavljene i održavane su redovnije kurirske veze sa dijelovima oružanih snaga i rukovodstvom NOP Albanije. Neposrednije veze ostvarivane su u procesima prenošenja borbenih aktivnosti korpusnih dijelova na područja van Crne Gore, a suglasno direktivama VŠ NOV i POJ.⁸²⁾

Štab korpusa je poduzimao mjere i za uspostavljanje, osim već postojećih radio-veza, i češćih kurirskih veza suradnje sa štabom 5. udarne divizije kao i drugih sastava NOV i POJ koji su imali operativno-taktičku suradnju sa korpusnim dijelovima.⁸³⁾

Formacijski, organi i jedinice veza korpusa, djelovali su prema specifičnim mogućnostima. Postojali su osamostaljeni organi veza korpusa i divizija (sekcije, odn. referenti). U artiljerijskim divizionima, pak, a kasnije i u većim sastavima (grupe diviziona, brigade), u sklopu pristapskih komandnih baterija i vodova. Kada je bilo odlučeno da se preraspodijeli ljudstvo nekih dijelova Talijanske partizanske divizije »Garibaldi«. Štab korpusa je svojim naređenjem od 21. veljače 1944. odredio koje će ljudstvo, zajedno sa formacijskim sredstvima i opremom, popuniti pontonirske bataljone, čete i vodove divizija, brigada i Primorske operativne grupe. Proporcionalno u odnosu na ljudstvo, bilo je predviđeno i preraspodijeljena su bila i sredstva, oprema i naoružanje do tada postojećeg u Beranima, talijanskog partizanskog pionirskog bataljona pri štabu divizije »Garibaldi«. Prema slijedećem:

81) Zb. NOR-a, tom III, knj. 10, 31, pismo štaba 2. udarnog korpusa, upućeno 26. 03. 1944. GS NOV i PO Albaniji, radi poboljšavanja međuveza (predlaže se i radio-veza) i radi suradnje u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.

82) Zb. NOR-a, knj. 10, 14, od 13. 02. 1944. naređenje štaba 2. udarnog korpusa upućeno GS NOV i PO za Sandžak, a u vezi s pojačanjem 5. udarne divizije. Arhiv VII, reg.br. 61-1, k. 394, dok je od 11. 11. 1944. kojim Odsjek za vezu 2. udarnog korpusa upućuje GS NOV i PO za Kosovo i Metohiju, odn. Pavlu Jovičeviću, kompletnu radio-stanicu (1 SCR-284A, 1 agregat i 4 akumulatora).

83) Zb. NOR-a, tom III, knj. 10, 13.

Jedinica	Specijalnosti veza						Naših oficira	Pionira radnika	Konja
	Rtg.	R. meh.	TT meh.	Tel. linjaša	Tel. za TC	Svega			
3. udarne divizije	20	1	1	30	4	56	4	75	4
29. hercegovačke divizije	20	1	2	20	2	45	3	50	5
Primorske OG-e	10	-	-	30	2	42	4	60	4
5. crnogorske brigade	10	-	-	18	1	29	2	26	1
3. sandžačke brigade	10	-	-	18	1	29	2	26	1
UKUPNO:	70	2	3	116	10	201	15	237	15

Stručno osoblje prekomandirano je bilo sa pripadajućim naoružanjem, pa i sredstvima i opremom za veze.

Znači, korpusne jedinice veze, tada su popunjene sa ukupno 201 specijalis-
tom ne računajući neke od 15 nižih oficira iz redova talijanskih dobrovoljaca -
partizana, koji su izrazili želju da se preraspodijelè na boračko-specijalističke
dužnosti u jedinicama NOV i POJ. Pored toga, pri Komandi baze (zrakoplovne)
u Beranima, na dužnostima ostali su: 3 oficira i 10 vojnika specijalista, a za
održavanje meteorološke službe i veza radi prihvata i otpreme talijanskih i sa-
vezničkih zrakoplova. Tehnička sredstva veze koja su preraspodijeljena a sobom
ih donijeli prekomandirani u sastavu pojedinih jedinica divizija i brigada, te Pri-
morske OG, vjerovatno su bila prikazana i u sklopu već iznjetog ukupnog stanja
2. udarnog korpusa 2. ožujka 1944. godine. Naredenjem, također, bilo je preci-
zirano da se ljudstvo i sredstva veze 29. divizije odmah prikupe na prostoru Ma-
teševo-Lijeva Rijeku, odakle će krenuti, u već određene pravce, radi izvršavanja
borbenih i zadataka veza.⁸⁴⁾

Međutim, bilo je i drugačijih rješenja. U 7. crnogorskoj udarnoj brigadi 6.
travnja 1944. postojao je prateći vod (ukupno 28 boraca) u čijem sastavu se, po-
red kurirske, nalazila i grupa telefonista-linijaša i signalista.⁸⁵⁾

Prema naredenju štaba 2. udarnog korpusa od 13. svibnja 1944. formirana
je njegova četa za vezu (komanda, dva telefonsko-signalna voda, odjeljenje ku-
rira) u Kolašinu. Stručno ljudstvo prikupljeno je iz sljedećih jedinica: 10 iz 3. di-
vizije, 8 iz 37. divizije, 7 iz Primorske OG i područnih ustanova. Radio-telegrafisti
i kuriri nisu bile predviđeni u njenom sastavu, već su vjerovatno sačinjavali osa-
mostaljene grupe-odjeljenja. Iz sadržaja naredenja zaključuje se da je ranije po-
stojeća korpusna četa za vezu imala pozadinsko-teritorijalno značenje. Jer uka-
zuje se, da se tada »četa za vezu štaba 2. udarnog korpusa« formira radi opera-

84) Isto, dok. 18, naredenje štaba 2. udarnog korpusa od 21. 02. 1944. o preraspodijeli vojnika
djelova talijanske partizanske divizije »Garibaldi« koji su se dobrovoljno javili za boračke stručne
dužnosti u jedinicama NOV i POJ.

85) Isto, dok. 36, a prema pregledu stanja u 7. crnogorskoj udarnoj brigadi 06. 04. 1944. godine.

tivnih potreba, te daje stalna telefonska mreža na teritoriji predata u nadležnost Saobraćajnog odsjeka (imao je PTT sekciju) KVO 2. udarnog korpusa.^{86*}

Naredenje štaba 2. udarnog korpusa od 16. rujna 1944. upućeno je štabu 29. divizije, a suglasno radiogramu VS NOV i POJ. Štab korpusa ukazao je kakva je, do tada, postajala neujednačenost formacijsko-organizacijskih rješenja, posebno za sve specijalne sastave u operativnim i tehničkim jedinicama, te da takvo stanje treba prevazići suvremenijim formacijama. Zato, bilo je predviđeno da se: a) pri štabovima divizija formiraju samostalne čete za vezu: komanda, vod telegrafista (radio-vod - p.a.), vod telefonista, vod signalista, te po potrebi i vod motociklista i biciklista (kurirski p. a.); b) pri svakom štabu brigade vod za vezu (odjeljenja: telegrafista odn. radio-telefonista, signalista, te po potrebi kurirski vod, a sa motociklistima biciklistima i konjanicima). Za bataljone, ovim naredenjem nisu predviđena rješenja za jedinice veza pri štabovima samostalnih rodovskih sastava (artiljerije, inženjerije, tenkovskih jedinica, itd.). Sve jedinice za vezu trebale su organizirati redovnu stručnu obuku, radi osposobljavanja svog ljudstva, a za nadogradnju kadrovskog i stručnog značenja predviđeno je naknadno školovanje i osposobljavanje na tečajevima, koje će se organizirati pri štabu korpusa ili i pri štabovima divizija.^{87*}

Pošto je zrakoplovna baza u Beranima imala stručno osoblje za organiziranje i održavanje veza zemlja-zrak i obratno, a u čemu su pripomagali i vezisti iz sastava savezničke vojne misije, korpus je davao značajan doprinos i u postavljanju osnova za razvitak veze za potrebe zrakoplovstva, odnosno novog vida oružanih snaga NOP-a i NOV i POJ. To je vidljivo po regulativnim rješenjima za službu osmatranja i javljanja, te i prema podacima o transportnom zračnom prometu između letišta na teritoriji Crne Gore i aerodroma u južnoj Italiji.^{88*}

U Crnoj Gori i na dijelovima Hercegovine, a što se u znatnoj mjeri reflektiralo na područjima Sandžaka te Kosova i Metohije, potrebe teritorijalnih i operativnih veza rješavane su inicijativama štaba 2. udarnog korpusa (i KVO) i štabova njemu potčinjenih divizija, brigada, NOP odreda i područnih komandi, odnosno uz usmjeravanja stručnih organa veze i jedinica veze, kao izvršnih organa. Naime, sve do polovine rujna 1944. rješenja su uglavnom bila po uzorima službe veza, a naknadno bila su usmjerena za djelovanje roda jedinica veza, suglasno suvremenijim koncepcijama. Pisana regulativa bila je pretežno izvršnog, u odnosu na sistem veza, i okvirnog organizacijsko-formacijskog značenja u odnosu na sastave veza. Početna materijalno-tehnička podloga bila su sredstva veze iz razoružanih i talijanskih jedinica koje su pristupile NOV i POJ. Naknadno, preovladala su sredstva iz fondova vojno-savezničke pomoći i trofeja.

86) Isto, dok. 52 od 13. 05. 1944. iz kojeg se saznaje i daje za komandira četa za vezu bio postavljen Isidor Jakšić Lala (ranije predvodnik tzv. «latinskih žigara» odn. od početka 1943. zvezne opo-kretne linjske grupe» pri VS NOV i POJ), za njegovog zamjenika Milonja Živić, a za političkog komesara Hrvzo Petrović. Milutin Kosovac bio je tada šef Odsjeka za vezu štaba 2. udarnog korpusa, te je njemu naredeno da izradi detaljnu formaciju čete za vezu, raspodijeli vodove za izvođenje zadatka i podnese izvještaj Operativnom odsjeku Štaba korpusa.

87) Isto, dok. 117 od 18. rujna 1944. a u odnosu na osamostaljivanje postojećih sastava i osnivanje četa i vodova za vezu.

88) Isto, dok. 92 od 05. 08. 1942. o mjerama koje je Baza morala poduzimati prema naredenju štaba 2. udarnog korpusa. Isto, dok. od 22.08. 1942. pismo štaba 2. udarnog korpusa kojim zahtijevlje komandantu savezničkog zrakoplovnog korpusa (viceadmiralu Hernou) za transportiranje teških ranjenika NOV i POJ. Iz bilješke 2 vidi se daje u južnu Italiju, sa letišta Berane 22. 08. 1944. pomoću 36 aviona, transportirano 1.059 ranjenika NOV i POJ.

Osim već navedenih autora sjećanja, u odnosu na tematiku veza za teritorije pod kontrolom 2. udarnog korpusa, postoje opširniji radovi za ciljevu »Ratna sjećanja«. »Veze u NOB 1941-1945«, i to: D. Brstina, »Organizacija veza u borbi za Bišću - 1944«; Dž. Rusulbegović, S. Govedarica, »Od čovjeka do tehnika u vezi NOR-a«; M. Zizić, M. Čučilović, P. Aladin, N. Bradić, D. Mugoša, P. Bojević, G. Vujanić, M. Vuković, B. Radišević, S. Zagreb.

U razvitku veza NOP i NOV i POJ, jedinstveni je slučaj da su talijanski dobrotoljci-partizani, u znatnijoj mjeri, organizirano raspoređeni za dopunu jedinica veza divizija i brigada NOV i POJ. U složenim uvjetima, i oni su zajedno sa organima i osnovnim jedinicama veze 2. udarnog korpusa dali solidan doprinos za daljnji razvitak korpusnih i jedinica veze NOV i POJ u cjelini.

OPĆE O RAZVITKU VEZA VAN KORPUSNIH TERITORIJA (KVO)

Van korpusnih teritorija (KVO) 1. do zaključno 12. korpusa NOV i POJ, s obzirom daje 12. vojvodanski korpus svoje borbene aktivnosti izvodio u istočnoj Bosni), polovinom 1944. bile su teritorije Vojvodine, Srbije i Makedonije.

Do tada, od postojećih i novoosnovanih brigada i NOP odreda pod rukovodstvom GŠ NOV i PO Vojvodine formirane su: 16. vojvodanska divizija (2. srpnja 1943. u istočnoj Bosni, a bila je pod komandom GŠ NOV i PO Vojvodine do 1. srpnja 1944. od tada u sastavu 12. korpusa NOV i POJ) i 36. vojvodanska divizija (3. ožujka 1944. u istočnoj Bosni, a bila je operativno do 1. srpnja potčinjena štabu 3. korpusa, pa zatim štabu 12. korpusa).

Pod rukovodstvom GŠ NOV i PO Srbije, formirane su: 21. srpska divizija (20. svibnja 1944. na Radanu severozapadno od Lešana), 22. srpska divizija (osnovana 22. svibnja 1944. na području južne Srbije), 23. i 24. srpska divizija (osnovane srpnja 1944. u Pustoj Reci) i 25. srpska divizija (osnovana 21. srpnja 1944. u Jošanici u južnoj Srbiji). Kasnije osnovane su i nove divizije u Vojvodini (51. vojvodanska divizija, 31. 10. 1944) i u Srbiji (u rujnu 45. i 46. srpska divizija, a 1. listopada 1944. i 47. srpska divizija).

Pod rukovodstvom GŠ NOV i PO Makedonije od 1943. i do kolovoza 1944. osnovanih brigada, formirane su 41. makedonska divizija (25. 08. 1944), 42. makedonska divizija 07. 09. 1944) i naknadno u rujnu i listopadu još pet (48, 49, 50, 51. i 54) makedonska divizija.⁸⁹⁾

Istaknuti treba da su već i ranije organizirane i korištene teritorijalne i područne kurirske veze (uspostavljene i održavane po pravcima, a rjeđe po relejnom sistemu) i telefonske veze (gdje su to područne mogućnosti dozvoljavale) poslužile kao osnova za razvitak operativnih veza za novoosnovane štabove divizija i njima potčinjene brigade, bataljone, artiljerijske i druge sastave, odnosno i za NOP odrede. Pod uvjetima nedostatka stručnih kadrova i uređaja za operativne veze tehničkim sredstvima, otpočeo je razvitak svestranijih i sveobuhvatnih veza novoosnovanih divizija i brigada. Svi štabovi i područne komande poduzimali su mjere da čim prije razviju svoje organe i jedinice za vezu (okupljanjem područnih i stručnjaka iz jedinica), te sa tih osnova usmjeravaju dalji razvitak onih mogućnosti, koje su već do tada postojale u potčinjenim im brigadama i NOP odredima.

Usporedno, plijenom u borbama i dopunskim pristizanjem tehničkih uređaja i opreme za vezu iz fondova zapadno-savezničke i sovjetske vojne pomoći, te kadrovske-stručnim popunama, kao i intervencijama viših komandnih instanci, stanje veza u divizijama sve više se poboljšavalo. Kada su od rujna do prosinca 1944. osnovani štabovi novih korpusa (13. i 14. srpskog; 15. i 16. makedonskog i Bregalničko-strumičkog; i korpusa narodne odbrane Jugoslavije odn. KNOJ), te u njihovim sastavima odgovarajući organi za vezu, usmjeravanje veza vršeno je suglasno regulativnim mjerama odgovarajućih glavnih štabova, a prema naređenjima i uputama organa VS NOV i POJ. Sve što je bitno u razvitku veza novoosnovanih korpusa i njihovih divizija obuhvatit će obrazloženjima za odgovarajući vremenski period završnih operacija za oslobođenje zemlje.

89) VE, II izdanje, odgovarajuće abecedne jedinice i prema spisku »Divizije u NOR-u«.

Preko radio-veza, međupovezanost centralnih rukovodstava NOP odnosno VŠ NOV i POJ ostvarena je iz Jajca koncem kolovoza 1943. i sa glavnim štabovima Vojvodine, Srbije (sa Glavnim štabovima Sandžaka, te Kosova i Metohije posredstvom štaba 2. udarnog korpusa) i Makedonije. No, radio-veze su još uvijek bile neredovite, a što je zavisilo od borbene situacije, te tehničkih i kadrovskih mogućnosti na teritorijama van već navedenih dvanaest korpusa NOV i POJ i njihovih korpusnih oblasti.

GS NOV I PO VOJVODINE I JEDINICE

Pošto je 20. srpnja 1943. rasformiran Štab 3. OZH (za Slavoniju i Srijem) i osnovan štab 2. hrvatskog korpusa, on je svoje veze ograničio samo na svoju suženu teritoriju, a i uz preusmjerenje veza suradnje. Naime, do svibnja 1943. već je PK KPJ za Vojvodinu u sklopu svojih vojnih nadležnosti poduzeo mjere da organizira neposredne kurirske i druge veze sa svim rukovodstvima na teritoriji Vojvodine. Ubrzo, bio je osnovan Operativni štab za Vojvodinu, sa sjedištem na Fruškoj gori, čiji su se članovi za obilaska Bačke i Banata sa oblasnim rukovodstvima dogovorili i o uspostavljanju i održavanju naknadnih veza. Zatim, oni su 21. svibnja krenuli u istočnu Bosnu radi obilaska i dogovora sa štabovima 1. i 2. vojvodanske brigade, te su 1. srpnja stigli i u VŠ NOV i POJ. Nakon podnijetih izvještaja i razmotrenih okolnosti, VŠ NOV i POJ 2. srpnja donio je odluku da se formira GS NOV i PO Vojvodine (GS NOV i POV odn. GSV) čiji su se članovi do 15. srpnja vratili na Frušku goru. U Srijemu su već tada postojale dobro razvijene ilegalne i kurirske veze na oslobođenim područjima. One su se sa Fruške gore razgranjavale u svim pravcima, a sa područnih oboda i prema istočnoj Bosni i Slavoniji, a preko Zemuna i Beograda u unutarnja područja Srbije. U Bačkoj i Banatu do tada i kasnije razvijene kurirske veze u sve većem broju pravaca-kanalizirale su ka Fruškoj gori, na taj način je ona postala čvorište veza iz kojeg je GS NOV i PO Vojvodine usmjeravao djelovanje rukovodstava NOP i oružanih snaga na vojvodanskoj teritoriji.⁹⁰ Također, u početku preko štabova 3. a zatim i 12. korpusa GSV je usmjeravao vojvodanske jedinice koje su svoje borbene aktivnosti izvodile u istočnoj Bosni i Semberiji, često posredujući da one mogu ostvarivati i radio-veze sa drugim korespondentima.⁹¹

Postojeće radio-veze sa VŠ NOV i POJ i štabom 36. divizije (povremeno i sa štabom 3. i 12. korpusa NOV i POJ), te međuveze teritorijalnog i područnog značenja kuririma, GS NOV i POV je održavao po pravcima i prema potrebama. Međutim, njegova usmjeravanja kretala su se u pravcu organiziranja potpunijeg sistema veza. Prema dokumentima izložiće se ono što je bilo najhitnije.

U akcijama do konca 1943. zaplijenjena je radio-stanica i 3 radio-aparata, a do tada i kasnije sistematski su rušene dionice neprijateljevog PTT sistema i prikupljana je oprema za organiziranje područnih telefonskih veza. Kurirske veze, uz teškoće, sve češće su održavane sa Banatom, na čijem području je uspostav-

90) Isto, tom 3. str. 219. Ž. (Žarko) Atanacković, Vojvodina u borbi 1941-1945, Novi Sad 1959; Isto, »Zemun i okolina u ratu i revoluciji«, Beograd 1962; S. (Svetlo) Savić, »Srem u NOB«, Beograd 1963; D. (Dorđe) Momčilović, »Akcije CK KPJ i PK KP« za Vojvodinu na uspostavljanju i održavanju veza sa partijskim organizacijama u Banatu 1941-1944. godine, »Sjećanja«, Vojvodina, Arhiv CK KPJ, red. br. 287; S. Zorkić, »Sjećanja, ... i drugi koji daju više podataka i o vezama do početka 1944. godine i naknadno.

91) Zb. NOR-a tom IV, knj. 1943, izvještaj od 10. 11. 1943. komandanta 16. vojvodanske divizije upućen GS NOV i PO Vojvodine o vojnoj situaciji u sjevernoistočnoj Bosni. On moli da GS posreduje u održavanju radio-veza sa štabom 12. vojvodanskog korpusa (u čijem je sastavu bila 16. divizija, ali zbog slabe snage radio-stanice nije bila u mogućnosti da uspostavi direktnu vezu sa štabom 12. korpusa), koji se nalazio oko Doboja. Također, predlagao je da mu radio-vezom dostavljaju naredjenja VŠ NOV i POJ, a da će štab 16. divizije nastojati da kuririma uspostavi »najbrže« veze sa GS NOV i PO Vojvodine, tada na Fruškoj gori.

ljen niz novih punktova, odn. početno-krajnjih kurirskih stanica. Pri GŠ NOV i POV organiziranje prijem radio-vijesti, te je izdavan i radio-bilten; u njegovoj ofi- cirksoj školi osposobljavani su komandni i politički kadrovi, kasnije rasporede- ni i na dužnosti komandira i političkih komesara jedinica veza.⁹⁰⁾

Prema pismu komandanta GŠ NOV i POV od 11. 02. 1944, koje je bilo upu- ćeno PK KPJ za Vojvodinu, saznaje se da je VS NOV i POJ dostavio podatke za uspostavljanje i održavanje radio-veza sa GŠ NOV i POV, koji se tada nalazio u jugozapadnom području Srijema, sa planom prelaska u istočnu Bosnu dok prode neprijateljeva ofenziva (znači da je ranije veza bila prekinuta); predloženo osni- vanje Odsjeka za vezu u sastavu GŠ NOV i POV i predviđen dolazak britanske misije na Frušku goru; upućena jedna radio-stanica Pokrajinskom komitetu i sredeno održavanje kurirskih veza (međuveze GŠ - PK KPJ za Vojvodinu, odn. jz. Srijem ili ist. Bosna sa Fruškom gorom); uspostavljen kontakt sa grupama Ma- džara iz Bačke koji žele dobrovoljno stupiti u NOV i POJ; i da je jedna desetina spremna za održavanje veza sa Srbijom.⁹¹⁾

Radio-vezu GŠV je uspostavio i sa 6. korpusom NOV i POJ, a posredstvom radio-centra VS, pa je 14. veljače uputio posadu sa novom radio-stanicom za PK KPV, a radi ostvarenja radio-međuveza, a tog dana je jedan od rukovodilaca (Išo Jovanović) krenuo za istočnu Bosnu.⁹²⁾ Kuriri pri štabu 2. srijemskog NOP od- reda u više noćnih i dnevnih prepada, u veljači istakli su se u borbama protiv neprijateljevih manjih vojnih sastava i slugu okupatora, te su isticali za pri- mjer.⁹³⁾ Južnobanatskom NOP odredu 19. veljače naređeno je da sa GŠ NO i POV održava stalne i sigurne kurirske veze i da očekuje, eventualno, dodjelu radio- sredstava.⁹⁴⁾ Kada je osnovana 36. vojvodanska divizija, štab 16. divizije o tome je opširno izvjestio GŠV 4. ožujka, ukazujući mu na potrebu da novoosnovanom štabu 36. divizije (u Zabrdu) čim prije uputi radio-stanicu i imenom određenog radio-telegrafistu.⁹⁵⁾

Prema izvješću o radu GŠ NOV i POV od prosinca 1943. do ožujka 1944, koji je upućen VS NOV i POJ, saznaje se daje zbog neprijateljevih ofenzivnih ak- tivnosti GŠV u studenom 1943. i naknadno kraće vrijeme boravio u Semberiji, a zatim se prebacio u predjele Bosutske šume (gdje je i naknadno ostavio svoju teško pokretnu radio-stanicu, a u centru veze 2. srijemskog NOP odreda). Odatle, 29. prosinca GŠV je prešao na Frušku goru, zatim od 5. veljače 1944. bio prisiljen da se opet prebaci u predjele Bosutske šume, a odatle, od 8. ožujka u Semberiju, gdje je bio i štab 16. divizije. Kurirskim vezama veoma teško su preovladavane i najnužnije potrebe komandiranja i obavješćavanja u ovakvoj situaciji. Stoga, za- moljen je VS da za potrebe teritorijalnih međuveza (istočna Bosna, Srijem, Bač- ka i Banat) čim prije isporuči 5 radio-stanica veće snage i dometa, a za potrebe brigada 6 radio-stanica manje snage i dometa.⁹⁶⁾

Ipak, kuriri su se i dalje morali probijati u raznim pravcima (za istočnu Bos- nu, Bačku, Banat) raznoseći hitne poruke GŠ NOV i POV. Njihova kretanja još više su intenzivirana i za osiguranje liječenja u Srijem pristiglih ranjenika sa bol- nicom 3. korpusa NOV i POJ u svibnju, zbog neprijateljevih aktivnosti u istočnoj Bosni. Tada je već GŠ NOV i POV bio na Fruškoj gori i iz svog sve uredenijeg centra veze usmjeravao političke i vojne djelatnosti na vojvodanskoj teritoriji.⁹⁷⁾

92) Zb. NOR-a, tom I, knj. 8, dok. 2 i 16 (za radio-stanicu i 3 radio-aparata), a dok. 4, 9, i 17 za ostale pojedinosti.

93) Isto, dok. 27, od 11. 02. 1944 ukazuje daje za šefa Odsjeka za vezu GS NOV i POV bio pred- ložen Jovan Vujic Šaban.

94) Isto, dok. 31 od 14. 02. 1944. godine.

95) Isto, dok. 33 izvještaj od 16. 02. 1944. godine.

96) Isto, dok. 36 od 19. 02. 1944. godine.

97) Isto, dok. 56 od 04. 03. 1944. godine.

98) Isto, dok. 59 od 23. 03. 1944. godine.

99) Isto, dok. 63 od 26. ožujka (za kurre) i dok. 79 od 8. svibnja (za bolnicu 3. korpusa) 1944. godine.

Naknadno, GŠ NOV i POV održavao je sve intenzivnije radioveze sa štabom 12. korpusa, a po zasebnom radio-pravcu i sa VS NOV i POJ, obavještavajući ga o svim važnijim zbivanjima na svojoj teritoriji.¹⁰⁰¹

Kada su razrađivane mjere pozadinsko-područnog značaja, GŠ NOV i POV, između ostaloga, 17. kolovoza uputio je štabu banatske operativne zone radio-telegrafiste i šifrante, predajući im plan rada i radio-stanicu za uspostavljanje i održavanje radio-međuveza.¹⁰⁰¹ U odgovarajućem obimu poduzete su mjere da se uspostave i redovnije održavaju višekanalne kurirske (te i telefonske na kraćim dionicama) veze sa svim područnim komandama, odn. ovih komandi sa komandama mjesta i organima narodne vlasti. Posebno, štabovima zona (srijemske, bačko-baranjske i banatske) i štabu 6. vojvodanske brigade 27. kolovoza naredeno je da intenzivno ruše neprijateljeve komunikacije i onemogućavaju mu korišćenje prometnica na čitavoj teritoriji. Svim štabovima naredeno je da pri izvođenju borbenih aktivnosti svojih jedinica, osim unutarnjih, održavaju i sigurne radio, telefonske i kurirske veze sa GŠ NOV i POV, podnoseći redovne sva-kodneвне izvještaje.¹⁰⁰⁴

Pošto kurirski promet između Srijema i Bačke do tada nije bio »pravilno reguliran te nije funkcionisao onako kako je to bilo potrebno« GŠ NOV i POV je 28. kolovoza naredio da se osnuju dvije čete za vezu.

Četa za vezu (»Dunavska«) pri GŠ NOV i POV bila je odgovorna za pravilno funkcioniranje svih kanala veze preko Dunava (tj. od Srijema preko Dunava, s kuririma i plovim sredstvima - p. a.). Četa za vezu Bačko-baranjske operativne zone imala je zadatak da u suradnji sa »Dunavskom« četom za vezu vrši prihvrat i prebacivanje ljudstva i pošiljaka iz Bačke za Srijem. Međusobno, čete su morale uspostaviti i održavati tri kanala osnovnih veza (1. i 2. za prebacivanje kurira i novomobiliziranih, 3. kanal samo za rukovodioce i posebne kurire sa odgovarajućim dozvolama) i za svaki pomoćne, odn. rezervne kanale. Priloženim upu-tom, uz naredenje, bile su regulirane najvažnije mjere (dokumentacija na počet-nim i krajnjim stanicama prometa preko Dunava; plovna sredstva; putne objave; obaveza prevozioca i prevoženih, itd.), za prijevoz Dunavom i za djelovanje osob-lja četa.¹⁰⁰⁴

Posebna telefonska desetina pri GŠV organizirala je i održavala telefonske veze (preko 2 TC-5 i 10 telefona) sa elementima KM razmještenim na Fruškoj gori. »Referent za telefon« pri Odsjeku za vezu u svom izvještaju od 30. kolovoza objasnio je kako su kombiniranim sredstvima (5.360 m PTK-I, 23.300 neizolira-ne bakarne žice, od koje je najduži pravac između TC-2 i TA br. 8 bio dugačak 13.500 m, a prema Grigurevcima oko 3.000 m) uspostavljene ove veze, a što je crtežom bilo i prikazano.¹⁰⁰⁴

Prema izvještaju za mjesec kolovoz kojeg je šef Odsjeka za vezu kapetan Du-šan Mileusnić uputio rukovodstvu GŠV, saznaje se daje on još obavljao i dužnost referenta za releje (relejne kurirske veze - P.a.), te imao posebne referente za te-lefoniju i za radio-telegrafiju. Dva stručna oficira bili su nastavnici na radio-te-legrafskom tečaju (od oko pristiglih 40, na osposobljavanju ih je zadržano 25) i posebnoj desetodnevnoj obuci 15 telefonista, a čije su naknadne grupe potom

100) Isto, dok. 104 i 105; izvodi su iz knjige radiograma (za 11. i 12. srpanj1944) štaba 12. kor-pusa; sdh, dok. 109 i 115 izvodi su iz knjige radiograma (od 22. do 31. srpnja i od 1. do 14. kolovoza 1944) GŠ NOV i PO Vojvodine.

101) Isto, dok. 116 od 17. 07. 1944. godine.

102) Isto, dok. 126 od 27. 08. 1944. godine.

103) Isto, dok. 127 od 28. 08. 1944. godine. Komandir »Dunavske« čete bio je Kara-Dimitrije-vić, a »Bačko-baranjske« Duđe Tepavac.

104) Arhiv VII, reg. br. 7-1/3, k. 215, izvještaj »Referenta za telefon« Odsjeka za vezu GŠ NOV i PO Vojvodine od 30. 08. 1944. sa priloženim crtežom veza na KM u Fruškoj gori. Arhiv VII, reg. br. 7-1, k. 1245A, dok. GŠ NOV i POV od 24. 05. 1944. u kojem se svi štabovi i područne komande upo-zoravaju na obaveze primjene konspirativnih mjera pri vođenju telefonskih razgovora.

osposobljavane po sistemu tečajeva. Iz sadržaja, vidi se da je Odsjek za vezu formiran 10. kolovoza i da su do tada za potrebe GŠ NOV i POV održavane samo najosnovnije radio-veze (sa: VŠ PK KPJ za Vojvodinu, 12. i 6. korpusom, Bosutskim NOP odredom i Bazom NOV i POJ u Barju) a naknadno su raspodijeljene novopristigle radio-stanice (upućene: 2. banatskoj OZ; 2. bačko-baranjskoj OZ; po radio-stanica 6, 8, 9. i 10. brigadi). Pri radio-centru GŠ, jedna dodatna radio-stanica održavala je veze sa jedinicama, a očekivala se radio-stanica za potrebe Obavještajnog odsjeka NOV i POV. U pokretnoj radio-tehničkoj radionici bilo je zaposleno 5 radio-mehaničara. Prethodno uspostavljene telefonske veze (pri komandama područja, između štabova jedinica i na KM GŠV bile su poboljšane. U odnosu na jedinice veza postojale su: radio-grupe (pri GŠV i svim štabovima jedinica); 3. kurirsko-telejne čete za vezu (konstatirano je da su kurirske veze u Srijemu dobro funkcionirale, a slabije u Bačkoj i Banatu; ukazano je da su intenzivirane kurirske veze sa Slavonijom); vod za vezu (od 30 boraca sa 3 TC, 6 TA, 41 km gole žice i 10 km kablova) Fruškogorskog NOP odreda, koji je održavao i žičane veze na KM GŠ NOV i POV; i telefonska deseterina (7 TA, 20 km gole žice i 4 km kablova) Bosutskog NOP odreda. Dakle, za operativne veze na teritoriji Vojvodine ukupno se raspolagalo sa 11 (2 B-II, a ostale SCR-284, odn. sve savezničke izrade) radio-stanica, 3 TC-5, 23 TA, 61 km neizolirane pocinčane žice i 14 km PTK-II. Strukturalno, Odsjek za vezu rukovodio je izdavanjem stručnih zadataka stariješnima jedinica veze. Izvještajem nisu bili navedeni organi u jedinice veze pri Štabu 12. korpusa i njemu potčinjenih štabova divizija i brigada.¹⁰⁵⁾

Pošto je Odsjek za vezu GŠ NOV i POV osnovan 10. kolovoza, a kurirske čete za vezu 28. kolovoza, prethodni period predstavljao je fazu u kojoj su malobrojni kombinirani sastavi za tehničke veze (grupe radio-telegrafista i telefonista na području Srijema i kod štabova vojvodanskih jedinica u istočnoj Bosni), uz intenzivno korišćenje kurira, pripremali uvjete za suvremeniji razvitak veza za operativne i vojno-pozadinske potrebe na teritoriji Vojvodine. Naknadno to je postupno ostvarivano, uz priliv većih količina novih radio i telefonskih sredstava i poduzimanjem organizacijsko-formacijskih mjera, ne samo u Srijemu već i na područjima Bačke i Banata.

GŠ NOV I PO SRBIJE I JEDINICE

U studenome 1942. GŠ NOV i PO Srbije već je razradio organizacijsko-formacijski pregled za NOP odrede, bataljone i čete. U obrazloženju crteža, bili su u tim jedinicama predviđeni i sastavi veza (vidjeti pregled prilog br. 10). Zimi 1942/1943. i naknadno, to je za kurirske grupe ostvarivano, a samo povremeno za signalne i telefonske, prema mogućnostima.

Kada je preko kurirskih veza bilo najavljeno da će delegat VŠ i CK KPJ Svetozar Vukmanović Tempo stići u leskovački kraj početkom veljače 1943. PK KPJ za Srbiju prethodno je o tome obavijestio svoje članove i odgovarajuća područna rukovodstva. Tempo je stigao preko Beograda i do 8. veljače i selu Kaludercu održao savjetovanje, a potom se uputio u Makedoniju. Za daljnji razvitak NOP u južnoj Srbiji, na Kosmetu i u Makedoniji, inicijativama Tempa i drugih zatim su poboljšane kuriske veze između rukovodstva bliskih područja.¹⁰⁶⁾ Takve veze bile su sve efikasnije i za potrebe NOP odreda, područnih i organa narodne vlasti.

105) Arhiv VII, reg. br. 11-1/3, k. 215, izvještaj šefa Odsjeka za vezu GŠ NOV i POV od 19. 09. 1944. godine. U njemu se navodi daje referent za radio-veze bio Matija Petrović, referent za telefonske veze Milan Adamović, te da su poručnik Heliodor Pančina i Stjepan Petrović bili nastavnici na radio-telegrafskom odn. telefonskom tečaju.

106) Zb. NOR-a, tom I, knj. 20, 76. dok. PK KPJ od siječnja 1942. godine. Opširnije o savjetovanju i naknadnim ostvarenjima vidjeti u članku S. Vukmanović Tempa u VIG 1-2/1959. godine.

ti, uz poduzimanje i novih konspirativnih mjera za održavanje prometa kurira i pri razmjeni pisanih dokumenata.^{107*}

Kada su osnovane prve brigade (1. šumadijska 05. 10. i 1. južnomoravska 11. 10. odn. i Privremena šumadijska od 21. 12. 1943) u Srbiji, one su u prištapskim sastavima imale kurirske desetine i odjeljenja. No, neefikasnost kurirskih veza na većim razdaljinama, a često zbog neprijateljevih protumjera i na manjim udaljenostima, predstavljala je stalnu prepreku brzoj i potpunoj razmjeni informacija i između napvriših rukovodstava. Kada je 11. studenoga 1943. Moma Marković, tada politički komesar GŠ NOV i PO Srbije (a koji se momentalno nalazio pri štabu 1. šumadijske brigade) uputio pismo Petru Stamboliću, odn. PK KPJ za Srbiju (neki članovi ovog rukovodstva su tada ilegalno djelovali u Beogradu), ukazano je bilo da, već dugo nisu postojale međuveze, čak ni preko Srijema; nije sigurno da li će stići i kurir koji ovo pismo nosi; CK KPJ i VŠ NOV i POJ inzistira da se PK KPJ za Srbiju prebaci na slobodna područja Toplice ili gdje bude najpogodnije; PK KPJ za Srbiju (odn. njegovi članovi okupljeni uz štab 1. šumadijske brigade) ima svakodnevnu vezu sa CK KPJ odn. VŠ NOV i POJ, ... »jer ti znaš da imamo svakodnevnu vezu sa Čačom i oni redovno šalju direktive i traže izvještaje«. Redovno slušaju podatke koje emitira radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«; i da očekuju pristizanje Blagoja Neškovića Mihajla, koji se kretao zajedno sa 1. južnomoravskom brigadom.¹⁰⁸

Naime, Naredbom Vrhovnog komandanta od 28. kolovoza 1943, koja je upućena GŠ NOV i PO Srbije u vezi s formiranjem brigada i zatim divizija u Srbiji, između ostaloga, bilo je navedeno:... »Vaš Štab treba svakako da se poveže sa partizanskim odredima, odnosno štabovima u Makedonji, Sandžaku, Šrenju i u Bosni radi koordinacije operacija, a naročito radi operacija koje mi u bliskoj budućnosti nameravamo izvršiti... Nadalje, GŠ NOV i PO Srbije obaviješten je ... »Radi što tešnje saradnje sa vama nastojaćemo da uspostavimo radio-vezu sa vama.«¹⁰⁹

Naknadno, u uputu od 9. listopada 1943, Vrhovnog komandanta za GŠ NOV i PO Srbije, ukazuje se: da mu je s grupom rukovodilaca upućena i radio-stanica, kako bi i radio-vezama bilo moguće saznati razvikać situacije u Srbiji; da se dokument upućuje preko Sandžaka (ranije kuririma, preko istočne Bosne); da očekuju pristizanje savezničke vojne misije; da odmah pošalju iscrpan izvještaj; da nakon uspostave radio-veza redovno šalju informacije.¹¹⁰ Sedamnaestog listopada 1943. od strane Vrhovnog komandanta naredeno je, između ostalog, štabu 3. korpusa da radio-podatke prenese-uputi GŠ NOV i PO Srbije, a radi uspostavljanja i održavanja radio-međuveza sa VŠ NOV i POJ.¹¹¹

No, neposredne radio-veze još uvijek nisu bile uspostavljene, već su se one održavale posredovanjem radio-stanica 3. korpusa, 5. krajiške divizije i 2. proleterske divizije. Naime, kada je 1. šumadijska brigada po naređenju VŠ sredinom studenoga 1943. krenula za Sandžak odnosno 1. južnomoravska od 12. prosinca za istočnu Bosnu, pri njihovim štabovima nalazili su se i predstavnici PK KPJ i GŠ NOV i PO Srbije. Posredovanjem radio-stanica štabova 2. proleterske i 5.

107) Isto, tom I, knj. 20, dok. 75,77, 84,85,90, 91,95 i 99 izvještaji raznih rukovodstava i štabova u kojima se ukazuje i na poboljšavanje kurirskih veza u raznim područjima Srbije, uključivo i za uspostavljanje i održavanje veza sa punktovima u okupiranim gradovima i naseljima.

108) Isto, tom I, knj. 20, dok. 108 od 11. 11. 1943. godine.

109) Arhiv VII, reg. br. 40-2, k. 7A, dok. od 28. 08. 1943. godine.

110) Istorijski arhiv CK KPJ, reg. br. 6920/IV, 1-7/45-odnosno Zb. NOR-a, tom II, knj. 10 i 173, dok. od 09. 10. 1943. godine.

111) Arhiv VII, reg. br. 2/7-8/1, k. 408A; odn. Zb. NOR-a, tom II, knj. 10 i 188, dok. od 17. 10. 1943. godine.

udarne divizije odnosno 2. i 3. korpusa, radio-direktive VŠ NOV i POJ primali su i predstavnici rukovodstva za Srbiju i u siječnju 1944. godine.¹¹²⁾

Pri formiranju Mačvanskog NOP odreda, PK KPJ za Srbiju 2. veljače 1944. izvješten je i o vezama za koje se ukazivalo da su od prvorazrednog značenja za razvitak Odreda. Sa PK kurirska veza održavana je zaobilazno preko Majevice i Srijema i direktno. Jedan kurirski kanal je bio rezervni. Tako, za provalu i hapšenja, uvijek je bilo moguće da se aktivira rezervni kanal. Stoga i u teškim uvjetima održavan je kontinuitet kurirskih veza sa Pokrajinskim komitetom.¹¹³⁾

Od početka ožujka 1944. a u skladu sa planom za prenošenje borbenih aktivnosti u Srbiju, VŠ je iz Drvara uputio grupu rukovodilaca sa radio-uredajima i odgovarajućim stručnim osobljem. Kada se sredinom ožujka pristupilo ostvarenju zamisli VŠ, sa šireg prostora istočne Bosne i Sandžaka (Goražde-Foča-Rudo-Prijepolje) svoje operacije usmjerila je Udarma grupa (2. proleterska i 5. krajiška) divizija. Cilj joj je bio da prodre preko Kopaonika u Jablanicu i Toplicu, te stvori osnovicu za naknadne operacije snaga NOV i POJ prema istočnoj Srbiji, Šumadiji, Kosovu i Makedoniji. U borbama od 15. ožujka do 20. svibnja (na području od Priboja do Kosjerića, te od Priboja do Ušća i Kaona) jedinice 2. i 5. divizije (u čijim sastavima su bile i 1. šumadijska i 1. južnomoravska brigada postigle su ograničene uspjehe protiv snažnijih njemačkih i kolaboracionističkih grupacija, održavajući međusobne i veze sa VS NOV i POJ, odnosno i sa štabovima 2. i 3. korpusa, uz stalno poboljšavanje radio-veza i sve intenzivnije korišćenje većeg broja kurira.¹¹⁴⁾

U međuvremenu, članovi GŠ NOV i PO Srbije, sa prve dvije brigade, prebacili su se na oslobođena područja i u Šumadiji osnovana je 25. travnja 2. šumadijska brigada. Već ranije (12. ožujka) GŠ NOV i PO Srbije osnovao je Operativni štab južnomoravskih brigada (2. do 6. i 9. brigada i 1. južnomoravski NOP odred). Pošto je u proljeće na jugu Srbije borbama proširena slobodna teritorija, uz jednovremeni proces snažnijeg razvika oslobodilačke borbe na Kosovu (12. svibnja osnovana je Kosovska brigada) i intenziviranje veza sa Makedonijom, GŠ NOV i PO Srbije osnovao je deset novih brigada (10. do 19. brigade). One su, sa ranije formiranim, ušle u sastav već prije pomenutih pet novoosnovanih (21. do 25) srpska divizija. S osloncem na predjele Jablanice i Toplice divizije su svoje borbene aktivnosti razvile prema Crnoj Gori, Vranju, rijeci Ibru i gradu Krusevcu, razbijajući bugarske okupacione snage i sastave medicinaca i četnika. U toku ovih procesa osnivanja novih jedinica i za njihovih borbenih aktivnosti intenziviran je proces razvika područnih, operativno-borbenih i međuveza zemaljskog (sa makedonskim, crnogorskim i istočnobosanskim predjelima) i oblasno-pokrajinskog (sa predjelima Sandžaka i Kosova i Metohije). Ipak, pretežno kurirskim vezama, jer nije postojalo tehničkih sredstava i stručnog osoblja da se usporredno formiraju organi veze u štabovima i prištapske jedinice za vezu u tolikom broju novoosnovanih jedinica NOV i POJ u Srbiji.¹¹⁵⁾

112) Zb. NOR-a, tom II, knj. 10, 182 i 188. Isto, tom II, knj. 12 i 4. Isto, tom II, knj. 12 i 242. bilješka 5 - odr. i Arhiv VIL, reg. brojevi 1/8-81, 1/11-81, 1/12-81, 2-8/1, 2/16-8/A. Svi iz k. 204, podaci su i o vezama na teritoriji pod kontrolom GŠ NOV i PO Srbije.

113) Zb. NOR-a, tom I, knj. 20, dok. 124, izvještaj Milke Mimic od 02. 02. 1944. o situaciji u sjeverozapadnoj Srbiji i o formiranju i početnim aktivnostima Mačvanskog NOP odreda.

114) Isto, tom I, knj. 7, dok. 38, 52, 61, 80, 81, 87, 89, 95, 96, 100, 156, 193, 194 i 198 daju niz podataka o korišćenju kurirskih i veza tehničkim sredstvima za potrebe 2. proleterske i 5. krajiške udarne divizije za izvođenja borbi njihovih jedinica od 08. 03. do 13. 05. 1944. godine.

115) Zb. NOR-a, tom I, knj. 20, dok. od 125 do 140, od 03. 02. do 15. 04. 1944. ukazuje da su za područne i operativne potpuche, uglavnom, korišćene kurirske veze po pravcima na većini i manjim razdaljinama. Iz izvještaja Kosovskog NOP odreda od 15.04. 1944. upućenog GŠ NOV i POS, saznaje se da su redovno slušane radio-vijesti; uspostavljani borbeni kontakti i kurirske veze sa 6. južnomoravskom brigadom i makedonskim sastavima; pristizali delegati viših rukovodstava (Svetozar Vukmanović Tempo, Mirko Perović, Milija Kovačević, i drugi) radi pomoći i usmjeravanja; ali da štabu odreda nije bilo poznato da li je nekoliko upućenih kurirskih grupa pristiglo u GŠ NOV i PO Srbije.

Tražilo se da to bude ostvareno prema formacijsko-organizacijskim uzorima u sastavima 2. proleterske i 5. udarne divizije, koje su već u znatnoj mjeri koristile radio-uređaje često i do štabova brigada, osiguravajući za te svrhe i telefonske i signalne veze.

Iz pisma KP KPJ za Srbiju od 18. travnja 1944. u kojem se njegovi članovi na terenu usmjeravaju da pristupe formiranju divizija od već postojećih i novih brigada, saznaju se i podaci o naporima radi ostvarivanja radio-veza. Naime, dio rukovodstava koji je pratio štabove 2. i 5. divizije uputio je, dijelu koji se nalazio u jugoistočnoj Srbiji, posebnog kurira sa pošljkom koja je sadržavala šifre i planove rada za uspostavljanje i održavanje radio-međuveza. Jer VS NOV i POJ ih je obavijestio da u predjelima Crne Trave (gdje su se nalazili drugi članovi PK odn. GS) treba da je pristigla jedna britanska vojna misija. Sa upućenim kristalom (za odgovarajuću valnu dužinu), preko radio-stanice misije, bilo bi moguće uspostaviti radio-međuveze. Ako misija nije tamo, odnosno ako ona ne bi pristala da posudi radio-stanicu, onda se daju uputi na koji način treba opraviti ranije dostavljenu radio-stanicu britanskog porijekla. Smatrajući da će pošljka stići do 20. travnja, bilo je zakazano uspostavljanje radio-veza za 25. travnja odnosno naknadno u određene dane, a zatim poslije uspostavljanja bio je predviđen planski rad. Za svaku sigurnost, u nepostojanju radio-veza, moraju se održavati i poboljšavati kurirske veze.^[16]

I nadalje, problem je bio u pribavljanju sredstava pa stoga i pri uspostavljanju radio-veza čak i u koliko se raspolagalo pojedinim radio-stanicama.^[17]

Po odluci Vrhovnog komandanta, u predjelima Berana (Ivangrada) u lipnju 1944. počela su prikupljati Operativna grupa (2, 5. i 17) divizija za nastupanje preko Ibra i Kopaonika u južnu Srbiju. Zatim u predjelima Pljevalja trebao se prikupiti 1. proleterski korpus, pa preko Lima i Zlatibora svoje operacije otpočeti u zapadnoj Srbiji. Istovremeno, iz rajona Zvenika bilo je predviđeno da 12. vojvodanski korpus forsira Drinu i da se prebaci u zapadnu Srbiju. Jednice 2. udarnog korpusa i Primorske operativne grupe trebale su da svojim borbenim aktivnostima doprinesu izvršenju zamisli Vrhovnog komandanta o prenošenju operacija predviđenih snaga NOV i POJ na područja Srbije. Radio i kurirskim vezama VS NOV i POJ (tada na otku Visu) usmjeravao je ostvarenje zamišljenih planova. Nijemci su poduzeli protumjere da unište snage kojima je izravno rukovodio GS NOV i PO Srbije, pa su od početka srpnja vođene teške borbe na područjima južne Srbije. Konačno, od 28. srpnja Operativna grupa divizija, snage 1. proleterskog korpusa i snage 12. udarnog korpusa suglasno ranijim planovima otpočele su prenošenje svojih borbenih aktivnosti na predviđena područja Srbije. Sa svim štabovima ovih grupacija VS NOV i POJ održavao je radio-veze, a iz radio-centara štabova grupacija održavane su radio-veze sa štabovima divi-

116) Isto, dok. 141, od 18.04. 1944. Arhiv CK KP Srbije reg. br. 251, dok. od 20. 10. 1943, u kojem se navodi daje član PK KPJ za Srbiju («Mihailo») otišao u Crnu Travu sa radio-stanicom, te je zatim tražio radio-inženjera za njenu opravku (pregorio transformator), o toj stanici bilo je riječi i u obavještenju PKod 18.04. 1944. godine. I iz drugih podataka saznaje se da su radio-stanice bile upućene (npr. 09. 10. 1943. navodi se daje VS uputio neke političke rukovodioce za Srbiju, koji su bili snabdjeveni radio-stanicom) ili su se pak nalazile na pojedinim područjima (primjerice, 12. 10. 1943. javljeno je da OK KPJ za Požarevac raspolaže nekom radio-stanicom) Srbije. Međutim, radio-veze nisu bile organizirane, pošto su stanice bile u kvaru, odn. nekompletne. OK KPS za Požarevac 21.04. 1944. javio je da ima radio-stanicu i radio-telegrafistu i da bi mogao uspostaviti radio-vezu sa PKodn. GS NOV i PO Srbije - ali veza nije ubrzo uspostavljena.

117) Arhiv CK KP Srbije, reg. br. 42 od 26.05. 1944, iz kojeg se saznaje daje Jastrebačkoj brigadi (jučer) upućena radio-stanica. OK KPS za Vranje 29. 05. 1944. javio je da treba; da oskopa i pohranjenu radio-stanicu, ali je to sada momentalno nemoguće; javiti Svetozaru Vukmanoviću Tempu da je njegov radio-telegrafist organizirao radio-stanicu (za neprijateljske ofenzive - p. a.), te daje otišao za Makedoniju. Nadalje «Bata» Vidoje Smilevski 02. 06. 1944. javio je da će nastojati što prije uspostaviti radio-vezu sa GS NOV i POS, čija radio-stanica neka nadalje sluša na valnoj dužini, a prema razmijenjenim radio-podacima.

zija, odnosno i brigada, a suglasno opremljenosti radio-stanicama i borbenim i drugim uvjetima.

Već 1. srpnja VŠ NOV i POJ uputio je svim operativnim štabovima radiogram u kojem ih usmjerava da zbog predviđanja široke razmjene radio-informacija i razvika radio-veza (zaključno sa bataljonima, artiljerijskim baterijama, te i za potrebe obavještajne i drugih službi), svi štabovi treba odmah da formiraju radio-telegrafske jedinice i izvještaju o broju kandidata-slušalaca.¹¹⁸⁾ Zatim 7. srpnja, radiogramom obavezao je sve štabove da jave da li imaju radio-veze sa podređenim jedinicama.¹¹⁹⁾

GŠ NOV i PO Srbije već tada imao je svoju radio-stanicu, ali je radio-veza sa VŠ bila nesigurna. Stoga, VŠ radiogramom od 8. srpnja upozorio je GŠ NOV i PO Srbije:... »Sa vašom stanicom nemoguće je raditi. Javite odmah tip stanice i frekvenciju vaših kristala. Javite ko se služi stanicom GŠ Srbije«.¹²⁰⁾ Da bi se poboljšao sistem radio-veza, 22. srpnja VŠ je naredio GŠH da hitno uputi 6 sposobnih radio-telegrafista u Bari, radi njihovog prebacivanja (avionom - p. a.) u Srbiju¹²¹⁾ i da za potrebe VŠ uputi prvim avionom 3 odlučna i pouzdana radio-telegrafista.¹²²⁾

Stanje pri GŠ NOV i PO Srbije bilo je već poboljšano (vidjeti shemu br. 21) a što se vidi iz radiograma VŠ od 23. srpnja, jer se ukazuje da njegova radio-stanica prenosi borbene izvještaje i da posređuje u odnosu na radio-veze sa GŠ NOV i PO Makedonije.¹²³⁾

Postoje privremeno nastupio prekid u radio-vezama sa štabom 1. proletarskog korpusa, a tome je VŠ 26. srpnja izvjestio Operativnu grupu divizija, no već 2. kolovoza obavijestio je ovu grupu da je radio-veza ponovo uspostavljena. O obimu i značenju radio-sobračaja za usmjeravanje štabova, čije su jedinice vodile borbene aktivnosti na područjima Srbije, postoji veći broj podataka, pošto je VŠ održavao intenzivne radio-veze sa štabovima svih grupacija.¹²⁴⁾ Dana 16. kolovoza VŠ radiogramom regulirao je da se posebnim kurir-padobrancem najhitnije pošalju šifre za 3. korpus, odn. i za 2. korpusa preko GŠ NOV i PO Srbije.¹²⁵⁾ Već 17. kolovoza Baza NOV i POJ u Bariju izvjestila je VŠ da su sinoć (16.08.1944.) za Srbiju transportirana 33 druga, daje preko GŠ NOV i PO Srbije padobrancem dostavljena šifra za 2. korpus, ali da nalog za 3. korpus (dostavljanje šifre) nije izvršen zbog neobavljenih svijetlosno-signalnih radnji, pa će se to izvršiti novim preljetom, čim bude moguće.¹²⁶⁾

Da bi se riješili problemi stručnog osoblja i poboljšao stupanj organiziranosti veza za predstojeće zadatke, VŠ NOV i POJ 24. kolovoza naredio je Bazi NOV i POJ u Bariju da odabere 80 najposobnijih stručnjaka i prebaci ih (avionom - p.a.) u Srbiju, kao kompletnu četu za vezu GŠ NOV i PO Srbije. Ubrzo to je izvršeno pristizanjem osoblja i kompletnih sredstava (radio, TT, signalnih), čime je četa za vezu GŠ NOV i PO Srbije bila spremna za ostvarivanje naknadno joj povjeravanih zadataka.¹²⁷⁾

118) Arhiv VII, reg. br. 33-2/1, k. 732, radiogram VŠ NOV i POJ od 01. 07. 1944. godine.

119) Isto, reg. br. 21—22/2, k. 394, radiogram VŠ NOV i POJ od 07. 07. 1944. godine.

120) Isto, reg. br. 9-16/1, k. 184, radiogram VŠ NOV i POJ od 08. 07. 1944. godine.

121) Isto, reg. br. 1-18/1, k. 119-4, radiogram VŠ NOV i POJ od 22. 07. 1944. godine.

122) Isto, reg. br. 1-19/1, k. 119-4, radiogram VŠ NOV i POJ od 22. 07. 1944. godine.

123) Isto, reg. br. 23-2/1, k. 184, radiogram VŠ NOV i POJ od 23. 07. 1944. godine.

124) Isto, reg. br. 3—1/2, k. 372 od 26. srpnja (»Kčeta već dva dana ne javlja se. Situacija kod njega teška.«) 1944. godine, odn. reg. br. 3-1/2, k. 372 od 2. kolovoza (»Sa Kočom imamo vezu«) 1944. godine. Isto, reg. br. 21-23/2, k. 394 od 9. srpnja (za 2. korpus); 21-39/2, k. 394 od 17. kolovoza (za 3. korpus); 1-53/10, k. 2125 od 21. kolovoza (za Bazu NOV i POJ u Bariju, a u vezi s slanjem šifre za 2. korpus, preko Staba 1. korpusa); 4-2/3, k. 28 od 29. kolovoza (za 1. proletarski korpus) 1944. godine. Ild.

125) Isto, reg. br. 1 —49/10, k. 2125, od 16. 08. 1944, radiogram VŠ NOV i POJ.

126) Isto, reg. br. 1-55/10, k. 2125, od 17. 08. 1944, radiogram VŠ NOV i POJ.

127) Isto, reg. br. 5-1/9, k. 27, od 24. 08. 1944, radiogram VŠ NOV i POJ.

Rukovodstvo NOP Srbije (PK odn. i GS NOV i PO Srbije, čiji članovi su obavljali političke i vojne dužnosti, najčešće terenski razdvojeni po dijelovima ili pojedinačno), u teškoj situaciji koja je u drugoj polovini 1943. i prvoj polovini 1944. postojala u Srbiji, nije bilo tehničkih i kadrovsko-stručnih mogućnosti da formira pri GS NOV i PO Srbije svoj poseban organ veze, a niti prištapsku jedinicu za vezu. Postojećim radio-stanicama i stručnim osobljem, bilo pri štabu 1. šumadijske brigade ili pak pri štabovima 2. i 5. divizije, odnosno i preko radio-stanica 3. i ponekad 2. korpusa, održavane su posebne radio-veze sa VŠ NOV i POJ. U odnosu na potčinjene novoosnovane brigade i divizije u Srbiji, mogućnosti njihovog usmjeravanja radio-vezama bile su veoma ograničene. Stoga, kurirske veze imale su veoma važno značenje. Inicijativama VS NOV i POJ, a i preko pristiglih savezničkih vojnih misija, ograničene količine radio-sredstava (uz upućene pojedine radio-telegrafiste) pristizale su i upotrebljene su za dopunske potrebe 2. i 5. divizije, a izuzetno i za neku od divizija ili brigada formiranih na teritoriji Srbije. No, još nije bilo moguće da se iz centra veze GS NOV i PO Srbije razvije sistem radio-veza sa štabovima divizija, a pogotovo na niže. Upućivanjem radio-sredstava i radio-telegrafista iz Barija u Srbiju, koncem srpnja, i pridolaskom Štaba 1. proletarskog korpusa, bilo je moguće zasnovati svestranije direktno radio-veze sa VŠ NOV i POJ i sistem radio-veza sa potčinjenim štabovima operativnih jedinica, koji su radio-veze razgranjavali dalje prema štabovima brigada. Zatim, uz postojanje prištapske čete za vezu i novoosnovanog organa za vezu, GS NOV i PO Srbije bio je u mogućnosti da u periodu priprema za završne operacije, a uz znatnu sovjetsku vojno-tehničku pomoć i u sredstvima veze za opremanje štabova i jedinica, usmjerava veze suglasno novim potrebama i zadacima.

Do tada, a uz mogućnost posrednih i neposrednih kontakata (preko delegata, kurira i na druge pogodne načine), rukovodstva NOP Srbije doprinosila su razviku oružane borbe na Kosovu i Metohiji, i u Sandžaku, te i ostvarivala raznovrsnu suradnju sa političkim i vojnim rukovodstvima Makedonije.

GS NOV I PO ZA KOSOVO I METOHIJU I JEDINICE

U travnju 1943. delegat CK KPJ i VŠ NOV i POJ Svetozar Vukmanović Tempo održao je savjetovanje sa rukovodiocima Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju, kada su riješavani i problemi područnih i međuveza sa centralnim i drugim rukovodstvima NOP. U odnosu na veze sa Makedonijom, 18. srpnja 1943. Tempo je usmjerio oblasno rukovodstvo da to ostvaruje: legalnim kuririma (3-4, stalno u pokretu) preko Tetova za Korču, jer će se on do 18. kolovoza 1943. nalaziti na granici Grčke i Makedonoje. Naknadno pak, od Korče i makedonskih četa ili pak preko Skoplja i Bitolja, odnosno po najpogodnijem pravcu. Javio je, također, da se radio-stanica šalje preko Ljume, čim stigne kurir.¹²⁸

U svojoj direktivi od 25. srpnja 1943. Oblasnom rukovodstvu, Tempo je iznio i upute za održavanje veza i neposredniju suradnju i sa rukovodstvima i jedinicama narodnooslobodilačkog pokreta Albanije, a na sektorima Ljume i Malešije.¹²⁹

Izvištajem od 08. kolovoza 1943. Tempo je izvijestio CK KPJ da još uvijek nije formirana GS NOV i PO za Kosovo i Metohiju (jedino je Fadil Hodža određen za komandanta GS te i o svojim prethodnim naporima za ostvarivanje svestranijih međuveza sa rukovodstvom NOP Grčke i Albanije, u odgovarajućoj mjeri sa predstavnicima KP Bugarske, kao i s tim u vezi riješavanim problemima u Makedoniji. U Albaniji, na ostvarivanju međuveza tada su djelovali Dušan Mu-

128) Zb. NOR-a, tom II, knj. 10, dok. 45 od 18. 07. 1943. godine.

129) Isto, dok. 53 od 25. 07. 1943. godine.

goša i Miladin Popović, nastojeći da se one razvijaju i svestranijom razmjernom kurira.^{130*}

Sva usmjeravanja do 11. kolovoza 1943. sažeta su, u odnosu na veze po upu- tima Tempa, za pravce prema Kosovu i Metohiji: preko Skoplja, a za što su bile poduzete mjere; preko Albanije kurirom indirektno (do Tirane pa u Korču) ili di- rektnije (za Korču); preko GS NOV i PO Makedonije, terenom do Kičeva, uz raz- njenu pošiljaka sa makedonskim jedinicama i rukovodstvima. S obzirom, daje Tempo predviđao da će kroz mjesec dana preko Kosova krenuti za Srbiju, oba- vjestio je da će poslati radio-stanicu, a da se do tada pribave dva akumulatora.¹³¹ Daljnja predviđanja bila su da će se i osnovani pravci kurirskih veza sa Kosova i Metohije usmjeravati prema Skoplju, a ilegalnim kanalima, uz pretpostavku da će u tome gradu privremeno boraviti drug Tempo, dok bi GS NOV i PO Make- donije sa slobodnog područja usmjeravao borbene aktivnosti svojih jedinica.¹³²

Za kapitulacije Italije i kasnije, sve intenzivnije razvijao se sistem područnih kurirskih veza na Kosovu i Metohiji, (vidjeti shemu br. 22) uz poboljšavanje ra- nije uspostavljenih međuveza, a sada i dopunskim naporima štabova i jedinica 2. udarnog korpusa. To je bilo usklađeno i sa naredjenjem delegata CK KPJ druga Tempa od 15. rujna 1943. kojim se usmjerio GS NOV i PO za Kosovo i Metohiju da formira operativne zone (Kosovo i za Metohiju) i NOP odrede (na područji- ma: Uroševac-Gnjilane; oko Prištine; K. Mitrovica-Vučitrn-Podujevo; Pri- zren-Dragoš-Sirinička Zupa-Suha Reka; Đakovica-Malesija; i Peć - Istok - Plav i Gusinje), te razvije odgovarajuće stručne službe u štabovima i za jedinice. Za veze, bilo je predviđeno da se održavaju kuririma i naoružanim patrolama kako one između struktura tako i one za suradnju. Kosovska OZ morala je organizirati suradnju sa područjem Vranja, Kumanova i Skopske Crne Gore, a Metohijska OZ sa makedonskim rukovodstvima i jedinicama ok.o Tetova.¹³³

Kada su od polovine rujna 1943. osnovani Prvi («Ramiz Sadiku») i Drugi («Boris Vukmirović») kosovski bataljoni, ulagani su i povećani napori da njegovi borci, uz borbene aktivnosti, doprinose i poboljšavanju sistema područnih veza, te i da se formiraju kurirski sastavi za održavanje veza između štabova bataljona i komandi četa i vodova.¹³⁴

U direktni Vrhovnog komandanta od 9. listopada 1943. upućenoj štabu 2. korpusa, ukazano je i na njegove obaveze u sve širem uspostavljanju i održava- nju veza sa Albanijom i Kosovom i Metohijom, a radi naknadnog ostvarivanja planiranih zadataka.¹³⁵

Pošto je do 23. listopada 1943. već raspolagao radio-stanicom, Tempo je u predjelu svog privremenog boravišta (Ljuma) u Albaniji obavijestio Vrhovnog komandanta, radiogramom upućenim radio-stanci štaba 2. udarnog korpusa, daje primio radio podatke za izravnu radio vezu sa VS NOV i POJ. Time je ost- varena posredna radio-veza sa VS odn. neposredna između Tempa i štaba 2. udarnog korpusa, a što je bilo i veoma značajno za ubrzanijekomuniciranje Tempa, a kurirskim vezama, sa GS NOV i PO za Kosovo i Metohiju.¹³⁶

Radio-telegrafist štaba 2. udarnog korpusa Pavle Božević, koji je radio-retranslaciju najhitnije i vrlo uspješno ostvarivao, 26. listopada 1943. ponovo je primio radio- gram od VS sa planom za neposredne radio-veze centralnog rukovodstva sa svo- jim delegatom Svetozarom Vukmanovićem Tempom. Komandant 2. udarnog

130) Isto, dok. 65 od 08. 08. 1943, str. 155 (za GS); odn. isto, dok 70 od 10. 08. 1943, bilješka 9 i 10, a za Mugošu i Popovića.

131) Isto, dok. 72 od 11. 08. 1943. godine.

132) Isto, dok. 99 od 25. 08. 1943. godine.

133) Isto, dok. 138 od 15. 09. 1943. godine.

134) Isto, dok. 161 od 02. 10. 1943. godine.

135) Isto, dok. 174 od 09. 10. 1943. godine.

136) Isto, dok. 201 od 23. 10. 1943. godine.

korpusa izvijestio je VŠ da su podaci prenijeti kurirom Tempu, koji primitak još nije potvrdio, te i da je Štab »uhvatio vezu« sa 5. krajiškom divizijom, čije su se jedinice tada borile na desnoj obali rijeke Lima.¹³⁷⁾

Već 28. listopada 1943. radio-stanica Tempa uspostavila je direktnu radio-vezu sa radio-stanicom VŠ, ali se primljeni radiogram nije mogao dešifrirati. Na intervenciju, Štab 2. korpusa obavijestio je VŠ da Tempo posjeduje šifru koju mu je uručio Ivan Milutinović, a da onu upućenu od VŠ preko štaba 2. korpusa, vjerovatno još nije primio. Naknadno, 30. listopada 1943. radiogramom Tempo je urgirao da mu štab 2. korpusa dostavi šifru za rad sa VŠ, pošto mu je već poznata nemogućnost dešifriranja njegove depеше od 28. listopada 1943. godine.¹³⁸⁾

Nadalje, sve do 10. prosinca 1943. vršila se retranslacija (odnosno tranzitiranje) Tempovih radiograma, angažiranjem Pavla Bojčevića pri štabu 2. korpusa, do VŠ NOV i POJ. Naknadno ne postoje slični radiogrami za duže vrijeme.¹³⁹⁾ U međuvremenu, 27. studenog 1943. radiogramom izvijesteno je da su jedinice novoosnovane 1. makedonsko-kosovske brigade (osnovana u Selu Slivovu 11. 11. 1943.) vodile uspješne borbe protiv Bugara u predjelima oko Kruševa. U njim sastavima za vezu nalazili su kuriri koji su upućivani po pravcima. Naime, na makedonskim i na kosovsko-metohijskim područjima kuriri tada nisu korišćeni po relejnom sistemu, ni za teritorijalne ni za operativne svrhe, a u smislu kako je to prakticirano u Sloveniji, dijelovima Hrvatske i u zapadnoj Bosni. Dana 1. veljače 1944. u svom radiogramu Vrhovni komandant naredio je štabu 2. korpusa da osigura prihvatanje partizanskih jedinica i rukovodstava NOP sa Kosova i Metohije, ukoliko se ne mogu održati na svom području. To je bio odgovor na raniju poruku-radiograma, preko štaba 2. korpusa, koji je Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju uputio CK KPJ 25. siječnja 1944.¹⁴⁰⁾

Retransliranje (prenošenje) Tempovih radiograma za radio-centar VŠ NOV i POJ, vršila je radio-stanica štaba 2. udarnog korpusa i nadalje, sve dok to nije ostvareno po direktnom radio-pravcu. Dvadeset prvog travnja 1944. Tempo je radiogramom direktnom radio-vezom obavijestio CK KPJ o pomoći koja se sa teritorije istočno od južne Morave pruža bugarskom oslobodilačkom pokretu.¹⁴¹⁾

Već prethodnog mjeseca on je sa dijelom GŠ NOV i PO Makedonije boravio u predjelima između Vranja i Kumanova, te nije bio u mogućnosti da češće kontaktira sa članovima GŠ NOV i PO za Kosovo i Metohiju. Pokrajinsko, odn. oblasno rukovodstvo svojim pismom od 28. ožujka 1944. zamolilo je CK KPJ da mu se uputi jedna radio-stanica, a za što je naknadno obaviješteno da se to ostvari preko štaba 2. udarnog korpusa, jer je momentalno nemoguće direktno dostaviti traženu radio-stanicu. Radio-sredstva za GŠ NOV i PO za Kosovo i Metohiju bila su neophodna, usklađeno sa procesom razvika onužane borbe. Naime: Malesijski NOPO preformiran je u bataljon, koji je svoje borbene aktivnosti izvodio na graničnom području između Metohije i Albanije; Kosovski NOP odred tada se borio na područjima južne Srbije i Makedonije; u travnju je formiran Kosov-

137) Isto, dok. 209 od 26. 10. 1943. godine.
138) Isto, dok. 221 od 29. 10. 1943. nedešifriranoj, Tempo je izvijestio VŠo svojim kurirskim vezama sa rukovodstvom KP Bugarske i Grčke, te i o privremenom prekidu radio-veza sa rukovodstvom NOP Albanije, pošto je »propalo« do tada 11 prikupljenih radio-stanica. Isto, dok. 223 od 30. 10. 1943. u odnosu na radiogram od toga dana.
139) Isto, tom II, knj. 11, dok. 9, 19, 57, 81, 86, 92 i 119 (posljednji radiogram od 10. 12. 1943).
140) Isto, tom II, knj. 12, dok. 5 od 01. 02. 1943. godine.
141) Isto, dok. 332 od 08. 03. 1943. retranslitiran Tempov radiogram, preko radio-stanice štaba 2. udarnog korpusa, za radio-centar Vrhovnog štaba odnosno za CK KPJ. Radiogramom između ostalog, bilo je javljeno da momentalno ne postoje veza sa grupom rukovodilaca Bugarske radničke partije (komunističke nacela sa Ivanom Blagojevićem) tada, grupa je bila pri Stručičko-dodelijskom NOP odredu, na Plackovici). Tempo i dio GŠ NOV i PO Makedonije nalazili su se na predjelima između Vranja i Kumanova. Isto, dok. 332 od 21. travnja 1944, a za izravne radio-veze Tempa sa radio-centrom VŠ NOV i POJ.

sko-metohijski bataljon, koji je 12. svibnja 1944. reorganiziran u Crnoj Travi; i ko-
načno na Karaorman planini formirana je 24.06. 1944. Prva kosovsko-metohijska
brigada — čime narastaju potrebe za sigurniji i efikasnijim vezama sa VŠ NOV
i POJ, za suradnju sa GŠ NOV i PO Srbije, Makedonije i sa Štabom 2. udarnog
korpusa, a također za usmjeravanje štabova potčinjenih jedinica. Po nekim sje-
ćanjima, GŠ NOV i PO za Kosovo i Metohiju je prvu radio-stanicu dobio u svib-
nju 1944. godine. Međutim, štab 2. udarnog korpusa kompletnu radio-stanicu
SCR-284 sa agregatom i sa 4 akumulatora isporučio je operativnom štabu (od
polovine 1944. tako se zvao raniji GŠ) za Kosovo i Metohiju tek 11. 11. 1944. go-
dine. No, sudionici zbivanja ukazuju daje sa Visa (a preko Barja) radio-stanica
za Operativni štab pristigla početkom jeseni 1944. godine.¹⁴²

Bez obzira što za duže vrijeme nije bilo moguće nabaviti primo-redajne ra-
dio-uređaje, vroma je karakterističan bio proces prenošenja podataka i obavješ-
tenja za potrebe oblasnog rukovodstva odn. GŠ NOV i PO za Kosovo i Metohiju.
Kurirskim vezama podaci su se stjecali u mjestu boravka delegata (CK KPJ odn.
i VŠ NOV i POJ) Svetozara Vukmanovića Tempa (dok je boravio u Ljumi, Korči,
i u sjedištu GŠ NOV i PO za Makedoniju) i predstavnika (Đušana Mugoše i Mi-
ladina Popovića) pri rukovodstvu NOP Albanije. Oni su ih radio-vezama posred-
no (preko radio-stanica pri štabu 2. udarnog korpusa) te i neposredno radiog-
ranima ili posebnim kuririma upućivali do centra veze VŠ NOV i POJ. No, pred-
stavnici oblasnih rukovodstava to su ostvarivali i razmjenom kurira po zaseb-
nim pravcima ne samo sa VŠ NOV i POJ, već i za druge svrhe.

O posebnim organima veze u štabovima i jedinicama veze snabdjevenim
tehničkim sredstvima, ne postoje podaci za period do jeseni 1944. godine. Do
tada, obrazovane kurirske grupe i pojedinci bili su nosioci razmjene pisanih i us-
menih podataka na svim nivoima. Iznimno, na slobodnim područjima privreme-
no su korišćene i telefonske veze po PTT dionicama, a uz doprinose ilegalaca u
okupiranim gradovima i naseljima i aktivista pri područnim komandama i NO
odborima.

GŠ NOV I PO ZA SANDŽAK

Ponovo je bio formiran GŠ NOV i PO za Sandžak rujna 1943. i do ožujka
1944., kada je rasformiran, bio je neposredno potčinjen VŠ NOV i POJ. Međutim,
pri objašnjavanju veza 2. udarnog korpusa navedeno je da se njegova operativna
nadležnost, a u odnosu na ovlašćenja za usklađivanje borbenih i s njima pove-
zanih aktivnosti, protezala i na sandžacka područja. Koncem 1943. i početkom
1944., slobodna područja Sandžaka, smanjena su na predio između Lima i Tare,
nadovezivala su se na slobodnu teritoriju Crne Gore, GŠ NOV i PO za Sandžak,
tada nije osnovao posebne organe i jedinice za vezu, a niti je pri svome štabu
imao na raspolaganje radio-stanicu. VŠ NOV i POJ je upućivao GŠ NOV i PO za
Sandžak sva naređenja-radiograme preko radio-centra štaba 2. udarnog korpu-
sa, odakle su prenošene najbližem štabu jedinice (npr. 3. udarne divizije) koji je

142) Arhiv VII, reg. br. 6/1-1, k. 394, akt Odsjeka za vezu 2. udarnog korpusa (Niko Manović
kojim Pavlu Jovčeviću, preko štaba 3. udarne divizije, upućuje: kompletnu radio-stanicu SCR-284, ag-
regat DC-250, i 4 akumulatora. Sa GŠ NOV i PO Kosova i Metohije radio-veze su se održavale preko
RC 2. udarnog korpusa i 3. divizije. A. Ganević, »Sjećanje«, u svom crtežu radio-veza sa Visa ne pri-
kazuje daje u drugoj polovini ljeta 1944. postojala direktna veza između VŠ i GŠ NOV i PO za Kosovo
i Metohiju. Nati Alijević, Dž. (Dževdet) Rusulbegović, R. (Rusi) Ljutvi i drugi, u svojim zapisima daju
niz drugih podataka o vezama na području Kosova i Metohije. P. (Pavao) Mrić, objavio je (4. stu-
denog 1980.) daje po završetku radio-telegrafskog tečaja (jeseni 1944.) u Visu, preko Barja avionom
bio upućen za Srbiju sa 8 kompleta r/s SCR-284; sa jednim kompletom stigao je u Op. štab za Kosovo
i Metohiju, pri kojemu je obavljao dužnost radio-telegrafiste i šefa radio-stanice. Prema prethodnoj
bilješci, vjerovamo je to bilo poslije 9. studenoga 1944. godine.

raspolagao radio-stanicom, ili pak preko kurira ili područnih telefonskih veza (npr. Pjevlja-Prijepolje), na odgovarajućim pravcima.

Cetvrti sandžacka brigada koja je osnovana 1. prosinca 1943. u Pjevljima, bila je pod komandom GŠ NOV i PO za Sandžak do 4. ožujka 1944. kada je ušla u sastav tada novoosnovane 37. sandžacke divizije.¹⁴³⁾ Naime, naredjenjem VŠ NOV i POJ od 21. 02. 1944. štabu 2. udarnog korpusa bilo je predviđeno njeno osnivanje na teritoriji Sandžaka, čija područja su uključena u sastav tada osnovane korpusne vojne oblasti (KVO 2. udarnog korpusa), čija komanda je nadalje regulirala uspostavljanje i održavanje sistema teritorijalnih veza.¹⁴⁴⁾ Do tada i kasnije postupno je razvijan i sistem veza operativnih jedinica, a inicijativama oficira za vezu štaba 37. divizije i novoosnovane divizije i jedinica za vezu pojedinih brigada.

GŠ NOV I PO MAKEDONIJE I JEDINICE

Već ranije postojeći Pokrajinski štab za Makedoniju, a od polovine ožujka 1943. kao GŠ NOV i PO Makedonije (GŠM) nadalje je usmjeravao razvitak NOP i oružane borbe preko 4 oblasna komiteta i 3 štabu operativne zone (OZM), koristeći se područnim i kurirskim vezama (vidjeti shemu br. 23) operativnih jedinica (NOP odreda i posebnih bataljona). Poslije kapitulacije Italije to je ostvarivano preko štabova operativnih zona, čija su se područja uglavnom poklapala sa onima na kojim je NOP usmjeravalo 5 oblasnih komiteta (1. Tetovo, Gostivar, Debar, Kičevo i Struga; 2. Bitolj, Kruševo, Prilep, Prespa i Ohrid; 3. Kavadarci, Negotino, Devdelija, Veles; 4. Štip, Strumica, Sveti Nikola, Radoviš, Kočani, Berovo, Pehčevo i Delčevo; 5. Skoplje, Kumanovo, Kratovo, Kriva Palanka i Preševo). Na području oblasnog komiteta za Štip i okolna naselja nije postojao (pokušaj od svibnja bio je neprijateljevim aktivnostima onemogućen) štab operativne zone (vidjeti shemu br. 24).

Ukazano je već daje po završenom savjetovanju sa oblasnim rukovodstvom Kosmeta, delegat CK KPJ i VŠ NOV i POJ Svetozar Vukmanović Tempo otputovao u Makedoniju, gdje se pri GŠ NOV i PO Makedonije nalazio, najvjerovatnije, od kraja travnja 1943., djelujući, suglasno ovlaštenjima, u policajnu daljnji razvitak NOP i oružane borbe. U djelokrugu njegove nadležnosti bilo je i uspostavljanje i razvijanje veza i odnosa sa predstavničkim rukovodstvima NOP Albanije i Grčke, te i sa pojedinim rukovodiocima Bugarske radničke partije (komunisti), odn. i predstavnika Kominterne. U objašnjenju veza Kosova i Metohije sa Makedonijom navedena je Tempova uloga i podatak daje od 23. 10. 1943. do 21. 04. 1944. radiograme upućene za VŠ NOV i POJ prenosila radio-stanica štaba 2. udarnog korpusa (slično njegov centar veza retranslirao je i kurirske pošiljke, ukoliko nisu upućivane direktno i posebnim kuririma), a naknadno daje to rađeno direktno. Stoga, taj proces odnosi se i na potrebe GŠ NOV i PO Makedonije, odnosno i za druge međuveze, te će se navesti samo nove pojedinosti.¹⁴⁵⁾

Svojim pismom za CK KP Makedonije od 25. srpnja 1943. Tempo je objasnio potrebu uspostavljanja suradnje između GŠ NOV i PO Makedonije i glavnih štabova NOV i PO Grčke i Albanije u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Bile su predviđene i međuveze, a suglasno njegovom ranijem (od početka ožujka 1943)

143) Zb. NOR-a, tom II, knj. 11, 3. radiogram od 1. studenoga 1943, kojim Vrhovni komandant obavještava štab 2. korpusa o imenovanju GŠ NOV i PO za Sandžak. Isto, dok. 180, od 05.01. 1944. naredjenje Vrhovnog komandanta štabu 2. korpusa NOV i POJ da formira GŠ NOV i POJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Navodi se i: »prema naredenju Cetvrtu sandžacku (brigadu - p. a.) možete podijeliti na mobilne jedinice.«

144) Arhiv VII, isto, dok. 82 od 21. 02. 1944. godine.

145) Arhiv VII, tom II, knj. 10, dok. 5, bilješka 2, u kojoj se ukazuje da je Tempo na Kosovu i Metohiji borovao u travnju 1943, a zatim se uputio u Makedoniju.

dogovoru sa zainteresiranim rukovodstvima NOP Grčke i Albanije. No, zamisao formiranja tzv. »Balkanskog štaba« nije ostvarena, a suglasno naknadnom direktivnom pismu Vrhovnog komandanta kojim je delegat Tempo usmjeren po pitanjima njegove nadležnosti za rad u Makedoniji.¹⁴⁶⁾

Prema izvještaju od 8. kolovoza 1943. ukazuje se: da su kanali kurirskih veza sa VŠ NOV i POJ bili posve nesigurni (nekoliko kratkih pisama neprijatelj se dočepao); daje u Makedoniji u posljednja tri-četiri mjeseca izvršen vidan napredak u razviku NOP i njegovih oružanih snaga; da su uspostavljeni predviđeni kontakti za suradnju (sa predstavnicima NOP Grčke i Albanije, te i Bugarske radničke partije-komunista); te da je, podnosioc izvještaja Svetozar Vukmanović Tempo, saopćio bugarskom delegatu (koji se u Skoplju nalazio po ovlastima Kominterne radi suradnje sa makedonskim komunistima) da više u Makedoniji nije potreban.¹⁴⁷⁾ Nakon dva dana Tempo je u izvještaju naglasio kakve su poteškoće sa kurirskim vezama na velike razdaljine i po raznim pravcima (preko Crne Gore, Albanije, Kosova i Metohije, odn. preko Srbije), te je predložio da se u nemogućnosti radio-veza u »uvijenoj formi« izvjesne poruke emitiraju i preko radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«.¹⁴⁸⁾

Smatrajući da će dio CK KPM i GŠ NOV i POM moći djelovati, privremeno, iz Skoplja, izviješteno je da je: jedna nabavljena radio-stanica spremna za upućivanje dijelu GŠ NOV i POM koji se nalazi na terenu; i da oko 10 radio-stanica upravo izrađuje Vasko, a za potrebe rukovodstava NOP Makedonije i Albanije. Time, mnogo bi se poboljšao sistem veza, i za operativne potrebe.¹⁴⁹⁾

Po kapitulaciji Italije, oslobođena teritorija u Makedoniji obuhvatila je nje-na sjeverozapadna područja (od ranije talijansko-bugarske demarkacione linije na istoku do puta Struga-Debar na zapadu, i od Gostivara na sjeveru do Bogunskog tjesnaca na jugu). Iz oslobođenog Kičevo, po kuriru pismom, 25. rujna Tempo je izvijestio OK KPI za vranjski okrug, između ostalog, daje u Albaniji stupio u kontakt sa britanskom vojnom misijom, koja bi željela da pomogne američkim zrakoplovcima koji su bili prisiljeni da se padobranima spuste u predjelima Crne Trave.¹⁵⁰⁾ Ali veze su se teško održavale a zahtjevi za efikasnijim vezama nisu se mogli realizirati. Prilivom dobrovoljaca i mobiliziranih postojeće jedinice brojno su ojačane i formirane nove. Šestog listopada 1943. Tempo je po kuriru uputio komandantu (majoru Mihailu Apostolskom) GŠM direktivu o ob-razovanju dve samostalne udarne grupe (prva za aktivnosti na prostoru Kičevo - Debar - Gostivar, a koju će sačinjavati Kičevski, Moravski i Kopački bataljon; druga na prostoru Debarca, čiju bi osnovu sačinjavao bataljon »Mirče Aceva« i naknadno formirane jedinice, sa posebnim štabovima, uz predviđanja da ove grupe prerastu u brigade.¹⁵¹⁾ Poduzimani su i napori za efikasnije operativne veze.

Borbenim aktivnostima makedonskih i jedinica sa Kosovsko-metohijskog područja nanošeni su neprijateljima sve osjetniji gubici. U jedinicama intenzivirana je upotreba kurira, ali su njihovi i napori terenskih kurira u održavanju me-

146) Arhiv VII, isto, dok. 52, Tempovo pismo od 25. 07. 1943. godine. Isto, dok. 43, od 21. 09. 1943, radiogram Vrhovnog komandanta upućen štabu 2. korpusa da obavijesti S. V. Tempa daje u postojećim uvjetima nepravilno stvarati Balkanski štab. Isto, dok. 172, od 09. 10. 1943, direktivno pismo vrhovnog komandanta drugu Titu, a u odnosu i na oportunist stvaranja Balkanskog štaba.

147) Arhiv VII, isto, dok. 65 od 08. 08. 1943. godine.

148) Arhiv VII, isto, dok. 70 od 10. 08. 1943. godine.

149) Arhiv VII, isto, dok. 99 od 25.08.1943, u kojem S. V. Tempo ukazuje da će na teren uputiti jednu radio-stanicu po Petru Čaevskom, te da: »Vasko (Petkovski - a ne Karangelovski, kako piše u odgovarajućoj bilješci) pravi druge stanice i ima izgleda da napravi jednu deset komada za rus i za Albanije«. Kasnije, navedeno je već u Albaniji je »propalo« 11 radio-stanica, ali se to najvjero-vatnije odnosi na novonabavljene, a ne one planirane za izradu. Isto, VII, 4, 72 dok. od 24. 05. 1944. pominje da su radio-veze za brigade uspostavljali Petru Čaevski Vrkam i Vasko Petkovski.

150) Arhiv VII, tom II, knj. 10, dok. 148, od 25.09.1943, pismo S. V. Tempa za Vasilija Smajevića.

151) Arhiv VII, isto, dok. 166 od 06. 10. 1943. godine.

duveza nailazili, na većim razdaljinama, na vrlo velike poteškoće. Stoga, Tempo je radiogramom od 27. listopada 1943. od VŠ NOV i POJ tražio upute za dalji rad i predložio da se više podataka preko radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« emittira o uspjesima NOP Makedonije i posebno oružanim podvizima omladine. Ukazao je da mu nije poznato da li su primljeni njegovi izvještaji i materijali koje je kurirom uputio 8. listopada 1943. godine.¹⁵²⁾

Nesigurnost i sporost daljinskih kurirskih veza na dužim relacijama stvaralo je brojne probleme rukovodstvu NOP Makedonije, koje je ulagalo sve veće napore za njihovo preovladavanje. U tome je uspostavljeni radio-pravac sa štabom 2. korpusa ipak znatnije doprinio, barem u razmjeri najsvažetijih informacija i za prijem kraćih uputa, naređenja i obavještenja. Prema radiogramu od 3. studenog u kojem je član VŠ NOV i POJ, tada pri štabu 2. udarnog korpusa, Ivan Milutinović tražio podatke, Tempo je već ranije pismom od 29. listopada obavijestio da su uspostavljene veze sa CK BRP(k) u Arozi, ali je kurirska veza bila prespora. Radiogramom bilo je upozoreno da će toga dana CK KPJ otvorenim tekstom objaviti svoj proglas.¹⁵³⁾ Hitni izvještaji, bez obzira na obimnost sadržaja, također su predavani, te od strane Pavla Bojčevića primani i prenošeni za VŠ NOV i POJ. U jednom takvom izvještaju 5. studenog Vrhovni komandant je iscrpnije obavješten o vojno-političkoj situaciji u Makedoniji.¹⁵⁴⁾

I nadalje, pretežno radiogramom kraće sadržine, VŠ je GŠ NOV i POM dostavljao razne informacije i davao upute za rješavanje pojedinih problema. Uglavnom, može se zaključiti daje retransliranje ma koliko bilo komplicirano, bilo veoma uspješno sve do mogućnosti direktnih radio-veza. Tim putem i Vrhovni komandant je studenog 1943. obaviješten o uspješnim borbenim aktivnostima 1. makedonsko-kosovske brigade, koja je u Slivovu prethodno (11. 11. 1943.) bila osnovana od 4. već postojeća bataljona (»Mirče Acevo« i Kičevski; odn. »Ramiz Sadik« i »Boris Vukmirović«) i novoosnovane čete pratećih oruđa GŠ NOV i PO Makedonije.¹⁵⁵⁾

Ipak, radiogram od 30. studenog 1943. sa dostavljenim podacima o broju i imenima delegata iz Makedonije određenih za Drugo zasjedanje AVNOJ-a, stigao je prekasno, ali ne krivnjom radio-telegrafista, već zbog neprijateljevih aktivnosti, provala u Skoplju i drugih nepogodnih uvjeta. Tempo je u svom radiogramu od 15. studenog 1943. najavijestio da će naknadno dostaviti tražene podatke, a što nije bilo moguće pravovremeno prikupiti, pa je predlagano da će konačni spisak delegata biti radio-tegrafski dostavljen od 5. prosinca 1943. jer neke poznate ličnosti nisu uspjele preći na slobodna područja i stići na predviđeno mjesto.¹⁵⁶⁾ Radio-biltenom Tanjuga od 3. prosinca 1943. prenijeto je javnosti opširnije obavještenje o uspješnim aktivnostima NOV i POJ u Makedoniji, Bosni i Slavoniji, čime je, donekle, udovoljeno prijedlozima GŠ NOV i POM od 27. listopada 1943.¹⁵⁷⁾ Ubrzo, već 6. prosinca 1943. posebnim kurirom CK KPJ je uputio pismo GŠ NOV i PO Makedonije, naslovljeno na svog delegata Svetozara Vukmanovića Tempa, sa opširnim obrazloženjem po pitanju suradnje među narodnooslobodilačkim pokretima balkanskih naroda.¹⁵⁸⁾ Četiri dana kasnije VŠ NOP, POJ ra-

152) Arhiv VII, isto, dok. 215 od 27. 10. 1943. godine.

153) Arhiv VII, II, 12, dok. 9, od 03. 11. 1943. a u biljeski pod brojem 5 ukazuje se daje Tempovo obavještenje bilo poslano već 29. 10. 1943. godine. U dokumentu-radiogramu navodi se da će VŠ NOV i POJ otvorenim tekstom, radiotegrafski, predati proglas CK KPJ toga dana u 11.00 sati. Prerodno, postoje radiogram pravovremeno predat kao vrlo hitan (»DDD«), pretpostavljalo se da će ga GŠ NOV i POM primiti na svom radio-prijemniku.

154) Arhiv VII, isto, dok. 18, od 05. 11. 1943. radiogram-izvještaj druga Tempa, a čiji sadržaj je imao 116 šifriranih grupa brojeva.

155) Arhiv VII, isto, dok. 81 od 27. 11. 1943. godine.

156) Arhiv VII, isto, dok. 86, od 30. 11. 1943. uz dopunsko objašnjenje u biljeski br. 4.

157) Arhiv VII, isto, dok. 55 od 03. 12. 1943. godine.

158) Isto, dok. 105 od 06. 12. 1943. godine.

diogramom je obaviješten o početku njemačko-kvislinške ofenzive u Makedoniju, na prostoru Kičevo – Struga. Zatim nastupile su veće teškoće za tranzitiranje radio depeša i za održavanje kurirskih veza.¹⁵⁹⁾

Za početka neprijateljevih aktivnosti 20. prosinca 1943. u Fušatanima je formirana 2. makedonska brigada (od 1. i 2. bataljona 3. OZM i bugarskih vojnika-dobrovoljaca okupljenih u bataljonu »Hristo Botev«), a zatim 26. veljače 1944. u skladu sa razvitkom oružane borbe i 3. makedonska brigada (od bataljona »Jordan Nikolov«, »Hristijan Todorovski Karposh«, »Stevan Naumov«) te ubrzo i Kumanovski NOP odred. O tome, obnovom retransliranja proslijedeni su bili iscrpniji izvještaji, a također i o okolnosti da se rukovodstvo NOP Makedonije, zajedno sa 3. makedonskom brigadom, suglasno razviku borbene i druge situacije, početkom ožujka nalazilo na predjelima vranjskog okruga.¹⁶⁰⁾

Samo iz navedenih podataka, uz ukazivanje da su manje važni izostavljeni, može se sagledati koliko značenje je imalo radio-veza, usprkos nuždi retransliranja (odnosno tranzitiranja): za rukovođenje i obavješćavanje viših Štabova NOP. Pogotovo za GS NOV i POM, koji je bio najudaljeniji od Jajca i Drvara, privremenih sjedišta VS NOV i POJ, a koji je također bio prisiljen na česte promjene svog boravka, pri veoma nepovoljnim uvjetima.

Za rasplamsavanja oružane borbe i formiranja novih makedonskih jedinica poboljšavani su i sistemi teritorijalnih (legalnih i javnih) i operativnih veza. U datim okolnostima nepostojanja stručnog osoblja i velikog nedostatka tehničkih sredstava, najveća pažnja posvećivana je organiziranju i održavanju kurirskih veza, no i dalje kontinuiranim kretanjima grupa i pojedinačnih kurira. Iz pirinskih i jegejskih predjela kuriri su se kretali ka čvorištima veza, načelno pri oblasnim i drugim rukovodstvima i štabovima zona i operativno-taktičkih jedinica, odakle su pravci usmjeravani prema mjestu boravka GS NOV i PO Makedonije. Bez obzira što ne postoje brojniji pisani preostali dokumenti o razvijenosti i organiziranosti kurirskih veza, sve uspješniji proces razvitka oružane borbe i NOP u cjelini ukazuje da su makedonski kuriri tome mnogo doprinijeli.

U svom pismu od 11. prosinca 1943. kojeg je delegat Dobrovoje Radosavljević Bobi uputio Kuzmanu Josifovskom Pituu, daju se podaci o potrebama porijentiranja nekih kurirskih veza na teritorijama pojedinih OZM, te i proširivanja mreže za potrebe operativno-taktičkih jedinica.¹⁶¹⁾ Slične i druge podatke sadrži i Tempovo obavještenje koje je 5. veljače 1944. također upućeno Kuzmanu Josifovskom Pituu. U njemu predlaže mu i da će mu uputiti radio-stanicu preko Kumanovskog NOP odreda s tim da djeluje u Skoplju. Ako to nije moguće stanica će se uputiti za Jablanicu. Nadalje, moli ga da nabavi telefonski utikač (stecker) za telefonsku centralu i taster (radio-telegrafski).¹⁶²⁾ Sličnog karaktera, a za kurirske veze, su i podaci prema obavještenju-izvještaju od 28. ožujka, a u kojem se ukazuje kako je K. J. Pituu poginuo i kako ubuduće treba obratiti više pažnje na uspostavljanje novih kanala kurirskih veza iz okupiranih gradova i naselja prema punktovima i čvorištima veza na oslobođenim područjima.¹⁶³⁾

Prema ratnoj shemi organiziranosti radio-veza iz radio-centra VS NOV i POJ od travnja 1944. dakle iz Drvara, vidi se daje tada radio-stanica GS NOV i POM s njim održavala veze po zasebno-direktnom pravcu i onom retranslacionom.

159) Arhiv VII, isto, dok. 119 od 10. 12. 1943. godine. Arhiv CK SKJ, f. CK KPJ, reg. br. 18356, Titov radiogram upućen 23.02. 1944. godine Dimitrovi, sa sadržajem: »Šta Makedonijom je veza prekinuta već nekoliko dana i ništa nam nije poznato gdje se nalazi Ivanov (Blagoje) s drugima«.

160) Zb. NOR-a, tom II, knj. 12, dok. 121 od 04. 03. 1944. godine.

161) Arhiv CK SKJ, reg. br. 19040/II-5-5/43, dok. od 11. 12. 1943. godine.

162) Arhiv INI (Institut za nacionalna istorija), Skopje, dopis objavljen u tomu VII, knj. 3, kao dok. 11, udn. Zb. NOR-a, tom II, knj. 12, 57.

163) Zb. NOR-a, tom VII, knj. 3, dok. 40. Isto, tom II, knj. 12, 204, dok. od 28. 03. 1944. godine.

nom preko Štaba 2. udarnog korpusa.^{164*} Pretpostavka je da su tada pri GŠ NOV i POM postojale dvije radio-stanice, odnosno radio-centar, koji je naknadno imao mogućnosti za održavanje sve svestranijih radio-veza. Prema zahtjevu o nabavi telefonskog utikača, postojala je i centrala kao osnova žičanog centra na KM GŠ NOV i PO Makedonije.

Organizacijsko-formacijski, predviđeno je bilo da svaka OZ Makedonije treba da ima svog oficira za vezu, radi organiziranja veza na cijelom području zone, a sličan organ predviđen je pri svakom štabu, zaključno sa NOP odredom i bataljonom. Pri štabu svake brigade predviđene su čete za vezu, pri bataljonima vodovi za vezu, a pri svakoj komandi čete jedno odjeljenje za vezu (3—4 kurira pješaka ili konjanika). Radi veza s GŠ NOV i POM, u mjesto njegovog boravka svaki štab OZ upućivao bi po jednu kurirsku patrolu. U vrijeme razrade ovog puta (13. 08. 1943), nisu predviđena tehnička sredstva, pa zato niti stručno ljudstvo (radio-telegrafisti, telefonisti linjaši, signalisti) pri štabovima zona i nižim sastavima.^{165*}

Naknadno, upotrebljavana su zaplijenjena i na oslobođenim područjima za-tečena sredstva, te je i malobrojno raspoloživo stručno osoblje doprinosilo uspostavljanju i održavanju pojedinih pravaca telefonskih veza i onih pomoću sredstava za jednostavnu optičku signalizaciju. Kada su na teritoriju Makedonije pristigle savezničke vojne misije, nastojalo se da se štabovi zona i brigada opreme i radio-stanicama ili da barem koriste one s kojima su misije raspola-gale.¹⁶⁶

Ali privremenim rješenjima u očekivanju popune sredstvima i osposobljav-nja stručnog osoblja i kadrovima, nije bilo moguće razviti radio-veze s potčinje-nim štabovima, a često su i kurirske veze bile u dužim prekidima.^{167*} Kurirski saobraćaj bio je otežan na većim razdaljinama pošto nije bio organiziran terito-rijalni kurirsko-relejni sistem, već kontinuirano kretanje kurira od punktova do čvorišta i obratno.¹⁶⁸ Iskustva su ukazivala na potrebu uvođenja kurirsko-relej-nog sistema za terenske i operativne svrhe uz ulaganje napora da se čim prije otpočne sa osnivanjem stručnih organa i jedinica veze, radi organiziranja tele-fonskih i radio-veza za potrebe brigada. Sigurno je da je nedostatak stručnog osoblja i kadrova predstavljao najveći problem, a za njihovo školovanje i ospo-

164) Zb. NOR-a, tom II, knj. 12, 220. Isto, dok. 332, od 21. 04. 1944, radiogram koji je iz RC GŠ

NOV i POM neposredno prenijet RC VŠ NOV i tada u Dvornu.

165) Zb. NOR-a, tom VII, knj. 1, dok. 69 i 70 za punktove i jatake-kurire, kao i za oficire za vezu - odn. dok. 100 od 13. 08. 1943. za organizaciju veza (kurirskih) pri štabovima i u jedinicama ope-rativnih zona.

166) Zb. NOR-a, tom VII, knj. 4, dok. 62, od 24. 05. 1944, u kojem politički komesar GŠ NOV i POM Čvetko Uzunovski objašnjava daje razgovarao sa članovima britanske misije (koja je privre-meno dozvoljavala korišćenje njihove radio stanice za uspostavljanje i održavanje radio-veza sa ne-kim štabovima makedonskih jedinica) o upućivanju slične misije pri štabu 2. makedonske brigade, čijim pritizanjem bi se avionom dopremile i 3 radio-stanice. Zatim, da Vikam Petre Čajovski treba stalno »da sluša i da nas zove« (radio-stanicom - p. a.) i da treba javiti Vasku (Petkovskom) da nas sluša i zove po vremenu u kojem je on zakazao posljednji put. Upućujući ovakva obavještenja Do-brivoje Radosavljević instruktoru CK KPF pri GŠ NOV i POM, politički komesar GŠ NOV i POM, tada privremeno pri i. oblasnom komitetu (na sektoru Botun - Izvor), ukazivao je da su radio-veze od životnog pitanja i moli ga da upućene radiogramne za »gorev« (iz. za VŠ NOV i POJ) čim prije ot-premi.

167) Zb. NOR-a, isto, dok. 63, od 29. 05. 1944, u kojem Dobrivoje Radosavljević Bobi izvještava o borbanu 2. makedonske brigade (kod sela Radnja, Violetita i Poličista), te ukazuje »Nemamo vezu već 20 dana«. Pri takvom stanju, on je 3. oblasni komitet KPM usmjeravao da posreduje kako bi se problem veza čim prije riješio.

168) Zb. NOR-a, isto, dok. 87, od 04. 07. 1944, u kojem Vera Aceva, boraveći u kavaderskom kraju, ukazuje da nema veze sa rukovodstvom NOP u Prilepu, jer upućene kurire nitko nije sačekao. Također, da sa područja 3. oblasnog komiteta nije stigla kurirska patrola, te da zaplijenjene radio-aparate koriste za slušanje vijesti. Isto, dok. 90, od 10. 04. 1944., odn. i dok. 93 od 19. 07. 1943, ukazuju da su kurirske terenske međuveze i one usmjerene prema GŠ NOV i POM (tada na sektoru Kuma-novo-Kriva Palanka) bile spore, nesigurne i neredovite i da su se uspostavljale i održavale uz znatne poteškoće.

sobljavanje pri višim štabovima još nisu, sredinom ljeta 1944, postojali povoljni uvjeti.

Upravo, proces razvika oružane borbe u Makedoniji doprineo je formiranju (24. srpnja 1944. na planini Plačavici) 4. makedonske brigade, a ubrzo je u kolovozu i u prvoj polovini rujna mjeseca 1944. formirano još 9 (5. do 13) makedonskih brigada. Od ranije postojećih i novoosnovanih jedinica 25. 08. 1944. bila je formirana 41. makedonska divizija (2. 9. i 10. brigada), a poslije kapitulacije Bugarske 9. rujna 1944) osnovane su 42, 48, 49. i 50. divizija NOV i POJ, te još nekoliko brigada i samostalnih NOP odreda. Potrebe za tehničkim sredstvima i stručnim kadrovima bile su ogromne. Zaplijenjenim i iz pomoći pristiglim količinama uređaja i opreme djelimično su podmirivane potrebe jedinica i štabova, a na čitavoj oslobođenoj teritoriji ubrzano je obnavljan PTT sistem. Prilivom telefonista i linijaša razvijen je i sistem telefonskih veza operativnih jedinica, a prema rasporedu organa VŠ NOV i POJ u Makedoniju su počeli pristizati i radio-telegrafisti, sa odgovarajućim radio-stanicama.

Do tada, GŠ NOV i PO Makedonije je razradio povoljniju formacijsko-organizacijsku strukturu za štabove operativnih zona, divizija, brigada i nižih jedinica, predviđajući njome i jedinice za vezu, ma da ne i precizirana tehnička sredstva i opremu. U štabu operativne zone predviđen je odsjek za vezu (šef, referenti za radio i telefonske veze, te potreban broj kurira), a za pozadinu zone u njenom je Odsjeku za saobraćaj bio predviđen PTT referent. Već ranije, pri štabu svake zone predviđene su nedefinirane čete za vezu, koje nisu postojale do jeseni 1944. godine. U štabu svake divizije predviđen je oficir za vezu, a za divizijsku pozadinu referent za vezu, potčinjen načelniku štaba odn. političkom komesaru pozadinskog (tj. drugog) dijela komande divizije. Pretpostavka je bila da pri štabu divizije treba da postoji četa ili pak vod za vezu. Pri štabu svake brigade predviđen je vod za vezu (vodnik i delegat), sa tri telefonske desetine, od kojih svaka sa: desetarom, telefonistom i 3 linijaša; i prema broju bataljona odgovarajući broj telefonskih ekipa, sastavljenih od po jednog desetara, telefoniste i linijaša; i 2. posebne telefonske ekipe od kojih jedna za opsluživanje CTSt, a druga za dežurstvo pri telefonskim stanicama u štabu. Pri štabovima bataljona predviđeno je 6 kurira, a pri četama različiti broj kurira: po 3 u streljačkim, po 7 u minobacačkim i mitraljeskim; i po 3 pri komandama četa; a po 3 telefonista u protukolskim vodovima.¹⁶⁹⁾

Pošto radio-telegrafisti nisu prikazivani, sigurno je da su, ukoliko je neki štab raspolagao radio-stanicama, predstavljali zasebne grupe. Tako, bilo je dugo vremena i pri GŠ NOV i POM, sve do jeseni 1944, kada je bilo formirano njegovo odjeljenje za vezu, te i prištapska jedinica veze, mješovitog sastava.¹⁷⁰⁾ Vidjeti shemu br. 25.

Prvobitno zamišljeni formacijski organi i sastavi za vezu, štabova zona i nižih, samo su donekle odgovarali novim uvjetima od jeseni 1944. Stoga, formacijski i organizacijski pri svim štabovima i jedinicama GŠ NOV i PO Makedonije izvršeno je usklađivanje prema propisima organa VŠ NOV i POJ, suglasno najpovoljnijim rješenjima koja su već u praksi primjenjivana za ranije osnovane korpusne. Prethodno, trebalo je izvršiti materijalne pripreme i pripreme za popunu novih jedinica veze NOV i POM sa stručnim osobljem i komandnim kadrovima.

¹⁶⁹⁾ Završne operacije u Makedoniji, iz referata za Petu konferenciju KPJ, ispisi M. Četkovića za »Veze u Makedoniji«.

¹⁷⁰⁾ VE II izdanje, 3.219, gdje se ukazuje daje GŠNOV i PO Makedonije u 1944. između drugih odjeljenja imao i Odjeljenje za vezu. Zb. NOR-a tom VII, knj. 4, 163. dok. od 17. 11. 1944. iz kojeg se saznaje daje pri štabu Bregalničko-stručnog korpusa postojala četa za vezu, čiji je komandir bio Dimče Begimovski (potpis, tada Begimov), koji je kasnije bio šef odsjeka za materijalno-tehničko poslovanje Komande veza 8. armije. K. (Kiril) Tomevski, »Sjećanja«, L. Hadžipopovski, i drugi iznose podatke, djelimično, o razviku operativnih i teritorijalnih veza u Makedoniji za vrijeme NOB-a.

RAZVITAK VEZA DUŽ OBALE DO DESANTA NA DRVAR

POČETNI RAZVITAK VEZA MORNARICE NOV I POJ DO KONCA 1943. GODINE

Već do jeseni 1942. uspostavljeni i održavani pomorski kanali-praveći među-veza (otok-otok, te otok-obala i obratno) su se nadalje sve više širili i umnožavali duž istočnojadranskog otočkog i obalnog pojasa. Jer, sa otoka do skrivenih punktova u obalnim uvalama bilo je potrebno obavljati brojne prijevoze kurira i rukovodilaca, a također i veće grupe dobrovoljaca, koji su usmjeravani do štabova NOV i POJ ili komandi vojnih područja. Naknadno, brojni dalmatinski borci, popunjavali su sastave pri višim štabovima, te i jedinice GOG i pojedinih korpusa (vidjeti shemu br. 1).

U sastavu 4. OZIH osnovana (18. prosinca 1942.) Sekcija za Ratnu mornaricu, preko svojih organa (postaja - stanica u Podgori i Igranima, te partizanske čete odn. od 23. siječnja 1943. novoformiranog rukovodstva Mornaričkog odreda) usmjeravala je partizansko-borbene aktivnosti i kurirske prijevoze i kretanje u priobalnom i podbiokovskom području. Tada je već i duž cijele jugoslavenske obale i na otocima NOP bio u sve većem zamahu, a i zahvaljujući rasplamsavanju oružane borbe. U proljeće i ljeto partizanski pomorski promet i kurirski saobraćaj odvijali su se prema zamislima odgovarajućih rukovodstava.

Osmog, rujna 1943. neposredno pred kapitulaciju Italije, u Hrvatskom primorju je Štab mornarice primorsko-goranskog sektora. Ubrzo je bio preimenovan u Komandu mornarice NOV i POJ, odn. od 15. rujna sa središtem u Crikvenici u Komandu mornarice za Hrvatsko primorje i Istru. Rukovodstvo Komande 19. rujna je podnijelo komandantu 13. primorsko-goranske divizije NOV i POJ prijedlog o svojoj privremenoj organizaciji i formaciji, uz opću podjelu na sektore za Ratnu mornaricu i Pomorsku direkciju. U sastavu zajedničkog štaba predviđen je jedan oficir - radio-telegrafist-signalist (pomoćno osoblje: telefonisti i kuriri), koji će brinuti za rad štapske radio-stanice i usmjeravati izviđačke aktivnosti za tada 4 postojeće izvidno-signalne stanice (Omišalj i Baška na Krku, te po jedna na Cresu i Rabu), opremljene tehničkim sredstvima i pomoćnom opremom¹⁾ Glavni štab NOV i PO Hrvatske svojom naredbom od 24. rujna je ozvaničio postojanje Komande mornarice za Hrvatsko primorje i Istru, pa se iz njegovog obavještenja od 25. rujna saznaje da u sastavu ratno-mornaričkog dijela nove Komande postoji i sektor izvidničke službe²⁾ U izvještaju Komande od 28. rujna, obavještava se o radu izvidničkih stanica (Omišalj, Baška i Rab) i signalne službe u cjelini, te i o komandnoj radio-stanici u Novom Vinodolskom. Slijede-

1) Arhiv, reg. br. 1/1, k. 2020, dok. od 19. 09. 1943. godine.

2) Arhiv VII, reg. br. 21-2, k. 106, dok. od 24. 09. 1943. Isto, 40-2, k. 104A od 25. 09. 1943. godine.

čeg dana (29. rujna) GŠ NOV i POH je izdao naredbu o organizovanju i radu jedinica potčinjenih Komandi narodnooslobodilačke mornarice za Hrvatsko primorje i Istru. U njemu su i brojne pojedinosti za vezu u cjelini. Slično, regulirano je bilo zatim i drugim naknadnim mjerama GŠH i potčinjene mu mornaričke komande, a što se saznaje i po izvještajima mornaričkih štabova i jedinica.³⁾

U srednjoj Dalmaciji, s osnova ranijeg razvitka i zaplijene brojnog brodoglavja, osnovane su područne flotile (za pojedine otoke) i mornarički sastavi u priobalnim gradovima i naseljima. Pošto je slobodni Split tada bio pomorsko sjedište NOP 19. rujna u splitskoj luci je formiran štab Obalne komande, koji se do 25. rujna premjestio na otok Brač, odakle je 29. rujna izvjestio štab 4. OZH o formiranju Prve otočke brigade i preformiranju Obalne komande u Komandi flote naoružanih brodova. Organizirano su vršena transportiranja uz obiman kurirski saobraćaj, vojnziran je cjelokupan PTT sistem, te su poduzete bile za uspostavljanje i radio-veza pomoću postojećih i zaplijenjenih radio-sredstava. Štab obalne komande odnosno Komande flote naoružanih brodova, u situaciji nastaloj po prodoru Nijemaca u Split (od 26. do 27. rujna), odlučio je da osnuje posebnu Delegaciju NOV i POJ za uspostavljanje kontakata sa snagama zapadnih saveznika u oslobođenim obalnim gradovima južne Italije. Sa pisanim ovlaštenjem, Delegacija NOV i POJ 30. rujna parobrodom »Bakara« upućena je preko otoka Visa u Bari, radi uspostavljanja veza sa predstavnicima zapadnih saveznika.⁴⁾

U sjevernoj Dalmaciji, inicijativama GŠH i štaba 4. OZH, a po iskustvima već ostvarenog u Hrvatskom primorju i u srednjoj Dalmaciji, 25. rujna formirana je Obalna komanda kninskog sektora, koja je 5. listopada preimenovana u Komandu mornarice za sjevernodalmatinsku obalu i otoke. Usporedno, preduzimane su mjere prometno-kurirskog i izvidno-signalnog značaja, uz uspostavljanje PTT sistema na slobodnim područjima i nastojanja da se pomoću zaplijenjenih radio-stanica, po pristizanju traženih radio-telegrafista, uspostave i radio-veze sa radio-centrima 4. OZH i GŠ NOV i POH.⁵⁾

Jednovremeno sa ovakvim ostvarenjima za mornaričke sastave, GŠH i štab 4. OZH poduzimali su mjere, prema instrukcijama VŠ NOV i POJ, da se brojne novoosnovane brigade i NOP odredi na otocima i obali grupiraju u operativne sastave. Kada je u Livnu 7. listopada štab 4. OZH preformiran i osnovan štab 8. dalmatinskog korpusa, u njegovom sastavu nastavila je djelovanje i ranija Sekcija za Ratnu mornaricu. Novoosnovane 26. divizije, (u Podgori 7. listopada; njena 11. brigada bila je razmještena u Podbiokovlju, 12. brigada na srednjodalmatinskim otocima, a 13. brigada na Pelješcu i na Korčuli), 10. divizija 11. listopada u Parčićima 20. divizija (10. listopada u Marini) i obnovljena 9. dalmatinska divizija, zajedno sa brojnim NOP odredima, sačinjavali su 8. korpus NOV i POJ. Petar Gulanić oficir za vezu korpusa, osim osnivanja Sekcije za vezu, poduzeo je mjere da se razviju jedinice veze, a posebno pri štabovima i mornaričkim sastavima, te poboljšava pomorski promet i sistem PTT veza na slobodnim područjima. Pri štabovima divizija osnivaju se čete za vezu, nastoji se da brigadni vodovi za vezu prerastu u čete, a pri komandama područja i mjesta nastoji se da se angažiranjem stručnjaka obnove i prošire PTT sistem i pomorski promet.

»Radio-telegrafsko-signalni oficir« u sastavu Operativnog odsjeka mornaričkog sektora štaba Komande NO mornarice za Hrvatsko primorje i Istru usmjeravao je izviđačko-signalnu, telefonsko-telegrafsku i radiotelegrafsku i pomorsko-prometno kurirsku djelatnost. Sve po ranijim i najnovijim uputama Sekcije za vezu GŠH, koja ga je neposredno usmjeravala.⁶⁾

3) Zb. NOR-a, tom VIII, knj. 1, dok. 19, 21, 25. i 30.

4) Zb. NOR-a, isto, dok. 11, 14, 20, 22 i 27.

5) Zb. NOR-a, isto, dok. 22, 26, 29 i 34.

6) Zb. NOR-a, isto, dok. 30.

Oficir za vezu štaba kninskog sektora (odnosno 19. divizije) već 8. listopada je u izvješčaju štabu 4. OZH (tada 8. korpusa) konstatirao da ima dovoljno mornara, ali nema stručnjaka, odnosno radio-telegrafista, signalista i motorista. Naime, do tada su već bile uspostavljene pomorsko-prometne veze između otoka i otoka i obale motornim brodovima i čamcima na jedra i vesla, obnovljene PTT veze (između obale i o. Pašmana, pa dalje preko Ugljana za Sali na Dugom otoku, uz razgranjivanje veza), a tek su se poduzimale mjere za organiziranje izvidacko-signalnih i radio-veza. Na otoku Molatu (odnosno rtu Banister) i otočićima Bršćak i Sveti Mihovil bile su uspostavljene signalno-izvidne postaje, za koje se tražilo barem 3 heliografa i reflektor, a za komandnu radio-stanicu i iskusni radio-telegrafisti.⁷⁾

U srednjoj Dalmaciji, nakon njemačko-kolaboracionističkog prodora u Split i druga priobalna naselja, prestala su se koristiti podmorska kablovsko-telefonska veza između Dugog rata sa otokom Bračom. Međutim, i nadalje su funkcionisale veze između Šolte i Braća, Braća i Hvara (Zlatni rat kod Bole - Kabal na Hvaru), Hvara i Igrana, Hvara i Visa (Pelegrin - Pakleni otoci - Vis) kao i međuveze poluotok Pelješac - otok Korčula, i Lastovo - Sušac. Po otocima i između njih, kao i međuvezom Podbiokovlje - Hvar, strujao je intenzivan telefonski saobraćaj, uz dopunu veoma razgranatog prometa. Nešto iz plijena, a nešto izdavanjem iz PTT ustanova, štabovi operativnih i taktičkih pješadijskih i mornaričkih sastava, zaključno sa otočkim flotilama, zasnivali su materijalnu podlogu na razvitak veza, uz korišćenje za to posebnih telefonskih i signalnih sredstava.

Na otocima obnovljeno je djelovanje ranijih signalno-izvidnih stanica («Napoleon» na Hvaru; «Hum» i «Stončica» na Visu, te one na Braču, Korčuli i na Lastovu), uz postavljanje više novih osmatračkih (na Šolti, Braču, Hvaru, Korčuli, Pelješcu, Mljetu, Visu i Biševu) sa i bez posebnih signalnih uređaja, a telefonski povezanih sa područnim i CTSt komandi mjesta, radi kontrole obližnjeg mora i izvješćavanja o pomorskom i zračnom prometu. Za dopunu telefonskog i signalnog sistema, postojalo je svega nekoliko radio-stanica, odnosno onih pojedinih pri štabovima 26. divizije i njenih brigada, te i ona stacionirana na Lastovu (talijanska, veće snage). Štab obalne komande, odnosno Štab flote naoružanih brodova, kao i svi mornarički sastavi na otocima i obali, služili su se područno-teritorijalnim i sistemom veza Operativnih jedinica, dok su naoružani i svi transportni brodovi i leuti bili opremljeni jednostavnim pomagalinama (signalne zastave i zastave, platna, svjetiljke, trube, zvona) za optičku i zvučnu signalizaciju. Relativno, priliv stručnog osoblja bio je zadovoljavajući, ali još nisu postojali uvjeti da se ovo osoblje koristi za namjenske svrhe, jer je ono, uglavnom, bilo raspoređeno za boračke i rukovodilačke dužnosti pri područnim komandama i u sastavima operativnih i taktičkih jedinica.⁸⁾

U ovakvim okolnostima VŠ i POJ prethodno 18. listopada a konačno 24. listopada 1943. donio je svoju odluku da se privremeno u sastavu 8. korpusa NOV i POJ osnuje i dalje razvija Mornarica NOV i POJ. Njen novoformirani Štab, pored ostalih zadataka trebalo je da organizira i usmjerava veze za raznovrsne potrebe mornaričkih štabova i svih plovnih sastava na akvatorijumu istočnog Jadrana. Štab Mornarice NOV i POJ u svojim odlukama od 26. listopada odnosno 10. studenog regulirao organizovanje i djelokrug nadležnosti novopredviđenih šest štabova pomorsko-obalnih sektora (POS-ova), od Trsta do ušća Bojane. Pošto su slovensko-pomorski i crnogorski predjeli tada bili okupirani, štabovi za 1. i 6. POS nisu formirani. Reorganizovanjem i preformiranjem ranije postojećih

7) Zb. MOR-a, isto, dok. 34 odn. 29, za izvidno-signalne i osmatračke stanice i potrebe za tehničkim sredstvima veza.

8) V. (Vicko) Hraste, «Sjećanja», u odnosu na signalno-izvidne stanice, posebno «Napoleon», te i telefonske međuveze podmorskim kablovima, između otoka i otoka, te otoka i obale. V. (Vjekoslav) Milanović, «Sjećanja», u odnosu na četu za vezu 12. dalmatinske (1. otočke) brigade.

momaričkih komandi, organizovani su bili štabovi za 2. POS (kvarnerski, odnosno - hrvatsko-primorsko-istarski), 3. POS (zadarsko-šibenski, odnosno sjevernodalmatinski), 4. POS (splitiski, odnosno srednjodalmatinski) i 5. POS (peleški, odnosno južnodalmatinski, zvan od proljeća 1944. i lastovski prema naknadnom razmještau svog štaba). Organizacijsko-formacijskim predviđanjima, a u odnosu na veze, u štabovima i pri štabovima organi i jedinice trebalo je da strukturno budu slični: korpusi za Štab Mornarice NOV i POJ (skraćeno Štab MNOVJ), odnosno divizijama, za štabove POS-ova. No, razvitak organa i jedinica veza kretao se suglasno nastaloj borbenoj situaciji, te u tome sklopu i mogućnostima za rješavanje stručno-kadrovskih i materijalno-tehničkih problema.⁹¹

Zamišljen kao 1. odnosno naknadno 2. POS, njegov štab je u svom izvještaju od 29. listopada izvjestio GSH da se odvija redovan promet po kurirskim pravcima motornim brodovima i čamcima između obale - otoka i između otoka (Crikvenica - Šilo; Baska - Lopar; Rab - Smarga na Cresu; Rab - Lošinj i Rab - Lunj); da izvidne stanice (Rab, Baska, Omišalj i Mali Lošinj) dostavljaju izvještaje telefonski i preko kurira; da s otocima Cres i Lošinj ne postoje sa obale direktne telefonske veze; da su na obali kurirske veze razvijene; te moli da im se vrati ranije upućena radio-stanica ili pak dostavi druga pošto sada ne postoje mogućnosti za radio-veze između štabova 2. POS-a i GSH, odnosno i Štaba Mornarice NOVJ. Ubrzo, GSH odgovorio je da će uputiti 2. radio-stanice, a pošto su glomazne i slabo pokretljive, treba za njih pripremiti pogodno sklonište i osigurati uvjete pogona i one za punjenje akumulatora (na Lošnju), uz sve mjere za evakuiranje zbog očekivanja neprijateljevog desanta.¹⁰¹

Štabu 3. POS je u međuvremenu štab 19. divizije dodijelio radio-stanicu, no primarno bilo je da se na slobodnim otocima Kornata obnove postojeći i razgranaju novi pravci telefonskih veza, te proširi mreža izvidno-signalnih i osmatračkih stanica, pa i poduzmu odgovarajuće mjere za intenziviranje kurirskog prometa između otoka i njih sa punktovima na obali, gdje su ranije lokacije poremećene neprijateljevim aktivnostima.¹¹¹

Štab komande flote naoružanih brodova, potom 4. POS-a, sa sjedištem u Hvaru, do kraja listopada nastojao je da središe sistem pomorsko-kurirskih i telefonskih veza na slobodnim obalnim područjima i na otocima srednje Dalmacije od Rogoznice (kod Šibenika) do ušća Neretve, bez obzira na neprijateljeve garnizone (u Splitu, Omišu, Makarskoj i u Pločama). Uz reguliranje ribarenja i sveukupnog pomorskog prometa, poduzete su bile mjere da se već uspostavljene veze optičko-signalnim uređajima dopune i vezama za nove osmatračke stanice.¹²¹

Na Korčuli i Lastovu, s osloncem na zaplijenjena sredstva veze, otpočelo je središanje telefonskih veza 5. POS-a, uz nastojanja da se i pomorsko-kurirskim i signalnim vezama poboljša stanje na cijelom području (poluotok Pelješac, te otoci Korčula, Mljet, Sušac i Lastovo) i da se ostvari što šira suradnja sa 4. POS-om.¹³

Da bi regulirao uspostavljanje i održavanje signalnih veza na područjima svih POS-ova a što se u tadašnjim uvjetima smatralo za veoma važno pri nepostojanju radio-veza, Štab Mornarice NOVJ (razmješten u Hvaru) svojom naredbom od 31. listopada postavio je osnove signalno-izvidničke grane momaričkih

91) J. Vasiljević, Mornarica NOVJ, nd. 134-138, daje više podataka o formiranju Štaba Mornarice NOVJ i pojedinih POS-ova.

10) Zb. NOR-a VIII, dok. 46, 49 i 105.

11) Zb. NOR-a, isto, dok. 91 i 100, a u dok. 109 izvješteno daje tek 01. 12. 1943. primljena pogodna radio-stanica i da je uspostavljena radio-veza sa Štabom MNOVJ.

12) Zb. NOR-a, isto, dok. 35, 36 i 38 i 47 odnose se na stanje na otocima i poluotoku Pelješcu. V. Hrnste: »Šćućurje«, a u odnosu na tada aktivirane signalno-izvidne stanice.

13) Arhiv VII, reg. br. 17/1-4, k. 516, dok. od 10. 11. 1943. godine.

veza. Najvažnije u naredbi, bilo je da odmah: svi sektori okupe cjelokupno osoblje sa predsprenom signalnog smjera iz BJ mornarice, te organiziraju osnovne i dopunske tečajeve; korišćenjem stručnog osoblja i zatečenih sredstava obnove rad predratnih izvidno-signalnih stanica na svim svojim područjima (na otocima), uz dopunu mreže OSI (osmatračkih stanica), čime bi se poboljšala situacija veza i za otoke koji ne raspolažu drugim mogućnostima (radio i TT); opremanje stanica ostvaruje signalnim uređajima i pomagalicama, uz predviđanje žičanih i radio-veza; izvidnim stanicama i službi veza pridaje prioritarno značenje, te da odgovornost pretpostavlja i točno izvještavanje o poduzetim mjerama.¹⁴⁾ (Vidjeti shemu br. 26).

Odsjek za vezu (sa sekcijom za šifru Štaba Mornarice NOVJ usmjeravao je sve vrste veza tehničkim sredstvima (žičnim, optičko-signalnim i radio), a inicijativama šefa (Živka Čumbelića) i odgovarajućih referenata, duž cijele obale i na otocima, uz nastojanja da se čim prije ostvari njegov uput o izvodno-signalnoj grani. U sastavu Tehničkog odsjeka postojale su sekcije, čiji su se referenti brinuli za reguliranje pomorskog prometa (i kurirskog), a preko lučkih kapetanija, materijalno-tehničko snabdijevanje, te i opravke, a za što je bila predviđena posebna radiona, te u njoj i sekcija za opravku sredstava veze. Pri Štabu Mornarice NOVJ u osnivanju bilo je četa za vezu (telefonska) i radio-grupa. U štabovima POS-ova predviđen je referent za vezu (naj stručnije lice iz domena veza na teritoriji POS-a), koji su bili odgovorni za cjelokupnu organizaciju veza. Za uspješno djelovanje obavještajnih organa (od rajonskih obavještajnih centara - ROC, prema pokrajinskom odnosno oblasnom obavještajnom centru za Dalmaciju - POC) referent za vezu POS-a bio je obavezan osigurati vezu svim sredstvima, uključujući i radiostanice. U svemu, predviđena je suradnja sa organima za vezu od štaba 8. korpusa do zaključno komandira brigadnih prištapskih jedinica za vezu. Sve teritorijalne veze bile su u nadležnosti organa veza Štaba Mornarice NOVJ, odnosno štabova POS-ova. Tada, polovinom studenog 1943. stanje operativnih mornaričkih veza bilo je nezadovoljavajuće, zbog velikog porijekla opremljenosti radio-stanicama odgovarajuće snage i dometa; velikih teškoća za rješavanje problema pogona u pokretnim uvjetima; te nepostojanja dovoljnog broja specijalista i kadrova, a radi čega je predviđeno okupljanje postojećih, i školovanje dovoljnog broja novih signalista, telefonista i radiotelegrafista.

Svi mornarički štabovi tada su raspolagali sa svega 3 (pri Štabu Mornarice NOVJ, pri štabu 3. POS-a i na Lastovu) radio-stanice, ne računajući već navedene na području 2. POS-a. Navedeno je bilo da su brojni signalisti i radio-telegrafisti, sa predsprenom iz BJM, bili angažirani kao borci u jedinicama, te da ih treba čim prije okupiti u mornaričke sastave za vezu, pošto je u dogovoru sa savezničkim predstavnicima zaključeno da će pristizati radio i signalni uređaji iz fondova predviđenih za vojnu pomoć NOV i POJ. Sve teritorijalne PTT ustanove bile su militarizirane, inicijativama područnih i mornaričkih komandi, te su zadovoljivale potrebe, uz permanentni rad angažiranog osoblja. Radio-stanica Štaba Mornarice NOVJ po pravcima održavala je veze sa radio-stanicama štaba 8. korpusa, 26. divizije, i 5. POS-a, te i one sa Delegacijom NOV i POJ u Bariju. Sa radio-stanicom 3. POS-a, zbog njene slabe snage, nije tada uspostavljena radio-veza, a niti su još bili dostavljeni radio-podaci. Napokon, saznaje se da su pri štabovima POS-ova bile osnovane sekcije za vezu, čiji je rad usmjeravao Odsjek za vezu Štaba MNOVJ.¹⁵⁾

14) Zb. NOR-a, tom VII, knj. I, dok. 55 od 31. 10. 1943. godine.

15) Zb. NOR-a, isto, dok. 68 od 10. 11. 1943 i dok. 79 od 15. 11. 1943, za referentnu odn. šefa Sekcije za vezu 3. POS-a Antuna Babca A. (Andri) Čekić, »Sjecanje«, iznosi brojne podatke o razvoju veza MNOVJ, pa i one o pojedinim rukovodiocima iz sastava organa i jedinica veza.

Šef objedinjene savezničke misije pri VŠ NOV i POJ brigadir F. Maclean 12. listopada, posjetio je Korčulu, a potom i Hvar. Kasnije, u viške luke i u hvarsku sve češće su pristizali saveznički predstavnici borbenim čamcima. Sa štabovima 26. divizije i MNOVJ postupno je uspostavljena sve tješnja međusaveznička suradnja, a prema instrukcijama predstavnika VŠ NOV i POJ i Pokrajinskog komiteta odn. već tada Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju. IzBarijae 17. listopada u višku luku brodovima MNOVJ i savezničkim dopremljen prvi, a sutradan i jedan veći kontingent savezničke pomoći (između ostalog, i 6 radio-stanica srednje snage i dometa), a što je odmah upućeno višim štabovima NOV i POJ. Tada, bio je pristigao i šef delegacije NOV i POJ (dr. Sergeije Makiedo) iz Barija, sa jednim višim britanskim oficijom, te članovima pratnje. Oni su se, preko Podgore i Biokova, uputili i stigli u Jajce, sjedište VŠ NOV i POJ. U odnosu na pristizanje naknadnih većih količina pomoći, neophodnih za jedinice 8. korpusa i mornaričke sastave, tek su tada sklapani sveobuhvatniji preliminarni dogovori.¹⁶⁾

Do konca studenoga Nijemci su uspjeli da uspostave svoje slabije posade po mjestima na većini sjevernodalmatinskih otoka (Ugljanu, Pašmanu, Dugom otoku, Murteru) i prinudile osnovne snage 3. POS da se povuku na otok Vis (odatle su se početkom 1944. povratile na Dugi otok i Kornate, nadalje na svoja sigurna uporišta, pa i za pružanje pomoći dijelovima 2. POS-a). U međuvremenu, 4. POS otpočinje i sve više razvija svoje razgranate aktivnosti duž srednjeg Jadrana, a 5. POS duž dijela Južnog Jadrana, s osloncem na korčulanske luke. Štab 4. POS usmjeravao je svoje sastave, da s osloncem na hvarske i viške luke intenziviraju borbeni i druga prevoženja, kojima je ostvarivan i kurirski saobraćaj. Iz viških luka, također i u kurirsko-saobraćajnom pogledu, sve više se razmjenjivao promet sa južnotalijanskim lukama. Međutim, Nijemci su se pripremali da osvoje još slobodne dijelove obale i sve otoke, te su za to i svoje snage grupirale u Zadru, Šibeniku, Splitu i u luci Ploče.¹⁷⁾

Od 9. studenoga Nijemci su zauzeli otoke Veliki i Mali Drvenik, nakon dva dana i Pelješac, pa su se usmijerili prema Podbiokovlju. Za nekoliko narednih dana oni su prinudili Štab 26. divizije, 1. i 11. dalmatinsku brigadu i nekoliko NOP odreda da se noću 16/17. studenoga povuku na Hvar (djelomice na Brač), zajedno sa više tisuća izbjeglica. U Hvaru, predstavnici štabova 26. divizije i MNOVJ osnovali su Operativni štab za obranu još slobodnih otoka, tada po sektorima (Solta-Brač, Hvar-Vis, Korčula-Lastovo), a i s ciljem prihvata brojnih novih izbjeglica sa otoka i priobalja pod njemačkom kontrolom. Prodorom, Nijemci su presjekli glvni pravac (Livno-Aržano-Podgora-Hvar-Vis) dotura, evakuacije i kurirskih veza 8. korpusa, a u znatnoj mjeri onemogućili ili ugrozili pomorske prijevoze otočkih flotila, transportnih i naoružanih brodova 4. i 5. POS.

Već navedeni Operativni štab, koji je u Hvaru imao objedinjeni centar veze, donio je odluku o napuštanju Solte, Brača i Hvara, radi koncentriranja divizijskih i mornaričkih snaga, uz prijevoze i svih izbjeglica, na Vis. To je, uz ogromne napore svih rukovodstava i štabova, a posebno mornaričkih sastava, ostvareno već prvih dana 1944. godine. Do tada, prema instrukcijama VŠ NOV i POJ, pretežno radio-vezama i preko opunomoćenih delegata, u Bariju je Delegacija NOV i POJ sa savezničkim predstavnicima rješavala urgentne probleme pomoći u obrani, prihvata mnogoljudskih zbjegova, ranjenika i bolesnika te materijalne po-

16) J. Vasiljević, Mornarica NOVJ, 138, odn. 128-132. V. Huljić, Vis..., nd. 202-208, a u odnosu na uspostavljanje prvih veza sa saveznicima u južnoj Italiji.

Zb. NOB-a, tom VIII, knj. I, dok. 163, radiogram br. 23, od 19. 11. 1943, iz kojeg se vidi da je šef delegacije NOV i POJ iz Barija tražio od Štaba Mornarice NOVJ jednu radio-stanicu, koju tada nije mogao dobiti. Isto, radiogram br. 75, od 28. 11. 1943, izvještaj štaba Mornarice NOVJ upućen štabu 8. korpusa, iz kojeg se saznaje da »iskrcan je dio engleskih radio-stanica sa posadom na Hvaru i na Visu. U Hvar stigao general Maclean«.

17) Ovi i neki naknadno imjereni opći i drugi podaci su prema V. Huljić, Vis..., nd. 208-217 »Porast značenja otoka Visa do konca njemačke jesenje ofanzive«.

moći i snabdijevanja naoružanjem i tehnikom.¹⁸⁾ Među značajnijim sredstvima veze naknadno je primljena i kompletna radio-stanica veće snage, koju je RC Mornarice NOVJ odn. objedinjeni organ za Operativni štab, koristio za poboljšanje svojih veza sa RC VŠ, GSH i Štaba 8. korpusa, a također sa Delegacijom NOV i POJ u Bariju.¹⁹⁾

Otok Vis se užurbano utvrđivao, zbrinjavale su se izbjeglice i transportirane su, po četalonima, do južno-talijanskih luka, a usporedno su vođeni pregovori da se i saveznički dijelovi angažiraju radi odbijanja prijetće njemačke opasnosti. Uz napore i brojnih vezista (radio-telegrafista, telefonista, signalista i mornara) i za posebne prijevoze kurira i delegata, omogućavani su navedeni procesi. Uz dodatne podvige, rukovodioci za vezu su ostvarivali, angažovanjem jedinica i lokalnog stičnog osoblja, da se zasnije solidan sveobuhvatan sistem veza za obranu otoka i sve što je s tim bilo povezano. Intenzivirajući pomorski promet (materijalni i ljudski, posebno za zbrinjavanje ranjenika i izbjeglica) i veze na pravcu Vis-Bari, dijelovi 4. POS ulagali su i izvanredne napore da vožnjom noću uspostavlja i održavaju pravce iz viških luka do tajnih punktova u skrivenim uvalama Podbiokovlja, srednjodalmatinskih otoka, rogozničko-sibenskih predjela, te i one za izvršavanje posebnih borbenih zadataka. Za veću sigurnost toga, sa Visa su bile upućene posade sa radio-stanicama i razmještene (na Biokovu, oko Rogoznice, na Komatima) uz NOP odrede ili uz obavještajne centre, a radi održavanja veza i razmjene raznovrsnih podataka. Na otoku Visu je sve bilo poduzimano da se slučaj Korčule ne ponovi.²⁰⁾ Od VŠ NOV i POJ radiogramima, i na druge načine, urgirano je da se donese odluka o odsudnoj odbrani otoka Visa, a i uz angažiranje kopnenih i pomorskih dijelova savezničkih snaga. Vrhovni komandant maršal Tito je donio, takvu odluku a radiogramom je ona prenjeta 20. siječnja.²¹⁾ Međutim, i Nijemci, prema svojim planovima, nastojali su da snažnim kombiniranim pomorsko-zračnim desantom zauzmu otok Vis i unište obrambene snage. Mnogo šta je poremetilo njihove planove, no sigurno je da su im šanse bile realnije u početnim mjesecima 1944, a kasnije je to za njih bio i preveliki zalogaj.²²⁾

Za vrste veza (radio-telefonske, signalne), organe i jedinice u početnoj fazi razvitka Mornarice NOVJ do povlačenja na otok Vis (odn. pomorskih dijelova 4. a uglavnom i drugih POS-ova u viške luke) stvoreni su bili relativno solidni osnovi, a uz tijesnu suradnju sa organima i jedinicama veze 26. divizije. U Štabu Mornarice NOVJ formirana je Sekcija za vezu (sa šefom, i referentima za radio-telefonske, i signalne veze, a potom i za nastavnu problematiku) rukovodila je djelatnošću prištapske čete za vezu (telefonisti, te osoblje RC, koji je djelovao i za potrebe Operativnog Štaba odbrane) i usmjeravala referente za vezu POS-ova (ulagani su naponi za osnivanje sekcija), radi sistematskih rješetja po vezama duž obale i na otocima. Čete za vezu POS-ova, u procesu svog neprekidnog razvitka, pored radio i telefonskih veza, uspostavljale su i održavale mreže signalno-izvidničkih (sa sredstvima veza) i osmatračkih stanica. Referenti za pomorski promet, pak, u suradnji sa lučkim kapetanijama i područnim organima, regulirali su sve prijevoze i transportiranja, s tim da se u svim slučajevima i na svim

18) Zb. NOR-a, tom II, dok. 21 od 06. 11. 1943. godine.

19) Isto, dok. 38 od 19. 11. 1943. godine.

20) J. Vasiljević, Mornarica NOVJ, nd. 161-163; V. Hraste, »Sjećanja«. Zb. NOR-a tom VIII, knj. 1, dok. 127, od 18. 12. 1943. ukazuje da su se održavale optičko-signalne veze OSI: Vela Straža (Solta), Vidovica (Brač), Napoleon (Hvar) i Šumica (Vis). Zb. NOR-a, tom V, knj. 23, dok. 24 i 57 izvještaji i procjene o borbama na Korčuli, pa i za organizaciju i eksploitriranje veza.

21) J. Vasiljević, isto, nd 163-170, u odnosu na svisku dilemus i odluke.

22) V. Huijić, Vis, ..., nd. 206-217, gdje se ukazuje na razvitak zbrivanja i daju osnovne procjene tadašnjeg stanja.

pravcima osiguraju i ukrcaju kurira. Najveće napore, a s osnova više ljudstva i brodovlja kao i drugih sredstava, ulagali su organi i jedinice 4. POS.

Sa 1-2 radio-stanice, RC MNOVJ gotovo redovito je održavao veze sa: VS, GŠH, štabom 8. korpusa i 26 divizije (do dolaska u Hvar, odn. i na Visu). Delegacijom NOV i POJ u Bariju, bazom (u formiranju) u Monopoliju, RC POS-ova (po potrebi), te i sa isturenim obavještajnim centrima (po potrebi - Biokovo, Rogoznica, Kornati, itd.). Naknadno od početka 1944. Radio-veze su intenzivirane, pa se proširivao i broj korespondenata.

Rukovođenje vezama Mornarice NOV (u razvitku od jeseni 1943. do polovine 1944) prikazano je na shemi br. 26 i 27.

Usklađeno s razvitkom mornaričkih veza, posebno radio, prilagođivale su se, na Hvaru i na Visu, i radio-veze RC 26. divizije (na Visu, važio je sistem »radio-šutnjek, sve do izdavanja naredenja za borbeno aktiviranje). U tom smislu, to je važilo i za sve druge sastave (npr. 1. motorizirani divizion - 1. MTD - artiljerijske grupe 8. korpusa, i druge). Pridolazeći saveznički predstavnici, te i vojni i pomorski saveznički sastavi, već od početka siječnja 1944. održavali su razgranate radio-veze raznovrsnih namjena.

Sa ranijih osnova, CV 4. POS je od početka svog dolaska na Vis neprekidno usavršavao rad signalno-izvidničkih stanica (Hum i Turnić odn. Stončica, Mali Hum, Velika Glava, Host - na Visu; odn. Biševo, Lastovo, a naknadno, od konca proljeća 1944. i Palagruža), nastojeći da najvažnije snabdije sa radio-stanicama. One na Visu sve su bile i telefonski povezane. Osim za sigurnost plovidbe oko otoka, stanice na Humu, Biševu, Palagruži i Lastovu osiguravale su i plovidbu na pravcu viške luke - luke u južnoj Italiji i obratno.

POMORSKI PROMET I KURIRSKE VEZE DO POLOVINE 1944. GODINE

Po kapitulaciji Italije, već oko 20. rujna iz komiške i viške luke partizani-mornari su, do savezničkih snaga oslobođenih južnotalijanskih luka, prevezli oko 300 razoružanih Talijana i predali ih savezničkim predstavnicima, uspostavivši tako i neformalne prave kontakte.²³⁾ Razoružanih oko 3.000 Talijana u Splitu preuzeo je poseban konvoj, pod britanskim zapovjedništvom, i poslije 23. rujna prevezao ih do južnotalijanskih luka.²⁴⁾ Do tada i kasnije osnivane su otočke i priobalne Rotile naoružanih i transportnih brodova, a čije je plovljenje po borbenim i drugim zadacima bilo povezano i sa neprekidnim širenjem sve intenzivnijeg pomorskog kurirskog saobraćaja. Prvo, prema instrukcijama područnih organa i lučkih kapetanija, a prema planovima viših mornaričkih komandi (u Hrvatskom primorju, u sjevernoj i srednjoj, pa u južnoj Dalmaciji), a potom pomorsko-prometnih referenata. Iz Splita na Brač, pa u Hvar premjestila se Obalna odn. preimеноvana Komanda flote naoružanih brodova NOVJ, preformirana ubrzo u štab 4. POS.²⁵⁾ Ovaj štab bio je nadležan za sve mornaričke aktivnosti na akvatorijumu srednjeg Jadrana, a neposredno je bio usmjeren na Štaba Mornarice NOVJ.

Na Braču, pomenuta Komanda flote, u suglasnosti sa članovima PK KPH za Dalmaciju i OK KPH za srednjodalmatinsko područje, 29. rujna donijela je odluku da u južnu Italiju uputi delegaciju NOV i POJ, s ciljem da uspostavi vezu

23) Arhiv (AINRPD) u Splitu, k. 4 »Vis«, f. 3, zapisi-sjećanja, a u odnosu na stanje i zbivanja na otoku nakon razoružavanja talijanskih posada, polovinom rujna 1943. i kasnije. V. Hutjić, Vis..., 1949, te naknadno data objašnjenja organizatora prijevoza razoružanih Talijana u južnu Italiju.

24) J. Vasićević, Mornarica NOVJ, ml. 120-121.

25) Isto, 121-122.

sa savezničkim predstavnicima, a radi rješavanja vrlo važnih problema uoči nje-
mačkog desanta na otoke.²⁶¹

Iz viške luke, delegacija je parobrodom »Bakar« isplivala noću 1. listopada i sutradan uplovila u Bari. Prihvatili su je saveznički predstavnici, te osigurali i zbrinjavanje prve veće grupe pristiglih izbjeglica i teških ranjenika. Zatim, na-
stavljeni su preliminarni pregovori.²⁷¹ Znači, uspostavljeni su važni kontakti. U
Bariju, 29. listopada uspostavljeno je bilo zvanično predstavništvo delegacije
NOV i POJ, a od 7. prosinca u Monopoliju bila je osnovana Uprava baze Mor-
narice NOVJ. Naknadnim inicijativama delegacije NOV i POJ i pristiglih opuno-
moćenika VS NOV i POJ (pa i nižih štabova i političkih rukovodstava Dalmacije),
a s osloncem na otok Vis, ostvarivana su na južnotalijanskim područjima brojna
postignuća kroz međusavezničku suradnju NOP i anglo-američkih instanci. Ta-
koder, nastali su veoma pogodni uvjeti za održavanje trajnijeg veoma frekvent-
nog prometa i sigurnijih međuveza. Pristizanjem, pak, većih količina tehničkih
uredaja i opreme, pored naoružanja i ishrane, osiguravan je naknadni razvitak
veza prema suvremenijim osnovama. Na svakom brodu koji je plovio na pravcu
tzv. »pomorskog mosta« između viših i južnotalijanskih luka, bilo je i po neko-
liko kurira.

Nakon što su prva dva konvoja savezničkih i brodova Mornarice NOVJ sre-
dinom listopada pristigla u višku luku, a za dalje intenziviranjem prometa po
»pomorskom mostu«, stvarane su sve povoljnije mogućnosti. Da se osigura pro-
met, od njemačkih pomorskih i zračnih aktivnosti, u hvarskoj luci su, iz početka,
bazirali pojedinačni britanski borbeni čamci. Ubrzo potom, u komiškoj luci ba-
zirao je jedan takav odred. Radio-vezama sa pretpostavljenom komandom u jed-
noj od južnotalijanskih luka, odred je bio u mogućnosti da blagovremeno inter-
venira, a i da preko svojih predstavnika pri Štabu Mornarice NOVJ obavještava
0 mnogim važnim pojedinostima borbenog i drugog značaja.²⁸¹

U sistemu pomorskog prometa i kurirskih veza Mornarice NOVJ time je us-
postavljen veoma frekventni kanal, tzv. »pomorski most«, između otoka Visa i
južnotalijanskih luka. Kontinuirano, njime su ostvarivana vrlo frekventna dano-
noćna transportiranja i kurirski saobraćaj od ogromnog značaja za NOV i POJ
i NOP u cjelini. Iz ukupno prevezenih količina materijala i prosječnog broja ljudi
mogu se sagledati napori posade brodova Mornarice NOVJ (42 parobroda i ve-
ćih motornih brodova, uglavnom iz sastava 4. POS-a), a također savezničkih
mornara i brodara, kao pomoći njihovih zemalja za NOV i POJ i jugoslavensko
stanovništvo.^{29»}

Kao dopuna toga, a u odnosu na ostvarenja preko otoka Visa, ukazuje se da
je od 1. svibnja 1944. započelo korišćenje novozgrađenog, uz angažovanje savez-
ničkog stručnog osoblja i tehnike, viškog aerodroma. Na njemu je bazirala jedna
borbena eskadrila i posebna eskadrila za vezu avijacije NOV i POJ. Na aerodrom
spuštali su se i transportni saveznički avioni donoseći pomoć i odvozeći s njega
teške ranjenike i bolesnike. Uz ostala pomoćna i stalnija letilišta u unutrašnjosti

26) J. Vasiljević, Mornarica NOVJ, nd. 129 i 130-132 (prema Zb. NOR-a, tom VII, knj. 1, st.
76-77), objavio je čitav sadržaj pismovici koja je uručena dr. Sergiju Makiedu i inž. Adamu Armandi.
Na str. 130-132 autor opisuje druge pojedinosti, pa u bilješci 99 ukazuje šta je Ivo Lola Ribar 10. lis-
topada 1943. pisao Titu: »Sa najvećim zaprepaštenjem saznali smo danas iz izvještaja Obalne ko-
mande sa Brača da je ista, na svojoj ruku (podrieto autor), za vreme dok nije imala veze sa nama
(naše povlačenje od Splita dovede), poslala u Bari dva oficira za vezu«, od kojih je jedan Makiedo,
komesar Obalne komande i član KK KPJ Vis.«

27) V. Huijić, Vis..., nd. 203-204, sa izvodom iz dnevnika parobroda »Bakar« o plovidbi iz
viške do luke Bari.

28) J. Vasiljević, Mornarica NOVJ, nd. 138. V. Huijić, Vis..., 244-248.

29) J. Vasiljević, Mornarica NOVJ, nd. prilog 13a na str. 435-436, a u odnosu na parobrode i
motorne brodove koji su obavljali promet i održavali pomorske veze između viško-otočkih i južno-
talijanskih luka.

zemlje, mornarički i ostali sastavi NOV i POJ i saveznički doprinosili su da se sa viškog aerodroma sigurno odvija zračni promet, pa i za efikasnije obavljanje veoma značajnih kurirskih zadataka.³⁰⁾

Pomorski promet i veze u odnosu na jugoslavenske otoke i obalu (vidjeti shemu br. 28). Štab Mornarice NOV i POJ i posade brodova njenog 4. POS zasnovali su, s osloncem na otok Vis, u jedinstveni sistem do čvorišnih uporišta 5, 3. i 2. POS-a, čije su posade brodova i aktivisti-legalci razvijali unutarnje sektorske sisteme među otocima i do punktova na obali. U sklopu svog akvatorija pak, posade pojedinih brodova 4. POS promet i veze održavale su i sa punktovima u uvalama Podbiokovlja. Za održavanje veza između otoka Visa i Jugoslavenskih otoka i obala korišćeno je ukupno 142 raznovrsna plovila (motornih jedrenjaka, motornih barki, leuta, gajeta, svijećarica i čamaca) manje bruto tonaže (najveći broj nosivosti 54 vagona, a najmanji za prijevoz pojedinaca). Kao dopuna, pak, za te svrhe korišćena je i borbena operativa (svega, bez obzira na gubitke i prinove: 16 naoružanih brodova, 82 patrolna čamca, i 11 pomoćnih brodova) cjelokupnih efektiava Mornarice NOV i POJ.³¹⁾

U zimskim i proljećnim mjesecima 1944, kada su veze bile najrizičnije, osnovni pravci bili su prema sjeverozapadu; sjeveroistoku i jugoistoku; i prema sjeveru.³²⁾

Prema sjeverozapadu: Vis - Zirje - Kornati - Dugi otok, to jest sa 3. POS-om a preko njega i izravno sa 2. POS-om, načelno noću transportnim brodovima, uz pratnju naoružanih brodova, po sistemu konvoja. Od Dugog otoka odranjavale su se veze: preko Molata - Oliba i Silbe za otoke Kvarnera i Hrvatskog primorja; kroz Povljanski prolaz i Ljubačka vrata (tj. između obale i otoka Visa i Paga) do podvelebitskih uvala i draga; kroz prolaz Zdrelec (između Ugljana i Pašmana) prema uvalama i uvalicama na obali između Sukošana do Filip-Jakova; te sa svim sjevernim i sjeverozapadnim otocima (Sestrunj, Molat, Ist, i drugi) i jugoistočnim otočjem Kornata i otocima prema Pašmanu. Od čvorišta na Kornatu, odakle su bile dobre međuveze i sa Zirjem, promet je usmjeren prema otocima i otočićima i obali naspram Vranskom Jezeru. Sa Zirja, između bliskih otoka i otočića, najčešće su bile veze sa obalnim uvalama i lukama od Tribunja do Tirsnog.

Sistem pomorskog prometa i kurirskih veza na otočko-obalnom sjevernodalmatinskom i hrvatsko-primorskom području neprekidno je usavršavan. Kada su ljeti 1944. jedinice 2. POS-a bile u povoljnim mogućnostima, njihovi brodovi održavali su 8 područnih danonoćnih ili samo noćnih pravaca - ruta od glavnog centra veza štaba 2. POS-a do područnih čvorišta i punktova na otocima i obali. Točno, bili su pravci vremenski određeni, a znalo se koja su dnevna ili dnevno-noćna sidrišta.³³⁾ (Vidjeti shemu br. 29).

Prema sjeveroistoku: Vis - Šćedro - Neretljanski kanal - Zivogošće, odnosno, jugoistoku Vis - Lastovo - Mljet - dubrovačka i bliska područja. Promet i

30) V. Huijić, Vis..., nd. 249-252, odeljak »Viški aerodrom, saveznička i zračna baza NOV« a sa iscrpnijim podacima. U kolovozu 1944. iz Barja su, a iz sastava tamo tada postojeće sovjetske transportne grupe, pristigla 4 aviona tipa U-2. Naknadno, iz Zrakoplovstva NDH, na Vis su prebjegli piloti sa 2 aviona tipa »Bajman«. Od tih 6 aviona formirana je Eskadrila za veze VS NOV i POJ. Naknadnim prebegavanjem još 4 posade iz sastava Zrakoplovstva NDH, Eskadrila za veze ubrzo je imala 10 aviona.

31) J. Vasiljević, Mornarica NOVJ, nd, prilog 13b, str. 436*140, odn. i prilog 12, str. 431*34 u odnosu na nenaoružane i naoružane brodove koji su, a i sa kuririma, plovili od viških do drugih luka na otocima i duž istočnjadranske obale.

32) V. Huijić, Vis..., nd. 256-259.

33) Arhiv VII, reg. br. 40-1/1, k. 2066, dok. od 28. 08. 1944, štaba 2. POS-a sa pravcima-rutama i prema posebnom crtežu (v. i Zb. NOR-a, tom VII, knj. 3 i 40). Vidjeti shemu br. 34 i 35.

veze na ovim dijelovima akvatorijuma 4. i 5. POS-a omogućavali su borbene aktivnosti, dotur i evakuaciju, te ostvarivanje međupodručne i lokalno-otočke suradnje. Održavane su, prvih mjeseci posvuda a kasnije samo prema Podbiokovlju pretežno noću, uz pratnju naoružanih brodova, a često su organizirani i veći konvoji. Uvedeni prema potrebama, pravci - kanali su se vremenom ustalili i redovno održavali. Medustance u uvalama otoka Šćedra, koristile su se za odglašavanje prometa i veza prema uvalama Hvara, Korčule i Pelješca. Pravac Vis - Živogošće ostvarivanje i posredno, odnosno od Šćedra do Pitovske plaže (Za-vale) i Gromin dolca te preko otoka Hvara do uvala ispred Bogomolja, gdje su na punktovima očekivali kurire i grupe, te ih ribaricama i čamcima prevozili do podbiokovskih uvala. Izravni pomorski pravac Vis - Šćedro - Živogošće ili bliske uvale bio je osnovni za dotur i evakuaciju prema planovima Štaba 8. korpusa, a ujedno za razmjene rukovodilaca i kurira pri redovnim i izvanrednim kretanjima. Ovim pravcem svi organi i jedinice u priobalju od Splita do Ploča, te prostorno na velikoj dubini, ostvarivali su izravne i posredne kontakte sa rukovodstvom i štabovima na otoku Visu.

Štab 5. POS, u suradnji sa Štabom 4. POS, regulirao je promet i veze na svojoj akvatoriji: pod borbenim uvjetima u odnosu na Korčulu, Pelješac i Mljet, uz napore za ostvarivanje kontakata i veza na punktovima na obali od Stona prema Dubrovniku; a pod povoljnim uvjetima za Lastovo i Sušac, tj. slobodnim otocima.

U sklopu akvatorijuma 4. POS-a promet i veze sa otocima Šoltom, Bračom i Hvarom, tada njemačkim napadno-odskočnim uporištima, ali aktivnostima NOV i POJ i savezničkih dijelova sa otoka Visa svedenim na obrambeno značenje, bili su operativno-borbenog i općeg karaktera. Uglavnom, tamo ostavljeni brojno mali NOP odredi i ilegalna rukovodstva imali su dovoljno mogućnosti da izvanrednim i redovnim vezama (npr. preko Šćedra za Hvar, a iz Brača ilegalci bi se prebacivali na Hvar), kontaktiraju sa braniteljima Visa. Sa Visa prema Biševu, Svecu i Palagruži (od preuzimanja svetionika i otočja od konca proljeća 1944.) promet i veze održavali su se prema planu lučke kapetanije u Komiži, te izvanredno po potrebi.

Da bi se usmjeravanje dotura i evakuacije materijalnih potreba i kurirskih veza planski odvijalo, oblasna i područna dalmatinska rukovodstva već od jeseni 1943. izvršila su najpogodniji razmještaj komandi područja i mjesta, pri kojima su se nalazila čvorista i kurirske stanice (odn. provizorni centri veza) i prihvatilišta za izbjeglice. Okolnosti su bile takve da su pravci gravitirali prema Livnu odnosno Štabu 8. korpusa (kasnije u zaselcima Tičeva, na Dinari) sjedne strane, a s druge prema centrima na obali, zatim Braču, Hvaru, a koncem 1943. prema otoku Visu, gdje su se već bila razmjestila oblasna i pojedina područna rukovodstva Dalmacije. Početkom 1944. oblasna i neka područna rukovodstva bila su na otoku Visu, a štab 8. korpusa bio je u predjelima između Dalmacije i Bosne i Hercegovine. Iz korpusnog sektora ostvarivane su veze prema GŠH, VS i POJ i one za međukorpusnu suradnju, zatim sa svim komandama područja, od kojih su pravci uglavnom gravitirali prema otoku Visu. U Hrvatskom primorju 13. divizija ostvarivala je međupovezanost sa 2. POS, ovaj sa 3. POS, koji je prihvatao kanale-pravce iz centra veza 19. i 20. divizije, pa je sve objedinjavao i pomorskim prometom i vezama sa Visom u mnogome doprinio zbrinjavanju izbjeglica do Visa, odakle su upućivani u južnotalijanske luke.

Uz mornare, brodlare, zrakoplovce i borce NOV i POJ savezničkih dijelova za zbrinjavanje izbjeglica, za odvijanje prometa i posebno za održavanje veza znatne doprinose pružilo je i više tisuća kurira omladinaca i omladinke.

USAVRŠAVANJE VEZA MORNARICE NOVJ S OSLONCEM NA OTOK VIS

Sekcija za vezu (Tehničkog odsjeka) štaba 8. korpusa 1. prosinca 1943. stavila je svoj program rada prema kojemu ona mora: rukovoditi organiziranjem veza za teritorijalne i operativne potrebe; okupiti stručna lica, drugove i drugarice (drugarice osposobiti na PTT tečaju); inicirati formiranje sličnih sekcija pri komandama vojnih područja, odrediti referenta za vezu po štabovima divizija, formirati čete za vezu pri štabovima divizija i brigada i organizirati stručnu obuku; pozivati komandne stariješine iz četa za vezu na tečaj za vodnike i desetara vodova i odjeljenja za vezu i prikupiti podatke o stanju opreme za vezu i izvršiti, po potrebi, preraspodjelu odnosno i popune, prema zahtjevima za to upućenim GŠH i VŠ; organizirati radio-veze sa divizijama, te i kontrolnu radio-službu; formirati pri štabu korpusa i štabovima divizija pokretne telefonsko-mehaničarske radione, a po mogućnosti i radio-tehničke, pronalaženjem pogodnog stručnog osoblja. Organizacijsko-formacijski, ovo se odnosilo na Mornaricu NOVJ u cjelini, suglasno odgovarajućim strukturama.³⁴

Naknadnim reorganiziranjem, Sekcija za vezu je, polovinom siječnja 1944. bila u sastavu Prvog odjela štaba 8. korpusa, a u Drugom odjelu, u sastavu Saobraćajnog odsjeka, nalazili su se organi za usmjeravanje teritorijalnih veza. Ubrzo, prilagođavanja za korpusnu vojnu oblast bila su prema uputama VŠ odnosno GS NOV i POJ.³⁵

Saobraćajni odsjek štaba 8. korpusa razradio je pravilnik za organiziranje relejnih i telefonskih postaja stanica na teritoriji korpusa, a saglasno uputu GŠH od 25. prosinca 1943. i naredbi VŠ NOV i POJ od 9. ožujka 1944. Njime su bile detaljno regulirane dužnosti referenta za saobraćaj u pogledu PTT veza, oprema četa za vezu do oko 40 ljudi; opremljena materijalom i pomagalima; uređenje telefonskih stanica i dužnosti telefonista, organiziranje relejnih stanica i rad na njima. Bila je priložena skica rasporeda svih područnih stanica, za kretanje kurira od Visa do štaba 8. korpusa, uz naznačenje tada postojećih kanala veza u Dalmaciji. Posebnim uputom za otpremu pošiljaka, te priloženim mu obrascima knjiga stručne dokumentacije, bili su regulirani postupci pri uspostavljanju i održavanju kurirskih veza teritorijalnog sistema.³⁶

Korpusni i mornarički sastavi su početkom 1944. pri svojim štabovima raspolagali sa još nedovoljno popunjenim jedinicama za vezu, od četa (viši štabovi, te divizijski i brigadni) do vodova (pri štabovima nekih brigada, POS-ova, pa i divizion), odjeljenja (pri štabovima nekih brigada, te bataljona, artiljerijskih divizionu i komandi baterija) i grupa (pri pojedinim rukovodstvima) za veze. Za tehnička sredstva, jedinice su bile u fazi poboljšavanja snabdjevenosti, plijenom u borbama i pristizanjem prvih količina iz fondova savezničke pomoći. Štab 8. korpusa je održavao radio-veze sa svim divizijama (9, 19, 20. i 26). Južnodalmatinskom grupom NOP odreda, Trogirskim sektorom, Štabom Mornarice, GŠH, VŠ NOV i POJ, i Bazom NOV i POJ u Bariju. Kurirske veze, su pak sa svim potčinjenim štabovima, izuzev 9. i 20. divizije, održavane pod vrlo teškim uvjetima, kao posebno, upozoreno je da je organizacijsko i formacijsko stanje veze nepovoljno i da su štabovi dužni poduzimati mjere da se naredjenja i uputi ostvaruju. Radio-telegrafisti i štapski kuriri, kao posebne grupe, bili su u sastavima pratećih prištapskih sastava, telefonsko-signalne čete i vodovi nisu bili dovoljno definirani kao posebne stručne jedinice (brigadni vodovi za veze negdje su bili u tehničkim četama, a negdje su u četama za vezu bili i minerski vodovi). Divi-

34) Isto, reg. br. 3-1/8, k. 516A, dok. od 01. 12. 1943, sa potpisom šefa »Sekcije«, poručnika Guiana.

35) Isto, reg. br. 6-1/1, k. 517, dok. od 13. 01. 1944. Odnosno i naknadni uput GŠH, Arhiv VII, reg. br. 21-4/2, k. 517.

36) Isto, reg. br. 6/8 i 9-1, k. 1891 i 6/20-2, k. 1891-1, dok. od 03. 04. 1944. godine.

zijski referenti za vezu tek su poduzimali mjere, ovisno od napora rukovodilaca pojedinih štabova, da vezu osamostale i usmjere je prema snjericama programa Šekcije za vezu tehničkog odsjeka štaba 8 korpusa.³⁷⁾

Rukovodstva na Visu zalažući se za upornu obranu otoka, a uz angažiranje savezničkih dijelova (pješačkih, pomorskih, zrakoplovnih), konačno su 20. siječnja 1944. iz RC VŠ NOV i POJ primila radiogram, prema kojemu je Vrhovni komandant prijedlog odobrio.³⁸⁾ Otok Vis nadalje je pripreman da se odsudnom obranom onemoguće njemačke namjere o njegovom osvajanju.

Od konca siječnja pa postepeno do konca svibnja 1944. na otoku Visu su britanski i američki borbeni dijelovi dostigli jačinu od oko 2.000 vojnika i starješina. Bili su okupljeni u britansku »2. Special Service brigades« (sa tri »Command« sastava od po 444 komandosa), čiji je štab nosio i naziv »H.Q. (Hend Quarters) Adriatic Brigade, Forward Base, Island of Vis« (Štab jadranske brigade, isturena baza otok Vis); »USA Operations Groope« (Američka borbeni grupa, od 120 ren-džera - komandosa); britanske 4 protuzrakoplovne baterije, opremljene i rada-rima za navođenje i upravljanje vatrom, operativno-obaveštajni i centar veza; osoblje za izgradnju i održavanje aerodroma (sa radom od 1. svibnja); odred bor-benih čamaca, baziran u Komizi; te i u brojno manje sastave predstavničkog, snabdjevačko-kontrolnog, nastavnog i drugog značenja (npr. i »Psychological Warfare Branch Center« - Centar za psihološke djelatnosti).

Britanski sastavi i američka grupa raspolagali su brojnim suvremenim sredstvima veze, pogotovo radio-uređajima, s kojima su ostvarivali intenzivne veze sa pretpostavljenim im štabovima i sa savezničkim predstavnicima pri višim štabovima NOV i POJ, pa i sa svojim obavještajno-izviđačkim grupama (»Force 266«, »Jane«, »Armstrong« i druge) pri Operativnom štabu za Istru, i štabovima 2. 3. i 5. POS. Od još većeg značaja bilo je što je radio-vezama mogla biti brzo ostvarena pomorska i zračna podrška u obrani. U dobroj mjeri i suradnja u planiranju i izvođenju borbenih aktivnosti, s osloncem na otok Vis, protiv njemačkih garnizona na bliskim otocima i poluotoku Pelješcu, odnosno svuda duž jadrana, na moru i u zraku. Naime, na viškom aerodromu ljeti je bazirala i jedna eskadrila RAF (»Royal Air Forces«) koja je zatim preimenovana u 1. jugoslavensku eskad-rilu NOV i POJ. Saveznički komandosi, prevoženi svojim i brodovljem Morna-ricice NOV, samostalno i u suradnji sa jedinicama 26. divizije sudjelovali su već od konca siječnja pa dalje u desantnim prepadima i akcijama širih razmjera na neprijateljeve garnizone na Hvaru, Solu, Braču, Korčuli, Mljetu i na poluotoku Pelješcu.³⁹⁾ Takve aktivnosti osiguravane su, osim pomorsko-prometnih, i posebno organiziranim radio (telegrafskim i telefonskim) vezama za plovidbe i u bor-bama na otocima.

37) Zb. NOR-a, tom V, knj. 24, 104, dok. štaba 8. korpusa od 28. 02. 1944. o organizacijom stanju popunjenosti jedinica ljudstvom i opremom. Arhiv VII, reg. br. 4-1/8, k. 516A, dok. od 12. 12. 1943. štaba 20. divizije (komandant tada bio je potpukovnik Velimir Knežević a referent za vezu Nikola Trbović, iz kojeg se vidi daje pritački vod za vezu (19 telefonista, 1 TC, 7 TA i 12 km kabela) bio u fazi proširenja, da su se u okviru brigadnih pritačkih tehničkih vodova nalazila telefonska odjeljenja (6 telefonista, 2 TA i 1 km kabela, npr. za 8 dalm. brigada); te da su poduzete mjere da se »u« poboljšava. Arhiv VII, reg. br. 6-1/1, k. 526A, izvještaj od 25. 12. 1943. za jedinice za vezu 19. divizije: divizijski referent Dušan Starević, četa za vezu i tehnička radiona pri štabu divizije, a silone čete i pri štabovima svih brigada; organizirana stručna obuka i kratki tečajevi; u borbi poginulo 15 boraca i 2 drugarce iz jedinica za vezu.

38) Zb. NOR-a, tom VIII, knj. 1, dok. 162, izvodi iz knjige primljenih radiograma štaba Mornarice NOV od 12. 11. 1943. do 17. 01. 1944. godine. Isto, dok. 187, izvodi su iz knjige za period od 18. 01. do 1. 02. 1944. godine. Isto, dok. 188, izvodi iz knjige primljenih radiograma GS NOV i POJ od prosinca 1943. do 1. veljače 1944. Brojni radiogrami odnose se na dilemu o obrani otoka Visa, a u dok. 187 je i radiogram maršala Tita od 20. 01. 1944. Opširnije o sadržajima svih radiograma, a u odnosu na višku dilemu, vidjeti prema V. Huijić, Vis..., nd. 218-228, u sklopu sadržaja »kako je donijeta konačna odluka VŠ NOV i POJ o upornoj obrani otoka Visa«.

39) V. Huijić, Vis..., nd. 245-248, pod: »Saveznički dijelovi i njihova uloga«, odn. 249-253; »Viški aerodrom, saveznička i zračna baza NOV«.

Pošto su otpremljene izbjeglice (oko 40.000, u kontinuitetu) i teški ranjenici (preko 10.000, postupno), na Visu je koncem proljeća 1944. bilo stacionirano oko 25.000 ljudi. Pretežno boraca i pomoćnog osoblja. Nemačke prijetnje već su bile prevaziđene, jer je obrana bila konsolidirana.⁴⁰⁾

S obzirom daje Sekcija za vezu odn. ubrzo Odsjek za vezu Štaba Mornarice NOVJ bio stručnim kadrovima najpopunjeniji, a potčinjene mu jedinice sa radio-telegrafistima i signalistima, on je usmjeravao rješavanje područne problematike veze preko svoje štapske i čete za vezu 4. POS, uz doprinose svih drugih organa i jedinica veze. Naime, štab 26. divizije odredio je sektore obrane otoka 1., 11. i 12. dalmatinskoj brigadi, 3. prekomorsku rasporedio u rezervi po unutar-njim predjelima, te naredbom o obrani i proglašenju otoka ratnim garnizonom tačno predvidio razmještaj, ulogu i zadatke svih ostalih borbenih sastava, pa i savezničkih, ustanova i rukovodstava.

Suglasno ovakvim okolnostima, komandiri četa za vezu brigada regulirali su organizaciju svih vrsta operativno-tehničkih veza za borbene svrhe po planu sektorske obrane, a divizijski referent za vezu opće probleme dogovorno je rješavao sa Sekcijom za vezu Štaba Mornarice, čiji organi su surađivali sa organima veze savezničkog štaba. Centar veze Operativnog štaba, razmješten u naseljima u središnjici otoka, gdje su se nalazili i osnovni elementi centra veze savezničkog štaba, objedinjavao je ljudstvo i sredstva četa za vezu Mornarice i 26. divizije. Imao je organizirane sve vrste veza sa centrima i stanicama važnijih elemenata obrane, obilnim rukovodstvima, te sa centrom veze 4. POS-a. Njima su gravitirale signalne stanice, lučke i sve druge ustanove pomorskog značenja u Visu i Komizi, preko čijih mjesnih pošta je omogućavana telegrafska i telefonska veza sa organima područnog i viško otočkog lokalnog značenja.⁴¹⁾

Po otoku bila je isprepletana mreža telefonskih veza od preko 200 km poljskih teških i lakih jednožičnih i višežičnih kablova, računajući i ono što su postavili i koristili saveznički dijelovi. Organizacija žičanih i radio-veza (uz podatke o uključivanju u mrežu žičanih i radio-veza izvidno-signalnih stanica) obrane otoka Visa, a sa odgovarajućim elementima i detaljima, već koncem siječnja 1944. prevazilazila je sve ono što je do tada u praksi NOB ostvarivano za rukovođenje, obavješavanje i izvještavanje na bilo kojem sličnom mikrorajonu. (Viditi shemu br. 30). Postojao je radio-centar s velikim kapacitetom saobraćaja. U odgovarajućim uvjetima i okolnostima, radio-telegrafisti veoma su mnogo doprinijeli da politička i rukovodstva obrane mogu, koristeći se radio-vezama, uspješno izvršavati složene i teške zadatke. Štab MNO VJ iz RC jeo svim problemima neposredno izvještavao Vrhovni štab.⁴²⁾

Poboljšavanjem sistema obrane i jačanjem snaga, a uz priliv suvremenijih tehničkih sredstava, razvijao se i proces strukturalnog povećavanja i usavršavanja svih sastava veza, a i kao plod obuke i školovanja stručnog osoblja za 26. diviziju, artiljerijske i jedinice potčinjene Štabu Mornarice na otoku Visu. Apstrahirajući procese na otoku (pa i one u Školi za vezu VS NOV i POJ, već objašnjene), navodi se da je po naređenju Vrhovnog štaba i u južnotalijanskom gradiću Gravina (di Puglia) bio organiziran radio-telegrafski tečaj (predviden za oko 100 polaznika, a bilo je najavljeno da Mornarica NOVJ i 26. divizija upute oko 30 kan-

40) Isto, nd. 230 i dalje opširnija su obrazloženja raznovrsnog značenja o ulozi otoka Visa, a u odnosu na rješavanje raznovrsnih problema.

41) Isto, str. 253-268, te u knjizi priloženi odgovarajući crteži prema sadržaju teksta. Iz sjećanja za »Zbornik«, usporođenja su višena i neki podaci su interpretirani prema: K. Prihlović, A. Čecuk, (Radioveze OZN 8. korpusa) (Organi i jedinice veze RM NOVJ), V. Hrašč, 169. l. (Loro) Marčić, V. Milanović, S. Milošević, i drugi - no, uglavnom sažeci su u daljem tekstu iznijeti suglasno dokumentima iz Arhiva VII, odu Zb. NOR-a.

42) Arhiv VII, reg. br. 13/12-12, k. 2072, radiogram VS NOV i POJ od 08. 02. 1944, kojim se Štabu Mornarice NOVJ naređuje da ga neposredno obavještava o situaciji, pored onoga što redovno dostavlja Štabu 8. korpusa.

didata). U ožujku 1944. s pristizanjem kompletne 3. prekomorske brigade, 26. divizija je već znatnije bila popunjena stručnim osobljem i suvremenijom tehnikom veza. Računajući sve prethodno, te i ona ostvarenja za ljeta, divizija je početkom jeseni imala veoma sredeno stanje veza. Pa i u odnosu na stručno osoblje (849 boraca i rukovodioca, odnosno: 56 oficira, 61 podoficira i 732 borca - od toga 46 radio-telegrafista, 85 radiofonista, 221 telefonista, 215 linijaša, 45 signalista, 14 radio i TT mehaničara i električara, 7 šofera i motociklista, 64 kurira, 25 političkih komesara i delegata, a preostali su obavljali pomoćne dužnosti) i tehnička sredstva (50 radio-stanica, 7 agregata, 29 TC, telegraf, 173 TA, 204 km PTK-I, 2 optičko-signalna uređaja, te odgovarajuću opremu i pribor). Oprema je pretežno bila američko-britanskog porijekla (npr. za radio-stanice: 1 SET-22, 20 MK-I i II, 7 SCR-264A i SET-48 - a samo 10 TORN-Fu BI njemačkih, za rad radio-telefonijom), uz dopune iz plijena u akcijama na otocima i obali. Pošto se već za ljeto raspolagalo radiofonskim prijenosnim radio-stanicama, organizirane su bile i radiofonske veze između brigada i bataljona, a po potrebi između bataljona i pojedinih četa.⁴³⁾

Prvi HM divizion (a i slična dva u formiranju) artiljerijske grupe 8. korpusa, su sa dovoljno radio-telegrafskih i radiofonskih stanica, te telefonskih i signalnih sredstava, bili u mogućnosti da, prema instrukcijama divizionskih referenata za veze i ostvarenjima stručnog osoblja (vodovi pri štabovima, a odjeljenja pri komandama i OK baterija), organiziraju i održavaju svoje kompletne sisteme veza.⁴⁴⁾

Štab Morarice i štabovi 4. i 5. POS-a, u proljeće 1944. bili su popunjeni prema pregledu br. 12. I naknadno je oprema pristizala (koncem ljeta 1944. Morarica je raspolagala sa ukupno 39 radio-stanica, 33 TC, 148 TA i 610 km kabela, te brojnim drugim sredstvima) i raspoređivana u mornaričke sastave za vezu, koji su i stručnim ljudstvom bili popunjeni (početkom rujna 1944. sa ukupno 8 oficira, 16 podoficira i 348 boraca, odnosno 422 stručna lica) za organiziranje i eksploitriranje centara veze i izdvojenih stanica veza. Mornari-signalisti na naoružanim brodovima bili su u sastavima posada, a kuriri pri lučkim kapetanijama i sličnim ustanovama formacijski su pripadali područnim sastavima, bez obzira što su korišćeni i za pomorsko-kurirske veze. Štoga, broj za zadatke veza angažiranih u Morarici NOV i POJ obuhvatio je samo stručna lica u rukovodećim organima i u pristupskim i samostalnim četama i vodovima veze, a u čijem sklopu su bili i posade stalnih i povremeno lociranih izvidno-signalnih i osmatračkih stanica, za važnije konkretnije zadatke.⁴⁵⁾

43) Zb. NOR-a, tom V, knj. 33, dok. 96, str. 459, iz kojeg se saznaje da je na radio-telegrafskom tečaju pri Štabu 26. divizije bilo osposobljeno (do 26. rujna 1944) 14 radio-telegrafista, a sa su prethodno održavani i kraći tečajevi za ostalo stručno osoblje. Arhiv VII, reg. br. 1/3-10, k. 2125, radiogram od 01. 04. 1944, odn. 12/10-1, k. 2073, radiogram od 06. 04. 1944, u kojem se navode podaci o obučavanju kandidata za radio-telegrafiste na tečaju u Bariju odn. i u Vojno-školskom centru NOV i POJ u Gravini di Puglia. Arhiv VII, reg. br. 26-6/3, k. 119/11 izvještaj iz perioda operacija na obali, prikazuje stanje jedinica veze 8. dalmatinskog korpusa, a iz njega je prikazano stanje za 26. diviziju, radi uspoređivanja i lakšeg razumijevanja. Naime, za ovu diviziju raniji izvještaji o stanju ne postoje, a autori djela su, kao sudoniku zbivanja, opći podaci dobro poznati.

44) V. »Hulice«, Historija veza teške artiljerijske brigade 4. armije« (od Visa do Trsta), to je prikaz kojeg je napisao šef njenog Odsjeka za vezu u Posojni do 24. listopada 1945 (faksimil originala čuva se u Istoriskom kabinetu veza OS pri SCV u Beogradu). Arhiv VII, reg. br. 29-1/5, k. 517 ukazuje da su naknadno osnovane jedinice na dan 10. listopada 1944. imale sljedeće stanje: Brdski artiljerijski divizion, sa 4 baterije, 4 radio-telegrafista, 50 telefonista i 13 kurira. Artiljerijski divizion sa dvije baterije 4, 26, odn. 7. Haubički artiljerijski divizion 13/42, odn. 4. Protokolski divizion, sa 2 čete, nije imao radio-telegrafiste već 18 telefonista i 7 kurira. Arhiv VII, reg. br. 13-1/7, k. 517, stanje za artiljerijsku grupu 8. korpusa za 31. prosinac 1944. je sljedeće: 79 radio-stanica, 13 TC, 123 TA, 278 km kabela, 49 signalnih pištolja. Istovremeno, 26. divizija imala je 9 radio-stanica, 20 TC, 139 TA, 190 km kabela, 70 optičko-signalnih uređaja i svjetiljki, i 120 signalnih pištolja.

45) Usporediti prema pregledu br. 12, 13 i 14.

Osposobljavanje otpočelo je 15-dnevnim tečajem momaričkih signalista početkom studenoga 1943. u Veljoj Luci. Zatim, slični tečajevi, ali sa dužim trajanjem, kao i osnovni-signalni (za signaliste-telegrafiste) tečajevi (od 45 do 60 dana) održavani su pri važnijim izvidno-signalnim stanicama (npr. na Humu, na Visu), u Monopoliju u Italiji, i pri četi za vezu Štaba Mornarice i Štabova POS-ova uz organiziranje telefonskih, TI-građevinsko-lmjskih i tečajeva za PTT osoblje. Za školovanje i obuku signalista-stručnjaka, razrađivani su posebni uputi i pravila (npr. »Uput za službu osmatranja i veza«, »Privremeni uput za signalizaciju«, »Geografski riječnik«, »Rad na izvidnim stanicama«, i drugo), a kvalificirani stručnjaci redovno su obilazili stanice, te uz izvršavanje postavljenih im planskih zadataka kontrolirali njihov rad i potpomagali u usavršavanju posada. Pri četi za vezu Štaba Mornarice u zaselku Zenoj Glavi na Visu, radio-telegrafski tečaj sa 30 kandidata otpočeo je s radom 16. veljače a 29 osposobljenih, po završetku 21. lipnja 1944. u Visu (tečaj je u Vis preseljen 23. svibnja u višku »Češku vilu«) raspoređeno je u momaričke jedinice. Od 1. srpnja osposobljena su još 172 radio-telegrafista. Zatim je, a prema obostranim inicijativama VS NOV i POJ i Mornarice, a s osnova već postojećih uvjeta u »Češkoj vili« osposobljeno je još 250 radio-telegrafista u 9 usporednih klasa. (Ukupno je tako osposobljeno 452 radio-telegrafista). Škola Mornarice NOVJ, polovinom rujna 1944. preimenovana je u Školu za vezu VS NOV i POJ.⁴⁶⁾

Odsjek (sa više sekcija) za vezu Štaba Mornarice NOVJ, kao najviši organ za momaričke veze djelovao je, uz podršku rukovodstva tako da je mogao neposredno rukovoditi svojom četom za vezu i radio-tehničkom radionom, a preko istoimenih sekcija (odnosno odsjeka) u štabovima POS-ova usmjeravati teritorijalni i operativni sistem veza na otocima i u priobalnim naseljima. Šefovi sekcija-odsjeka bili su odgovorni referenti za vezu, u odnosu na rukovodstva, za čitaju Mornaricu, odnosno pojedine POS-ove. Načelno, šef Odsjeka za vezu Mornarice NOVJ bio je potčinjen šefu Odsjeka za vezu 8. korpusa NOV i POJ, a u odnosu na tada postojeće okolnosti. No, kao organ rada, izravno je bio potčinjen Odjeljenju za vezu VS NOV i POJ, a što je konačno ostvareno njegovim pristizanjem na otok Vis. Prema početnom bujnom stanju, ustvari mješoviti vodovi, pristizanjem sredstava i procenom osposobljavanja ljudstva prerasli su u čete za vezu. Četa za vezu Mornarice NOVJ razvijala je centar veze (radio, žični, i ekspediciju sa kurirskom grupom), koji je djelovao prema planovima Sekcije za vezu, u čijem sastavu su bili i šifrantski organi. U odnosu na organiziranje telefonskih veza na otoku Visu navodi se samo da su već u veljači 1944. mreže veze MNOVJ i 26. divizija bile sveobuhvatne (do srpnja 1944. samo mreža 4. POS-a iznosila je 121 km položenih telefonskih kablova i postavljenih 64 km bakar-silicijum žice). Vremenom jačala je i veza svih POS-ova, s tim što su njihovi sastavi za veze (vodovi, zatim čete za vezu) razvijali sektorske izvidno-signalne i osmatračke stanice. Radilo se na tome da važnije izvidno-signalne stanice (opremljene optičko-svjetlosnim telegrafskim uredajima, reflektorima, dvogledima, itd.) pored telefonskih, imaju i radio-veze. Stanica Hum na Visu imala je radio-veze (sa onom u Stončici, na Biševu i na Lastovu, zatim i sa Palagružom), a pomoću posebne CTSi i sa svim signalnim i osmatračkim stanicama na otoku Visu. Između stanica na Lastovu i one na otoku Sušcu, telefonska veza postojala je preko podmorskog kabela, što je korišćeno i za pojedine stanice na području 3. POS, a i uz kablovsko-viseće improvizacije za veze između otoka sa malim međusobnim razdaljinama.⁴⁷⁾

Od proljeća 1944. Radio-centar Mornarice NOVJ, a kao zajednički za rukovodstvo odbrane otoka, po pravcima održavao je radio-veze (usporediti po sh-

46) Usporediti prema pregledu br. 15.

47) Usporediti prema shemi br. 26.

mi broj 32), tada već sa dvije radio-stanice, sa radio-centrima: VŠ, GŠH, 8. korpusa, Baze u Monopoliju, Misije NOV i POJ u Bariju, 19. divizije; 26. divizije i Obilasnog komiteta KPH za Dalmaciju (»radio-sutnjav«, što je ostvarivano i u odnosu na viški aerodrom, te i druge korespondente na otoku, a posebno 4. i 5. POS).

2. i 3. POS; te radio-stanicama obavještajno-izviđačkih organa na Braču, Hvaru, Biokovu, kod Šibenika, te i sa ilegalcima u ustaško-domobranskom radio-centru u Splitu. Saveznički radio-izviđački organi vremenom su se razmjestili pri stacionima 2. POS (odale grupa kapetana Armstronga održavala je radio-veze s radio-stanicama; pri Operativnom štabu NOV i POH za Istru, na putu za Trst, na putu za Pulu, na Krku, na Istu, kod Jablanca, i oko Jurjeva; USA grupa s radio-stanicom na Krku; grupa »Force 266« britanskog kapetana Lorimera s radio-stanicom ispod Velebita u predjelima Starigrada); 3. POS (grupa »Janek« sa radio-stanicama na otoku Skardi); i od svihnja 5. POS (USA grupa, a sa svojim centrom na Visu). Štab 8. korpusa uspostavio je kontakte sa ilegalcima - aktivistima iz ustaško-domobranskog centra veze u Splitu, koji su radio-telegrafski prvo dostavljali podatke korpusu (radio-izviđačkoj stanici), a zatim su, povremeno, radili i sa radio-centrom Mornarice NOVJ. Do tada slično radila je i radio-stanica obavještajno-izviđačke grupe na Biokovu, a s ciljem ometanja radio-veza zrakoplovno-obavještajne mreže NDH, posebno radio-stanica u Mostaru i Sarajevu, održavajući i povremene »lažne« veze. Vidjeti već navedenu shemu br. 27. Iz sastava Mornarice, najposobniji radio-telegrafisti izdvojeni su i upućeni za potrebe radio-stanice Baza NOV i POJ u Bariju, a postepeno i za druge predstavničke organe NOP u inozemstvu. Uzimajući u obzir mogućnosti savezničkog radio-centra i njegovih podgrupa (artiljerijskih, zrakoplovnih, momaričkih) na otoku Visu, a pošto je suradnja bila osigurana, saznaje se daje Operativni štab za obranu otoka bio dobro obaviješten i daje mogao radio-putem izvijestavati i primiti upute i naređenja od viših štabova NOV i POJ. Organiziranjem redovnog slušanja radio-emisije »Slobodne Jugoslavije«, svi štabovi i jedinice NOV i POJ, kao i rukovodstva NOP, brzo i sigurno bile su obaviještene i o zbivanjima u zemlji i na svjetskim frontovima.⁴⁸

Jedinice 26. divizije i saveznički dijelovi, a koristeći se transportnim i ratnim brodovima Mornarice i savezničkih snaga, izvodili su prepadno-desantne i akcije širih razmjera na otocima (Šolti, Braču, Hvaru, Korčuli, Mljetu i poluotoku Pelješcu), odakle su primili podatke od ranije upućenih manjih izviđačkih dijelova, opremljenih radio-stanicama. Za prevoženje, komandanti desanata održavali su radio-veze sa radio-centrom na Visu, a često su i konvoji opremani radio-fonskim stanicama za međuveze. Izuzetno, naoružani brodovi, u pratnji konvoja ili kada su sami plovili pravcem prema 3. i 2. POS, ukrcavali su i radio-telegrafiste sa radio-stanicama za međuveze u plovidbi (sa Visom, odnosno jednim ili oba POS i radio-izviđačkim grupama). Zbog pomanjkanja radiofonskih stanica, naoružani brodovi nisu njima bili opremljeni, a još manje transportni. Stoga, suradnja na moru sa savezničkim borbenim plovilima i avionima u zraku, a na osnovi samo jednostavne zvučne i svjetlosne signalizacije, nije bila efikasna i u nekoliko navrata saveznički brodovi i avioni, stjecanjem nesporazumijevanja, nanijeli su štete i gubitke brodovima Mornarice NOVJ.⁴⁹

Sve ukupno uzevši, stanje veza na otoku Visu bio je koncem proljeća 1944. zaista solidno, a uz perspektive za njegovo usavršavanje, a i s osnova osposobljavanja stručnog osoblja i kadrova. Poslije desanta na Drvar, branioci otoka pripravno su dočekali pristizanje VŠ NOV i POJ.

48) Usporediti prema shemi br. 27.
49) V. Huijić, Vis..., nđ. 269-291, pod »Uloga otoka Visa u razbijanju njemačke prevlasti na Jadranu i napadne okolnosti s otoka«, daju se opširnije pojedinosti.

JAJCE, DRVAR I OTOK VIS - SREDIŠTA CENTRALNIH RUKOVODSTAVA

POSTIGNUĆA ZA BORAVKA U JAJCU (OD 25. 08. 1943. DO POČETKA 1944. GODINE)

Dan uoči pristizanja u Jajce (od 17. kolovoza 1943. u Jajce je ušao Janjski NOP odred 10. udarne divizije, a VS NOV i POJ pristigao je u grad 25. kolovoza) radiogramom je vrhovni komandant Josip Broz Tito naredio štabu 2. proleterske divizije (tada na prostoru Bijele Vode - Sahbegovići) da uspostavi vezu sa 17. NOU divizijom, koja je već stigla na planinu Ozren.¹ Istog dana VSje radio-vezama naredio štabu 1. proleterske divizije da jačim snagama drži dolinu gornjeg toka rijeke Vrbasa, te da pošalje »još danas vezu u Donji Vakuf«² za Koću Popovića i Mijalka Todorovića, koji su iz VS krenuli za Bugojno, gde se tada nalazio štab 1. proleterske divizije.^{2*}

Kada se 25. kolovoza VS razmjestio u Jajcu, u pravcu toga grada krenuo je kurir iz GS NOV i PO Makedonije, noseći opširno pismo povjerenika CK KPJ i Vrhovnog štaba Svetozara Vukmanovića Tempa u kojem, između ostaloga, on izveštava o načinu na koji su tamo organizovane kurirske teritorijalne i veze suradnje sa NOP-om Albanije, kao i o naporima koji se ulažu za organiziranje radio-veza.³¹

Iz Jajca 27. kolovoza drug Tito je radiogramom obavijestio štab 2. proleterske divizije o oslobodenju Bugojna i o odlasku 4. proleterske brigade sa Ozrena u sastav 2. proleterske divizije (njen štab tada se nalazio u Sotićima).⁴⁾ Sutradan pak, u pismu upućenom po kuriru GS NOV i PO Srbije radi što skorijeg formiranja brigada i divizija NOV i POJ na njegovoj teritoriji, između ostalog, Tito je naredio da se organizira: rušenje neprijateljevih saobraćajnica i veza; i ostvari što uža saradnja, a pomoću veza, sa štabovima u Makedoniji, Sandžaku, istočnoj Bosni i u Srijemu, radi planiranih operacija. Ukazao je da će VS nastojati da čim prije uspostavi radio-vezu sa GS NOV i PO Srbije.⁵⁾

Štabu 1. bosanskog korpusa, u svom obavještenju od 30. kolovoza, Tito je ukazao da o aktivnostima jedinica i o djelovanju na političkom planu dostavlja radio-izvještaje, navodeći u njima i izviđačko-obavještajne podatke. Istog dana kurirrom je uputio pismo štabu 2. bosanskog korpusa da bi njegove jedinice svoje borbene aktivnosti usmjerile protiv neprijateljevih komunikacija u dolini rijeke Une.⁶⁾ Prvog rujna sa četiri radiograma štabu 2. proleterske divizije naredeno je,

1) Zb. NOR-a, tom II, knj. 10, dok. 97 od 24. 08. 1943. godine.

2) Zb. NOR-a, isto, dok. 98 od 24. 08. 1943. godine.

3) Zb. NOR-a, isto, dok. 99 od 25. 08. 1943. godine.

4) Zb. NOR-a, isto, dok. 101 od 27. 08. 1943. godine.

5) Zb. NOR-a, isto, dok. 102 od 28. 08. 1943. godine.

6) Zb. NOR-a, isto, dok. 103 od 30. 08. 1943. godine.

između ostalog, da uspostavi vezu sa štabom 1. proleterske divizije, a 4. rujna naredeno je jedinicama da upute u Jajce kandidate za prvi tečaj Oficirske škole VŠ NOV i POJ, pa je u vezi s njihovim formiranjem naloženo štabu 2. bosanskog korpusa da do 14. rujna uputi i 1 TC, i TA i 3 km kabela.⁷⁾

Po posljednjem naređenju može se zamijetiti da je VŠ oskudijevao u telefonskoj opremi, a čime je oskudijevao i 2. bosanski korpus, pošto su od njega tražene minimalne količine telefonske opreme.

Tih dana vršene su pripreme za formiranje novih štabova korpusa i potčinjavanje njima odgovarajućih jedinica (za buduću 1. i 2. korpus NOV i POJ), a također rukovodstva i štabovi obavještavani su, radio-vezama, i o poduzimanju mjera uoči kapitulacije Italije. Bila je i sve veća zainteresiranost saveznika za velike uspjehe i snaženje NOV i POJ, pa je uslijedilo upućivanje njihovih eminentnijih predstavnika pri VŠ NOV i POJ, a radi kontakata na višem nivou, čime bi se pospješivala svestranja suradnja, te i rješenja o upućivanju većih količina pomoći u naoružanju i tehnici, a preko oslobođenih istočnojadranskih luka za obimnije pošiljke, odnosno preko improviziranih letilišta širom zemlje, a za hitnije isporuke. Usporedno, razmatranje i kompleks problema, od pomoći u zbrinjavanju teških ranjenika i izbjeglica, pa do školovanja i osposobljavanja stručno-tehničkog osoblja za rukovanje suvremenijim naoružanjem i opremom, pa i onom za veze.

Neposredni kontakti morali su se pripremati, a dogovore ostvarivati kroz proces održavanja veza raznovrsnim sredstvima, a prvenstveno pomoću radio-stanica. Naime, saveznički predstavnici su njima raspolagali i pomoću njih, uz povremene prijeme pošte zračnim putem, uglavnom oni su i rješavali svoje probleme. Za najhitnije razmjene naređenja i obavještenja na većim razdaljinama to su prakticirali VŠ NOV i POJ i njemu potčinjeni svi viši štabovi, ali su još uvijek skromnim radio-sredstvima i nedovoljnim brojem radio-telegrafista. U odnosu na vezu NOV i POJ u cjelini, nastupao je period kada su i sve druge okolnosti utjecale da se ona usmjerava prema suvremenijim organizacijsko-formacijskim i materijalno-tehničkim rješenjima. Brzina odvijanja brojnih važnijih događaja vojnog i političkog značenja, uvjetovala je da svi organi VŠ NOV i POJ najoperativnije reagiraju, zbog toga su za to sve intenzivnije koristili radio-telefonske, i kurirske veze, a suglasno karakteru pošiljki, odnosno obimnosti, tajnosti i prije svega hitnosti.

Kada je 6. rujna Vrhovni komandant naredio štabu 1. bosanskog korpusa da 11. udarnu diviziju orijentira na izvođenje manevarskih aktivnosti u srednjoj Bosni, između ostalog, upozorio ga je na sljedeće: »Vaša radio-veza neuredna. Ako ne možete s nama održavati urednu vezu preko engleske stanice (svojina britanske misije - p.a), onda koristite vašu staru s talasom od 69 m. Svakako i

11. divizija treba s nama da uspostavi radio-vezu. Šifru i ostalo uputili smo po politikomesarima (iz - p.a.) te divizije.« Također, obavijestio ga je da su upućeni kuriri sa važnim pošiljkama, za 10. hercegovačku brigadu i za GS NOV i PO Crne Gore i Boke.⁸⁾

Posebna brigada bila je određena da osigura prijelaze preko rijeke Bosne na kojima je trebala prihvatiti i u Jajce sprovesti grupu političkih radnika-ilegalaca iz Beograda, a za stoji štabu 1. bosanskog korpusa upućen radiogram 6. rujna, a kojim i nalog da štab i jedinice iz srednje prijedu u istočnu Bosnu.⁹⁾

Pošto je razrađen program za otvaranje višeg intendantskog tečaja Oficirske škole VŠ NOV i POJ, predviđen je odgovarajući sadržaj i iz domena veze, a radi upoznavanja slušalaca tehničkim sredstvima i opremom, pa i s osnova skladištenja i održavanja.¹⁰⁾

7) Zb. NOR-a, isto, dok. 106 od 01. 09. 1943. i dok. 110 od 04. 09. 1943. godine.

8) Zb. NOR-a, isto, dok. 116 od 06. 09. 1943. godine.

9) Zb. NOR-a, isto, dok. 117 od 06. 09. 1943. godine.

10) Zb. NOR-a, isto, dok. 120 od 08. 09. 1943. godine.

Pošto neposredne radio-veze sa GS NOV i PO Slovenije još nisu redovno funkcionirale, 9. rujna, Tito je svojim uputom usmjerio GS NOV i POH za djelovanje u momentu talijanske kapitulacije, te naglasio da tamo prisutan Edvard Kardelj hitno prenese naloge u Sloveniju (tamo je on pošao 12. rujna, a od 9. rujna već je CK KP Slovenije izdao svoje upute pa je GS NOV i POŠI dana 10. rujna direktivom usmjerio jedinice na konkretne zadatke), a u vezi s razoružavanjem Talijana i eventualnom njihovom suradnjom u borbi protiv Nijemaca. Radiogramima, 2. proleterskoj diviziji naloženo je da formira korpus (štab je osnovan 11. rujna) i da se preko Sandžaka poveže sa Srbijom, uz najhitnije poduzimanje mjera razoružavanja Talijana i mobiliziranja novog ljudstva u Sandžaku, Crnoj Gori i u Hercegovini. Sa nekoliko radiograma sutradan, 10. rujna, diviziji su dati zadaci dopunjeni novim smjericama, pa je 11. rujna obimnijim radiogramima (čak i u 7 nastavaka) ona obaviještena gdje je na Sutjesci, za 5. ofenzive, bilo zakopano oružje.¹¹

Iz GSH, 12. rujna Kardelj je javio daje sva »Ljubljanska pokrajina«, osim grada Ljubljane, oslobođena i da je uspostavljena narodna vlast u dolenijskim gradovima Novom Mestu i Kočevlju. Novoosnovani štab 2. korpusa radio-vezom obaviješten je da su priobalje i otoci Hrvatskog primorja (osim Rijeke i Sušaka) i Dalmacije (osim Zadra, Šibenika, Omiša, Makarske, Ploča i Dubrovnika) oslobođeni i daje zaplijenjen ogroman ratni materijal. Radio-vezama pretežno, a kuririma dopunski, štabovi i jedinice, te politička rukovodstva, obavještavani su od VŠ NOV i POJ o situacijama u vezi s razoružavanjem Talijana, nalogani su im novi zadaci i strujalo je izvještavanje (npr. 15. rujna 1. proleterska usmjerena je prema sinjskoj krajini; Glavnom štabu Kosova i Metohije, povjerenik VŠ naložio je da formira operativne zone i regulira međuveze na svojoj teritoriji; 16. rujna Kardelj je iz Slovenskog primorja obavijestio štab 13. pomorsko-goranske divizije o mogućnostima i potrebama međuveza novooslobođenih slovenskih i hrvatskih područja; Ivo Lola Rihar 19. rujna je javljao o situaciji u Splitu, itd.), pa je uvidano da se teškoće i razdaljine mogu lakše savladati većom količinom radio-stanica i većim brojem radio-telegrafista. Naime, problem više nije toliko bio u ostvarivanju kurirskih i telefonskih veza na prostrano oslobođenim teritorijalno, već u brzini i efikasnosti veza na većim razdaljinama, osobito između VŠ NOV i POJ sa svim glavnim štabovima i štabovima operativnih grupacija NOV i POJ.¹²

Pogodne luke na otocima i obalama bile su slobodne, prikladna letilišta-prihvatilišta za avione u unutarnjim područjima su se pripremali, pa su već pristigli malobrojni britanski predstavnici pri VŠ i GSH radio-vezama slali svojim štabovima podatke o velikim uspjesima NOV i POJ i formiranju novih jedinica. Nastupio je i trenutak da anglo-američki saveznici iskoriste mogućnosti za pružanje pomoći snagama NOP u zajedničkoj borbi protiv Nijemaca i kolaboracionista. U srednjoj Dalmaciji ulagani su napore da se uspostave kontakti sa savezničkim dijelovima u oslobođenim južnotalijanskim lukama. Već sredinom rujna saveznički komandant Sredozemlja (general Henry Maitland Wilson), po uputu britanske vlade, obavijestio je VŠ NOV i POJ da mu šalje generala Fitzroy Macleana (Ficroja Maklina) kao šefa udružene anglo-američke misije, sa pratnjom, te i pisanim ovlaštenjem, a i sa smjericama od predsjednika britanske vlade Winstonona Churchilla (Vinstona Čerčila) da ga izravno o svemu izvještava. Ge-

11) Zb. NOR-a, isto, dok. od 123 do 126, 128 i 129.

12) Zb. NOR-a, isto, dok. od 130 do 142.

neral F. Maklen padobranom se spustio i u VŠ NOV i POJ pristigao 18. rujna.¹³⁾ Kao šef savezničkih misija pri NOV i POJ i predstavnik komandanta H. Wilsona pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, F. Maclean bio je ovlašten da nadzire rad svih misija i pojedinih savezničkih predstavnika pri štabovima ili jedinicama NOV i POJ; ubrzava veze između Tita i H. Wilsona i mjere za snabdijevanje NOV i POJ savezničkom pomoći; Tita obavještava o ciljevima britanske vojne komande; i da mu pruži svu moguću pomoć, a radi vođenja opće borbe protiv hitlerovske koalicije. Bilo je navedeno daće F. Maclean kod Tita pristići oko 15. rujna u pratnji 2 britanska štaba i jednog američkog oficira, te 4 britanska podoficira i vojnika.¹⁴⁾ naravno, misija je pristigla s radio-stanicom. Već je poznato da se je F. Maclean ubrzo uputio u Dalmaciju radi uvida u situaciju i reguliranje pristizanja savezničke i tehničke pomoći u najpogodnije istočnojadranske luke.

Četničko uporište na otoku Lošinju bilo je uništeno i Tito je o tome 1. listopada obavijestio štab 2. udarnog korpusa, upućujući ga da onemogućiti četničku mobilizaciju na svom području. Tog dana naložio je štabu 1. proleterske divizije da u najkraćem roku oslobodi Livno, Duvno i Kupres, te i to da će brod sa materijalom stići u Podgoru, pa ga treba iste noći iskrcati i preuzeti. U vezi s mogućnosti prihvata pomoći u crnogorskom primorju, radio-vezama su traženi podaci, a radi toga ulagani su naponi i u Hrvatskom primorju. Zatim, radiogramima štabu korpusa naloženo je da odredi stalno mjesto za prihvata, padobranima i avionima, savezničke pomoći (izvijesteno je istog dana, odnosno 2. listopada, daje to u predjelima oko Kolašina, a za to su predviđeni signali: 9 vatri raspoređenih 50 m jedna od druge, u obliku četvorokuta, po 3 horizontalno i po 3 vatre vertikalno: radio-prijem slova »L« od aviona, odnosno predaja njemu slova »L« električnom svjetiljkom). Odmah, upozorenje štab 1. bosanskog korpusa da se štabovi divizija ne smiju upuštati u rasprave o operativnim zadacima s teritorijalnim partijskim rukovodstvima. Štabovi i jedinice 2. udarnog korpusa NOV i POJ i svih ostalih upozoreni su da se nikakva obavještenja vojnog i političkog značaja, bez odobrenja VŠ, ne smiju davati britanskim predstavnicima.¹⁵⁾ Znači, već su na širem planu poduzete mjere za ostvarivanje namjera Saveznika o pomoći NOV i POJ, čiji štabovi i jedinice su bili upućeni o održavanju najprikladnijih kontakata i odnosa sa njihovim predstavnicima na jugoslovenskoj teritoriji. Čak je VŠ NOV i POJ regulirao privremeno korišćenje radio-stanica britanskih predstavnika za radio-veze štabova NOV i POJ u izuzetnim slučajevima, ali je zabranio bilo kakvo prisvajanje tih radio-sredstava.

Proces reorganiziranja postojećih korpusa (u Hrvatskoj i Bosni) i njegovog preimеноvanja u novi brojni redoslijed, kao i osnivanje novih korpusa NOV i POJ, bio je potkrijepljen intenzivnijim kurirskim i radio-saobraćajem. Za trajanje tog procesa ubrzavan je i razvitak organa i jedinica veze, usklađeno sa okolnostima na pojedinim teritorijama, pa i onima za korpusne vojne oblasti, a za šta je već dat prikaz. Iz Jajca, 14. kolovoza Tito je naložio štabu tada 3. korpusa NOV i POJ (ranije 1. bosanskog) da posreduje u radio-vezama sa GS NOV i PO odnosno PK KP Srbije, te su 17. listopada radiogramom prenijeti podaci kako

13) Bili Deakin, Britanska politika prema Jugoslaviji (kraj 1942. - rujan 1943), Zb. IHRPD u Splitu, 3/1975, str. 251-257. On objašnjava važnije pojedinosti (254-255), navodeći upute koji su dati organima S.O.E. (Special Operations Executive - Odjel za posebne aktivnosti), koji su se koncem travnja padobranima spustili kod Brinja, odn. koncem svibnja 1943. na Njegovsko polje. Ukazuje daje predjednik britanske vlade 23. lipnja naredio da jugoslovenskom NOP pruža pomoć (mjesечно oko 100 tona materijala), a nakon toga on je generala Fitzroya Macleana odredio za svog predstavnika kod Tita (stigao je, po njemu, 18. rujna), a što je formalno saopćeno Katru 27. srpnja. Istovremeno, Winston Churchill odobrio je slanje slične misije, pod vodstvom generala Armstronga, u štabu Druge Mihailovića stigli su, po njemu, 24. rujna 1943.

14) Zb. NOR-a, tom II, knj. 10, dok. 156, od 01. 10. 1943, gdje se u bilješci pod red. br. 2 daje pun tekst ovlaštenja generala Harolda Wilsona generalu Fitzrov-u Macleanu.

15) Isto, dok. 175 od 10. 10. 1943. godine.

bi se veze sa Srbijom neposredno ostvarivale iz RC VS NOV i POJ. Iz sadržaja 6 radiograma koje je Tito predao za emitiranje 21. listopada, saznaje se daje radio-stanica 2. udarnog korpusa (tada u Mojkovcu), a inicijativama radio-telegrafiste i rukovodioca radio-veza Pavla Bojčevića služila i kao retranslaciona - odnosno tranzitna (prema Albaniji, Makedoniji, Kosovu i Metohiji - pa i Hercegovini, ako ne radio-vezama, a onda kuririma). Također, daje štabu 5. divizije uručena radio-stanica, a za 10. brigadu odnosno 29. hercegovačku diviziju, sa čijim štabom je VS planirao i kasnije održavao neposredne radio-veze.¹⁶⁾

U više luke već su pristizale prve količine naoružanja, tehničke i druge opreme iz Barja, ali se smatralo da bi to bilo pogodnije, radi dotura u druga područja, upućivati u slobodne luke na obali. U tom pravcu 23. listopada upućen je radiogram GŠH, koji je sutra i prekosutra javio da su za to najpogodnija luka Senj za veće brodove (do 2.000 BRT), odnosno za manje brodove luke: Karlobag, Jablanica i mjesta Sveti Juraj. U više luke dopremana, pomoć je zatim pretovarena i transportnim brodovima MNVOJ upućena u hrvatsko-primorske obalne luke, odnosno, kada je to bile već moguće, tereti su prevoženi u luke na sjevernodalmatinskim otocima, pa su ih brodice 2. i 3. POS doturala do skrivenih draga i uvala na podvelebitskoj i obali između Zadra i Šibenika. Stoga, kada je 24. listopada Vrhovni komandant svojom naredbom postavio rukovodioce Štaba Mornarice NOVJ, ukazao je na svoju raniju naredbu od 18. listopada, a kojom je bilo naređeno da Štab Mornarice (prvoimenovani) organizira, između ostalog, veze sa svim svojim štabovima i pomorskim sastavima.¹⁷⁾

Veze za potrebe zrakoplovstva NOV i POJ svoju osnovu imaju u naporima koji su već koncem 1941. i kasnije poduzimani da se jednostavnim signalnim sredstvima osigura prihvrat eventualne sovjetske pomoći, uzaludno očekivanje, a pomoću padobrana ili prizemljenja aviona na improviziranim sletilištima istočnobosanskih i crnogorskih predjela. Uspješnije, to je ostvarivano (za prihvrat zapadnosavezničkih grupa za veze i misije) signalizacijom na sletilištu kod Brinja (Lika) koncem travnja, odnosno 27/28. svibnja 1943. na Njegovčekom polju (Crna Gora). No, tek je novoosnovano (16. 09. 1943) Odjeljenje za vojno zrakoplovstvo VS NOV i POJ, svojim prvim uputom predviđalo, a novorazrađenim od 28. rujna »Uputom za noćno slijetanje aviona pomoću svjetlosne signalizacije« detaljiralo postupke za prihvrat aviona na partizanskim aerodromima. Zatim, 14. listopada Vrhovni komandant izdao je svoju naredbu o formiranju i zadacima 1. zrakoplovne baze NOV i POJ (razmještena je bila u predjelima Livna i okoline) te i o okupljanju stručnog osoblja (do konca studenog bilo je okupljeno oko 200 pilota, izviđača, mehaničara, radio-telegrafista i meteorologa). Zbog neprijateljevog prodora 6. prosinca prema Livnu, oni i drugi su upućeni na otok Vis, a 6. siječnja 1944. u južnu Italiju, gdje se njih 222 smjestilo u mjestu Valetti kod Barja i nastavilo svoje školovanje, između ostalog i za radio-telegrafiste-zrakoplovce.

Potom, 22. listopada radiogramom naloženo je GŠH da izvijesti o raspoloživom stručnom osoblju za zrakoplovne svrhe i o lokaciji sletišta (24. listopada radiogramima izvijesteno je daje okupljeno 14 specijalista, među kojima i radio-telegrafist, te da su pogodna sletišta pripremljena na Krbavskom polju, kod Otočca). Već 13. prosinca Komanda 1. zrakoplovne baze predložila je VS NOV i POJ svoj razrađeni uput za organiziranje meteorološke službe, s kojom je bilo razrađeno kako će se iz svih meteoroloških stanica (pri glavnim štabovima, operativnim štabovima, Mornarici NOVJ i njenim izvidno-signalnim stanicama, te sa privremenih-prijelaznih i stanica pri pomoćnim aerodromima) podaci radio i telefonskim vezama usredsređivati pri VS NOV i POJ, odnosno i pri Glavnoj

¹⁶⁾ Isto, dok. 68, 169, 182, 188, 191,204 i 209. Prema dok. 204 uočava se daje, tada zbog izuzetne važnosti, VS NOV i POJ poslao jednu radio-stanicu štabu 10. brigade, i naglasio mu da sa njegovim RC uspostavi i održava direktno radio-veze.

¹⁷⁾ Isto, dok. 193 i bilješka 2; odn. dok. 203 i bilješka 3.

aero-bazi. Dakako, veza je bila osnova za prikupljanje i emitiranje meteoroloških izvještaja i cjelokupnog procesa do momenta kada će ih stručna lica prikazati komandantima ili na osnovu njih sastavljati kratkoročnije i dugoročnije vremenske prognoze.¹⁸¹

U većoj mjeri, razvitak veza za vid zrakoplovstva, te njegove sveukupne raznovrsne potrebe, bilo je moguće samo postupno ostvarivati na suvremenijim principima, usporedno sa razvitkom avijacije i za njene aktivnosti potrebnih službi. Zato, prevenstveno bilo je potrebno da se okupi još više stručnog osoblja. Radi toga VŠ NOV i POJ 2. studenog uputio je proglas cjelokupnom zrakoplovno-stručnom osoblju (avijatičarima svih kategorija, inženjerima i mehaničarima, meteorolozima, radio-telegrafistima, radio-mehaničarima, i drugima), sa pred-spremom iz BJV i onima u kolaboracionističkim sastavima, da pristupe NOV i POJ, uz garantiranje njihovih činova i njihovo angažiranje prema specijalnosti-ma.¹⁹¹

Organi veza VŠ NOV i POJ bili su od druge polovine rujna u Jajcu organizirali radio-telegrafski i radio-mehaničarski tečaj. U postskriptumu svog naredenja od 18. kolovoza, znači još za stalnih pokreta VŠ NOV i POJ. Vrhovni komandant je štab 2. bosanskog korpusa usmjerio je da organizira radio-telegrafski tečaj, jer ima izgleda da će njegove jedinice ubrzo dobiti radio-stanice (npr. 12. divizija tada nije imala mogućnosti da efikano održava veze sa Kozarskim NOP odredom, pa je ovaj Odred neposredno potčinjen štabu korpusa).²⁰ Slično su bili usmjerivani i organi za vezu svih korpusa i Momarice NOVJ, pa je školovanju radio-telegrafista i mehaničara (telefonskih, radio, pa i elektrosmjera) posvećivana sve veća pažnja, uz održavanje kratkoročnih tečajeva za drugo stručno osoblje (telefoniste, linjaše, PTT osoblje, signaliste, pa i kurire), te njihovo plan-sko osposobljavanje kroz redovnu pbuku i radnu praksu u jedinicama.

ORGANIZIRANJE I KORIŠĆENJE VEZA S OSLONCEM U JAJCU

Kada je VŠ NOV i POJ završio proces osnivanja novih korpusa, uz prethodno preimenovanje ranije postojećih, njegov radio-centar već je imao daleko povoljnije uvjete za rad. Raspolagao je sa više radio-sredstava (najmanje 2 kompletne radio-stanice većeg dometa, te nekoliko radio-prijemnika, uz stalnost izvora za pogon i napajanje), pa su radioveze, po pravcima, bile svestranije organizovane. Prema sjećanjima i crtežu-shemi A. Gančevića (V. Dragičević, A. Gančević, N. Stupišić, uz doprinose drugih pojedinaca, bili su nosioci uspostavljanja i održavanja, tada, radio-veza VŠ NOV i POJ), radio-veze iz Jajca su održavane pomoću 2 radio-stanice. Jednom, sa, SSSR-om (odnosno radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«); glavnim štabovima Hrvatske, Slovenje, Vojvodine, Srbije i Makedonije (ukazano je da su tri posljednja štaba retranslacijom - odnosno tranzitiranjem ostvarivali veze preko 3. odnosno i 2. korpusa - p.a.); štabovima Momarice NOVJ, te 2. i 6. korpusa NOV i POJ. Drugom, sa: štabovima 1, 3, 5. i 7. korpusa NOV i POJ, te štabovima Pete (pri njoj su bili organi rukovodstava Srbije, te svom Glavnom štabu prenosili poruke - p. a.), 6, 10. i 11. divizije.²¹ (Vidjeti shemu br. 3).

Međutim, prema izvorima i već objašnjenom, vjerovatnije je da su radio-veze bile nešto drugačije organizirane. Naime, jednom radio-stanicom (»Džek«,

18) Isto, dok. 152 (»Uput...«), 183 (za 1. zrakoplovnu bazu) i 199 (za GŠH). Isto, knj. 11, dok. 129 od 13. 12. 1943. godine (za meteorološke potrebe).

19) Isto, knj. 11, dok. 5 od 02. 11. 1943. godine.

20) Isto, knj. 10, dok. 213. od 18. 08. 1943. godine.

21) A. Gančević, »Sjećanja«, i zapisu priložena shema (oRadio-veza VŠ na početku VI nepr. ofenzive), koja je počela kao osnov za shemu navedenu u sljedećoj biljeski.

u čiji predajnik su radio-telegrafisti imali najveće povjerenje), sa: SSSR-om; GŠ NOV i PO Slovenije (te i sa 7. korpusom, neposredno i posredno, po potrebi); GŠH, 6. i 8. korpusom i Štabom Monarice NOVJ (češće direktno nego preko RC GŠH); Delegacijom NOVJ (od 07. 12. 1943. Bazom NOV i POJ); 5. divizijom (posredno sa GŠ NOV i PO Srbije); 2. udarnim korpusom (uz retranslaciju - odnosno tranzitiranje za GŠ NOV i PO Makedonije, te posredno s rukovodstvom NOP-a Albanije, Grčke i bugarskim predstavnicima, a uz povremeno prenošenje podataka za potrebe rukovodstava Srbije); 10. hercegovačkom brigadom, odnosno 29. divizijom. Drugom (»B-II«) pak, sa: 1. proleterskim korpusom (rjeđe direktno i njegovim divizijama); 3. i 6. korpusom i 16. vojvodanskom divizijom (te, uglavnom, kuririma za GŠ NOV i PO Vojvodine, koji je bio u mogućnosti da redovne direktne radio-veze sa VŠ NOV i POJ ostvaruje poslije 11. veljače 1944); 5. korpusom (često neposredne i sa 10. i 11. divizijom), te sa 7. divizijom (dok ona nije početkom rujna 1943. prešla u Banju).

Još nije preovladavao princip da se iz radio-centra VŠ NOV i POJ održavaju direktne radio-veze sa svim štabovima korpusa, posebno onih koji su bili pod rukovodstvom pojedinih glavnih štabova. U odnosu na 6. korpus, to je radeno zbog meduzeva Slavonja-Srijem, u odnosu na 8. korpus i Monaricu NOVJ zbog specifičnih okolnosti i potreba (inače, oni su po pravcima neposredno radili i sa radio-centrom GŠH), a u odnosu na 29. hercegovačku diviziju zbog njene dislokacije i njene teritorijalne posebnosti. Ne treba posebno ni naglašavati da su retranslacione - odnosno tranzitne radio i druge veze bilo uvjetovane nužnošću, a da se nastojalo i kasnije ostvarilo da VŠ ima direktne radio-veze sa svim glavnim i štabovima korpusa, te i one posebnog značenja (do tada sa radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija«, Delegacijom odnosno misijom NOV i POJ u Bariju, a što je naknadno bilo sve razgranatije inercijom međusavezničkog i drugih procesa). Pošto shemom A. Ganchevića nije prikazan »radio-press«, a čije značenje tek u Jajcu prerasta prvobitne okvire, ukazuje se da su, u sklopu radio-centra VŠ NOV i POJ, za ovu granu djelatnosti napor već navedenih radio-telegrafista bili veoma intenzivirani. Udružena anglo-američka misija pri VŠ NOV i POJ, predvođena generalom F. Macleanom, radio-telegrafski korespondirala je sa radio-centrom u Italiji i onim u Londonu, a također sa radio-stanicama svih misija pri nižim štabovima NOV i POJ, pa već gotovo i pri pojedinim divizijama. Glavna i njoj potčinjene misije uočavale su stvarnu situaciju na područjima svog djelovanja, pa su o tome i izvještavale, a što je imalo vojnog i šireg političkog odjeka, jer su i savezničke radio-difuzne stanice i novine u javnost prenosili neke od njihovih podataka.²²⁾ (Vidjeti shemu br. 31).

Na prostranoj oslobođenoj teritoriji dijelova zapadne Bosne, Hercegovine i Dalmacije (od Duvna do Bosanskog Petrovca i od Vrljike skoro do Banja Luke), tada je središte bilo Jajce i prema njemu su gravitirale kurirske veze iz jugoslavenskih predjela, a telefonske sa područja prije navedene slobodne teritorije. Obnovljene i održavane uz pomoć svih jedinica koje su se zatekle ili borom pristigle (prvenstveno 1. proleterske divizije, odnosno zatim 1. proleterskog korpusa; 2. bosanskog, odnosno 5. korpusa; te i 4. OZH, odnOsno 8. korpusa NOV i POJ), uz doprinose područnih organa i jedinica, PTT veze su redovno funkcionirale. Počevši od Jajca, krug telefonskih veza se protezao preko Ključa - Bosanskog Petrovca - Drvara - Prekaje - Glamoča (te odvojak za Mliništa - Protici — Mrkonjić-Grad, odnosno Mliništa - Šipovo - Jezero - Jajce) Donjeg Vakufa - i zatvarao u Jajcu. Od navedenih naselja van i unutar slobodne teritorije, polustalnim i kablovskim linijama operativni i sastavi za vezu područnih i komandi

22) Rekonstrukcija autora (V. He). Vidjeti shemu br. 31. »Radio-veze VŠ NOV i POJ iz Jajca (koncem jeseni 1943. godine)«.

mjesta razgranjavali su telefonske veze za vojne štabove i lokalna rukovodstva.²³⁾ Reguliranje vršili su organi veza odnosno referenti za vezu i PTT-saobraćajni stručnjaci. 5. i 8. korpusa, a suglasno instrukcijama VŠ NOV i POJ. Za dopunu unutarnjeg telefonskog razvijen bio je i sistem kurirsko-relejnih veza. Pošta u Jajcu, te žični centar, u sklopu objedinjenog CV VŠ, kao i kurirska grupa sa ekspedicijom, bili su središta za prihvate i upućivanje telefonskih i raznovrsnih drugih pisanih pošiljaka, paketa i usmenih poruka. Svakim danom, sistem veza sve više seje razgranjavao i usavršavao. Sve do zaključno isturenih kurirskih stanica na slobodnoj teritoriji, odakle su, potom, kuriri usmjeravani u razne pravce. Uglavnom, stvoreni su bili uvjeti za povoljnije djelovanje štabova i rukovodstava. To je značajno doprinosilo, uz već objašnjen sistem radio-veza VŠ NOV i POJ i savezničkih misija, da se sa uspjehom obavlja pozivanje i pristizanje vijećnika i naknadno održavanje Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

DOPRINOSI U OSNIVANJU TANJUGA I ZA DRUGO ZASJEDANJE AVNOJ-a

Grupa za »radio-press« prvobitnog radio-sektora VŠ NOV i POJ kontinuirano je djelovala i po pristizanju u Jajce, mada sa znatno većim intenzitetom u prijemu vijesti »Slobodne Jugoslavije« i inozemnih radio-emisionih agencija. Ali, primljene radio-vijesti kombinirano s podacima primljenih sistemom veza VŠ NOV i POJ i suglasno njegovim potrebama slivale su se u: »Radio-vijesti«, »Radio-bilten Moskva«, »Radio-bilten VŠ NOV i POJ« i »Bilten Tanjuga«.

Prvenstveno, treba naglasiti da su radio-telegrafisti VŠ NOV i POJ u održavanju radio-veza sa Kominternom tj. SSSR-om (Moskva, Kujišev, pa opet Moskva) odnosno sa tamo lociranim radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija« (čiji rad je organizirao i usmjeravao Veljko Vlahović), pored drugih, predavali i radiogram-vijesti, koje su naknadno, prilagode i kombinirane sa već prikupljenima iz sovjetskih izvora »Slobodna Jugoslavija« emitirala u svojim redovnim govornim emisijama. Za šire upoznavanje sa konkretnijim zbivanjima, radio-sektor (odnosno »press-grupa«) dostavljao je primljene vijesti Propagandnom odsjeku Vrhovnoga štaba, koji ih je priredivao i umnožavao (na pisacem stroju, špirografu ili pak ciklostilu) dnevno, dvodnevno i povremeno, te kao »Radio-vijesti VŠ NOV i POJ« preko kurira dostavljao adresantima. U Jajcu, one su od početka rujna do konca prosinca izlazile povremeno, uglavnom dva do tri puta tjedno.²⁴⁾ »Radio-bilten Moskva«, također izdanje već navedenog propagandnog odsjeka, bio je pripremljeni pisani sažetak radio-vijesti, uz prigodna predavanja i članke iz štampe, a umnožavan je (najčešće ciklostilom) za povremenu raspodjelu određenim adresantima. U Jajcu, izašlo je 7 navedenih biltena.²⁵⁾

Radio i drugim sredstvima veze prikupljene vijesti, kao i smjernice rukovodstava, izdavane su i u »Biltenu VŠ NOV i POJ«, koji je kasnije (na otoku Visu) izlazio kao »Radio-Bilten VŠ NOV i POJ«. U početku, u njemu su objavljivani tjedni pregledi borbi jedinica NOV i POJ (sve do osnivanja posebne agencije i emitiranja »Biltena Tanjuga«) i povremena važnija obavještenja, kasnije nazvani su i »Ratni izvještaji VŠ NOV i POJ«, pretežno sa tjednim pregledima borbi i operacija jedinica NOV i POJ. Sifriranim radiogramima svi ti izvještaji (tz. Biltena odnosno Radio-biltena) iz radio-centra VŠ NOV i POJ emitirani su i njih je primalo

23) M. Droca, »Sjećanja«, Zb. NOR-a, tom II, knj. 10, dek. 43. od 15. 07. 1943. godine. Iz narodenja zamjenika načelnika VŠ NOV i POJ upućenom štabu 7. divizije da uspostavi vezu sa 5. divizijom, saznaje se o nemogućnosti uspostave ni radio ni kurirskih veza, pa je naredeno da se veza osigura jednom čitavom trodielnom četom. To je samo primer koliko su poteškoće bile i koliko je ljudi trebalo biti angažovano za ono, što bi se direktno radio-vezama brže i lakše riješilo.

24) Bibliografija NOR-a, od. str. 268. odn. red. br. 3773.

25) Isto, str. 255. red. br. 3717.

i Veljku Vlahoviću uručivalo osoblje radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«. Nakon dešifriranja V. Vlahović priredivao je sadržaje, koji su, u pogodnom obliku, naknadno emitirani za inozemne press-centre, kao emisije za slušaoce u zemlji i u inozemstvu.²⁶⁾

U odnosu na obavještavanje javnosti o djelatnosti predstavničkih organa nove Jugoslavije, VŠ NOV i POJ je već 14. kolovoza 1943. radiogramom ovlastio CK KPH odnosno GS NOV i POH da... »Vaša radio-stanica može odmah početi emisije za cijelu Jugoslaviju u ime AVNOJ-a«.²⁷⁾

Kad su se stekli uvjeti, a razvitak situacije to nalagao, vrhovni komandant je opširnim radiogramom 5. studenoga obavijestio zemaljsko i druga rukovodstva, odnosno članove Izvršnog odbora AVNOJ-a, o potrebi hitnog sazivanja Plenuma AVNOJ-a i obrazovanja Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (odnosno NKOK-a).²⁸⁾

Toga dana (odnosno 5. studenoga) u Jajcu, na inicijativu i uz naknadno usmjeravanje Moše Pijade, osnovana je i dalje je djelovala Telegrafska agencija nove Jugoslavije (Tanjug). Namjena, bila joj je da izdaje i svoj dnevni »Bilten Tanjuga«. U prvom broju ovog Biltena, dana 10. studenoga 1943. (kada je emitiran i članak M. Pijade »Poruka Vilsona borcima u Jugoslaviji«, ali posebno), javnost je upoznata sa zadacima i radom agencije, to jest: izdavanje Biltena, radio-televizijsko emitiranje raznovrsnih obavještenja i saobraćaja; i pripremanje sadržaja koje je trebala emitirati radio-stanica AVNOJ-a. Pored novinarskih poslova, propagandne i razglasne službe i radio-televizijskih emisija, bilo je predviđeno da agencija organizira foto-repetersku i radio-zvijestiteljsku djelatnost, raznovrsne izložbe, pokretne izdavanje jednog ilustriranog glasila, te djeluje na razvitku svojih organa u zemlji i u inozemstvu, prvenstveno tada u centrima savezničkih i neutralnih država. Za direktora agencije postavljen je Vladimir Ribnikar.

Stručno osoblje tada su sačinjavali radio-televizisti radio-centra VŠ NOV i POJ (ranije navedeni za »radio-press« na čelu sa Jozom Butorcem, te pridobili Ante Runjić, Mirko Rako i neki drugi radio-televizisti s predratnom predpremom; a pomagali su im i najposposobljeni sa radio-televizijskog tečaja, kao Dušan Čopić i drugi). Prema sjećanjima i iskazima, rukovodilac radio-veza VŠ Veljko Dragičević i sam je osobno radio za potrebe Tanjuga. Zbog velikog broja i obima radiograma za predaju i prijem, u više navrata su danonoćno poslovanje obavljali i drugi radio-televizisti (N. Stipišić, A. Gančević) kao najiskusniji i najposposobljeniji, a bez obzira i na svoja druga redovna i izvanredna zaduženja. Svi navedeni su pored redovnih veza, instruktaze i nastave na radio-televizijskom tečaju, sada danonoćno primali vijesti i radili na emitiranju još brojnijih i sadržajima obimnijih radiograma, sve do predslučivanja u Drvar, gdje su uvjeti bili povoljniji, s obzirom na sredstva i broj radio-televizista. I samo navođenje naslova emitiranih sadržaja tekućih biltena, a posebno obimnih dokumenata sa Drugog zasjedanja AVNOJ-a (29. i 30. studenog 1943. u Jajcu) i naknadno s njima povezanih saopćenja i obavještenja, bilo bi obimno. No, samo se ukazuje na težinu zadataka svih vezista, a posebno radio-televizista, koje zadatke su uspješno obavljali iz Jajca i time doprinosili u početnom razvitku Tanjuga, saznanju i održavanju Drugog zasjedanja AVNOJ-a i naknadnom djelovanju njegovih organa. Radio-televiz-

26) Isto, str. 265, red. br. 33/9; i str. 124, red. br. 1569. Zb. NOR-a tom II, knj. 11 dok. 6 i 14 kao primjeri »Radio-biltena VŠ NOV i POJ«. Isto, knj. 12, str. 641-881 »Ratni izvještaj VŠ NOV POJ« od 01. 02. do 30. 04. 1944. godine.

27) Zb. NOR-a, tom II, knj. 11, dok. 83 od 14. 08. 1943. godine.
28) Isto, dok. 15 od 05. 11. 1943. (radiogram upućen GSH, a iz bilješki ispod teksta vidi se da su slični radiogrami, ili pisma, bili upućeni svim predviđenima).

rafisti VŠ NOV i POJ uz doprinose drugih, pa i radio-tehničkog osoblja, u permanentnom radu postizavali su, pod teškim uvjetima, izvanredne rezultate.²⁹ Postoje objavljena knjiga »TANJUG 1943-1963«, u njoj je iznijeto sve ono što bi, za opširnija objašnjenja, za čitavca bilo interesantno.³⁰

Od regulativnih mjera organa za vezu pri VŠ NOV i POJ (jer se još uvijek dokumenta ne šalju od potpisnika iz Odsjeka za vezu) uočavaju se one koje su umetane u razna naređenja Vrhovnog komandanta i njegovih suradnika. Tako je, na primjer, u naređenju VŠ NOV i POJ od 27. studenoga upozoren GŠ NOV i POH da se njegova radio-stanica mora strogo pridržavati propisa, a za prijeme slanja vijesti, suglasno u radiogramu citiranim radio-podacima.³¹

Kada je maršal Tito 6. prosinca naredio štabu 2. korpusa da stvori operacijsku osnovicu u Sandžaku i Crnoj Gori za prodor jedinica NOV i POJ u Srbiju, na koncu bilo je ukazano:... »Saljemo vam nekoliko radio-telegrafista. Nastojte da u sve vaše brigade uvedete radio-vezu. Tražite stanice od Engleza.«³² U smjernicama maršala Tita od 13. prosinca, upućenim GŠ NOV i PO Slovenije a sa odobrenjem da se formira 9. (slovenski) korpus NOV i POJ, ukazano je bilo da će im pristići saveznički oficiri a eventualno i neki radio-telegrafisti (do tada bili su kod četničkih štabova, odule su povučeni prema naređenjima savezničke vrhovne komande iz Kaira), s kojima treba prikladno postupiti, kao i da prihvate radio-telegrafiste redovno upućene britanske misije. Naime, to je bilo povezano sa izvještajem GŠ NOV i PO Slovenije od 11. prosinca, kojim je izvješteno da su Britanci sve direktne radio-veze s Kairom prekinuli i da su se radio-telegrafisti, s radio-uređajima, stavili na raspolaganje NOV i POJ. Tog dana GŠ NOV i PO Slovenije izvijestio je da je njegov radio-centar (na Kočevskom rogu - p.a.) uspostavio radio-veze s Primorskom.³³

Plodonosna djelatnost nastavljena je u Jajcu sve do prelaska VŠ NOV i POJ u Drvar. Tamo, u razvitku veza NOP i NOVJ u cjelini započela je i trajala jedna od najznačajnijih faza novog perioda. Vidjeti, o premještanju VŠ NOV i POJ, pa u odnosu na osiguranje za to telefonskih veza, shema br. 32.

DRVAR SREDIŠTE DJELATNOSTI ODSJEKA ZA VEZE ODNOSNO ODJELJENJA ZA VEZU VRHOVNOG ŠTABA (POSILIJE 15. 01. DO 25. 05. 1944. GODINE)

U srednjoj i zapadnoj Bosni njemačke i kolaboracionističke snage (njemački 5. SS brdski armijski korpus, ojačan dijelovima 15. i 69. korpusa i 2. i 3. domobranskog zbora - korpusa) u operacijama od 3. do 15. siječnja 1944. prodrle su na slobodnu teritoriju i zauzele Jajce. Cilj im je bio da razbiju snage 1. proleterskog i 5. korpusa NOV i POJ, koje su se po direktivi VŠ dekoncentrirale, iz-

29) Isto, dok. 26 od 10. 11. 1943 (za članak Moše Pijade). Bibliografija NOR-a, nd. str. 606 i red. br. 8377. Zb. NOR-a, tom II, isto, dokumenti: 28, 32, 35, 38, 43, 44, 48, 54, 55, 62, 64, 66, 68, 69, 72, 75, 77, 82-84, 86, 91-98, 107-108, 116, 123, 140, 142, 148, 161-163, 179, 174, 185 i dokumenti na str. 389-458. Odnose se na izloženu tematiku, a predavali su i primali ih radio-telegrafisti u Jajcu. Radiogramom, odn. dok. 98 od 04. 11. 1944, svi korespondenti obaviješteni su da će radio-stanica VŠ svakog dana u 00.00 na 4.977 Kc emitirati vijesti Tanjuga. »Sjećanje«, N. Stipčić, M. Antanas, A. Gančević, M. Rako, A. Runjić, i D. Čopić.

30) TANJUG 1943-1963, 1. ed. Novinske agencije Tanjug Beograd 1963. godine.

31) Zb. NOR-a, tom II, knj. 11, dok. 79 od 27. 11. 1943. godine.

32) Isto, dok. 101 od 06. 12. 1943, u kojem se (str. 192) ukazuje da će britanska misija... »doći kod vas. Na nju morate budno pratiti da se ne poveže sa Dražinim elementima za dopisivanje. Na ovo vam skrećemo pažnju, jer tamo Draža ima svoju mrežu. Nastojte da preko te misije dobavite što više materijala«. J. (Josip) Zauhar, »Sjećanje«, ukazuje da su iz Jajca koncem listopada (vjerovatnije početkom prosinca - p. a.) 1943. on i Savo Govedarica, sa radio-stanicama (SEF-22, tenkovska) upućeni u jedinice (Govedarica u 29. hercegovačku diviziju - a Zauhar u 2. korpus, odn. njegovu 3. udarnu diviziju).

33) Zb. NOR-a, tom II, knj. 11, dok. 125 od 13. 12. 1943. godine.

bjegavale sudare s neprijateljevom glavninom (iz doline Vrbasa ta glavina usmjerila se ka Duvanjskom i Livanjskom polju odnosno pravcem Banja Luka - Kotor-Varoš - Mrkonjić-Grad - Glamoč), povlačile se van putova, te napadale krila i neprijateljeve bokove. Jednovremeno, neprijatelji su svoje ofenzivne aktivnosti usmjerili protiv snaga NOV i POJ u sjevernoj Dalmaciji, Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru, Lici, a u srednjoj Dalmaciji Nijemci su se pripremali da po zurežu Braču i Hvaru (poslije 18.01. 1944) zauzmu i otok Vis. Na Banji i Kordunu, u istočnoj Bosni i u Sandžaku neprijatelji su već ranije otpočeli svoje jesenje-zimske operacije, a snažne pritiske vršili su protiv snaga NOV i POJ u Sloveniji, Slavoniji i u Srijemu. Većina štabova i teritorijalno-područnih rukovodstava bila je u pomjeranju, uz brojne teškoće zbog poremećenog sistema telefonskih i kurirskih veza. Malobrojna raspoloživa radio-sredstva (koncem 1943. snage NOV i POJ procjenjivale su se na oko 300.000 boraca, svrstanih u 9 korpusa sa 28 divizija i dvije slične borbene grupe, odnosno u 101 brigadu i oko 100 NOP odreda, te dvadesetak samostalnih bataljona - a procjenjuje se da se raspolagalo sa maksimumom oko 50 radio-stanica raznovrsnih tipova, od kojih je dio bio neupotrebljiv za veze na većim razdaljinama) intenzivno su korišćena. Posebno za radio-veze između VS NOV i POJ sa svim važnijim štabovima, a prema organizaciji iz Jajca. S tim, da su bile najintenzivnije, u siječnju 1944. one su GSH odnosno i direktno sa štabovima 8. korpusa i Monarice NOVJ, a zatim 2. i 3. korpusa NOV i POJ, bez obzira što se i VS NOV i POJ iz Jajca postupno premješćao u Drvar, gdje se je njegov radio-centar razmjestio polovinom siječnja 1944.³⁴⁾

Situacija po vezama u drvarskom području nije bila zadovoljavajuća, barem ne u odnosu na stanje u Drvarskom NOP odredu (štab i zaštitna četa, 2 bataljona odnosno Petrovački i Bihački, te 2 čete odnosno Drvarska i Vakuška - s ukupno 511 boraca), koji nije raspolagao nikakvim tehničkim sredstvima za vezu, pa stoga ni sa stručnim ljudstvom.³⁵⁾ Nedovoljno opremljena i popunjena telefonskolinijska četa pri Komandi drvarskog područja, održavala je mjesnu telefonsku centralu i mrežu veza. Iz Drvara, linije su bile usmjerene prema: Ostrelju - Bosanskom Petrovcu; Prekaji - Potocima; Rasanovcima - Bosanskom Grahovu; Podvučaku - Srbu. Pošto je centar veze 5. korpusa NOV i POJ bio razmješten u Ribniku, prema njemu su bile orijentirane sve važnije teritorijalne i operativne telefonske i kurirske veze od Grmeča do Bosanskog Grahova. Od rujna 1943. pokraj Drniča, blizu Bosanskog Petrovca, postojalo je sletilište (slično i na Medenom polju), opremljeno telefonskim i signalnim sredstvima. Na njega, 18. rujna bila se spustila Udružena anglo-američka misija, predvođena generalom F. Macleanom. Od polovine veljače 1944. na njemu je dežurala posada s radio-stanicom. Tu je 23. veljače prizemljila sovjetska misija od 21 člana i 24. veljače pristigla je u sjedište VS NOV i PO Slovenije.³⁶⁾ Kao i zapadno-saveznička, tako je i sovjetska misija pristigla s potrebnim radio-sredstvima.

34) VE II izdanje, 5. 782, za opće podatke. U odnosu na broj radio-stanica ukazuje se da su sve jedinice NOV i POH (GS, te, 4, 6, 8, 10. i 11. korpus) koncem siječnja 1944. raspolagalo sa 30 (3 su bile radiofonske) radio-stanice. Arhiv VII, reg. br. 14—32, k. 119/3). Monarica NOVJ sa 3 (koncem 1943). 3. i 5. korpus sa po 1 (20. 11. 1943. odn. 02. 03. 1944). VS NOV i POJ sa 2 (u Jajcu), dok su ostale radio-stanice bile, uglavnom pojedine, raspoređene pri onim štabovima, koji su navedeni objašnjenjem o organizaciji radio-veza iz RC VS NOV i POJ u Jajcu. Zb. NOR-a, tom II, knj. 11, dok. 164 od 27. 12. 1943, dok. br. 204. od 20. 01. 1944. gotovo su svi radogrami VS NOV i POJ počinjenim štabovima za regulisanje najvažnijih problema, a u mogućnosti da se to rješava kurirskim vezama.

35) Zb. NOR-a, tom IV, knj. 20, dok. 178, pregled brojnog stanja i opreme Drvarskog NOP odreda od 30. 12. 1943. godine.

36) Isto, tom II, knj. 12, dok. 91 od 24.02. 1944, sa pozdravnom riječju maršala Tita na svečanoj večeri povodom dolaska sovjetske misije. U biljezi 3 daju se podaci o misiji predvođenoj general-lajtnantom Nikolajem Kornejevim (poš. i general, i pukovnik, 3 potpukovnika, 6 majora, 2 poručnika, i 8 potporučnika i podoficira). Isto, dok. 185, od 24. 03. 1944, gdje se u biljezi 3 navode članovi sovjetske misije, pristigle u GS NOV i PO Slovenije.

Do pristizanja sovjetske misije već je bio preorijentiran i u pravcu Drvara preusmjeren telefonski i kurirski saobraćaj s teritorija pod kontrolom 5. korpusa, te 1. proleterskog i 8. dalmatinskog korpusa. Njihove jedinice za vezu, uz doprinose jedinica veza područnih i komandi mjesta, uložile su napore da se veze poboljšaju, a pogotovo pomogle su da se u Drvaru uspostavi razgranatiji sistem vanjskih i unutarnjih telefonskih i kurirskih veza, sa uporištima u Bosanskom Petrovcu, Ribniku, Potocima, Prekaji, Miništimu, M. i V. Tičevu, Mokronogama i Bosanskom Grahovu, te i na Medenom polju, gdje je bio partizanski aerodrom.

Naime, kada su se koncem prosinca 1943. odnosno početkom siječnja 1944. dijelovi VŠ NOV i POJ počeli premještati iz Jajca, oni su se usmjerili prema selu Ribniku (sjeveroistočne padine Smetice), gdje je bio razmješten i CV štaba 5. korpusa. Nedaleko, u selu Busijama najprije je privremeno razmješten CV VŠ NOV i POJ, pa je odmah nastavljeno školovanje slušalaca radio-telegrafskog i radio-mehaničarskog tečaja Vrhovnog štaba. Ubrzo, CV predислоciran je u s. Potok (sjeveroistočne padine Klekovače) u novozgrađen sklop baraka, u kojima su bili smješteni članovi Vrhovnog štaba. Sva prikupljena i naknadno iz savezničke pomoći pristigla sredstva veze, a momentalno neraspoređena, pohranjena su u skladište, koje je za te svrhe u Potocima bilo pripremljeno. Sudionici zbivanja ukazuju daje, pored ostale brojne opreme, pred desant na Drvar bilo uskladišteno i radio-stanica: oko 10 kompleta SCR-284, te i oko 10 radiofonskih SET-38 i SET-48, kao rezerva, jer još nisu njihovi tehnički uputi bili proučeni.

U Miništimu razmještene su bile bolničke ustanove, CV štaba 1. proleterskog korpusa bio je u s. Mokronogama, u Prekaji bila je pomoćna CTSt, u s. M. i V. Tičevu bili su razmješteni elementi CV novopristiglog štaba 8. korpusa (po napuštanju Livna), a u Bosanskom Grahovu bilo je privatno čvorište veza (za pristigle kurire iz dalmatinskih područja, Martinbrodska komanda područja nalazila se u selu Boboljuci, a Podgrmečka u Bosanskom Petrovcu, koja je osiguravala i aerodromske (za Medeno polje, te lokalno sletilište) veze. Za teritorijalni sistem postiglo je i niz pomoćnih telefonskih i čvorišta unutarnjih kurirskih veza (npr. Sipovo, Protići, Stekarovci, Podvučjak, Bostasi, s. Ošireli, Smetica, Mokronoge itd.), čije je osoblje usmjereno za što efikasnije obavljanje svojih zadataka. Pošto je cjelokupna teritorija bila u nadležnosti 5. korpusne vojne oblasti (KVO 5), organi za vezu štaba 5. korpusa i počinjenih mu štabova i područnih komandi bili su zaduženi i nadležni za rješavanje problematike telefonskih i kurirskih veza, pa tako i u Drvaru, gdje su u drugoj polovini siječnja predислоcirani osnovni elementi CV VŠ NOV i POJ. I nadalje, CTSt manjeg kapaciteta ostala je u Potocima, kao i skladište opreme za vezu.

U Busijama nastavljeno je školovanje radio-telegrafista i radio-mehaničara, koji su koncem veljače nastavili rad u Drvaru.³⁷⁾ Zbog neprijateljevih aktivnosti (pa i iz zraka) premještanja su vršena postupno.

U pripremljenoj baraci kod špilje iznad riječice Unca (sada »Titova pećina«), u kojoj se smjestio vrhovni komandant maršal Tito, nalazili su se telefoni sa priključkom na CTSt, u zgradi ispod špilje (u Drvaru, oko 100 m ist. od Mandića mosta). U pomenutoj zgradi i u okolnim novopodignutim privremenim objektima bili su razmješteni pojedini elementi C V Vrhovnog štaba: žični centar sa ekspedicijom, kurirska grupa, radio-stanica i elektropogonska grupa, a druge radio stanice bile su razmještene dekoncentrirano, u gradu (kod Šobića groblja u Kovačevoj kući, odnosno i u kući Milana Bosnića).

Na CTSt-10 Vrhovnoga štaba direktno su bili priključeni najbliži Titovi suradnici, šefovi savezničkih misija (anglo-američke i sovjetske) i rukovodstvo štaba.

³⁷⁾ Isto, tom II, knj. 11, dok. 192, od 13. 01. 1944. pismo Sretena Žujovića (tada u Drvaru) upućeno Aleksandru Rankoviću (tada u Potocima), prema kojem se saznaju pojedini podaci o razmještanju štabova i komandi područja, te i o međuvezama. Vidi i priloženi crtež: »Telefonske veze u procesu premještanja VŠ NOV i POJ iz Jajca u Drvar (i početno stanje)«, shema br. 32.

ba Pratećeg bataljona. Ova CTSt kablovskom linijom bila je spojena sa centrom (od 30 brojeva) Komande drvarskog vojnog područja, a na nju priključci teritorijalnog sistema i važniji korespondenti, razmješteni u gradu i njegovoj okolini. Vrhovnom štabu bilo je omogućeno da ispoljava svoj utjecaj i preko ovako organiziranih telefonskih veza. Dopunski, na raspolaganju su mu stajali kuriri za lokalne svrhe i za njihovo usmjeravanje, po posebnim pravcima, i prema najudaljenijim predjelima zemlje. Na CTSt i pri pojedinim stalnim telefonskim stanicama dežuralo je stručno osoblje ranije telefonske desetine; nešto izmijenjeno i pojačano, a linije i vanjski sistem održavali su područni sastavi i jedinice za vezu 5. korpusa. Stoga, nije bila formirana telefonska četa ni poseban vod za vezu pri VS NOV i POJ.

Veljko Dragičević (kapetan, unaprijeđen u Drvaru u čin majora) bio je tada šef radio-sluzbe pri VS, a njemu su po radio-tehničkoj problematici (i rukovođenju radio-tehničkom radionom i radio-tehničkim tečajem) pomagali kapetan Slobodan Nakićenović, a po nastavno-radio-telegrafskoj kapetan Nikoslav Stipišić. Kada je početkom veljače iz štaba 1. korpusa pristigao kapetan Metodije Antunac (radio je na korpusnoj radio-stanici i bio ujedno organizator radio-veza), pomagao je S. Nakićenoviću, a posebno bio je zadužen za telefonsko-tehničku problematiku. Tada kapetan, Anđelko Gančević nalazio seje pri štabu 5. korpusa kao referent za vezu (djelovalo se u pravcu osnivanja Odsjeka za vezu), ali je on pretežno morao i sam raditi na korpusnoj radio-stanici. Upravu radio-telegrafskog i radio-tehničkog tečaja sačinjavali su N. Stipišić i S. Nakićenović, iako su se tečajevi ponekad i posebno prikazivali.³⁸⁾

Međutim, u dokumentu od 13. travnja službeno se pojavljuje naziv »Radio-telegrafske škole« (u sklopu koje se osposobljavalo nekoliko odjeljenja radio-telegrafista - a izvori ukazuju da je bilo oko 100 slušalaca, i to u obaveštenju VS NOV i POJ upućenom GS NOV i POH daje organizirana kontrolna radio-sluzbe. Dokument završava:³⁹⁾

»Po naredenju načelnika V. štaba
Šef odsjeka za veze
major
Veljko Dragičević«.

Iz arhivskih dokumenata VS NOV i POJ, obavještenje od 13. travnja 1944. je prvi službeni akt koji je neposredno uputio poseban organ veze VS NOV i POJ nekom od glavnih štabova ili nižih štabova NOV i POJ, a po ovlaštenju mjero-davnih rukovodilaca.

Odmah, treba naglasiti da se po stabiliziranju prilika u Drvaru, pa i u odnosu na vezu u cjelini, tražila rješenja i za popunu novoosnovanog Odsjeka sa odgovarajućim stručnjacima. Tako je, u travnju 1944. premešten iz GŠH u VS pukovnik Zlatko Kereković, koji je do tada bio šef Odsjeka za vezu GŠH. U to vrijeme u sastavu VS NOV i POJ odsjeci su preformirani u odjeljenja. Taj proces važio

38) Isto, tom II, knj. 12, dok. 163, od 17. 03. 1944. u kojem se, na koncu (tačka 11) ukazuje da se akt unosi i »Pravi radio-telegrafskog i radio-tehničkog kursa Slobodan Nakićenović«. Isto, dok. 226, od 01. 04. 1944. radiogram VS upućen GS NOV i POH da na radio-tehnički tečaj uputi 15 kandidata (tehničara, mehaničara, radio-amatera, ili pak srednjoškolača), u Drvar. Sličan radiogram a za 10 kandidata bio je upućen i štabu 5. korpusa (Arhiv VII, reg. br. 7/2-5, k. 461, radiogram br. 43 iz knjige predatih-priljubljenih radio-brzojava RC štaba 5. korpusa). Arhiv VII, reg. br. 14-1/2, k. 119/3, od 30. 03. 1944. dok. kojim Odsjek za vezu GŠH upućuje organima veze VS svoj uput-pravilo »Kartografski znaci«.

39) Isto, dok. 284, od 13. 04. 1944. obavještenje štaba odsjeka za vezu VS NOV i POJ Veljka Dragičevića upućeno GS NOV i POH o ustanovljenju kontrolne radio-sluzbe... i na koncu stoji: »Možemo dostaviti nam sve brošure i knjige koje su kod vas izašle a koje bi mogli konstitui u telegrafskoj školi«.

je i za neke od službi (npr. sanitetsku, intendantsku itd.). Stvarani su preduvjeti da to važi i za vezu u cjelini.

Kada je u Drvar 24. veljače pristigla brojna (od 21 člana) sovjetska vojna misija, ona je u svome sastavu imala i oficira-vezistu majora (Dolgova) koji je kao radio-telegrafist misije pomagao u radu vezistima VŠ NOV i POJ. No, neki sudionici ukazuju da je jedan od pristiglih sovjetskih generala (pored general-lajtnanta Nikolaja Kornejeva, pristigao je i general Anatolij Gorškov), bio kvalificiran i za oblast veza. Organi veza VŠ NOV i POJ pristupili su iznalaženju novih organizacijsko-formacijskih rješenja za organe i jedinice veze.

Odsjek za vezu najvjerojatnije je koncem travnja ili početkom svibnja preformiran u Odjeljenje za vezu, na čelu sa pukovnikom Zlatkom Kerekovićem, zamjenikom majorom Veljkom Dragičevićem (ujedno, bio je i dalje šef radio-službe), te sa ranije navedenim referentima, a u odnosu na pojedine djelatnosti veza. No, zbog desanta na Drvar, funkcioniranje Odjeljenja za vezu prema zamišljenim smjernicama, tek će biti moguće po prelasku VŠ NOV i POJ na otok Vis.⁴⁰⁾

Međutim, ovdje će se apstrahirati sve ono što je uvjetovalo takva rješenja i pretpostavke u kojoj je mjeri pojava Odsjeka za vezu u sastavu VŠ NOV i POJ bila bitna, za drvarski period, u pogledu njegovog osamostaljivanja za rukovođenje vezama NOV i POJ u cjelini, a također i koji su i za koje sektore stručne djelatnosti bili odgovorni pojedini referenti. Naime, većina sudionika ukazuje da su se tada nastavili ustaljeni odnosi i daje maksimalno intenzivirana djelatnost radio-sektora, inicijativama V. Dragičevića (za eksploataciju radio-veza), S. Nakićenović (za radio-tehničku problematiku) i N. Stipišić (kao komandanta radioškole), a Z. Kerekovića za taktiku veze. Pošto je za VŠ NOV i POJ tada bilo najznačajnije da njegov radio-centar uspješno djeluje na ostvarivanju redovnih veza sa brojnim korespondentima, nadalje se usredsređuje na ono, što je u tom pogledu bilo najhitnije.

Radio-centar VŠ NOV i POJ usmjeravan od V. Dragičevića, radio je po sistemu zasebnih radio-stanica (prvo 2, pa 3, a od travnja 4), dekoncentrirano raspoređenih u odnosu na predjel opisane špije, odnosno KM VŠ NOV i POJ (videti shemu br. 33). Suglasno tome, svaka radio-stanica imala je svoje pogonsko rješenje (akumulatori, agregati i gradska mreža, odnosno ono što je bilo najpogodnije i moguće). Uzevši u obzir radio-stanice anglo-američke i sovjetske misije, iz Drvara je veze odjednom održavalo najmanje 4 a najviše 6 radio-stanica veće snage, zbog čega je princip šire dekoncentriranosti bio ne samo poželjan, već i neophodan za radio prijem direktno na primaču stanicu a također na onim primacima koji su bili namijenjeni za prijem press-emisija. Za pojedine radio-stanice je nakon završene predaje i prijelaza na prijem dužih radiograma isključivan predajnik, i njegov pogon, a prijemnik prebacivan na akumulatorski pogon. Jedino je na taj način osiguravan kvalitetniji prijem, jer je u protivnom varnichenje agregata u radu, bez obzira što je od predajnika bio udaljen i preko 20 m kablovski povezan, pravilo smetnje i šumove i onemogućavalo prijem. Mogućnosti za rad po sistemu biroa tada nisu razmatrane, zbog nepovoljnih tehničkih uvjeta. Kao pravilo, prakticirano je da se na svakoj radio-stanici, uz već kvalificirane radio-telegrafiste, redovno osposobljavaju i po 2-3 slušaoca radio-telegrafskog tečaja, a u završnom stupnju svog školovanja. No, ipak oslonac je bio na onim sa

40) Isto, tom II, knj. 10, dok. 165, od 05. 10. 1944, iz kojeg se saznaje (tačka 6, stav drugi, na str. 346) daje komanda Oficirske škole NOV i POJ u svom izvještaju VŠ NOV i POJ molila da se zatraži od GSH da joj, za nastavnika taktike, uputi Zlatka Kerekovića. Arhiv VII, reg. br. 21-1/1, k. 119A, dok. od 07. 03. 1944, prema kojim je potpukovnik Kereković postavljen za šefa Odsjeka za vezu GS NOV i POH. Arhiv VII, reg. br. 10-3, k. 119/3, dok. od 29. 04. 1944, iz kojeg se vidi daje šef Odsjeka za vezu GS NOV i POH tada bio poručnik Bude Bogdanović. Arhiv VII, reg. br. 42-1/3, k. 119/3 izvještaj GS NOV i POH upućen Odjeljenju za vezu VŠ NOV i POJ, a s pozivom na njegov Op. br. 24, od 20. 06. 1944. godine.

već stečenim iskustvima uz dopunu najistaknutijih i već uhodanih sa završenog tečaja u Jajcu. »Glavna« radio-stanica, na kojoj je radio V. Dragičević (A. Gančević i A. Runjić, u veljači), bila je smještena u gradu, odnosno u Kovačevoj kući (ispod Šobića groblja) i s njome su održavani najvažniji pravci. Druga radio-stanica bila je također razmještena u gradu (u kući Koste Bosnića) i na njoj je radio Mirko Rako, a pomoćnik bio mu je Dušan Čopić. Oni su održavali radio-veze, po pravcima, sa korespondentima drugog stupnja važnosti. Treća i četvrta (ova posljednja od konca ožujka) održavale su ostale radio-veze VŠ NOV i POJ, pa i one za potrebe Tanjuga, i bile su dekoncentrirano razmještene u gradu. Prvonavedena radio-stanica pratila je maršala Tita u slučaju njegovog boravka van komandnog mjesta, odn. rajona špije. Osim navedenih, u Drvaru su radili još i drugi radio-telegrafisti (Robert Perčić, Jozo Butorac, Stipe Nadalić, Ivo Miličić, Jan-ko Zlodre, Jugoslav Buj, Mihaljević, Zora Dragičević - žena Veljkova) u RC VŠ NOV i POJ.⁴⁾

U pristigloj sovjetskoj misiji (24. 02. 1944), major Dolgov bio je vezista i veoma iskusen radio-telegrafist. No, pošto je sam radio na stanici (blizu Komande područja Drvar), dobio je pomoć - jednog radio-telegrafiste za noćnu smjenu. Prema M. Antuncu, sovjetska misija imala je predajnik »Bars« od 100 W i prijemnik starije izrade, ali je njihova obavještajna grupa imala suvremene radio-uređaje (primopredajnik tipa »Majak« i prijemnik »Tenzor«), sa minijaturnim elektronkama. Misija je radio-centru VŠ isporučila nekoliko prijemnika »Sever« (male snage, na baterije - a koje su stanice upućene jedinicama) i nekoliko predajnika tipa »Džek«. Od sovjetske pomoći kompletirane su 2 stanice (»Džek«, plus primač) s kojim su prvobitno bili zaduženi Mirko Rako i Dušan Čopić. Tehnička radiona imala je dosta posla i, sa iskusnim osobljem, uspješno ga obavljala tako, da je radio-centar mogao uspješno djelovati. Kasnije, u svibnju, kada se očekivalo pristizanje nove sovjetske opreme, s jednom radio-stanicom na aerodrom Medeno polje (odnosno, Drinići) upućen je N. Stipišić, da bi radio-vezom osiguravao prihvati aviona. Tanjug grupu sačinjavali su: radio-telegrafist Jozo Butorac, te prevodnici Aleksandar Tepavčević-Englez i Nikita Bakov-Rus, i tipkačice Seljan »Lika« i Magna Zrinski.

Radio-centar VŠ NOV i POJ je iz Drvara održavao, sve po pravcima, neposredne radio-veze sa: a) Moskvom, glavnim štabovima NOV i PO Slovenije, Hrvatske, Vojvodine, Srbije, Makedonije, štabom 2. udarnog korpusa i štabom udarne grupe divizija, b) Misijom odnosno Bazom NOV i POJ u Bariju, štabovima Mornarice, 8.5. i 1. korpusa; c) štabovima 4. 7.9. i 10. korpusa; d) štabovima 3. 6. i 12. korpusa. Uglavnom, takav je raspored, s manjim ili većim izmjenama, korespondenata bio u odnosu na 4 radio-stanice. Sve one prikupljale su izvještaje, koje je zatim Tanjug-grupa pripremala i koji su potom emitirani uglavnom preko prve ili druge po redu navedene radio-stanice. Radio-veza sa GS NOV i PO Kosova i Metohije tada nije postojala, već su radiogrami za taj štab primani u RC GS NOV i PO Makedonije, pa kurirskim vezama prosljeđivani do adresa-nata. Isti radio-centar retranslirao je ili posredovao za prijem i upućivanje radiogrami za veze suradnje sa rukovodstvima NOP-a Albanije (ponekad i preko RC štaba 2. korpusa), Grčke i za predstavnike Bugarske radničke partije (komunisti). Treba reći da su anglo-američka i sovjetska misija pri VŠ NOV i POJ svojim radio-vezama (sa predstavnicima pri glavnim štabovima i štabovima korpusa i mornarice NOVJ) u mnogomu pomagale i za posredovanje u vezama, kada su one u odnosu na RC VŠ NOV i POJ bile ponekad u prekidu. U istoj mjeri, nima su pomagali u posredovanju i radio-telegrafisti-partizani. Tada su bile pod-

4) D. Čopić, A. Gančević, M. Antunac, »Sjećanja« navode imena radio-telegrafista A. Gančević je koncem veljače 1944. upućen za šefa veza 5. korpusa, a A. Runjić je sa grupom rukovodilaca upućen prema Srbiji.

uzete mjere da se vojna misija NOV i POJ pri savezničkoj vrhovnoj komandi u Kairu, predvođena dr. Vladimirom Velebitom, snabdije posebnom radio-stanicom, a što je ubrzo naknadno ostvareno. U odnosu na prikupljanje meteoroloških izvještaja, bilo je naređeno da sve radio-stanice vremenske podatke, sa svog područja, redovno dostavljaju RC VŠ NOV i POJ. Posmatrajući standardnu organizaciju radioveza, izmjene su nastupale prema potrebama i RC VŠ NOV i POJ ponekad je uspostavljao i održavao neposredne veze sa radio-stanicama pojedinih štabova divizija. Konkretno, tako je bilo urađeno 28. travnja, za štab 16. vojvodanske divizije. Uz mnogo manje teškoća nego u ranijim fazama, a sjećajem boljih radnih uvjeta i tehničkih mogućnosti, RC VŠ NOV i POJ je iz Drvara u znatno većoj mjeri zadovoljavao sve obimnije potrebe centralnog političkog i vojnog rukovodstva.⁴²⁷

Pošto je djelatnosti radio-sektora, posebno grane za radio-telegrafske veze i školovanje radio-telegrafista, pridavana najveća pažnja, ona se i prikazuje nizom dokumenata. Prvenstveno treba naglasiti daje radio-saobraćaj bio obiman i da su se njime rješavali najraznovrsniji problemi. Gotovo više od polovine sadržaja svih zbornika dokumenata koji se odnose na VŠ NOV i POJ, a za njegovog boravka u Jajcu i Drvaru (tom II, knj. 10-12) su predati ili primljeni radiogrami, kraćeg ili pak obimnijeg sadržaja. Bez obzira šta bi bilo veoma uputno da se mnogi od njih analiziraju i interpretiraju u odnosu na značenje veza, takvo razmatranje ovde nije moguće, zbog prostorne ograničenosti. Brojnost radiograma ukazuje na obimnost radio-saobraćaja, a time i na uspjehe malobrojnih radio-telegrafista da, sa još uvijek ograničenim brojem radio-stanica RC VŠ NOV i POJ, kroz gotovo permanentni rad ostvaruju one zadatke, koji su im bili postavljeni. U takvim uvjetima dolazilo je i do nediscipline u radio-saobraćaju, a u vezi s tim se i interveniralo pisanim upozorenjima.

Naime, Nijemci i kolaboracionisti, organizirano su pristiškivali radio-saobraćaj NOV i POJ. Zbog nesavršenosti šifri najviše, a manje zbog nediscipline radio-telegrafista u radio-saobraćaju, neprijatelji su bili u mogućnosti da dosta saznaju iz sadržaja pojedinih radiograma. Samo se napominje daje brzopokretljivost jedinica NOV i POJ, uvjetovana njihovim borbenim aktivnostima, najčešće anulirala prednost dešifriranja, jer zbog promjena položaja i područja, neprijatelji nisu mogli efikasno da iskoriste svoju zračnu, pomorsku i kopnenu nadmoćnost.

Povoljna okolnost za NOV i POJ bila je i u tome što su angažirani radio-telegrafisti bili vrhunskih kvaliteta, uglavnom dobrovoljci i veoma povjerljivi, te pretežno članovi KPI i SKOJ-a. Za radio-telegrafske tečajeve odabrani su pismeni i u borbama provjereni borci, a i sa drugim sličnim kvalitetima kao što su bili već »stari« radio-telegrafisti, čiji rad je bilo skoro nemoguće, u početku, stručno nadzirati. Zbog toga svi novopristigli u NOV i POJ, a sa predratnom predpremom, prvenstveno su morali proći »borbenu« fazu u jedinicama. Još u većoj mjeri to je prakticiralo za one koji su iz domobranstva NDH ili iz drugih kolaboracionističkih sastava prebjegavali u NOV i POJ. No, kada su se radio-veze sve više razgranjavale i kada su jedinice za vezu popunjavane i sa na brzinu osposobljavanima, radio-disciplina bivala je sve slabija, a također su se i veze na ne-

⁴²⁷ Arhiv VII, reg. br. 9-2, k. 15A, crtež radio-veza radio-centra VŠ NOV i POJ iz Drvara, a za travanj 1944, izrađen na paus papiru (Zb. NOR-a, tom II, knj. 12, dok. 220, str. 407 (fotokopija). Zb. NOR-a, tom II, tom II, knj. 12, dok. 261, od 9. travnja 1944, radiogram-naređenje za ostavljanje meteoroloških podataka. Isto, dok. 292, od 14. travnja 1944, odnosi se na Misiju NOV i POJ, predvođenu dr. Vladimirom Velebitom. Za bolje razumijevanje organiziranosti radio-centra VŠ NOV i POJ i njegovih radio-veza upućujemo obaviti prema crtežu: »Operativne radio-veze VŠ NOV i POJ (travnja 1944. iz RC u Drvaru)«, kojim su prikazani i dopunski podaci, suglasno arhivskim i drugim izvorima. Vidjeti bilješku br. 58, a u odnosu na radio-veze su ilegalnim punktom u Sarajevu.

kim pravcima održavale uz veće poteškoće, zbog nedovoljne osposobljenosti pojedinih radio-telegrafista.⁴³⁾

Svojim naređenjem (u stvari uputom za otklanjanje nepravilnosti u radio-sabracaju) od ožujka 1944. stručni organ VŠ NOV i POJ upozorio je odgovorne iz GŠ NOV i POH da veću pažnju posvete radio-vezama. Ukazuje se da je nesigurnost u radio-vezama između radio-centara VŠ i GŠH nastala zbog zapošljavanja u praksi nedovoljno osposobljenih radio-telegrafista, a u odnosu na mogućnosti uspostavljanja i održavanja radio-veza danju odnosno noću, te i zadaci u ubrzanj, ali solidno zasnovanoj, obuci radio-telegrafista. Nadalje, ukazivalo se kakve mjere treba poduzimati da se onemogući neprijatelju da radio-prisluškivanjem prikuplja za njega korisne podatke o jedinicama NOV i POJ. Isticano je daje upotreba skraćenica »Q« koda (međunarodnog) korisna za NOV i POJ, jer se njen radio-sabracaj »sliva« sa neprijateljevim, time mu se onemogućava da brže otkrije identitet radio-stanice. Meteorološke podatke svaka radio-stanica trebala je da prikuplja i dostavlja ih upravnoj, a suglasno ranijim objašnjenjima. Ukazivano je bilo da... »Mi nismo u mogućnosti često mijenjati planove veza, a i kada bi bili, većina naših radio-stanica vezana je za kristale, koje nismo u mogućnosti izmijeniti, a da bi se neprijatelju sasvim onemogućilo da sazna sadržaj naših depeša, ostaje sigurna šifra. Radio-stanica ovoga štaba nije vezana za kristale, ona ima slobodno talasno područje do 86 metara. Čim budemo u mogućnosti nabaviti radio-stanice koje bi u potpunosti odgovarale našim potrebama, iste ćemo vam odmah poslati«. Naređeno, bilo je, da se radi prema novodostavljenom planu radio-veza, otklone nedostaci i daju prijedlozi o usavršavanju radio-veza. Po svemu, uočava se daje uput bio zasnovan na dotadanoj praksi i mogućnostima.⁴⁴⁾ Upozorenja RC VŠ utjecala su da se naknadno otklone uočeni nedostaci u održavanju radio-veza iz RC NOV i POH.

Prave mogućnosti djelovanja njemačke radio-prislušne službe, tada još dovoljno nisu mogle biti poznate, bez obzira što je NOP imao svog aktivistu i izvještača u sklopu njene operative. Naglašava se da je radio-izviđačkim jedinicama do rujna 1944. uspjevalo da dekriptiraju radiograme jednog broja štabova NOV i POJ. Tim podacima koristile su se njemačke komande i štabovi.⁴⁵⁾

Iako još nije bila uspostavljena posebna kontrolna radio-služba pomoću naročito za to izdvojenog primača i radio-telegrafista, a za što još nisu postojale veće mogućnosti ni za redovno praćenje saobraćaja, dežurno osoblje u RC VŠ NOV i POJ bilo je zaduženo da izvještava o uočenim nepravilnostima. Povremeno, kontrolirani su i radio-pravci nižih štabova. Bilo je uočeno da su otvorenim tekstom razmjenjivani radiogrami između RC VŠ NOV i POH i štaba 10. korpusa. Jasno je bilo daje to vršeno zbog hitnosti i prema naređenjima rukovodilaca višeg ranga. Zato, Odsjek za vezu Vrhovnog štaba, u svom obavještenju - upozorenju od 13. travnja 1944. (to je ono, s potpisom šefa V. Dragičevića) stavilo je do znanja GŠ NOV i POH da su ustanovljeni posebni organi kontrole radio-veza pri RC VŠ NOV i POJ, te i ukazao daje obaveza svih štabova NOV i POJ, odnosno njenih organa za vezu, da višim štabovima dostavljaju radio-podatke za svoje pravce-kanale. Ukazano je kakva je štetnost od radio-predaje otvorenim tek-

43) Zb. NOR-a, tom II, knj. 12, do 51, od 12. veljače 1944, kojim VŠ NOV i POJ upozorava GŠ NOV i PO Hrvatske da radio-telegrafiste savezničke misije (Slovenec), koji su se dobrovoljno prijavili za NOV i POJ, rasporedi u jedinice kao borece, a ne kao radio-telegrafiste. Isto, dok. 157, od 16. ožujka 1944, po kojem se saznaje daje štabu 2. udarnog korpusa bilo naređeno da britanskoj vojnoj misiji, opozvanoj iz štaba D. Mihalovića, onemogući radio-veze i kontakte sa stanovništvom. Isto, dok. 197, od 27. ožujka 1944, iz kojeg se saznaje da su kurirske veze između GŠ NOV i PO Slovenije sa VŠ NOV i POJ, a preko relejnih punktova u Žumberku i Pokuplju, bile neredovne i nesigurne. Isto, dok. 127, ukazuje se da su u RC GŠ NOV i POH za važne veze bili angažovani i još nedovoljno osposobljeni radio-telegrafisti.

44) Arhiv VII, reg. br. 1-3, k. 119/3, a od početka ožujka 1944. godine.

45) Isto, mikrotečka, NAV-N-1-313, relna 196.

stom, pa je naglašeno: »Kod nas je ovo vrlo strogo zabranjeno i kažnjivo, jer ovakvim radom otkrila bi se cijela naša mreža i tako bi nastale velike poteškoće u sistemu radio-telegrafskih veza, *koje su kod nas jedine* (podcrtao autor) i koje imaju veliki značaj za našu vojsku i celokupnu borbu«. Traženo je dostavljanje podataka iz plana rada radio-centara i pojedinih stanica, uz upozorenje: »Ovo je potrebno jer se kod nas zavodi kontrolna služba za sve naše (misli se za NOV i POJ u cjelini - p.a.) radiostanice«.46)

U sklopu sadržaja pisanih dokumenata i radiograma Vrhovnog komandanta i ostalih članova VŠ NOV i POJ, a izuzetno posebno (obično u odnosu na plasnove radio-veza i sličnu radnu prijepisku upućivanu kuririma), bile su najčešće umetnute i snjemice po vezama uopće, a posebno za radio-veze. To se odnosilo na izmjene postojećih i uvođenje novih radio-pravaca; obavještenja o pristizanju opreme; načinu suradnje sa savezničkim predstavnicima; upućivanje ljudstva na školovanje u južnu Italiju; pripremanje pojedinaca za odlazak u SSSR; organiziranje veza za potrebe vidova (Mornarice i Zrakoplovstva), rodova (posebno artiljerije) i službi (obavještnje, sanitetske, poglavito za zbrinjavanje ranjenika organiziranim zrakoplovnim transportiranjem prema južnoj Italiji), a u najvećoj mjeri za prikupljanje i emitiranje vijesti za Tanjug, dok je prikupljanje meteoroloških podataka bilo u začetnoj fazi.47)

Pored onoga što je djelovano u pravcu organiziranja veza za potrebe i. zrakoplovne baze u Livnu i naknadno, a također za organiziranje signalnih i drugih vrsta veza na partizanskim aerodromima u raznim dijelovima zemlje, organi VŠ NOV i POJ su razmatrali problematiku zrakoplovnih veza i sa visokim savezničkim predstavnicima. Između maršala Tita i generala F. Macleana na održanom sastanku u Drvaru 12. ožujka 1944. sačinjenim protokolom bili su precizirani opći dogovori. Naknadno, 29. ožujka kada su razmatrane i dopunske potrebe, bio je sačinjen precizirani sporazum između opunomoćenog predstavnika Vrhovnog komandanta NOV i POJ i Komande britanskog RAF-a (Kraljevskog ratnog zrakoplovstva) na srednjem istoku o formiranju jugoslavenskog kontingenta u sastavu RAF-a. Istog dana upućen je proglas pripadnicima bivšeg jugoslavenskog zrakoplovstva, koji su se već bili izjasnili za pristupanje NOV i POJ.48)

Ovdje je važno naglasiti da su, u sastavu RAF-a organizirane, prve avio-eskadrile NOV i POJ bile kompletno opremljene modernim sredstvima za veze, a odgovarajući sastavi bili i popunjeni radio-telegrafistima, radio-mehaničarima i drugim stručnim osobljem. Do njihovog pristizanja, na otoku Visu i na brojnim drugim predjelima slobodnih područja gdje su postojali partizanski aerodromi (ili su se pak pripremali odnosno i privremeno za prihvata pomoći i otpremu ranjenika koristila improvizirana sletilišta i mjesta za spuštanje padobranima), organi i jedinice veza razradivali su i dopunjavali mjere, pisanog oblika i u praksi, za ostvarivanje veza zemlja-zrak i obratno.49)

Inicijative u srednjanju i poboljšavanju formacija organa i sastava za veze za operativne svrhe teritorijalno-pozadinske potrebe, uglavnom su se ispoljavale kroz odgovarajuća naređenja i upute Vrhovnog komandanta i članova VŠ NOV i POJ. Naime, ni pripadnici radio-sektora a ni kasnije osnovanog Odsjeka za veze i konačno Odjeljenja za veze još nisu pristupili razradi formacija koje bi važile

46) Isto, reg. br. 40-2, k. 119/3, dok. od 13. travnja 1944. godine. »Sjećanje«: D. Čopića, A. Ru-njića, N. Šupića, CV 6/1951.

47) Zb. NOR-a, tom II, kni. 12, dokumenti: 57, 83, 89, 99, 151, 160, 181, 192, 194, 221, 227, 359

- pa i brojni drugi ukazuju na koji način se iz Drvara utjecalo na rješavanje problematike veza.

48) Isto, dok. 206 i 207. Napominje se da je Prva zrakoplovna baza NOV i POJ tada nalazila u mjestu Corovigno (Korovinjo) kod Brindisija (Brindizi), a od 20. 04. 1944. ona je prebačena kod Bengazija, u sjevernoj Africi, gdje je nastojelo sa intenziviranjem obuke pilota i drugog stručnog osoblja.

49) Isto, dokumenti: 13, 37, 53, 140, 146, 234, 227, 324, 328, i 330, ukazuju i na rješavanje problematike zrakoplovnih veza.

za cijelu NOV i POJ, a u odnosu na konkretne razrade za štabove korpusa i div-
zija i njima potčinjene štabove brigada i bataljona, odnosno i rodovske sastave.
Jer, to je bilo u kompetenciji organa veza glavnih štabova, a u odnosu na gru-
pacije (1. proleterski korpus, 2. udarni, te 3. i 5. korpus NOV i POJ) potčinjene
VŠ NOV i POJ bilo je prepušteno njihovim štabovima da to sami reguliraju, uz
prijedloge organa veza, a suglasno mogućnostima i okolnostima.

Naredbom vrhovnog komandanta NOV i POJ maršala Tita od (početka) ve-
ljače 1944. o organizaciji i strukturi štabova korpusa bila je predviđena formacija
štabova korpusa. U operativnom sektoru štaba, predviđen je i odsjek za vezu; u
sektoru korpusne vojne oblasti postojao je saobraćajni odsjek, u čijem sastavu
(i prema naknadnoj razradi) i referent za PTT saobraćaj. Štab korpusa (koman-
dant, politički komesar, zamjenik komandanta i pomoćnik načelnika) rukovo-
dio je operativnim poslovima i djelovanjem korpusne vojne oblasti, čija se te-
ritorija načelno poklapala sa operativnom nadležnošću štaba korpusa. Naredba,
šifrirana i pretvorena u obiman radiogram, radiQ-vezama je odmah prenjeta
svim glavnim i štabovima korpusa, koji su pristupili njezinom sprovođenju.^{50*}

Za 29. diviziju. Vrhovni komandant je svojom direktivom od 30.03.1944. na-
redio da formira još dvije brigade i duvanjsku vojnu oblast i da se cijela teritorija
Hercegovine uključi u operativnu zonu 29. udarne divizije. U točki 5. izričito bilo
je navedeno:... »Održavajte stalnu radio-vezu sa nama. Vi ste tu vezu zanemarili
a to najviše vama škodi. Vi treba da nadete jedno stalnije i sigurnije mjesto gdje
biste primali materijal bačen iz aviona. Sve će to ići brže i sigurnije ako bi sa
nama imali redovnu vezu«. A u točki 6. pak:... »Najzad, proučavajte mogućnosti
stvaranja jednog primorskog kanala, makar i za ograničeno vrijeme, kojim bi
vam doturali materijal morskim putem«⁵¹⁾

Kako su glavni štabovi regulirali i kako je u štabovima korpusa njihovim
pristapskim jedinicama i u svim nižim štabovima i pristapskim jedinicama pred-
viđeno rješavanje formacijsko-organizacijske problematike, kao i kako je to u
praksi ostvarivano, data su već najvažnija objašnjenja. Za drvarski period, saže-
tak u tome pogledu mogao bi se prikazati prema (do 27. svibnja 1944) sastavlje-
nom prijedlogu-uputu za »Formiranje jedinica za vezu«.

Po uputu za formiranje, predviđalo se da bi pri svakom štabu trebalo po-
stojati: za brigadu - četa za vezu; za diviziju - telefonski vod; za korpus - telefon-
ski vod; za NOP odred - telefonski vod i po signalna desetina; za svaku komandu
vojnog područja - po telefonsko-linjska četa. Osoblje divizijskih i korpusnih ra-
dio-stanica sa sredstvima i osobljem obrazovale bi grupe-odjeljenja, potčinjene
referentima za vezu, odnosno i komandirima jedinica za vezu. U štabovima kor-
pusa predviđali su se referenti za vezu, a komandiri brigadnih četa za vezu jed-
novremeno bi bili i brigadni referenti za vezu. Bila su i detaljnije razložena for-
macijska predviđanja, u odnosu na ljudstvo, kao i zadaci organa i jedinica za
vezu. Odredbe o taktici veza sadržale su načela o organizaciji veza u borbenom
rasporedu, kao i zadatke rukovodećih organa pri ostvarivanju zamisli koman-
danata, odnosno njihovih štabova.⁵²⁾

Na tadanjem stupnju razvika veza, barem pri korpusima koji su imali raz-
vijenije strukture (npr. 4. korpus NOV i POJ), to je već bilo prevaziđeno kako u
pogledu organa za vezu (sekcije, odnosno i odsjeci), jedinica (postojale su brojno
jače i jedinice mješovitog tipa, uključujući osoblje za sva tehnička sredstva veze)

50) Isto, dok. 34 gdje se u biljezi br. 1 ukazuje da se naredba može datirati najkasnije do 08.
02. 1944. Detaljnije razmatrana ova naredba 23. 02. 1944. posebnim kurirnom, upućena je GS NOV
i PO Slovenije. Isto, dok. 86.

51) Isto, dok. 208, od 30. 03. 1944. sa konkretnim navodima sa str. 377.
52) Aktiv VII, reg. br. 30-1/1, k. 1046, dok. datiran (pisane rukom iznad tipkanog teksta) sa
27. 05. 1944. - Navedeni dokument bio je razrađen na osnovi već postojećeg i navedenog »Uputa
za organizovanje i rad jedinica za vezu«, kojeg je razradila Sekcija za vezu GS NOV i POJ.

i ustanove (npr. radione), tako i u pogledu taktike veza, odnosno organiziranja veza u borbenom rasporedu (CV na KM, sa svim razvijenim elementima, uključujući ekspediciju i kurirsku grupu) i za teritorijalne potrebe (vojnizirani PTT sistem, uključujući i kurirsko-relejne mreže i pravce). Međutim, svaki prijedlog i formulirano rješenje bili su proizvod stanja, a u odnosu na raspoloživo stručno osoblje i tehnička sredstva veze na teritoriji pojedinih korpusnih vojnih oblasti, odnosno i u operativnim sastavima. Također, zavisili su i od shvaćanja pojedinog organa za vezu, bez obzira na rješenja koje je njegov prethodnik zamišljao ostvarivati.

O obimnosti radio-saobraćaja (jer za saobraćaj telefonskim i signalnim sredstvima, kao i onaj ostvaren kurirskim prometom, nema podataka) radio-centra VŠ NOV i POJ za dio jajačkog i cijeli drvarski period, saznaje se i samo letimičnim pregledom nekih od »Zbornika NOR-a« (primjerice, tom II, knjiga 10-12), a još više ako se pridodaju saznanja o frekventnosti i obimnosti radio-saobraćaja iz radio-centara svih viših štabova. Od ukupno 807 dokumenata iz navedene tri knjige, a provenijencije Vrhovnog štaba, više od polovine su dokumenti-radiogrami. Posebno, u knjigama 11 i 12 nalazi se preko 230 stranica teksta dokumenata sa Drugog zasjedanja AVNOJ-a i dokumenata-ratnih izvještaja VŠ NOV i POJ (zaključno sa rednim brojem 87 od 30. travnja 1944). Iz izvoda knjiga radio-centra GŠ NOV i POJ saznaje se da su također razmjenjivani brojni radiogrami u početnim mjesecima 1944. i to: 169 u veljači, 187 u ožujku, 121 u travnju i 152 u svibnju (sa VŠ NOV i POJ 63; 10. korpusom 7; 11. korpusom 37; 6. korpusom 15; GŠ NOV i PO Slovenije 1; 8. korpusom 7; 29. divizijom 9; Štabom Mornarice 2; štabom 4. korpusa 1; i štabom 9. korpusa 2).⁵³⁾

Za radiograme radio-centra VŠ NOV i POJ upućene iz Drvara, brojni od njih primljeni su od RC Štaba 2. udarnog korpusa, a čija ih je radio-stanica veoma uspješno, inicijativama snalažljivog Pavla Bojčevića, retransirala-tranzitirala za potrebe GŠ NOV i PO Makedonija (posebno i NOP-a Albanije i Grčke, te i za predstavnika Bugarske radničke partije-komunista), i 2. i 5. divizija, odnosno rukovodstva za Srbiju. U manjoj mjeri, radio-tranzitiranje obavljali su uspješno i drugi radio-centri (GSH, pa GŠ Slovenije i štaba 3. korpusa) za pojedine divizije, GŠ NOV i PO Vojvodine i Srbije. Ne postoje sačuvane knjige predatih-primljenih radiograma za brojne štabove koje su raspolagali radio-stanicama i radili s nižim štabovima i jedinicama. Također, ni podaci o radio-saobraćaju zapadno-savezničkih i sovjetskih vojnih misija. Konačno, ni potpuni podaci o emisijama radio-stanica AVNOJ-a iz RC GŠ NOV, PO, te i »Slobodne Jugoslavije« iz SSSR-a.

Ipak, zaključiti se daje da su malobrojni radio-telegrafisti, a sa stvarno oskudnim sredstvima, do desanta na Drvar u dovoljnoj mjeri svojim štabovima doprinikli da se njihove odluke pravovremeno prenesu do potčinjenih i primaju izvještaji, te također da svi, a preko »Slobodne Jugoslavije« i Tanjug budu iscrpnije obavještavani o onome šta drugim putem nije bilo moguće tako brzo saznati. Stoga, s ushićenjem prihvaćen je prijedlog predstavnika Oblasnog komiteta KPJ za Dalmaciju upućen sa Visa 2. ožujka 1944. opširnim radiogramom CK KPJ i VŠ NOV i POJ u Drvaru, da se jedna od ličkih brigada zove »Nikola Tesla«, kao počast istaknutom rodoljubi i znanstveniku-elektrničaru svjetskog glasa.

VŠ NOV i POJ, svojom naredbom od 19. ožujka 6. diviziji dodijelio je naziv 6. proleterska NOU divizija »Nikola Tesla«.⁵⁴⁾ Lika je uopće, a i zbog velikog do-

53) Zb. NOR-a, tom II, knj. 10-12, u odnosu na RC VŠ NOV i POJ. Isto, tom V, knj. 24-27, a u odnosu na RC GŠ NOV i PO Hrvatske.

54) Zb. NOR-a, tom II, knj. 12, dok. 109, od 02. 03. 1944, iz kojeg se vidi tko su bili predlagачи (yicko Kesulović, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Dalmaciju i pri ovom rukovodstvu pojedini član CK KPJ Svetislav Stefanović Čiča) i čime su svoj prijedlog obrazložili.

prinosu u početnom razvitku veza NOP na njenim područjima, bila ushićena ostvarenjem prijedloga. Također, time su bili pojačani i svi oni koji su doprinikli ostvarivanju veza svim sredstvima za potrebe NOV i POJ, a posebno oni koji su obavljali radio-telegrafske i djelatnosti radio-tehničkog značenja.

DESANT NA DRVAR I POSLJEDICE U ODNOSU NA VEZE

Komanda njemačke 2. oklopne armije je svojim planom »Rösselsprunge« (Reselsprung- »Konjičev skok«) zamislila da snažnim zračnim desantom na Drvar, uz jednovremeni koncentrični prodor snažnih svojih motoriziranih i pridatih im kolaboracionističkih grupacija u pravcu Drvara, uništi ili zarobi članove centralnih rukovodstava i sve one koji su se nalazili, 25. svibnja 1944. u Drvaru i njegovoj blizini i široj okolici. Zračni desant ojačanog njemačkog 500. SS padobranskog bataljona na Drvar počeo je 25. svibnja u 06.35 sati, a do tada su se Nijemci i kolaboracionisti, suglasno planu, terenu usmjerili sa svojih polaznih položaja u pravcu Drvara. Sve borbene aktivnosti, već su objašnjene u brojnim djelima, pa će se ovdje govoriti o onome što je najhitnije u odnosu na problematiku veza.⁵⁵¹

Do tada, već od prelaska CV VS NOV i POJ iz Potoka u Drvar, neprijateljevi izvidacki avioni često su nadlijetali grad, ispoljavajući mitraliranje i povremeno bombardiranje. Protumjera tome, bile su da se uz svaki element CV i pojedine izdvojene stanice izrađuju pogodna skloništa i zaštitni rovovi. Protuzračnom obranom grada (na Gradini iznad Spilje, te na Sobića groblju) bilo je predviđeno i zvučno (zvonom i na druge pogodne načine) signaliziranje u slučaju naleta neprijateljeve avijacije, te i poduzimanje zaštitnih protumjera u raznim slučajevima i okolnostima. Na znak uzbune slušaoci radio-telegrafisti, radio-tehničari, kao i osoblje radione, a takode i posade centra i stanica veza u slučaju bombardiranja trebali su se sklanjati u pripremljena skloništa i roveve, djelujući prema planu. Za stvarnih i pokusnih uzbuna, dežurno osoblje navikavalo se da poslove obavlja pod borbenim uvjetima.⁵⁵²

Tek formiranjem Odjeljenja za vezu, u to vreme, neposredno je bio potčinjen sastav tehničke radione (šef, poručnik Boško Škaro, te tehničari: Marko Stevanović, Karlo Okretić, Stevo Andrić, Ivo Šamanić, Mehmed Spaho, Sirišćević, Brusić i Dragošević) i radio-centra (radio-telegrafisti ranije navedeni, po dva na svaku od tada 5 postojećih radio-stanica; A. Gančević i A. Runjić koncem veljače izšli su iz sastava radio-centra, zbog premještanja; Zora Dragičević, Veljkova supruga, bila je unaprijedena u čin zastavnika, a tada je momentalno ispomagala na radio-stanici sovjetske misije). U sastavima odjeljenja odn. i Radio-skole bilo je oko 60 slušalaca, koji su trebali završiti školovanje početkom lipnja. Od konca veljače, Anđelko Gančević, u travnju unaprijeđen u čin kapetana, nalazio se pri štabu 5. korpusa na funkciji referenta za vezu, mada je silom prilika morao da obavlja i radio-telegrafske-manipulativne zadatke. On je početkom travnja po pozivu došao u Drvar, odakle se u korpus vratio sa 15 radio-stanica SCR-284A i nekoliko osposobljenih radio-telegrafista. Zbog uspostavljanja i održavanja važnih radio-veza, kapetan N. Stipišić je u drugoj polovini slijnja boravio na ae-

⁵⁵¹ Za problematiku veza za desanta na Drvar i do prelaska VS NOV i POJ za Bari odn. na otok Vis (od 25. 05. do jutro 7. 06. 1944), ne postoje primarni izvorni dokumenti. Međutim, za te dane preživjeli sudionici, koji su tada rukovodili vezom, uspostavljali je i održavali, naknadno su za »Zbornike« napisali svoja sjećanja. Za ovaj prikaz korišćeni su zapisi slijedećih autora: A. Gančevića, M. Antunca, D. Čopića, M. Rake, A. Runjica, N. Stipišića iz CV G(1951; pa i drugih za posredna sjećanja.

⁵⁵² M. Antunac, »Sjećanja«, («Kako sam doživio desant na Drvar»), iznosi pojedinosti o svo- me viđenju zbivanja te i o pogibli braćnog para Dragičević, pa i o kasnijim posljedicama u odnosu na radio-veze Vrhovnog štaba.

rodromu Drinčići, kod Bosanskog Petrovca. Za Tanjug tada su radili radio-telegrafisti Jozo Butorac i drugi, a također za opće potrebe Aleksandar Tepavčević Englez, koji je prevodio »press-ove« primljene na engleskom jeziku.⁵⁷⁾

Imajući u vidu da su prethodnih dana Drvar često nadletali njemački zrakoplovi, te da je povremeno mitraljiran i bombardiran, poduzimane su i odgovarajuće mjere za stabilnost veza u slučaju napada jačih razmjera. Pored prethodnih mjera (dekoncentriran razmještaj elemenata CV i stanica, njihovo utvrđivanje i sl.), odlučeno je da se tih dana nastava u Radio-skoli ne izvodi u učionicama, već na terenu, da se svi vezisti-posade rade na mjestima gdje su im sredstva razmještena, kako bi se spriječilo svako iznenađenje. U momentu prvog zračno-desantnog vala, 25. svibnja oko 06.40 sati, posade stanica obavljale su svoje dužnosti, a i u tehničkoj radionici opravke uređaja bile su u toku. Znači, uzbuđivanje i vika osmatrača izmještili su se sa šumom aviona, bombardiranjem i mitraljiranjem. Zgrada komande mjesta i radio-skole bile su mitraljirane i bombardirane, kao i brojne ostale u gradu, pa tako i one u kojima su bile smještene radio-stanice. Tko se ranije nije sklonio na znak uzbune, u početku bombardiranja potražio je zaklon. U jedan od propusta za vodu, ispod ceste, sklonio se V. Dragičević, a zatim i njegova supruga Zora. Poginuli su Jozo Butorac, Aleksandar Tepavčević Englez i brojni drugi koji su radili u oblasti veza ili za opće potrebe Tanjuga. U međuvremenu, već su pristigli njemački padobranci, koji su pretraživali zgrade i okolinu i ubijali sve što im je palo u nišan. Ubijen je i bračni par Dragičević, a od bombardiranja i u borbama tada i za (oko 09.30) ili poslije drugog padobranskog vala izginuli su i radio-telegrafisti (R. Perčić, Mihaljević, I. Miličić i S. Nadalić) sa 3 ostale radio-stanice. Tehničar K. Okretić bio je teže ranjen, a slično i neki drugi koji su se uz pomoć M. Antunca i ostalih povlačili prema zbornom mjestu - selo Potoci. U borbama sa njemačkim padobrancima izginula je velika većina slušalaca Radio-skole VŠ NOV i POJ. Brojna sredstva veze bila su uništena ili zaplijenjena, a veći dio stručnog osoblja na stanicama veza izginuo je u borbama, a na prepad zarobljeni od Nijemaca su strijeljani. Malobrojni koji su uspjeli da se izvuku iz okruća usmjerili su se prema Potocima, ili pak u najpogodnije predjele šireg drvarskog područja.⁵⁸⁾

Sistem veza VŠ NOV i POJ, za vrijeme desanta na Drvar znatno je bio narušen. Prije svega zbog uništenja većeg broja radio-stanica na RC VŠ NOV i POJ i pogibije članova poslua tih radio-stanica. Poginuli su za vrijeme desanta i neki od najistaknutijih vezista. Međutim, veze nisu i paralizirane. O desantu na Drvar obaviješteni su mnogi štabovi i jedinice, neposredno ili posredno. Dokaz tome je da je 6. liska divizija već u 08.00 sati 25. svibnja primila radiogram VŠ NOV i POJ (knjiga depesa 6. liske divizije), kojim se ona obavještava o desantu. Poznata su i druga dokumenta o funkcioniranju, u većem ili manjem obimu, svih vrsta veza.

Treba uočiti daje desant na Drvaru jedan od rijetko neuspjelih desanata u drugom svjetskom ratu, te da su angažirani za veze i ovoga puta dali svoj puni doprinos takvom ishodu.

57) M. Rako »Sjećanja«, najpotpunije daje sastav Odjeljenja za vezu i zaduženja pojedinaca u odnosu na sektore djelatnosti. A. Gašević, isto, u odnosu na unapređenje i svoju dužnost. Prema ostalima, i arhivskim podacima, za slušačko-radio-telegrafiste, kao i osoblje za vezu uopće.

58) M. Antunac, D. Čopić, i M. Rako, »Sjećanja«. U sjećanju (u tehničkoj radionici veze Vrhovnog štaba), M. Antunac objašnjava daje Kerešević stanovao u zaselku Primvor, da su tehničari (M. Antunac, B. Skaro i Stevanović) stanovali preko puta Kovačeve kuće, daje u toj kući bila radio-stanica (eglevao) Veljko Dragičevića, da su se svi vezisti branili u kući invalida Periša Sabljica, koji ih je izrečno cijenio. O okolnostima pogibe braćnog para Dragičević (Veljko i Zora) autor je iznio šira objašnjenja. D. (Dorde) Piljević, »Jugoslovenski Zorog«, Politika, Beograd 5. travnja 1980. str. 9. Članak, u kojem se kaže da je Vladimir Perić Valtre, obavještava NOP iz okupiranog Sarajeva, već u svibnju 1944. radio-vezama dostavljao izvještaje VŠ NOV i POJ.

Od 5 radio-stanica u radu (peta, služila je za kontrolu radio-saobraćaja te i za rezervne svrhe), nije ni jedna spasena. Tako su i za vezu povijesni, radio-predajnik »Džek« i uz njega posban prijemnik, kao kompletna radio-stanica, uništeni ili zaplijenjeni. Naime, njihova posada (M. Roko koji je bio ranjen; D. Čopić), koja je prekinula radio-vezu i istrčala iz zgrade da pomogne zaštitnim dijelovima, bila je prisiljena da se uz borbu, povlači. Slično, bili su prisiljeni i drugi preživjeli sa ostalih stanica veza, a što se odnosi i na posade, radio-stanica britanske i sovjetske misije. Dio spasenih okupio se blizu zaselka Prnjavor i izvlačio prema Bastasima, a zatim su se padinama između planina Lunjevače i Klekovače usmjerili prema Potocima. Pošto je ovdje bilo zbrno mjesto, tu su se postupno prikupili članovi Vrhovnog štaba, a takode i svi preživjeli vezisti. Odjeljenje za vezu VŠ NOV i POJ poduzelo je mjere da se uspostave najneophodnije veze za potrebe Vrhovnog štaba, a momentalno preostala je jedina mogućnost da se za te svrhe koriste preživjeli kuriri. Naime, bombardiranjem Potoka i okoline, CTSt u baraci ostala bi nekorisna ukoliko se prekinute linije ne oprave. Za mnoštvo pohranjenih radio-stanica, pak, nisu postojali izvori za napajanje, a i smatralo se da su one nepogodne za veze na srednjem i većim razdaljinama, pa čak i malim, u šumskim predjelima.⁵⁹⁾

Uvečer, kada je D. Čopić uspio da opravi liniju i telefonski uspostavi vezu sa CV štaba 5. korpusa u Ribniku, komandant korpusa (Slavko Rodić) izvjestio je da su Nijemci prodrli u Bosanski Petrovac. Tada je odlučeno da D. Čopić krene u Ribnik, zamijeni A. Gančevića, koji treba da odmah krene prema Potocima s jednom radio-stanicom MK-II (lako pokretna, agenturna, velikog dometa), te kao iskusniji radio-tegrafist obnovi i stabilizira radio-veze VŠ NOV i POJ. Kako su podaci za rad radio-stanica VŠ NOV i POJ za vrijeme desanta na Drvaru bili uništeni ili zaplijenjeni, radio-veze VŠ morale su biti uspostavljene-nastavljene s podacima za rad, kojim je raspolagala radio-stanica 5. korpusa, a koju je sa sobom doneo u Potoke 26. svibnja 1944. A. Gančević. Naknadno pristigla je i pomoć upućena od štaba 8. korpusa.⁶⁰⁾

U Potocima, A. Gančević preuzeo je dužnost referenta za sektor radio-veza, umjesto poginulog V. Dragičevića. S osnova zapisa, u svom notesu, plana radio-veza i radio-podataka radio-centra štaba 5. korpusa, on je uspostavio radio-veze: prvo sa radio-stanicom štaba 3. korpusa (koristeći »DUP« kao lični znak A. Duplanića, odnosno svoj »GAN pri legitimiranju), a slično i sa RC štaba 6. korpusa (»TRG« odnosno Bogdan Trgovčević de »GANO«); zatim, sa RC NOV i POH i posredovanjem radio-stanice ovog štaba sa GS NOV i PO Slovenije. Preko kurira, planovi radio-veza dostavljeni su radio-stanici 8. korpusa, preko nje stanici štaba Mornarice NOVJ; odnosno i Bazi NOV i POJ u Barju. N. Stipišić je uspostavio radio-vezu sa radio-stanicom 2. korpusa (»BOJ« odnosno Pavle Bojčević de »NIK« odnosno Nikoslav Stipišić). Ali, Bojčević nije želio da korespondira, jer mu je bilo sumnjivo, s obzirom da je zbog prethodnog prekida veza smatrano da se nešto nepredviđeno zbilo i da je N. Stipišić zarobljen, pa Nijemci žele to da koriste. Stoga, davao je kraticu (»AS«) da se priček. U međuvremenu, oba-

59) D. Čopić, »Sjećanja«, iznosi podatke o njemu i M. Roko, a posebno za pohranjene radio-stanice u Potocima, te navode zašto tada one nisu iskorišćene u datoj situaciji. M. Antunac, isto, a u odnosu na druge pojedinosti.

60) D. Čopić, »Sjećanja«, za uspostavljanje telefonske veze i za prijedlog u vezi s A. Gančevićem; M. Antunac, isto, ukazuje da se po pristizanju iznad Šipovljana usmjerio za Mokronoge, pa je iz štaba 1. korpusa krenuo za Malo Tičevo. Pri štabu 8. korpusa sreo je i radio-tegrafistu Vojka Andrijaševića, uz čiju pomoć je sredo povjereni zadatak. Ukazuje daje tu, stigla i grupa anglo-američke misije, u kojoj je bio i Randolph Churchill (Randolf Cecil), sin predsjednika Vlade Velike Britanije. A. Gančević, isto, - a u odnosu na tadašnje i kasnije svoje zadatke i dalju svoju djelatnost.

vijestio je komandanta korpusa Peka Dapčevića koji je sastavio dvadesetak pitanja za maršala Tita, smatrajući da će se kroz odgovore saznati stvarni identitet sukorespondenta. Kada je primljeni radiogram za »NIK« dešifriran, Tito je sastavio odgovore, koji su šifrirani i radiogramom dostavljeni za »BOJ«. Ubrzo se radio-saobraćaj sa štabom 2. korpusa normalizirao, a i sa svim ranijim korespondentima. Nijemci su ometali radio-saobraćaj, no iskusni radio-telegrafisti su izmjenama valnih dužina uspijevali da nastave sa radom i otpreme radiograme.⁶¹⁾

Poremecaj veza za vrijeme desanta, gledano sa stanovišta velikih gubitaka ljudstva i sredstava, bio je kratkotrajan. Jer su već narednog dana, uz veliko zalaganje i snalažljivost preživelih vezista, radio pa i ostale vrste veza normalizirane.

Iz Potoka, kolona VŠ NOV i POJ usmjenila se prema Mimištu i dalje, uz bombardiranja i mitraljiranja, nastavila prema Pribelji i niz jugozapadne padine Vitoroga, da bi u sumrak 3. lipnja stigla do Barjamovaca, na obodu Kupreškog polja, gdje je postojalo improvizirano sletilište. Rukovodstvu Odjeljenja za vezu objašnjeno je da kreću za Bari, radi čega je nepotrebno vući sobom tehniku i opremu (osim dvije radio-stanice, bez pogona, pa da odaberu samo najpotrebnije stručno osoblje, a za opsluživanje radio-centra VŠ NOV i POJ. Sa letilišta, ukrcani u tek prispjeli avion »Dakota« (američke proizvodnje) sa sovjetskim pilotom A. S. Šornjikovim, maršal Tito i ostali (nekoliko članova AVNOJ-a, te članovi anglo-američke i sovjetske vojne misije), poletjeli su u oko 22.00 sata za Bari (razdaljina oko 350 km), gdje su ubrzo pristigli, uz doček dr Vladimira Velebita i njegove pratnje. U oko 22.30 sati na aerodromu kod Barjamovaca pristigao je britanski transportni avion, u kojega su se ukrcali članovi VŠ i pratnja, a među njima i S. Nakićenović, A. Gančević, te i šifrankinje Branka Savić i Dara Puškarić. Oko 00.45 sati, 5. lipnja ovaj avion pristigao je u Bari. Pilot A. S. Šornjikov se sa svojim avionom vratio na aerodrom kod Barjamovaca i ukrao preostale predviđene (među njima N. Stipišić, M. Antunca, M. Raku, B. Skaru, kao i ostale tehničare i drugo osoblje), te ih do zore 5. lipnja prevezao u Bari.⁶²⁾

U Barju pristigli vezisti i šifranti sa grupom, predvođenom maršalom Titom, bili su smješteni u vili Carbonara (Karbonara), pri Misiji NOV i POJ. Odatle je A. Gančević sa svojom radio-stanicom već ujutro 5. lipnja uspostavio planirane radio-veze, a svoje veze permanentno je održavala i radio-stanica Misije odnosno Baze NOV i POJ. Toga dana, iz zgrade gdje su bili smješteni članovi AVNOJ-a, i N. Stipišić je uspostavio planirane radio-veze, saveznicima su, za potrebe centra veze VŠ NOV i POJ, stavili na raspolaganje dovoljno sredstava i opreme (nekoliko radio-stanica veće snage, više telefonskih centrala i telefona, znatne količine kablova, te razne pogonske uređaje i pomoćnu opremu i instrumente). Svi pri-

61) A. Gančević, »Sjećanja«, a u odnosu na uspostavljanje radio-veza N. Stipišić, isto, (»Sa Titom, od Drvara do Visa«). Sine opisuju uspostavljanje radio-veza (ukazuje da su pomagali i tehničari: Skaro, Stevanović, Samanić, Spaho, Brusić, Andrić i Dragošević); desant i posljedice (o pogibiji Aleksandra Tepavčevića, iz Tanjuga, te i tipičke Seljan »Ljeko« i Zrinski Magne; Joze Batorca, i ukazuju da se Nikola Bakov uspio probiti); održavanjem radio-veza sa planine Vitorog; uspostavljanje veza sa štabom 2. udarnog korpusa od strane N. Stipišića (po njemu 1. lipnja); te pristizanje na Kupreško polje, sa kojeg su, on i grupa u kojoj se nalazio... »U priskorotje 4. juna 1944. godine napustili smo te Bosanske krajine i zapuili k jugostoku...«

62) A. Gančević, »Sjećanja«, ukazuje daje kolona VŠ NOV i POJ 4. lipnja bila iznad Kupreškog polja (na obroncima Vitoroga) i da je on sa grupom slijedećeg jutra (tj. 5. lipnja) stigao u Bari. M. Antunca, isto, ukazuje da su u Bari pristigli ujutro 4. lipnja i daje tog dana u 09.00 sati N. Stipišić uspostavio, iz Barja, radio-veze sa 1. i 2. korpusom NOV i POJ, te i redovan radio-saobraćaj. Medutim, vjerovatniji je podatak A. Gančevića, koji ukazuje daje ujutro 5. lipnja, slušajući »BBC«, saznao da su saveznici zauzeli Rim, te raportirao maršalu Titu, a sutradan mu je prenio i vijesti o početku operacije »Overlord«, odli. savezničkog iskrcavanja na obalu Normandije.

došli u Bariju snabdjeveni su i odgovarajućom uniformom, te i svim što im je pripadalo, a prema njihovim činovima i dužnostima.⁶³⁾

Rano ujutro 6. lipnja iz Barija u komišku luku, na otoku Visu, doplovio je jedan od britanskih ratnih brodova. Njime je bila prevezena prethodnica VŠ NOV i POJ (A. Ranković i prateći dijelovi), a radi reguliranja uvjeta za prihvat i razmještaj dijelova VŠ NOV i POJ, predvođenih vrhovnim komandantom maršalom Titom. Ovi, i svi ostali koji su ga pratili, iz Barija su sa britanskim razaračima »Blackmoore« (Blekmur, u njemu je plovio maršal Tito) i »Eggisford« (Egisford) isplivali točno u 22.00 sati 6. lipnja, te u komišku luku pristigli u oko 02.00 sati u srijedu 7. lipnja.⁶⁴⁾

Time je završen drvarski, a otpočeo je viški period, a u odnosu na boravak i djelovanje VŠ NOV i POJ sa otoka Visa. Također, i za njegove organe za vezu i potčinjene im sastave, a čime, suglasno novim uvjetima i mogućnostima i za veze NOP i njegovih oružanih snaga u cjelini.

SISTEM VEZA I INICIJATIVE ODJELJENJA ZA VEZE VŠ NOV I POJ SA VISA
DO PRELASKA U SRBIJU OD 07. 07 DO 15. 10. 1944

Pridolaskom na otok Vis, VŠ NOV i POJ zatekao je već opisani sistem veza. Za stanje veza na otoku Visu, te za mogućnosti i ostvarenja u održavanju veza sa te tvrđave NOV i POJ i savezničkih dijelova u jednom (za taj otok) od najvažnijih povijesnih perioda, objavljena su već šira objašnjenja.⁶⁵⁾

Sažeta rekonstruirana, uz nova dopunska, sadržana su u nastavku ovog prikaza

Centar veze Operativnog štaba za odbranu otoka, opsluživan od četa za vezu Štaba Mornarice NOVJ i štaba 26. divizije, nalazio se je u selu Ženoj Glavi. Neki njegovi elementi bili su razmješteni u zaselku Boroviku, ispred Huma (trig. 587), na kojem se nalazila glavna izvidničko-signalna stanica sistema obrane. Uz navedeni CV, dekoncentrirano raspoređen, postojali su elementi CV savezničkog štaba 2. SS brigade, a na viškom aerodromu i centar sa modernim sredstvima, što je sa mornaričkim centrom u komiškoj luci i radio-stanicama na brodovima sve bilo povezano u skladan i svrsishodan cijelovit sistem veza snaga NOVJ i savezničkih dijelova.

63) A. Gančević, »Sjećanja«, o uspostavljanju radio-veza iz Barija. M. Antunac, isto, o tome daje podatke. Nadalje, da su im u svemu pomagali tamo prisutni pri Misiji NOV i POJ radio-telegrafisti Božidar Milatić Mile (za 4. i 5. ofenzive bio radio-telegrafist pri štabu 3. divizije) i Ante Rašegorac (završio tečaj u Jajcu, zatim bio ranjen i prebačen u Bari, na liječenje). Iz zapisa obojice saznaje se da im je tada naređenja izdavao kapetan Slobodan Nakićenović, pa oni i ne pominju kao šefa Odjelenja za vezu VŠ NOV i POJ pukovnika Zlatka Kerekovića. Navodno, Slobodan Nakićević je izravno kontaktirao i primao upute od Vrhovnog komandanta i njegovih najbližih suradnika. Zapis Zlatka Kerekovića ne postoje za ediciju »Ratna sjećanja«, »Veze u NOB 1941-1945«. Kasnije, autori Sjećanja ukazuju da je pukovnik Kereković tek naknadno pristigao na otok Vis.

64) A. Gančević, »Sjećanja«, navodi daje, prateći Vrhovnog komandanta, u komišku luku pristigao 8. lipnja u 04.00 sati M. Antunac, isto, pak, navodi da je također bio u istoj grupi i zaključuje slijedeće: »U komišku smo se iskrcali 7. juna pred zoru. Britanski mornari (sa »Eggisford« - u kojem su bili vezisti - p. a.) su nas, radi uspomena na svoj trenutak ratnog drugovanja, ostavili bez petok-raka. Naši drugovi iz 26. divizije, koja je pouzdano držala ostrvo, srdačno su nas dočekali.«

V. Huijić, Vis..., 364, ukazuje se da se maršal Tito u komišku luku iskrcao pred zoru (u oko 02.00 sati) u srijedu 7. lipnja, a zatim i svi oni koji su plovili britanskim razaračima »Blackmoore« i »Eggisford«.

65) V. Huijić, Vis..., nd, 253-268 (pod »Sistem veza«) i 361-365 (u odnosu na veze pri smještanju na otoku Visu pristiglih centralnih rukovodstava). K. Prihlović, Vezist 1/1976, str. 29-37; Isto, »Naše more«, br. 4-5/1966; isto, »Sjećanja«, od toga polovina sadržaja odnosi se i na otok Visa). N. Stipšić, GV 1/1956, i »Sjećanja«. M. Antunac, »Sjećanja« (»Organizacija veza i život i rad vezista na Visu - od 7. juna do 16. oktobra 1944). A. Gančević, »Sjećanja«, odnose se na o. Vis), te i brojni drugi u čijim su sjećanjima podaci o vezama na i sa otoka Visa, a koji podaci nisu mogli biti navedeni.

Centar veze navedenog Operativnog štaba raspolagao je sa dovoljno tehničkih sredstava i iskusnog stručnog osoblja, s kojeg osnova praktično i nije postojala potreba organiziranja novog CV za VŠ NOV i POJ. Ali, zbog uvjeta sigurnosti i odgovarajućih svrsishodnijih rješenja, postupno je razvijen poseban CV VŠ NOV i POJ. Pored već postojećih članova brojnih rukovodstava na otoku Visu, pristigao je tada veći broj članova AVNOJ-a i NKOD-a, a dolazak brojnih drugih predstavnika bio je naknadno sve intenzivniji.^{66*} Usporedno s tim rasti su važnost i uloga veza ne samo za operativne potrebe, već i za raznovrsne druge svrhe. Vidjeti shemu br. 34, 35.

Po pristizanju ujutro 7. lipnja, vezisti Vrhovnog štaba smješteni su u Ženoj Glavi u zgradi gdje je ranije bio Štab Mornarice NOVJ (on je već u svibnju bio u predjelu Kut, viške luke). Slobodan Nakicenović otišao je u Štab Mornarice radi dogovora sa njenim šefom Odsjeka za vezu, o raznim drugim pojedinostima. U međuvremenu su se M. Antunac i B. Škaro sa jednom radio-stanicom popeli na Hum, a s A. Gančević i N. Stipšić iznad Borovika, odakle su uspostavili radio-veze sa planiranim korespondentima. Već drugog dana po dolasku na otok, iz predjela Žena Glava-Borovik-Hum radilo je 5 radio-stanica RC VŠ NOV i POJ, dekoncentrirano raspoređenih. Za popunu, Štab Mornarice prekomandirao je za te svrhe svoje najiskusnije radio-telegrafiste, a i GSH je naknadno uputio dvojicu - Jozu Zeljkovića i Sokolića, iz RC GŠ NOV i POJ. Za uređenje žičanih veza doprinosile su čete za vezu 26. divizije i Mornarice NOVJ, a iz mornaričkog RC i sa 300 W radio-predajnikom »Allochio Bacchini« (ranije na Lastovu), koji je korišten za potrebe Tanjugovih emisija. Odmah, pristupljeno je preusmjerenju postojećih i polaganju novih telefonskih linija iz glavne - STS (od 30 brojeva) u Ženoj Glavi, prema CTS VŠ od (od 10 na ubrzo 30 brojeva) u Boroviku, te i priključivanja svih planom predviđenih lica, vojnih štabova i ustanova.

Snažnijim radio-predajnikom postavljenim na vrhu Huma, uspostavljena je četverožična veza za daljinsko tastovanje-upravljanje i za telefon. Sa prijemnog mjesta u Boroviku dežurni na Humu obavještavan je kada treba da uključi predajnik. Tako, osigurano je upravljanje predajnikom na udaljenju od oko 1.500 m zračne linije i postignut, bez većih smetnji, kvalitetniji prijem na izdvojenim radio-prijemnicima. Formirana je ekspedicija centra veze i obrazovana kurirska grupa za lokalne potrebe i posebne svrhe. U Podšpilju, jedna kuća preuređena je za potrebe vojne pošte Vrhovnog štaba. Tehničari su iznalazili naprkladnija pogonska i druga rješenja, a zatim osnovali pogodnu priručnu radionu. Upoznavanjem sa britanskim i američkim stručnjacima, otpočeli su prikupljati instrumente, alat i ostale potrebe. U međuvremenu, pristigao je i pukovnik Z. Kereković, koji je po zadatku bio zasnoao na kopnu.^{67*}

U najpotpunijem sastavu, na Visu, Odjeljenje za vezu VŠ NOV i POJ imalo je sljedeće osoblje:

- šef Odjeljenja: Zlatko Kereković, pukovnik,
- zamjenik: Slobodan Nakicenović kapetan,
- šifrant: Branka Savić, (ujedno zamjenik političkog komesara Pratećeg bataljona VŠ), i sljedeće sektore:

Radio-sektor: šef Anđelko Gančević, major, te radio-telegrafisti: Mirko Rako, Božidar Milatić Mili (priključen u Bariju); Dragutin Bašić (prekomandiran iz Oblasnog POC-a za Dalmaciju); Ivo Šešedjin, Nikola Matana, Jerko Tvrđević, Ante Vitević, Jerko Ivanišević i Nikola Centić - svi prekomandirani iz RC Štaba Mornarice NOVJ; Sokolić i Josip Zeljković - pristigli iz RC GŠ NOV i PO Hrvatske.

⁶⁶⁾ Isto. Vis..., nd. 215-251, ođn. 358*68, a u odnosu na savezničke dijelove i aerodrom na otoku Visu, i o otoku kao privremenom središtu nove Jugoslavije.

⁶⁷⁾ Pojednost, prema M. Antuncu, Sješanja, A. Gančevića, isto, N. Stipšiću za doprinose četa za vezu 26. dalmatinske divizije i za doprinose četa za vezu 12. brigade 26. divizije.

Telefonski sektor: šef Metodije Antunac, kapetan, te telefonisti: Juraj Tomić, Ćazim Taslić, Ante Vojković, Jozo Mikelić, Ivo Šarunić, Ante Maragunić, Ante Martinis, Milenko Španić i Olga Tvrdejić (osim šefa, popuna uglavnom sa Visa).

Tehnički sektor: šef Bosko Škaro, kapetan, te tehničari: Stevo Andrić⁶⁸ Ivo Šamarić, Marko Stevanović, Mehmed Špaho, Karlo Okretić (i ranije u Drvaru); Andrija Katić, Duje Gabrić, Boris Korlaet, Franjo Možeš i Ante Karadole (popunom iz jedinica koje su bile raspoređene na Visu).

Kurirska grupa: voda Filip Franulović, te Ante Blagajić, Ante Ivić, Nikola Zaninović, Ante Šeparević i Jordan Gordin.

Nastavni sektor: Nikoslav Stipišić, kapetan, komandant Radio-telegrafske škole (u Drvaru) na Visu je u početku potpomagao razvitak djelatnosti radio-sektora. Usporedno, pripremao je uvjete za osnivanje nove škole.

Prema sastavu, koji još nije bio formacijski dovoljno definiran, Odjeljenje za vezu u praksi imalo je rukovodstvo (šef i zamjenik) i referente za pojedine grane veza, jer odsjeci još nisu postojali u organizacionom smislu. Naime, stručno osoblje pojedinih sektora, koje su predvodili šefovi-referenti, bilo je manipulativno-radno i angažirano za uspostavljanje, održavanje i eksploitriranje radio-centra, žičnog centra, ekspedicije centra veze (kuriri u tome sklopu) i za radove u radio-tehničkoj radionici. Šef nastavnog sektora tada je još uvijek ujedno bio angažiran na radio-telegrafskim manipulativnim zadacima i ispomaganju u organizovanju rada radio-centra i Tanjuga. Na isti način su i ostali šefovi i voda kurirske grupe djelovali kao organizatori i izvršioeci. U takvim okolnostima, bilo je najhitnije da centar veze Vrhovnog štaba što efikasnije radi, jer praktične potrebe nisu ni dozvoljavale da se Odjeljenje za vezu usmjerava putem upravno-administrativnog dirigiranja.⁶⁹¹

Na otoku su se već nalazili brojni britanski i američki predstavnici i vojni štabovi i sastavi, sa svojim organima i sredstvima za veze. Iz Drvara su pristigle angloamerička i sovjetska vojna misija, čije su radio-stanice također dekoncentrirano bile razmještene u okviru šire lokacije centra veza Vrhovnog štaba. Vrhovni komandant i njegovi suradnici su prvih desetak dana boravili u Boroviku, a zatim (za to vrijeme pripremanim i osiguranim) u novim stalnijim boravištima: špiljama iznad Borovika, te i u pojedinim zgradama bliskih naselja (Podšpilja, Borovika i Žene Glave). Tu su boravili i brojni članovi CK KPJ, AVNOJ-a i NKU-a (tek u drugoj polovini kolovoza mnogi su se razmjestili u Visu), pa su špilje i kuće na pobrdi Huma bila stjecišta i radna boravišta članova centralnih rukovodstava i predstavnika savezničkih država i armija. Telefonske i kurirske veze iz centra veze Vrhovnog štaba, a u okviru općeg sistema veza obrane otoka, svi oni su koristili po planu koji je ostvaren naporima na otoku Visu okupljenih organa i jedinica veze.⁶⁹¹

68) Istorijski kabinet veza OS pri ŠCV, Beograd, prema »Verzisti Vrhovnog štaba«, čiji je spisak izložen najsednom od panosa. Dodatno za Franju Možeša (tehničara) prema sjećanju M. Antunca, koji ga je kao vrnog stručnjaka predložio i uspio (tada, bio je pti. 4. POS-u) prekomandirati u radio-tehničku radionu i zajedno sa Borisom Korlaetom i drugima, pomagao da se opremi radio-centar za suvremenije načine eksploitriranja, odn. za rad po sistema radio-biroa. Prema sjećanjima A. Gančevića, navedeni radio-telegrafisti su pristigli iz RC GS NOV i POH. A. (Ante) Karadole, »Sjećanja, ukazuje da je u grupi telefonskog sektora bila i Lili Antunac čija su »Sjećanja iz 5. lica? od Drvara do sremskog fronta«. N. (Nikola-Niko) Čertić, isto, objašnjava ovaj dolazak u RC i kasnije boravak u Londonu. On je u srpnju bio upućen kao radio-telegrafista Misije NOVJ u London. Sa RC na Visu, kako u svojim sjećanjima navodi, radio je iz RC Vrhovne komande britanskih GS, pa je za vještini i brzinu prodaje i prijema radiograma bio i pohvaljen. D. (Dragutin) Bašić, »Sjećanja«. Upoređujući sastav RC i tehničke grupe iz Drvara u odnosu na viški sastav, vidi se da su osim Minka Rake (i A. Gančevića, koji se u RC vratio iz 5. korpusa) bili svi novopristigli radio-telegrafisti, uglavnom prekomandirani iz RC Štaba Mornarice i 4. POS-a.

69) V. Huijić, Vis..., nd, 365-370, o razmještaju centralnog rukovodstva na otoku Visu.

Odjeljenje za vezu Vrhovnog štaba i dalje je razradivalo organizacijsko-formacijsku i nastavnu problematiku, sada već u novim okolnostima. Na otoku Visu bili su sve prisutniji britansko-američki nazori i uzori o rješavanju problematike jedinica veze («Signal Corps»), a i zbog tehnike i proučavanja stručne literature. Naime, već od ožujka na otok je pristigla i bila raspoređena 3. prekomorska brigada, a ljeti i cijela Prva tenkovska brigada NOV i POJ. Njihova organizacijsko-formacijska i druga rješenja (popuna osobljem i sredstvima, način obuke i osposobljavanja, itd.) bila su prema britanskim uzorima. Saveznički inženjerski (pješađijski, za vezu, mornarički, zrakoplovni, artiljerijski) već od siječnja potpomagali su osposobljavanju odabranih iz jedinica veza NOV i POJ u preobuci na savršenijoj tehnici, te izlagali i organizacijske principe za sisteme veza raznovrsnim sredstvima, u borbama. Prikazivali su i rad svojih elemenata i centara veza (glavnog, i za rad RC po sistemu biroa, PAO, sa radarima MARK-II i automatiziranim upravljanjem PA topovima; artiljerijskog; mornaričko-obalnog i na brodovima; aerodromskog, sa radio-goniometrom i radio-farom, te i sistemom za navođenje). Stečena saznanja i iskustva donekle su iskorišćena za rad centara i stanica veza MNOVJ, 26. divizije i I. HM divizion, a poslije i drugih artiljerijske grupe 8. korpusa. Naime, i tehnika veza, uglavnom, bila je iz savezničkih fondova. Sa OK komandanata jedinica i komandira baterija korišten je princip i »daljinskog« upravljanja radio-stanicama (pomoću »Remot Control« uređaja). Za pokrete, predviđala se ugradnja radio-stanica u »Geep« vozila, radi radio-telefonskog saobraćaja. Pristiglo stručno osoblje, osposobljavano u južno-talijanskim i drugim mjestima van zemlje, na otoku Visu prenosilo je svoja saznanja i stjecalo nova iskustva iz ratne prakse organizacije, uspostavljanja i održavanja veza NOV i POJ.

Stoga, Odjeljenje za vezu VŠ NOV i POJ, u suradnji sa ostalim organima NOV i POJ i stručnim predstavnicima savezničkih dijelova, nastojalo je da naknadna rješenja za NOV i POJ budu temeljena na iskustvima dotadašnjeg razvika veza, te nadograđivana s nekim rješenjima prema britansko-američkim i sovjetskim uzorima. Jer, bilo je jasno da će se naknadno sve više u jedinicama stjecati i suvremena sredstva veze sovjetskog porijekla.

Uočeno je bilo daje za razgranatiji sistem borbenih telefonskih veza potrebno više sredstava i osoblja (komandnog, manipulativnog, izvršno-stručnog i pomoćnog, te i snabdjevačkog). Stoga, prilikom novih boraca, vršeno je njihovo osposobljavanje i pri četama za vezu, a na kraćim ili dužim tečajevima. Za tadanje i buduće potrebe.⁷⁰⁾ Uoči sporazuma Tito-Subašić (17. lipnja), te i za brojne naknadne aktivnosti maršala Tita (put i boravak u Italiju od 6. do 16. kolovoza) i njegovih najbližih suradnika u borbi za međunarodno priznanje nove Jugoslavije, organi i jedinice veza ulagali su vanredne napore za ostvarivanje za to najprikladnijih veza, posebno radio-telegrafskih.⁷¹⁾

Radio-telegrafski, prikupljeni su podaci, a angažiranjem i stručnjaka-aktivista NOP (u RC NDH u Splitu, Mostaru i Sarajevu; njemačkom mornaričkom u Rogoznici, te i u radio-izviđačkom Komande 2. oklopne armije - tzv. agent »Tiro«) o neprijatelju. Osim redovnijeg praćenja, izvođeno je i povremeno ometanje neprijateljevog radio-saobraćaja, pa i emitiranje lažnih depeša. No, Nijemci su preko svojih agenata i radio-prisluškivanjem u rujnu imali dosta točnu sliku

⁷⁰⁾ Arhiv VII, reg. br. 14-1/2, k. 119/3, izvještaj pukovnika Zlatka Kerekovića od 16. 03. 1944.

a sa tadanje funkcije četa Odjela za vezu GS NOV i POJ.

⁷¹⁾ A. Gančević, »Sjećanja« Arhiv VII, reg. br. 7-2, k. 15, dok. od 30. rujna 1944, njemački podaci o radio vezama NOV i POS - prema kojima je rekonstrukcija sheme 111/22 u prilogu knjige: Vis..., nt.

0 približnom razmještaju radio-centara i važnijih izdvojenih radio-stanica NOV
1 POJ na jugoslavenskoj teritoriji.⁷²⁾

Pristigli tehničari-prekomorci i drugi (npr. inž. Dušan Lasić iz Slovenije predložili su rješenja za otklanjanje međusobnih smetnji rada više radio-stanica iz jednog RC, a po sistemu radio-biroa. »Daljinski« upravljanje za rad RC Operativnog štaba za obranu otoka, kada su se 2-3 radio-stanice mogle dekoncentrirati, nije prakticirano. Pri uspostavljanju RC VŠ na otoku Visu, njegovi radio-telegrafisti su to ostvarili za jednu radio-stanicu (predajnik i agregat, na Humu - prijemnik u Boroviku), ali za više je to bilo teže »pustvarljivo. Posebno od konca lipnja, kada je već na malom prostoru (Borovik - Žena-Glava - Hum) odjednom radilo više od deset snažnih partizanskih i savezničkih radio-stanica, čiji su signali predajnika prigušivali prijemne radio-sigale, te su radio-telegrafisti na prijemnicima uz znatne teškoće primali radiograme. Predložen je rad po sistemu radio-biroa. Naime, da svi radio-predajnici budu koncentrirani u radio-predajnom centru (na Humu ili njegovom pobrdu), a svi prijemnici u radio-prijemnom centru, koji bi se nalazio u Boroviku, odnosno u Zenoj Glavi. Priručno skladište nije za to raspolagalo opremom, a pogotovo elektroagregatima veće snage, radi osiguranja centralnog napajanja. Iako je postojala gradska električna mreža, njen napon je bio varijabilan i nepogodan za efikasno napajanje radio-uređaja, a sa odgovarajućom akumulatorskom grupom većeg kapaciteta rješenja bi bila problematična. Prvenstveno, »vezama« sa oficirima-vezistima američkog Mornaričko-torpednog diviziona (njegovi čamci bazirali su u komiškoj i viškoj luci i radi spasavanja zrakoplova koji bi se padobranima spuštali u more, pri priličnom napuštanju zrakoplova, kada je već bilo nemoguće slijetanje na viški aerodrom), čiji je štab bio u viškoj luci, posuđen je agregat 5 kV/A sa elektropokrtačem, pa su na poklon dobijeni i razni rezervni dijelovi i pomoćna radio-oprema. Radiona je već funkcionirala. Radio-tehničari su se, zatim, iz napuštenih prisilno prizemljenih zrakoplova na viškom ljetištu (teže oštećeni »Liberatori«, »Halifax« i »Air Fortress« tipovi, odnosno »leteće tvrđave« - pošto su sa njih prethodno demontirani najvažniji uređaji i iznijeti sve pokretno, bili snabdjevali svim neophodnim. Preostale potrebe nabavljane su iz Barija. Marljivim i stručno zasnovanim radom, radio-tehničari su uspjeli da zamisao o radio-biru ostvare. U nazočnosti američkog oficira-prijatelja i drugih uzvanika, ispred svih vezista, polovinom kolovoza puštena je u rad do tada završena kompletna struktura radio-biroa. Maksimalno, radio-predajni centar imao je 7 radio-predajnika (BC-191, SCR-284A uglavnom, te 1 »Allochio-Bacchini«), a odgovarajući broj prijemnika nalazio se u prijemnom centru.⁷³⁾ Vidjeti sheme 36-38.

U Visu u »Češkoj vili« do 21. srpnja bio je završen radio-telegrafski tečaj Štaba Morarice NOVJ i pozvani su novi kandidati za radio-telegrafске i druge stručne specijalnosti, a za koje se od početka rujna predviđalo školovanje u novoosnovanoj Školi Morarice NOVJ. Ona je u »Češkoj vili« blagovremeno započela sa radom, predvođena komandantom Jurjom Bonacijem, a popunjena i

72) L. (Lothar) Rendulic, Gekämpft, gesiegt, geschlagen, izd. Weisermühl, Weis-Hedelberg, 1952, 1954-196. i neki arhivski izvori (prema fotokopijama u Istoriskom kabinetu veza (S pri SCV), koji ukazuju daje iz radio-izviđačkog centra njemačke 2. oklopne armije izvjesni aktivist NOP »uhvatov« oko 30 radiograma. U odnosu na problem šifriranja u NOV i POJ, a koji je bio konstantan, ali zbog loših radnih uvjeta, bilo je neophodno da se nađe tajni agent NOV i POJ u radio-izviđačkoj operativi Rendulicevog štaba. Njegov pseudonim bio je »Tiro«. Obavještavao je Vrhovni štab, a posebno o radio-vezama NOP-a, o svemu onome što su Nijemci saznavali i bio su namjeravali preduzeti. No, poduzimane protumjere radio-zaštite, samo su djelimice bile efikasne, jer su neke šifre NOV i POJ njemački eksperti dosta lako rješavali. No, zbog okolnosti koje su proizvezle iz sveukupnih borbenih napora NOVJ i aktivnosti NOP, Nijemci su mogli samo djelimice reagirati po saznanjima svoje agature i radio-izviđačke službe.

73) M. Antunac, »Sjećanja«, opširno iznosi konkretne vrlo zanimljive podatke o uložnim naporima za ostvarivanje RC VŠ po sistemu radio-biroa, na otoku Visu. Također, D. (inž. Dušan) Lasić, »Sjećanja«, o svome radu u RC VŠ na otoku Visu.

stručnim nastavnicima. U međuvremenu je odjeljenje za vezu VŠ riješilo da za povećane potrebe u radio-telegrafistima, suglasno pripremama za završne operacije za oslobođenje zemlje, preuzme rukovođenje ovom školom i pozove još veći broj kandidata, prvenstveno iz najbliže raspoređenih jedinica na obali, koje kandidat će po završetku školovanja planski raspoređivati i sa radio-stanicama upućivati tamo, gdje oni budu najpotrebniji. Već ranije predodređen, dužnost komandanta (sada Škole za vezu VS NOV i POJ) je polovinom rujna preuzeo major Nikoslav Stipišić, kada je na školovanju bilo okupljeno novih oko 250 kandidata za radio-telegrafiste. Time, nastavljen je kontinuitet u Drvaru i ranije započete Radio-škole (tečajevi za radio-telegrafiste i radio-tehničare), odnosno Radio-telegrafske škole (kada su radio-tehničari po završetku obuke, nastavili sa redovnim djelovanjem u tehničkoj radioni VS NOV i POJ). Bilo je predviđeno, te i ostvarivano, da se najuspješniji kandidati - radio-telegrafisti u jedinice upućuju i prije završetka tečaja i položenog završnog ispita.⁷⁴

Osim osposobljavanja stručnog osoblja u jedinicama i školovanja na tečajevima u okviru škole pri glavnim štabovima i sličnim tečajevima pri štabovima korpusa, vezisti su osposobljavani i u inozemstvu. Ujužnotalijanskim gradovima (Bariju, Monopoliju, Gravini, Carovignou i drugima), gdje su se formirale prekomorske brigade i druge jedinice (ukupno sedam prekomorskih pješadijskih, jedna tenkovska brigada, neki artiljerijski sastavi, stručno-mornarički sastavi, te zrakoplovne eskadrole i aerodromske baze - čije ljudstvo je predisljučirano bilo na daljnje usavršavanje u Alžiru), okupljani su oni sa predprijemom i osposobljavano je novo stručno osoblje veza za jedinice u formiranju.

Već 1. travnja 1944. je Vrhovni komandant iz Drvara svojim radiogramom Zastupništvu NKOJ-a u Bariju, a za postojeći radio-telegrafski tečaj u Gravini, naredio: »Proširiti, odmah radio-kurs na 100 pitomaca. Vodite računa o povjerljivosti prilikom izbora. Kurs da radi »najintenzivnije«.⁷⁵ Kada je Radio-telegraf-ska škola VŠ NOV i POJ u bivšoj »Češkoj vili« već djelovala, bilo je sa Visa naređeno i 15. rujna je u nju iz Gravine prebačeno 74 radio-telegrafista sa svom ličnom opremom i naoružanjem na svoje daljnje školovanje.⁷⁶ Pošto je proces opredjeljivanja za NOV i POJ u sastavima krajevske vojske i mornarice (u Egiptu, na Malti, i u Alžiru) sve ubrzani, a poslije sporazuma Tito-Šušašić i dogovorno reguliran, u jedinice NOV i POJ nastupio je novi priliv raznovrsnog stručnog osoblja, pa su neki radio-telegrafisti bili raspoređeni i radili su na nekim radio-stanicama. Konkretno, i pri Bazi NOV i POJ u Bariju, a nakon završenog radio-telegrafskog tečaja na otoku Malti. Odjeljenje za vezu Vrhovnoga štaba, koje je posebno vodilo računa da se za rad na radio-stanicama mogu angažirati samo najodabraniji i najpovjerljiviji, svojim je radiogramom od 19. kolovoza naredilo Bazi NOV i POJ da dva radio-telegrafista, koji su završili tečaj na Malti, odmah zamijeni drugim odabranima. Predviđajući da će radio-saobraćaj biti sve intenziviraniji, ujedno je Bazi bilo naređeno da radio-veze ubuduće održava pomoću tri radio-stanice.⁷⁷

74) M. Antunac, »Sjećanja«, N. Stipišić, isto, i GV 6/1951. A. Gančević, isto, A. (Albin) Semen, M. Rak, isto.

75) Arhiv VII, reg. br. 1-3/10, k. 2125 od 1. travnja 1944. godine.

76) Isto, reg. br. 1-72/10, k. 2125 od 15. rujna 1944. godine.

77) Isto, reg. br. 1-56/10, k. 2125 od 19. kolovoza 1944. godine. I (Ivo) Mišura, »Sjećanja«, ukazuje daje podijelje kondicionog usavršavanja (bio je predratni radio-telegrafist) u »Češkoj vili« u Visu, bio upućen na rad pri Misji (Bazi) NOV i POJ u Bariju, gdje je već radio i dalje ostao Jerko Ivančević (došao iz RC VŠ), Raspolažali su sa 4 kompletne radio-stanice (3 britanske, i 1 sovjetske proizvodnje) i posebnim Agregatom, sa ispravljačem, za punjenje akumulatora. Održavali su radio-veze sa svim glavnim štabovima štabovima korpusa, i RC na otoku Visu. Kao pojačanje, sa Visa pristigli su Veljko Sinko, Ante Jerković i Ivo Flego. Prema tome, Ivo Mišura u RC Baza NOV i POJ u Bariju radio je od početka jesen 1944. godine (p. a.).

Prema sačuvanim knjigama radiograma radio-stanica i radio-centara, a iz kojih je dosta sadržaja i objavljeno u raznovrsnim izdanjima, uočava se velika obimnost problematike koju su organi VŠ NOV i POJ rješavali sa Visa. Iz radiograma RC Vrhovnog Štaba, te i odgovora radio-centra štabova i jedinica, može se zamijetiti da se ukazivalo na: nedostatke u primjeni šifara i o postupcima da se to otkloni; načine praćenja emisije »Slobodne Jugoslavije« i vijesti Tanjuga (o čijem će se radu iznijeti više u drugom dijelu ove knjige); potrebe avio-prjevoza tehnike, delegata, pa i kurira; pristizanje britansko-američke i sovjetske tehničke pomoći (npr. za 42 radio-stanice pristigle u Bazu NOV i POJ u Bariju) i upućivanje osoblja na školovanje i usavršavanje (pa i u SSSR); širenje suradnje sa NOP drugih zemalja; nadležnosti u kontaktima sa savezničkim predstavnicima; neprijateljeve planove i neophodne protumjere; naredjenja i obavještenja; a za koje su se tražili sažeti odgovori preko radio-veza; osnivanje novih jedinica, organa i ustanova; i drugo. - Svim sredstvima veza, uz veliko angažiranje ljudstva, sa Visa rješavani su problemi vojnog, političkog, državnog i međunarodnog značenja. Telefonski saobraćaj obavljao se, uglavnom, na prostorno ograničenom otoku Visu (telegrafski, za NOV i POJ, dionicom Vis - Komiza; saveznički i između njihovih centara). Optičko-signalni, pak, nešto šire (Vis - Biševo - Palagruža - Lastovo; od polovine rujna i sa drugim otocima i obalom), a također za pomorskog prometa (brod-brod; brod-obala i obratno), kao i zračnog (zrak - zrak, i zrak-zemlja i obratno). Radio-telegrafski saobraćaj bio je obiman, u svim pravcima. Opisno, potkrijepljeno podacima, to bi sve bilo teško izložiti. Stoga, ovdje se čitaoci upućuju da o razgranatosti sistema veza, i drugim navedenim cjelinama, svoje predstave dopune i prema priloženim shemama i crtežima, uz ovaj tekst.⁷⁸⁾ Vidjeti shemu br. 39.

Iz sovjetske transportne grupe u Bariju, kao pomoć NOV i POJ na viški aerodrom su u kolovozu probazirana 4 aviona »U-2«, a za potrebe kurirskih veza Vrhovnog štaba. Prehijegavanjem posada zrakoplovstva NDH avionima na otok Vis (u rujnu 2 aparata tipa »Sajman«, a početkom listopada još 4, bilo je moguće koristiti avione za vezu i formirati posebnu »Eskadrilu za veze«. Sa Visa ovi avioni letjeli su do improviziranih aerodroma u zemlji i stalnih aerodroma u južnoj Italiji (najviše koci Monopolija i Barija) raznoseći kuririma usmene upute i pisane pošiljke, a što su kuriri radili i pri povratku na otok Vis, gdje su avionima pristizali i brojni opunomoćenci iz zemlje i predstavnici iz inozemstva. Zračnim vezama bio je umnogome rasterćen kurirski pomorski i kopneni radio-saobraćaj za potrebe VŠ NOV i POJ.

OPĆE STANJE VEZA NOV I POJ PRED DESANT SA OTOKA VISA NA OTOKE I OBALU DALMACIJE (RUJAN 1944)

Tehnička sredstva veze bila su osnov za angažiranje stručnog osoblja u izvršnim prištapskim stručnim jedinicama, u kojima su uključeni kuriri, koji su se pretežno koristili za posredovanje između ekspedicija centara veza i korisni-

78) Arhiv VII, registarski brojevi: 2-2781, k. 408; 2-2481, k. 408; 6-2/3, k. 119/2; 7-17/5, k. 46A, 2-126/8, k. 408A; 7-117/3, k. 416A; 2-126/81, k. 408A; 1-134/10, k. 2125; 4-20/A, k. 574; 3-1/2, k. 372; 1-53/10, k. 2125; 4-2/3, k. 28; 1-65/10, k. 2125; 1-73/10, k. 2125; 1-83/10, k. 2125; 1-99/10 i 1-96/10, k. 2125; i drugi.

Brojne podatke o stanju radio-veza i održavanju radio-saobraćaja (pa i sa ilegalnim aktivistima u neprijateljevim garnizonima) iznijeli su u svojim zapisima za »Sjećanja« pojedini istaknutiji rukovodnici i radio-telegrafisti.

Arhiv VII, reg. br. 7-2, k. 15A, dok. od 30. rujna 1944, sa podacima o radio-priskluškivanju i agenturnoj službi njemačke 2. oklopne armije - a u odnosu na saznanja o rasprostranjenosti radio-stanica NOV i POJ i obimnosti radio-saobraćaja.

Za sagledavanje organizacije radio veza, telefonsko-telegrafski, kurirskih (od otoka Visa u svim pravcima, te i prema otoku Visu) međupovezanosti rukovodstava na otoku i van otoka, a također neprijateljevih saznanja o približnom rasporedu radio-centara i važnijih izbojnih radio-stanica NOV i POJ - usporediti sa shemama odn. crtežima, broj 36-38. Slične sheme i crteži objavljeni su kao prilozi uz knjigu: Vis..., navedeno djelo.

ca pošiljki. Po svojoj suvremenosti izrade, kako sredstva dobijena iz pomoći (uglavnom više anglo-američke, a samo mali dio sovjetske) tako ona zaplijenjena (uglavnom njemačka), bila su vrhunskog kvaliteta i za održavanje veza efikasna.

Brojne usporedbe stanja početkom 1944. (oko: 50 radio-stanica, 100 TC, 600 TA, 700 km kabela - od toga je NOV i POH raspolagalo sa više od polovine ovih jkupnih efektiava) i početkom jeseni iste godine (oko 400 radio-stanica svih tipova, 200 TC, 1.000 TA i sigurno oko 2.000 km kabela- jer samo najopremljeniji 4. dalmatinski korpus, uključujući tenkovsku brigadu i artiljerijsku grupu, raspolagao je sa: 209 radio-stanica 73 TC, 522 TA i 996 km kabela), ukazuju da je napravljen veliki skok. Mada, nejednak u odnosu na sve korpuse na teritoriji pod komandom istog glavnog štaba (npr. 8. korpus u odnosu na 6. korpus imao je tri puta više sredstava veze), a također u odnosu na sve sastave potčinjene jednom i usporedene sa onim potčinjenim drugom glavnom štabu (npr. one GŠ NOV i POH i tada one pod GŠ i PO Srbije). Ovdje treba naglasiti da brojna pohranjena sredstva u Bazi NOV i POJ u Bariju još nisu bila raspodijeljena jedinicama, a u procesu raspodjele bila su i ona koja su pristigla u glavnu (na Visu) i u brojne druge etapne stanice na čitavoj teritoriji zemlje.

Slične usporedbe stručnog osoblja za isto vrijeme (početkom 1944. oko 4.000, a početkom jeseni 1944. oko 7.000 od toga u NOV i POH preko 4.000, a od toga u 8. korpusu 1.340 i u MNOVJ 422) odnose se samo na operativne sastave i samo su djelimično uračunati kuriri. Jer tek 24. rujna GŠ NOV i PO Hrvatske je raspisao uput-naredenje svim jedinicama da se kuriri uvrste u pristapske sastave jedinica veza, a radi njihovog iskorišćavanja po planovima ekspedicija centara veze. U viskoj »Češkoj vilie tada se školovalo oko 450 radio-telegrafista, signalista i motorista-električara, a u Gravini nalazila se još uvijek jedna četa za vezu od 60 ljudi. U četama i bataljonima bili su angažirani brojni kuriri, a njihov broj bi se znatno povećao kada bi im se pribrojili »lišnji kuriri pri svim štabovima. No, zbog razmatranja suvremenijeg organiziranja, treba uzeti u obzir samo one kurire koji su predviđani za kurirske stanice pri centrima veza. Sveukupno, može se zaključiti da su ukupni efektivni svih sastava operativne veze iznosili preko 8.000 boraca i starijina.⁷⁹⁾

Po »srednjoj procjeni, u teritorijalnom PTT i kurirsko-telejnom sistemu u zemlji bilo je tada angažirano više od 8.000 lica, računajući i one koji su kurirske poslove obavljali na stalnijim ilegalnim žvorištima i punktovima.⁸⁰⁾

Pa ipak, za operativne svrhe broj ukupno angažiranog osoblja bio je nedovoljan, posebno što se predviđalo da će se formirati veći broj novih jedinica u procesu borbi za oslobođenje zemlje. Također, još više za teritorijalne potrebe, naročito za brzu obnovu i efikasnu djelatnost PTT sistema, usporedno sa oslobađanjem područja i cijelih teritorija. Po instrukcijama organa za vezu Vrhovnog štaba, dana 23. kolovoza je Odsjek za vezu Operativnog odjeljenja GŠ NOV i POH izdao direktivu o mobiliziranju radio-telegrafista, radio-mehaničara, telegrafista i telefonista, telefonskih mehaničara, električara-motorista, pa i šofera za popunu postojećih i predviđenih novoformiranih jedinica.⁸¹⁾ Posebnim uputom o djelovanju pri ulasku u oslobođene gradove i naselja, Odsjek za vezu istog organa GŠ NOV i POH 3. listopada razradio je postupke organa i jedinica veze, a s obzirom na operativne potrebe, kao i za teritorijalne svrhe.

79) Ukupni proračuni za operativne svrhe izvedeni su na osnovi podataka izloženih u prethodnim poglavljima, a za teritoriju glavnih štabova i za korpuse vojne obilasti. Za kurire, prema Arhiv VII, 17-1/3, k. 483, od 24.09. 1944, u kojem naredenju GŠ NOV i POH, a suglasno svom prethodnom »Uputu za organiziranje i rad jedinica veze«, str. pov. Op. br. 20/44, prilaže i »Plan« i program za obuku kurira.

80) Proračun osoblja angažiranog za teritorijalne sisteme (PTT odn. po zasebnim pravcima kretanja - uključujući i one sa ilegalnih žvorišta i punktova), dat je također na osnovi podataka i objašnjenja iz prethodnih poglavlja.

81) Arhiv VII, reg. br. 22-1/1, k. 556A od 23. kolovoza 1944. godine.

Takve i slične zadatke izdavali su i ostali GS kao i njihovi potčinjeni štabovi, jer su to bili stavovi i zadaci VŠ NOV i POJ. U odnosu na opću direktivu GS NOV i POH, pa i na navedeni uput, u Visu je u dan prije oslobođenja Splita točno bilo precizirano kakve zadatke imaju jedinice za vezu 8. korpusa i Momarice NOVJ pri oslobađanju otočnih i obalnih gradova, te i onih u unutarnjosti Dalmacije.^{82*}

Posmatrajući prištapske sastave za vezu od brigada (mješovite čete za vezu, rjede vodovi; načelno bez radio-sredstava) do divizija (češće mješoviti vodovi, rjede čete za vezu; uglavnom, radio-sredstva postoje), korpusa (slično kao za divizije, no uz veću primjenu radio-uređaja; načelno postoje radione i skladišta, a i tečajevi za obuku radio-telegrafista i nižih starješina) i glavnih štabova pa i Vrhovnog štaba (sastavi od vodova do četa, a za uspostavljanje i održavanje već razvijenih centara veze; postoje radione i skladišta, pa i škole za vezu - pri glavnim štabovima Srbije, Kosova i Metohije, Makedonije, u začetku, a Vojvodine u osrednjoj razvijenosti), zatim rodovskih sastava (artiljerijske jedinice od odjeljenja do vodova za vezu; tenkovske slično, ovisno o mjestu formiranja; avijacijske u začetnim oblicima) - može se zaključiti da su već postojali takvi prištapski sastavi koji su tehničkim sredstvima i stručnim osobljem mogli zadovoljavati osnovne potrebe za vezama svojih štabova. Dakako, suglasno objašnjenj razvijenosti na pojedinim teritorijama glavnih štabova, odnosno korpusnih vojnih oblasti.

U sastavu Vrhovnog štaba postojalo je Odjeljenje za vezu, uglavnom sastavljeno od rukovodstva (šef i zamjenik) i 4 stručna referenta (radio, telefonski, tehnički i nastavni) što je bilo nedovoljno za neposredniji utjecaj na rješavanje problema veza NOV i POJ u cjelini, ali prosječno dosta za tađanje potrebe organiziranja i usmjeravanja rada CV štabova i komandi. Posmatrajući stupanj samostalnosti, Odjeljenje za vezu VŠ NOV i POJ bilo je tada ravno sličnim rodovskim organima (artiljerije, inženjerije, itd.). S druge strane, u glavnim štabovima ranije osamostaljene sekcije za vezu i PTT sekcije bile su u sastavima operativnih odjeljenja, odnosno u KVO saobraćajnih odsjeka, pa time neposredno potčinjene i njihovim rukovodiocima. Adekvatno, to se trebalo odnositi na referente za vezu divizija, koji su brigadne veze usmjeravali preko komandira brigadnih prištapskih sastava za vezu. U artiljerijskoj grupi 8. korpusa postojao je referent za vezu, a komandiri vodova za vezu pri štabovima diviziona su usmjeravali vezu za cijeli divizion. Slično, bilo je u prekomorskim i u tenkovskoj brigadi.

Znači, bila je potrebna inicijativa Odjeljenja za vezu Vrhovnog štaba da se na povoljniji način razriješi status organa veza u korpusima i divizijama.

Taktički, principi organizacije veze bili su između iskustveno-partizanskih i onih na suvremenim osnovama. Veze su uspostavljene od pretpostavljenog ka potčinjenom i obratno, suglasno razvijenosti jednita za vezu i njihove opremljenosti. U odnosu na suradnju između sličnih sastava, prema dogovoru. Radio-telegrafske veze održavale su se po pravcima, rijetko po sistemu mreža, a radio-fonske pretežno po sistemu mreža (OK - VP baterija, po pravcima). Centri veze već su imali svoje razvijene elemente, dekoncentrirano raspoređene na KM viših štabova. U manjoj ili većoj mjeri propisima su bile regulirane dužnosti osoblja na elementima (žičnom i radio-centru, glavnoj kurirskoj stanici i ekspediciji, a otpočelo je i uvođenje institucije vojnih pošta, te kontrolnih telefonskih i radio-stanica). Radio-centar Vrhovnog štaba, prilagođen je i radio je po sistemu radio-biroa, a svih drugih štabova po sistemu zasebnih stanica. Školski sistem bio je zasnovan na solidnim osnovama, pa i u odnosu na razradu pisanih pravila, uputa, kao i nastavnih planova i programa.

⁸²⁾ Isto, reg. br. 2/S-1445, k. 111, gdje se nalazi i »Uput za ulazak u gradove za jedinice Vezex, koji je sastavio Odsjek za vezu GS NOV i POH i koji je dostavljen jedinicama pod Op. br. 82 od 03. 10. 1944. godine. Na otoku Visu, sastanak predstavnika političkog i vojnog rukovodstva, po ovoj općoj direktivi GS-H-e pa i po navedenom »Uputu«, održanje 20—21. studenoga 1944. godine.

Rezimirajući sve skupa, početkom jeseni veza NOV i POJ dostigla je takav stupanj razvika da se »de facto«, a u odnosu i na druge radove posmatrala kao zasebna cjelina - odnosno kao rod NOV i POJ. Opravdanje tome, trebalo je tražiti u završnim operacijama, da bi VS NOV i POJ svojom odlukom i »de iure« ozvanio da je veza rod NOV i POJ.

U viškoj luci, vrhovni komandant NOV i POJ maršal Tito 12. rujna, u prije-podnevnim satima, održao je postrojenim jedinicama 1. dalmatinske udarne brigade, a povodom dvogodišnjice njenog osnivanja, svoj povijesni govor u kojem je, između ostaloga, rekao... »Mi tude nećemo - svoje ne damo!«. Slijedeće noći, to jest 12/13. rujna jedinice 1. dalmatinske brigade iskrcale su se na otok Brač, pridruživši se već tamo iskrcanim snagama 12. dalmatinske brigade. Opočele su desantne operacije za konačno oslobodenje otoka i obale.

Kasno u noći maršal Tito se na viškom aerodromu, praćen i radio-telegrafistom sa radio-stanicom, ukrcao u pristigli sovjetski avion i noću između 01. i 03.00 sati 19. rujna odletio do Krajove u Rumuniji, gdje se tada nalazio štab 2. ukrajinskog fronta. Odatle, 21. rujna otputovao je za Moskvu radi međusavezničkih i međudržavnih dogovora sa sovjetskim rukovodstvom, a u vezi i sa završnim operacijama u Jugoslaviji.⁸³

Centar veza Vrhovnog štaba nastavio je svoje djelovanje na otoku Visu, postupno se pripremajući za svoje predислоciranje. Prvi njegovi dijelovi (radio-telegrafisti sa radio-uredajima, i 2 tehničara) avionom su prevezeni za Bari, a odatle u Srbiju. Devetog listopada, iz viške luke parobrodom »Bakara«, u Bari transportirana je glavina osoblja i opreme CV u Bari, pa je put automobilima nastavila do Gravine, a odatle 15. listopada avionima prevezena do aerodroma Divci kod Valjeva.⁸⁴

Time, uglavnom, završen je period boravka Vrhovnog štaba i njegovih vezista na otoku Visu i ujedno, jedan od značajnih perioda u procesu razvika veza NOV i POJ, prije početka završnih operacija za konačno oslobodenje zemlje.

Posljednji vezisti Vrhovnog štaba, odnosno oni koji su privremeno zaostali u predjelu rasporeda ranijeg centra veze prešli su u oslobođeni Beograd poslije 20. listopada. Split je oslobođen 26. listopada i otok Vis prestao je biti i privremeni oblasi centar Dalmacije. Škola za vezu VS NOV i POJ u viškoj »Českoj vilici« ostala je do 15. siječnja 1945. pa je i ona predислоcirana u Beograd.

83) A. Gančević, »Sjećanje«, M. Antunac, isto, M. Rako, isto, u kojem ukazuje (M. Rako) da ga je na otoku Visu u radu za Tanjug zamijenio Nikola Matana. M. (Milovan) Dželebdžić, u odnosu na točno vrijeme odlaska maršala Tita sa o. Visa, a prema svojim najnovijim istraživanjima. Do sada, uglavnom, navodilo se da je to bilo noću 18/19. rujna 1944. godine.

84) M. Antunac, »Sjećanje«. A. Gančević, isto, gdje ukazuje da su dijelovi RC Vrhovnoga štaba, s njime osobna, sa viškog aerodroma, prema Divcima kod Valjeva, avionom transportirani 15. listopada 1944. godine.

DRUGI DEO
Od leta 1944.
do konačnog oslobođenja
Jugoslavije 1945. godine

OPŠTA SITUACIJA NA EVROPSKIM RATIŠTIMA
U LETO 1944. GODINE

Sredinom 1944. situacija na evropskim ratištima bila je veoma povoljna po antihitlerovsku koaliciju. Savezničke armije nalazile su se na svim evropskim ratištima u ofanzivi, dok su se nemačke oružane snage grčevito borile za svaku stopu zemlje u nastojanju da saveznike održe što dalje od granica Trećeg Rajha u očekivanju preokreta na frontovima uvođenjem u borbu najavljivanog novog oružja. Pored toga nacisti su gajili nadu da može doći i do rasepa u antihitlerovskoj koaliciji, što bi stvorilo povoljne uslove za prekid neprijateljstava i sklapanja mira pod okolnostima u kojima ne bi bilo ni pobednika, ni poraženih. Međutim, to su bile iluzije i pogrešne kalkulacije vojno-političkog rukovodstva nacističke Nemačke, jer je antihitlerovska koalicija bila čvrsto rešena da vojnički i politički u potpunosti porazi hitlerovsku Nemačku.¹⁾

Na Zapadu u severnoj Francuskoj - Normadiji saveznici su se iskrcali 6. juna 1944. i tako otvorili dugo očekivani *drug front* (operacija »Overlord«),²⁾ dok je u južnoj Italiji saveznička 15. grupa armija, posle proboja nemačkih odbrambenih tzv. *Gustav i Hitlerovih položaja*, uspeła, posle oštirih borbi s nemačkim jedinicama Grupe armija »C«, da 4. juna zauzme Rim i produži napredovanje na sever prema sledećoj nemačkoj odbrambenoj liniji tzv. *gotskim položajima*, koji su se protezali od Pezara na obali Jadranskog mora do Mase blizu obale Ligurijskog mora.³⁾

U međuvremenu, dok su savezničke armije u južnoj Italiji i severnoj Francuskoj uspešno kršile otpor neprijatelja, vršene su takode obimne pripreme za iskrcavanje savezničkih snaga i na jugu Francuske (operacija »Dragune«). Iskrcavanje je izvršeno 15. avgusta 1944. radi oslobađanja južne Francuske i spajanja sa severnim invazivnim snagama, kako bi se taj način uspostavio jedinstven i neprekidan zapadni front i time olakšalo nadiranje u unutrašnjost nacističke Nemačke, kao i oslobodjenje cele Francuske, Belgije, Holandije i Luksemburga.⁴⁾

Na sovjetsko-nemačkom frontu, gde je Crvena armija nosila glavni teret borbi antihitlerovske koalicije protiv nacističke Nemačke, viborškom operacijom (koja je počela 10. juna 1944. napadom lenjingradskog fronta na Karelijskoj prevlaci i karalijskog fronta u južnoj Kareliji), Crvena armija je prešla u letnju kampanju, uvodeći postepeno u borbu još devet frontova, krupnih stratejskih formacija sovjetskih oružanih snaga. Cilj letnje kampanje Crvene armije bio je da se oslobode preostali okupirani delovi SSSR-a, i istočni delovi Poljske i Čehoslovačke i izbije na Balkan, u vreme kada je nemačka Vrhovna komanda oru-

1) Grupa autora, »Drugi svetski rat«, Vojnoistorijski institut, knjiga V, Beograd, 1970, str. 38.

2) Isto, tom IV, Beograd, 1967, str. 174.

3) Isto, str. 212 i 558.

4) Isto, str. 497 - 509.

Zanih snaga držala na istočnom frontu preko 50% svojih efektiv (179 pešadijskih i oklopnih divizija) ne računajući 49 satelitskih divizija i više samostalnih brigada.^{5,6}

Kao rezultat letnje kampanje Crvene armije iz rata na strani hitlerovske Nemačke izbačene su: Rumunija 23. avgusta, Finska 5. septembra, a Bugarska 9. septembra 1944, dok je oslobođena skoro celokupna teritorija SSSR-a i istočni deo Čehoslovačke i Poljske.^{6,1}

Pored toga vazдушnim napadima velikih razmera sistematski je razarana Nemačka, oko koje se postepeno obrazovao obruč, koji je ubrzo pretvoren u jedinstveni i povezani front trupa antihitlerovske koalicije. Položaj nacističke Nemačke, očigledno, postao je bezizdazan, ali su njene oružane snage bile još uvek snažne (preko 10 miliona vojnika) da bi se mogle lako razbiti, pa je zbog toga i kraj rata u Evropi predviđen da se završi do jeseni 1945.⁷⁾ godine.

Na Balkanu jugoslovensko ratište je bilo i ostalo najveće žarište i poprište borbenih dejstava na jugoistoku Evrope. Od 40 divizija koliko su Nemci i njihovi saveznici monarholofistička Bugarska i hortijevska Mađarska imali u okupiranim zemljama na Balkanu, u Jugoslaviji se nalazilo 28 divizija, od toga 15 nemačkih, 8 bugarskih i 5 mađarskih, više od 35 pukova i samostalnih brigada i preko 40 samostalnih bataljona u sastavu Komande Jugoistoka (koja je ujedno bila i Komanda Grupe »F«) i Komande Jugozapada (istovremeno i Komande Grupe armija »C«). U svim tim jedinicama nalazilo se preko 650 000 okupatorskih vojnika, ne računajući oko 400 000 vojnika u raznim kontrarevolucionarnim i kvasilinskim formacijama: ustaško-domobranskim, četničkim, belogardejskim nedičevskim, ljotićeuskim i drugim. Drugim rečima u Jugoslaviji je neprijatelj imao više vojnika nego što je imao na frontu u Italiji.^{8*}

Nasuprot tim neprijateljevim snagama, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije sredinom 1944. godine imala je u svom sastavu 12 korpusa s 39 divizija i ukupno oko 350 000 boraca koji su se uspešno borili širom zemlje protiv nadmoćnijeg neprijatelja. Te revolucionarne i oružane snage narodnooslobodilačkog pokreta pre početka završnih operacija za oslobodeenje Jugoslavije bile su rasporedene ovako:

- Sedmi i 9. udarni korpus NOVJ i 4. operativna zona Glavnog štaba NOV i PO Slovenije (5 divizija i 2 brigade) bili su raspoređeni u Sloveniji i na Istarskom poluostrvu, gde su ugrožavali vitalne komunikacije i uporišta delova Grupa armija »C« i 18. vojnog okruga;
- Šesti i 10. udarni korpus NOVJ Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske (4 divizije) kontrolisali su prostor između Drave i Save i obezbeđivali veliku slobodnu teritoriju, dejstvujući na neprijatelja sa osloncem na planine: Dilj, Papuk, Psmj, Krndiju, Kalnik i Ivanščicu;
- Četvrti, 8. i 11. udarni korpus NOV Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske (9 divizija) i 5. udarni korpus NOVJ (4 divizije) pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba NOV i POJ nalazila su se na slobodnoj teritoriji južno od Save do jadranske obale, na otocima i poluostrvcima istočno od Splita i na komunikaciji zapadno od reke Bosne i Neretve do komunikacije Ljubljana - Rijeka, odakle su onemogućavale neprijatelja da vrši bilo kakve veće ofanzivne operacije prema slobodnoj teritoriji, kao i da odvaja veće snage radi upućivanja na druga ugrožena područja od strane jedinica NOVJ;
- Treći i 12. udarni korpus NOVJ pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba NOV i POJ sa svoje 4 divizije vodili su veoma teške odbrambene borbe pro-

5) Isto, str. 273 - 302.
6) Isto, str. 285, 325 i 340.
7) Isto, str. 581.
8) Petar Višnjić, »Operacije za oslobodeenje Srbije«, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1972, str. 14.

tiv nadmoćnijeg neprijatelja u istočnoj Bosni, pokušavajući da prenese težište svojih operacija prema Semberiji, Majevici, Trebavi i Posavini;

- Drugi udarni korpus NOVJ (3 divizije) pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba NOV i POJ djelstvovao je na neprijatelja u istočnoj Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku vezujući za sebe znatne neprijateljeve snage radi stvaranja povoljnih uslova za prenošenje težišta operacija glavnih snaga Vrhovnog štaba NOV i POJ u istočne delove zemlje, a pre svega u Srbiju;

- Prvi proleterski udarni korpus NOVJ s 1. proleterskom divizijom nalazio se u Sandžaku, a sa 6. proleterskom udarnom divizijom »Nikola Tesla« u centralnoj Bosni. Korpus je u pripremi za operacije u Srbiji zajedno sa Operativnom grupom divizija NOVJ (tri divizije) koja se nalazila sa istim zadatkom na prostoru Andrijevice- Berane (sada Ivangrad) - Bijelo Polje. Obe grupacije nalazile su se pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba NOV i POJ;

- na slobodnoj teritoriji jugoistočne Srbije nalazilo se pet divizija Glavnog štaba NOV i PO Srbije, dok su se na Kosovu i Metohiji nalazile manje partizanske jedinice Glavnog štaba NOV i PO za Kosovo i Metohiju;

- četiri brigade (od kojih i 1. kosovsko-metohijska) s više partizanskih bataljona i odreda djelstvovala je pod neposrednom komandom Glavnog štaba NOV i PO Makedonije uglavnom u istočnom delu Makedonije, ugrožavajući neprijateljeve saobraćajne arterije koje su povezivale Jugoslaviju s Bugarskom, Grčkom i Albanijom.⁹⁾

u Sremu, Banatu, Bačkoj i Baranji uspešno su djelstvovale 2 brigade i više odreda pod komandom GS NOV i PO Vojvodine.

Izvanredno povoljna situacija na evropskom ratištu i snažan razmah i polet narodnooslobodilačke i revolucionarne borbe jugoslovenskih naroda i naroda nosi posle neuspešnog pokušaja neprijatelja da uništi Vrhovni štab NOV i POJ u *drvarskoj operaciji*, stvorili su povoljne uslove da se pride realizaciji strategijskog plana Vrhovnog štaba NOV i POJ za sprovođenje prve etape završnih operacija za oslobodenje Jugoslavije, prenošenjem težišta dejstava glavnih snaga Vrhovnog štaba NOV i POJ u istočne krajeve zemlje, a pre svega u Srbiju.

Pored operativno-strategijskih razloga u proceni koja je dovela da se težište operacija prenese u Srbiju, najviše vojno-političko rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta imalo je u vidu i pritisak zapadnih saveznika koji su po svaku cenu nastojali da osiguraju svoje pozicije u Jugoslaviji, a pre svega preko Srbije koju su smatrali četničkim uporištem, što Čerčil nije propustio nijednog momenta da ističe u prepisci s Titom. Zbog toga je pitanje ovladavanje Srbijom bilo pitanje ne samo njenog oslobodenja od surove trogodišnje neprijateljeve okupacije i tiranije njegovih vojničkih i policijskih snaga i kvasilinga, već i političko pitanje u pogledu razbijanja i uništenja kontrarevolucije, a na prvom mestu četništva, čija stvarna moć nije bila u podršci širokih narodnih masa, već u podršci koju su četnici dobijali od konzervativnih krugova u zapadnim savezničkim zemljama.¹⁰⁾

U izvršavanju direktiva vrhovnog komandanta NOV i POJ maršala Tita i Vrhovnog štaba uopšte, veoma značajan i odgovoran zadatak dobila je *veza* koja je u to vreme još uvek imala na raspolaganju skromna sredstva u odnosu na krupne strategijske ciljeve koji su se postavljali pred narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije ne samo u istočnim krajevima zemlje već i u celoj Jugoslaviji.

Postavljene zadatke organi veze su izvanredno izvršili i pored mnogih problema s kojima su se suočavali. S jačanjem Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i brojnim uspesima koje je ona postigla, jačale su i jedinice veze i njeni organi, što je utiralo put da veza, kroz svoj kvalitet i kvantitet, postepeno izraste u rod Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, odnosno od 1. marta 1945 — Južnoslovenske armije. U tome je Titova uloga i uloga Vrhovnog štaba NOV i POJ iza izuzetno značajna.

9) Isto, str. 12 - 14.

10) Isto, str. 20 - 24.

Glava Vili
RUKOVODENJE, ORGANIZACIJA VEZA, ORGANI I JEDINICE VEZE
NOV I POJ U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA OSLOBODENJE JUGOSLAVIJE

U drvarskoj operaciji neprijatelj je postigao određene rezultate. Uspeo je da ovlada delom do tada slobodne teritorije i da nanese ozbiljnije gubitke jedinicama NOVJ, ali je i sam imao veliki broj poginulih i ranjenih, a naročito prilikom desanta na Drvar. Međutim, glavni cilj te operacije, poznate u jugoslovenskoj istoriografiji, kao tzv. 7. *neprijateljske ofanzive*, nije postignut - Vrhovni štab na čelu s Titom nije uništen. Ipak, Nemci su uspeali da zajedno kraće vreme naruše sistem veza, pre svega radio-veze, između Vrhovnog štaba i potčinjenih jedinica, pošto je uništena ili zaplenjena većina radio-stanica VŠ NOV i POJ, pre svega one koje su održavale glavne veze po pravcima ili u radio-mrežama a poginuo je i veći broj radio-telegrafista, među kojima i major Veljko Dragičević - šef Radio-službe VŠ NOV i POJ. Najviše vojno-političko rukovodstvo NOP-a 3/4. juna 1944. uspeo je da se prebaci u Bari (u Italiju), a odatle 6/7. juna britanskim ratnim brodovima na ostrvo Vis, koje je postalo sedište Vrhovnog štaba, CK KPJ, AVNOJ-a i NKOJ-a. Time je počeo tzv. *viški period* u rukovođenju jedinicama NOVJ, partijskim organizacijama i organima narodne i vojno-teritorijalne vlasti širom Jugoslavije.

PREGRUPISAVANJE SNAGA AKTIVNOSTI ZA NEPOSREDNU REALIZACIJU
STRATEGIJSKOG PLANA VŠ NOV I POJ I STABILIZACIJA VEZA SA POTČINJENIM
ŠTABOVIMA NOV I POJ ZA VREME BORAVKA VŠ NOV I POJ
NA OSTRVU VISU

O viškom periodu u vezi s organizacijom veza VŠ NOV i POJ, naročito o novinama i tehničkim rešenjima, popuni jedinica materijalno-tehničkim sredstvima veze, o školovanju kadrova veze i popuni jedinica rečeno je u prethodnoj glavi. U ovoj glavi ističu se pojedini primeri i nastojanja VŠ NOV i POJ da svi potčinjeni štabovi i jedinice zauzmu povoljan raspored za nastavak borbenih dejstava, te da se izvrše potrebna pregrupisavanja i uspostavi što efikasnija veza na celoj dubini, pre svega radio-veza. Time je VŠ NOV i POJ želeo da do kraja sprovede svoju zamisao o prenošenju težišta borbenih dejstava glavnih snaga u istočne krajeve zemlje, a pre svega u Srbiju i stvori sve povoljne uslove za konačno oslobodenje Jugoslavije.

Na Visu, Odeljenje za vezu Vrhovnog štaba vrlo brzo je normalizovalo rad sa svim potčinjenim štabovima, kao i sa nekim štabovima korpusa GS NOV i PO Hrvatske za koje je smatrano daje neophodno povremeno održavanje direktnih veza s obzirom na važnost teritorije koju su pokrivali u opštim planovima Vrhovnog štaba. Time se nije zaobilazio GSH već je u interesu veće ekspeditivnosti

u izvođenju borbenih dejstava, ili po pitanju rešavanja nekih drugih problema, ta veza neposredno održavana, ali je o svim preduzetim merama, po pravilu, uvek obavestavan i GS Hrvatske.

Sličan je slučaj bio svojevremeno i sa Operativnom grupom divizija (16. i 17. udarna divizija) pod komandom general-majora Danila Lekića, koja je formirana krajem aprila 1944. radi prenošenja operacija u zapadnu Srbiju, a čije su se jedinice do tada nalazile u sastavu 3. udarnog korpusa.¹¹¹

Uspostavljanjem čvrstih i stabilnih radio-veza s neposredno potčinjenim glavnim štabovima Hrvatske, Makedonije, Slovenije, Srbije i Vojvodine, te sa štabovima 1., 2., 3. i 5. udarnog korpusa i Morarice NOVJ, kao i sa štabovima 4., 6., 8. i 10. udarnog korpusa GS NOV i PO Hrvatske i sa zastupništvom Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije u Bariju, stvoreni su uslovi za uspešno rukovođenje jedinicama NOV i POJ, a posebno s glavnirp snagama Vrhovnog štaba koje su imale zadatak da prenesu težište operacija u istočne krajeve zemlje, a pre svega u Srbiju. Naravno, u ovoj situaciji, kada su se jedinice i štabovi NOV i POJ nalazili na velikim udaljenjima od Vrhovnog štaba, radio-veza je postala osnovno sredstvo rukovođenja ne samo u Vrhovnom štabu, već i u potčinjenim jedinicama i štabovima. Važnije i sadržajno duže direktive, šifre i slični materijali prenosili su se s Visa avionima za vezu koji su se spuštali s kuririma na određene aerodrome, ili su ga sa sobom nosili padobranci-kuriri.¹¹² Međutim, i dalje je ostala praksa u Vrhovnom štabu i CK KPJ da se radi obezbeđenje izvršenja važnijih i tajnijih zadataka upućuju delegati Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta, koji su u pojedinim štabovima prenosili direktive i planove utvrđene u najvišem vojno-političkom rukovodstvu narodnooslobodilačkog pokreta.

Predviđajući spuštanje radio-veza do zaključno s bataljonom, divizionom i baterijama, kao i za potrebe odgovarajućih službi, a pre svega za obavestajnu službu i Odeljenje zaštite naroda (OZN-e), vrhovni komandant NOV i POJ maršal Tito 1. jula 1944. uputio je svim potčinjenim štabovima naređenje da organizuju masovnije radio-telegrafske kurseve, kako bi se spremno dočekalo proširenje radio-veza s povećanjem broja radio-stanica, koje su u to vreme počele u većem broju da pristižu od saveznika u Bazu NOV i POJ u Bariju.¹³¹

Uporedo s tim, 7. jula 1944. maršal Tito zatražio je od svih potčinjenih štabova da ga obaveste o stanju radio-veza sa svim potčinjenim jedinicama. To je bio korak napred u daljem učvršćenju sistema radio-veza u jedinicama NOV i POJ.¹⁴²

Zbog značaja operacija u Srbiji, Vrhovni komandant NOV i POJ je poklonio posebnu brigu održavanju veze s GS NOV i PO Srbije i s jedinicama u Srbiji, a naročito kada su glavne snage Vrhovnog štaba NOV i POJ (Operativna grupa divizija, 1. proleterski i 12. udarni korpus) prenele težište svojih operacija na to područje.

Veza s GS Srbije uopšte je bila za jedan duži period veoma slaba. Kurirska veza je bila vrlo spora i nesigurna, avionske veze su bile rede, dok je radio-veza za jedan duži period funkcionisala relativno slabo, bilo zbog slabijih radio-stanica, ili što ih uopšte nije bilo u GS Srbije skoro do proleća 1944. Za jedan period veza s GS Srbije održavana je tranzitiranjem preko Radio-centra štaba 2. udarnog korpusa NOV i POJ, pošto GS Srbije nije mogao uspostaviti direktnu vezu s Vrhovnim štabom. Pa i kada je ona uspostavljena krajem proleća 1944, radio-saobraćaj se odvijao veoma teško zbog toga je Vrhovni komandant intervenisao 8. jula 1944.¹⁵¹ godine.

11) Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: Arhiv VII) k. 408-A, reg. br. 2-24/8-1.

12) Arhiv VII, k. 2125, reg. br. 1-47/10, i reg. br. 1-55/10.

13) Arhiv VII, k. 732, reg. br. 33-2/1.

14) Arhiv VII, k. 394, reg. br. 21-22/2.

15) Arhiv VII, k. 184, reg. br. 9-16/1.

Odeljenje za vezu Vrhovnog štaba je imalo u vidu da se sa radio-stanicom GŠ Srbije ne može raditi, pa je novomenovanom komandantu GŠ Srbije general-lajnantu Koči Popoviću stavljena na raspolaganje nova i ispravna radio-stanica koju je on sa sobom poneo iz Barja u Srbiju, gde je prispeo 11. jula 1944. na aerodrom kod sela Kosančića (blizu Leskovca). Neposredno pred polazak generala Popovića iz Barja za Srbiju, 10. jula 1944. Tito je naredio Štabu Baze NOV i POJ u Barju da mu prenese naređenje da se poveže s Vrhovnim štabom »po istom planu i neka redovno podnosi izvještaje«.¹⁶⁾ Malo kasnije, Tito će 17. avgusta 1944. narediti GŠ Srbije da se poveže i s Bazom NOV i POJ u Barju radi prijema materijala.¹⁷⁾ Međutim, uspostavljanje veze između GŠ Srbije i Baze NOV i POJ u Barju išlo je veoma teško o čemu je štab Baze, 28. avgusta 1944. izvestio Vrhovni štab da se radio-stanica GŠ Srbije ne čuje.¹⁸⁾ Zbog toga je Vrhovni štab intervenisao kod GŠ Srbije, dostavljajući vreme u koje je trebalo uspostaviti vezu s Bazom NOV i POJ u Barju.¹⁹⁾ Konačno, ta veza je uspostavljena 10. septembra 1944. kada je prethodnog dana štab baze zamolio Vrhovni štab da obavesti štabove 2, 3. i 8. udarnog korpusa NOV i POJ i GŠ Srbije da predu na novo talasno područje od 4600 kHz sa postojećim radio-karakteristikama.²⁰⁾

Međutim, i pored stalne brige Vrhovnog štaba, odnosno njegovog Odeljenja za vezu za održavanje kontinuiranog radio-saobraćaja s GŠ Srbije, ipak je u toku rada dolazilo do određenih prekida u vezama što je Vrhovnom komandantu otežavalo rukovođenje operacijama u Srbiji. Tako na primer za vreme neprijateljskih operacija »Adut«²¹⁾ (»Trumpf«) i »Čistka«²²⁾ (»Kehraus«) ili poznatijim u jugoslovenskoj istoriografiji kao *topličko-jablaničke operacije* (kada je neprijatelj pokušao da razbije i uništi divizije GŠ Srbije), radio-veza između GŠ Srbije i Vrhovnog štaba bila je u prekidu od 24. jula do 2. avgusta 1944.²³⁾ godine.

Posle Titovog dolaska iz Kazerne (u Italiji) na Vis 15. avgusta 1944. gde je vodio razgovore sa savezničkim vrhovnim komandantom na Sredozemlju generalom Henrijem Mejlendom Vilsonom i s predsednikom britanske vlade Čerčilom, Vrhovni komandant NOV i POJ preduzeo je mere da se GŠ NOV i PO Srbije stave na raspolaganje brojna sredstva veze među kojima najviše radio-stanica, kao i da se upute u Srbiju radio-telegrafisti iz Hrvatske i Slovenije i četa za vezu iz Barja. To je Vrhovni komandant regulisao svojim naređenjima od 24. i 30. avgusta 1944. godine.²⁴⁾ Takođe je maršal Tito svojim naređenjem od 26. avgusta 1944. zahtevao od GŠ Srbije da uspostavi »vezu između svih jedinica i sektora«, i da budu »svesni brzine razvoja događaja«, kako ih ne bi preduhitrio neprijatelj.²⁵⁾

Prvog septembra Vrhovni štab je naredio GŠ Srbije da uspostavi radio-vezu sa štabom 3. udarnog korpusa,²⁶⁾ dok je 6. septembra Vrhovni komandant istom štabu naredio da uspostavi vezu s Crvenom armijom na Dunavu.²⁷⁾ Sutradan, 7.

16) Arhiv VII, k. 2125, reg. br. 1-34/10.

17) Arhiv VII, k. 184, reg. br. 23-4/1.

18) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-1/13.

19) Arhiv VII, k. 2125, reg. br. 1-63/10.

20) Arhiv VII, k. 2125, reg. br. 1-70/10. Ovu depšu Baze NOVJ u Barju od 9. septembra 1944. Vrhovni štab je primio 10. septembra (Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-3/13). Uopšte se može reći da su depše u korespondenciji između Vrhovnog štaba i potčinjenih štabova, komandi i jedinica neratno načelno kasnile po jedan dan u prijemu, odnosno predaji, a ponekad i do 3 dana (Arhiv VII, k. 26, reg. br. 13-4/13; Arhiv CK SKJ, fond CK KPJ, br. 1944/344 i 1944 (345)).

21) Arhiv VII, k. 372, reg. br. 3-1/2.

22) Arhiv VII, k. 27, reg. br. 5-1/9 i reg. br. 5-3/9.

23) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 5-1/8.

24) U naređenju Vrhovnog štaba kaže se: »Treći korpus zove s pozivnim znakom OME - OME: na talasu 4900 kc. Rezervni talas 5227 je NKY. Vi odgovarate sa znakom LMR de HBE - LMR de HBE. Vreme rada 06.30-04.00 i 16.40. Dajte vsi talas i početak radas (Arhiv VII, k. 184, reg. br. 23-6/17). Na ovo naređenje odgovorio je Glavni štab Srbije 9. septembra 1944. godine: »III korpus nam se ne javlja. Mi ga slušamo po planu. Molimo kontrolisite plan radas (Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-13/).

25) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 5-3/8.

septembra 1944. Vrhovni štab je zatražio izveštaj od GŠ Srbije o vezama u istočnoj Srbiji²⁶⁾ s obzirom na značaj tog područja posle izbijanja prethodnice Crvene armije, 6. septembra 1944, na levu obalu Dunava, kod Turn Severina. Na taj način Vrhovni štab je obezbeđivao uspostavljanje čvrstih veza u Srbiji za predstojeće

krupne operacije u sadejstvu s jedinicama 3. ukrajinskog fronta Crvene armije.²⁷⁾ Baza NOV i POJ u Bariju (u Italiji) bila je posebna briga Vrhovnog štaba NOV i POJ i njegovog Odeljenja za vezu zbog izuzetnog značaja Baze u snabdevanju jedinica NOV i POJ oružjem, sredstvima veze i drugim materijalom. Vrhovni štab je odlučivao o dodeli materijala, a brigu oko upućivanja jedinicama NOV i POJ vodio je štab baze, koji je imao veliku odgovornost. Preko Baze NOV i POJ u Bariju išla je celokupna pomoć koju je NOV i POJ primala od zapadnih saveznika i SSSR-a. Iz Baze je upućivano ljudstvo na školovanje, bilo u nastavne centre u južnoj Italiji, bilo u SSSR. Tako je bilo i s kadrovima veze koji su se školovali na Malti, u Gravini, na Visu. Po završenoj obuci, uglavnom radio-tegrafisti, upućivani su, preko Baze NOV i POJ u Bariju, u svoja odredišta.

Vrhovni štab NOV i POJ je preko baze upućivao šifre i planove veza potčinjenim štabovima i jedinicama, pa je utoliko ova baza NOV i POJ bila veoma značajan činilac u razvoju veza NOV i POJ. Zbog tog njenog značaja, Vrhovni komandant NOV i POJ 10. jula 1944. izdao je naređenje štabu Baze NOV i POJ u Bariju da »odmah uspostavi radio-vezu sa svim glavnim štabovima i štabovima 8. i 5. korpusa«²⁸⁾. Zatim je Vrhovni štab svojim naređenjem od 13. avgusta zahtevao od štaba baze da uputi šifru za 12. udarni korpus u selo Negobude, dok je za štab 3. udarnog korpusa naredio da se šifra dostavi putem kurira-padobranca.²⁹⁾ Slična naređenja za dostavljanje šifara Operativnoj grupi divizija i štabovima 1. proleterskog i 2. udarnog korpusa uputio je Vrhovni štab i u avgustu 1944. godine.³⁰⁾

Baza NOV i POJ u Bariju na taj način nije bila samo centar odakle se vršila raspodela primljenog materijala od saveznika za potrebe jedinica, već je ona na neki način bila rezervni, istovremeno i pozadinski radio-centar Vrhovnog štaba NOV i POJ i glavna ekspedicija za slanje pošte potčinjenim štabovima i jedinicama, koja je iz baze odašiljana avionima i specijalnim kuririma (padobrancima).

Iz Baze NOV i POJ u Bariju gde avionima su dolazila sva ona lica koja su komunicirala s Vrhovnim štabom na Visu. To su često bili najviši rukovodioci (komandanti, politički komesari, partijski rukovodioci i druge ličnosti) sa oslobođene teritorije koji su na putu za Vrhovni štab išli preko Baze. Zbog toga je bilo mnogo depeša (naređenja) koje su stizale u Bazu iz Vrhovnog štaba sa zahtevom da se prenesu ovom ili onome štabu.

Zbog razgranatosti radio-veza i preopterećenja Baze, iako je radila s tri radio-stanice, komandant baze general-major Branko Poljanac 27. avgusta 1944. izvestio je Vrhovni štab, pored ostalog, da »još nemamo dosta radio-tegrafista i ne možemo držati sve veze«. Poljanac je takođe zamolio da mu se odgovori da li treba da održavaju vezu sa korpusima koji su blizu svojih glavnih štabova.³¹⁾ Očigledno je bilo da je to bila molba za rasterećenjem baze u granicama određenih mogućnosti s obzirom na sve ostale poslove koji su se u njoj obavljali, jer

26) U tom naređenju kaže se: »Kakva je situacija u istočnoj Srbiji. Imate li radio-vezu s tim jedinicama. Ko se nalazi u Negotinu i Zajčcaru« (Arhiv VII, k. 184, reg. br. 23-8/1).

27) Povodom tog događaja, Vrhovni komandant je uputio svim potčinjenim štabovima 8. septembra 1944. proglas u kome je pozdravio izbijanje Crvene armije na jugoslovensku granicu (Arhiv VII, k.k. 15-A, reg. br. 15-1/4).

28) Arhiv VII, k. 2125, reg. br. 1-34/10.

29) Arhiv VII, k. 2125, reg. br. 1-47/10.

30) Arhiv VII, k. 2125, reg. br. 1-49/10 i reg. br. 1-53/10.

31) Arhiv VII, k. 2125, reg. br. 1-60/10.

je Baza služila i za vezu sa saveznicima. Preko nje su se svakodnevno prijavljivale razne misije, delegacije i pojedinci koji su željeli službeno, a i privatno, razne kontakte sa odgovarajućim savezničkim organima pri štabovima NOV i POJ.

U korespondenciji s Vrhovnim štabom bilo je i teškoća u održavanju radio-veza. Tako je, na primer, štab Baze NOVJ u Bariju 4. septembra 1944. izvestio načelnika Odeljenja za vezu Vrhovnog štaba: »Naša prihvatna stanica dobro postavljena. Naš pomoćni telegrafista može dobro da radi. Teško je primati depeše od vaših dva telegrafista.«³² Bilo je dosta primedbi na rad radio-telegrafista. Tako su se Vrhovnom štabu žalili glavni štabovi Hrvatske, Makedonije i Slovenije, kao i neki štabovi korpusa.³³ Štab 12. udarnog korpusa 7. septembra 1944. uputio je Vrhovnom štabu NOV i POJ sledeću depešu: »Mi održavamo radio-vezu s vama. Lično kontrolisano tu vezu, međutim vaš telegrafista ne radi redovno, često prekida i sam rad. Nervozan je i ponekad zna i da pсуje.«³⁴

Međutim, bilo je i drastičnijih slučajeva. Tako je Štab Baze NOVJ u Bariju izvestio 8. oktobra 1944. Vrhovni štab o sledećem: »Juče u 19.40 imali smo vanrednu vezu radi predaje hitne depeše, kojom pitamo može li se avion spustiti na aerodrom na Visu. Sokolov nije imao vezu s Melnikovom. Vaš radio-telegrafista bez ikakvog objašnjenja prestao da prima.«³⁵ Ovakve pojave su moguće posebno kod radio-telegrafista kadu se radi u RMr gde radi veći broj radio-stanica. Zbog toga su, u takvim slučajevima, važnije veze organizovane za rad po pravcima ili je smanjivan broj RŠt u RMr.

Održavanje veze između Vrhovnog štaba i štaba 2. udarnog korpusa bilo je od izuzetne važnosti u prvoj etapi završnih operacija za oslobodenje Jugoslavije, u vreme kada je s njima neposredno rukovodio vrhovni komandant NOV i POJ maršal Tito s ostrva Visa, a potom iz Krajeve i iz Vršca. Te veze su bile značajne zbog toga što je štab 2. korpusa imao zadatak da obezbedi deo opšte operativno-strategijske osnovice u Sandžaku i severistočnoj Crnoj Gori, odakle su trebale da predu u nastupanje glavne snage Vrhovnog štaba NOV i POJ pri prenošenju težišta operacija u Srbiju.³⁶ Tako je u Sandžaku 37. divizija 2. korpusa obezbeđivala uvođenje u borbu 1. proleterskog udarnog korpusa (1. i 6. proleterska divizija),³⁷ a u severistočnoj Crnoj Gori taj zadatak je ciobila 3. divizija 2. korpusa koja je imala da obezbedi uvođenje u borbu Operativne grupe divizija NOVJ (2. proleterske, 5. i 17. udarne divizije) preko Pešterske visoravni u pravcu Koponika.³⁸

Pored toga štab 2. udarnog korpusa obezbeđivao je radio-vezu tranzitiranjem telegrama za delegata CK KPJ pri CK KP Albanije Miladina Popovića, a time i vezu s KP Albanije.³⁹ Preko radio-centra Štaba 2. udarnog korpusa održavale su se i veze s glavnim štabovima Srbije i Makedonije u vreme kada su te veze bile prekidane s Vrhovnim štabom NOV i POJ.⁴⁰ Do rasformiranja udarne grupe

32) Arhiv, k. 26, reg. br. 6-2/13.

33) U depesi štaba 3. korpusa od 13. septembra 1944. upućene Vrhovnom štabu kaže se: »Radi sporog i neekspeditivnog rada vašeg telegrafiste juče i danas više depeše u zastoju. Molimo omogućite nam brzi rad s vama« (Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-4/13). Glavni štab Slovenije obavestio je 1. oktobra 1944. Vrhovni štab: »Vaš novi telegrafista vrlo sporo radi. U zastoju imamo za vas 20 depeša. Molimo dajte nam boljeg telegrafistu« (Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-6/13), dok je isti štab 28. oktobra 1944. zahtevao da se smeni radio-telegrafista koje određen za rad s Glavnim štabom Slovenije zbog slabog rada u Vrhovnom štabu (Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-9/13).

34) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-3/13.

35) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-7/13.

36) Petar Visković, n.d., str. 27.

37) Petar Visković, n.d., str. 89-104 i Arhiv VII, k.28, reg. br.1-10/1: direktiva Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 5. septembra 1944. za dejstva 1. proleterskog korpusa NOVJ.

38) Petar Visković, n.d., str. 37-51.

39) Arhiv VII, k. 394, reg. br. 21-38/2.

40) Arhiv VII, k. 394, reg. br. 21-13/2, i reg. br. 21-15/2; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje: *Zbornik NOR*) tom II, knj. 10, dok. br. 221 i knj. II, dok. br. 3 i 101.

divizija (2. proleterske i 5. udarne divizije). Vrhovni štab je održavao i veze s ovom grupom preko štaba 2. udarnog korpusa.⁴¹⁾

Radio-veza sa štabom 2. udarnog korpusa bila je veoma stabilna, i održavana je bez prekida, pa je upravo i zbog toga Odsjek za vezu štaba 2. udarnog korpusa sa svojim organima odigrao veoma značajnu ulogu u održavanju veze između Vrhovnog štaba sa štabovima u istočnim krajevima zemlje.

Početkom juna 1944. došlo je do prekida radio-veze između Vrhovnog štaba i GŠ Srbije zbog kvara na jednoj radio-stanici kojom je u to vreme raspolagao GŠ Srbije. Tada je Vrhovni štab naredio štabu 2. udarnog korpusa:

»Uputite sledeću depešu GŠ Srbije: Plan veze - Stanica GŠ poziva sa znakom DTO na 4615 KHz. Stanica VS odgovara sa znakom CRO na 4690 KHz. Vreme rada 7.45, 11.30, 17.00, 19.00 po novom vremenu. Početak rada odmah.«⁴²⁾ A kada veza nije uspostavljena, Vrhovni štab je zahtevao od štaba 2. korpusa, 4. juna

1944., da prenese GŠ Srbije novi plan rada s početkom 6. juna 1944. godine.⁴³⁾ Izgleda tada veza nije uspostavljena, jer je sekretar PK KPJ za Srbiju Blagoje Nešković, koji se u to vreme nalazio u štabu 2. udarnog korpusa NOV, obavestio 10. juna 1944. GŠ Srbije da su 1., 2., 3. i 4. srpska divizija preimenovane u 21., 22., 23. i 24. udarnu diviziju i da će sledeća divizija, koja se nalazila u formiranju nositi naziv 25. udarna divizija.⁴⁴⁾

Zatim je vrhovni komandant NOV i POJ maršal Tito, 18. juna 1944. naredio štabu 2. udarnog korpusa da uspostavi vezu sa Zastupništvom NKOP-a u Bariju,⁴⁵⁾ a 9. jula 1944. da se povežu s udarnom grupom divizija i obezbedi uspostavljanje veze između štaba 5. udarne divizije i Vrhovnog štaba NOV i POJ.⁴⁶⁾

Kada je sredinom jula 1944. formirana Operativna grupa divizija od 2. proleterske, 5. i 17. udarne divizije pod komandom general-lajtnanta Peke Dapčevića (koji je istovremeno bio i komandant 2. udarnog korpusa), 19. jula 1944. Vrhovni komandant je naredio štabu 2. udarnog korpusa da uspostavi vezu između Operativne grupe i Vrhovnog štaba i tom prilikom dostavljen je plan veze, pa je veza neposredno posle toga odmah uspostavljena.⁴⁷⁾ Na taj način Vrhovni komandant NOV i POJ imao je obezbedenu radio-vezu sa sve tri grupacije Vrhovnog štaba koje su bile određene da prenesu težište operacija njegovih glavnih snaga u Srbiju: Operativnom grupom divizija, 1. proleterskim i 12. udarnim korpusom.

Međutim, kako se krajem avgusta 1944. 12. udarni korpus vodio je vrlo teške borbe s nemačkom 7. SS divizijom »Princ Eugene«, na prostoru gde je juna 1943. vodila borbe Glavna operativna grupa divizija Vrhovnog štaba, odnosno u 5. neprijateljskoj ofanzivi, 17. avgusta 1944. Vrhovni komandant NOV i POJ inter-venisao je kod štaba 2. korpusa i između ostalog, rekao:

»U paketu šifri za 1. korpus nalazi se šifra za 12. korpus. Izvadite ih, ukoliko su još kod vas, i po sigurnom kuriru hitno pošaljite 12. korpusu. Ukoliko je ova šifra već upućena 1. korpusu, vi uputite Lekiću tablicu za 29. diviziju sa pravilima za rad. Ovo je hitno. Neprijatelj dekrptira Lekićevu šifru.«⁴⁸⁾

Međutim, neprijatelj ne samo daje dekrptirao (čitao) šifre 12. korpusa, već je dekrptirao i neke druge šifre kojima su se služili štabovi i jedinice s Vrhovnim štabom i obratno. Za to se potrudila nemačka 4. komanda za radio-izviđanje sa sedištem u Beogradu.⁴⁹⁾ Upravo zbog toga što je neprijatelj dekrptirao šifre ne-

41) Arhiv VII, k. 14, reg. br. 42-16, k. 394, reg. br. 4-2 i reg. br. 21-23/2.

42) Arhiv VII, k. 394, reg. br. 21-13/2 i reg. br. 21-14/2.

43) Isto.

44) Arhiv VII, k.

45) Arhiv VII, k. 394, reg. br. 21-15/2.

46) Arhiv VII, k. 394, reg. br. 21-23/2.

47) Arhiv VII, k. 394, reg. br. 21-31/2.

48) Arhiv VII, k. 394, reg. br. 21-39/2.

49) Vise o nemačkoj 4. komandi za radio-izviđanje videti u delu koji govori o radio i telefon-skoj prislusnoj službi.

kih jedinica NOV i POJ, mnoge od njih su se nalazile u teškoj situaciji, pogotovu 12. korpus. Neprijatelj je pravovremeno preduzimao odgovarajuće mere sačekivajući u zasedama na pravcima dejstva 12. korpus i druge jedinice. Tako je 12. korpus upadao iz zasede u zasedu i borio se pod veoma nepovoljnim uslovima s daleko nadmoćnijim neprijateljem. Nemci su pokušavali svim sredstvima da ga spreče u njegovoj nameri da pređe reku Drinu i otpočne dejstva u zapadnoj Srbiji zajedno s ostalim jedinicama Vrhovnog štaba - Operativnom grupom divizija i 1. proleterskim korpusom.

Kada se 1. proleterski korpus nalazio u nastupanju iz Crne Gore, preko Sandžaka, k Zlatiboru, a jedinice 8. udarnog korpusa vršile pripreme za oslobodjenje Dalmacije, Vrhovni komandant NOV i POJ doneo je odluku da se u ovim operacijama privremeno potčini 37. udarna (sandžacka) divizija 2. udarnog korpusa Vrhovnom štabu NOV i POJ, dok je s 29. udarnom (hercegovačkom) divizijom takode iz sastava 2. udarnog korpusa uspostavljena krajem avgusta neposredna radio-veza s Vrhovnim štabom NOV i POJ.⁵⁰⁾ Međutim, dok je radio-veza s 29. divizijom brzo uspostavljena, s uspostavljanjem radio-veze s 37. divizijom išlo je teže zbog toga što je radio-stanica štaba 37. divizije bila slabijeg kvaliteta i manjeg dometa, pa je štab divizije 31. avgusta 1944. zamolio Vrhovni štab da im pošalju novu englesku stanicu B-II preko štaba 1. proleterskog korpusa koji su u to vreme nalazio na Zlatiboru.⁵¹⁾ Izgleda daje štab 37. divizije primio novu radio-stanicu početkom septembra 1944. jer se iz postojećih depeša toga štaba vidi da kasnije nije bilo smetnji u održavanju radio-veza, ali je ipak dolazilo do izvesnih zabuna. Tako štab 37. divizije uopšte nije znao da je po Titovom naređenju 15. septembra 1944. formirana 1. armijska grupa NOVJ kojom su objedinjene jedinice Operativne grupe divizija, 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa pod komandom štaba 1. proleterskog korpusa, koji je istovremeno bio i štab 1. armijske grupe NOVJ (komandant general-lajtnant Peko Dapčević, politički komesar pukovnik Mijalko Todorović Plavi).⁵²⁾ U vezi s tim, 28. septembra 1944. štab 37. divizije uputio je Vrhovnom štabu sledeću depešu:

»Mi nemamo direktnu vezu s 1. korpusom, sem s Pekom i s 1. divizijom. Vaše depeše tranzistiramo preko 1. divizije, ali oni kažu da imamo vezu s 1. korpusom i neće da tranzistiraju. Odgovorite ko je u 1. korpusu.«⁵³⁾

Naravno, Vrhovni štab je odmah odgovorio 29. septembra 1944. godine: »Veza s Pekom to je veza s 1. korpusom.«⁵⁴⁾

U ovom periodu veoma je značajno bilo održavanje veze s glavnim snagama Vrhovnog štaba NOV i POJ (Operativnom grupom divizija, 1. proleterskim i 12. udarnim korpusom). Odeljenje za vezu Vrhovnog štaba uložilo je velike napore da radio-veza bude kontinuirana, jer je od nje zavisilo izvršenje strategijskog plana Vrhovnog štaba u prvoj etapi završnih operacija za oslobodjenje Jugoslavije. Ta veza nije se ni prekidala ni tada ni kasnije. Vrhovni štab je s ovim grupacijama imao stalnu vezu i to je omogućilo Vrhovnom komandantu da sve te formacije kroz teške borbe dovede na operacijsku osnovicu, odnosno na planinsku gredu koja se protezala linijom planina Rudnik - Suvobor - Maljen - Povlen - Medvednik - Sokolska planina - Jagodnja s tim, što se Operativna grupa divizija nalazila na desnom krilu, 1. proleterski korpus u centru, a 12. korpus na levom krilu.⁵⁵⁾ Od tih formacija, 15. septembra 1944. Tito je obrazovao Grupu »Peko«, koju su u jugoslovenskoj istoriografiji nazvali 1. armijskom grupom NOVJ.

50) Arhiv VII, k. 384, reg. br. 21-29/2.

51) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-2/13.

52) U depeši Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 15. septembra 1944. štabu Operativne grupe divizija stajalo je, pored ostalog, i ovo: »Potrebno je da što prije primite komandu nad cijelom grupom, da bi najzad desio do izražaja dejstvo tih krupnih snaga« (Arhiv VII, k. 28, reg. br. 1-4/1).

53) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-5/13.

54) Arhiv VII, k. 28, reg. br. 7-2.

55) Arhiv VII, k. 28, reg. br. 1-1/10.

Međutim, i pored toga što su veze s Vrhovnim štabom bile više nego dobre, veza između Operativnih grupa divizija, 1. proleterskog korpusa i 12. korpusa bila je nestabilna skoro sve do kraja septembra 1944. godine. Veza između ovih jedinica se vrlo teško uspostavljala. Odeljenje za vezu Vrhovnog štaba sa svojim radio-centrom bilo je na velikim mukama u naporima da obezbedi Vrhovnom komandantu koordinirana dejstva ove tri grupacije za vreme njihovih aktivnosti u Srbiji.⁵⁶ Zato je Vrhovni štab, odnosno Vrhovni komandant, u svojim direktivama neprekidno iz dana u dan obavestavao štabove Operativne grupe, 1. proleterskog i 12. korpusa o borbenoj situaciji na pojedinim sektorima. Na primer, Operativnu grupu divizija obavestavao je o stanju u 1. proleterskom i 12. korpusu, štab 1. proleterskog korpusa o stanju u Operativnoj grupi divizija i 12. korpusu, a štab 12. korpusa o situaciji u Operativnoj grupi divizija i u 1. proleterskom korpusu.

Štabovi pomenutih formacija sa svoje strane su pak za uspostavu veza upućivali jedinice bataljonskog i brigadnog sastava;⁵⁷ pogotovo štab 1. proleterskog korpusa preko koga je Vrhovni komandant slao direktive za 12. korpus.⁵⁸ Naime, iako je Vrhovni štab imao vezu sa 12. korpusom, direktive su dostavljane preko 1. proleterskog korpusa, jer se smatralo da šifre za održavanje veze između Vrhovnog štaba i 1. proleterskog korpusa neprijatelj ne dekriftira. Međutim, neprijatelj je uspevao da dekriftira dobar broj telegrama.

Radio-veza između Operativne grupe divizija i 1. proleterskog korpusa uspostavljena je oko sredine septembra 1944,⁵⁹ dok je veza između štaba 1. armijske grupe (i ujedno štaba 1. proleterskog korpusa) s 12. korpusom uspostavljena tek 28. septembra 1944. godine.⁶⁰ Toga dana Vrhovni štab primio je dve depeše, jednu od štaba 1. armijske grupe, a drugu od štaba 12. udarnog korpusa. Prva depeša glasi: »Sa Lekićem ulovili radio-vezu«⁶¹ a u drugu: »Upostavili smo radio-vezu s Pekom«.⁶² Time je učinjeno veliko rasterećenje radio-centra Vrhovnog štaba NOV i POJ, a znatno olakšano komandovanje i izveštavanje na relaciji Vrhovni štab - 1. armijska grupa NOVJ i obratno.

Na osnovu uvida u postojeću radio-korespondenciju Vrhovnog štaba s potčinjenim štabovima u tom periodu može se sa sigurnošću tvrditi da se 80% radio-saobraćaj odnosio na radio-veze sa štabovima i jedinicama u Srbiji, koje je u to vreme održavao Vrhovni štab s potčinjenim štabovima i jedinicama, a što se pak tiče, direktiva i naređenja Vrhovnog komandanta koje su se prenosile radio-vezama, čak i više od 90% išlo je na štabove i jedinice na području Srbije.⁶³

Prema tome može se pretpostaviti kolike su napore činili radio-telegrafisti i šifranti Vrhovnog štaba u vreme kada su radio-veze sa štabovima i jedinicama u Srbiji bile tri puta veće, nego što je bilo potrebno daje postojala direktna veza između štabova i jedinica na tom području. Zbog toga se mogu opravdati i sve teškoće s kojima su se suočavali potčinjeni štabovi pri uspostavljanju i održavanju radio-veze s Vrhovnim štabom, kao i nervoze i nedisciplina kod odgovarajućih organa uočene od potčinjenih štabova u odnosu na radio-telegrafiste Vrhovnog štaba, ali je takvih slučajeva bilo i u njihovim sastavima zbog toga je lično intervenisao i Vrhovni komandant.⁶⁴

56) Veza između 1. proleterskog korpusa i Operativne grupe divizija uspostavljena je 12. septembra 1944. a između štaba 1. armijske grupe NOVJ (koji je istovremeno bio i štab 1. proleterskog korpusa) i 12. udarnog korpusa uspostavljena je 28. septembra 1944 (Arhiv VII, k. 28, reg. br. 7-3/3 i 2-6/11, k. 589-B, reg. br. 8-47/10 i k. 372, reg. br. 13-127/1).

57) Arhiv VII, k. 28, reg. br. 7-5/3.

58) Arhiv VII, k. 28, reg. br. 1-10/1.

59) Veza je uspostavljena 12. septembra 1944. godine. (Arhiv VII, k. 28, reg. br. 7-3/3).

60) Arhiv VII, k. 589-B, reg. br. 8-47/10.

61) Arhiv VII, k. 372, reg. br. 13-372.

62) Arhiv VII, k. 589-B, reg. br. 8-47/10.

63) Zbornik NOR-a, tom II, knj. 14.

64) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-13.

Veza sa glavnim štabovima Hrvatske i Slovenije održavala se bez većih teškoća. Bilo je doduše i kraćih zastoja, ali su se one ubrzo otklanjale. Tako je, na primer, 25. avgusta 1944. GŠ NOV i PO Slovenije izvestio Vrhovni štab NOV i POJ: »Mi primamo vaše depeše bez zastoja. Obratno ne možemo depeše predati, jer nas vaš telegrafista ne čuje. Situacija nakon naše depeše bila je bolja 3. dana, a sada opet po starom. Molimo bolje primanje vašeg telegrafista i odredite više vremena za rad sa nama. Mi smo odredili za rad sa vama posebnu stanicu i imamo dosta vremena.«⁶⁵⁾

Bilo je takode i drugih teškoća prilikom prenošenja pošte avionima. Tako je GŠ Slovenije obavestio 1. septembra 1944. Vrhovni štab da se pošta »pri bacanju izgubila«.⁶⁶⁾

Glavni štab NOV i PO Hrvatske je takode imao slične i povremene probleme prilikom održavanja radio-veze s Vrhovnim štabom, pa je na primer 26. septembra 1944. izvestio sledeće:

»Tanjug primamo redovno. Čuje se dobro. Telegrafista često nepravilno otkucava pojedina slova. Zadnjih dana vašu stanicu ne možemo primati - ispadaju kratki znaci. Na to smo kraticom KVO upozoravali vašeg telegrafistu, no on nije uvažavao primjedbe i nije preduzimao potrebno. Ista je stvar i sa stanicom Tanjug.«⁶⁷⁾

Međutim, iz postojeće dokumentacije se vidi daje Odeljenje za vezu Vrhovnog štaba preduzimalo odgovarajuće mere, pa je vršena i zamena telegrafista, ali su tada pristizale žalbe druge vrste, kao, na primer, kada je GŠ Slovenije 1. oktobra 1944. izvestio Vrhovni štab: »Vaš novi telegrafista vrlo sporo radi. U zastoju imamo za vas 20 depeša. Molim dajte nam boljeg telegrafistu.«⁶⁸⁾

Glavni štab Makedonije u održavanju veze s Vrhovnim štabom borio se takođe sa sličnim teškoćama, ali je kod njega postojeća radio-stanica bila češće u kvaru, pa je Vrhovni štab tako bio primoran da interveniše preko GŠ Srbije da uspostavi vezu s GŠ Makedonije i prenosi odgovarajuće direktive.⁶⁹⁾ U jednom takvom momentu GŠ Srbije 21. oktobra 1944. izvestio je Vrhovni štab: »Od 18. o. m. ne javlja nam se G. S. Makedonije. Mislimo da je razlog pokvarena stanica.«⁷⁰⁾

Ta konstatacija GŠ Srbije o neispravnosti radio-stanice GŠ Makedonije izgleda daje bila tačno, što bi se moglo potvrditi telegramom GŠ Makedonije od 4. oktobra 1944. Vrhovnom štabu:

»Referentu radio-sluzbe. Stanica je preopterećena. Ima 34 veza dnevno. Radim sa stanicom »Ejdup« - engleska, koja nije predviđena za permanentnu službu. Od 5 do 24 sata stanicu ne gasim. Greje se mnogo i postoji opasnost da ostanemo bez ikakve veze. Imam samo jednu stanicu. Molim najhitnije učinite sve da dobijem jednu jaču stanicu - OFK - ili koju drugu sa akumulatorskim pogonom, ili sa sopstvenom električnom centralom. Isto je hitno potrebno i još tri stanice - B-II - engleske.«⁷¹⁾

Zatim se GŠ Makedonije 12. oktobra 1944. ponovo požalio Vrhovnom štabu da njihovi »telegrafisti ne rade dobro« i da »ne žele da primaju telegrame izgovarajući se na atmosferske smetnje«. Istim telegramom GŠ Makedonije zatražio je da mu se pošalje 10 jačih radio-stanica za divizije i korpuse i 30 slabijih za brigade, kao i da se upute i vratio-telegrafisti pošto ih ni nemamo.«⁷²⁾

65) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-1/13.

66) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-2/13.

67) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-5/13.

68) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-6/13.

69) Arhiv VII, k. 184, reg. br. 23-17/1; isto, Arhiv VII, k. 26, reg. br. 68/13, isto, VII, k. 26, reg. br. 6-6/13 i reg. br. 6-7/13.

70) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-8/13.

71) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-6/13.

72) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-7/13. O tome videti u Arhivu VII, k. 408-A, reg. br. 2-110/8-1 i k. 461-A, reg. br. 7-41/5; Petar Višnjić n. d., str. 27-36.

U red veoma značajnih veza tog perioda spada i održavanje veze Vrhovnog štaba sa štabom 3. udarnog korpusa. Ovaj korpus je imao slične zadatke kao i 2. udarni korpus. Trebalo je da obezbedi istočni deo operativno-strategijske osnovice u istočnoj Bosni odakle je trebalo da predu u nastupanje određene jedinice za dejstva u zapadnoj Srbiji u prvoj etapi završnih operacija za oslobodjenje Jugoslavije: 12. udarni korpus (16. i 36. vojvodanska divizija),⁷³⁾ 11. divizija 5. udarnog korpusa⁷⁴⁾ i 28. divizija 6. udarnog korpusa.⁷⁵⁾

Kada je vrhovni komandant NOV i POJ maršal Tito konačno u proleće 1944. sačinio plan završnih operacija za oslobodjenje Jugoslavije, 3. udarni korpus u svom sastavu imao je 5 divizija, i to: 16, 17, 27, 36 i 38. diviziju. Prvog jula 1944. po Titovom naređenju od 16. i 36. vojvodanske divizije formiran je 12. udarni korpus (komandant general-major Danilo Lekić Spanac, politički komesar pukovnik Stefan Mitrović).⁷⁶⁾ Ali ubrzo posle toga da bi se obezbedilo jedinstveno komandovanje i efikasnije sprovede direktive Vrhovnog komandanta, 11. jula 1944. 12. korpus je u operativnom pogledu po Titovom naređenju stavljen pod komandu štaba 3. udarnog korpusa. Tom prilikom Vrhovni komandant naredio je da štab korpusa treba da ima u pripremi najmanje 2 divizije koje bi se po dobijenom naređenju mogle prebaciti preko Drine u zapadnu Srbiju.⁷⁷⁾

U istočnoj Bosni bila je veoma teška situacija, za jedinice NOV i POJ, odnosno za 3. i 12. udarni korpus. Neprijatelj je na tom prostoru imao dve vrlo jake - mamutske divizije: 7. SS diviziji »Princ Eugena«⁷⁸⁾ i 13. SS diviziju »Handžara«⁷⁹⁾ kvislinške muslimanske milicije i četnika. Neprijateljeve snage bile su skoro sedam puta brojno jače nego što je bilo boraca u ta dva pomenuta korpusa.⁸⁰⁾

U tom pripremnom periodu koji je prethodio prenošenju težišta operacija glavnih snaga Vrhovnog štaba u istočne krajeve zemlje, štab 3. korpusa vrlo uspešno je izvršio, sa svojim i u operativnom smislu potčinjenim jedinicama, prihvrat tri divizije koje su se po naređenju Vrhovnog komadanta upućivale iz srednje u istočnu Bosnu, a odatle u Srbiju.

73) Dvanaesti udarni korpus prešao je Drinu kod Starog Broda u zapadnu Srbiju 5/6. septembra 1944. godine. (*Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 29, dok. br. 19, 26, 27 i 87).

74) Jedanaesta udarna divizija NOVJ prešla je iz istočne Bosne u zapadnu Srbiju 16/17. septembra 1944. i tada je ušla u sastav 12. korpusa NOVJ; do tada se privremeno nalazila u sastavu 3. korpusa NOVJ (*Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 29, dok. br. 72).

75) Dvadeset osma divizija 6. udarnog korpusa NOVJ prešla je preko Drine 6/7. oktobra 1944. iz istočne Bosne u zapadnu Srbiju radi ulaska u sastav 12. korpusa NOVJ (*Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 30, dok. br. 28).

76) Grupa autora, *»Hronologija«*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964, str. 807.

77) Arhiv VII, k. 408-A, reg. br. 2-110/8-1.

78) Sedma SS brdska dobrovoljačka divizija »Princ Eugena« formirana u proleće 1942. a imala je između 18.000 i 20.000 vojnika. Formirana je od pripadnika nemačke narodnosne grupe (Folksdojčera) uglavnom s područja jugoslovenskog dela Banata.

79) Trinaeste SS brdska dobrovoljačka divizija »Handžara« formirana je u proleće 1943. uglavnom od kvislinga muslimanske nacionalnosti s područja Bosne i Hercegovine i manjim delom samo jedan batalion s Koseneta. U Jugoslaviju je prebačena 1943/1944. godine. Rasula se ujesen 1944. godine. Dejstvovala je do rasformiranja na području istočne Bosne. U svom sastavu imala je oko 16.000 vojnika i starišna.

80) U istočnoj Bosni zbog njenog strategijskog položaja nalazile su se brojne ustaško-domobranske jedinice tzv. Nezavisne Države Hrvatske među kojima su bile najpoznatije 1. ustaška stajajačija delatna brigada (zdru) i 10. posadni zdru (brigada) »Bosanskih planinaca«. Sane ove dve brigade imale su u svojim redovima krajem leta oko 12.000 vojnika, ne računajući druge kvislinške i kontrarevolucionarne snage.

81) Dvanaesti udarni korpus kada je prešao iz istočne Bosne u zapadnu Srbiju u svom sastavu imao je svega oko 3000 boraca u svoje dve divizije (16. i 36. diviziji), od stoga u 36. diviziji bilo je na licu, 15. septembra 1944. samo 968 boraca i rukovodilaca (*Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 29, dok. br. 75), dok se u 3. korpusu NOVJ 29. novembra 1944. nalazilo 7820 boraca i rukovodilaca ne računajući 11. diviziju koja je sredinom septembra izašla iz njegovog sastava; brojno stanje 11. divizije 15. septembra 1944. je 2142 boraca i rukovodilaca (*Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 29, dok. br. 74 i knj. 30 dok. br. 126).

Prvo je 16. divizija 12. udarnog korpusa, po naređenju štaba 3. korpusa, krajem jula 1944. na reci Bosni izvršila prihvata 6. proleterske (ličke) divizije »Nikola Tesla« 1. proleterskog korpusa, koja je dobila zadatak od Vrhovnog komandanta posle drvarske operacije da se prebaci iz srednje (centralne) Bosne u istočnu Bosnu, a potom u nastupnom maršu preko jugoistočne Bosne, dela severoistočne Hercegovine, severozapadne Crne Gore i Sandžaka uđe u sastav svog matičnog 1. proleterskog korpusa čiji se štab kretao odvojenim pravcem s 1. proleterskom divizijom prema Srbiji (Zlatiboru).⁸³⁾

Nemačka radio-prislušna služba sredinom jula 1944. uhvatila je Titova naređenja za upućivanje ove ili udarne (krajiske) divizije 5. udarnog korpusa u istočnu Bosnu. Tada je 7. SS divizija »Princ Eugen« ojačana 2. brigadom 1. kozacke konjičke divizije i dve ustasko-domobranske brigade u operaciji »Gašenje požara« (»Feuerwehre«) pokušala da spreči prebacivanje ovih divizija preko reke Bosne na odseku Nemila - Begov Han u istočnu Bosnu. Tom prilikom 6. proleterska divizija uspeła je da pređe reku Bosnu (osim štaba 3. ličke proleterske brigade i 3. bataljona »Mirko Stulić«) i da nastavi pokret prema određenom cilju, dok je 11. udarna divizija sprečena borbom prsa u prsa i odbijena od reke Bosne na sever, tako daje 11. divizija zakasnila s prelaskom, ne svojom krivicom. Ipak, i ona je uspeła posle nekoliko dana da se prebaci u istočnu Bosnu na prelazu između Kožuha i Koprivne, jugozapadno od Modriče. U ovim borbama divizija je pretrpela teške gubitke, među poginulima se nalazio i komandant 5. kozarske krajiske brigade major Rade Kordić, narodni heroj. To je bila još jedna skupa cena koju su platile jedinice NOV i POJ ne znajući da neprijatelj dekriptira neke šifre Vrhovnog štaba, te nekih potčinjenih štabova i jedinica. Zbog toga je radio-saobraćaj u nekim slučajevima bio dosta koban po neke jedinice NOV i POJ ali se to tada nije moglo izbesci.⁸⁴⁾

Posle toga 11. divizija privremeno je ušla u sastav 3. korpusa vodeći borbe u istočnoj Bosni, da bi tek 16/17. septembra 1944. prešla Drinu kod Zvornika i ušla u sastav 12. udarnog korpusa, koji je već vodio borbe u Podgorini (u zapadnoj Srbiji).⁸⁵⁾ Sve to vreme Vrhovni štab bio je u stalnoj vezi sa 6. proleterskom i 11. udarnom divizijom i štabovima 3. i 5. udarnog korpusa ali je veza između pomenutih korpusa bila slaba. Vrhovni štab je preduzimao mere da se ta veza uspostavi kako bi se mogao izvršiti prihvata iz srednje Bosne još jedne divizije - 28. udarne (slavonske) divizije 6. udarnog korpusa koju je Tito, požurivao kako bi što pre ušla u sastav 12. udarnog korpusa u zapadnoj Srbiji.⁸⁶⁾

Dvadeset osma divizija 14. septembra iz Slavonije prešla je preko Save kod Slavonskog Kobaša i stupila na operativno područje 5. udarnog korpusa, u srednju Bosnu, odakle se 21. septembra preko reke Bosne prebacila u istočnu Bosnu na putu za zapadnu Srbiju.⁸⁷⁾ Za sve to vreme Vrhovni komandant NOV i POJ je, radio-vezama s GS NOV i PO Hrvatske, 3, 5. i 6. udarnim korpusom i štabom 28. divizije, uskladioao njene pokrete iz Slavonije preko srednje i istočne Bosne prema Drini.⁸⁷⁾

Međutim, dok je Tito imao sigurne veze s pomenutim štabovima (jedinicama), štabovi 3. i 5. korpusa nisu uspeali za jedan duži period da uspostave međusobnu radio-vezu, niti je to mogao da učini štab 3. korpusa s 28. divizijom i ako se ona, na primer, 29. septembra nalazila u širem rejonu Paraćića, zapadno od Tuzle. Tako daje i ovom prilikom celokupan teret oko održavanja veza pao na

br. 73. 82) Opširnije o prihvatu 6. proleterske divizije videti *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 29, dok.

83) Isto.

84) *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 29, dok. br. 72.

85) Videti *Zbornik NOR-a*, tom II, knj. 14.

86) Videti map. 75 u ovoj knjizi.

87) *Zbornik NOR-a*, tom II, knj. 14.

Odeljenje za vezu Vrhovnog štaba NOV i POJ, čime je usložavan radio-saobraćaj, a naređenja i direktive su primane sa zakašnjanjem.⁸⁸⁾

Štab 6. udarnog korpusa se takođe nalazio u teškoj situaciji. Vreme koje je dobio za održavanje veze s Vrhovnim štabom bilo je veoma kratko, a njegova radio-stanica morala je da prenosi brojne depeše upućene i na adresu GS NOV i PO Hrvatske. Vrhovni štab je takođe bio pretrpan brojnim vezama, pa i ako je bila uspostavljena veza s 28. divizijom po zahtevu Štaba korpusa od 10. septembra 1944.⁸⁹⁾ 18. septembra ovaj štab je intervenisao, kod Vrhovnog štaba: »Molimo naredite telegrafisti da se javlja redovito 28. diviziji. Do sada se javio samo jednom.«⁹⁰⁾

Veza između štaba 3. korpusa i 28. divizije uspostavljena je radio-putem tek početkom oktobra 1944.⁹¹⁾ dok je s 5. udarnim korpusom radio-veza uspostavljena 13. oktobra 1944.⁹²⁾ što znači daje bilo potrebno posredovati punih mesec dana kod Vrhovnog štaba da bi se aktivirao ovaj radio-pravac. Međutim, kada je veza uspostavljena, štab 3. korpusa izvestio je štab 5. korpusa da su tablice za rad uništene.⁹³⁾

Slične teškoće imao je Vrhovni štab i sa uspostavljanjem radio-veze između GS Vojvodine i štaba 3. udarnog korpusa. Tako je GS Vojvodine 21. septembra 1944. izvestio Vrhovni štab o sledećem: »Sa 3. korpusom nemamo veze. Neka nas oni slušaju na 5112 KHz, sa pozivnim znakom ZUR. Oni odgovaraju na 5000 ili 4500 KHz sa znakom LAC. Vreme rada 11.15 i 17.30. Početak rada od sutra, tj. 22. o. m.«⁹⁴⁾ Izgleda daje ta veza ubrzo uspostavljena, ali se nije moglo utvrditi kada. Međutim, u jednoj depeši štaba 3. korpusa od 23. oktobra 1944. upućene Vrhovnom štabu stajalo je, pored ostalog, i ovo: »GS Vojvodine u određeno vreme ne sluša nas, već radi sa drugim. Molimo regulišite ovo.«⁹⁵⁾ Prema tome veza je postojala, ali se učesnici, kao što se vidi iz ovoga, nisu pridržavali postojećeg plana.

Vrhovni štab NOV i POJ održavao je redovnu vezu i s GS NOV i PO Vojvodine. Te veze nisu bile česte, ali se nisu ni prekidale. Međutim, kada je 23. septembra 1944. štab 12. udarnog korpusa obavestio 23. septembra 1944. Vrhovni štab da s Glavnim štabom Vojvodine održavaju redovnu vezu, ali da rade »sa šifrom koja nije sigurna« i da radi toga »konspirativne stvari ne javljamo.«⁹⁶⁾ 24. septembra Vrhovni štab je zabranio svako održavanje veze između GS Vojvodine i štaba 12. udarnog korpusa.⁹⁷⁾ Tek 13. oktobra 1944. štab 12. korpusa ponovo je obavestio preko Vrhovnog štaba GS NOV i PO Vojvodine da ga slušaju u 08.30 i 14.00 sati po novom vremenu na talasnom području od 4537 KHz.⁹⁸⁾

Vrhovni štab NOV i POJ održavao je i vezu s GS NOV i PO za Kosovo i Metohiju. Međutim, zbog toga što je taj štab imao na raspolaganju englesku stanicu manjeg dometa, to je veza održavana preko štaba 2. udarnog korpusa. U viškom periodu rukovođenja, a i kasnije GS za Kosovo i Metohiju, kao i Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju duže vremena je boravio na području Albanije, u Ljubini. Sekretar OK KPJ za Kosovo i Metohiju i član GS Pavle Jovčević pokušao je da uspostavi vezu s Vrhovnim štabom 22. avgusta 1944. kada je preko radio-stanice štaba 2. udarnog korpusa uputio telegram sledeće sadržine:

88) Arhiv VII, k. 28, reg. br. 4-6/5.

89) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-3/13.

90) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-4/23.

91) Arhiv VII, k. 408-A, reg. br. 2-8-1.

92) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-7/13 i k. 461-A, reg. br. 7-1.

93) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-7/13 i k. 406-A, reg. br. 2-8-1.

94) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-5/13.

95) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-5/13.

96) Arhiv VII, k. 589-B, reg. br. 8-18/10.

97) Arhiv VII, k. 589-B, reg. br. 8-18/10.

98) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-7/13.

»Javite na kojem talasu s nama radite, na koliko metara otpremate, a na koliko primate, jer ćemo skoro ići dalje. Mi imamo englesku stanicu.«⁹⁹

Međutim, svi pokušaji ostali su uzaludni pa je veza održavana na taj način što je GŠ za Kosovo i Metohiju upućivao depeše preko svoje radio-stanice Štabu 2. korpusa a ovaj ih je prenosio Vrhovnom štabu i obratno, od VŠ NOV i POJ ka GŠ za Kosovo i Metohiju.¹⁰⁰

Drugog septembra 1944. Vrhovni komandant NOV i POJ je potčinio GŠ za Kosovo i Metohiju Glavnom štabu Srbije,¹⁰¹ dok je 13. septembra GŠ za Kosovo i Metohiju preimenovan u Operativni štab NO i PO za Kosovo i Metohiju.¹⁰² Međutim, i pored prepočinjavanja pomenutog štaba GŠ Srbije, Vrhovni štab je s njima i dalje održavao vezu. Operativni štab je potom uputio 17. septembra 1944. preko štaba 2. korpusa Vrhovnom štabu sledeću depešu:

»Treba da se povežemo sa GŠ Srbije. Ako možete pošaljite nam staru šifru sa kojom smo mi radili sa vama, ili da mi sastavimo i da je pošaljemo radio-vezom preko vas«. ¹⁰³

Kako je Dušan Mugoša, član Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju boravio krajem septembra 1944. na Visu, Vrhovni štab je po njemu uputio šifru, plan veze i jednog radio-telegrafistu i 3. oktobra izvestio Operativni štab za Kosovo i Metohiju, ili kako je to naglasio štabu 2. udarnog korpusa - »Za Pavla«. ¹⁰⁴

U međuvremenu, 26. septembra 1944. Operativni štab izvestio je Vrhovni štab da im za englesku stanicu nedostaje kristal, da uputstva nisu dobili i da misle da sa Srbijom mogu raditi sa američkom radio-stanicom.¹⁰⁵ Dva dana kasnije, 28. septembra, javili su Vrhovnom štabu da ih je Glavni štab NOV Albanije 27. septembra izvestio da im je poslao kristal.¹⁰⁶ Prethodno 22. septembra, od Vrhovnog štaba tražili su da ih povežu sa GŠ Srbije »pa makar pomoću najobičnije šifre.«¹⁰⁷

Odgovarajući na depešu Vrhovnog štaba od 3. oktobra, 6. oktobra 1944. Operativni štab je izvestio Vrhovni štab da imaju vezu s Miladinom Popovićem, sekretarom OK KPJ za Kosovo i Metohiju, da nemaju šifre za održavanje veze s GŠ Srbije i da »nemaju stanicu za veće odstojanje«. ¹⁰⁸

Analizom knjiga depeša štaba 2. udarnog korpusa može se ustanoviti da se veza, preko tog štaba s Operativnim štabom za Kosovo i Metohiju, održavala sve do sredine novembra 1944. kada je najverovatnije Operativnom štabu NOV i PO za Kosovo i Metohiju stavljena na raspolaganje radio-stanica jače snage s kojom je mogao da održava neposrednu vezu s Vrhovnim štabom i GŠ Srbije.¹⁰⁹

Korpus narodne odbrane Jugoslavije trebalo je da bude, takođe, jedan od učesnika u vezama s Vrhovnim štabom NOV i POJ. Međutim, iako je Vrhovni komandant svojom naredbom od 15. avgusta 1944. formirao ovaj korpus,¹¹⁰ ipak, on je formalno postojao do 28. oktobra 1944. godine. Na sastanku štaba KNOJ-a održanom 28. oktobra 1944. u oslobođenom Beogradu analizirana su pitanja organizacije štaba korpusa, formacije jedinica, pitanje kadrova i nekih drugih problema u vezi s naredbom Poverenika za narodnu odbranu maršala Tita o formaciji i zadacima korpusa.¹¹¹

U vreme kad je diskutovano o problemima KNOJ-a na području Jugoslavije bilo je formirano 5 brigada Narodne odbrane (jedna u Bosni, jedna u Crnoj Gori i 3 u Sloveniji) i jedna divizija (1. hrvatska divizija Narodne odbrane). Sve te jedinice su tada bile potčinjene odnosnim štabovima - 2. i 5. korpusu i glavnim štabovima Hrvatske i Slovenije. Tek u novembru 1944. kada je štab KNOJ-a dobio radio-stanicu počelo se s ostvarenjem radioveza i sa ovim jedinicama. Međutim, značajno je napomenuti, daje već opisani sistem kurirskih veza u Sloveniji završio kao jedna od pomenute 3 brigade KNOJ-a u Sloveniji.

Kao posebna organizacijska struktura, s obzirom na specifičnost zadataka koje je izvršavalo, bilo je Odeljenje za zaštitu naroda (OZN-a), kao organ Poverništva za narodnu odbranu Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Ovo odeljenje je pristupilo organizaciji sopstvenog sistema veza krajem leta 1944. Kako je i da li je Vrhovni štab bio povezan s OZN-om nije u potpunosti poznato, ali je više nego sigurno daje ta veza na neki način bila organizovana.¹¹²

Od pisanih dokumenta u višem periodu sakuvana je *Privremena instrukcija šifranskim organima NOV i POJ* koju je vrhovni komandant NOV i POJ maršal Tito izdao početkom septembra 1944. godine¹¹³. Kao motiv za izdavanje ove pisane instrukcije poslužio je izveštaj obaveštajca (simpatizera) NOP-a koji se nalazio na službi u nemačkoj 2. oklopnoj armiji. Taj izveštaj je dostavljen pod šifrom »Tirov. Vrhovnom štabu NOV i POJ krajem avgusta 1944. iz koga se vidi da su nemačke snage dekriftirale neke telegrame i šifre s kojima su se služile jedinice NOV i POJ. Prema izveštaju »Tirov« NOV i POJ imala je oko 160 radio-stanica do sredine jula 1944. a prema evidenciji Vrhovnog štaba bilo je 99 radio-stanica.¹¹⁴ U vezi s tim što su se mnogi podaci u tom izveštaju pokazali kao tačni. Vrhovni štab je obrazovao komisiju da sve to ispita i ustanovi verodostojnost izveštaja, dok je Vrhovni komandant NOV i POJ s nekoliko depesa krajem avgusta i početkom septembra 1944. upozorio sve potčinjene štabove na čuvanje šifri.¹¹⁵ U instrukciji Tito je odredio zadatke Centralnog šifranskog odeljenja. Vrhovnog štaba NOV i POJ i odgovarajućih odeljenja (odeksa) u glavnim štabovima i štabovima korpusa i divizija. Pored toga predviđene su mere za čuvanje šifri i njihovo uništenje ako bi se došlo u situaciju da bi trebale da padnu u ruku neprijatelju. Međutim, krajem leta dostavljene su nove šifre jedinicama NOV i POJ izrađene uz pomoć sovjetskih stručnjaka, tako daje neprijatelj krajem septembra 1944. mogao da dekriftira samo neke šifre glavnih štabova Hrvatske i Slovenije.¹¹⁶

VEZE VRHOVNOG KOMANDANTA SA JEDINICAMA NOV I POJ ZA VREME NJEGOVOG BORAVKA U KRAJOVI I VRŠCU OD 19. 9. DO 25. 10. 1944. GODINE

Posle povratka maršala Tita iz Kazerte na Vis 15. avgusta 1944. i ponovnih razgovora koje je neposredno posle toga imao s dr. Ivanom Subašićem, predsednikom kraljevske jugoslovenske vlade u izbeglištvu, i njegovim ministrima Sa- vom Kosanovićem i Izidorom Cankarom, kao i na osnovu razgovora koje imao s Čerčilom 12. i 13. avgusta u Kazerti, te brojne dotadašnje prepiske s britanskim predsednikom vlade, Tito je mogao konačno sa sigurnošću da zaključi da britanska vlada ni jednog momenta neće odustati od svojih namera da u Jugoslaviji, ako to bude uopšte moguće, ponovo uspostavi monarhiju. U tim svojim nastojanjima Britanci su, pre svega, prema njihovim procenama računali na srpski na-

112) Isto.

113) Josip Broz Tito, *Sabrana dela*, tom 23, str. 21.

114) Arhiv VII, k. 60-B, reg. br. 1-5/6.

115) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 4-1/13 i k. 234, reg. br. 20-41/1.

116) Arhiv VII, k. 15-A, reg. br. 22-2.

rod u Srbiji, smatrajući da će on velikim brojem biti za monarhističko državno uređenje s krajem Petrom II na čelu. Pored toga Britanci su računali i na četnike, ali bez generala Mihailovića. Zbog toga je najviše vojno-političko rukovodstvo NOP-a na čelu s Titom smatralo da se treba što pre energično obračunati s kontrarevolucijom u Srbiji, osloboditi Srbiju i uspostaviti istinsku i pravu narodnu vlast, kao sigurnu branu protiv mešetarenja ma koje vrste.

Međutim, okupatorske i kvistliške snage u Srbiji bile su krajem leta veoma jake, posebno zbog toga što je nemačka Komanda Južnog fronta poslala na istupanje Rumunije i Bugarske iz rata, prebacila znatne vojne efektivne iz Grčke i zapadnih krajeva Jugoslavije na jugoslovensko-bugarsku i jugoslovensku-rumunsku granicu da bi zatvorila brežu nastalu istupanjem pomenutih država iz rata na strani nacističke Nemačke i posle poraza Grupe armija »Južna Ukrajina« u jasko-kišnjevske operaciji 2. i 3. ukrajinskog fronta Crvene armije od 23. do 29. avgusta 1944. godine.

Maršal Tito imajući to u vidu stupio je u kontakte sa sovjetskom vladom kako bi se dogovorio o zajedničkim i obostranom korisnim dejstvima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Crvene armije u delu Srbije i Vojvodine. Tako je dogovoreno da Tito ode na razgovore u Moskvu, gde je trebalo da se sporazumno reše sva ta pitanja sa najvišim državnim, partijskim i vojnim rukovodstvom SSSR-a.

Devetnaestog septembra 1944. Tito je oko 1 sat posle ponoći, u najvećoj tajnosti sovjetskim avionom, napustio Vis u pratnji inž. Nikole Petrovića, člana Predsedništva AVNOJ-a i PK KPJ za Vojvodinu, general-majora Ivana Rukavine, načelnika šifranskog odeljenja, Branke Savić, radio-telegrafistom s jednom radio-stanicom, sa svojim pratiocima i drugim. Ujutro 19. septembra avion se spustio na aerodrom između Krajove i Turn Severina, gde su Vrhovnog komandanta NOV i POJ sačekali predstavnici 2. i 3. ukrajinskog fronta i sovjetske Vrhovne komande. Odatle su ga automobilom prevezli u njegovu novu rezidenciju u Krajovu, ulica Janka Zizana br. 14.

Čim su se smestili u Krajovu, upućene su odmah prve dve Titove depeše Vrhovnom štabu NOV i POJ, izgleda preko radio-stanice general Nikolaja Vasiljevića Kornjejeva, načelnika vojne misije Sovjetskog saveza pri VS NOV i POJ. U prvoj depeši stajalo je:

»Stigli smo srećno i imali smo krasnu vožnju do mesta. Sutra putujem na front da posjetim prijatelje. Zadržaću se kratko vrijeme. Pripremajte polako sve za premještanje. Najvažnije depeše pošaljite telegrafski ovamo.¹¹⁷⁾

U drugoj depeši Tito je naredio da general-lajtnant Ivan Milutinović, član Vrhovnog štaba NOV i POJ i poverenik NKOJ-a, odmah dođe u Krajovu »jer je hitno potreban ovdje« i da s njim dođe i pukovnik Mitar Bakić, Titov šef kabineta NKOJ-a.¹¹⁸⁾

Tito se u Krajovu zadržao dva dana. Potom 21. septembra u pratnji šefa sovjetske vojne misije NOV i POJ general-lajtnanta Kornjejeva odleteo za Moskvu na sedmodnevne razgovore s predstavnicima sovjetske vlade, Partije i Vrhovne komande. U Moskvi Tito je postigao sporazum o učešću jedinica Crvene armije na tlu Jugoslavije i pomoći koju je SSSR trebao da pruži u naoružanju za potrebe jedinica NOV i POJ i u žitu za oslobođene i pasivne krajeve. Od naoružanja i druge opreme sovjetska Vrhovna komanda se obavezala da će, pored ostalog, do kraja godine isporučiti za potrebe jedinica NOV i POJ 1329 radio-stanica, čime je trebalo da budu snabdjevene sve jedinice koje su imale da se preoružavaju sa sovjetskim oružjem. To je praktično značilo da se veza u NOV i POJ i po organizaciji, i po sistemu i po količini radio i drugih sredstava u celosti afirmisala kao rod

117) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 12-1/13.

118) Isto.

NOV i POJ i da kao faktor koji učešćem u borbenim dejstvima, organizovanjem, uspostavljanjem i održavanjem veza sa skromnim sredstvima na širokom prostoru, ni malo ne zaostaje za drugim rodovima i službama u NOV i POJ.¹¹⁹⁾

Vrhovni komandant NOV i POJ zadržao se u Moskvi od 21. do 28. septembra 1944. godine. Za to vreme Odeljenje za vezu Vrhovnog štaba NOV i POJ imalo je zadatak da obezbedi lične veze maršala Tita sa svim počinjenim štabovima u Srbiji: štabom 1. armijske grupe NOVJ i GS NOV i PO Srbije, kao i s Vrhovnim štabom na Visu, do povratka maršala Tita iz Moskve u Krajevu.

Pošto je Titov odlazak za Moskvu bio u tajnosti, to je Odeljenje za vezu Vrhovnog štaba, kada je Tito napustio Vis, uputilo štabu 1. armijske grupe NOVJ plan veze za održavanje veze s Vrhovnim komandantom u Krajevi. Naravno, tom prilikom nije uopšte rečeno za koga radi ta radio-stanica i ko će preko nje izdavat i naredjenja i direktive. Jednostavno je postavljen zadatak da se, dostavljaju izveštaji i da se u određeno vreme bude na prijemu. Plan veze je poneo sa sobom kurir-padobranac (što je Vrhovni štab počeo da praktikuje u leto 1944), ili je pak bačen s ostalom poštom na određeno mesto za prijem pošte i drugog materijala. Međutim, to ne može tačno da se utvrdi, ali se iz raspoloživih dokumenata saznaje da s maršalovom stanicom (koja se nazivala Radio-stanicom br. 2, ili Radio-stanica s kraticom »LDZ«) Vrhovni štab nije mogao da uspostavi vezu, pa je intervenisao preko štaba 1. proletarskog korpusa da ih poveže. Tako je u depeši Vrhovnog štaba od 22. septembra 1944. upućenoj štabu 1. armijske grupe NOVJ stajalo:

»Povežite nas s radio-stanicom LDZ. S njima obavezno radite i šaljite im sve izveštaje. Ove samo glavnije. Radite s njima sveskom A. S nama stanica »ZAR«, sveskom R. Prenosite nam depeše od »LDZ«, dok ne ulutvimo vezu.«¹²⁰⁾

Radio-stanica br. 2 tada se nalazila u Krajevi i nije mogla da uspostavi vezu s Vrhovnim štabom s obzirom da je bila male snage. Vrhovni štab je više puta intervenisao kod štaba 1. armijske grupe NOVJ da ga poveže s tom stanicom, ali je to i tada ostalo bez uspeha.¹²¹⁾

Međutim, i pored svih nastojanja Odeljenja za vezu Vrhovnog štaba, veza s Radio-stanicom br. 2 uspostavljala se teško sve do Titovog dolaska u Krajevu, kada je podstredstvom Kormejeva dobijena jača sovjetska radio-stanica. Tada je Vrhovni komandant NOV i POJ 28. septembra 1944. izvestio Vrhovni štab o svom povratku u Krajevu.¹²²⁾

To je bila prva Titova depeša upućena iz Krajove Vrhovnom štabu preko lične RSt, a potom je usledila čitava jedna serija depeša. Sa štabom 1. armijske grupe NOVJ i GS Srbije veza nije tada uspostavljena. Zatim je privremeno došlo do gubljenja veze Radio-stanice br. 2. i s radio-stanicom Vrhovnog štaba na Visu. Tada je Vrhovni štab intervenisao preko štaba 1. armijske grupe NOVJ da javi »našoj stanici br. 2 da nam se javlja«, dok je Glavnom štabu Srbije Vrhovni štab uputio istog dana (30. septembra) depešu:

»Uspostavljamo novu vezu. Talasi isti. Vaš pozivni znak RKO-RKO, naš TOD-TOD. Vreme rada 07.30, 12.00 i 18.00. Radite tablicom D. br. 150 za poslane telegrame. Ne upotrebljavajte kod. Vezu s VŠ držite normalno.«¹²³⁾

Pošto je uspostavljanje veze išlo preko štaba 1. armijske grupe NOVJ, to je dovelo do mešanja u radio-saobraćaju. Zato je general-lajtnant Peko Dapčević, komandant 1. armijske grupe NOVJ, verovatno iznerviran zbog slabih veza i ne znajući koje ko, u jednom momentu uputio 30. septembra 1944. Vrhovnom štabu sledeću depešu:

119) Grupa autora *»Beogradska operacije«*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964.

120) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 10-21/13.

121) Arhiv VII, k. 372, reg. br. 3-21/2.

122) Arhiv VII, k. 15, reg. br. 21-1.

123) Arhiv VII, k. 184, reg. br. 23-13/1.

»Kakve su to dvije stanice koje radi s Prvim korpusom. One samo stvaraju nered u radu. Sada npr. br. 1 kaže da stanica korpusa prenese tekst vašoj br. 2. Prema tome korpus nema mogućnosti da vam da svoj materijal. Trebalo bi da Marko (Aleksandar Ranković) vidi u čemu je stvar.«¹²⁴

U takvoj situaciji Tito je, intervenisao upućujući na Pekovu adresu istog dana (30. septembra) depešu u kojoj je, pored ostalog, stajalo:

»Šalji direktno meni na istočnu granicu Srbije putem depeše tačan položaj na tvom frontu. Neki napad na Beograd bez mog odobrenja ne možeš preduzimati.«¹²⁵

Komandant 1. armijske grupe NOVJ sada je znao ko govori s Radio-stanice br. 2, pa je general-lajtnant Streten Žujović Crni (koji se kao delegat Vrhovnog štaba i CK KPJ nalazio u Srbiji) 30. septembra 1944. izvestio. Vrhovni štab da im je jasno ko je Radio-stanica br. 2, misleći pri tome na Tita.¹²⁶ Međutim, veza između Tita i Glavnog štaba Srbije još nije bila uspostavljena. Zbog toga je Vrhovni štab 3. oktobra 1944. ponovo intervenisao kod GŠ Srbije da uspostavi vezu po novodostavljenom planu.¹²⁷

Tu intervenciju GŠ Srbije je primio s jednim danom zakašnjenja i istog dana, 4. oktobra 1944., izvestio Vrhovni štab: »Upostavili smo vezu s novom stanicom i primili direktive.«¹²⁸

Veza je uspostavljena 3. oktobra 1944. kada je Tito uputio depešu GŠ Srbije sa svojim potpisom. Međutim, pošto je Srbija bila od izuzetne važnosti i pošto je Vrhovni komandant NOV i POJ postigao sporazum sa sovjetskom vrhovnom komandom o zajedničkim dejstvima jedinica Crvene armije u delu Srbije i Vojvodine, to je i Tito koordinirao ta dejstva sa štabovima 2. i 3. ukrajinskog fronta (a posebno ovog zadnjeg).

Vrhovni štab je, pak, produžio s izdavanjem naredenja koja su se kosila s planovima i namerama Vrhovnog komandanta. To je dovelo do odgovarajućih nesporazuma zbog čega je Tito više puta intervenisao kod Vrhovnog štaba. A kada je Vrhovni štab i dalje produžio s tom praksom, što je otežavalo komandovanje Vrhovnom komandantu u Srbiji, Tito je energično intervenisao: »Za Srbiju dajem naredenja ja. Prestanite s vašim davanjem naredenja.«¹²⁹ Time je Vrhovni komandant imao situaciju u Srbiju u svojim rukama. Radio-veza s Glavnim štabom Srbije i štabom 1. armijske grupe NOVJ je konačno uspostavljena i bez ikakvog mešanja spolja.

Međutim, kako su depeše kasnile najmanje jedan, a ponekada i do tri dana jer nije bilo dovoljno šifranata, 4. oktobra 1944. Tito je naredio da se neke depeše predaju i bez koda (otvoreno).

Odejenje za vezu Vrhovnog štaba je potom dobilo zadatak da poveže Vrhovnog komandanta NOV i POJ s glavnim štabovima Hrvatske, Makedonije, Slovenije i Vojvodine. Međutim, svi naponi su ostali uzaludni. Jedan za drugim glavni štabovi su javljali da ne može da se uspostavi veza s radio-stanicom br. 2. Međutim, su talasne dužine, vreme rada i pozivni znaci, ali je sve ostalo uzalud. Zbog toga je Tito, pomenutim glavnim štabovima i neposredno počinjenim korpusima 2., 3. i 5. udarnom korpusu, izdavao preko Vrhovnog štaba NOV i POJ. Tako je Vrhovni štab čim je primio naredenje za ma koji pomenuti štab, odmah prenosio u celosti ili je Titove direktive razradivao i tako ih upućivao pomenutim štabovima.¹³⁰

124) ArhivVII, k. 372, reg. br. 2-39/2.

125) ArhivVII, k. 372, reg. br. 3-27/2.

126) ArhivVII, k. 372, reg. br. 2-40/2.

127) ArhivVII, k. 26, reg. br. 5-5/8.

128) ArhivVII, k. 26, reg. br. 7-10/8.

129) ArhivVII, k. 26, reg. br. 12-3/13.

130) ArhivVII, k. 26, reg. br. 6-13.

Tito je naročito insistirao na održavanju čvrste i stabilne veze u Srbiji između štaba 1. armijske grupe NOVJ i Glavnog štaba Srbije, pa je u svojim naredenijima posebno isticao potrebu za uspostavljanjem čvrste radio-veze. Ovo je tipičan primer rada lične RSt komandanta, Vrhovnog komandanta NOV i POJ.

Sredinom oktobra 1944. po naređenju Vrhovnog komandanta otpočelo je prebacivanje Vrhovnog štaba na aerodrom u Dvorce kod Valjeva. Vrhovni štab se prebacio uglavnom u dva ešelona. Prvi ešelon se spustio avionima 15/16. oktobra, a drugi s načelnikom Vrhovnog štaba - 17. oktobra 1944. godine. Odatle su preko Valjeva prešli u Arandelovac, ali je sve vreme veza bila neprekidna i postojana.

Odeljenje za vezu Vrhovnog štaba uspešno je rešilo te zadatke iako je, u tom periodu bilo i izvesnih teškoća. Glavni štabovi van Srbije nisu znali za ta premeštanja, pa su se žalili na smetnje u prmo-predaji. Naročito je slaba radio-veza bila s radio-stanicom Tanjuga. Tako je, na primer, Glavni štab Hrvatske 25. oktobra 1944. izvestio Vrhovni štab: »Prijašnju stanicu »Tanjug« moglo se primiti dobro, dok zvuk sa sadašnje stanice je takav, da ga i najmanja smetnja pokrije i izveštaj agencije se mogu samo djelimično primiti.«

Slično se žalio i štab 3. korpusa 23. oktobra 1944. kada je izvestio Vrhovni štab da »već tri dana ne čujemo Tanjug u 19 sati.« i tražio da se obavesti na kojim talasima radi. Te veze su stabilno uspostavljene tek kada je Vrhovni štab do kraja oktobra prešao iz Arandelovca u oslobođeni Beograd.¹³⁰

Dolaskom Tita u oslobođeni Beograd 25. oktobra 1944. i posle prelaska Vrhovnog štaba u celini iz Arandelovca u glavni grad Jugoslavije, 29. oktobra 1944. Vrhovni štab je naredio Glavnom štabu Srbije: »Uklonite vezu s našom stanicom br. 2. Radite redovito s nama.«¹³² Time je praktično završen period ličnih radio-veza Vrhovnog komandanta koje je on održavao iz Krajove i Visa s Glavnim štabom Srbije, štabom 1. armijske grupe NOVJ, Bazom NOVJ u Bariju i štabom 3. ukrajinskog fronta Crvene armije. Ova zadnja veza je funkcionisala preko radio-stanice sovjetske vojne misije pri Vrhovnom štabu NOV i POJ. U međusobnoj radio-korespondenciji između Tita i Tolbuhina, komandanta 3. ukrajinskog fronta, opštilo se šifrovano na ruskom jeziku.

Značajno je istaći da su jedinice veze VS NOV i POJ na Visu bile opremljene savremenijim sredstvima, naročito RSt, čak i 80-400 W. To je omogućilo organima i jedinicama veze VS NOV i POJ da obezbede sigurnije radio-veze sa potčinjenim jedinicama i štabovima čak i na tako velikom rastojanju.

Organi i jedinice veze obezbedili su vezu VS NOV i POJ i u periodu premeštanja VS NOV i POJ sa Visa preko Divaca i Arandelovca u oslobođeni Beograd.

Po dolasku VŠ NOV i POJ u Beograd i njegovih organa i jedinica veze, centar veze smešten je u grupi zgrada na Dedinju. Radio-stanice razmeštene su rastresito u nekoliko zgrada, međusobno su povezane žičnom vezom i nastavile sa održavanjem radio-veza po planu.

Do kraja 1944. i prvih dana 1945. izvršena je reorganizacija i prilagođavanje organa i jedinica veze novonastaloj situaciji i uslovima rada. Kasnije, sve do konačnog oslobođenja zemlje, vršene su i druge reorganizacije i prilagođavanja jedinica i organa veze, jer je to zahtevala nagla kvalitativna i kvantitvna promena struktura NOV i POJ.

Tako je, završetkom ovog perioda, otpočeo jedan novi period u planiranju, organizaciji, uspostavi i održavanju veza u NOV i POJ - beogradski period.

¹³¹) Isto.

¹³²) Arhiv VII, k. 184, reg. br. 23-19/1.

OSLOBOĐENJE BEOGRADA I DALJE USAVRŠAVANJE VEZA U SISTEMU
RUKOVOĐENJA I KOMANDOVANJA NOV I POJ U ORUŽANOJ BORBI

Oslobodenjem Beograda i većeg dela Srbije, kao i većeg dela Makedonije i Vojvodine, stvoreni su veoma povoljni uslovi za dalje jačanje Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije ne samo u odnosu na velike mobilizacijske mogućnosti, već i na povoljan razvoj privredne situacije uopšte. Beograd je pružio izvanredne uslove za rad za sve organe najvišeg vojno-političkog rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta. Vrhovni štab, NKOJ, AVNOJ, CK KPJ i druge organizacije mogli su u novim uslovima da rade pod daleko povoljnijim okolnostima nego do tada.

Priznanjem veće pomoći u naoružanju i drugom materijalu od Sovjetskog Saveza, a time i sredstava veze, kao i od saveznika uopšte, stvoreni su uslovi za bolju organizaciju komandovanja i sadejstva kao i za iznalaženje novih organizacijskih i sistematskih rešenja u oblasti veza i celini.

Vrhovni štab NOV i POJ mogao je da pride daleko lakše i uspešnije rešavanju raznih problema i radu na daljem usavršavanju i jačanju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i njenoj pripremi za konačno oslobođenje Jugoslavije.

Odeljenje za vezu Vrhovnog štaba u ovom periodu imalo je pune ruke posla, kao i ostala odeljenja Vrhovnog štaba. Za proširenje Vrhovnog štaba i usavršavanje njegovog rada, kao i drugih organa narodnooslobodilačke borbe, Tito se obratio jednom direktivom svim potčinjenim štabovima za slanje sposobnih ljudi na odgovarajuće funkcije u Vrhovnom štabu, NKOJ-u i drugim organima.¹³³⁾

Prijem skoro 1000 artiljerijskih oruđa od SSSR-a i dve vazduhoplovne divizije, postavilo je nove zadatke za organizaciju i formaciju artiljerije i vazduhoplovstva NOVJ. Tako je Tito, 25. oktobra 1944. izdao naredbu svim potčinjenim štabovima kojom je odobrio novu formaciju artiljerije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Sve te i druge organizacijsko-formacijske promene u svim strukturama NOV i POJ neminovno su pred organe i jedinice veze otvarale nove zadatke i tražile nova rešenja. Tražena su nova rešenja za organizaciju, veza u novoformiranim jedinicama, kao i za učvršćivanje postojećih ili spuštanja nekih vrsta veza do nižih stepena rukovođenja i komandovanja.¹³⁴⁾

Novom formacijom artiljerijskih jedinica NOVJ predviđena je jedinstvena organizacija počev od baterije do artiljerijske brigade. Tom formacijom rešena su i pitanja iz organizacije veze u baterijama, artiljerijskim, protivtenkovskim i protivavionskim divizionima, kao i u artiljerijskim brigadama. S obzirom na to da je predviđeno formiranje artiljerijskih jedinica po modelima artiljerijskih oruđa, pa je prema tome određivan broj i sastav ljudstva za vezu pojedinačno u svakoj od njih.¹³⁵⁾

Slično je bilo i s obrazovanjem Štaba Vazduhoplovstva NOVJ, koji je Vrhovni komandant NOV i POJ formirao svojom naredbom od 29. oktobra 1944. godine. Tom prilikom pri Štabu Vazduhoplovstva NOVJ predviđeno je da se formira Odeljenje za vezu s potpukovnikom Eduardom Piklom, ali sastav odeljenja tom Titovom naredbom nije određen.¹³⁶⁾

Razgranati poslovi po vezi zahtevali su proširenje i reorganizaciju Odeljenja za vezu Vrhovnog štaba NOV i POJ. Ovo je najverovatnije učinjeno u novembru 1944. godine. Novom formacijom Odeljenja za vezu Vrhovnog štaba NOV i POJ (načelnik - pukovnik Zlatko Kereković) predviđena su četiri odeljka: operativni, organizacijski i materijalni odsek i kancelarija Odeljenja za vezu.

133) Arhiv VII, k. 394, reg. br. 21-61/2.

134) Arhiv VII, k. 15, reg. br. 35-3/1.

135) Arhiv VII, k. 182, reg. br. 1-3.

136) Arhiv VII, k. 1450, reg. br. 10-1/4.

Osnovni zadaci Odeljenja za vezu Vrhovnog štaba NOV i POJ bili su: usavršavanje, popuna i evidencija kadrova, organizacija nastave u jedinicama veza, razrada i sprovođenje u deo planova veze, korišćenje i obnova sistema veza van NOV i POJ u oslobođenim gradovima i snabdevanje jedinica veze materijalno-tehničkim sredstvima i drugom opremom.

Načelnik odeljenja imao je svog zamenika (major Slobodan Nakićenović) i adutanta.

Operativni odelsek u svom sastavu imao je Sekciju za radio-veze i Sekciju za telegrafsko-telefonske veze.

Sekcija za radio-veze imala je zadatak: da planira i organizuje radio-veze, da organizuje kontrolu radio-veza, i da koordinira radio-veze u svim strukturama NOP-a.

Sekcija za TT veze imala je zadatak: da organizuje, uređuje i vrši kontrolu TT veza, da organizuje korišćenje PTT sistema u celini, da preduzima mere za obnovu narušenog PTT sistema i njegovo uklopanje u sistem veza za dalji tok oružane borbe. Operativni odelsek je organizovao radio-centar Vrhovnog štaba, a njegov šef bio je major Anđelko Gančević.

Organizacijski odelsek u svom sastavu imao je organizacijsko-formacijsku sekciju i nastavnu sekciju. Zadatak prve sekcije bio je da se bavi organizacijom i formacijom odeljenja odseka, jedinica i ustanova veze, dok je druga sekcija imala zadatak da se bavi problemima nastave, usavršavanjem kadrova, evidencijom i popunom jedinica ljudskim sastavom.

Materijalni odelsek u svom sastavu imao je tehničku i skladišnu sekciju. Zadatak prve sekcije bio je da se bavi problemima formiranja, ispitivanja, usavršavanja, opravki, prepravki i izrade materijala i uređaja veze i da za te potrebe formira odgovarajuće ustanove. Druga sekcija imala je zadatak da se bavi problemima proračuna potrebnih količina i vrsta materijala po vezi, nabavkom, prijemom, čuvanjem i raspodelom materijala, i uspostavljanjem za to potrebnih ustanova i vodenjem evidencije. U ovoj sekciji mogao je biti angažovan i potreban broj stručnjaka (inženjera, tehničara i drugih) prema potrebi.

Kancelarija je bila administrativni organ Odeljenja za vezu. Njen zadatak bio je: primanje, zavođenje, raspodela, razvođenje i ekspedicija pošte, uređenje i čuvanje arhive, te izrada, umnožavanje i čuvanje šema, skica, nacrti i čuvanje i izdavanje pisane i crtače pribora i materijala.

Kada je izvršena organizacija Odeljenja za vezu po ovoj šemi, u njemu se nalazilo 19 oficira (od kojih tri viša) i 11 podoficira, od toga broja četvorica su bili radio-tehničari i jedan radio-mehaničar, dok je u Odeljenju za vezu bilo 7 radio-telegrafista.¹³⁷¹

Od čete za vezu VŠ NOV i POJ, koja je do tada u svom sastavu imala 6 starišina i 16 boraca, jer je sa Visa došlo najneophodnije ljudstvo, jedinica veze VŠ NOV i POJ izrasta u jači sastav. Tako je pri VŠ NOV i POJ postojala radio-četa, koja je svoj predajni centar razvila na Dedinju, a prijemni na Zvezdari. Centri su međusobno bili povezani žičnom vezom. Predajni radio-centar raspolagao je potrebnim brojem kvalitetnih radio-predajnika, a u prijemnom centru bilo je oko 15 prijemnika.

Pored toga, postojala je i telefonsko-telegrafska četa, razmeštena u neposrednoj blizini VŠ NOV i POJ, koja je obezbeđivala potrebne žične veze (spoljne i unutrašnje). Takođe, bio je razvijen jači kurirski vod, opremljen odgovarajućim sredstvima za prenos informacija.

1371 Arhiv VII, k. 15-A, reg. br. 21-2.

Iz takve organizacijsko-formacijske strukture jedinice veze VŠ NOV i POJ stvorene nepredno posle oslobođenja Beograda formiran je bataljon veze a zatim puk veze VŠ NOV i POJ.¹³⁸⁾

Posle oslobođenja Beograda, pa do kraja rata, Vrhovni štab NOV i POJ (od 1. marta 1945. Generalštab JA) u načelu je održavao veze sa svim potčinjenim glavnim štabovima, Bazom NOVJ u Bariju, vojnim misijama u Rimu, Londonu, Tirani, Moskvi i Parizu i diplomatskim predstavništvima u Sofiji, Bukureštu i Budimpešti. Krajem rata uspostavljaju se diplomatska predstavništva u Moskvi i Varšavi, i tada ona preuzimaju radio-stanice dotadašnjih vojnih misija. Pored toga Vrhovni štab je održavao radio-veze s neposredno potčinjenim štabovima 2., 3. i 5. udarnog korpusa, ali je mogao po potrebi stupiti uvek u radio-saobraćaj sa štabovima 4., 6., 8., 10. i 11. korpusa.

Kada je Vrhovni komandant NOV i POJ 3. decembra 1944. naredio da se formira Južna operativna grupa divizija (komandant general-lajtnant Koča Popović, politički komesar pukovnik Blažo Lompar) od 14. udarnog korpusa (23., 25. i 45. divizija) 17. udarne istočnobosanske i 28. udarne slavonske divizije, tada je Odeljenje za vezu uspostavilo radio-vezu s ovom grupom, koja je potom 1. januara 1945. preimenovana u 2. armiju NOVJ, kojoj je u operativnom pogledu bio potčinjen 3. udarni korpus.

Slično je bilo i s 1. proleterskim korpusom. Dok se štab korpusa nalazio u Beogradu do sredine novembra 1944. najverovatnije daje održavana telefonska veza, a radio-veza samo na prijemu ili u dežurnoj RMF. Međutim, kada je štab korpusa prešao u Rumu, a zatim prema napredovanju jedinica i u druga mesta (Erdevik, Sid, itd.), sa ovim štabom održavana je redovna radio i žična veza. Prvog januara 1. proleterski korpus preimenovanje u 1. armiju NOVJ i veza je nastavljena bez ikakvih promena.

Vrhovni štab NOV i POJ je održavao vezu s Glavnim štabom Vojvodine sve do 1. januara 1945. godine. Tada je ovaj štab rasformiran; od njegovog štaba formiran je štab 3. armije NOVJ, pa je Vrhovni štab u stvari samo nastavio s održavanjem već postojećih veza.

Slično je bilo i sa 4. armijom JA, koja je formirana od 7., 8. i 11. korpusa. S njenim formiranjem prestale su funkcije dotadašnjeg štaba 8. udarnog korpusa koji je popunjen s kadrovima GŠ Hrvatske, preformiran u štab 4. armije JA.

U održavanju veza Vrhovnog štaba s Moraricom NOVJ (odnosno Jugoslovenskom mornaricom od 1. marta 1945) nije bilo nikakvih promena, kao i sa Štabom Vazduhoplovstva NOVJ (od 1. marta 1945. Jugoslovenskog vazduhoplovstva).

Veza sa štabom korpusa narodne odbrane Jugoslavije (čije se sedište nalazilo u Beogradu) održavana je telefonski i kuririma, ali je moguće daje održavana i radio-veza bez primo-predaje depeša, što se nije moglo tačno ustanoviti.

Centralni komitet KPJ uspostavio je krajem 1944. svoje posebne veze, ali je veze s centralnim, pokrajinskim i oblasnim komitetima održavao i preko odgovarajućih glavnih štabova, odnosno Operativnog štaba NOV i PO za Kosovo i Metohiju.

Centralni komitet KPJ održavao je direktnu radio-vezu s Bugarskom radničkom partijom (komunisti) i Komunističkom partijom Grčke. Za to su bila određena lica od strane pomenutih partija koja su se nalazila pri Vrhovnom štabu, odnosno CK KPJ. Međutim, da li su imali na raspolaganju svoje radio-stanice nije moguće tačno utvrditi, dok se veza s KP Albanije održavala preko Vojne misije NOVJ u Tirani, odnosno u Albaniji do njenog oslobođenja u novembru 1944. godine.

¹³⁸⁾ Arhiv VII, k. 15-A, reg. br. 21-4/2; Dragutin Bašić »Veze u NOB 1941-1945«, tom 5, str. 154.

Veza sa sovjetskom vladom, odnosno sa Staljinom išla je preko radio-stanice sovjetske vojne misije pri Vrhovnom štabu NOV i POJ; o tome je sačuvan veoma mali broj depesa. Kada je 7. marta 1945. godine formirana jedinstvena jugoslovenska vlada u Beogradu, veza sa sovjetskom vladom održavana je preko Sovjetske ambasade.

Veze s KP Austrije i KP Italije održavane su ličnim kontaktima preko CK KP Slovenije i Edvarda Kardelja, člana Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ kao i preko delegata KP Italije pri Glavnom štabu Slovenije, odnosno štabu 9. korpusa.

Odeljenje za vezu, po dolasku u Beograd, izdalo i neka dokumenta koja su bila veoma značajna za razvoj veza. Tako je, na primer, sačuvana *Uredba o vojnoj cenzuri* Vrhovnog štaba NOV i POJ od 11. novembra 1944. godine. Propisana uredba važila je za celu oslobođenu teritoriju Jugoslavije. Tada su vojnoj cenzuri bile podvrgnute sve depese upućene u zemlju ili u inostranstvo, sva pošta i sve depese i dopisi inostranih novinara, dopisnika i izveštača.

Uredbom o vojnoj cenzuri predviđeno je da cenzura vrše štabovi korpusa i korpusne vojne oblasti, Komanda grada Beograda i štabovi samostalnih divizija. U tu svrhu su postavljeni vojni cenzori kao vojni organi pomenutih štabova i komandi. Za prekršaj propisa bile su predviđene i kazne. Međutim, u praksi rad cenzora i sprovođenje Uredbe bilo je u nadležnosti Odeljenja, odnosno odseka zaštite naroda (OZN-e).¹³⁹⁾

Desetog decembra 1944. Vrhovni štab NOV i POJ uputio je jednu cirkularnu naredbu svim neposredno potčinjenim štabovima i komandama u kojoj je regulisan odnos vojnih jednica prema organima Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, odnosno Glavnoj upravi PTT i njenim područnim organima kao što su direkcija PTT i TT tehničkih sekcije. Tom naredbom zabranjeno je mobilisanje stručnog TT tehničkog osoblja pošto je celokupna obnova PTT saobraćaj na oslobođenoj teritoriji stavljena u nadležnost Poverništva za saobraćaj NKOl-a.¹⁴⁰⁾

Krajem 1944. Vrhovni štab NOV i POJ na inicijativu Odeljenja za vezu postavio je jedno uputstvo o dužnostima načelnika štabova i načelnika veza u jedinicama. U ovom uputstvu jasno je precizirano da »načelnik štaba snosi potpunu odgovornost za organizaciju i neprekidnost veze«. Pri tome su detaljno određeni njegovi zadaci kao i obaveza da sasluša i potvrđuje rešenje načelnika veze (plan veze), posle čega je načelnik štaba bio obavezan da izda odgovarajuće »naređenje o vezi nižim štabovima.«

Uputstvo je takođe definisalo i zadatke načelnika veze predviđajući da on »snosi potpunu odgovornost za pravilnost i svojevremenost organizacije veze i za njeno neprekidno dejstvo, a takođe za predavanje i dostavljanje svih naređenja i izveštaja.« Uputstvo je predvidelo da se »načelnik veze smatra zamenikom načelnika štaba brigade ili divizije itd. po pitanju veze« i da je u »specijalnim odnosima podređen višem, pretpostavljenom načelniku veze«. Pored toga određeni su mu i drugi zadaci.¹⁴¹⁾

Prvog januara 1945. godine formiranjem po Titovom naređenju, 1. 2. i 3. armije NOVJ, krupnih oružanih stratejskih formacija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, stvorenih prvenstveno za nanošenje odlučujućeg udara neprijatelju i oslobođenje zemlje u drugoj etapi završnih operacija za oslobođenje Jugoslavije, može se slobodno tvrditi daje s njihovim stvaranjem samo potvrđen već postojeći rod veze NOVJ. Moderno opremljene jedinice za vezu s optičko-signalnim, telefonsko-telegrafskim (žičnim) i radio-sredstvima, konačno su or-

139) Arhiv VII, k. 1891-4, reg. br. 10-5/6.

140) Arhiv VII, k. 188, reg. br. 12-2/1 i k. 734, reg. br. 2-11.

141) Arhiv VII, k. 12195, reg. br. 29-4.

ganizovane od čete do armije i u svim štabovima i komandama s brojnim vodovima, četama i bataljonima za vezu i raznim drugim specijalnim jedinicama i ustanovama.

Vrhovni štab NOV i POJ je u vezi s tim 1. januara 1945. izdao svoj najznačajniji i sveobuhvatni dokument po vezi: *Direktivu za organizaciju veza u NOV i POJ Jugoslavije*. U tom dokumentu prvi put zvanično dobijaju naziv rod veze NOVJ. Direktiva zasluuže da se navede u potpunosti njen opšti deo koji glasi:

»Veza je vrlo važna, teška i odgovorna grana vojne vještine.

Organizaciji, razvoju i primjeni veze, kao moćnom oruđu rukovodstva, potrebno je u svim prilikama pridati osobitu pažnju. Ona mora biti sredena kao živčani sistem u zdravom čovjeku tako, da bez zapreka može svagda obezbediti jedinstvo misli i volje, osigurati saglasnost akcije svih djelova izvjesne jedinice i svih jedinica i rodova vojske cjelokupne oružane sile.

Pojam 'veze' obuhvata skup i primjenu svih načina, načela, mjera, organa i sredstava, koja prema zamisli i odlukama rukovodstva, treba da osiguraju potpunu i neprekidnu saglasnost rada štabova i jedinica svakog roda vojske posebno svih ovih ukupno, radi postignuća postavljenog cilja.

Kratko rečeno, pomoću veza prenosimo zapovijesti i naređenja, izvještaje i obavještenja, te na taj način omogućavamo komandovanje.

Za organizaciju, uređenje i održavanje veze potrebni su:

- upravni organi,
- izvršni organi,

sredstva veze, primijenjena i iskorišćena prema stečenim iskustvima i osvjedočenim načinima, načelima i mjerama.

Upravni organi načelno se nalaze u sastavu viših štabova. Izvršni organi i sredstva formirani su u jedinice za veze, koje pripadaju odgovarajućim štabovima odnosno jedinicama.

Obzirom na važnost i ulogu, organi i sredstva veze čine *posebni rod vojske i kao takav moraju biti i organizovani* (podvukao a.).«

Prema tome potpuno jasno iz ovoga proizilazi daje Vrhovni štab NOV i POJ s 1. januarom 1945. *veze* inaugurisao u *rod veze NOVJ*.

U daljem tekstu Direktive predviđeno je da upravne organe sačinjavaju: štab veza, odeljenja, odseci i referenti za veze pri štabovima. Prema Direktivi njihov zadatak je da pravilno postave organizaciju veza »saobrazno operativnim i ostalim potrebama oružane sile i njenih štabova i da obavljaju sve poslove u vezi s pravilnim razvojem i djelovanjem svog roda vojske (organizacija, formacija, kadrovi, nastava, snabdjevanje itd).

Prema Direktivi ovi organi su:

- Štab veza NOV Jugoslavije,
- Odeljenje za veze štaba fronta,
- odeljenja za veze armijskih odnosno glavnih štabova,
- odeljenja za veze štabova korpusa,
- odseci za veze štabova divizija, i
- referenti za veze pri štabovima brigada.

Dalje, Direktivom je predviđeno da jačina i sastav pomenutih štabova mora biti takav da upravljanje vezama bude najuspješnije, a izvodenje lako i bez zastoja. Takođe je predviđeno da te organe treba da čini skup vojničkih i tehničkih spremnih starješina-rukovodilaca sposobnih:

- da po direktivama ili zapovijestima pretpostavljenih, izvršavaju sve zadatke, koji se odnose na vezu,
- da rukovode radom potčinjenih odeljenja, odsjeka, sekcija, referenata i jedinica odnosno ustanova za veze;

- da daju potrebna uputstva i objašnjenja, koja im po pitanjima veze zatraže potčinjeni štabovi, odeljenja, odsjeci, sekcije, referenti, jedinice i ustanove za veze;

- da rukovode i izvršavaju sve radnje, koje su u neposrednoj ili posrednoj vezi s pravilnim razvojem, djelovanjem i životom njihovog roda vojske;

- da u delokrugu svoje nadležnosti, odnosno granicama dohivenih ovlašćenja, proučavaju mogućnosti i predlažu načine korišćenja nevojnih organa i sredstava za veze - sve u saglasnosti s odgovarajućim povjereništima NKoJ-a, odnosno s njihovim organima».

Što se pak tiče izvršnih organa veze, Direktiva je predvidela da njih čine:

- puk za veze NOVJ kao izvršni organ Štaba veza,
- bataljon za veze štaba fronta,
- bataljon za veze štaba armije ili Glavnog štaba,
- bataljon za veze štaba korpusa,
- bataljon za veze štaba divizije,
- četa za vezu štaba brigade,
- vod za veze štaba bataljona.

Pored toga predviđeno je da se formiraju posebne čete za izgradnju i čete za eksploataciju TT linija.

Direktiva je dalje predvidela da artiljerijske, motomehanizovane, inženjerijske (tehničke), konjičke i ostale jedinice odnosno njihovi štabovi, zatim Vazduhoplovstvo i Mornarica formiraju vlastite jedinice za veze prema svojim specijalnim potrebama i ulozi.

Za sve pomenute jedinice za veze uz Direktivu je priložena njihova formacija kojom je predviđeno brojno stanje ljudstva, naoružanja i opreme jedinica za veze s odgovarajućim materijalnim sredstvima za veze.

Direktiva je definisala **sredstva veze** kao »svako živo biće i svaku napravu, sposobnu za prenošenje ma kakvih saopštenja ili ugovorenih znakova-signala, odnosno značenja na raznim daljinama».

Prema svojoj nameni sredstva veze dele se na živa, tehnička (materijalna) i pomoćna.¹⁴²⁾

Međutim, kao što će se videti kasnije Štab veze Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije nije ni formiran, već je po naređenju Generalštaba Jugoslovenske armije od 25. marta 1945. Odeljenje za veze preimenovano u ***Komandu veza Ministarstva narodne odbrane***.¹⁴³⁾

Kao prva mera po izdatoj Direktivi Odeljenja za veze Vrhovnog štaba NOV i POJ od 1. januara 1945. proistekla je naredba vrhovnog komandanta NOV i POJ maršala Tita od 3. januara 1945. za formiranje ***puka za veze*** kao izvršnog organa Odeljenja za veze Vrhovnog štaba NOV i POJ. Vrhovni komandant je predvideo da za formiranje ove jedinice Glavni štab Srbije da komandanta bataljona, 4 komandira četa, 14 komandira vodova i 253 boraca i podoficira, da Vojna uprava za Banat, Backu i Baranju da isti broj starešina i boraca kao i Glavni štab Srbije, da Komanda grada Beograda da pomoćnika komandanta puka (elektronženjera), 2 pomoćnika komandanta bataljona i 275 boraca i rukovodilaca od toga stručnjaka 125 (elektronženjeri, radio-mehaničari, elektromehaničari, automehaničari, precizni mehaničari, telefonski mehaničari, električari, telegrafski mehaničari, vozači, itd), dok je Ekonomsko odeljenje Vrhovnog štaba trebalo da obezbedi intendante, a Sanitetsko odeljenje - sanitetsko osoblje.

Naredbom Vrhovnog komandanta predviđeno je da se za puk za veze hitno uputi ukupno 837 boraca i starešina. Formacijom predviđeno je da puk za veze ima 2 bataljona i pomoćnu četu.¹⁴⁴⁾

142) Arhiv VII, k. 23, reg. br. 8-3/3.

143) Arhiv VII, k. 25-A, reg. br. 17-1/2-1.

144) Arhiv VII, k. 25-A, reg. br. 10-10.

U to vreme, početkom 1945. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije u svom sastavu imala je: 14 korpusa NOVJ, Korpus narodne odbrane Jugoslavije s 52 divizije i 7 divizija KNOJ-a, pored dve vazduhoplovne divizije u sastavu Vazduhoplovstva NOVJ. U jedinicama NOVJ nalazilo se tada oko 650 000 boraca i rukovodilaca. Stalan rast, brojno i materijalno jačanje narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i uspostavljanje stabilnih frontova u istočnim krajevima zemlje: na Dravi u Sremsu i u dolini Drine, koji su predstavljali jedan jedinstveni jugoslovenski front, kao deo opšteg savezničkog strategijskog fronta oko hitlerovske Nemačke i koji je povezivao sovjetsko-nemački front, preko Jadrana, sa savezničkim frontom u Italiji, stvoreni su uslovi da revolucionarne i oružane snage narodnooslobodilačkog pokreta dobiju opštejugoslovenski karakter, kao rezultat i svih dotadašnjih napora najvišeg rukovodstva NOP-a na obrazovanju jedinstvene jugoslovenske vlade koju bi priznali svi saveznici antihitlerovske koalicije. Prvog marta 1945. maršal Tito doneo je odluku, kojom je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije preimenovana u Jugoslovensku armiju, Momarica NOVJ u Jugoslovensku momaricu, a Vrhovni štab NOV i POJ reorganizovan u Generalštab JA kao neposredan organ Povereništva narodne odbrane Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije.¹⁴⁵

Odmah potom 14. marta 1945. Generalštab JA uz Titovu saglasnost, izdao je formaciju za preformiranje dotadašnjih jedinica Jugoslovenske armije, kako bi se u završnim operacijama za oslobođenje zemlje stvorile lakše, pokretljivije i ubojitije jedinice za konačno uništenje, zarobljavanje ili proterivanje neprijatelja i njegovih pomagača iz zemlje.

Novom formacijom (po formacijskom pregledu IV-A) predviđeno je da se formiraju streljačke divizije trojne formacije, odnosno da se u svakoj diviziji formiraju po 3 brigade umesto 4 ili 5 koliko ih je do tada imao veći broj divizija. Neke jedinice (kao npr. 1. proleterska divizija) zadržale su u svom sastavu postojeći broj brigada, jer su to bile prvoformirane i proslavljene brigade u narodnooslobodilačkom ratu, čije tradicije i danas u miru neguju i nastavljaju brojni pukovi Jugoslovenske narodne armije.

Po novoj formaciji divizija tipa »A« u svom sastavu trebalo je da ima: 3 brigade, artiljerijsku brigadu, protivtenkovski divizion, protivavionsku mitraljesku četu, izviđačku četu, bataljon za veze, pionirski bataljon, hemijsku četu, transportnu četu, poljsku pekaru, mediko-sanitetski bataljon, vojnu poštu i neke druge manje jedinice i ustanove.

Kao novina u ovoj formaciji pojavljuje se i ***vojna pošta***, kao ustanova preko koje će se obavljati celokupna ekspedicija odgovarajućih administrativnih i drugih dokumenata uključujući i privatnu preisku vojnih lica. Vojna pošta se nalazila u sastavu Bataljona za veze, kao njen izvršni organ po pomenutim pitanjima.

Značajno je da se u divizijama novom formacijom znatno povećao broj radio-stanica i IT materijala. Tako je predviđeno da artiljerijska brigada u svom sastavu ima 20 radio-stanica, protivtenkovski artiljerijski divizion 6, protivavionska mitraljeska četa 1, izviđačka četa 1 i u bataljonu za veze 7 radio-stanica - ukupno 35, pored 2 Morseova aparata, takode u sastavu Bataljona za veze. Slično je predviđeno i u brigadama, koje su u svom sastavu po novoj formaciji trebale da imaju po 7 radio-stanica. Celokupan broj predviđenih sredstava veze obezbeđen je rasformiranjem pojedinih brigada u primljenom pomoći od saveznika u odgovarajućem materijalu, a naročito u februaru i martu 1945. godine.

Po novoj formaciji kao upravni organi predviđeni su u divizijama i brigadama odseci za veze na čelu sa šefom i pomoćnikom za radio-veze i odseci za šifru,

¹⁴⁵ Arhiv VII, k. 21, reg. br. 23-1.

takode na čelu sa šefom i pomoćnikom, dok su u bataljonima komandiri vodova za veze obavljali funkciju referenta veze.

U artiljerijskim divizionima (s obzirom na broj sredstava veze) novom formacijom predviđen je član štaba divizionu u funkciji *šefa veza*.¹⁴⁶⁾

U daljem savršavanju funkcionisanja roda veze u Jugoslovenskoj armiji, kao poslednja mera Generalštaba JA bilo je njegovo naređenje od 25. marta 1945. za preimenovanje Odeljenja za veze Ministarstva narodne odbrane Demokratske Federativne Jugoslavije u *Komandu veze* Ministarstva narodne odbrane DFJ. Tom prilikom naređeno je da Komanda veza treba da počne s dejstvom 1. aprila 1945. godine. Tada je Generalštab JA odobrio i formaciju Komande veza koju je razradilo dotadašnje Odeljenje za veze Generalštaba JA.

Novom formacijom Komande veza MNO predviđeno je da ona u svom sastavu ima štab, 4. odeljenja (Operativno-tehničko, Odeljenje bojne pripreme, Personalno odeljenje, Odeljenje za snabdevanje) i kancelariju.

Zadatak štaba bio je opšte rukovođenje vezama u Jugoslovenskoj armiji i rukovođenje u Komandi veza. Operativno-tehničko odeljenje imalo je zadatak: da tehnički razrađuje i sprovodi u delo planove veza, da rukovodi i nadzire stanje veza u JA i da otpravlja i kontroliše saobraćaj. Odeljenje bojne pripreme imalo je zadatak da radi na usavršavanju organizacije i formacije odeljenja, odsjeka, jedinica i ustanova veze i da se stara o problemima školstva, kurseva i nastave u trupi. Personalno odeljenje trebalo je da se stara o evidenciji kadrova i obezbedi popunu s kadrovima onih upravnih i izvršnih organa za koje postavi zahtev Odeljenje bojne pripreme, kao i da rešava sva tekuća personalna pitanja po odgovarajućim kriterijumima i propisima MNO. Odeljenje za snabdevanje imalo je zadatak da se stara o snabdevanju armije savremenom opremom i materijalom za vezu. Za obavljanje svih ovih poslova u Komandi veza MNO formacijom je predviđeno ukupno 40 ljudi od toga 24 oficira, 2 podoficira, 6 boraca i 8 građanskih lica.¹⁴⁷⁾

Novoformirana Komanda veza MNO 6. aprila 1945. dostavila je prvi izveštaj iz koga se vidi daje završeno formiranje Komande veza i da su završeni novi formacijski i materijalni pregledi puka za MNO, samostalnog linijskog bataljona, telegrafsko-gradevinske čete i skladišta opreme Komande veza MNO. Takođe, iz izveštaja vidi se daje naređeno da se puk za veze predlocria iz Beograda u Zemunu, da se preformira u Samostalni linijski bataljon. U izveštaju je takode navedeno da je u Zemunu već izvršeno formiranje Skladišta opreme i da je Operativno-tehničko odeljenje saradivalo na uspostavljanju Radio-centra Generalštaba JA, kao i da su izrađene šeme radio-veza JA, osim za 2. udarni korpus JA, 29. diviziju i Glavni štab Slovenije koji nisu dostavili podatke.

Komanda veza takode je izvestila Generalštab da su sastavljene i dodeljene karakteristike za radio-veze 1. armije JA, koja je već opremila svoje jedinice novom opremom, kao i da su upućene gradevinske čete za rad u armijama i da je u vezi s tim postignut sporazum s *Glavnom upravom PTT*. Prema pomenutom izveštaju Komande veza uspostavljena je vojno-poštanska služba s armijama, Operativnom grupom udarnih korpusa (2, 3. i 5. korpusom) formiranom za *sarajevsku operaciju*, Glavnim štabom Makedonije i da su organizovane *glavne vojne pošte* u Beogradu i Novom Sadu.

U izveštaju je takode navedeno da je Odeljenje bojne opreme izradilo nove formacije za sve jedinice van divizijskog sastava i daje izrađena formacija *Škole za vezu Jugoslovenske armije*, kao i da je formiran *Oficirski tečaj škole za vezu* i izvršene sve pripreme za izvođenje nastave na ovom tečaju, dok je Odeljenje za

¹⁴⁶⁾ Arhiv VII, k. 21, reg. br. 28-1.

¹⁴⁷⁾ Arhiv VII, k. 25-A, reg. br. 17-1/2-1.

snabdevanje radilo na uspostavljanju Radio-centra Generalštaba JA i izdalo sav potreban materijal 2. armiji JA.¹⁴⁸⁾

Pored toga, Komanda veza MNO učestvovala je u izradi direktiva Generalštaba JA od 9. aprila 1945. za konačno oslobodenje zemlje kojom su rešeni i problemi veze u završnim operacijama JA koje su otpočele 20. marta 1945. napadom novoformirane 4. armije JA u ličko-primerskoj operaciji, probijem sremskog fronta 12. aprila 1945. od strane jedinica 1. armije, forsiranjem Drave 11/12. aprila 1945. od strane jedinica 3. armije i prelaskom u ofanzivu 2. armije JA početkom aprila 1945. u istočnoj Bosni.¹⁴⁹⁾

Odeljenje za veze Generalštaba JA 21. marta raspisalo je svim počinjenim štabovima i jedno uputstvo za poboljšanje poštanske službe kojim su regulisani problemi oko prijema poštanskih pošiljki pošto se ustanovilo »da vojne zvanične i privatne poštanske pošiljke znatno kasne.«¹⁵⁰⁾

Takođe je Komanda veze Ministarstva narodne odbrane Demokratske Federativne Jugoslavije samo mesec dana kasnije, 21. aprila 1945, pokrenula pitanje kod počinjenih štabova izdavanja stručnog časopisa službe veze i zamolila zainteresovane da sarađuju u tom časopisu koji je trebalo da sadrži operativno-tehničku problematiku, tehnička pitanja i deo iz života i rada jedinica za vezu Jugoslovenske armije. Zamoljeno je da se prvi članci pripreme do 27. aprila 1945. godine. Time je inaugurisano izlaženje Glasnika veze JA.¹⁵¹⁾

Sve je to na kraju bila kruna celokupnog rada i zalaganja organa veze u najvišem vojnom rukovodstvu narodnooslobodilačkog pokreta koji su iz ničega stvorili savremen rod revolucionarnih i oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta. U njegovom stvaranju takođe su dali ogroman i nemerljiv udeo svi ostali upravni i izvršni organi na svim nivoima, kako u operativnim tako i vojno-teritorijalnim štabovima, komandama i jedinicama. Prema grubom proračunu u jedinicama, štabovima, ustanovama, komandama i drugim institucijama na kraju rata nalazilo se blizu 30 000 vezista, koji su dali svoj znatan doprinos u borbi protiv neprijatelja za oslobodenje svoje zemlje.

148) Arhiv VII, k. 25-A, reg. br. 1-10.

149) Arhiv VII, k. 21, reg. br. 7-1.

150) Arhiv VII, k. 186, reg. br. 3-3/6.

151) Arhiv VII, k. 119-11, reg. br. 1-5.

Glava IX
RUKOVODENJE I KOMANDOVANJE, ORGANIZACIJA VEZA, ORGANI
I JEDINICE VEZE U GLAVNIM ŠTABOVIMA NOV I POJ U ZAVRŠNIM
OPERACIJAMA ZA OSLOBODENJE JUGOSLAVIJE

U završnim operacijama za oslobodenje Jugoslavije vrlo odgovorne zadatke (kao i do tada) u rukovođenju i komandovanju i organizaciji veza imali su glavni štabovi na svojim operativnim područjima. Oni su u stvari bili glavni organizatori i nosioci svih poslova oko sprovođenja odgovarajućih direktiva Vrhovnog štaba NOV i POJ. Međutim, direktivama Vrhovnog štaba, bilo po kojoj liniji, nikad u toku narodnooslobodilačkog rata nije spulavana samoinicijativa potčinjenih štabova, jedinica i ustanova, već je uvek ostavljan prostor u određenim granicama za njeno razvijanje i za stvaralačku delatnost.

Upravni organi bili su najneposredniji izvršioci postavljenih zadataka u uslovima koji često nisu bili laki, posebno u odnosu na izvršne organe veze NOVJ. U završnim operacijama za oslobodenje zemlje naročito su bili u teškoj položaju glavni štabovi Makedonije, Srbije i Kosova i Metohije, jer se u to vreme kod njih veza nalazila u povelju i tek su udarani temelji za njen dalji razvoj za razliku od glavnih štabova Hrvatske i Slovenije, gde je veza već bila stabilna i samo su se tražila bolja organizacijska rešenja odnosno radilo se na usavršavanju postojećeg sistema rukovođenja i veze.

GLAVNI ŠTAB NOV I PO HRVATSKE

Krajem leta i početkom jeseni 1944. sva osnovna pitanja i problemi veza na operativnom području GŠ NOV i PO Hrvatske uglavnom su bila rešena. Reorganizacija štabova u vezi s uputstvima GŠ NOV i PO Hrvatske od 16. maja 1944. uglavnom je sprovedena u svim potčinjenim štabovima, jedinicama i komandama. Formirani su odgovarajući odelci za veze u štabovima korpusa, uspostavljeni referenti za veze u divizionima, a pri glavnom štabu NOV i PO Hrvatske obrazovan je Odssek za veze u okviru Operativnog odeljenja Glavnog štaba. Formirane su takode i određene jedinice veze pri štabovima korpusa, divizija i brigada, kao i u bataljonima.¹⁵²⁾ Kurirske, žične, radio i signalne veze i teritorijalne PTT veze već su bile uveliko uhodane. Jedinice su uglavnom bile snabdevene najpotrebnijim sredstvima veze, a naročito radio-sredstvima. Skoro sve brigade imale su na raspolaganju radio-stanice, a imali su ih i mnogi bataljoni. Artiljerijske jedinice bile su posebno snabdevene sredstvima veze, naročito u 8. udarnom korpusu, gde su radio-stanice spuštene do baterije.

152) Arhiv VII, k. 556-A, reg. br. 25-1. i 27-1.

Mada s izvesnim zakašnjenjem, ipak su manje-više svi potčinjeni štabovi primili k znanju naređenje GŠ NOV i PO Hrvatske od 23. avgusta 1944. u vezi s angažovanjem, mobilizacijom, i rasporedom radio-tehničara, radio-telegrafista, signalista, telefonista, telefonskih mehaničara, šofera i drugih stručnjaka potrebnih za organe i jedinice veza. Predviđeno je da na svaku radio-stanicu u divizijama i grupama dode po jedan radio-mehaničar. Ukoliko pojedini radio-tehničari ne bi bili u stanju da samostalno rade, naređenjem je predviđeno da se upućuju u korpusne radionice za vezu, gde bi se usavršavali i osposobljavali za samostalnu delatnost.

Glavni štab Hrvatske pomenutim naređenjem predvideo je takode mere koje su potčinjeni morali da preduzmu u odnosu na mlade radio-telegrafiste, kako u njihovom vojničkom, tako i u političkom obrazovanju. Naročito je naglašeno da se »razvije svestrana kampanja oko mobilizacije stručnjaka za potrebe veze u dogovoru s komandama područja« na čijoj se teritoriji nalaze odnosni štabovi i jedinice.

Takode, pomenutim naređenjem predviđeno je da se uzmu u evidenciju svi stručnjaci po vezi koji se nalaze izvan jedinica za vezu u nastojanju »da isti uđu u sastav jedinica za vezu«.

Posebno je takode istaknut problem čuvanja tajnosti u svim vrstama veza i uvođenju saobraćaja na svim sredstvima veze i podvučeno da po tom pitanju treba sprovesti svestranu i organizovanju kampanju pod parolom: »Pazi! Neprijatelj sluša« i »Ne govori otvoreno ono što bi neprijatelju moglo poslužiti«!

Problemu kadrova pomenutim naređenjem GŠ Hrvatske je takode poklonjena odgovarajuća pažnja isticanjem potrebe njihovog proveravanja i pravilnog izbora i dostavljanjem odgovarajućih karakteristika s naglaskom da svaki starešina veze mora imati svog zamenika.¹⁵³

Iz izveštaja Operativnog odeljenja GŠ NOV i PO Hrvatske vidi se da su preduzimane i odgovarajuće mere u tom smislu smenjivanjem odgovornih rukovodilaca po vezi, koji nisu odgovorili svojim funkcijama i postavljeni na niže funkcije. Međutim, u oceni stručne i vojničke spretnosti jedinica za vezu GŠ Hrvatske je bilo isuviše kritičan, smatrajući da »stručna i vojnička sprema jedinica i organa za vezu nije na onoj visini na kojoj bi morala biti« i da se »naročito osjeća nedostatak vojničke izobrazbe, ali i u ovom pravcu preduzimaju se sve potrebne mjere, pa se stanje popravlja«.

Do kraja decembra 1944. uglavnom su svi odseci za vezu pri štabovima korpusa kompletirani, tako da se u njihovom sastavu nalazile 4 sekcije: nastavna, bežična (radio), telefonsko-linijsko-optička i tehnička sekcija.

U oceni radio-saobraćaja GŠ Hrvatske, u svojim izveštajima upućenim Vrhovnom štabu NOV i POJ, isticao je da radio-telegrafske veze uglavnom funkcionišu zadovoljavajuće, ali da ima i nediscipline u radio-saobraćaju u vezi s pridržavanjem propisa po *Uputu za prikriveni saobraćaj* GŠ Hrvatske.

Za praćenje ponašanja radio-stanica u jedinicama i štabovima ustrojeni su dnevnici za vođenje podataka o neispravnostima nad odgovarajućim sredstvima na osnovu kojih su dostavljani izvodi potčinjenim štabovima i jedinicama kako bi im to poslužilo kao iskustvo za otklanjanje uočenih slabosti, kvarova i nepravilnosti u radio-saobraćaju.

Glavni štab Hrvatske je takode upoznao Vrhovni štab da bi za poboljšanje operative mreže trebalo imati, u Radio-centru GŠ Hrvatske i u radio-centrima korpusa, bolje davače s »dobrim primačima u kom bi se slučaju mogla organizovati permanentna služba«, verovatno misleći na slušanje talasa obaveštavanja ili dežurne mreže. Takode je istaknut značaj radio-telefonije u okviru taktičkih jedinica i održavanje toga saobraćaja u duhu radio-telefonskih pravila

¹⁵³⁾ Arhiv VII, k. 556-A, reg. br. 22-1. i k. 1029, reg. br. 2-11.

primljenih od Vrhovnog štaba zbog čega su krajem januara 1945. povučena iz upotrebe sva pravila za bežičnu telegrafiju koje je izdao GŠ Hrvatske.

U pogledu održavanja telefonskih veza na svom operativnom području, GŠ Hrvatske je uglavnom isticao da su »operativne mreže dosta slabe zbog opterećenosti u saobraćaju« i da su »linije stalne jednožične« na koje su često vezane »divizije s korpusima kao i ostale pozadinske ustanove«. Kao rezultat takvog stanja, GŠ Hrvatske smatrao je da uzrok u nedostatku odgovarajućih telefonskih sredstava veze, a na prvom mestu potrebnom količinom »žice i ostalim priborom za gradnju polustalnih, čisto operativnih linija«.154)

U svom izveštaju od 12. februara 1945. GŠ Hrvatske upoznao je Vrhovni štab dajući radi »boljeg rukovođenja trupom bežičnom mrežom postavljen u svakoj diviziji 8. korpusa zamjenik referenta za vezu divizije« i to oficir radio-telegraf-ske grane, dok to u divizijama drugih korpusa još nisu učinili jer nemaju »odgovarajućih sposobnih oficira«.155)

Što se, pak, tiče optičko-signalnih veza, GŠ Hrvatske isticao je da se te veze »rijetko koriste, premda bi bile potrebne, jer jedinice oskudevaju u kابلu i u ostalom telefonskom materijalu«. Zbog toga je izneto mišljenje da bi se »ova vrsta veze mogla zgodno koristiti kao rezervna, a naročito u slučajevima kada ostale veze otkazu«. Kao razlog za slabu upotrebu ovih veza naveden je nedostatak potrebnog materijala, kao i »teško privikavanje ljudstva na ovu vrstu veze«.

Teškoće oko veće primene ove vrste veze nastale su verovatno, u prvom redu, zbog nedostatka sredstava za obezbeđenje veza tehničkim sredstvima, naročito u nižim jedinicama, zatim zbog sporosti prenosa informacija postojećim optičko-signalnim sredstvima, zbog nedovoljne obučenosti ljudstva, te i zbog šablonske primene ove vrste veza kao nasleđa iz BJV.156)

U pogledu kurirskih veza, GŠ Hrvatske informisao je u jednom od svojih izveštaja Vrhovni štab o sledećem:

»Prema Uputu za organizaciju i rad jedinica za vezu kuriri i ordonansi uključeni su u jedinice za vezu, te je već s njima u nekim korpusima otpočela obuka prema izrađenom nastavnom planu i programu od strane Odsjeka za vezu ovog štaba. Ova vrsta veze koristi se u slučajevima, kada se druga tehnička sredstva iz ma kojih razloga ne mogu upotrebiti, ili pak kad ista otkazu. Kuriri i ordonansi koriste se za prenošenje pošte do podređenih i prepostavljenih štabova«.157)

Kuriri su se skoro do jeseni nalazili neposredno pri štabovima i komandama odgovarajućih jedinica, odnosno ustanova. Tada je GŠ Hrvatske procenio da se »izobrazbi naših kurira nije posvećivala nikakova pažnja« i da su se zbog toga događali slučajevi »gubljenja kurira sa važnom, poverljivom vojnom poštom«. Da bi se poboljšale kurirske veze, 24. septembra 1944. GŠ Hrvatske je ponovo naredio svim potčinjenim štabovima i komandama »da se kuriri uvrste u jedinice za vezu, kako je to predviđeno našim *Uputom za organizaciju i rad jedinica za vezu* str. pov. op. br. 26/44. i da s njima odmah otpočne obuka po priloženom planu i programu«. Pomenutim naredjenjem Glavni štab je predvideo kakve sve mere treba da preduzmu štabovi i komande kada se kuriri upućuju na put, posebno naglašavajući da se »obratiti pažnju na izbor ljudi za kurire, koji trebaju biti apsolutno odani i provjereni, hrabri i fizički zdravi«.158)

Međutim, i pored slabosti u kurirskim vezama na operativnom području GŠ Hrvatske, ipak je bilo i tada mnogo pozitivnih primena u kojima su kuriri ispoljili veliku hrabrost, smaložljivost i liadnokrvnost u teškim situacijama.

154) Arhiv VII, k. 119-3, reg. br. 43-4, 34-5.

27-6.

155) Arhiv VII, k. 119-3, reg. br. 38-2.

156) Arhiv VII, k. 119-3, reg. br. 34-5.

157) Isto.

158) Arhiv VII, k. 483, reg. br. 17-3.

Do jeseni 1944. na operativnom području GŠ Hrvatske delovale su korpusne radionice za vezu i telefonsko-mehaničarske radionice korpusnih vojnih oblasti. Narednjem GŠ Hrvatske od 14. oktobra 1944. predviđeno je spajanje ovih radionica i jedinstvene ustanove za vezu u nadležnosti tehničkih odelaka vojnih oblasti. Tim pomenutim narednjem predviđeno je da štabovi korpusa odrede »jedno podesno stručno lice koje će se starati o organizaciji radionica za vezu, organizaciji i formiranju potrebnih slagašta za vezu, o prikupljanju i opravci materijala i sredstava, o snabdevanju radionica potrebnim alatom i o opremanju jedinica za vezu s potrebnim sredstvima. Ovo lice nazvano je Tehničkim referentom za vezu Tehničkog odelaka Vojne oblasti. Istim narednjem predviđeno je da u korpusima i divizijama ostaju i dalje telefonsko-mehaničarske pojske radionice u sastavu četa za vezu pomenutih jedinica. Slične radionice su se nalazile i u brigadnim četama za vezu. Međutim, objedinjavanje pomenutih radionica je išlo veoma sporo, verovatno zbog odgovarajućih opstrukcija u štabovima korpusa koji su se teško razdvajali sa svojim radionicama, tako daje do spajanja došlo najverovatnije negde početkom 1945. godine.¹⁵⁹⁾

Te radionice, ipak nisu mogle da vrše sve opravke, pa su materijali, na primer, generatori i drugi izvori za napajanje pojedinih uređaja i neki uređaji, upućivani na opravku u Bazu NOVJ u Bariju, u Italiju ali su tamo zadržavani duže vremena, a zamena za njih nije dostavljena. Čak i kad su dobijeni drugi generatori, dešavalo se da su dostavljeni drugi tipovi koji ne odgovaraju određenoj vrsti uređaja, o čemu je Glavni štab izveštavao Vrhovni štab NOV i POJ.¹⁶⁰⁾

Jedna od veoma važnih ustanova i prvenaca te vrste u zemlji bio je Radio-zavod GŠ Hrvatske u Splitu. U stvari, to je bila radionica ali u uslovima NOB, s obzirom na njen sastav i zadatke, ona je s punim pravom nosila taj naziv. U ostalom bilo je i divizija, koje su imale manje od 1000 boraca, pa su se ipak zvale divizije. Prema tome nije postojao razlog da se i ta radionica tako ne nazove. Zavod je formiran na osnovu rešenja Građevinskog odeljenja Komande pozadine GŠ Hrvatske od 24. marta 1945. iz postojeće Radio-tehničke radionice tehničkog odelaka vojne oblasti 8. udarnog korpusa JA. Na čelu zavoda nalazili su se upravnik (kapetan Rudolf Bunc), politički komesar (Ante Kuzmanić) i tehnički instruktor (inž. Miroslav Tadej). Oni su sačinjavali Upravu Radio-zavoda.

Organizacija zavoda izvršena je prema projektu tehničkog instruktora i sastojala se od:

- radio-odeljenja i premotavanja (vikleraja) s 5 radio-mehaničara;
- telegrafskog odeljenja s 3 telefonska mehaničara;
- mehaničkog odeljenja sa stručnjakom za akumulatore;
- skladišnog odeljenja sa 3 čoveka od kojih je jedan trebalo da bude stručno

lice;

- administrativno odeljenje;
- ekonomata i
- pomoćnog dela (kuvarice, berberi, kuriri, učenici).

Zavod je bio smešten u Jadranskoj ulici 19, a kuhinja bila je smeštena u jednoj susednoj kući. Imao je 9 prostorija i bio je organizovan tako daje mogao održavati radio-tehničke i telefonske kurseve, i da primi 30 slušaoca. Predloženo je da se ova ustanova zvanično nazove: *Radio-zavod GŠ Hrvatske*, Split. Kada je počeo s radom imao je u svom sastavu 14 ljudi od toga samo jedan oficir - kapetan Bunc, dok su ostali bili borci među kojima i jedan Austrijanac. Među tim ljudima bio je jedan inženjer, dok su deseterica bili diplomirani tehničari raznih struka.¹⁶¹⁾

159) Arhiv VII, k. 119-3, reg. br. 34-5.

160) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-13.

161) Arhiv VII, k. 119-11, reg. br. 164.

Uloga radionica za veze pri štabovima i jedinicama GŠ Hrvatske bila je od izuzetnog značaja, jer su radionice, bez obzira na sve svoje nedostatke, obezbjeđivale besprekornu vezu GŠ Hrvatske i njegovim potčinjenim štabovima i jedinicama, u odnosu na većinu drugih štabova, veze u GŠ Hrvatske bile su u odnosu na vreme i mogućnosti više nego dobre.

Glavni štab Hrvatske održavao je neposredne radio-veze sa: Vrhovnim štabom NOV i POJ, glavnim štabovima Slovenije i Vojvodine, štabom 5. udarnog korpusa, štabovima Vazduhoplovstva i Mornarice NOVJ, neposredno potčinjenim štabovima korpusa: 4, 6, 8, 10. i 11. udarnim korpusom, štabom Baze NOVJ u Bariju, jadranskom komisijom u Splitu i sa štabovima 1., 2., 3. i 4. armije NOVJ, odnosno JA, kada su ove formirane i stupile u dejstva na operativnom području Glavnog štaba Hrvatske.

U Radio-centru GŠ NOV i PO Hrvatske nalazile su se, uglavnom, RSt B-I (15 W) i B-II (20W). Najpogodnije frekvencije na području GŠ NOV i PO Hrvatske bile su od 4000 do 4600 KHz. Zatim, raspolagao je i sa drugim RSt (SCR-284-A, kasnije V-100-B i sl.), koje su žičanim antenama, dobro postavljenim, ostvarivale veze i na većim daljinama.

Na oslobođenoj teritoriji održavane su redovne PTT veze o kojima su se brinuli saobraćajni odseci korpusnih vojnih oblasti sa svojim PTT sekcijama. Kasnije, prema naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ i u vezi s regulativima Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, sve pošte na oslobođenoj teritoriji prešle su u nadležnost oblasnih narodnooslobodilačkih odbora u čijem su se sastavu kao izvršni organi nalazila povereništva za saobraćaj ili u nadležnost odgovarajućih direkcija PTT. Međutim, saobraćajni odseci korpusnih vojnih oblasti i dalje su se brinuli o tim vezama što je regulisano i ***Direktivom*** Vrhovnog štaba NOV i POJ od 1. januara 1945. godine.

Glavni štab Hrvatske s potčinjenim štabovima u jednom određenom momentu (pre prijema pomoći u naoružanju, a time i sredstava veze, od Crvene armije) imao je mnogostruko više sredstava veze nego svi ostali glavni štabovi i štabovi korpusa zajedno. Iz nekoliko uporednih pregleda može se dobiti najpotpunija slika o stanju sredstava veze na operativnom području GŠ Hrvatske, gdje je njihova upotreba bila najmasovnija. Tako je brojno stanje osnovnih sredstava bilo za: A. septembar 1944. godine.¹⁶²¹

Naziv štaba (jedinice)	Naziv opreme				
	R S t	T C	T A	Kabl u km	OA
1. GŠ NOV i POH	8	4	30	25	-
2. Četvrti korpus	30	23	154	274	9
3. Šesti korpus	27	15	97	101	5
4. Osmi korpus	79	33	278	464	5
5. Deseti korpus	26	6	43	52	3
6. Jedanaesti korpus	25	20	126	178	X
U K U P N O :	1 9 5	1 0 1	7 2 8	1094	24

1621 Arhiv VII, k. 119-3, reg. br. 34-4/5.

B. 31. oktobar 1944. godine¹⁶³⁵

1. GS NOV i POH	10	3	22	14	13
2. Četvrti korpus	24	48	295	315	10
3. Šesti korpus	22	30	248	231	8
4. Osmi korpus	61	33	228	503	51
5. Deseti korpus	21	7	59	47	4
6. Jedanaesti korpus	19	53	233	134	19
U K U P N O :	1 5 7	1 7 4	1039	1214	100

C. 30. novembar 1944. godine¹⁶⁴⁵

1. GS NOV i POH	10	3	22	14	4
2. Četvrti korpus	24	50	268	533	4
3. Šesti korpus	22	30	243	216	8
4. Osmi korpus	129	60	422	686	103
5. Deseti korpus	21	7	59	47	
6. Jedanaesti korpus	19	53	233	135	19
U K U P N O :	2 2 5	2 0 3	1247	1631	152

Prvogibanara 1945. vrhovni komandant NOV i POJ maršal Tito doneo je odluku o formiranju 1. 2. i 3. armije NOVJ. Tom prilikom štabovi 6. i 10. udarnog (zagrebačkog) korpusa (bez korpusnih vojnih oblasti) stavljeni su u operativnom pogledu pod komandu novoformirane 3. armije. Kasnije u aprilu 6. korpus je rasformiran, dok je 10. korpus JA potčinjivan čas 1. čas 3. armiji i na kraju GS Hrvatske. Zbog toga su nastajale određene promene u brojnim stanjima sredstava veze, ali se ona nisu u mnogome razlikovala od prikazanih brojnih stanja u pomenutim pregledima.

Tako je, na primer, brojno stanje sredstava veze u GS Hrvatske i jedinicama

4. korpusa u januaru 1945. izgledalo ovako:¹⁶⁵¹

Naziv štaba (jedinice) ¹⁶⁴	Naziv opreme				
	R S t	T C	T A	Kablukm	OA
1. GS NOV i POH	10	5	35	25	
2. Četvrti korpus	25	25	194	308	8
U K U P N O :	3 5	3 0	2 3 8	3 3 3	8

163) *Zbornik NOR-a*, tom V, knj. 34, dok. br. 111.
164) *Zbornik NOR-a, tom V, knj. 35, dok. br. 110.*
165) Isto, knj. 37, dok. br. 107.

Od pomenutog broja radio-stanica oko 50% bile su radiostanice SCR-284-A, oko 15% radio-stanice SET-48, oko 20% zaplenjenih od okupatora a ostale radio-stanice dobijene su od saveznika, raznih modela među kojima i 3 radio-stanice V-100-B (jedna u GS NOV i POH, jedna u Štabu 4, i jedna u Štabu 11. korpusa).

Koncentracija velikog broja sredstava veze u jedinicama GS Hrvatske u odnosu na druge glavne štabove (od kojih su neki imali manje sredstava veze nego u pojedinim divizijama GS Hrvatske) može se delom pravdati nepravilnom podelom, jer je GS Hrvatske bio na izvoru baza na jadranskoj obali, a delom i zbog važnosti koju je Vrhovni štab pridavao oslobođenoj Dalmaciji. Upravo i najveća koncentracija sredstava veze je bila u najbrojnijem korpusu GS Hrvatske - 8. udarnom korpusu.

Međutim, kada je u Vrhovnom štabu uočena nepravilna raspodela materijala koju su primali od saveznika organi GS Hrvatske, Vrhovni komandant NOV i POJ intervenisao je svojim naređenjem od 20. novembra 1944. kod GS Hrvatske:

»Materijal koji se dotura u Split jeste ne samo za 8. i 11. korpus već i za 5. bosanski i vaš 4. korpus. Prema tome treba raspodelu vršiti pravedno.«¹⁶⁶⁾

U vezi s ovim naređenjem Vrhovnog komandanta, GS NOV i PO Hrvatske 21. novembra 1944. uputio je depešu Štabu Mornarice NOV: »Materijal koji dolazi u Split predviđen je i za 4. i 5. korpus. Zašto niste materijal iz Obrova prebacili ovamo kamionima 8. korpusa.«¹⁶⁷⁾

Glavni štab NOV i PO Hrvatske i štabovi korpusa (4, 6, 8, 10. i 11. korpusa) poklanjali su posebnu pažnju izboru i školovanju kadrova. Neprekidan rast jedinica i organa veze zahtevao je neprekidno nove kadrove, jer je deo kadrova ispadao iz stroja usled gubitaka u borbenim dejstvima. Tako je prema izveštaju Operativnog odeljenja GS Hrvatske od 4. novembra 1944. za septembar i oktobar 1944. navedeno daje na kursu za vezu 1. oficirske škole NOV Hrvatske u odeljenju rukovodilaca bilo 20 slušalaca, a u odeljenju radio-telegrafista 33 slušaoca.¹⁶⁸⁾

U isto vreme u 2. oficirskoj školi NOV Hrvatske u odeljenju radio-telegrafista školovalo se 99 slušaoca. Pored toga pri štabu 8. korpusa održavao se radio-telegrafski kurs koji je pohađalo 34 slušaoca, zatim radio-tehnički kurs s 5 slušalaca i kurs za rukovodioce. Takođe je bio organizovan radio-telegrafski kurs pri štabu 10. korpusa na kome je obučavano 32 slušaoca. To znači da je u tom periodu obučavano što rukovodilaca, što radio-telegrafista preko 220 boraca i starešina od toga samo radio-telegrafista 198.¹⁶⁹⁾

Pored toga početkom 1945. organizovani su pri štabovima korpusa novi kursevi za radio-telegrafiste bataljona i baterija, šefove radio-centara ili komandira radio-telegrafskih odeljenja divizija i brigada i vodnike samostalnih vodova za vezu. Pri štabovima divizija, pak, organizovani su kursevi za komandire telefonsko-linijskih odeljenja i kursevi za komandire signalno-optičkih odeljenja. Zatim je pri Pešadijskoj oficirskoj školi GS Hrvatske organizovan kurs za rukovodioce, uglavnom za komandire četa za vezu i kurs radio-telegrafista, dok je pri štabu 8. korpusa formiran tromesečni radio-tehnički kurs s 15 slušalaca. Kurs je obrazovan pri radionici za vezu pomenutog korpusa koja je početkom aprila 1945. preformirana u Radio-zavod GS NOV i PO Hrvatske u Splitu.¹⁷⁰⁾

Što se, pak, tiče preformiranja artiljerijskih jedinica prema naredbi vrhovnog komandanta NOV i POJ maršala Tita od 25. oktobra 1944, s tim se na ope-

166) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 11-4-6.

167) *Zbornik NOR-a*, knj. 35, dok. br. 97, str. 578.

168) Arhiv VII, k. 119-3, reg. br. 34-5.

169) Isto.

170) Arhiv VII, k. 119-11, reg. br. 38-2.

rativnom području GŠ Hrvatske kasnilo. Mere su se sprovodile na tom planu tek krajem januara i početkom februara 1945. godine. Najverovatnije da se tome pristupilo tada zbog toga, što su jedinice NOV i PO Hrvatske u vreme kada je primljena ta Titova naredba, vodile veoma teške borbe, a naročito 8. korpus u vezi s oslobodenjem Dalmacije. Tom naredbom odobrena je nova formacija artiljerijskih jedinica NOVJ, kojom je predviđeno i formiranje brojnih jedinice veze od baterije, preko diviziona, do artiljerijske brigade.¹⁷¹⁾

U jesen 1944. na području GŠ NOV i PO Hrvatske, a i kasnije postojali su brojni aerodromi. Međutim, kako se sa sletanjem aviona gubilo mnogo vremena (osim kada su u pitanju bili ranjenici, ili neka druga hitna prevoženja), prijem materijala iz aviona obično je organizovan na određenim bacalištima, gde se materijal bacao iz aviona. Za spoznavovanje i održavanje veze Vrhovni štab je redovno obavestavao potčinjene jedinice koje su na osnovu primljenih naredenja obavestavale svoje potčinjene.

Znaci i vatre za vezu sa avionima i aero-bazama (aerodromima ili bacalištima) dostavljani su unapred za naredni mesec, ili pak i za dnevne potrebe u hitnim slučajevima i kada su se jedinice nalazile u pokretu. Ugovorene znake i vatre mogle su da menjaju samo savezničke vojne misije ili Vrhovni štab. Nižim jedinicama načelno se nisu izdavali znaci za ceo mesec i davani su na korišćenje aero-bazama samo za nekoliko dana unapred. Jedinice su bile obavezne da posle svakog prijema materijala izveste GŠ Hrvatske radiogramom, kako o broju primljenog materijala, tako i o broju savezničkih aviona koji su bacili materijal.¹⁷²⁾

Predviđajući razvijanje ofanzivnih dejstava na svom operativnom području, GŠ Hrvatske preduzeo je čitav niz mera kako bi jedinice i štabovi bili pripremljeni prilikom oslobodenja većih naseljenih mesta (gradova). U tom smislu GŠ Hrvatske, 11. septembra 1944. izdao je naređenje potčinjenim jedinicama i štabovima u kome je bio predviđen postupak pri zaposedanju oslobodenih gradova, pa je time regulisao i zadatke određenih organa za preuzimanje odgovarajućih PTT i drugih sličnih ustanova. Tako je predviđeno da se »veza odmah uspostavlja sa prepostavljenim štabovima najprije kuririma a potom i vezama PTT sistema«. Međutim, kako se pomenuto naređenje odnosilo uglavnom na ponašanje vojnih lica i mere bezbednosti, kao i život jedinica i vojnih ustanova u oslobodenim gradovima, GŠ Hrvatske istog dana je izdao i jedno uputstvo kojim je predvideo zadatke pojedinih korpusa u vezi s zaposedanjem oslobodenih gradova »imajući u vidu skoro mogućnost oslobodenja naše domovine«, kao i potrebe preduzimanja pripremih radnji »kako nas događaji ne bi iznenadili«. Tom prilikom predviđeni su zadaci i za sve organe korpusnih vojnih oblasti, a time i za saobraćajni odsjek u njihovom sastavu. Tako je u pogledu preuzimanja PTT ustanova predviđeno sledeće:

»Saobraćajni odsjek KVO preuzima sve prometne i poštansko-telefonske ustanove koje su bile direktno pod neprijateljskom vojnom upravom, a povjerenike ili delegate postavlja tamo gdje ih je imala neprijateljska vojska za vrijeme okupacije.«¹⁷³⁾

Time su određeni opšti zadaci vojno-teritorijalnih organa, dok je Operativno odeljenje (Odsjek za vezu) GŠ Hrvatske u vezi s tim osnovnim naređenjem Glavnog štaba izdalo poseban *Uput za jedinice za vezu za ulazak u gradove*. Tim uputstvom od 3. oktobra 1944. koje je dostavljeno svim potčinjenim štabovima i jedinicama predviđeno je da su za ponašanje jedinica za vezu odgovorni na prvom mestu referenti, odnosno odsjeci za vezu koji će u tom slučaju primiti konkretne zadatke od svojih štabova misleći pri tome i na opšte naređenje GŠ Hrvatske o postupku jedinica pri ulasku u gradove.

171) Arhiv VII, k. 182, reg. br. 1-3 i *Zbornik NOR-a* tom V, knj. 37, dok. br. 66.

172) *Zbornik NOR-a*, tom V, knj. 33, dok. br. 89.

173) Isto, dok. br. 37.

Pomenutim uputom predviđeno je u slučaju da jedinice za veze ostanu van gradova, da u tom slučaju u grad sa svojom operativnom jedinicom upute posebno pripremljena odeljenja koja će imati zadatak da posednu vojnotehnička postrojenja za vezu i da vrše prijem i prikupljanje materijala i sredstava veze, koja će se potom evakuisati u sabirne centre koje organizuju štabovi korpusa. U sabirnim centrima predviđeno je da se materijal predaje u određena skladišta za koja se određuju upravniaci. Njihov je zadatak da izvrše sortiranje materijala i sredstava i da zavedu odgovarajuću evidenciju. Uputom je predviđeno da jedinice za veze mogu od prikupljenog materijala uzeti samo minimum najneophodnijih potreba, dok je Odsek za vezu GS Hrvatske bio nadležan da vrši raspodelu materijala u celini prema primljenim izveštajima i potrebama jedinica.

Predviđeno je takođe da se po ulasku u gradove odmah aktiviraju radionice za vezu kako bi se neispravan materijal što pre osposobio za upotrebu, a takođe je regulisano i ponašanje pripadnika jedinica za veze.

Zbog važnosti i značaja koje je GS Hrvatske pridavao postupku jedinica i štabova u oslobođenim gradovima, naređenje i uput potpisali su lično komandani (general-lajnant Ivan Gošnjak) i politički komesar (pukovnik Rade Žigic) GS NOV i PO Hrvatske¹⁷⁴.

Brojni rast jedinica NOV i PO Hrvatske, kao i njihova materijalna opremljenost, te prelaz na nove formacije (po artiljeriji, pešadiji i slično), uslovio je da su pred jedinica za veze GS Hrvatske postavljeni mnogo odgovorniji i složeniji zadaci. Zbog toga je Odsek za veze GS Hrvatske preduzeo mere da odgovarajućim uputstvima olakša rad potčinjenih štabova i jedinica. Tako je uputstvom od 2. novembra 1944. predviđeno da se uzme jedan najbolji komandir čete za vezu iz jedinica za vezu divizije i postavi za zamenika referenta za vezu u štabu divizije i osposobi tako »da može u slučaju pozivanja referenta za vezu divizije na kurs ili određivanje na drugu dužnost, preuzeti i uspešno vršiti njegovu dužnost«.

Takođe je predviđeno da se odredi zamenik i komandiru divizijske čete za vezu, a »komandira čete za vezu osposobljavati i predvidjeti za referente za vezu divizijske artiljerijske brigade, u tom slučaju bi zamenik preuzeo dužnost komandira divizijske čete za vezu«. Slično je predviđeno i u vezi s određivanjem zamenika komandirima brigadnih četa za vezu, dok je komandire vodova za vezu artiljerijskih divizionu u divizijama trebalo pripremati za dužnosti komandira četa za vezu u artiljerijskim brigadama u diviziji.

Uput je predvideo sličan postupak i za određivanje starešina u korpusnim artiljerijskim jedinicama za vezu. Tako je naloženo da se za komandira četa za vezu u korpusnoj artiljeriji osposobe vodni oficiri iz čete za vezu korpusne artiljerije i korpusne čete za vezu predviđajući da se za njih »istovremeno pripremi zamjena«.

Dalje je uputom određeno da se za vodnike vodova za veza pešadijskih bataljona uzimaju uglavnom vodni oficiri iz pojedinih četa za vezu koje je trebalo osposobiti na kraćim kursovima pri štabovima korpusa.

U uputu je posebno istaknuta »važnost razvitka veze u trupi« i da u trupi treba »posvetiti naročitu pažnju izboru i razvoju rukovodilaca, kao i ostalih izvršnih organa veze po granama«.

Naređeno je takođe da se za potrebe vodova za vezu pešadijskih bataljona odvoji iz brigadne čete za vezu po jedno telefonsko, jedno linijsko i jedno optičko signalno odeljenje, i da se od toga formira »vod za vezu u jednom bataljonu«. Dalje je predviđeno da se ovaj vod postepeno popunjava boricima iz pešadijskih jedinica. Da bi se nadoknadio izdvajanje boraca iz brigadnih četa za vezu, predviđeno je da se povuče »odmah isto toliki broj boraca iz bataljona u četu za vezu brigade«. Zatim je naloženo da se s ovim boricima vrši praktična i teoretska

174) Arhiv VII, k. 517, reg. br. 14-5.

obuka i da se potom ponovo izvrši izdvajanje pomenutih odeljenja za formiranje »voda za vezu u drugom bataljonu«. Ova permutacija predviđena je da se vrši sve dotle i na isti način, dok se u svim pešadijskim bataljonima ne oforme odgovarajući vodovi za vezu.

U pogleda školovanja kadrova predviđeno je da se referenti za vezu, komandiri četa i vodnici vodova za vezu školuju samo na kursu za vezu pri Oficirskoj školi, samo oni koji već imaju završeni niži kurs u jedinici ili su vršili odgovarajuću dužnost i već imaju potrebna predznanja.

Školovanje podoficirskog kadra, odnosno nižih rukovodilaca (desetara, komandira odeljenja i šefova stanica) predviđeno je da se obavlja na podoficirskim kursovima za niže rukovodioce pri štabovima korpusa.

Školovanje radio-telegrafista za potrebe jedinica i štabova zaključno s brigadom predviđeno je da se vrši na odgovarajućem kursu pri Oficirskoj školi, dok je obuka i školovanje radio-telegrafista za potrebe baterija, divizion a i bataljona predviđeno da se obavlja na povremenim kursovima pri štabovima korpusa. Zatim je na kraju zatraženo da se hitno dostave podaci o broju rukovodilaca koji nisu prošli kroz kurseve Oficirske škole, kako bi se što pre moglo pristupiti njihovom osposobljavanju za nove dužnosti.¹⁷⁵

Krajem 1944. Odsek za vezu GŠ NOV i PO Hrvatske razradio je jedno veoma važno naređenje koje je dostavljeno svim potčinjenim štabovima i jedinicama u vezi s održavanjem direktnih radio-veza s »neprijateljskim garnizonima«. Pošto su u to vreme obaveštajni centri korpusa imali na raspolaganju i svoje sopstvene veze kojima su se koristili posebno ili zajedno s organima Ozne, GŠ Hrvatske ukazao je na značaj ovih veza, upozorio na »saznaje da se sa ovakvim vrlo delikatnim vezama ne rukuju dovoljno obazrivo i da su mestimično načela konspiracije potpuno zanemarena«. Da bi se taj »radio-saobraćaja sveo na onu mjeru koja će zadovoljiti jednovremeno i operativne potrebe i sigurnost veze naređeno je da se veze s neprijateljskim garnizonima ne spuštaju niže od korpusa«. Za ovu svrhu, pored viših komandnih stepena, štabovi korpusa bili su zaduženi da u svom štabu odrede posebne radio-stanice, posebnu šifru i posebnog šifranta i da što manje ljudi, odnosno da samo znaju za ovu meru komandant, politički komesar korpusa i šifrant. Na taj način se želelo da se te veze održe i da ne dode do njihovog kompromitovanja u slučaju da za njih zna veći broj lica.¹⁷⁶

Prateći kroz izveštaje stanje veza u potčinjenim štabovima i vršeci direktno obilaske i kontrolu rada potčinjenih izvršnih i upravnih organa, kao i štabova i jedinica, GŠ Hrvatske (odnosno njegov Odsek za vezu) analizama došao je do zaključka da postoje ozbiljni propusti pri štabovima, počev od štabova bataljona pa do štabova korpusa, konstatujući da bi se mogla daleko bolje »osigurati dobra veza sa svim potčinjenim, pretpostavljenim i sadejstvujućim dijelovima, jedinicama i štabovima u svim taktičkim radnjama, fazama borbe, manevrima i situacijama, kada bi se štabovi počeli od štabova korpusa do bataljona uključivo, malo više pozabavili pitanjem veze i taktičkom upotrebom jedinica i sredstava za vezu«. Navođenjem nekih primera vidi se da pojedine referente za vezu neki štabovi uopšte nisu upoznali sa svojim namerama ili pripremom operacije (kao što je bio slučaj kod 8. korpusa u kninskoj operaciji), ili da štabovi brigada »idu tako daleko da neposredno sami vrše raspored sredstva za vezu«, dok svog referenta postavljaju »na neki telefon ili neku centralu, radio-stanicu pošalju nekamo s komorom (slučaj kod 35. divizije u akcijama na Korencu)«, GŠ Hrvatske predvideo je odgovarajuće mere u odnosu na štabove na svim nivoima, naređujući, pored ostalog, sledeće: »Da se svi štabovi (naročito komandant i načelnik štaba) temeljito upoznaju s organizacijom veza i taktičkom upotrebom sredsta-

¹⁷⁵) Arhiv VII, k. 1295, reg. br. 6-4 i k. 1300, reg. br. 47-4.

¹⁷⁶) Arhiv VII, k. 915-A, reg. br. 6-1.

va i jedinica za vezu i bar u najosnovnijim crtama s karakteristikama sredstava za vezu.«⁽¹⁷⁷⁾

Tako je preduzeta još jedna mera za usavršavanje veza na operativnom području GŠ Hrvatske u vreme kada je već više od mesec dana Dalmacija bila oslobođena, a postojale su i velike slobodne teritorije između Save i Drave, na Kor-dunu, Baniji, u Lici i Gorskom kotaru. U svim operacijama jedinice za vezu i od-govarajući organi dali su svoj znatan doprinos.

Međutim, na tome se nije stalo. *Direktiva za organizaciju veza u NOVJ*, koju je izdalo Odeljenje za veze Vrhovnog štaba NOV i POJ 1. januara 1945, značila je novi impuls i prekretnicu u razvoju rada veze kao dela oružanih i revolucio-narnih snaga jugoslovenskih naroda i narodnosti - Narodnooslobodilačke voj-ske Jugoslavije.

U vezi s tom direktivom, GŠ Hrvatske preduzeo je mere da se pri štabovima korpusa formiraju bataljoni za vezu, i da se pri Glavnom štabu formira *Četa za vezu* GŠ Hrvatske. Prema nekim podacima 5. oktobra 1944, izdato je, naređenje za formiranje ove čete. Tada je predviđeno da se četa sastoji od 3 voda: telegraf-skog (vodnik, 14 radio-telegrafista), telefonsko-linjski vod (vodnik, 18 telefonis-ta-linjaša među kojima i telefonisti i linjaši za ZAVNOH i CK KP Hrvatske) i ku-rirskog (19 kurira i 4 ordonansa). Međutim, nije moglo da se utvrdi u kom ste-penu je izvršeno formiranje ove čete, pošto je šef Odsjeka za vezu GŠ Hrvatske 21. februara 1945. izdao zapovest za formiranje Čete za vezu GŠ Hrvatske po-zi-vajući se na odobrenje pomenutog štaba od 9. februara 1945. godine.

Po toj zapovesti 1. vod bio je radio-telegrafski, 2. vod telefonsko-linjski, a 3. vod - kurirski. Takođe je predviđeno obrazovanje pomoćnog dela čete u ok-viru čete. U pomoćni deo čete spadali su: radio-tehničari, električari i motoristi. U četi 7. marta 1945. nalazila su se: 2 oficira, 4 politička rukovodioca, 34 podofi-cira (od toga jedna žena) i 18 boraca (jedna žena borac), socijalni sastav čete bi je sledeći: 9 radnika, 42 seljaka i 7 intelektualaca (daka), a nacionalni sastav: 40 Srba i 18 Hrvata. Od sredstava za vezu u četi nalazilo se: 6 radio-stanica, 4 tele-fonske centrale, 35 telefonskih aparata i 24 km telefonskog kablova.⁽¹⁷⁸⁾

Reorganizacija jedinica veze po novim formacijama i formiranje novih vr-šena je početkom 1945. na operativnom području GŠ Hrvatske u uslovima kada je situacijama na evropskom ratištu (uključujući i jugoslovensko ratište kao je-dino u to vreme na Balkanu) bila veoma povoljna za saveznike antihitlerovske koalicije.

Na zapadnom frontu saveznici su uspeali da zaustave ofanzivu nemačkih ar-mija poznatu pod šifrom »Straža na Rajni« (»Wacht am Rhein«) ili, kao bitku za Ardene. Cilj ove nemačke operacije bio je da se razbiju savezničke snage na se-vernem delu fronta, potisnu prema kanalu La Manšu i tamo unište ili zarobe, a potom da se veći deo nemačkih armija prebaci na istočni front, gde su se ta-kode trebali postići odlučujući rezultati. Na taj način nacističko rukovodstvo nadalo se da bi se stvorili uslovi za sklapanje mira u kome ne bi bilo ni pobed-nika ni poraženih. Međutim, ta njihova očekivanja nisu ispunjena, jer je ta nji-hova ofanziva na glavnom pravcu, kao operacija manjih razmera u Alzasu po-zната kao operacija »Severni vetar« (»Nordwind«), pretrpela neuspeh. Saveznici su uspeali da zaustave obe pomenute nemačke ofanzivne operacije i primorali nemačke armije da predu u odbranu.

Na sovjetskom-nemačkom frontu 12. januara 1945. Crvena armija je počela nastupanjem od reke Visle do reke Odre kako bi olakšala saveznicima konsoli-daciju svojih pozicija na zapadnom frontu. U toku ove operacije Crvena armija

¹⁷⁷⁾ Arhiv VII, k. 919-A, reg. br. 8-9.

¹⁷⁸⁾ Arhiv VII, k. 119-11, reg. br. 29-1 i 9-3, k. 118, reg. br. 26-2 i k. 1120, reg. br. 2-2.

je, uz učešće poljskih jedinica, oslobodila 17. januara 1945. Varšavu, glavni grad Poljske.

Na jugoslovenskom ratištu, jedinom ratištu na Balkanu početkom 1945., vodile su se ogorčene borbe u Sloveniji, Podravini, na sremskom frontu i u dolini Drine. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije imala je početkom 1945. u svojim redovima oko 650.000 boraca koji su vezivali za sebe oko 1 milion okupatorskih i kvasilinskih vojnika, više nego što je nemačka Grupa armija »C« (Komanda Jugozapada) imala na frontu u Italiji u borbi protiv saveznika antihitlerovske koalicije (15. grupe armija).

Nemačka komanda Jugoistoka krajem decembra 1944. donela je odluku da poboljša položaje svojih jedinica na sremskom frontu posle teške situacije u kojoj su se našle nemačke jedinice za vreme decembarske ofanzive jedinica 1. proleterskog udarnog korpusa i sovjetskog 68. streljačkog korpusa. Zato je nemački

34. armijski korpus preduzeo manju operaciju početkom januara u kojoj je na neo veoma teške gubitke 21. srpskoj udarnoj diviziji, da bi jačim snagama prešao u napad 17. januara 1945. u operaciji šifrovano nazvanoj »Zimska oluja« (»Wintergewitter«), kada je 1. armiji NOVJ naneožbiljne gubitke i poboljšao svoje položaje u Sremu.

Slične namere su nemačke komande imale i u odnosu na situaciju u Slavoniji i u Podravini i u dolini Neretve. U Slavoniji i u Podravini namera neprijatelja bila je da ovlada velikom slobodnom teritorijom između Save i Drave i stvori preduslove za prelazak u ofanzivu nemačkih glavnih snaga severno od Drave protiv trupa 2. i 3. ukrajinskog fronta i 3. armije NOVJ. Zbog toga su 4. nemačke divizije i jedna borbena grupa i znatne ustaško-domobranske snage (ukupno oko 70.000 vojnika) prešle u napad 6. februara 1945. u operaciji šifrovano nazvanoj »Vukodlak« (»Wehrwölfe«). Do kraja meseca nemačke jedinice 69. armijskog rezervnog i 91. armijskog korpusa i kvislinski uspeali su da ovladaju većim delom slobodne teritorije, koju su branile jedinice Glavnog štaba Hrvatske i 3. armije. Nemci su tada uspeali da fiksiriraju tzv. virovitički mostobran i da 16. i 36. vojvodansku udarnu diviziju 12. korpusa 3. armije potisnu na levu obalu Drave, dok su 6. i 10. korpus vodili na prostoru Slavonije, Podravine i Zagorja vrlo teško odbrambene borbe otežane činjenicom da se samo s jedinicama 6. korpusa nalazilo u zbegu oko 20.000 ljudi i žena. Teški bolesnici i ranjenici su ostali u zezmunicama, a lakše oboleli i ranjeni nalazili su se u borbenom stroju. Sve telefonsko-telegrafske veze u toj ofanzivi bile su narušene, dok je radio-veza funkcionisala izvanredno dobro i bila jedino sredstvo komunikacije štabova 6. i 10. korpusa s pretpostavljenim štabom 3. armije i GS Hrvatske.

Posle operacije »Vukodlak«, nemačka Vrhovna komanda oružanih snaga (Vermacht) preduzela je veliku strategijsku ofanzivu u Mađarskoj s ciljem da njene jedinice ponovo ovladaju Panonskim bazenom i nabace trupe 2. i 3. ukrajinskog fronta Crvene armije i jugoslovenske 3. armije na Dunav i potom ih izlože uništenju i zarobljavanju. Pošto su pravovremeno uočene neprijateljeve namere, Vrhovni komandant je 3. armiju stavio u operativnom pogledu privremeno pod komandu 3. ukrajinskog fronta. Nemci su ovu ofanzivu (koju su šifrovano nazvali »Proletnje buđenje« (»Fruehlingserwachen«) počeli 6. marta 1945. nanošenjem glavnog udara iz reiona Blatnog jezera, a na pomoćnim pravcima napali su južno od tog jezera i iz Podravine (iz reiona Donjeg Miholjca i Valpova).

Operaciju jedinica Grupe armije »E« za obrazovanje mostobrana severno od Drave i spajanja s glavnim snagama koje su imale zadatak da nastupaju od Blatnog jezera, nemačka Komanda Jugoistoka je nazvala šifrovano »šumski davo« (»Waldteufel«). Tom prilikom bile su angažovane znatne snage, tako da su se jedinice GS NOV i PO Hrvatske i 3. armije na području Slavonije i Podravine nalazile u defanzivi s dobro organizovanim radio-vezama.

Pored toga u januaru 1945. nemačka Komanda Grupe armija »E« planirala je da krajem meseca preduzme ofanzivne operacije u dolini Neretve i zapadne Hercegovine. Sve su to bile otežavajuće okolnosti u vreme kada je neprijatelj na pomenutim područjima privremeno uzeo inicijativu u svoje ruke kako bi po-
boljšao situaciju s obzirom na prethodne uspene jedinica NOVJ.

U takvoj situaciji GS NOV i PO Hrvatske na svojim potčinjenim jedinicama, štabovima i komandama nije mogao iz objektivnih razloga da pristupi reorga-
nizaciji svojih artiljerijskih jedinica i jedinica i organa veze. To je objektivno uti-
calo da su se odgovarajuće mere na daljem jačanju i u organizacijsko-formacij-
skim promenama kod jedinica veze mogle preduzeti tek onda, kada su neutra-
lisana dejstva neprijatelja na pojedinim područjima (kao npr. u Slavoniji). Jedi-
nice novoformirane 4. armije JA izvršavale su odgovarajuće reorganizacije po pi-
tanju preformiranja jedinica veze za završne operacije za oslobođenje zemlje,
koje su na njenom operativno-strategijskom području počele 20. marta 1945. *HC-
ko-primorskom operacijom.*

U praksi preformiranja jedinica za veze počelo je krajem februara i počet-
kom marta 1945. odnosno u vreme kada je jedinica Jugoslovenske armije zatekla
nova direktiva Generalštaba JA za preformiranje jedinica po novim formacija-
ma, a time i jedinica veze. Tako su se bataljoni za veze u korpusima i divizijama
(ne svim, jer nije bilo odgovarajućih snaga i sredstava) počeli stvarati na opera-
tivnom području GS Hrvatske krajem marta 1945. godine.¹⁷⁹

U pogledu organizacije i raspodele materijala treba reći da je glavna baza
za snabdevanje jedinica veze za celu NOVJ, a time i za jedinice GS Hrvatske, bila
Baza NOVJ u Barju. Prijem materijala na obali prihvatala je jadranska komisija
Vrhovnog štaba NOV i POJ, odnosno Komande pozadine Ministarstva narodne
odbrane DEF. Glavni štab Hrvatske je, pak, za preuzimanje materijala i sredstava
imao organizovanu *Komisiju Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske*. Njen je zadatak
bio da preuzima dodeljeni joj materijal i da vrši odgovarajuću raspodelu preko
etapne stanice GS Hrvatske.

Tako je Etapna stanica GS Hrvatske decembra 1944. za potrebe jedinica 4,
8. i 11. korpusa i Glavnog štaba, izdala 8 raznih radio-stanica, 16 akumulatora,
2 agregata za punjenje akumulatora, te velike količine kablova, telefonskih centra-
la, kalemova i raznih instrumenata (barometara, ommetara, ampermetara i mi-
liampermetra i drugo). Slično je bilo i za januar 1945. i druge mesece.¹⁸⁰

Pri kraju rata poslednji kvalitetni skok u razvoju veza na operativno pod-
ručju GS Hrvatske bio je osamostaljenje odseka za vezu i njihovo prerastanje u
odeljenje, dok je Odsek za vezu GS Hrvatske, koji se do tada nalazio u okviru
*Operativnog odeljenja Glavnog štaba, preimenovan i preformiran u Odeljenje za
vezu GS Hrvatske*, čime su upravni organi u štabovima postali ravnopravni čla-
novi štaba i samostalni u delokrugu svojih prava i nadležnosti. Tako je okončan
složen proces u razvoju veza, od njenih prvih začetaka do prerastanja u jedan
moderan i relativno dobro opremljen rod Jugoslovenske armije na operativnom
području GS Hrvatske.¹⁸¹

ČETVRTI UDARNI KORPUS NOVJ

Četvrti korpus (komandant pukovnik Bogdan Orešćanin, politički komesar
pukovnik Vječeslav Holjevac) početkom jeseni 1944. u svom sastavu imao je: 7.
banijsku, 8. kordunasku i 34. hrvatsku diviziju, Unsku operativnu grupu brigada
(1. i 2. muslimanska brigada), 1, 2. i 3. aero-bazu i pristapske jedinice s ukupno

179) Arhiv VII, k. 119-11, reg. br. 38-2.

180) Arhiv VII, k. 119-11, reg. br. 3-1 i reg. br. 29-3.

181) Arhiv VII, k. 119-11, k. 7-6.

po spisku 21.725 boraca i rukovodilaca u oktobru 1944. godine.¹⁸²⁾ Ovaj korpus je po svom brojnom stanju ljudstva i materijala, a time i sredstva veze, bio među jačim oružanim formacijama GŠ Hrvatske. Dejstvovao je na području Banije, Korduna, Zumberka, Pokuplja i dela Like i Gorskog kotara s velikom i jedinstvenom slobodnom teritorijom što je omogućavalo posebno razvoj PTT saobraćaja na pomenutom prostoru.

Četvrti korpus imao je razvijene sve vrste veza: PTT, telefonske, radio, kurirske i signalne veze.

Prema ocenama štaba korpusa telefonske veze su, uglavnom, funkcionisale dobro. Korišćene su stalne, polustalne i poljske linije. Ove zadnje su obično korišćene za vreme operacija. Štab korpusa imao je obrazovan glavni centar veze na kome su se nalazile dve poljske-telefonske centrale. Takođe su načelno organizovane i dva pomoćna centra veze. Tako je jedan pomoćni centar veze bio organizovan u oktobru za održavanje veze s Intendanturom, Sanitetskim odsekom, 3. aerobazom i auto-četom korpusa, dok je drugi pomoćni centar veze bio organizovan za održavanje veze s Odsekom za naoružanje, 1. aero-bazom i Glavnim obavешajnim centrom.

U štabovima divizija i Unskoj operativnoj grupi obično su bili organizovani centri veze, a po potrebi i pomoćni.¹⁸³⁾

Radio-telegrafske veze u ovom korpusu su takođe bile solidno organizovane. Pri štabu korpusa radio je radio-centar korpusa sa 3 radio-stanice. Na čelu centra nalazio se šef. Korpus je održavao radio-veze s GŠ Hrvatske, štabovima 7, 8, i 34. divizije, štabom Unske operativne grupe i od decembra 1944. i s haubičkim divizionom. Pored toga održavana je veza i sa susedima: štabovima 5. i 10. udarnog korpusa, Posavskog NOP odreda 10. korpusa i Glavnim štabom Slovenije (zbog sadejstva jedinica na graničnom pojasu Hrvatske i Slovenije), a povremeno i s VS NOV i POJ. Prosečno je primano i predavano mesečno oko 800 depeša, dok je tranzitno vezom primano odnosno predavano oko 60 depeša. Tako je npr. radio-centar korpusa u oktobru 1944. predao i primio 756 depeša, dok je u decembru 1944. predato i primljeno 895 telegrama sa ukupno 19.363 grupe, dok je tranzitirano 66 depeša s 3.716 grupa. Talasne dužine (frekvencije) i pozivni znaci menjani su u korpus obično na 3-5 dana, dok je u divizijama i brigadama taj prosek bio manji, pa je bilo slučajeva da se talasne dužine i pozivni znaci menjaju svakog dana. Radio-fonija se upotrebljavala u trupi za vreme borbe, ali su se radio-stanice SET-48, prema oceni štaba korpusa pokazale slabijim za veća udaljenja.

U štabovima divizija su, takođe bili obrazovani radio-centri obično s dve, rede s tri radio-stanice za održavanje veze s pretpostavljenim štabovima, s potčinjenim štabovima i sa susedima. Tako je, npr. 34. divizija imala u radio-centru 2 radio-stanice koje su održavale vezu u mreži. Ujednoj mreži (u određeno vreme) održavana je veza s glavnim štabovima Hrvatske i Slovenije, te štabovima 4. i 10. korpusa, sa štabom 8. divizije štabovima Karlovačkog i Posavskog NOP odreda, dok je u drugoj mreži održavana veza sa štabovima potčinjenih brigada (Brigadom »Franjo Ogulinac Seljo«, Žumberačkom brigadom, Karlovačkom brigadom) i Turopoljskim NOP odredom.

Kurirske veze su održavane redovno po vertikalni i horizontalni, odnosno s potčinjenim i pretpostavljenim štabovima i unutar pojedinih odseka, kada su ovi bili međusobno na većim udaljenjima. Kuriri su uglavnom prenosili poštu i bili uključeni u čete za vezu odnosnih štabova. Na većim udaljenostima bile su organizovane relejne kurirske veze preko određenih relejnih stanica.

182) *Zbornik NOR-a*, tom V, knj. 34, dok. br. 112.

183) Arhiv VII, k. 431, reg. br. 20-5-II i reg. br. 26-5-II i k. 1616, reg. br. 2-10-II.

Signalne veze koristile su se rede u jedinicama 4. korpusa, iako su za to postojala određena sredstva (barjači, optičko-signalni aparati).¹⁸⁴⁾

Za organizaciju i održavanje veze u borbi izdavane su redovne zapovesti za vezu koje su potpisivali: komandant, politički komesar i referent veze odnosno štaba (jedinice), dok su uspostavljali vezu sledeći izvršni organi: Četa za vezu 4. udarnog korpusa, čete za vezu pri štabovima divizija, brigada i Unske operativne grupe i vodovi za vezu u pešadijskim bataljonima, odredima i haubičkom divizionu (formiranju vodova za vezu pristupilo se krajem 1944. i početkom 1945. godine. Čete za vezu bile su različitog sastava i njihovo brojno stanje kretalo se od 40 do 100 boraca i rukovodilaca. Tako je, na primer, Četa za vezu 4. korpusa 26. oktobra 1944. u svom sastavu imala oficira (radio-telegrafistu i ujedno komandira čete), 2 radio-telegrafista, 17 telefonista-linijaša, telefonistu mehaničara, 2 signalista i kurira - sve podoficiri i 7 radio-telegrafista, 56 telefonista (linijaša), signalistu, 8 kurira, 2 telefonista mehaničara, kuvara, i ekonomu i 2 komandovca - sve borci. U četi je tada ukupno bilo 102 borca i rukovodioca. Od sredstava za vezu četa je imala: 9 radio-stanica (od toga 4 radio-stanice SCR-284-A), 4 telefonske centrale, 24 telefona, 56 km kablova, 3 optička aparata, agregat za punjenje akumulatora i 9 akumulatora.¹⁸⁵⁾

Za održavanje sredstava veze u ispravnosti starala se Tehnička radionica korpusa. Krajem godine obrazovane su poljske telefonsko-tehničke radionice pri štabovima divizija. U brigadama su se nalazili uglavnom telefonski mehaničari s najosnovnijim priručnim alatom.

Kako se kretalo brojno stanje ljudstva i sredstava jedinice veze 4. korpusa vidi se iz pregleda za januar 1945. pošto je to brojno stanje približno prosečno brojno stanje ljudstva i sredstava veze u 4. udarnom korpusu.¹⁸⁶⁾

Naziv štaba (jedinice)	Brojno stanje				Naziv opreme				
	O	P	B	Svega	RST	TC	TA	OA	Kablu km
1. Štab korpusa	1	20	112	133	8	5	53	5	44
2. Sedma divizija	26	79	311	416	11	6	51	-	108
3. Osmu divizija	19	108	153	280	8	7	43	17	87
4. Tridesetčetvrtu divizija	2	75	309	386	9	4	56	-	70
5. Unsko operativna grupa	6	20	141	167	3	3	18	-	38
6. Haubički divizion	2	4	56	62	4	1	11	-	15
UK U P N O:	56	306	1082	1444	43	26	212	22	362

184) Arhiv VII.k 431, reg. br. 14-5-II i 26-5-II, k. 119-3, reg. br. 25-6 i k. 119-11, reg. br. 19-1.
185) Arhiv VII.k 431, reg. br. 6-5-III.
186) Arhiv VII.k 119-11, reg. br.-27-2.

Od pomenutog broja vezista (borca i rukovodilaca) brojno stanje po specijalnostima bilo je sledeće:

LJUDSTVO	Specijalnost						
	T	R T	S	T M	R M	K	Ostali
1. Oficiri	55	1	-	-	-	-	-
2. Podoficiri	163	26	65	16	1	35	-
3. Borci	548	53	158	U	1	134	177
U K U P N O :	7 6 6	8 0	2 2 3	2 7	2	1 6 9	1 7 7
							1444

Od navedenog broja radio-stanica bilo je 26 radio-stanice tipa SCR-284-A, a 15 RS1 bilo tipa SET-48 i nalazile su se: u Četi za vezu korpusa 2, u svakoj diviziji po 3, i u haubičkom divizionu 4 radio-stanice. Uglavnom su služile za održavanje veze radiofonom. Pored toga (u pregledu nije prikazano) nalazile su se još 2 sovjetske radio-stanice V-100-B, koje su bile na upotrebi u obaveštajnim sektorima: jedna u Obaveštajnom sektoru »Pokuplje« a druga u Obaveštajnom sektoru »Zumberak«. Obe ove radio-stanice su radile u mreži Glavnog obaveštajnog centra 4. korpusa. Kako je u pregledima navedeno da korpus ima 8 radio-stanica, dok se u izveštajima navodi da su u Radio-centru radile 3 radio-stanice, sigurno je daje ostalih 5 korišćeno ovako: jedna je služila za održavanje veze s Vrhovnim štabom, druga je bila radio-stanica Ozne korpusa, treće se nalazila na upotrebi u korpusnom Glavnom obaveštajnom centru (GOC), četvrta je radila sa Štabom Vazduhoplovstva NOVJ, dok je peta radio-stanica najverovatnije bila u rezervi i služila za obuku radiotelegrafista.¹⁸⁷⁾

Štab 4. udarnog korpusa postojao je do kraja rata. Aprila 1945, njegove jedinice su uključene u sastav 4. armije JA; do tada se nalazio pod neposrednom komandom GS Hrvatske.

ŠESTI UDARNI KORPUS NOVJ

Šesti korpus (komandant pukovnik Mate Jerković, politički komesar pukovnik Vlado Janić Čapo) krajem leta 1944. u svom sastavu imao je 12, 28. i 40. slavonsku diviziju, Istočnu i Zapadnu grupu NOP odreda, artiljerijski divizion i diverzantski bataljon s ukupno 12.179 boraca i rukovodilaca ne računajući ljudstvo u Korpusnoj vojnoj oblasti.¹⁸⁸⁾

U septembru 1944. iz sastava korpusa upućena je 28. divizija u centralnu Bosnu po naređenju Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 5. septembra 1944. radi njenog prelaska u istočnu Bosnu, a zatim u zapadnu Srbiju, u sastav 12. udarnog korpusa.¹⁸⁹⁾ Potom je u novembru 1944 (prema naredbi Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 25. oktobra 1944) formirana artiljerijska brigada 6. korpusa. Korpus je sa svojim jedinicama dejstvovao na području Slavonije i Podravine pod neposrednom komandom Glavnog štaba Hrvatske a od 1. januara 1945. ušao je u sastav 3. armije NOVJ. Rasformiran 21. aprila 1945. godine. Tada su nje-

¹⁸⁷⁾ Isto kao u nap. 183. (izveštaji od septembra do decembra 1944. Štaba 4. udarnog korpusa NOVJ).
¹⁸⁸⁾ *Zbornik NOR-a*, tom, V, knj. 33, dok. br. 30.
¹⁸⁹⁾ Josip Broz Tito »Sabrana djela«, Beograd, 1980, tom 23, str. 50.

gove jedinice ušle u sastav 3. armije JNA i učestvovalе u borbenim dejstvima do severozapadnih krajeva Jugoslavije.

U pogledu organizacije, sistema veza i rukovođenja u ovom korpusu nije bilo nekih naročitih razlika u odnosu na 4. korpus. Posebno treba istaći izvanredno organizovan PTT saobraćaj na oslobodenoj teritoriji koji je u mnogome olakšavao dejstva operativnih jedinica.

U vezi s radio-saobraćajem odsek za vezu štaba 6. korpusa poklanjao je pažnju stručnom usavršavanju mladih radio-telegrafista shodno naređenju GŠ NOV i PO Hrvatske od 15. avgusta 1944. godine. Tim naređenjem predviđeno je da se mladi radio-telegrafisti što više angažuju u predaji telegrama u drugoj radio-mreži GŠ Hrvatske, kako bi se rasteretili iskusi radio-telegrafisti po korpusima za prenošenje važnijih, složenijih i hitnijih telegrama. Tako je u pomenutom naređenju Glavnog štaba istaknuto »da sve depeše od manjeg značaja i manje hitnosti«¹⁹⁰ treba upućivati preko druge radio-mreže što je trebalo da bude uvek naznačeno na telegramu.

Signalne veze, kao i u većini ostalih korpusa GŠ Hrvatske su rede korišćene, ili nikako, i u ovom korpusu.

Sredinom septembra 1944, odnosno pre odlaska 28. divizije iz sastava 6. korpusa, brojno stanje sredstava veze u ovom korpusu bilo je najveće, što se vidi iz pregleda.¹⁹¹

Naziv štaba (jedinice)	Brojno stanje sredstava veze				
	RST	TO	T	OA	Kabel u km
1. Štab korpusa	5	1	14	-	10
2. Dvanaesta divizija	8	3	23	-	30
3. Dvadesetosma divizija	4	4	24	2	48
4. Četrdeseta divizija	4	4	21	-	46
5. Istočna grupa NOPO	-	-	14	-	2
6. Zapadna grupa NOPO	-	-	8	-	7
UKUPNO:	21	12	104	2	143

Uočava se daje telefonskih sredstava veze bilo daleko manje nego u 4. korpusu. To je zbog toga što je veliki deo tih sredstava bio angažovan na podizanju polustalnih linija. Ali, i pored toga štab korpusa, u svojim izveštajima, često se žalio GŠ Hrvatske na pomanjkanje telefonskih sredstava veze potrebna za neposredna operativna dejstva. U jedinicama veze bilo je oko 40 oficira i oko 700 boraca i podoficira, što je predstavljalo oko 6% celokupnog brojnog stanja u odnosu na broj starešina i boraca u operativnim jedinicama. Tako je npr. u decembru 1944. u jedinicama veze bilo 697 boraca i rukovodilaca, a u januaru 1945. u

190) Arhiv VII, k. 1608, reg. br. 40-3.
191) *Zbornik NOR-a*, tom V, knj. 33, dok. br. 30.

jedinicama za vezu 6. korpusa nalazilo se 708 boraca i rukovodilaca. U tom pe-riodu znatno je povećan broj radio-stanica. Tako ih je u decembru 1944. bilo 20 (od toga 12 radio-stanica SCR-284-A, a 8 radio-stanica SET-48). U januaru 1945. u korpusu su se nalazile već 24 radio-stanice.^[92]

Radio-centar štaba 6. korpusa održavao je veze s Vrhovnim štabom, Šta-bom, Vazduhoplovstva, GS Hrvatske, 10. udarnim korpusom i potčinjenim šta-bovima divizija 12. i 40. divizijom. U korpusu se nalazilo 42 radio-telegrafista od toga 14 oficira, a od stručnjaka: 4 radio-mehaničara i 11 telefonskih mehaničara.

U decembru 1944. kada je sovjetska 233. streljačka divizija uspostavila most preko Drave južno od Barča i prešla u Podravinu u širi rejon Virovitica, štab kor-pusa je dodelio jednu rado-stanicu štabu pomenute divizije i s njom održavao vezu, dok je jednu radio-stanicu ustupio Agitpropu Oblasnog narodnooslobodi-lackog fronta za Slavoniju preko koje je održavana veza sa štabom 6. korpusa i najverovatnije i sa ZAVNOH-om.

U radio-centru korpusa radile su obično tri radio-stanice u mreži, dok su se u bazi korpusa nalazile dve radio-stanice od toga je jedna bila vežbovna za obuku mladih radio-telegrafista.^[93]

Obuci i usavršavanju kadrova, kao i obučavanju radio-telegrafista, u jedini-cama veze 6. korpusa poklanjala se stanovita pažnja. Tako su se pri divizijama i štabu korpusa održavali redovni kursevi. Pešadijska oficirska škola pri štabu korpusa, pored brojnih kurseva, imala je i kurs za vezu, koji se održavao po pla-nu i programu GS Hrvatske. Pri štabovima divizija redovno su se održavali krat-ki kursevi za desetare i vodnike četa za vezu. Obično su trajali (zbog pomanjka-nja nastavnika) od 15 do 20 dana. Kursevi su se održavali naizmenično, prvo u jednoj, pa u drugoj diviziji. To je organizovano zbog toga što su se nastavnici pre-meštali iz jedne divizije u drugu. U svakoj klasi nalazilo se obično od 24 do 30 slušalaca. Pošto je u novembru 1944. formirana i artiljerijska brigada s brigad-nom četom za vezu, i s vedovima za vezu u divizionima, to je sličan kurs orga-nizovan i pri štabu brigade.

Kada je 6. korpus ušao u sastav 3. armije, njegov Glavni centar veze bio je povezan s Centrom veze 3. armije, a preko ovoga s centrima veze 10. korpusa i 40. divizije.^[94]*

Pri štabu korpusa se nalazila i Golubija pošta smeštena u Slavonskoj Požegi. Međutim, kada su delovi 1. i 4. ustaško-domobranskog zdruaga (brigade) zauzeli Slavonsku Požegu 17. novembra 1944. Golubija pošta je pala u neprijateljeve ruke.^[95]»

OSMI UDARNI KORPUS NOVJ

Osmi korpus - komandant general-major Vladimir Cetković (Poginuo 21. oktobra 1944. iznad planine Dinare kada su njegov avion, kojim se prevezio na Vis, mitraljirali saveznički lovci. Vrhovni komandant NOV umesto njega 30. ok-tora 1944. postavio za komandanta 8. korpusa general-majora Petra Drapšina.) politički komesar pukovnik Boško Siljegović - bio je po brojnomo stanju i ma-terijalnom opremljenošću najjača oružana formacija GS Hrvatske. Krajem leta

1944. u sastavu 8. Korpusa nalazile su se: 9. 19. 20. i 26. divizija, Severnodalma-tinska, Sredniodalmatinska Južnodalmatinska otočka grupa NOP odreda i Gra-hovsko-peujski NOP odred, artiljerijska grupa i 1. tenkovska brigada s ukupno

^[92] Arhiv VII, k. 119-11, reg. br. 10-1, i k. 488, reg. br. 3-18.

^[93] Arhiv VII, k. 119-11, reg. br. 10-1 i k. 483, reg. br. 21-3; *Zbornik NOR-a*, tom V, knj. 37,

dok. br. 6.

^[94] Isto; *Zbornik NOR-a*, knj. 37, dok. br. 35 i 108.

^[95] Isto.

25.470 boraca po spisku na dan 31. avgusta 1944, da bi već 31. decembra u sastavu 8. korpusa bilo 35.186 boraca od toga 1406 žena.¹⁹⁶⁾

Osmi korpus bio je raspoređen početkom septembra delom na Visu (26. divizija) a delom na kopnu, gdje su se nalazile 9. divizija u rejonu Gubačeva polja, 19. divizija u rejonu Žegara, Turovca i Bukovice, 20. divizija na području Dinare, dok su se odredi nalazili u Dalmaciji, uglavnom od Neretve do Zadra i u delu zapadne Hercegovine. Štab korpusa se nalazio u Tičevu.

S prenošenjem težišta operacija glavnih snaga Vrhovnog štaba u istočne krajeve zemlje, a pre svega u Srbiju, porastao je značaj Dalmacije, koje je u savezničkim planovima skoro do kraja 1944. zauzimala vidno mesto kao operativno-stratezijska osnovica s koje su saveznici planirali da izvrše prodor prema severu i severozapadu, odnosno prema Austriji i Mađarskoj, kao i prema severois-tpčnoj Italiji i Istri. Zbog toga je vrhovni komandant NOV i POJ maršal Tito postavio pred 8. korpus zadatak da se što pre oslobodi Dalmacija i na taj način one-moguće sve savezničke kombinacije, jer bi njihovo iskrcavanje u Dalmaciji zna-čilo i u izvesnom smislu povezivanje s reacionarnim snagama u zemlji, a time i ugrožavanje revolucionarnih tekovina i oslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda i narodnosti.

Za obezbeđenje operacija za oslobodenje Dalmacije (koje su počele u prvoj polovini septembra 1944. dejstvima jedinica 8. korpusa i 29. divizije 2. udarnog korpusa na kopnu, i iskrcavanjem 26. divizije na ostrva Brač i Hvar, a potom nje-nih jedinica i na kopno) bilo je potrebno zbog prostorne razdvojenosti jedinica da se obezbede, pre svega, dobre i sigurne veze. Zbog toga je u 8. korpusu u vre-me završnih operacija za oslobodenje Dalmacije dominirala radio-sredstva ko-jima jedinice 8. korpusa bile bolje opremljene, nego bilo koja druga jedinica NOVJ.

Neposredno pred početak ofanzive 8. korpusa za oslobodenje Dalmacije, brojno stanje sredstava veze 31. avgusta 1944. po jedinicama bio je ovako:¹⁹⁷⁾

Naziv štaba (jedinice)	Naziv opreme				
	R S T	T C	T A	O A	Kabl u km
1. Štab korpusa	4	2	12	-	2
1 2. Deveta diviziia	5	2	11	4	1
3. Devetnaesta diviziia	5	3	23	-	43
4. Dvadeseta divizija	6	4	21	2	13
5. Dvadesetšesta divizija	27	17	122	38	315
6. Odredi	5	2	21	5	55
U K U P N O :	5 2	3 0	2 1 0	4 9	4 2 9

196) *Zbornik NOR-a*, tom V, knj. 36, dok. br. 115.

197) Isto, knj. 31, dok. br. 101.

Kada je početkom decembra 1944. Osmi korpus završio s operacijama za oslobodjenje Dalmacije (kada je u Kninskoj operaciji uništena skoro cela nemačka 264. pešadijska divizija, a 373. legionarska divizija »Tigar« prepolovljena) njegovo brojno stanje sredstava veze se skoro više nego udvostručilo. Tako je na kraju decembra 1944. u svojim jedinicama imao:

Naziv štaba (jedinice)	Naziv opreme				
	R S T	T C	T A	O A	Kabl u km
1. Štab korpusa	6	3	43	-	103
2. Deveta divizija	13	6	53	9	132
3. Devetnaesta divizija	8	12	85	15	830
4. Dvadeseta divizija	6	13	127	2	158
5. Dvadesetšesta divizija	9	20	129	70	190
6. Artiljerijska grupa	79	13	123	-	278
7. Pomoćna tenkovska brigada	31	-	4	-	-
U K U P N O :	1 5 2	6 7	5 6 4	9 6	1691

Od pomenutih radio-sredstava u korpusu su se nalazile približno 3/5 radio-stranice SCR-284-A, a 2/5 radio-stanica SE1-48, koje je opsluživalo oko 50 pod-officira i oko 140 vojnika radio-telegrafista. Pored toga u korpusu se nalazilo i oko 15 radio-mehaničara, više nego u svim ostalim korpusima GŠ Hrvatske zajedno.¹⁹⁸¹ Osnovni razlog zbog čega je 8. korpus imao u svom sastavu nesrazmerno veći broj sredstava veze je što je bio blizu izvora snabdevanja i što mu je, po zamisli Vrhovnog komandanta, predstojao važan zadatak na njegovom operativnom području.

Takvo brojno stanje specijalista, stručnjaka i sredstava veze omogućavalo je štabu 8. korpusa da održava mnogobrojne radio-veze s pretpostavljenim, sa-dejstvujućim i potčinjenim štabovima.

U decembru 1944. izvršena je reorganizacija Odseka za vezu štaba 8. udarnog korpusa. Tada je taj odsek u svom sastavu imao šefa, zamenika i ujedno referenta za žične i optičke veze, referenta za radio-veze, referenta za tehničku opremu, referenta raznih kurseva za vezu s nastavnicima, referenta za stručnu literaturu i Uredništvo korpusnog lista »Korpusne veze.«¹⁹⁹⁾

Sve jedinice 8. korpusa do kraja 1944. bile su reformirane po *Uputu za or-ganizaciju i rad jedinica za vezu GŠ Hrvatske*, dok su početkom 1945. otpočele s pripremama za prelaz na novu formaciju predviđenu Direktivom Vrhovnog štaba NOV i POJ od 1. januara 1945. godine.

U decembru 1944. štab 8. udarnog korpusa u svom radio-centru imao je 6 radio-stanica, od toga jedna je bila isključivo prislušna. Tako su s 5 radio-stanica održavane veze sa:

198) Isto, knj. 36, dok. br. 115. i Arhiv VII, k. 119-11, reg. br. 26-3.

199) Arhiv VII, k. 119-11, reg. br. 9-1.

- Vrhovnim štabom NOV i POJ;
- Glavnim štabom Hrvatske;
- Štabom Mornarice NOVJ;
- Oblasnim komitetom KP Hrvatske za Dalmaciju;
- Drugim, 5. i 11. korpusom;
- svim potčinjenim divizijama;
- Štabom Vazduhoplovstva NOVJ;
- 1. tenkovskom brigadom;
- artiljerijskom grupom;
- Bazom NOVJ u Bariju (u Italiji);
- Odeljenjem zaštite naroda (OŽN-om) u korpusu;
- aero-bazom »Zemunike«, i
- Komandom mesta Dubrovnik.

Stanica određena za prislušnu službu primala je Tanjugove vesti i delimično vesti ostalih agencija.

U divizijama bila je organizovana operativna radio-mreža sa 6 RSt bez pri-slušne stanice, dok se trupa radio-mreža kod divizija nalazila u formiranju. U artiljerijskoj grupi i 1. tenkovskoj brigadi unutrašnje veze bile su organizovane na principu radiofonije.²⁰⁰

Kurirske i ordonanske veze u jedinicama 8. korpusa nisu se razlikovale od sličnih veza u ostalim korpusima GS Hrvatske.

Telefonske veze u 8. korpusu bile su problem posle oslobođenja Dalmacije. Korpusna vojna oblast sa svojim komandama područja i odgovarajućim saob-račajnim osecima nije mogla da odgovori ovom obimnom zadatku na velikoj teritoriji, pa je štab 8. korpusa preduzeo odgovarajuće mere ojačavanjem kor-pusne čete za vezu u kojoj je jedan vod specijalno obučen za podizanje stalnih PTT linija. Samo za 10 dana u decembru 1944. taj vod je postavio 200 km stalnih linija ili 20 km u proseku dnevno. Na podignute stalne linije organizovano je na-sljanje telefonskih divizijskih linija. Tako su ove veze zadovoljile odgovarajuće potrebe s obzirom na kvalitet materijala za stalne linije. U to vreme uspostav-ljene su i stalne PTT veze na relaciji Dubrovnik-Zadar, Split-Sinj-Livno, Split-Imotski, Split-Sibenik-Drnš-Knin, Skradin-Benkovac-Zadar, Knin-Kis-tanje-Benkovac, Knin-Otrč-Srb, Knin-Vrlika-Sinj, a u izgradnji se nalazila li-nije Otrč-Gračac.²⁰¹

Posebna pažnja se poklanjala obuci starešina i specijalista u osecima i je-dnicama veze korpusa. Tako su u decembru 1944. završila s radom tri kursa; dvomesečni kurs za vođnike samostalnih vodova za vezu (31 slušalac), trome-sečni radio-telegrafski kurs (32 slušaoca) i radio-tehnički kurs (4 slušaoca) za po-trebe korpusne radio-tehničke radionice. Početkom januara 1945. organizovani su dvomesečni radio-telegrafski kurs za »rad u nižim mrežama«, tromesečni ra-dio-tehnički kurs (20 slušalaca) brigadne radionice za vezu, jednomesečni ruko-vodilački kurs za vođnike samostalnih (bataljonskih, divizijskih) vodova za vezu i jednomesečni kurs za šefove radio-stanica i radio-centara.²⁰²

U daljem osposobljavanju jedinica za vezu i materijalnom opremljenošću u januaru 1945. Prva tenkovska brigada opremljena je radio-stanicom, a na svaki tenk dolazila je jedna radio-stanica, a ranije jedna radio-stanica na dva tenka. U brigadi je formirana četa za vezu, dok je u artiljerijskoj brigadi (formiranoj iz ar-tiljerijske grupe korpusa) obrazovan vod za vezu, kao i u sva četiri njena divi-ziona.

200) Isto.
201) Isto i reg. br. 1-2.
202) Isto.

Kao novina u Korpusu i januara 1945. formirana je korpusna četa za podizanje poljskih linija. Njen zadatak bio je da uspostavlja veze do štabova divizija i održava telefonske veze u korpusnom Centru veze. Četa je imala 4 voda za podizanje linija i odeljenje za održavanje veza u Centru veze korpusa.

U januaru 1945. Odsek za vezu štaba 8. korpusa preduzeo je mere za formiranje vodova za vezu u svim bataljonima, kao i u jedinicama korpusne artiljerije. Tako su sve korpusne jedinice za vezu već u februaru 1945. završile formiranje po novoj formaciji.²⁰³⁾

Drugog marta 1945. 8. udarni korpus ušao je u sastav novoformirane 4. armije JA koja je tog dana obrazovana, po naređenju vrhovnog komandanta JA maršala Tita, od 7, 8. i 11. udarnog korpusa. Korpus je tada prestao da postoji, jer je od njegovog štaba i ojačanja upućenih iz GS Hrvatske formiran štab 4. armije JA.²⁰⁴⁾

DESETI UDARNI KORPUS (ZAGREBAČKI) NOVJ

Deseti korpus (komandant general-major Vlado Matetić, politički komesar pukovnik Ivan Šibi) krajem leta i početkom jeseni 1944. u svom sastavu imao je: 32. zagorsku i 33. hrvatsku udarnu diviziju, Istočnu i Zapadnu grupu NOP odreda s ukupno 10.286 boraca i rukovodilaca u operativnim jedinicama ne računajući korpusnu vojnu oblast u kojoj se nalazilo 3.706 boraca i rukovodilaca.²⁰⁵⁾ Korpus se nalazio pod neposrednom komandom GS Hrvatske; od 1. januara 1945. u operativnom pogledu bio je potčinjen štabu 3. armije NOVJ.

U pogledu organizacije, sistema i rukovođenja, u izvršnim i upravnim organima, po pitanju veze, u ovom korpusu nije bilo bitnih razlika u odnosu na ostale korpusne GS Hrvatske. Jedinice korpusa acistvovala su na operativnom području Zagorja u delu Podravine, te na području Kalnika, Moslavine i Bilo-gore.

U korpusu bile su organizovane sve veze: radio, TT, kurirske i optičko-sig-nalne. Telefonske veze su bile osnovne veze na velikoj i jedinstvenoj slobodnoj teritoriji krajem leta 1944. i kasnije. Stalne TT linije povezivale su operativne štabove i vojno-teritorijalne organa na većem delu slobodne teritorije, dok se sa izvođenim jedinicama, naročito u početku 1945, održavala na prvom mestu radio i kurirska veza.

Deseti udarni korpus je bio relativno dobro opremljen sredstvima veze, posebno radio-sredstvima. Tako je u oktobru 1944. 10. korpus imao na raspolaganju u operativnim jedinicama sledeća sredstva:²⁰⁶⁾

Naziv štaba (jedinice)	N a z i v o p r e m e				
	R S T	T C	T A	O A	Kabl u km
1. Štab korpusa	4	2	15	2	15
2. Tridesetdruga divizija	4	-	12	-	17
3. Tridesettreća divizija	3	3	12	2	16
4. Odredi	8	-	2	-	8
U K U P N O :	19	5	41	4	56

203) Isto.
204) Arhiv VII, k. 25-A, reg. br. 3-2-1.
205) *Zbornik NOR-a*, tom V, knj. 34, dok. br. 111.
206) Isto.

U decembru 1944. broj radio-stanica povećao se na 22, telefonskih centrala na 13 (bilo ih je u svim divizijama i grupama odreda), telefonskih aparata na 69 i telefonskog kablova na 88 km.²⁰⁷⁾

Krajem leta 1944. štab 10. korpusa u svome radio-centru imao je 3 radio-stanice i to jednu za veze sa potčinjenim jedinicama, a jednu za veze sa pretpostavljenima jednu prislusnu radio-stanicu. Tako je radio-centar 10. korpusa održavao veze sa štabovima 32. i 33. divizije, Zapadnom grupom NOP odreda, Zagrebačkim NOP odredom, Istočnom grupom NOP odreda, Posavskim NOP odredom i Komandom kalničkog vojnog područja, a, po potrebi, i sa pojedinim obavještajnim punktovima. U drugoj radio-mreži održavane su veze s GS NOV i PO Hrvatske, štabovima 4. i 6. korpusa, Glavnim štabom NOV i PO Slovenije, KP Hrvatske i sa Zumberkom, a po potrebi s Vrhovnim štabom NOV i POJ i Bazom NOVJ u Bariju (vidi Prilog br. 40).

Radio-veza s operativnim jedinicama održavana je svaka dva časa, dok je RSt br. 2 održavala radio-veze sa pretpostavljenim i veze sadejstva, osim sa 6. korpusom. Radio-stanica br. 3 služila je za održavanje veze sa 6. korpusom i na njoj su obučavali i radio-telegrafisti. Četvrta radio-stanica (ili Radio-stanica br. 4) bila je na raspolaganju Komandi vojne oblasti. Ta radio-stanica je održavala vojno-teritorijalne radio-veze s komandama područja. Ona je održavala veze i s korpusnim Radio-centrom u slučaju da se isti nalazio u pokretu, i kada nije postojalo drugih mogućnosti za održavanje veza sa štabom korpusa.

Radio-stanice u korpusnom Radio-centru imale su i svoja imena. Npr. Radio-stanica br. 1. »Bogdan«, a radio-stanica br. 2 »Ivo«. Da bi se isključila svaka mogućnost prekida radio-veza, u korpusu bilo je regulisano da se sve radio-stanice koje rade s radio-stanicom »Bogdan«, obavezno u toku dana jednom javljaju i radio-stanici »Ivo«.

Pored navedenih radio-veza u 10. korpusu bila je organizovana i radio-mreža za 6 obavještajnih sektora. Svaki sektor je imao svoju radio-stanicu, dok je radio-stanicu u korpusnom Radio-centru koja je radila sa radio-stanicama 32. i 33. divizije, radila i sa radio-stanicom u mreži ovih 6 sektora.

Sredstva veze su održavana u korpusnoj radio-tehničkoj radionici i telefonsko-mehaničarskoj radionici. Međutim, korpusna radio-tehnička radionica nije pružila zadovoljavajuće rezultate zbog nedostatka kadrova (imala je samo jednog radio-tehničara koji je išao i na teren). Zbog slabih uslova za rad u odgovarajućim radionicama potčinjenih jedinica u korpusnu telefonsko-mehaničarsku radionicu povučeni su svi mehaničari telefonske struke. Krajem leta

1944. u korpusnoj radio-tehničkoj radionici, organizovan je kurs za telefonske mehaničare. Kurs su uglavnom pohađali oni mehaničari koji su ranije završili kurseve pri GS Hrvatske i u Oficirskoj školi 6. korpusa. Razlog za njihovo povlačenje bio je radi daljeg usavršavanja, kako bi mogli uspješnije pristupiti formiranju odgovarajućih radionica u nižim jedinicama po uputstvu GS Hrvatske.²⁰⁸⁾

Krajem godine u novembru 1944. pri štabu 10. korpusa organizovano su radili 2, 3. i 4. kurs radio-telegrafista, s ukupno 43 slušaoca. Međutim, zbog nedostatka telegrafista u jedinicama, iz 2. klase izvučeno je 12 najboljih kursista koji su posle osmodnevnog prakse upućeni na rad u jedinice. U decembru 1944. u Oficirsku školu 6. korpusa na oficirski i radio-telegrafski kurs, upućena su 42 borca i starešine i to 3 za referente za vezu, 8 za komandire jedinica za vezu i 31 na kurs za radio-telegrafiste, mada je za te kurseve bilo zatraženo 80 boraca i rukovodilaca. U isto vreme iz Oficirske škole 6. korpusa primijeno je, po završenom kursu, 25 radio-telegrafista koji su raspoređeni po jedinicama.²⁰⁹⁾

207) Isto knj. 36, dok. br. 118.

208) Arhiv VJH, k. 556-A, reg. br. 23-1.

209) Isto i k. 119-3, reg. br. 4-7.

Krajem 1944. Odsek za vezu 10. udarnog korpusa, preko GŠ NOV i PO Hrvatske, uputio je poziv svim jedinicama za vezu za takmičenje (pitanja - koja će jedinica za vezu zapleniti više tehničkog materijala, u čijoj će jedinici biti manje kvarova na sredstvima veze, u kojoj će se jedinici uspostaviti brže veze za vreme operacija i na odmoru, koja će jedinica osposobiti više i brže stručnog osoblja - rukovodilaca i radio-telegrafista i na kraju u kojoj će jedinici biti manje gubitaka u ljudstvu i materijalu).²¹⁰⁾

U martu 1945. Odsek za vezu preformiran je u Odeljenje za vezu pri štabu 10. korpusa, koje je potom od korpusne čete za vezu formiralo bataljon za vezu 10. korpusa. Do tada samostalna radio-telegrafska četa s 42 borca i rukovodioca i 4 radio-stanice uključena je u pomenuti bataljon i tada je imala dva voda. Jedna radio-stanica se nalazila u rezervi, dok su ostale 3 radile u mrežama. Pored toga, i Odeljenje za vezu 10. korpusa imala je dve svoje radio-stanice za svoju posebnu mrežu, ali se u korpusnom izveštaju ništa ne govori o kakvoj se mreži radi. U isto vreme u svakoj diviziji se nalazio organizovani radio-centar od po 3 radio-stanice, dok bataljoni za vezu u 32. i 33. diviziju u martu još nisu bili formirani, postojale su samo divizijske čete za vezu.

Odeljenje za vezu pri štabu korpusa imalo je 4 rukovodioca; načelnika, referenta za radio-telegrafiju, referenta za telefoniju i cenzora.

Bataljon za vezu 10. korpusa u svom sastavu imao je 3 čete: jednu (već pomenutu) četu radio-telegrafista i dve čete telefonista, kao i vod kurira. Prva četa telefonista imala je dva voda od po 3 odeljenja sa po 5 telefonista u svakom odeljenju. Ta četa je održavala telefonsku vezu s jednom od divizija korpusa. Druga četa telefonista imala je 3 voda, koji su formirani kao i vodovi prve čete telefonista, ali su njena 2 voda održavala veze s drugom divizijom korpusa, dok je treći vod organizovao unutrašnje (lokalne) telefonske veze.²¹¹⁾

Krajem rata poboljšanje i rad korpusnih radionica, tako da su imali 2 radio-mehaničara, viklera i 2 telefonista mehaničara.

U martu, štab 10. korpusa od saveznika primio je 47 bataljonskih radio-stanica tipa MK-I, ali su s njima postigli slabe rezultate iako su, ih »isprobavali na sve moguće načine«. Domet im je bio radiofonijom 2, a telegrafijom 5 km. Malo kasnije dobili su 5 radio-stanica MK-II, bile su praktičnije i jednostavnije za rad.

Krajem marta 1945. u četama za vezu 32. i 33. divizije nalazilo se ukupno 629 vezista od toga 40 žena-boraca.

U korpusnom bataljonu za vezu 28. marta u sve tri čete sa štabom bataljona nalazilo se 174 borca i rukovodioca od toga 20 žena.²¹²⁾

U martu 1945. znatno se povećao broj svih sredstava veze, tako da su se ona više nego učestvostručila u odnosu na kraj leta 1944. godine.

Krajem rata, 10. udarni korpus ponovo je stavljen u operativnom pogledu pod neposrednu komandu GŠ Hrvatske i ostao je kao posadna jedinica u Zagrebu i njegovom širem rejonu.

JEDANAESTI UDARNI KORPUS NOVJ

Jedanaesti korpus - komandant pukovnik Milan Šakić Mićun, (Prvog decembra 1944. unapređenje u čin general-majora) politički komesar pukovnik Šime Balen - u svom sastavu u septembru 1944. imao je 13. primorsko-goransku, 35. ličku i 43. istarsku diviziju s ukupno 11.624 boraca i rukovodioca, dok je vojna oblast korpusa imala oo 3000 boraca i rukovodilaca.²¹³⁾ Korpus je dejstvovao na

210) Isto.

211) Arhiv VII, k. 561-A, reg. br. 8-1.

212) Isto.

213) *Zbornik NOR-a*, tom V, knj. 33, dok. br. 56, 75, i 79 i knj. 34, dok. br. 111.

području Gorskog kotara, Like, Hrvatskog primorja, Istre i Pokuplja i nalazio se od svog osnivanja do 2. marta 1945. pod neposrednom komandom GS NOV i PO Hrvatske, a od tada u sastavu 4. armije JA.

Krajem leta i početkom jeseni 1944. u korpusu su bile razvijene sve vrste veza: radio, telefonske, kurirske i manje u upotrebi optičko-signalne veze. Pri štabu korpusa i pri štabovima brigada i divizija nalazile su se čete za vezu, dok su u odredima postojali vodovi za vezu. U septembru brojno stanje ljudstva i sredstava veze u jedinicama 11. korpusa izgledalo je ovako:²¹⁴⁾

Naziv Štaba (jedinice)	Brojno stanje									
	Ljudstvo					Materijal				
	O	P	B	Svega	RST	TC	TA	OA	Kabl u km	
1. Štab korpusa	4	24	41	69	4	2	12	-	10	
2. Trimaesta divizija	18	40	222	280	5	9	51	3	47	
3. Tridesetpeti divizija	25	35	161	217	4	5	31	-	73	
4. Četrdesettreća divizija	10	20	187	217	6	4	22	-	16	
5. Operativni sektor za Istru	-	1	15	16	1					
U K U P N O :	57	116	629	799	20	20	116	3	146	

U septembru 1944. štab 11. korpusa izvršio je reorganizaciju svojih jedinica za vezu prema već ranije pomenutom Uputu GS Hrvatske, pa su u sastav četa veze ušli i kurirski vodovi.²¹⁵⁾

Radio-centar 11. korpusa (3 radio-stanice) održavao je veze sa svim potčinjenim jedinicama, GS Hrvatske, GS Slovenije, 7. udarnim korpusom, Operativnim sektorom za Istru i 4. i 8. korpusa. Radio-veza bila je organizovana i u potčinjenim jedinicama (divizijama). Tako je radio-centar 13. divizije imao vezu sa štabom 11. korpusa, 43. divizijom i potčinjenim brigadama (1, 2. i 3. brigadom); 35. divizija održavala je vezu s GS Hrvatske, štabom 11. korpusa, štabom 8. korpusa i 1. i 3. brigadom, dok je 43. divizija imala vezu s GS Hrvatske, štabovima 11. korpusa i 13. divizije. Grupom NOP odreda 13. divizije, 1, 2. i 3. brigadom iz svog sastava i Operativnim sektorom za Istru. U septembru 1944. ukinute su radio-veze koje je štab 11. korpusa održavao s l. ličkim područjem, pošto je njegova radio-stanica s telegrafistima predata 35. divizije, kao s l. aero-bazom s kojom je održavana radio-veza preko radio-stanice savezničke vojne misije.²¹⁶⁾

I u ovom korpusu postojale su organizovane radio-telefonske mehaničarske radionice, kako pri štabu korpusa tako i pri štabovima divizija.

U septembru održavani su, kao i kasnije, odgovarajući kursevi za školovanje kadrova. Tako je pri štabu korpusa radio radio-telegrafski kurs, dok su pri štabovima divizija bili organizovani kursevi za telefoniste i komandire linjskih odeljenja.

214) Arhiv VII, k. 119-3, reg. br. 28-6.

215) Isto.

216) Isto.

Po oceni štaba 11. korpusa za septembar 1944. jedinice za vezu »uzev kao cjelina nezadovoljavaju potrebama u potpunosti«. Štab korpusa je to obrazložio nedostatkom potrebnih sredstava za vezu, slabom stručnom spremom, velikim brojem novoformiranih jedinica i nepravilnim shvaćanjem pojedinih štabova o ulozi i značaju veze.

Telefonske veze na operativnom području funkcionisale su u celini dobro. Međutim, bilo je momenata kad štab korpusa nije imao veza s potčinjenim štabovima naročito na području Gorskog kotara, gde je neprijatelj uspeo da ovlada komunikacijama i time stavi pod svoju kontrolu stalne TT linije na koje su se inače oslanjale operativne jedinice 11. korpusa.²¹⁷⁾

Na početku kursa bilo je 42 kandidata, ali je u toku nastave zbog slabog uspeha otpušteno 13 kursista, dok je u jedinicama pronađeno 6 telegrafista koji su radili kao radio-telegrafisti u italijanskim okupacionim jedinicama i domobranskim jedinicama, pa su priključeni na jednomesečnu dopunsku obuku. Radio-telegrafski kurs završilo je (u oktobru) 35 slušalaca.

Odsek za vezu 11. korpusa uspeo je da u svakoj četi za vezu u oktobru 1944. formira poljsko-telefonske mehaničarske radionice čime je znatno unapređeno održavanje tehnike po vezi u ispravnom stanju.

Radio-centar 11. korpusa radio je sa 3 radio-stanice. Pošto im je u međuvremenu jedna radio-stanica ispala iz upotrebe, štab 11. korpusa je upoznao Glavnog štab o opterećenju svog radio-centra koji je samo u novembru primio i predao telegrama sa ukupno 90.000 grupa. U istom periodu prekinuta je veza sa 7. korpusom, a uspostavljena nova s 19. divizijom 8. korpusa.

U jesen 1944. saveznici su takođe pružili znatnu pomoć u sredstvima veze jedinicama 11. korpusa. Tako je, na primer, primljeno 6 telefonskih centrala, 20 optičkih aparata, 50 telefona, 2 radio-stanice, 29 km kablova i više drugog potrošnog materijala (baterija, akumulatora itd).

Krajem jeseni 1944. na području Istre 43. divizija je razvila veoma živu delatnost, pa su se i pred njene upravne i izvršne organe postavili složeniji zadaci. Pored dobro organizovane žične veze, na prvom mestu, preko stalnih TT linija, porastao je i značaj radio-veza. Krajem novembra 1944. radio-centar 43. divizije radio je već s 3 radio-stanice održavajući veze s GŠ Slovenije, štabom 11. korpusa, Operativnim sektorom za Istru, Grupom NOP odreda u Gorskome kotaru, štabom 9. korpusa, štabom 13. divizije, 2. pomorskim obalskim sektorom, Komandom kvarnerskog vojnog područja i sa štabovima 1. i 3. brigade i 5. bataljona 3. brigade. Prema tome štab divizije nije imao jedino radio-vezu sa štabom 2. brigade koja nije imala nijednu radio-stanicu, pa je štab korpusa preuzeo mere da za potrebe te brigade dodeli jednu stanicu čim se primi od saveznika. Tako se iz izveštaja štaba 11. korpusa za januar 1945. vidi daje i ta brigada primila radio-stanicu SCR-284-A.²¹⁸⁾

U januaru 1945. u jedinicama za vezu 11. korpusa bilo je već 944 boraca i rukovodioca, odnosno 145 više nego u septembru 1944. godine. Bilo je više i radio-stanica 25 (ranije 20) od toga 22 radio-stanice SCR-284-A. U korpusnom radio-centru ranije su bile 3, a sada 7 radio-stanica. Broj telefonskih aparata u odnosu na početak jeseni 1944. povećanje takođe znatno ranije 116 sada 162, a količina telefonskog kablova - ranije 146 km sada 181 km. Slično je bilo i s drugim materijalom po vezi. U januaru 1945. u korpusu se nalazilo: 82 radio-telegrafista, 5 radio-mehaničara i 20 telefonskih mehaničara što je bio veliki korak u razvoju jedinica za vezu u sastavu 11. korpusa. U tom periodu uspostavljena je i radio-veza s 1. hrvatskom divizijom Narodne odbrane, odnosno korpusom narodne od-

217) Isto.

218) Arhiv VII, k. 119-3, reg. br. 10-7 i k. 119-11, reg. br. 16-2.

brane Jugoslavije (KNOJ-a), dok je ukinuta radio-veza s 19. divizijom 8. udarnog korpusa.

Naročito veliki radio-saobraćaj imala je 43. istarska divizija koja je u januaru 1945. primila i prodala telegrame sa 74.375 grupa ili skoro isto toliko koliko je ceo 11. korpus primio (predao) u oktobru 1944. godine.

U 11. korpusu kao novost je obrazovanje Centralne radionice za vezu u sastavu tehničke radionice vojne oblasti 11. korpusa. Štab korpusa je u svom kritičkom osvrtnu na funkcionisanje veze u jedinicama korpusa po prvi put izneo podatak daje veza »prosječno zadovoljila« u januaru 1945. godine.²¹⁹⁾

Posle toga u korpusu nije bilo nekih posebnih promena osim onih koje su pratile i ostale jedinice GS Hrvatske u vezi s reorganizacijom jedinica veze po novoj formaciji osnivanjem odgovarajućih bataljona za vezu i prerastanja Odeska za vezu korpusa u Odeljenje za vezu, dok su u divizijama referenti za vezu zamjenjeni novoformiranim odsecima za vezu.

Jedanaesti korpus JA posle ulaska u sastav 4. armija JA 2. marta 1945. rasformiran je; njegove divizije su (13. i 43. divizija) ušle u sastav 4. armije, dok je 35. divizija rasformirana početkom aprila 1945. radi popune drugih jedinica koje su se formirale po novoj formaciji Generalštaba JA.

GLAVNI ŠTAB NOV I PO MAKEDONIJE

Glavni Štab Makedonije (komandat general-major Mihailo Apostolski, politički komesar Bane Andrejev) početkom septembra 1944. u svom sastavu imao je četiri operativne zone (formirane su na osnovu direktive Vrhovnog štaba 6. avgusta 1944. godine). 1. skopsku, 2. bitoljsku, 3. debarsko-kičevsku i 4. bregalničko-strumičku s dve divizije (To su bile 41. divizija (formirana 25. avgusta 1944. u selu Šeškovu kod Tikveša) s 2, 9, 10. i 11. makedonskom brigadom i 42. divizija (formirana 7. septembra 1944. u selu Lisice kod Velesa) s 3, 8. i 12. makedonskom brigadom) i 7 drugih brigada (To su bile 1, 4, 5, 6, 7, i 13. makedonska i 4. šip-tarska brigada) u kojima se u prvoj polovini septembra nalazilo oko 12.000 boraca i rukovodilaca, da bi se ubrzo taj broj posle događaja u Bugarskoj, 9. septembra 1944. više nego utrostručio. Vremenom je formirano još 8 drugih brigada, tako da su od tih i postojećih (posred već ranije formiranje 41. i 42. udarne divizije) formirane još 48,49,50. i 51. makedonska i Kumanovska udarna divizija, a 6. decembra i 8. makedonska divizija Narodne odbrane. Do sredine oktobra 1944. formirana su 3 korpusa NOVJ pod neposrednom komandom GS Makedonije: 15. i 16. udarni korpus i Bregalničko-strumički udarni korpus. Formiranjem korpusa prestale su da postoje operativne zone, dok su početkom decembra 1944. formirane i tri vojne oblasti: skopska, bitoljska i šipska vojna oblast.²²⁰⁾

U prvoj polovini septembra 1944. jedinica GS Makedonije vezivale su za sebe 5. bugarsku okupacionu armiju s 4 divizije, 2 konjičke i 2 granične brigade, kao i oko 8000 policajaca s ukupno 50.000 neprijateljevih vojnika. Kada je Bugarska radnička partija (komunisti) organizovala oružani ustanak i preuzela vlast, 9. septembra 1944. obrazovanjem vlade otečestvenog fronta, dohar deo bugarskih jedinica u Makedoniji su hitnom intervencijom razoružale su nemačke jedinice, dok su jedinice GS Makedonije uspele delimično da razoružaju delove 14, 15. i 29. bugarske okupacione divizije s oko 8000 boraca, ostale bugarske jedinice povukle su se u Bugarsku.

219) Arhiv VIL k. 119-11, reg. br. 37-2.

220) Zbornik NOR-a, tom VII knj. 5, dok. br. 118.

Nemačka komanda Jugoistoka, predviđajući takav razvoj događaja u Bugarskoj, preduzela je hitne mere za razoružanje bugarskih jedinica i okupaciju Makedonije svojim trupama iz sastava Grupe armija »E«. Tako je već 6. septembra postavljen za komandanta oružanih snaga u Makedoniji general-lajtnant Hajn Sojerlen (Hein Scheuerlen), dotadašnji vojnoopravni komandant u Grčkoj. On je 9. septembra stigao u Bitolj, gde je preuzeo komandu nad nemačkim trupama u Makedoniji koje su se već nalazile na prolazu prema Beogradu ili su pristizale iz Grčke u vezi s novonastalom situacijom, istupanje Bugarske iz rata 9. septembra 1944. godine. Tako će Makedonija u septembru i do sredine novembra 1944. predstavljati veoma važan deo jugoslovenskog ratišta preko koga se povlačila nepregledna kolona glavnine nemačke Grupe armija »E«: jačine oko 300.000 vojnika iz Grčke, preko Kosova i Metohije, Sandžaka ili dolinom Zapadne Morave prema Drini, dok je deo snaga upućen prema Beogradu.

U takvoj situaciji pred organe za vezu postavili su se veoma složeni zadaci pogotovo zbog toga što je sredinom septembra veliki deo Makedonije bio oslobođen, osim nekih gradova (Skoplje, Veles, Štip, Bitolj i neki drugi), koje su nemačke jedinice čvrsto držale u svojim rukama da bi obezbedili povlačenje svojih trupa iz Albanije i Grčke komunikacijama koje su izvodile prema Skoplju, a odatle prema Kosovu i Metohiji i Sandžaku.

Glavni štab Makedonije u to vreme bio je veoma operativan štab. Njegovi članovi su se nalazili uglavnom kod potčinjenih jedinica. Tada su bile organizovane na slobodnoj teritoriji telefonske i kurirske veze, dok su radio-veze bile uspostavljene s većim delom jedinica. Vrlo skućena i nepotpuna dokumentacija ne pruža potpunu sliku organizacije veza u jedinicama GŠ Makedoniji. Međutim, analizom dokumenata i knjiga depeša može se, ipak, doći do izvesnog zaključka koji relativno pruža stvarnu sliku stanja u organizaciji veza a posebno radio-veza.

Sa sigurnošću se može tvrditi daje u 1944. pri GŠ Makedonije deistvovao njegov radio-centar skoro do kraja godine samo s jednom, rede s dve radio-stanice. To se može zaključiti iz jedne depeše od 4. oktobra 1944. upućene Vrhovnom štabu iz koje se vidi da se radi samo s jednom radiostanicom, koja se ne gasi od 5 do 24 časa. Tada je zatraženo da se, uputi još jedna jača radio-stanica.²²⁰ To ipak nije značilo da GŠ Makedonije nije imao na raspolaganju više radio-stanica. Naime, on ih je imao, ali su ih sa sobom nosili pojedini delegati ili članovi Glavnog štaba kada su odlazili u potčinjene štabove, komande i jedinice. Tako je jednu radio-stanicu imao sa sobom uvek delegat Vrhovnog štaba i CK KP Jugoslavije general-major Svetozar Vukmanović Tempo, drugu je nosio sa sobom komandant ili politički komesar GŠ Makedonije, treću je imao uza se instruktor CK KPJ Dobrivoje Radosavljević Bobi (»Orgeo«), dok su četvrtu koristili delegati GŠ Makedonije i CK KPJ Makedonije na primer, Vidoje Smilevski Bata. To znači daje radio-centar GŠ Makedonije krajem 1944. imao na raspolaganju najmanje 5 jakih radio-stanica (Jedno vreme u GŠ NOV i PO Makedonije nalazile su se dve radio-stanice MK-II, od kojih je jedna bila stalno u radu VS NOV i POJ i susedima, a druga u reži kao upravna s potčinjenim jedinicama) ali su se one zbog potreba službe većim delom nalazile van njegovog sastava, deistvujući uglavnom po sistemu odvojenih radio-stanica što je otežavalo rad u centru i iziskivalo veliko naprezanje radio-tegrafista i radio-sredstava. Tek kada je Makedonija oslobođena, odnosno Skoplje, organizovan je potpuni radio-centar.²²¹

221) Iz te depeše vidi se daje radio-stanica Glavnog štaba Makedonije imala 34 veze dnevno i da su u Radio-centru Glavnog štaba Makedonije tada imali samo jednu radio-stanicu, engleskog tipa »Ljapun« (Arhiv VII: k. 26, reg. br. 6-6).

222) Arhiv VII: k. 234, br. 9-9/1; knjiga depeša Glavnog štaba Makedonije.

Radi poboljšanja radio-saobraćaja na operativnom području Makedonije, Glavni štab, zbog toga, što, kako je u jednoj depeši²²³⁾ izvestio Vrhovni štab, za-kašnjavaju izveštaji od potčinjenih jedinica, tražio je od Vrhovnog štaba da mu se dostavi više radio-stanica za potrebe GS Makedonije (10) i potčinjenih jedi-nica (30). Da li je taj traženi broj dostavljen nije moglo da se utvrdi, ali je očig-ledno da se radio-veza svakodnevno poboljšavala.

Zbog toga, dalo bi se zaključiti da pri GS Makedonije radio-centar nije dej-stvoval kao jedna celina, odakle bi se ravnomerno opterećivale sve raspoložuće RSt i radio-telegrafisti. Radio-centar GS Makedonije radio je, imajući u vidu kako su RSt bile raspoređene, po sistemu izdvojenih RSt.

Za uspešnije rukovođenje GS Makedonije s jedinicama u jugozapadnom delu Makedonije, obrazovan je Operativni štab na čelu s general-majorom Pav-lom Ilićem Veljkom, načelnikom Glavnog štaba i Cvetkom Uzunovskim Aba-som, članom Glavnog štaba Makedonije. Omi su takode imali na raspolaganju jednu radio-stanicu, najverovatnije i tu iz radio-centra GS Makedonije.

U vezi sa svim tim i s formiranjem novih divizija i korpusa može se utvrditi da je GS Makedonije održavao radio-veze sa:

- Vrhovnim štabom NOV i POJ;
- Glavnim štabom Srbije;
- Prvom kosovsko-metohijskom brigadom;
- Dvadeset drugim i 25 srpskom udarnom divizijom Glavnog štaba Srbije;
- Operativnim štabom za jugozapadnu Makedoniju;
- Okružnim komitetom Bugarske radničke partije (komunista) za Sofiju;

Prvom makedonskom brigadom, (Štab 1. makedonske brigade vršio je i funkciju štaba 4. operativne zone od njenog formiranja 6. avgusta do kraja sep-tembra 1944. godine, tada je funkciju štaba 4. operativne zone preuzeo štab no-voformirane 48. divizije; sredinom oktobra formiranje štab 15. udarnog korpu-sa, pa je time prestala i funkcija štaba zone)

- Potom makedonskom brigadom;
- Drugim udarnim korpusom, i
- Drugim operativnom zonom (Funkcija štaba 2. operativne zone prestala je sredinom oktobra 1944. s formiranjem 15. udarnog korpusa koji je preuzeo tada njene i funkcije 4. operativne zone)

Kada je štab 2. operativne zone rasformiran sredinom oktobra 1944, on je imao na raspolaganju 2 radio-stanice od kojih je obrazovan radio-centar 15. udarnog korpusa.

Međutim, formiranjem korpusa: 15, 16. i Bregalničko-strumičkog, GS Ma-kedonije je uspostavio vezu s tim štabovima, tako da su otpale veze s operativ-nim zonama i pomenutim brigadama (1. i 5. brigadom). Ipak, radio-veze nisu uvek funkcionisale kako treba. Dolazilo je češće do prekida veza bilo s 1. kosov-sko-metohijskom brigadom, bilo s GS Srbije, ili pak s Vrhovnim štabom. Zbog toga se tada koristio tranzit. Tako je Vrhovni štab predavao naređenja preko GS Srbije, dok je GS Srbije koristio radio-centar GS Makedonije za vezu sa svojom

²²³⁾ To je depeta Glavnog štaba Makedonije od 12. oktobra 1944. upućena Vrhovnom štabu: »Naš radio-telegrafista nam saopštava da vaši telegrafisti ne rade dobro, ne žele da primaju telegramе odgovarajući se na atmosferske smetnje. Daje nam više vremena i bolje telegrafiste za rad s nama.

U Makedoniji se na svim sektorima vode svakodnevne žestoke borbe, no naši telegrami ne sti-žu do vas, a i potčinjene jedinice usled nemanja sredstava za vezu zadocnjavaju s izveštajima.

Da bismo mogli da održavamo bolje veze s našim potčinjenim jedinicama, molimo da nam se pošalje deset radio-stanica jačih za divizije i korpus i 30 slabijih za brigade.

Pored toga da nam se pošalju i radio-telegrafisti pošto ih mi nemamo« (Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-7/13).

Pre ove depeše Glavni štab Makedonije 4. oktobra 1944. tražio je od Vrhovnog štaba da mu se upute bar 3 radio-stanice B-II (Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-7/13).

22. i 25. divizijom koje su se nalazile, septembra 1944, na desnoj obali Južne Morave i s kojima je GS Makedonije uglavnom održavao radio-vezu.

Operativni štab je pored radio-veze s GS Makedonije, održavao vezu s 41. divizijom, 1. kosovsko-metohijskom brigadom i 7., 15. i 16. makedonskom brigadom.

Kada je početkom septembra 1944. formiran 13. udarni korpus GS Srbije, GS Makedonije uspostavio je vezu s ovim štabom 10. septembra 1944. godine. Time su otpale veze sa štabovima 22. i 25. divizije, pošto su obe divizije ušle u sastav ovog korpusa 6. septembra 1944, dok je veza s GS Srbije održavana i dalje, ali je povremeno dolazilo do izvesnih prekida bilo s jedne, bilo s druge strane. Tako je, na primer, GS Makedonije 24. septembra 1944. izvestio GS Srbije: »Rad s vama ide slabo. Potrebno je više radnog vremena. Primito predloženo vreme kao i ponoći«. Glavni štab Srbije je na to odgovorio 27. septembra 1944. godine: »Mi imamo dovoljno vremena za rad s vama. Zašto ne odgovorite koje vreme vam je slobodno za rad s nama. Odgovorite odmah.«²²⁴

Međutim, istog dana, 27. septembra 1944, Glavni štab Makedonije obavestio je Glavni štab Srbije:

»Molimo Vas tranzitirajte sve hitne telegrame koji nisu rađeni našom šifrom za Tita. Tiču se saradnje s bugarskom vojskom. Naša stanica ne radi s Titom. Odnosi se na telegrame br. 357, 373, 374 i 375.«²²⁵

Bilo je i drugih teškoća zbog slabih radio-veza. Tako je Operativni štab 10. oktobra 1944. izvestio Glavni štab Makedonije:

»Izdejtviujte za 41. i 49. diviziju dve radio-stanice s dobrim telegrafistima. One su na važnim mestima i od njih ne možemo dobiti redovne izveštaje. Sa štabovima zona imamo telefonsku vezu, ali one ne mogu osigurati telefonsku vezu sa svojim jedinicama. Naredite vašem telegrafisti da primi sve depeše, koje pošaljemo u toku dana.«²²⁶

U to vreme te dve divizije (41. i 49. divizija) dejtvovala su na prostoru Devdelija - Bitolj - Prilep, odnosno na komunikacijama koje izvođa dolinom Vardara od Devdelije prema Gradskom i na komunikaciji Bitolj - Prilep - Gradsko. To su tada bila dva najvažnija pravca kojima su se povlačile nemačke jedinice iz Grčke.

Operativni štab jugozapadno Makedonije imao je tada pune ruke posla. On je koordinirao rad jedinica na tom području i radio na uspostavljanju veza. Pošto je na prostoru između reka Bregalnice i Strumice dejtvoovao novoformirani Bregalničko-strumički korpus, to je Operativni štab uspostavio vezu s njim preko GS Makedonije oko 17. oktobra 1944. godine. Tako je cela južna Makedonija bila povezana radio-vezama bilo preko Operativnog štaba, bilo preko radio-centra GS Makedonije, što je u mnogome olakšalo dejtvo glavnih snaga NOV i PO Makedonije na jugu njenog operativnog područja.

Već krajem oktobra 1944. na operativnom području GS Makedonije veći broj brigada imao je na raspolaganju radio-stanice. Tako se, na primer, iz utvrđene radio-korespondencije vidi da su pored već pomenutih brigada, imale radio-stanice i sledeće brigade: 4., 8., 9., 10., 12., 20. i 21. makedonska brigada. Tada je, na primer, 15. udarni korpus imao i uspostavljenu telefonsku vezu na celom svom operativnom području. Vezu su uspostavljene podizanjem polustalnih i osposobljavanjem stalnih TT linija na oslobođenoj teritoriji od strane vodova za vezu u divizijama koji su se nalazili još uvek u sastavu divizijskih tehničkih četa.²²⁷ Tako je, na primer, štab 49. makedonske udarne divizije naredio potčinjenim jedinicama 5. novembra 1944. da uspostave »telefonske mreže na postojećoj tele-

²²⁴) Arhiv VII, k. 234, reg. br. 23-7/1 i 23-8/1.

²²⁵) Arhiv VII, k. 234, reg. br. 21-5/1.

²²⁶) *Zbornik NOV-a, tom VII, knj. 4, dok. br. 85.*

²²⁷) *Isto, dok. br. 111.*

fonskoj liniji Bitolj - Resen - Ohrid, zašto će mobilisati lokalna sredstva i drugove» i »pri čemu će iskoristiti dosadašnje centre veza i telefonske patrole od 1 do 10«. Tom zapovješću je takode predviđeno da se dupla telefonska veza uspostavi pomoću brzih »relejnih konjanika«, misleći pri tome na veze između postojećih relejnih stanica koje su bile obrazovane na tom području.²²⁸

U tom periodu i Bregalničko-strumički korpus imao je već uspostavljene veze sa 50. i 51. makedonskom udarnom divizijom, kao i veze sa predstavništvom u Sofije pri bugarskom Ministarstvu vojske. Iz dokumenata tog korpusa vidi se daje on imao svoju četu za vezu što potvrđuje da su postojale čete za vezu i u druga 2 korpusa, 15. i 16. udarnom korpusu.²²⁹

Kada su početkom decembra 1944. formirane vojne oblasti na operativnom području GŠ Makedonije, one su postale nosioci teritorijalnih veza na području Makedonije. Sa svojim organima (Makedonija je tada već bila u potpunosti oslobođena) preduzimali su sve mere da se TT saobraćaj ne celoj teritoriji Makedonije što pre osposobi, pa su i svojim naredenjima regulisale upotrebu ovih veza na svojim područjima.

Krajem marta i početkom aprila 1945. GŠ Makedonije pristupio je reorganizaciji svojih jedinica po novoj formaciji Generalštaba JA. Posebno je to striktno sprovedeno u 15. udarnom (komandant general-major Aleksa Demnievski Bauman, politički komesar pukovnik Vujadin Popović). Korpus je početkom decembra 1944. reorganizovan radi odlaska na stenski front u sastav 1. armije NOVJ. Prema jednoj zapovesti štaba 48. divizije (koja se nalazila u njegovom sastavu, pored 42. divizije) od 11. aprila 1945. vidi se da se u diviziji nalazio Bataljon za vezu, organizovan Otek za vezu i da su se po brigadama nalazili odseci za vezu.²³⁰ Prema tome može da se zaključi da je slična organizacija izvršena u ostalim jedinicama GŠ Makedonije posle rasformiranja 16. i Bregalničko-strumičkog korpusa početkom decembra 1944. godine. Tada su pod neposrednom komandom GŠ Makedonije ostale 41.49. i 50. divizija, auto-brigada, 1. makedonska konjička brigada, 5 pionirskih (inženjerskih bataljona), artiljerijska baza i viši oficirski kurs.²³¹

Tada je već organizacija i rukovođenje vezom bilo uveliko uhodano, pa se na osnovu dnevnih i radio-izveštaja može u to vreme rekonstruisati i organizacija radio-veza u GŠ Makedonije. Tako je početkom aprila 1945. pri GŠ Makedonije bio organizovan radio-centar s 3 radio-stanice. Radio-stanica br. 1 održavala je vezu s Operativnim štabom za Kosovo i Metohiju, Generalštabom JA i 15. udarnim korpusom JA (s ovim je veze prekinuta početkom aprila kada je ovaj ušao u sastav 1. armije JA i pristupio pripremama radi učešća u probuju srem-skog fronta 12. aprila 1945. godine; Radio-stanica br. 2 održavala je veze s GŠ Srbije, Generalštabom JA i Vojnom misijom JA u Sofiji, dok je radio-stanica br. 3 održavala veze s vojnim oblastima, zatim sa 49. 50. i 51. divizijom.²³²

Na taj način je na operativnom području Makedonije završen jedan period u kome su stvorene brojne jedinice za vezu opremljene za ono vreme savremenim sredstvima, većim delom dobijenih od saveznika (radio-sredstva), a delom zaplenjenih u borbi s neprijateljem. Počelo je jednom radio-stanicom u jesen 1943. a krajem rata, prema proceni, bilo je bar 35 radio-stanica ne računajući druga brojna sredstva veze. To je bio rezultat zalaganja svih štabova i organa veze i doprinos jedinica GŠ Makedonije u prerastanju veze u rod veze Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, odnosno Jugoslovenske armije.

228) Isto, dok. br. 135.

229) Isto, dok. br. 147.

230) Arhiv VII, k. 1365, reg. br. 2-13.

231) Arhiv VII, k. 237, reg. br. 5-1.

232) Arhiv VII, k. 238, reg. br. 9-4, 10-4, 15-4 i reg. br. 23-4.

Glavni štab Slovenije - komandant general-lajtnant Franc Rozman Stane, (General Rozman izgubio je život nesrećnim slučajem, kada je 7. novembra prilikom isprobavanja jednog engleskog bacača eksplodirala mina u cevi 11. novembra 1944, posmrtno je proglašen za narodnog heroja Jugoslavije. Posle njegove pogibije kraće vreme dužnost komandanta obavljao je general-major Lado Ambrožič, a odmah potom Vrhovni komandant je na taj položaj imenovao general-majora Dušana Kvedera) politički komesar Boris Kraiger (Kraiger je na dužnosti političkog komesara ostao do kraja oktobra 1944. godine. Tada gaje zamenio Boris Kidrič i na toj dužnosti ostao do kraja rata) početkom septembra 1944. imao je 7. i 9. udarni korpus i 4. operativnu zonu s ukupno 29.462 boraca i rukovodilaca u oktobru 1944 (u avgustu jedinice GS Slovenije imale su 21.761 borca i rukovodioca).²³⁹ Jedinice GS Slovenije borile su se na operativnom području Slovenije i delu Istre, Slovenačkog primorja i austrijskog dela Štajerske i Koruske.

Jedinice Glavnog štaba Slovenije na tom području vezivale su snage nemačkog 97. armijskog korpusa Grupe armija »C«, 18. vojnog okruga i brojne policijske SS pukove i samostalne bataljone u sastavu Komandi Operacijske zone Alpsko predgorje i Operacijske zone Jadransko primorje neposredno potčinjenim rajhsfireru SS Hajnrihu Himleru - sve ukupno oko 100.000 nemačkih vojnika, ne računajući slovenačke kvislinge (Belu i Plavu gardu). Nemački okupator nije propustio nijedan mesec a da nije vršio neku veću ofanzivnu akciju protiv jedinica 7. i 9. udarnog korpusa ili 4. operativne zone GS Slovenije. Čak i u aprilu 1945. kada je propast hitlerovske Nemačke bila očita, nemačke komande su napale jakim snagama jedinice 7. korpusa u Suhoj krajini.

Slovenija s Istrom i Slovenačkim primorjem zauzimala je izvanredno važan geo-strategijski položaj, posebno zbog toga što se nalazila na spoju između dva nemačka strategijska fronta: jednog kojeg je držala Grupa armija »Jug« na istočnom frontu u Mađarskoj, a drugog - u Italiji uspostavljenog od Grupe armija »C«. Pošto su preko pomenutog područja vodile veoma važne komunikacije koje su bile od vitalnog značaja po grupe armija »Jug« i »C« na pomenutim frontovima, kao i Grupa armija »E« i »F« na jugoslovenskom ratištu, to su se i nemačke komande naprezale svim snagama da drže te komunikacije pod svojom kontrolom.

Vrhovni komandat NOV i POJ imao je uvek u vidu značaj Slovenije za narodnooslobodilačku borbu uopšte, ali je isto tako cenio da bi višestruko jače neprijateljeve snage mogle uvek ozbiljno da ugroze jedinice GS NOV i PO Slovenije, ako bi se one nagomilale i brojno toliko ojačale na njihovom operativnom prostoru da bi time izazvale nemačke komande za intervencije većih razmera. Zbog toga je Vrhovni komandant uvek postavljao pred jedinice Glavnog štaba ograničene zadatke, dok situacija ne bude zrela da se i na tom prostoru preduzmu krupne ofanzivne operacije.

U takvoj složenoj situaciji, uloga veza bila je veoma značajna. Sve mere koje je GS Slovenije preduzimao krajem leta i početkom jeseni 1944. i dalje, bile su tada usmerene na usavršavanje organizacije, rukovođenja i već postojećeg sistema veza. Tražila su se samo bolja rešenja i razvoji jedinica veze u odnosu na njihovu ulogu i stalni priliv sredstava veze. Nekiad se u tim traženjima i grešilo, pa se vraćalo na staro, ali to nije imalo nekog većeg odraza u celini na razvoj veza.

Za rukovođenje vezom bili su organizovani organi veze u svim štabovima. Tako je početkom leta 1944. Odsek za vezu GS Slovenije prerastao u Odeljenje za vezu, koje je ostalo samostalno u okviru Glavnog štaba sve do jeseni 1944.

²³⁹⁾ *Zbornik NOR, tom VI, knj. 15, dok. br. 46 i knj. 16, dok. br. 79.*

godine. U svom sastavu je imalo radio-televrasku, telefonsku sekciju i sekciju za relejne stanice, referenta za radionice (delavnice) i kancelariju. Na četu odeljenja bio je načelnik. Međutim, malo kasnije prema uputu GŠ NOV i PO Slovenije od 19. septembra 1944. ovo odeljenje je preformirano ponovo u odsek i uključeno u sastav Operativnog odeljenja GŠ Slovenije. To je učinjeno zbog toga, jer se smatralo da će tako odsek operativnije deiovati, nego što je bio slučaj do tada. Ipak, se to kasnije pokazalo daje imalo i svojih slabosti, pa je u decembru 1944. ponovo obrazovano samostalno Odeljenje za vezu GŠ Slovenije.²³⁴⁾

Pri Glavnom Štabu Slovenije u početku je postojala Četa za vezu Glavnog štaba koja je u svom sastavu imala kurirski, radio-televraski i telefonski vod. Slične čete imala su i oba korpusa, dok su se pri divizijama nalazile takode čete za vezu, ali samo sa dva voda: vodom kurira i signalista, vodom telefonista i radio-televrastista. Pri štabovima brigada i odreda nalazili su se vodovi za vezu koji su imali četiri desetine: kurirsku, telefonsku, radio-televrasku i signalnu, dok se pri svakom bataljonu nalazila desetina za vezu sastavljena od kurira, signalista i telefonista.²³⁵⁾

Međutim, zbog priliva sredstava veze u jedinice kao i porasta njene uloge i značaja u operacijama koje su izvodile jedinice GŠ Slovenije, 6. oktobra 1944. ovaj štab je doneo *Uređbu o organizaciji veza*. Uredbom bio je predviđeno da se iz dotadašnjih jedinica za vezu u svim divizijama NOV i PO Slovenije formiraju bataljoni za vezu sa zadatkom da vode računa o »sigurnoj, tačnoj, neprekidnoj i brznoj vezi između jedinica i štabova kojima su dodeljeni.«

Uredbom je predviđeno da se bataljon sastoji od onoliko četa koliko ima brigada u diviziji, i da ima i vod za vezu pri štabu divizije. Pojednim brigadama u borbi pridavale su se čete (pešadijskim i artiljerijskim). Četa je u svom sastavu pak imala onoliko vodova koliko je bilo bataljona (diviziona). Svaki vod je imao četiri odeljenja: odeljenje signalista, kurirsko odeljenje, odeljenje telefonista i odeljenje linijaša, kao i radio-ekipu. Formacijom je predviđeno da bataljon u svom sastavu ima od 318 do 405 ljudi.

U štabu bataljona za vezu predviđeno je formacijom mesto za šefa radio-centra kao referenta za radio-televgrafiju i mesto referenta za materijal, dok je komadir čete u isto vreme bio i referent za vezu brigade. Pored toga, u komandi čete se predviđao takode šef radio-centra; ujedno je on bio i referent za radio-televgrafiju. Štab bataljona je u disciplinskom pogledu bio odgovaran štabu divizije, a u stručnom pogledu šefu odseka za vezu štaba korpusa.

Uredba je predvidela takode da se u artiljerijskim brigadama formiraju samostalne čete za vezu, u divizionima po potrebi vodovi za vezu s ojačanim radio-odeljenjima.

U tenkovskom bataljonu formacijom je predviđeno formiranje voda za vezu koji se sastojao od: odeljenja signalista i radio-odeljenja.²³⁶⁾

Do kraja godine s obzirom na svoje mogućnosti sve jedinice GŠ Slovenije sprovele su ovu uredbu, tako da je Direktiva Vrhovnog štaba za organizaciju veza od 1. januara 1945. u stvari tražila samo neke manje korekcije. Takva organizacija jedinica za vreme ostala je sve do kraja rata. Svaki bataljon je u svom sastavu prosečno imao oko 200 boraca.

U jedinicama GŠ Slovenije prema tome su bile organizovane sve vrste veza: radio, telegrafsko-telefonske, kurirske i optičke-signalne veze.

234) Isto, knj. 16, dok. br. 76, knj. 17, str. 589-593 i knj. 18, dok. br. 29; grupa autora, »*Kilice Glavni štab*«, Ljubljana, 1972, str. 33-35.

235) »*Kilice Glavni štab*«, str. 33-35; *Zbornik NOR-a*, tom VI, knj. 16, dok. br. 76 i knj. 17, str. 589-593.

236) *Zbornik NOR-a*, tom VI, knj. 17, dok. br. 93.

Radio-veze na operativnom području GŠ Slovenije bile su vrlo dobro organizovane. Krajem leta 1944. skoro sve brigade i odredi imali su svoje radio-stanice, osim brigada 7. udarnog korpusa.²³⁷

U izveštaju GŠ NOV i POJ Slovenije od 30. septembra 1944. upućenom Vrhovnom Štabu NOV i POJ naglašen je značaj reorganizacije i podučeno daje uključivanje odseka za vezu u operativna odeljenja imalo za cilj »da se dobije veoma pokretljiv odsek za vezu te da se što tešnje poveže s vođenjem operacija«. Dalje je istaknuto »da će nova formacija kada bude sprovedena, predstavljati odlučan korak dalje u izgradnji naše vojske, kao i da će se »njome poboljšati uslovi za uspešno funkcionisanje trupne veze, a naročito veze za vreme borbi«.²³⁸

Vrhovni štab je takođe obavešten o održavanju kurseva za vezu pri Oficirskoj školi GŠ Slovenije, i višeg kursa na kome se obučilo i nekoliko referenata za radio-telefrafiju.²³⁹

Takođe, je Vrhovni štab informisan daje radio-centar GŠ Slovenije samo u avgustu primio i predao 147.000 grupa u radio-saobraćaju. U novembru 1944. se pak broj grupa povećao na 154.000, dok radiofonijom primljeno i predata blizu 120.000 telegrama. Slično je bilo i u korpusnim radio-centrima koji su primili odnosno predali prosečno između 60.000 i 70.00 grupa. Takav obiman posao mogao je u GŠ Slovenije da obavi samo dobro organizovan i uigran radio-centar koji je u svom sastavu imao 6 radio-stanica i više prijemnika. Većina od oko 60 radio-stanica, koliko je bilo u pogonu od 15. oktobra do 15. novembra 1944, bile su radio-stanice SCR-284-A, nekoliko ih je bilo tipa 3-MK-II i V-100-A.²⁴⁰

Korpusni glavni obavestajni centri imali su takođe svoje radio-stanice i održavali su vezu s obavestajnim centrima potčinjenih jedinica, kao Ozn.

Početkom januara 1945. radio-centar GŠ Slovenije (imao je 6 radio-stanica) održavao je 34 redovne veze s pretpostavljenim i potčinjenim štabovima. Neke veze su se održavale jedanput, druge dvaput, a neke i tri pa i četiri puta na dan. To je zahtevalo veliko naprezanje radio-telegrafista i sredstava.²⁴¹

U svom izveštaju od 28. novembra 1944. GŠ Slovenije upoznao je Vrhovni štab da su sve radio-stanice u radio-centru međusobno povezane telefonskom linijom kako bi se mogla regulisati opterećenosti pojedinih radio-stanica, da sve radio-veze deluju »redovno i pouzdano«, »sem veze s Vrhovnim štabom i veze s Bazom NOVJ u Bariju«, odakle nas, kao je izveštavao Glavni štab, »često obavestjavaju o jakim lokalnim smetnjama« zbog čega je predlagano da se pređe na noćni rad.²⁴² U vezi s tim smetnjama, GŠ Slovenije više puta je izveštavao Vrhovni štab NOV i POJ. Tako je, na primer, u svojoj depeši od 10. oktobra 1944. javio Vrhovnom štabu: »Stanica Bari nas ne čuje, Krivica nije na našoj strani. Molimo ispitajte šta je u stvari?«²⁴³

237) Isto, str. 590.
238) Isto, knj. 16, dok. br. 76.
239) Isto, knj. 17, str. 590; deo izveštaja Glavnog štaba Slovenije od 28. novembra 1944. iz koga se takođe vidi da se kadar za veze osposobljavao na kursu za vezu u Oficirskoj školi, kursevima za vezu u podoficirskim školama 7. i 9. korpusa i 4. operativne zone, na trupnim kursevima pri štabovima divizija i brigada i u dopunskom bataljonu 7. korpusa. Samo se na radio-telegrafskim kursevima Oficirske škole nalazilo u oktobru i novembru 1944. oko 200 slušalaca, »od kojih je skoro polovina predviđena za službu kod SNOB-a«.
240) *Ključ Glavni štab*, str. 39-41; *Zbornik NOR-a*, tom VI, knj. 16, dok. br. 76 i knj. 17, str. 590.
U jedinicama Glavnog štaba Slovenije krajem rata bilo je već oko 155 radio stanica od toga 42 radio-stanice SCR-284, 14 sovjetskih tipa V-100-A i V-100-B, 11 radio-stanica tipa 3-MK-I i oko 70 radio-stanica tipa SET-48 (*Ključ Glavni štab*, str. 39).
241) *Ključ Glavni štab*, str. 40 (sema).
242) *Zbornik NOR-a*, tom VI, knj. 17, str. 587-593.
243) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-7/13.

U jednoj drugoj depeši od 20. oktobra 1944. Odsek za vezu GŠ Slovenije žalio se da od kako su promenili radio-telegrafistu i radio-stanicu 1. oktobra 1944,

»Bari ne može više održavati veze s nama.«²⁴⁴

Zbog slabih veza s Vrhovnim štabom 28. oktobra 1944. intervenisao je i GŠ Slovenije zahtevajući da se zameni radio-telegrafista u radio-centru Vrhovnog štaba.²⁴⁵ O tome su i ranije više puta intervenisali, dok je GŠ Slovenije za vezu s Vrhovnim štabom odredio najbolju radio-stanicu i najboljeg radio-telegrafistu.²⁴⁶

Pored toga GŠ Slovenije obavestio je Vrhovni štab daje preduzeo mere da svojim sopstvenim snagama izradi jednu radio-stanicu jačine 150W za vezu s njim.

Međutim, koliko je poznato taj projekat nije realizovan.²⁴⁷

Telefonske veze održavane su redovno između jedinica za vreme borbi i na odmoru. One su bile dosta slabe i pored izgradnje novih pravaca TT linija. O tome najrečitije se govori u izveštaju GŠ Slovenije, od 28. novembra 1944. Vrhovnom štabu:

»Telefon koji je povezivao sve jedinice 7. i 9. korpusa, uključno do brigada, a ponegde čak i do bataljona, zbog nestašice nekih vrsta materijala umanjena je primena žičnih veza. Najvažnije veze se uspostavljaju samo za vreme većih operacija. Nedostaje materijal, a najviše kabl i baterija. Izolirane žice u našim jedinicama uopšte nema, pa se služimo gvozdеном žicom, koju postavljamo prosto na zemlju i po žbunju. Ovakvim sredstvima uspostavljena veza radi samo na kratkim odstojanjima. Pomažemo se prenošenjem (razgovora) od centrale do centrale. Naročito u kišno vreme su ovakve veze veoma nepouzđane. Zbog nestašice originalnih baterija upotrebljavamo uglavnom prerađene istrošene baterije od radio-stanica.

Sve dok nam saveznici ne dostave potreban materijal nećemo moći da uspostavimo telefonski saobraćaj u operativnim jedinicama.»²⁴⁸

Ova ocena GŠ NOV i PO Slovenije mada tačna, ipak je bila oštra. Retko je ko imao stalne i neprekidne žične veze između svih jedinica. Koliko je poznato niko, pa je i pravilo bilo da se te veze uspostavljaju za vreme operacija, a i tada su bile često u prekidima.

Međutim, i pored toga u Centru veze GŠ Slovenije primljene je preko telefona ili predato oko 12.000 telegrama, dok je telefonska centrala posredovala u oko 15.000 razgovora za period od 15. oktobra do 15. novembra 1944. godine.^{249*}

Zbog takvog stanja žičnih veza u operativnim jedinicama, kurirske veze bile su izvanredno važne, čak što više GŠ Slovenije cenio je da su »kurirske veze« još uvek jedna od važnih vrsta veze. Održavanje kurirskih veza preko veoma dobro organizovanih kurirskih relejnih stanica koje su organizovali terenski (teritorijalni) organi veze (teritorijalni vodovi) i vojnih karaula bilo je teško. Neprijatelj je držao brojna uporišta i najvažnije komunikacije, pa je prebacivanje kurira s jednog područja na drugo bilo otežano. Kuriri su, kako je naglašavano GŠ Slovenije, »kak i po više nedelja morali da svakog dana preplivavaju Savu i Soču.« Međutim, i pored toga po oceni Glavnog štaba »sve naše kurirske linije veoma su pouzdane.«²⁵⁰

Primena optičko-signalnih sredstava i borbene signalizacije bila je nedovoljna u jedinicama GŠ Slovenije, kao i što je bio slučaj i u drugim jedinicama NOVJ.

²⁴⁴ Isto, reg. br. 6-8/13.

²⁴⁵ Isto, reg. br. 6-8/13.

²⁴⁶ Isto, reg. br. 6-6/13.

²⁴⁷ *Zbornik NOR-a*, tom VI, knj. 17, str. 591.

²⁴⁸ Isto.

²⁴⁹ Isto, str. 593.

²⁵⁰ Isto, str. 592.

Međutim, zbog nedovoljne stabilnosti telefonskih veza ponovo se na kursevima pristupili obučavanju i signalizaciji. U primeni signalizacije bilo je dosta slučajeva pogibije signalista zbog toga, što su se morali postavljati na otvorenom terenu zbog konfiguracije zemljišta, pa su signalisti često bili meta neprijateljevih snajperista i drugih strelaca.²⁵⁰

Odsjek za vezu GŠ Slovenije poklanjao je posebnu brigu školovanju i obučavanju kadrova za jedinice veze. U Oficirskoj školi GŠ Slovenije u oktobru i novembru 1944. bio je organizovan radio-telegrafski kurs na kome se obučavalo 170 radio-telegrafista i bilo je angažovano 14 instruktora (nastavnika). Takođe su bili organizovani kursevi za vezu pri podoficirskim školama 7. i 9. korpusa i 4. operativne zone. Od kursista u Oficirskoj školi jedna polovina bila je predviđena za potrebe Slovenskog narodnooslobilačkog veća (SNOS-a), dok se u 9. korpusu u isto vreme obučavalo 30 radio-telegrafista za potrebe njegovih jedinica. Kursevi za radio-telegrafiste trajali su 2 meseca; ostali kursevi veze trajali su 1 mesec.²⁵²⁾

Odsjek odnosno Odeljenje za vezu GŠ Slovenije izdavao je i svoj list »Zvez-nik« (»Vezista«).²⁵³⁾

Pošto je dotur materijala preko jadranske obale bio veoma spor preko operativnog područja GŠ Hrvatske, to je i Vrhovni komandant preduzimao mere izdavanjem raznih naredenja za uspostavljanje jedne baze na Jadranu. Tako je uspostavljena baza GŠ Slovenije u Biogradu na moru; pre toga materijal je prihvaćan u ekonomskoj prihvatnici GŠ Sloveniji koja se nalazila u Pisarevini.²⁵⁴⁾ Da bi se uticalo na raspodelu materijala i pratilo odgovarajuće snabdevanje, GŠ Slovenije 29. decembra 1944. obavestio je GŠ Hrvatske da u ekonomsku prihvatnicu šalje radio-stanicu s poslugom za uspostavljanje veze s GŠ Slovenije, GŠ Hrvatske, štabom 4. udarnog korpusa, Štabom Mornarice NOVJ i štabovima 34. lič-ke i 43. istarske divizije.²⁵⁵⁾ Kasnije, kada je uspostavljena baza u Biogradu na moru, organizovana je i takode radio-veza s GŠ Slovenije, Jadranskom komisijom i najverovatnije i s GŠ Hrvatske, kao i sa Štabom Mornarice NOVJ i 8. udarnim korpusom.

Glavni štab Slovenije radi unapređenja rada na slobodnoj teritoriji 30. sep-tembra 1944. izdao je *Lupstvo o organizaciji zonske i korpusnih vojnih oblasti*. Tim uputstvom predviđeno je da svaka komanda vojnog područja ima pod svo-jom komandom jednu inženjerijsko-tehničku četu s tri voda: vodom za vezu, skladišnim vodom i građevinsko-linjskim vodom. Ovaj zadnji vod imao je zada-tak da na slobodnoj teritoriji podiže i održava stalne i polustalne TT linije.²⁵⁶⁾

Održavanje žičnih veza na slobodnoj teritoriji po upravnoj liniji nalazilo se u nadležnosti Saobraćajno-tehničkog odeljenja GŠ Slovenije. Tako se iz izveštaja tog odeljenja za oktobar 1944. vidi daje TT linija između Notranjske i Suhe kra-jine preko Bele krajine služila za veze između GŠ Slovenije, 7. korpusa, notranj-skog vojnog područja i 15. slovenačke udarne divizije. Linija se održavala na du-žini od 160 km i imala 4 telegrafске stanice.

Na operativnom području 9. korpusa takođe je u dužini od 30 km osposob-ljena TT linija od Cerna do Lokve s 2 telegrafске stanice. Iz priloga uz taj izveštaj se takođe vidi da je na slobodnoj teritoriji bilo na raspolaganju u septembru 1100, a u oktobru 1495 km TT linija na kojima se nalazilo 37 stalnih telefonskih

251) Isto.

252) Isto, str. 558 i 589.

253) Isto, str. 589.

254) Baza Glavnog štaba Slovenije u Biogradu na moru uspostavljena je 21. februara 1945. po naređenju Vrhovnog komandanta od 12. februara 1945. Tada je za komandanta baze određen pu-kovnik Stane Potočar, a za političkog komesara potpukovnik Dragonir Benčić Brkin (Arhiv VII, k. 30, reg. br. 1-4/2 i k. 29, reg. br. 5-116/1).

255) Arhiv Instituta za zgodovino delavskega gibanja u Ljubljani (dalje Arhiv IZDG).

256) *Zbornik NOR-a*, tom VI, knj. 16, dok. br. 75.

centrala sa 195 stalnih telefonskih stanica i koje je opsluživalo 525 vezista. To je bila veoma solidna organizacija TT saobraćaja stoje nadoknađivalo u većoj meri nedostatak telefonskog materijala u operativnim jedinicama GS Slovenije.²⁵⁷⁾

Na području korpusnih vojnih oblasti i vojne oblasti 4. operativne zone dejstvovao je izvanredno organizovana sistem kurirskih (terenskih) relejnih veza zvanih i terenske vodi (TV). Od oko dvadeset kurirskih postaja s približno 140 kurira koliko ih je bilo krajem 1942. krajem rata na području GS Slovenije nalazilo se 145 kurirskih postaja s približno 1800 kurira. To je bilo više od 2 brigade izabranih, hrabrih i dovitljivih boraca koji su svoju službu obavljali besprekorno stvarajući jednu veoma gustu kurirsku mrežu širom Slovenije, Istre i Slovenačkog primorja. Oko 400 kurira poginulo je samo u sukobu s neprijateljem, a više stotina ih je ranjeno, dok je oko 70 kurira palo u ruke neprijatelju.

Kurirske stanice (udaljene jedna od druge, po pravilu, jedna noć pešačenja sa prosečno 6-10 kurira na stanicu) su od početka rata spadale pod Centralnu tehniku pri CK KP Slovenije. Zatim su nastale neke promena u pogledu rukovođenja. Tako su kurirske veze posle kapitulacije Italije bile u nadležnosti Kurirskog odseka GS NOV i POSI, da bi krajem 1943. s terenskim kurirskim relejnim stanicama rukovodila Komanda relejnih stanica Slovenije i tada je dejstvovala oko 100 kurirskih stanica sa preko 800 kurira. U 1944. godini ta komanda sa potčinjava disciplinski Vojski državne varnosti (VDV). Kada su formirane jedinice korpusa narodne odbrane Jugoslavije ta komanda se potčinjava 2. diviziji KNOJ-a, dok je u organizacijskom smislu i dalje ostala potčinjena Centralnoj tehnici CK KPSJ.

Celokupna organizacija terenskih kurirskih veza bila je podeljena na 5 sektora: dolenjsko-notranjski s 4 kurirske linije i 26. kurirskih stanica, primorski sektor sa 4 kurirske linije i 24 stanice, štajerski sektor sa 5 kurirskih linija i 38 stanica, gorenjski sektor sa 4 kurirske linije i 36 stanica i koruški sektor sa 2 linije (ili kako su ih nazivali i kurirske pruge) i 16 postaja, što je sve skupa iznosilo 19 linija i 140 stanica.

Sve kurirske relejne stanice bile su označene slovima i arapskim brojevima. Tako su za identifikaciju kurirske stanice na području Notranjske i Dolenjske nosile oznaku »TV« (terenske vodi«), na području Koruške »K«, u Gorenjskoj »G«, u Štajerskoj »S« i u Primorskoj »P«. Tako je, na primer, prva kurirska stanica (koja je uspostavljena prvih dana marta 1943. u Ilesencu blizu Mašuna u Primorskoj na 8 kilometara od bivše italijansko-jugoslovenske granice) nosila svoju oznaku P-1, itd.

S takvom organizacijom kurirske mreže (čiji je glavni organizator bio Lojze Raje). Glavni štab Slovenije imao je besprekornu i najbolju organizovanu kurirsku vezu na području Jugoslavije.²⁵⁸⁾

SEDMI UDARNI KORPUS NOVJ

Sedmi korpus - komandant pukovnik Pero Popivoda, (Popivoda je krajem oktobra 1944. smenjen sa dužnosti komandanta korpusa, pa je na njegovo mesto postavljen potpukovnik Franc Poglajn Kranjc. Popivoda se 1948. godine izjasnio za rezoluciju Informbiroa i po izdžanoj kazni emigrirao) politički komesar Josip Zornada Frenk (Zoranda je bio na dužnosti političkog komesara do 29. septembra 1944. kada je poginuo na njegovo mesto postavljen je pukovnik Janez Hribar) početkom septembra 1944. u svom sastavu je imao 15. i 18 udarnu diviziju, artiljerijsku brigadu, dopunski bataljon, tri NOP odreda i četiri vojna pod-

²⁵⁷⁾ Arhiv IZDG, k. 96, fascikla I.

²⁵⁸⁾ »*Klice Glavni štab*«, str. 82-186.

ručja s ukupno 10. 568 boraca i rukovodilaca na dan 1. oktobra 1944. godine^{259*} Korpus je dejstvovao na području Notranjske i Dolenjske i bio neposredno potčinjen GŠ Slovenije. Kada je 2. marta 1945. formirana 4. armija JA, 7. korpus je ušao u njen sastav, ali je zbog udaljenosti od armijske glavnine ostao sve do aprila 1945. i dalje pod neposrednom komandom GŠ Slovenije.

U 7. korpusu bile su organizovane sve veze po uputima GŠ Slovenije. Korpus je imao posebno povoljne uslove za razvoj veze, jer je operativno područje zahvatilo i Dolenjsku, središte narodnooslobodilačkog pokreta u Sloveniji.

Organizacijom veze u potčinjenim jedinicama rukovodio je Odsek za vezu pri Štabu korpusa. Međutim, prema Uputu GŠ Slovenije od 19. septembra 1944. ovaj odsek je preformiran u Sekciju za vezu u sastavu Operativnog odseka Štaba 7. korpusa. Do preformiranja Odsek za vezu Štaba 7. korpusa imao je pored šefa odseka i 4 referenta i to za: signalizaciju, relejne stanice, telefonsku službu i radio-telegrafiju. Slične odseke imali su i Štabovi 15. i 18. divizije, dok su se pri Štabovima brigada i odreda nalazili referenti za vezu.

Kao izvršni organ veze pri Štabu korpusa se nalazila četa za vezu sa 3 voda: vodom kurira i signalista, telefonskim i radio-telegrafskim vodom, dok su se pri Štabovima divizije nalazile takode čete za vezu ali sa 2 voda: vodom kurira i signalista i vodom radio-telegrafista i telefonista. Pri Štabovima brigada su se nalazili vodovi za vezu, pri bataljonima desetine za vezu.

Reorganizacijom jedinica za vezu narednom GŠ Slovenije od 6. oktobra 1944. pri divizijama formirani su bataljoni za vezu s četama za vezu za svaku brigadu, dok su desetine za vezu po bataljonima prerasle u vodove za vezu. Četa za vezu Štaba 7. korpusa preformirana je po naredbi Štaba 7. korpusa od 19. januara 1945. u bataljon za vezu 7. korpusa s tri čete: kurirsku, telefonsku i radio-telegrafsku četu s oko 150 boraca u bataljonu. Time je realizovana i direktiva Vrhovnog Štaba od 1. januara 1945. o organizaciji jedinica za vezu u Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije.

U svim većim operacijama jedinice 7. korpusa su koristile kombinacije telefonskih i radio-veza i kurira, kao, na primer, pri rušenju Stampetovog mosta, koji je do kraja septembra 1944. bezuspešno rušen dva puta; prvi put 13/14. oktobra 1943. a drugi put 6. juna 1944. godine. Treći put ga rušila 18. divizija 26. septembra 1944. godine. Međutim, materijal za održavanje žičnih veza bio je dotrao i vrlo slab, tako da su se jedinice borile s velikim teškoćama o čemu je već bilo reči u pomenutom izveštaju GŠ Slovenije za period od 15. oktobra do 15. novembra 1944. godine. Takođe, se događalo da su neprijateljski nastrojani elementi prekidali telefonske linije zbog toga se ona obezbeđivala brojnim patrolama. Krajem leta 1944. na području 7. udarnog korpusa nalazila se u upotrebi 21 telefonska centrala sa 125 priključenih telefonskih aparata.^{260*}

Krajem leta i početkom jeseni 1944. radio-veze u jedinicama 7. korpusa bile su relativno dobro razvijene. Pri Štabu korpusa bio je organizovan radio-centar sa 3-4 radio-stanice (uglavnom radiostanice SCR-284-A i MK-II i jedan izdvojeni radio-prijemnik), dok se početkom 1945. u radio-centru korpusa nalazilo 5 radio-stanica (četiri SCR-284-A, jedan MK-II i više radio-prijemnika) koje su održavale 15. radio-veza, i to: GŠ Slovenije sa Štabovima 9. korpusa i 4. operativne zone i 15. i 18. divizije, s tim odreda, Operativnim Štabom, Gorjanskim sektorom, Oznom, Postojnom, Zumberkom, Istrom i Mokronogom. Krajem godine i sve brigade su dobile radio-stanice, dok je početkom 1945. primljeno 70 radio-stanica SET-48 za vezu Štabova brigada sa Štabovima bataljona, kao i za vezu u odredima.

259) Zbornik NOR-a, tom VI, knj. 16, dok. br. 79.

260) »*Kiće glavni štab*«, str. 48.

Početkom januara u 7. korpusu se nalazilo 20 radio-stanica SCR-284-A i 2 sovjetske V-100-A i V-100-B. U Radio-centru 7. korpusa nalazilo se 5 radio-stanica, u svakoj diviziji bio je obrazovan radio-centar sa 2 radio-stanice u centru, dok je svaka brigada imala, kao i svaki odred, po jednu radio-stanicu, ne računajući novoprimitljene radio-stanice SET-18 i SET-48 (u julu 1944. primljene su 72 ovakve radio-stanice, a u proleće 1945. oko 70 radio-stanica).

U pogledu kadrova štab korpusa nije imao organizovane radio-televizijske kurseve, već je kadrove dobijao iz Oficirske škole GŠ Slovenije. Tako je pri Oficirskoj školi GŠ Slovenije bilo organizovano (od 1. novembra 1944. do 14. marta 1945) šesnaest tečajeva za vezu tada je 7. korpus primio za potrebe svojih jedinica 424 vezista. U februaru 1945. pri korpusu bio je organizovan tečaj za obuku radiofonista na stanicama SET-48.

Korpusna radionica za popravku sredstava veze bila je organizovana krajem leta 1944. godine. Dotle su se sredstva veze popravljale u radionici GŠ Slovenije. Za formiranje ove korpusne radionice primljen je kadar iz radionice GŠ Slovenije.²⁶⁰

DEVETI UDARNI KORPUS NOVJ

Deveti korpus (komandant potpukovnik Stane Potočar, politički komesar pukovnik Janez Hribar) u svom sastavu krajem leta 1944. imao je 30. i 31. udarnu diviziju, artiljerijsku brigadu, vojnu oblast i 4 NOP odreda s ukupno 9501 boracem i rukovodiocem 1. oktobra 1944. godine.²⁶¹ Korpus je bio neposredno potčinjen GŠ Slovenije do kraja rata i dejstvovao je na operativnom području Primorske i Gorenjske.

Organizacija, sistem i rukovođenje vezama u 9. korpusu nisu se razlikovali od slične problematike u 7. korpusu. Jedino je krajem decembra 1944. u sastav 9. korpusa ušla je privremeno italijanska partizanska divizija »Garibaldi« Natisonev koju je trebalo popuniti telefonskim sredstvima i u potpunosti radio-sredstvima.

Odsek za vezu pri štabu 9. korpusa uključen je krajem septembra 1944. (kao i u 7. korpusu) u sastav Operativnog odseka kao Sekcija za vezu gde je ostao sve do početka januara 1945. godine. Tada je Sekcija preformirana i osamostaljena ponovo kao Odsek za vezu štaba 9. korpusa.

Optičko-signalne veze u 9. korpusu bile su najrazvijenije od svih drugih jedinica GŠ Slovenije. Krajem leta i ujesen 1944. organizovani su brojni tečajevi za signaliste pri štabovima divizija i brigada. Tako je, na primer, svaka brigada 31. divizije imala u proseku od 13 do 21 signalistu, dok je Briško-beneški NOP odred imao čak 21 signalistu. Tako su se uspešno održavale veze na razdaljini između 6-8 km.

Kurirske veze u jedinicama 9. korpusa bile su takođe veoma dobro organizovane. U svakom bataljonu nalazila su se po dva kurira, dok se pri štabovima divizija nalazilo po 16 kurira. Kuriri su nosili poštu neposredno od jednog do drugog štaba ili su je prenosili od relejne do relejne stanice što je zavisilo od udaljenja. Tako su, na primer, prilikom napada na železničku prugu u Baškoj grupi (između štabova 9. korpusa i 31. divizije na udaljenju od 8 km vazdušne linije) bile organizovane 3 relejne stanice sa po 2 kurira.

Žične veze su karakterisale iste osobenosti kao u drugim jedinicama GŠ Slovenije što se tiče materijala, dok se operativna telefonska mreža oslanjala uglavnom na stalne i polustalne TT linije organizovane na području Primorske i

²⁶¹ Isto, str. 48-59; *Zbornik NOR-a*, tom VI, knj. 16, dok. br. 61, knj. 17, dok. br. 69/78 i 115, knj. 18, dok. br. 26, 92 i 124 i knj. 19, dok. br. 2, 16 i 110.

²⁶² *Zbornik NOR-a*, tom VI, knj. 16, dok. br. 79.

Gorenjske, mada je u svakoj brigadi bilo prosečno 3—4 telefonska aparata i oko 3 km kabela.

Ujesen 1944. na Primorskom i Gorenjskom u postojeće centrale vojno-teritorijalnih organa bilo je uključeno 13 telefonskih centrala 9. udarnog korpusa stoje obezbeđivalo solidnu vezu između operativnih jedinica. Međutim, i ovde često ofanzive neprijatelja privremeno su kidale TT veze, kao i operativne veze jedinica 9. korpusa, pa su optičko-signalne, kurirske i radio-veze postojale u tim situacijama glavne veze jedinica 9. korpusa.

Radio-veze 9. korpusa odigrale su veoma značajnu ulogu u rukovođenju i komandovanju jedinicama u završnim operacijama za oslobodjenje Slovenije. Okončanjem prvog radio-televrfskog kursa pri štabu 9. korpusa u januaru 1944. omogućeno je uspostavljanje unutrašnjih korpusnih radio-veza. Primanjem radio-stanica (SCR-284-A i 3-MARK-II) od saveznika razgranjavao se i sistem radio-veza korpusa. Ujesen 1944. radio-centar 9. korpusa imao je u svom sastavu već 5 radio-stanica tipa 3-MARK-II od kojih je jedna obluživala Korpusni obavestajni centar (KOC) za održavanje veze s Glavnim obavestajnim centrom (GOC) GS Slovenije, kao i s obavestajnim punktom u Trstu i jednom partizanskom radio-stanicom u Milanu (u Italiji).

Korpusni radio-centar u januaru 1945. primio je ili predao oko 100.000 grupa u radio-saobraćaju. Tada je održavao 16 veza, između ostalog i sa: GS Slovenije, štabovima 4. operativne zone, 1. i 11. korpusa, 30. i 31. divizije i sa svim NOP odredima. Krajem 1944. u 9. korpusu nalazilo se ukupno 17 radio-stanica ne računajući radio-stanice na obavestajnim punktovima (tačkama) »Kras«, »Dobrodo« i B-7 (kod Tarčenta u Furlaniji), kao i po jednu kod Postojne, u Koriškoj i u Trstu, te pri Pokrajinskom komitetu KP Slovenije za Primorsko i u brigadi Vojske državne varnosti (VDV).

Za održavanje u ispravnosti sredstava veze na području 9. korpusa bile su organizovane dve radionice: Radio-televrfska i Telefonsko-mehaničarska radionica. Ujesen 1944. ove dve radionice potčinjene su korpusnoj Vojnoj oblasti, gde je od tada vršena centralizovana opravka svih sredstava veze na operativnom području 9. korpusa.²⁶³

Kao novina na operativnom području GS Slovenije bilo je stavljanje pod komandu 9. korpusa mornaričke grupe, koja je iz Vrhovnog štaba NOV i POJ stigla u štab korpusa 26. septembra 1944. godine. Komandu mornaričke grupe sačinjavalo je 20 boraca i rukovodilaca među kojima se nalazila i radio-ekipa sa 7 radio-televrfskista, kurirska grupa od 8 kurira i šifrant. Iz toga može da se zaključi da je Mornarička grupa donela sa sobom najverovatnije 3 radiostanice za obrazovanje odgovarajućeg radio-centra. Prema izveštaju Komande mornaričke grupe od 9. januara 1945. formiran je Mornarički odred 1. pomorskog obalskog sektora, Mornarički odred »Koper« i Grupa »Ratko« (Nazvana je po imenu njenog rukovodioca Ratka Pečovnika). Po tome izveštaju Mornarički odred imao je štab, 2 čete, vod, *vod za vezu* (sa 7 vezista) i komoru. Odred je prema izveštaju Komande mornaričke grupe od 13. januara 1945. u operativnom, disciplinskom i ekonomskom pogledu bio potčinjen štabu 30. divizije 9. korpusa, a u stručnom pogledu - Komandi grupe. Zatim je naredbom GS Slovenije od 23. januara 1945. Mornarički odred preimenovan u *Prvi bataljon mornaričke pešadije. Prvog pomorskog obalskog sektora*.¹⁹⁰

²⁶³) »*Ključ Glavni štab*«, str. 59-73; *Zbornik NOR-a*, tom VI, knj. 16, dok. br. 89, knj. 17, dok. br. 103, knj. 18, dok. br. 21 i 122.

²⁶⁴) *Zbornik NOR-a*, tom VI, knj. 18, dok. br. 40, tom VIII, knj. 3, dok. br. 6, 35, 103, 149 i 152.

ČETVRTA OPERATIVNA ZONA NOVI

Četvrta operativna zona (komandant potpukovnik Peter Stante Skala, politički komesar potpukovnik Dragomir Benčić Brkin) imala je krajem ljeta 1944. u svom sastavu 14. udarnu diviziju, 6. i 11. slovenačku brigadu, 3 NOP odreda, jednu grupu Grupu koruskih NOP odreda) s 2 NOP odreda i 2 vojna područja s ukupno 6656 boraca i rukovodilaca.²⁶⁵⁾

Četvrta operativna zona nalazila se pod neposrednom komandom GŠ Slovenije. Deistvovala je na veoma važno području koje je bilo od vitalnog interesa za nemačke oružane snage jer se nalazilo na spoju dva strategijska fronta, odnosno u Štajerskoj i Koruskoj - oblastima kojima je nemački okupator pridavao poseban značaj. Od decembra 1944. pa do kraja rata, Nemci su u Štajerskoj preduzimali stalne ofanzivne operacije kako bi očuvali komunikacije i vezu između svojih jedinica na južnom delu istočnog fronta (u Mađarskoj) s njihovim frontom u Italiji. Zbog toga su se jedinice 4. operativne zone nalazile u veoma teškoj situaciji.²⁶⁶⁾ Tako su ta neprijateljeva dejstva u jednom momentu dovela u pitanje i opstanak jedinica Zone na tom području.²⁶⁷⁾ Sve je to naravno uticalo i na razvoj upravnih i izvršnih organa veze na tom operativnom prostoru. Organizacija, sistem i rukovođenje i pored toga nisu se mnogo razlikovale od sličnog u jedinicama 7. 9. korpusa.

Odsek za vezu Zone imao je u svom sastavu (pored šefa odseka) i referente za radio, telefonsku i kurirsku vezu. Međutim, i ovaj odsek je krajem septembra 1944. preformiran. Ušao je kao Sekcija za vezu u sastav Operativnog odseka štaba 4. operativne zone, da bi se početkom 1945. godine ponovo osamostalio kao Odsek za vezu. Slično je bilo u 14. diviziji i u brigadama poput promena u sličnim jedinicama 7. i 9. korpusa.²⁶⁸⁾

Kurirske veze su bile veoma značajne na operativnom području Zone. Ujese 1944. sve relejne stanice su potpale pod komandu novoformiranog štaba 3. štajerskog relejnog sektora, ali su zbog potreba operativnih jedinica uspostavljene i posebne vojne relejne stanice (postaje).²⁶⁹⁾

Kao poseban kuriozitet u Štajerskoj je bila organizovana *Odredna prevozna stanica* (OPS) Kamniško-zasavskog odreda koja je koristila tri kanala za prenošenje izveštaja i materijala preko Save. Ta stanica je funkcionisala skoro do kraja rata, pa je tako, kada je GŠ Slovenije u februaru 1945. imao nameru da 14. diviziju zbog neprijateljeve ofanzive prebaci u Dolenjsku, ova OPS uspeła je da pripremi oko 30 čamaca na Savi za prebacivanje divizije. Međutim, krajem februara 1945. jedinice zone nisu uspele da pređu iz Štajerske u Dolenjsku.²⁷⁰⁾

Telefonske veze u operativnim jedinicama Zone bile su slabije nego u jedinicama 7. 9. korpusa, prvenstveno zbog nedostatka materijala - telefonskih aparata i telefonskih centrala. Međutim, vojno-teritorijalne veze bile su relativno dobro razvijene. Tako je u septembru 1944. već postojala organizovana mreža sa oko 60 km stalnih i polustalnih TT linija na koju su se oslanjale dve centrale i 10 telefonskih stanica. Na tu liniju su se uključivale i najbliže operativne jedinice što je olakšavalo rukovođenje i komandovanje na području Zone. U oktob-

265) *Zbornik NOR-a*, tom VI, knj. 16, dok. br. 79.

266) »*Klice Glavni Štab*«, str. 75.

267) *Zbornik NOR-a*, tom VI, knj. 18, dok. br. 123.

268) »*Klice Glavni Štab*«, str. 75.

269) Isto, str. 76-78.

U izveštaju štaba 4. operativne zone od 22. oktobra 1944. Glavnom štabu Slovenija se po pitanju kurirskih veza, pored ostalog, kaže: »Pitanje veze goruče je u svim našim jedinicama, naročito u XIV diviziji. Uznok pone je što su kuriri uglavnom partizani koji su stupili u NOV u proljeće, odnosno u leto ove godine i politički su vrlo slabo izgrađeni. Ipak se vezi poklapa velika pažnja i nadamo se da će se stanje postepeno popraviti« (*Zbornik NOR-a*, tom VI, knj. 17 dok. br. 5).

270) »*Klice Glavni Štab*«, str. 78, *Zbornik NOR-a*, tom VI, knj. 18, dok. br. 123.

bru, jedinice Zone otpočele su uspostavljanje nove linije u dužini od oko 20 km, koja je trebalo da prede preko dve komunikacije koje su držali nemački vojnici (Vransko-Kamnik i Celje-Vransko-Ljubljana). Liniju su postavili radi uspostavljanja sigurne veze sa jedinicama 7. udarnog korpusa na području Dolenjske. Takođe je uspostavljena veza i preko Save u novembru 1944. godine.²⁷¹⁾

U decembru nemačke jedinice su prešle u ofanzivu u gornjoj Savinskoj dolini. Tada je došlo do raspada skoro celokupne TT i kurirske mreže na tom području. Štab 4. operativne zone bio je duži period bez veze i sa svojim potčinjenim jedinicama, pa je od GS Slovenije molio da ga izveste o položaju nekih njegovih jedinica.²⁷²⁾ To je trajalo skoro sve do kraja januara 1945. godine. Štab 4. operativne zone 25. januara 1945. izvestio je Glavni štab Slovenije:

»Uspostavljene veze s 14. divizijom, s Koruskim i Kozjanskim NOP odredom. Radio-veze loše zbog nedostatka baterija. S. Lackovim NOP odredom nema veze kao i sa KZO (zapadnokoruskim NOP odredom).«²⁷³⁾

Tada su se jedinice Zone nalazile u veoma teškoj situaciji kao i odmah posle toga kada su u februaru 1945. bile zahvaćene još jačom neprijateljevom ofanzivom.

U takvoj situaciji, kada su kidane terenske veze i uništavane brojne kurirske relejne stanice, radio-veza je ipak ostala najpouzdaniji oslonac u rukovođenju i komandovanju jedinicama Zone. Krajem leta 1944. skoro sve brigade i odredi su imali radio-stanice u svojim četama za vezu. Radio-centar Štaba 4. operativne zone u jesen 1944. imao je 2 a malo kasnije 3 radio-stanice. Od ove 3 RSt 2 su bile smeštene u bunke da bi se obezbedila neprekidna radio-veza. To je omogućavalo održavanje 11 radio-veza, i to sa: GS Slovenije, 7. i 9. korpusom, sa 5 NOP odreda, Operativnim štabom i sa 14. udarnom divizijom, kao i sa nekim obaveštajnim punktovima (tačkama) na Pohorju i u Libojama.²⁷⁴⁾ Štab 4. zone poklanjao je posebnu pažnju (upravo zbog čestih neprijateljevih napada) čuvanju radio-stanica koje su bile jedina sredstva pomoću kojih su se održavale brze i sigurne veze, ali one su isto tako ostajale van upotrebe zbog kvarova, slabijeg rada telegrafista i slično. Tako je u naređenju štaba 4. zone od 26. septembra 1944. upućenom Štabu Lackovog NOP odreda stajalo:

»Radio-stancu držite na konspirativnom mestu i za nju imajte pripremljen siguran bunker tako da uvek bude u stanju da održava vezu.«²⁷⁵⁾

Međutim, baš u tom odredu i pored upozorenja Štaba zone došlo je početkom decembra do prekida veze. O tome je Štab odreda 8. decembra 1944. putem izveštaja upoznao Štab 4. operativne zone: »Radio-telegrafska veza je bila prekinuta jer smo izgubili generator. Zbog uništenja dveju glavnih kurirskih stanica, kod kojih se nalazio i referent za vezu drug Marjan (Galuf), bila je prekinuta i kurirska veza.«²⁷⁶⁾ Ali, i pored toga svaki predah između neprijateljevih dejstava, vezisti 4. operativne zone koristili su za ponovo uspostavljanje veze, koju je narušio neprijatelj.

GLAVNI ŠTAB NOV I PO SRBUE

Krajem leta 1944. situacija i inicijativa u Srbiji nalazila se u rukama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Jedinice GS Srbije, Operativne grupe divizija, 1. proletarskog i 12. korpusa ostvarivali su u potpunosti direktive Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 19. i 28. avgusta 1944. godine.

271) »*Kilce Glavni Štaba*, str. 76-78.

272) »*Zbornik NOR-a*, tom VI, knj. 18, dok. br. 121.

273) Isto.

274) »*Kilce Glavni Štaba*, str. 80-82.

275) »*Zbornik NOR-a*, tom VI, knj. 16, dok. br. 64.

276) Isto, knj. 17, dok. br. 102.

U Srbiji se narodnooslobodilačka borba rasplamsala do te mere da je Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« javljala početkom septembra o opštenarodnom ustanku.

Kao rezultat dotadanih pobjeda i tučenja kontrarevolucije i kvislinga na svim frontovima, u septembru 1944. u Srbiji je formirano novih 19 brigada. To je omogućilo stvaranje 3 nove divizije: 45. 46. i 47. divizije, kao i obrazovanje 2 korpusa: 13. i 14. udarnog korpusa.

Veliki priliv ljudstva u jedinice NOVJ u Srbiji ne samo pod komandom GŠ Srbije nego i u Operativnoj grupi, te 1. proleterskom i 12. udarnom korpusu nametalo je nove zadatke pred štabove, a naročito pred GŠ Srbije u pogledu organizacije, rukovođenja i sistema veza kod potčinjenih jedinica i u samom štabu. Nedostajao je veliki broj kadrova svih profila, a posebno radio-telegrafista, kao i sredstava veze.

Glavni štab Srbije ušao je u prvu etapu završnih operacija za oslobodenje zemlje s vrlo skromnim sredstvima veze. Do septembra 1944. svih 5 divizija GŠ Srbije imalo je radio-stanice, s tim što je 2. proleterska divizija imala radio-stanice i u brigadama, dok u štabovima brigada 22. 23.24. i 25. divizije skoro da nije ni bilo radio-stanica do kraja septembra 1944. godine. U stvari veza u jedinicama GŠ Srbije nalazila se praktično u povelju. Reorganizovani GŠ Srbije (komandant general-lajtnant Koča Popović, politički komesar potpukovnik Milosav Milosavljević), činio je sve da se veza, kao i druge službe, što pre osamostali, kako bi se moglo uspješnije rukovoditi jedinicama na operativnom području Glavnog štaba.

Vrhovni štab je u avgustu uputio brojne kadrove s Visa, iz Baze NOVJ u Barju i iz jedinica Operativne grupe divizija Glavnom štabu Srbije. Naročito je nastojao da se jedinice Glavnog štaba što pre koliko-toliko popune s radio-telegrafistima. Međutim, što se tiče pak kadrova, Vrhovni komandant NOV i POJ u načelu je smatrao da se GŠ Srbije osloni pre svega na svoje sopstvene snage. To je ipak bilo teško, jer je Srbija do oslobođenja Beograda popunila 1. armijsku grupu NOVJ s oko 40.000 boraca, dok je u jedinicama GŠ Srbije, ne računajući vojno-teritorijalne organe, bilo 18. novembra 85.750 boraca i rukovodilaca, prema oko 16.000 koliko ih je bilo sredinom leta 1944. godine.²⁷⁷⁾

Vrhovni komandant NOV i POJ 17. avgusta naredio je Glavnom štabu Srbije da se direktno obraća Bazi NOVJ u Barju u vezi sa snabdevanjem materijalom, a time i sa sredstvima veze. Ipak je za uspostavljanje veze bilo potrebno skoro punih mesec dana. Tako je GŠ Srbije uspostavio vezu s Bazom tek negde oko sredine septembra 1944. godine.²⁷⁸⁾

Budući da su borbe u Srbiji bile veoma dinamične, to su krajem leta i u jesen 1944. radio i kurirske veze bile osnovne veze u Srbiji, mada je GŠ Srbije početkom septembra 1944. tražio jedan avion za vezu s obrazloženjem da mu je neophodno potreban za održavanje veza s istočnom Srbijom.²⁷⁹⁾ Tada su jedinice 14. korpusa (23. i 25. divizija) bile po naređenju Vrhovnog komandanta od 1. septembra 1944. orijentisane prema velikom luku Dunava, odnosno prema severoistočnoj Srbiji, gde su morale da uspostave neposrednu vezu s jedinicama Crvene armije koje su se približavale Turnu Severinu.²⁸⁰⁾ Veza s ovim jedinicama je bila često u prekidu zbog velike udaljenosti, što je otežavalo rad GŠ Srbije iako se s ovim jedinicama nalazio i zamenik komandanta GŠ Srbije pukovnik Ljubodrag Đurić.

Kurirske veze u tom periodu imale su i svoje slabosti. Jedinice su bile mnogo udaljene jedna od druge. Moralo se prelaziti i preko terena, gde su se nalazile okupatorove i kvislinške jedinice, što je otežavalo kretanje kurira. Bilo

²⁷⁷⁾ *Zbornik NOR-a*, tom I, knj. 15 dok. br. 27.

²⁷⁸⁾ Arhiv VII, k. 184, reg. br. 22-4/1 i k. 26, reg. br. 6-3/13.

²⁷⁹⁾ Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-3/13.

²⁸⁰⁾ Arhiv VII, k. 26, reg. br. 5-2/8.

je slučajeva da su četnici hvatali kurire, zbog toga su morali da imaju jače obezbeđenje konjičke desetine.²⁸⁰ S druge pak strane nije postojala povezana TT mreža na oslobođenoj teritoriji, a nije ni bilo posebnih organa koji bi se specijalno brinuli za njeno uspostavljanje. Tek s formiranjem vojnih oblasti i konačnim oslobođenjem pojedinih krajeva u Srbiji, uloženi su veliki naponi da se žične veze što pre uspostave. Prema tome radio-veze su bile primarne za rukovođenje i komandovanje s jedinicama NOVJ u Srbiji, a posebno kod onih jedinica koje su se nalazile pod neposrednom komandom GS Srbije.

Radio-centar GS Srbije imao je početkom septembra 1944. u svome sastavu dve a malo kasnije 3 radio-stanice.²⁸¹ U radio-centru su radili radio-telegrafisti upućeni po naređenjima Vrhovnog štaba iz glavnih štabova Hrvatske i Slovenije i Baze NOVJ u Bariju. To slanje radio-telegrafista iz pomenutih institucija ozbiljno je remetilo i njihove radio-veze, jer su ti štabovi ostajali i bez svojih najboljih radio-telegrafista, pa su o tome obavestavali Vrhovni štab.²⁸²

Radio-centar GS Srbije održavao je veze sa: Vrhovnim štabom NOV i POJ, Bazom u Bariju NOVJ u Italiji (od sredine septembra), Glavnim štabom Makedonije, Operativnom grupom divizija i štabovima 2. proleterske, 22., 23., 24., 25. i 45. divizije. Kada su formirani štabovi 13. i 14. udarnog korpusa, Glavni štab je uspostavio veze i s njima ali tek negde sredinom septembra 1944. godine. Tada su veze s pomenutim divizijama (osim s 2. proleterskom) koje su ušle u sastav tih korpusa uglavnom ukinute, ili su održavane po potrebi.²⁸⁴¹

Do uspostavljanja veza s korpusima, veze s pomenutim divizijama nalazile su se često u prekidu, najviše zbog toga što su divizije imale na raspolaganju slabije radio-stanice. U tom slučaju je kao posrednik služio radio-centar GS Makedonije koji je prenosio najčešće poruke GS Srbije za štabove 22. i 25. divizije. Međutim, bio je slučajeva da je GS Srbije gubio vezu s GS Makedonije. U tom slučaju se kao posrednik pojavljivala radio-stanica obično 22. divizije. Tako je bilo i kada je Vrhovni štab gubio vezu bilo s Glavnim štabom Srbije, bilo s Glavnim štabom Makedonije. Tada je obično jedna radio-stanica pomenutih štabova služila kao tranzitna stanica za prenos naredenja Vrhovnog štaba, jer se nije dešavalo da zataje odjednom oba radio-centra.

Krajem septembra 1944. Vrhovni štab je dodelio preko Baze NOVJ u Bariju 10 radio-stanica (najverovatnije SCR-284-A) za potrebe GS Srbije. GS Srbije je u vezi s tim 30. septembra 1944. uputio depešu:

»Imate li veze s jedinicama. Iznenaduje nas da ste vratili 10 radio-stanica koje smo vam poslali. Te stanice uzeli su Englezi. Ovakvi slučajevi otežavaju naš rad. Englezi se izgovaraju na to, i ne daju radio-stanice.«²⁸⁵

Glavni štab Srbije 2. oktobra 1944. odgovorio je:

»25. o.m. primili smo zadnju pošiljku radio-stanica od deset komada. Nikakve radio-stanice nismo vratili. Naprotiv, potrebno nam je još. Vezu s jedinicama imamo.«²⁸⁶

Verovatno da je to bila neka zabuna, ali je ova pošiljka značila da su se kvalitetnim radio-stanicama mogli da obezbede štabovi korpusa i novoformirane 46. i 47. divizija, kao i neke brigade.

281) *Zbornik NOR-a*, tom I, knj. 13, dok. br. 33.

282) U depeši Glavnog štaba Srbije od 29. avgusta 1944. upućene Vrhovnom štabu:

»Hmo nam potrebno bar još 7 sposobnih radio-telegrafista. Još nemamo vezu ni sa XXII ni sa XXV divizionom. Brzo rukovođenje nemoguće. Mi imamo toliko veza da već radimo s tri radio-stanice« (Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-1/13).

283) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-13.

284) Glavni štab Srbije 12. septembra 1944. izvestio je Vrhovni štab: »Pretrpani smo vezama. Obrazovanjem korpusa veze će biti reducirane i rad solidniji, ali to je tek u toku« (Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6/4/13).

285) Arhiv VII, k. 184, reg. br. 23-14/1.

286) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-6/13.

Vrhovni štab je takode posredovao kod GŠ Srbije za uspostavljanje veze s 3. udarnim korpusom. Međutim, nije poznato da lije ta veza kako i kada uspostavljena.²⁸⁷⁾

Kada je Vrhovni komandant NOV i POJ stigao 28. septembra 1944. iz Moskve u Krajuu, Vrhovni štab je nastojao da se obezbedi i uspostavi veza između maršala Tita i GŠ Srbije, veza je uspostavljena tek 3. oktobra 1944. godine.²⁸⁸⁾

U radio-saobraćaju bilo je često i raznih obostranih pritužbi. Vrhovni štab je kritikovao GŠ Srbije zbog slabog rada njegovih radio-telegrafista, dok se GŠ Srbije žalio na rad radio-telegrafista Vrhovnog štaba. Tako je bilo i u radio-korespondenciji između potčinjenih štabova GŠ Srbije. Šta je bilo po sredi teško je da se utvrdi. Verovatno daje bilo svega po malo i objektivnih teškoća i subjektivnih slabosti. U svakom slučaju, iako se u prmo-predaji depeša radio-vezom kasnilo obično jedan dan, ipak nije bilo nepredatih depeša, pa bez obzira kako je vršen njihov tranzit.²⁸⁹⁾

Kada je Vrhovni komandant 8. septembra 1944. ukorio GŠ Srbije što nije uspostavio vezu s Crvenom armijom na Dunavu, GŠ Srbije 11. septembra 1944. odgovorio je jednom depešom u kojoj je naveo daje put dalek, da su snage Glavnog štaba male za savladivanje srazmerno veličini prostora i daje put bio »skopčan sa savladivanjem Nemaca, Bugara, četnika i nedelčevaca.«²⁹⁰⁾

Krajem septembra, tačnije 29. septembra 1944, GŠ Srbije izdao je uputstvo svim načelnicima odeljenja Glavnog štaba kojim su regulisana prava i nadležnosti pojedinih odeljenja u sastavu GŠ Srbije. Tako je tim uputstvom predviđeno da *Tehničko odeljenje* GŠ Srbije organizuje i rukovodi, pored ostalog, radio i telefonskim vezama i PTT sistemima. Predviđeno je da Tehničko odeljenje »vodi evidenciju celokupnog materijala i svih potreba, sastavlja trebovanja i proračune potrebnog materijala, vrši podelu istog, izdaje potrebna stručna uputstva za rukovanje i održavanje ovog materijala i obavlja sve poslove koji se odnose na veze uopšte«. Nije poznato da li je u okviru tog odeljenja postojao odssek za vezu, ali su novom formacijom od 8. oktobra 1944. određene organizacija i struktura upravnih i izvršnih organa od bataljona do štaba korpusa po pitanju veza.

Novom formacijom su potpunije određeni sastavi izvršnih organa za veze u jedinicama GŠ Srbije. Tako je predviđeno da se u brigadama formiraju vodovi za vezu od po 2 desetine (u svakoj desetini po 2 odeljenja) telefonista i telefonske centrale s ukupno 28 boraca i rukovodilaca. Čete za vezu u divizijama i korpusu bile su istog sastava i imale su dva telefonska voda, jedan vod centralista i pomoćni deo s ukupno 77 boraca i rukovodilaca. Od upravnih organa formacijom su predviđeni referenti za vezu u divizijama, a u korpusu Odssek za vezu sa šefom, daktilografom, 4 radio-telegrafista i 2 kurira, što znači da su se u korpusnim radio-centrima nalazile po 2 radio-stanice.²⁹¹⁾

U međuvremenu su primljene brojne radio-stanice iz Baze NOVJ u Bariju, tako da su sa istim obezbedene do kraja godine i dobar broj brigada, kao i neke druge institucije na operativnom području GŠ Srbije. Tako se prema izveštaju Šifrantskog odeljenja GŠ NOV i PO Srbije od 28. novembra 1944. u radio-centru održavala veza sa 3 radio-stanice. Jedna radio-stanica je održavala vezu sa pretpostavljenim i sadejstvujućim jedinicama, štabovima i komandama, druga za vezu sa potčinjenim, a treća za vezu posebne namene.

U jednoj RMr radili su: GŠ Srbije, Vrhovni štab NOV i POJ, Glavni štab NOV i PO Makedonije, štab 1. proletarskog korpusa, štab Vazduhoplovstva NOVJ, baza NOVJ u Bariju i Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju.

287) Isto, reg. br. 6-3/13.

288) Isto, k. 7-10/8.

289) Isto, reg. br. 6-13.

290) Isto, reg. br. 5-3/8 i reg. br. 7-4/8.

291) *Zbornik NOR-a*, tom X, knj. dok. br. 96.

U drugoj RMr radili su: GŠ Srbije, 13. i 14. udarni korpus, Operativni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju i Ibarski NOP odred.
Radio-stanica za posebne veze održavala je radio-vezu GŠ Srbije sa štabovima 2. proleterske, 17., 24., 45. i 47. divizije i Komandom aerodroma »Niš«. To iz razloga što je GŠ-u Srbije povremeno bila potrebna neposredna radio-veza sa ovim jedinicama - komandama.
Radio-centar Glavnog štaba Srbije na taj načinje održavao 17 radio-veza u tri RMr.
Prema istim podacima Šifrantskog odeljenja, broi primljenih i predatih grupa u radio-saobraćaju s pomenutim radio-korespondentima u novembru 1944. io je sledeći:²⁹²⁾

Redni broj	Veze	Naziv radio-korespondenta	B r o j g r u p e	
			Predatih	Primljenih
1.	PRVA RMr.	Vrhovni štab NOV i POJ	8028	2400
2.		Glavni štab Makedonije	-	131
3.		1. proleterski korpus	333	302
4.		Štab Vazduhoplovstva	47	-
5.		Baza NOVJ u Banju	156	156
6.		PK KPJ za Srbiju	201	113
S V E G A :			8765	3102
7.	DRUGA RMr.	13. korpus	3822	6212
8.		14. korpus NOVJ	3519	1642
9.		Operativni štab za Kosmet	861	
10.		Ibarski NOP odred	908	769
S V E G A :			9110	9102
11.	TREĆA RMr.	2. proleterska divizija	1348	2347
12.		17. udarna divizija	430	579
13.		24. udarna divizija	206	153
14.		45. udarna divizija	581	1664
15.		47. udarna divizija	470	506
16.		Komanda aerodroma „Niš“	-	28
S V E G A :			3035	5277
U K U P N O :			20930	17481
Svega telegrafskih grupa			38411	

292) Arhiv VII, k. 184. reg. br. 41-1.

U januaru 1945. GŠ NOV i PO Srbije postupio je po Direktivi za organizaciju veza u NOV i PO Jugoslavije koju je Vrhovni štab izdao 1. januara 1945. godine. Tada su formirani odgovarajući odseci i bataljoni za vezu pri štabovima divizija, a čete za vezu u brigadama i vodovi za vezu u bataljonima.

Pri kraju rata u februaru 1945. kada je Srbija bila već oslobođena, brojno stanje ljudstva i sredstava veze u GŠ Srbije i potčinjenim jedinicama bilo je sledeće:²⁹³⁾

Naziv štaba (jedinice)	B r o j n o s t a n j e				
	L. J	R S t	TC	TA	Kabl u km
1. Glavni štab s prištapskim jedinicama	27018	11	7	27	22
2. Druga proleterska divizija	9373	4	3	20	30
3. Dvadesetdruga udarna divizija	9292	4	8	40	75
4. Dvadesetčetvrtu udarna divizija	9185	4	2	22	13
5. Četrdesetpetu udarna divizija	7466	3	4	26	59
6. Četrdesetsedma udarna divizija	10045	1	6	54	87
7. Krajevačka VO	14794	23	-	-	11
8. Valjevska VO	8027	-	-	-	-
9. Niška VO	18342	1	21	147	44
S V E G A :	113542	51	51	336	341

Iz navedenog pregleda vidi se daje broj sredstava za vezu, a posebno radio-sredstva u jedinicama GŠ Srbije, bio više nego skroman. Čak šta više 47. divizija imala je samo 1 radio-stanicu i ta se nalazila pri štabu divizija.

Kao novina u razvoju veza na operativnom području GŠ Srbije je svakako formiranje *Škole za vezu* sa sedištem u Kragujevcu. Nastava u školi je počela 5. februara 1945. bila su organizovana 4 kursa: kurs rukovodilaca za vezu, radio-telegrafski kurs, kurs za radio-mehaničare i kurs za telefonske mehaničare. Prema raspoloživim podacima kurs za rukovodioca je trajao 42 dana; poludalo je 52 slušaoca iz 2. proleterske, 24. 46. i 47. divizije i iz Operativnog štaba NOV i PO za Kosovo i Metohiju, dok je školovanje na radio-telegrafskom kursu predviđeno da traje 90 dana. Takođe su bili organizovani podoficirski i borački radio-telegrafski i telefonsko-signalni kursevi pri divizijama i Operativnom štabu NOV i PO za Kosovo i Metohiju, ali broj slušalaca nije prikazivan. To je u stvari već bila priprema za mimodopski razvoj jedinica u sastavu GŠ Srbije, koji je prestao da postoji sa završetkom rata.²⁹⁴⁾

293) Arhiv VII, k. 185, reg. br. 18-2.

294) Arhiv VII, k. 186, reg. br. 3-2, 6-3 i 13-4.

• TRINAESTI UDARNI KORPUS NOVI

Trinaesti korpus (komandant pukovnik Ljubo Vučković, politički komesar Vasilje Smajević Vaso) formiran 6. septembra po naređenju Vrhovnog komandanta od 2. septembra 1944. godine.²⁹⁵¹ U njegov sastav su ušle 22. i 24. divizija a malo kasnije 46. divizija (20. septembra) i 47. divizija (1. oktobra) s ukupno oko 16.000 boraca, da bi već u novembru bilo u korpusu 33.653 boraca i rukovodilaca.²⁹⁶⁰ Korpus je deistvoovao na operativnom području u zahvatu Južne Morave i učestvovao u niškoj i kosovskoj operaciji. Nalazio se pod komandom GŠ Srbije sve do rasformiranja 3. decembra 1944; tada su njegove jedinice potpale pod neposrednu komandu GŠ Srbije.²⁹⁷⁰

Već na samom početku štab korpusa je imao poteškoća oko organizacije i održavanja veza s potčinjenim jedinicama. Tako je 9. septembra 1944. uputio depesu GŠ Srbije: »Naš štab još nema radio-stanice, već se služimo s divizijskom stanicom. (Štab korpusa je tada koristio radio-stanicu 22. divizije) te vas molimo da i stanica što više tražitev.²⁹⁸⁰ Zbog takvih veza koje su bile slabe ne samo s jedinicama, već i s GŠ Srbije, štab korpusa je slao i političkog komesara u Glavni štab da lično izloži teškoće s kojima se u korpusu sukobljavaju.²⁹⁹⁰ Tek krajem septembra, kada je GŠ Srbije primio pošiljku od 10 radio-stanica iz Baze NOVJ u Barju, stanje je donekle poboljšano, u korpusu kao celini, mada se iz napred iznetog pregleda vidi da je, na primer, 47. divizija ostala na jednoj stanici skoro do kraja rata.

Štab korpusa primio je radio-stanicu 12. septembra, ali su pri tome zame-njeni podaci za rad pa su tako nastale nove teškoće, koje su ubrzo potom otklonjene.³⁰⁰⁰

U ovom izveštaju od 26. septembra 1944. štab 13. korpusa ovako je informisao GŠ Srbije o stanju veza na njegovom operativnom području:

»Najveći nedostatak je što imamo vrlo slabu vezu, kako s vama tako i s divizijama. Za sada mi u 24.22. i 46. diviziji imamo po jednu američku radio-stanicu koje su vrlo slabe. Neophodno je da se bar za nas nađe neka bolja radio-stanica i da se isto tako poveća broj i onih manjih američanskih za ostale jedinice. S 24. divizijom već nekoliko dana nemamo radio-vezu, pa pretpostavljamo da im se stanica pokvarila.«³⁰¹⁰

Sutradan je štab korpusa ponovio Glavnom Štabu situaciju po pitanju održavanja veze sa Štabom 24. divizije i ponovo je zamolio GŠ Srbije da im se pošalju najmanje četiri radio-stanice.³⁰²⁰

Glavni štab Srbije je pozitivno reagovao na ovaj zahtev štaba 13. korpusa, pa je uputio jedan broj radio-stanica (ali se ne zna koliki), što se vidi iz izveštaja novoformirane 47. divizije od 3. oktobra da je primila radio-stanicu s radio-telegrafistom, kao i iz naredenja štaba 22. divizije od 6. oktobra 1944. štabu 8. srpske brigade da »odmah uputi dva konja da prime radio-stanicu kod ovog Štaba«. Takođe se iz jednog naredenja 22. divizije od 8. oktobra vidi da je i njena 10. srpska brigada imala radio-stanicu.³⁰³⁰ Izgleda daje štab 13. korpusa od primljenih radio-stanica opremio štab 47. divizije radio-stanicom, a da je dodelio štabu 22. divizije radio-stanicu (od tražene 4), kako bi ova u niškoj operaciji što uspešnije deistvovala. Tada je 22. divizija dobila zadatak od štaba korpusa da u

2951) Arhiv VII, k. 26, reg. br. 5-3/8.

2960) *Zbornik NOR-a*, tom I, knj. 15, dok. br. 27.

2970) Isto, dok. br. 170.

2980) Isto, knj. 11, dok. br. 156.

2990) Živojin Nikolić Brka, »*Dradeset druga divizija*«, VIZ, Beograd, 1972, str. 201, 202 i 266.

3000) *Zbornik NOR-a*, tom I, knj. 11, dok. br. 15.

3010) Isto, knj. 12, dok. br. 146.

3020) Arhiv VII, k. 184, reg. br. 34-5/1.

3030) *Zbornik NOR-a*, tom I, knj. 13, dok. br. 30, 54 i 56.

sadejstvu s jedinicama 14. udarnog korpusa (45. divizija), Crvene armije i otečest-
venofrontovske 2. bugarske armije učestvuje u niskoj operaciji, koja se završila
14. oktobra oslobođenjem Niša. Među prvim jedinicama u Nišu je ušla i 22. di-
vizija.

U to vreme i 24. divizija je dobila jednu radio-stanicu, tako da je bilo više
nego sigurno daje u diviziji bilo najmanje 5 radio-stanica. Međutim, i kod 24. di-
vizije su se brzo kvarile radio-stanice, što je bio rezultat, pre svega, slabog ruko-
vanja RSt. Zbog toga je štab divizije uzimao brigadne radio-stanice za održavanje
veze, na primer, s 2. proleterskom divizijom.³⁰⁴

Štab 13. korpusa je imao uopšte slabe veze s 24. divizijom. Kada je divizija
upućena prema Kosovu da dejstvuje na pravcu Kušumlija-Podujevo, štab 13.
korpusa s njenim štabom krajem oktobra nije imao nekoliko dana nikakve ra-
dio-veze, pa je zbog toga tražio da se veza uspostavi preko GS Srbije.³⁰⁵

Zbog takvih radio-veza, kurirske veze su odigrale veoma značajnu ulogu, jer
su sve izveštaje i naredjenja manje-više prenosili kuriri. Kolika je bila primena
signalnih veza ne može tačno da se ustanovi. Zna se ipak da su pri štabovima di-
vizija održavani telefonsko-signalni kursevi, kao na primer u oktobru 1944. pri
štabu 46. divizije, kada je na kursu bilo 25 slušalaca. Tada je u četi za vezu 46.
divizije bilo 45 vezista na 9846 boraca i rukovodilaca koliko je tada iznosilo broj-
no stanje cele divizije, odnosno 0,5% što je bilo daleko manje u odnosu na neke
divizije u zapadnim krajevima zemlje.^{306*}

ČETRNAESTI UDARNI KORPUS NOVI

Četnaesti korpus (komandant potpukovnik Radičević Jovanović Bradonja,
politički komesar pukovnik Radosav Nedeljković Raja) formiranje u isto vreme
i na isti način kao i 13. korpus. Kada je korpus formiran u njegov sastav su ušle

23. 25. i 45. divizija s oko 12.000 boraca i rukovodilaca da bi se ubrzo taj broj u
novembru utrostručio. Operativno područje korpusa nalazilo se u severoistoč-
noj Srbiji. Tada je korpus imao kao osnovni zadatak da uspostavi vezu sa Crve-
nom armijom i zatim da produži zajednička dejstva na tom prostoru. Korpus se
nalazio pod neposrednom komandom GS Srbije do 3. decembra 1944; tada je
ušao u sastav novoformirane Južne operativne grupe divizija obrazovane za dej-
stva u dolini Drine.^{307*}

Veliki operativni prostor i česti pokreti postavljali su i pred štab 14. korpusa
iste probleme, kao i one koji se pojavljuju kod štaba 13. korpusa. Zbog toga su
radio i kurirske veze bile osobito značajne, ali se u radio-stanicama oskudevalo
i u ovom korpusu, koji je imao samo 4 radio-stanice u septembru 1944. godine.
Tako je radio-centar korpusa održavao radio-vezu s Glavnim štabom Srbije i sa
štabovima potčinjenih divizija, te sa štabom 13. korpusa. Zbog toga što su nedos-
tajala radio-sredstva, kurirske veze su postale veoma značajne. Međutim, veliko
prostranstvo, brdovito i pošumljeno zemljište pružila je neprijatelju mogućnost,
a posebno četnicima, da napadaju kurire iz zasede zbog toga su jedinice tražile
od štaba korpusa konjicu za obezbeđenje kurira. Tako je, na primer, u izveštaju
štabu 23. divizije od 4. oktobra 1944. upućenom u 14. korpusa, između ostalog,
pisalo:

304) Isto, dok. br. 103.

305) U depši štaba 13. korpusa od 27. oktobra 1944. upućenoj Glavnom štabu Srbije kaže se:
"nemamo radio-vezu s 24. divizijom, pa nam nije poznata situacija na pravcu njezina nastupanja.
Vezu smo bili uspostavili, ali ista je prekinuta ina nekoliko dana. Nastojćemo daje ponovo uspo-
stavimo uz pomoć vaše radio-stanice" (*Zbornik NOR-a*, tom I, knj. 14, dok. br. 127).

306) *Zbornik NOR-a*, tom I, knj. 14, dok. br. 72 i 145.

307) Isto, knj. 15, dok. br. 170.

»Neophodna nam je konjica koja se nalazi kod Crvene armije, jer zbog udaljenosti od nas 7. i 14. brigade primorani smo poslati svakoj po 15 konjanika pomoću kojih će se održavati veze s nama, jer manje od 8 do 10 konjanika sa kuririma ne možemo slati uzevši u obzir da smo jako udaljeni i da prostorija kuda se kreću kuriri nije čista. Jutros su na naše kurire koji su pošli za 14. brigadu kod Laznice četnici pucali.«³⁰⁸⁾

Štab 23. divizije je takode stupio u lični kontakt preko svog načelnika štaba sa štabom 113. streljačke divizije Crvene armije. Tom prilikom je zamolio da im štab divizije uruči 4 lake i dobre radio-stanice s radio-telegrafistima, kako bi se lakše ostvarilo sadejstvo s njihovim pukovima.³⁰⁹⁾

Međutim, iako se ova divizija zajedno s 25. divizijom nalazila na važnom pravcu, veze su ipak bile vrlo slabe. Zato je štab 23. divizije tražio od štaba korpusa da mu se dodele 4 radio-stanice.³¹⁰⁾ Kako se shvatao značaj veze vidi se iz karakterističnog izveštaja štaba 23. divizije od 9. oktobra 1944. upućenom štabu 14. korpusa u kome se, pored ostalog, kaže i ovo:

»S 25. divizijom nemamo nikakvu vezu i ako smo dva puta slali vezu i izveštaje...

S Vama nismo imali nikakvu radio-vezu putem radiograma iz razloga: našu radio-stanicu B-2 uzeli su Vaši radio-telegrafisti, a potom radio-telegrafista Ozne uzeo je neke delove iz ove radio-stanice koju smo dobili od vas. Pored toga radio-telegrafisti nisu ugovorili vezu, tj. talasnu dužinu i ostalo što je potrebno.«³¹¹⁾

Slično stanje bilo je i u ostale dve divizije 14. korpusa. Radio-telegrafisti štaba 25. divizije bili su iznenađeni prepadom neprijatelja 7. oktobra 1944, pa su izgubili akumulator. Tako je prekinuta veza sa štabom 14. korpusa sve do 12. oktobra, kada je ponovo uspostavljena, pošto su dobili akumulator od crveno-armejaca. Međutim, tada su nastali novi problemi oko uspostavljanja veze. Pošto štab korpusa nije imao nekoliko dana radio-veze sa štabom 25. divizije, to je pre-stalo svako pozivanje iz radio-centra. Zbog toga je štab 25. divizije poslao izveštaj po kuriru s molbom da ga slušaju »po staroj vezi i starom planu.«³¹²⁾

Posle oslobođenja istočne Srbije, 14. korpus sa svojim jedinicama prebačen je na sektor Kraljevo - Čačak - Užice, gde su nastavljene veoma teške borbe s glavninom Grupe armija »E« koja se iz Makedonije, preko Kosova i dolinom Zapadne Morave povlačila prema Drini. Tada su pod komandu štaba 14. korpusa privremeno stavljene 2. proleterska i 17. istočnobosanska udarna divizija.

Štab 14. korpusa u sporazumu s GŠ Srbije formirao je za dejstva na tom sektoru 2. operativne grupe: jednu pod komandom štaba 2. proleterske divizije (25. srpska i 2. proleterska divizija) i druga pod komandom štaba 17. istočnobosanske udarne divizije (25. srpska i 17. istočnobosanska divizija). Prva je dejstvovala na širem prostoru Kraljeva u sadejstvu sa 223. divizijom 68. streljačkog korpusa Crvene armije, a druga - u rejonu Čačka u sadejstvu s 93. divizijom istog korpusa Crvene armije.

Divizije NOVJ i Crvene armije držale su tada prosečno po 20 km fronta svaka za sebe u borbama protiv nemačkog 34. armijskog korpusa u čijem se sastavu nijednog momenta nije nalazilo manje od 5 divizija. Njegov sastav se menjao s pristizanjem nemačkih divizija s Kosova na taj sektor i odlaska preko Drine u istočnu Bosnu ili prema Srebru. Kasnije je na taj sektor prebačena, zajedno kraće vreme, i 45. divizija 14. korpusa, koja se pre toga nalazila raspoređena na širem prostoru oko Valjeva kao korpusna rezerva.

308) Isto, knj. 13, dok. br. 35.

309) Isto, dok. br. 71.

310) Isto, dok. br. 100.

311) Isto, dok. br. 86.

312) Isto, dok. br. 105 i 124.

Veze na ovom sektoru funkcionisale su daleko bolje nego što je to bio slučaj u istočnoj Srbiji. Održavane su redovno radio i telefonske, kao i kurirske veze. Skoro sve brigade su tada već imale radio-stanice u svom sastavu, tako da se moglo bolje komandovati i uspešnije rukovoditi u operacijama za oslobodjenje Kraljeva, Čacka i Užica.

Do sredine decembra 1944. sve divizije 14. korpusa prešle su na novu formaciju propisanu od GS Srbije 8. oktobra 1944. Divizijske čete za vezu nalazile su se u sastavu divizijskih tehničkih bataljona. Tada su uspostavljeni i ostali organi predviđeni novom formacijom.³¹³ Međutim, i pored toga štabovi divizija nisu bili zadovoljni stanjem veze u svojim jedinicama. Tako se, na primer, u izveštaju štaba 23. divizije od 15. decembra 1944 upućenom GS Srbije kaže:

»Veza nam je veliki problem, jer su jedinice postale velike, a stručnog osoblja imamo vrlo malo. Naročito je slaba borbena veza između bataljona i brigade na položaju, a takode između četa i vodova. Oseća se potreba za obrazovanje kurseva za vezu pri višim štabovima, gde bi se jedan izvestan kadar ljudstva osposobio. Za sada kod naše divizije za takav kurs nema uslova. Neophodno su nam potrebne radio-stanice za sve tri brigade po jedna i još jedna za diviziju, jer se na veće daljine ne može uspešno komandovati, pošto su kurirske veze postale spore.«³¹⁴

Međutim, divizija je sa svojim matičnim 14. korpusom ušla već u sastav Južne operativne grupe divizija i ubrzo posle ovog izveštaja upućena prema Drini. Iz kasnijih izveštaja vidi se daje divizija, kao i druge divizije 14. korpusa bila obezbeđena brigadnim radio-stanicama. Na taj način su se završila dejstva 14. korpusa u jugozapadnoj Srbiji i nastavila s još većom žestinom u istočnoj Bosni, u dolini Drine.

GLAVNI ŠTAB NOV I PO VOJVODINE

Krajem leta i ujesen 1944. na operativnom području Glavnog štaba Vojvodine nije bilo većih promena u organizaciji veza u odnosu na prethodni period. Vrhovni komandant je početkom septembra 1944. odlučio da reorganizuje i ojača GS Vojvodine, pa je po njegovom naređenju Vrhovni štab 25. septembra 1944. izdao potrebne naredbe kojima su regulisane te promene, među kojima i određivanje novog komandanta general-lajtnanta Koste Nada, dotadašnjeg komandanta 3. udarnog korpusa; pukovnik Ćim Grulović (do tada komandant Glavnog štaba) određen je za njegovog zamenika.³¹⁵

U septembru 1944. došlo je do raspłamsavanja narodnooslobodilačke borbe u Vojvodini, a naročito u Sremlu gde su sredinom septembra formirane 4 nove brigade: 8. 9. 10. i 11. vojvodanska brigada. Tako je s ovim brigadama i sa 6. i 7. vojvodanskom brigadom u Sremlu bilo 6 brigada s oko 7000 boraca i rukovodilaca, dok je oko 10.000 dobrovoljaca, mobilisanih i prebeglih iz domobranskih jedinica čekalo da se uvrsti u redove NOVJ. U takvoj situaciji potpuno je bilo prirodno daje i veza postala značajnija s obzirom na veliki broj novoformiranih jedinica i zadatke koji su se postavljali pred GS Vojvodine neposredno pred oslobodjenje većeg dela njegovog operativnog područja: Srema (osim zapadnog dela), Banata, Bačke i Baranje.

Sredinom septembra 1944. u GS Vojvodine i njemu potčinjenim jedinicama nalazilo se 12 radio-stanica od toga po dve u GS Vojvodine i u štabovima Bačko-baranjske i Banatske operativne zone, a po jedna u štabovima 6. 7. 8. 9. i 10. voj-

³¹³ Isto, knj. 15, dok. br. 4, 45, 13, 145, 151. i 155.

³¹⁴ Isto, dok. br. 175.

³¹⁵ Josip Broz Tito »Sabrana djela«, tom 23, str. 201.

vodanske brigade i u Glavnom obaveštajnom centru GŠ Vojvodine. Pored toga jedna radio-stanica se nalazila i u PK KPJ za Vojvodinu.³¹⁶¹

Radio-centar GŠ Vojvodine (sa 2 radio-stanice) održavao je tada vezu s Vrhovnim štabom NOV i POJ, Pokrajinskim komitetom KPJ za Vojvodinu, Bazom NOVJ u Barju, štabovima 6. i 12. korpusa i štabovima 6,7, 8,9. i 10. vojvodanske brigade. Međutim, neke šifre su bile nesigurne kao, na primer, sa 12. korpusom, pa je Vrhovni štab svojim naređenjem od 24. septembra obustavio privremeno održavanje veze na relaciji GŠ Vojvodine - štab 12. korpusa.³¹⁷²

Početkom oktobra 1944. štab 12. korpusa uputio je nove tablice (šifre) i plan veze po novopostavljenim političkim komesarom GŠ Vojvodine, pa je veza između Glavnog štaba i 12. korpusa uspostavljena ponovo sredinom oktobra 1944. godine.³¹⁸²

Krajem septembra Vrhovni štab je posredovao takode u uspostavljanju veze između GŠ Vojvodine i štaba 3. udarnog korpusa u vreme kada je štab 3. korpusa dobio zadatak da uspostavi kanal preko Save za prebacivanje boraca iz Srema u sastav 12. korpusa.³¹⁹² Tako je radio-centar GŠ Vojvodine održavao 11 veza sa 2 radio-stanice.

U međuvremenu je dolazilo i do nekih organizacijsko-formacijskih promena. Glavni štab Vojvodine 11. septembra 1944. rasformirao je štab Sremske operativne zone (formiran 22. jula 1944) i preuzeo lično komandu nad jedinicama u Sremu, kojima su potom do 17. septembra dodeljene radio-stanice.³²⁰²

Početkom oktobra GŠ Vojvodine je formirao novu diviziju koju je nazvao 3. vojvodanskom divizijom. Međutim, s ovim se nije složio Vrhovni štab u vezi s instrukcijom Vrhovnog komandanta o stvaranju divizija punog brojnog stanja, pa je divizija rasformirana 13. oktobra. Tada je ponovo formiran štab Sremske operativne zone pod čiju su komandu stavljene sve vojvodanske brigade u Sremu. Prema tome je sigurno da je Radio-centar GŠ Vojvodine održao vezu i s ovim štabom sve do 31. oktobra 1944. kada je konačno ipak formirana 3. vojvodanska divizija (prve dve su bile 16. i 36. divizija); divizija je potom sredinom novembra preimenovana u 51. vojvodansku diviziju.

Velike promene u organizaciji veza nastale su formiranjem 51. Vojvodanske divizije. Ta divizija je formirana kao divizija punog ratnog sastava i preoružana sa sovjetskim naoružanjem primljenim na osnovu sporazuma koji je Vrhovni komandant NOVJ postigao za vreme svog boravka u Moskvi od 21. do 28. septembra 1944. godine. Tada su u diviziji i brigadama formirane čete za vezu, dok su u bataljonima formirani vodovi za vezu. Sve jedinice su opremljene sovjetskim sredstvima za vezu, osim u radio-sredstvima. Radio-stanice dobijene su od zapadnih saveznika u pešadijskim brigadama, dok su u artiljerijskim jedinicama bile sovjetske.

Sredinom novembra 1944. sa sremskog fronta povučen je u Bačku 12. udarni korpus radi preoružanja, sređivanja, popune i odmora. Do sredine decembra 1944. završeno je preformiranje ovih jedinica, dok je štab korpusa rasformiran 29. novembra 1944. godine. Njegovo ljudstvo je tada uključeno u sastav GŠ Vojvodine koji je preuzeo neposrednu komandu nad 16, 36. i 51. Vojvodanskom divizijom. Takvo stanje zadržalo se sve do 1. januara 1945. godine. Tada je formirana 3. armija NOVJ čime su prestale i funkcije GŠ Vojvodine.³²¹²

316) Arhiv VII, k. 215, reg. br. 11-3.

317) Katica Sešerinać - Nela Lupurović, »Šifranska služba u Glavnom štabu Vojvodine«.

318) *Zbornik NOV-a*, tom I, knj. 13, dok. br. 31.

319) U depeši štaba 3. korpusa upućenoj 30. septembra 1944. Vrhovnom štabu kaže se: »Molimo za naređenje XII korpusu da održavao vezu makar jedanput dnevno. Ovo je potrebno radi upoznavanja situacije i sa jedne i sa druge strane Drine« (Arhiv VII, k. 26, reg. br. 6-6/13.).

320) Arhiv VII, k. 215, reg. br. 11-3.

321) Arhiv VII, k. 21, reg. br. 1-1.

VOJNA UPRAVA ZA BANAT, BAČKU I BARANJU

Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju uspostavljena je naredbom Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 17. oktobra 1944. s ciljem da ta uprava normalizuje odgovarajuće odnose u pomenutim oblastima s obzirom na teške tragove koje su za sobom ostavili nemački i mađarski fašistički okupatori. Uvođenjem vojne uprave u izvesnom smislu je suspendovana narodnooslobodilačka vlast i sva izvršna i sudska vlast je preneti na Vojnu upravu, koja je svojom naredbom od 25. novembra 1944. formirala 2 vojna oblasti: Vojnu oblast za Banat i Vojnu oblast za Bačku i Baranju s potrebnim brojem komandi vojnih područja i komandi mesta. Posle toga je GŠ Vojvodine stavio Vojnoj upravi 12. novembra 1944. na raspolaganje 9. 10. i 13. vojvodansku brigadu od kojih je početkom decembra 1944. formirana 7. vojvodanska divizija KNOJ-a. Vojna uprava je imala na raspolaganju radio-stanicu radi održavanja veze sa: Vrhovnim komandantom (kome je bila potčinjena), Ozmom, potčinjenim brigadama (od decembra s divizijom), komandama vojnih oblasti, i s GŠ Vojvodine i PK KPJ za Vojvodinu. Prema tome može se s velikom verovainošću tvrditi daje vojna uprava s potčinjenim jedinicama raspolagala najmanje sa 7 radio-stanica. Takođe je značajno da je vojna uprava preuzela regulisanje i dovođenje u ispravnost celokupne TT mreže u oslobođenim krajevima. Ukinuta je naredbom Vrhovnog komandanta 27. januara 1945. godine.^{322*}

OPERATIVNI ŠTAB NOV I PO ZA KOSOVO I METOHIJU

Glavni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju prestao je da postoji 2. septembra 1944. godine. Tada gaje Vrhovni komandant potčinio GŠ NOV i PO Srbije, kao Operativni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju - komandant Fadilj Hodža, politički komesar major Boško Čakić (Početkom oktobra za političkog komesara imenovan je Krsto Filipović i na toj dužnosti ostao do 8. februara 1945. godine) što je i potvrdio svojim ršenjem od 14. septembra 1944. upućenom Pavlu Jovičeviću, sekretaru Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju.^{323*}

Početkom septembra 1944. neposredno pred početak završnih operacija za oslobodenje Kosova i Metohije, pod komandom Operativnog štaba nalazile su se samo dve kosovsko-metohijske brigade (1. i 2. brigada). Prva kosovsko-metohijska se tada nalazila u jugozapadnom delu Makedonije, dok se 2. kosovsko-metohijska (bujanovačka) brigada nalazila na prostoru Bujanovca s oslonce na Skopsku Crnu goru. Međutim, ubrzo je formirana 16. septembra 1944. i 3. kosovsko-metohijska (gnjilanska) brigada u rejonu Vranja, pa potom 4. kosovsko-metohijska brigada u Ljumi (u Albaniji), da bi se do kraja godine formirale još 4 kosovsko-metohijske brigade (5. 6. 7. i 8. brigada).

Veze s ovim jedinicama, Operativni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju uglavnom je održavao kuririma i preko ilegalnih partijskih veza (javki).

Operativni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju početkom septembra se nalazio u Ljumi, u Albaniji, pošto u to vreme nije postojala slobodna teritorija na Kosovu i Metohiji. Odatle je, preko radio-stanice štaba 2. udarnog korpusa održavao vezu s Vrhovnim štabom NOV i POJ. Naime, radio-stanica Operativnog štaba je bila slaba, (po nekim podacima juna 1944. Glavnom štabu NOV i PO za Kosovo i Metohiju, štab 2. korpusa stavio je na raspolaganje 2 RSt SCR-284-A, koje su imale predaju frekvenciju 4218 KHz, a prijemu 4800 KHz, s pozivnim znacima POW de DZV), pa se veza održavala tranzitom preko radio-centra 2.

³²²⁾ Josip Broz Tito »Sabrana djela«, tom 26.

³²³⁾ Isto, tom 23, str. 127.

udarnog korpusa.³²⁴ Jedinu direktnu vezu koju je u to vreme imao Operativni štab, bila je radio-veza s 1. kosovsko-metohijskom brigadom u jugozapadnom delu Makedonije. Međutim, i ta veza se često prekidala što se odrazilo na prebacivanje ove brigade na Kosovo i Metohiju, po naređenju Vrhovnog komandanta od 2. septembra 1944. godine.³²⁵ Uzrok slabim radio-vezama verovatno je bila i nedovoljna osposobljenost u rukovanju sredstvima ili izboru frekvencija. Puna tri meseca Glavni, odnosno Operativni štab, upućivao je molbe Vrhovnom štabu NOV i POJ da im se dodeli jednu jaču radio-stanica, kako bi se direktno s njima održavale radio-veze, dok najzad Vrhovni štab nije 3. oktobra 1944. izvestio štab 2. korpusa NOVJ: »Mugosi smo dali šifru, plan veze i radio-telegrafistu. Zašto ne uspostavite direktnu vezu s nama, da li imate direktnu vezu s Miladinom«.³²⁶

Na to je štab 2. korpusa 6. oktobra 1944. odgovorio »Sa Miladinom imamo vezu. Dušan je u Jablanici, nemamo šifru. Takođe nemamo stanicu za veće odstojanje.«³²⁷

Vrhovni štab je najverovatnije potom uputio potrebna sredstva veze, jer se iz jedne depeše štaba 2. korpusa od 11. novembra 1944. vidi da su operativnom štabu upućeni jedna radio-stanica SCR-284-A, jedan agregat tipa DC-250 i 4 akumulatora. Odmah posle toga prestale su sve veze Vrhovnog štaba s Operativnim štabom preko Radio-centra štaba 2. korpusa, što je značilo da je uspostavljena direktna radio-veza. Takođe je sigurno daje Operativni štab pored radio-stanice koju je već imao i ove koju je dobio, imao još jednu krajem leta i početkom jeseni 1944. godine. Ta radio-stanica nalazila se obično uz komandanta Operativnog štaba ili političkog komesara, kada su se ovi nalazili na terenu u obilasku jedinica i tada su je nosili sa sobom.³²⁸ To se vidi iz depeše koje je komandant Operativnog štaba Fadilj Hodža upućivao sekretaru ObK KPJ za Kosovo i Metohiju, kao i depeše koje je upućivao politički komesar Operativnog štaba. Tako u jednom pismu komandanta Glavnog štaba NOV i POJ za Kosovo i Metohiju (kako se zvao pre preimenovanja u Operativni štab početkom septembra) Fadilj Hodže od 23. avgusta 1944. upućen sekretaru ObK KPJ za Kosmet se, pored ostalog kaže:

»Nisam ti se mogao pre javiti jer nisam imao vezu. Radio-stanicu sam sa svim materijalom doterao u Goliju, samo imam slabog telegrafistu pa ne može da uhvati vezu. Drug Peko stavio nas je pod komandu GŠ za Srbiju do daljnog. Ovo pismo nosi patrola koja ide da uzme ljude iz Metohije«.³²⁹

U septembru 1944. neprijatelj je na Kosovu i Metohiji imao veoma jake snage. Pored postojeće kvistinske milicije i balista i nemačke 21. SS brdske divizije »Skenderbeg« čiji su borački sastav pretežno činili kvistlinzi albanske nacionalnosti s Kosova i Metohije, dela Sandžaka i zapadne Makedonije, počele su na Kosovu i Metohiji da pristižu i brojne snage Grupe armije »E« na svom povlačenju iz Grčke preko istočnih krajeva Jugoslavije prema Drini. Tako je 15. oktobra 1944. u Stari Trg kod Kosovske Mitrovice prispela i Komanda Grupe armije »E« na čelu s komandantom general-pukovnikom Aleksandrom Lerom i tu se zadržala skoro mesec dana do njenog prelaska u Sarajevo.

Ceneći značaj Kosova i Metohije u završnim operacijama za oslobođenje Jugoslavije, kao i neprijateljeve snage na Kosovu i Metohiji gde jedno vreme nikad nije bilo manje od 3 divizije vojnika, Vrhovni komandant se odlučio da početkom septembra 1944. uputi poziv Glavnom štabu NOV Albanije za upućivanje

324) Arhiv VII, k. 394, reg. br. 21-2, knjiga depeša 2. udarnog korpusa NOVJ.
325) Josip Broz Tito »Sabrana dela«, tom 23, str. 31, 37, 38, *Zbornik NOR-a*, tom I, knj. 19, dok. br. 154 i 163.

326) Arhiv VII, k. 394, reg. br. 17-9/2 i reg. br. 21-58/2.

327) Arhiv VII, k. 38, reg. br. 5-5/4.

328) Arhiv VII, k. 394, reg. br. 6-1/1.

329) *Zbornik NOR-a*, tom I, knj. 19, dok. br. 161.

njihovih jedinica na Kosovo i Metohiju, kako bi u sadejstvu s jedinicama Operativnog štaba napadale neprijatelja severno od reke Drima. Pored toga njihovo učešće na Kosovu i Metohiji trebalo je da ima i odgovarajući politički značaj kod Albanaca za rasplamsavanje narodnooslobodilačke borbe na tom području. Tako su krajem septembra i početkom oktobra 1944. u oblast Ljume prispele 2 albanske brigade: 3. i 5. brigada 5. albanske divizije. S njima je ubrzo uspostavljena veza i ostvareno sadejstvo pri oslobodenju nekih mesta u Metohiji u novembru 1944. godine.

Nije poznato koliko je sredstava veze bilo u jedinicama Operativnog štaba NOV i PO za Kosovo i Metohiju, ali se zna daje Vojna oblast za Kosovo i Metohiju formirana krajem 1944. i početkom 1945. odigrala značajnu ulogu na osposobljavanju teritorijalnih TT veza na Kosovu i Metohiji.

Zbog pobune u nekim jedinicama Operativnog štaba krajem januara 1945. i pojave balista Vrhovni komandant je, 8. februara 1945. reorganizovao Operativni štab i uspostavio Vojnu upravu za Kosovo i Metohiju (komandant pukovnik Savo Drljević, politički komesar potpukovnik Đuro Medenica). Pored toga istog dana izdao je i naredbu za formiranje prve kosovsko-metohijske 52. udarne divizije.³³⁰ Najverovatnije je da su sve 3 njene brigade i štab divizije bili opremljeni radio-stanicama, kao i ostalim sredstvima veze. Međutim, struktura divizije i organa veze nije poznata, ali se može pretpostavljati da se nije razlikovala od drugih jedinica kod kojih su se uspostavljali organi veze shodno direktivi Vrhovnog štaba od 1. januara 1945. godine.

Za veze na Kosovu i Metohiji ipak se može reći da je održavanje kurirskih veza i ilegalnim partijskih veza bio osnovni vid veze za jedan duži period, najverovatnije skoro sve do kraja 1944. kada je Kosovo i Metohija oslobođeno i kada se pristupilo osposobljavanju na prvom mestu već postojećih stalnih TT linija koje neprijatelj nije uspeo da poruši. Drugim rečima samo prve kosovsko-metohijske brigade, a posebno 1. kosovsko-metohijska brigada, i Ibarski NOP odred imale su veću tradiciju u organizaciji telefonskih, kurirskih i radio-veza, dok su novoformirane brigade bile mlađe i bez većeg iskustva i odgovarajućih kadrova bez obzira što je Vrhovni komandant više puta naređivao Glavnom štabu Srbije krajem leta i ujesen 1944. da se kadrovi s Kosova i Metohije u srpskim jedinicama upućuju Operativnom štabu za Kosovo i Metohiju.

G l a v a X

RUKOVOĐENJE I KOMANDOVANJE, SISTEM VEZA, ORGANI I JEDINICE
VEZE U MORNARICI I VAZDUHOPLOVSTVU NOVJ U ZAVRŠNIM
OPERACIJAMA ZA OSLOBODENJE JUGOSLAVIJE

U završnim operacijama za oslobodenje Jugoslavije značajno mesto zauzimali su Mornarica i Vazduhoplovstvo Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. I jedan i drugi Vid oružanih i revolucionarnih snaga narodnooslobodilačkog pokreta dali su značajan doprinos na svojim operativnim područjima, a naročito Mornarica NOVJ u oslobodenju Dalmacije i kasnije kao Jugoslovenska mornarica u oslobodenju Istre, Slovenačkog i Hrvatskog primorja. U završnim operacijama za oslobodenje Jugoslavije ova dva vida oružanih snaga NOP-a pretrpela su značajne izmene, kako u organizacijsko-formacijskom pogledu tako i brojno u ljudstvu i tehnici, pri čemu je posebno Vazduhoplovstvo NOVJ dobilo u potpunosti fizionomiju jednog modernog i savremenog vida oružanih snaga tog vremena.

MORNARICA NOVJ

Štab Mornarice NOVJ (komandant general-major Josip Cerni, politički komesar pukovnik Dragiša Ivanović) sredinom septembra 1944. imala je u svom sastavu 2. 3. 4. i 5. pomorski obalski sektor i svoju Bazu u Monopoliju (u Italiji) s ukupno 5086 boraca i rukovodilaca.³³¹⁾ Pre nego što su počele operacije za oslobodenje Dalmacije dejstvima jedinica 8. korpusa i 29. divizije 2. udarnog korpusa s mora i kopna, mornaričke jedinice nalazile su se uglavnom na oslobodenim otocima. Kada je 26. divizija 8. korpusa prešla u ofanzivu iskrcavanjem svojih snaga na ostrva Brač i Hvar, a potom na Šoltu, Korčulu i Mljet, kao i poluostrvo Pelješac, Mornarica NOVJ odigrala je veoma značajnu ulogu u prebacivanju jedinica divizije (desantima) na pomenute otoke i u borbama koje je vodila mornarička pešadija zajedno s jedinicama 26. divizije do konačnog njihovog oslobodenja i cele Dalmacije. U takvoj situaciji, kao i u obezbeđenju oslobodenih ostrva i dejstava na kopnu, veza Mornarice NOVJ odigrala je veoma značajnu ulogu.

Mornarica NOVJ je bila relativno dobro opskrbljena svim sredstvima veze: radio, telefonskim i optičko-signalnim. Optičko-signalna sredstva u Mornarici NOVJ imala su izvanrednu primenu, omogućavala su održavanje veze na otocima pri povoljnim vremenskim uslovima i na udaljenjima do 20 km. U septembru 1944. i kasnije brojno stanje sredstava veze u Mornarici NOVJ bilo je ovako:

331) *Zbornik NOR-a*, tom VIII, knj. 3, dok. br. 19.

258

A. 15. septembar 1944(332)

Naziv štaba (jedinice)	B r o j n o s t a n j e				
	RST	TC	TA	OA	Kabl u km
1. Štab Mornarice NOVJ	17	8	53	2	175
2. Drugi pomorski obalski sektor	2	1	2	13	10
3. Četvrti pomorski obalski sektor	4	17	69	23	237
4. Peti pomorski obalski sektor	6	2	23	8	20
S V E G A :	29	28	147	36	442

B. 15. oktobar 1944. godine(333)

1. Štab Mornarice NOVJ	28	12	45	-	128
2. Drugi pomorski obalski sektor	2	3	14	6	15
3. Treći pomorski obalski sektor	3	2	13	-	230
4. Četvrti pomorski obalski sektor	3	13	60	23	237
5. Peti pomorski obalski sektor	3	3	16	6	-
S V E G A :	39	33	148	35	610

Iz ova dva uporedna pregleda vidi se da je Mornarica NOVJ u odnosu na broj ljudstva bila najbolje opremljena sredstvima veze u NOVJ. To je omogućilo da se održavaju solidne veze s potčinjenim i pretpostavljenim štabovima i unutar svakog pomorskog obalskog sektora ponaosob, a naročito veze s osmatračkim, izvidnim i mornaričkim stanicama.

Radio-centar Mornarice NOVJ održavao je stalnu vezu sa: Vrhovnim štabom NOV i POJ, GS NOV i PO Hrvatske, Bazom NOVJ u Barju, Bazom Mornarice NOVJ u Monopoliju, štabom 8. korpusa, štabom 29. hercegovačke divizije, štabom 26. divizije, štabovima 2., 3., 4. i 5. pomorskog obalskog sektora i Mornaričkom grupom »Janez« (dobila ime po majoru Janezu Tomšiću, komandantu 3. POS koji je dobio zadatak da organizuje i formira 1. pomorski sektor pod komandom 9. korpusa).³³⁴⁾

Pored toga bile su veoma razgranate radio, telefonske i optičko-signalne veze u potčinjenim obalskim sektorima. S celokupnom organizacijom i sistemom veza rukovodio je Štab Mornarice NOVJ preko Odseka za vezu kao upravnog organa i čete za vezu Mornarice NOVJ kao svog izvršnog organa. U štabovima pomorskih sektora postojale su Sekcije za vezu, a negde su nazivane i

³³²⁾ Isto.

³³³⁾ Isto, dok. br. 66.

³³⁴⁾ Arhiv VII, k. 2073, reg. br. 7-1: knjiga depeša Štaba Mornarice NOVJ, mr Kazimir Pribišević, kapetan fregate, *Veza u Mornarici NOVJ*, Vezist, br. 1, 1976. godine.

odsecima za vezu na čelu s referentima za vezu kao upravnim organima i vodo-

vima za vezu kao izvršnim organima veze u Momarici NOVJ.

Kada je Vrhovni komandant 1. marta 1945. preimenuao Momaricu NOVJ u Jugoslovensku mornaricu, Stab Jugoslovenske mornarice 16. marta 1945. izdao je naredbu kojom je izvršio reorganizaciju pomorskih obalskih sektora i mornaričkih stanica radi uspješnijeg komandovanja jedinicama Jugoslovenske mornarice u drugoj etapi završnih operacija za oslobođenje Jugoslavije. Tako su formirane pomorske komande severnog, srednjeg i južnog Jadrana, s potčinjenim pomorskim obalskim komandama.

Pomorska komanda severnog Jadrana sa sedištem u Zadru formirana u granicama dotadašnjeg 1. 2. pomorskog obalskog sektora; Pomorska komanda srednjeg Jadrana sa sedištem u Šibeniku formirana je u granicama dotadašnjeg 3. i 4. pomorskog obalskog sektora, dok je Pomorska komanda južnog Jadrana sa sedištem u Tivtu formirana u granicama dotadašnjeg 5. pomorskog obalskog sektora. Po istoj naredbi sve dotadašnje mornaričke stanice 5. POS-a: Korčula, Dubrovnik i Boka preimenovane su u odnose pomorske obalske komande.³³⁵

Posle toga je Vrhovni komandant JA izdao naređenje o reorganizaciji kopnenih ustanova i komandi Jugoslovenske mornarice i odobrio šemu organizacije Jugoslovenske mornarice i potčinjenih joj komandi: Komande flote, Pomorske komande i Komande rečne flotile.³³⁶ Time je završen razvojni put Mornarice NOVJ do njenog prerastanja u jedan savremen vid oružane sile koji je 15. aprila 1945. imao u svom sastavu 13.719 boraca i rukovodilaca, 8 naoružanih brodova, 66 patrolnih borbenih čamaca, 24 parobroda, 269 jedrenjaka (od toga 129 neisp-
ravnih) i 19 pomoćnih brodova³³⁷ kao i brojna sredstva veze koja se vide iz sle-
dećeg pregleda:³³⁸

Naziv Staba (komande jedinice)	B r o j n o s t a n j e			
	R S T	T C	TA	Kabl u km
1. Stab Jugoslovenske mornarice	53	11	79	345
2. PK severnog Jadrana	31	16	63	100
3. PK srednjeg Jadrana	12	33	150	561
4. PK južnog Jadrana	15	26	174	100
5. Komanda rečne flotile	6	2	13	21
6. Uprava škole Jugoslovenske mornarice	2	1	2	-
7. Uprava Hidrografskoe instituta	2	-	1	
S V E G A :	1 2 1	8 9	4 8 2	1127

Iz nove organizacije Jugoslovenske mornarice proizišle su i nove veze. Po-
red uspostavljanja teritorijalnih TT veza i veza između otoka i kopna postavlja-
njem podvodnih kablova, reorganizovane su i radio-veze. Tako su pomorske ko-
mande prilagodile svoje radio-veze unutrašnjim organizacijama, dok je Radio-

³³⁵) *Zbornik NOR-a*, tom VIII, knj. 3, dok. br. 156.

³³⁶) Josip Broz Tito »Sadržina djela«, tom 27.

³³⁷) *Zbornik NOR-a*, tom VIII, knj. 3, dok. br. 162; grupa autora, *Drugi svetski rat*, knj. 5, str. 17.

³³⁸) *Zbornik NOR-a*, tom VIII, knj. 3, dok. br. 162.

centar Jugoslovenske mornarice, sa sedištem u Splitu, uspostavio vezu s Generalštabom JA, Glavnim štabom Hrvatske, Glavnim štabom Slovenije, pomorskim komandama severnog, srednjeg i južnog Jadrana, Oblasnim komitetom KPH za Dalmaciju, štabom 4. armija JA, Komandom flote, Komandom rečne flote, štabom Vazduhoplovstva JA, Školom Jugoslovenske mornarice i Hidrografskim institutom (po potrebi).

POMORSKI OBALSKI SEKTORI

Krajem leta i početkom jeseni 1944. završeno je organizacijsko-formacijsko oformljavanje pomorskih obalskih sektora Mornarice NOVJ. Kao vojno-teritorijalnih institucija na jadranskoj obali. Započeta organizacija u jesen 1943. konačno je dobila svoju fizionomiju u novembru 1944. godine. Sastav pomorskih obalskih sektora nije bio svuda isti, ali su se oni u načelu malo razlikovali. Naime, razlikovali su se utoliko, što je svaki POS imao svoje specifičnosti u odnosu na deo jadranske obale i otoke u njegovoj nadležnosti po pitanju postojanja odgovarajućih pomorskih instalacija, luka i drugih uređaja. Svaki POS je pored štaba sa odgovarajućim sekcijama (negde su ih nazivali odsekom za vezu), imao svoj operativni i vojno-teritorijalni deo. U operativnom delu nalazile su se 1-2 flotile naoružanih brodova i jedan ili više bataljona mornaričke pešadije formiranih uglavnom ujesen 1944. od postojećih četa mornaričke pešadije. U vojno-teritorijalnom delu nalazile su se: jedinice obalske artiljerije, osmatračke stanice (negde su postojale i izvidne), mornaričke stanice s lučkim kapetanijama i njihovim zastupništvima i dopunske čete.

0. pozadinskom delu nalazile su se: radionice, ambulante, brodogradilišta i druge slične ustanove.

U jesen 1944. završeno je takođe i formiranje vodova za vezu pri pomorskim obalskim sektorima. Tako je, na primer, broj vezista u Mornarici, NOVJ 1. septembra 1944. bio sledeći:^{339*}

Naziv štaba (jedinice)	B r o j n o s t a n j e			Svega
	O	P	B	
1. Odsek za vezu Mornarice NOVJ	3	8	42	53
2. Drugi pomorski obalski sektor	1	2	7	10
3. Treći pomorski obalski sektor	1	4	91	96
4. Četvrti pomorski obalski sektor	3	1	167	171
5. Peti pomorski obalski sektor	-	1	41	48
U K U P N O :	8	1 6	3 4 8	3 7 2

Pored toga je postojala Mornarička grupa 9. korpusa koja je u rukovodstvu grupe imala radio-ekipu od 7 radio-telegrafista i u Mornaričkom odredu 1. pomorskog sektora vod za vezu od 7 boraca i rukovodilaca.^{340*}

339) Mr. Kazimir Pribilović, n. čl.
340) *Zbornik NOV-a*, tom VIII, knj. 3, dok. br. 6, 35 i 103.

Formiranje 6. pomorskog sektora, 25. novembra 1944, obustavljeno je naredbom Štaba Momarice NOVJ, pa je njegovo područje pripojeno 5. pomorskom obalskom sektoru.³⁴²

Pošto su se operacije za oslobodenje Dalmacije blizile kraju, Štab Momarice, imajući u vidu značaj 2. pomorskog sektora za dalji razvoj dejstava u severnom Jadranu, svojom naredbom od 4. novembra 1944. formirao je u njegovom sektoru Kvarnerski pomorski sastav koji je vremenom dostigao jačinu 5. flotila naoružanih brodova i 6. bataljona pomorske pešadije. U sastavu te formacije obrazovan je i vod za vezu, dok su za unutrašnje veze Kvarnerskom pomorskom sastavu dodeljene 4 radio-stanice. Zadatak ovog sastava je bio, pored ostalog, »održavanje veze, te prebacivanje ljudi i materijala u području pod neprijateljevom kontrolom«.³⁴³

Pored toga treba istaći da su se u toku operacija za oslobodenje Dalmacije određivali i *oficiri za vezu*. Tako je na primer štab 5. pomorskog obalskog sektora odredio oficira za vezu iz sastava svog štaba i predao ga štabu 26. udarne divizije za koordinaciju dejstava pešadijskih i mornaričkih jedinica za vreme dok se 26. divizija borila na njegovom sektoru.³⁴³

Pomorski obalski sektori prestali su da funkcionišu 16. marta 1945. godine. Tada su od njih formirane odgovarajuće komande za severni, srednji i južni Jadran.

Osamnaestog decembra 1944. prestala je da radi i Baza Momarice NOVJ u Monopoliju njenim preformiranjem u Lučku kapetaniju u Monopoliju sa zastupništvima u Manfredoniju, Barleti, Barju i Monopoliju. Postojeća radio-veza je tom prilikom prenet na novoformiranu Lučku kapetaniju.³⁴⁴

VAZDUHOPLOVSTVO NOVJ (JA)

Pojava prvih partizanskih aviona u maju 1942. obrazovanje Vazduhoplovnog odeljenja Vrhovnog štaba 16. septembra 1943. formiranje 1. vazduhoplovne baze u Livnu 14. oktobra 1943. kao i kasnije stvaranje drugih ustanova i institucija na vazduhoplovnom planu bili su samo prvi koraci u stvaranju savremenih vazduhoplovnih snaga NOVJ.³⁴⁵

U septembru 1944. Vrhovni komandant NOV i POJ doneo je još jednu značajnu odluku - naredio je svim potčinjenim glavnim štabovima i štabovima 2. i 5. udarnog korpusa, da pri svojim štabovima odrede vazduhoplovne referente. Tom naredbom vazduhoplovnim referentima postavljen je zadatak da održavaju veze između aerodroma (batalista) i aviona, putem određivanja, uređivanja i postavljanja ugovorenih znakova na određenim mestima za bacanje robe iz vazduha iz savezničkih ili naših aviona i da to rade sporazumno s članovima savezničkih vojnih misija.³⁴⁶

Od posebno značaja, kao krupan korak u stvaranju Vazduhoplovstvu NOVJ, kao vida oružanih i revolucionarnih snaga narodnooslobodilačkog pokreta, bio je sporazum koji je Vrhovni komandant potpisao s maršalom Fjedorom Ivanovičem Tolbuhinom, komandantom 3. ukrajinskog fronta Crvene armije 15. novembra 1944. godine. Tim sporazumom predviđeno je stavljanje Vazduhoplovne grupe »Vitruk« sovjetske 17. vazduhoplovne armije u operativnom pogledu pod

³⁴¹) Isto, dok. br. 123.

³⁴²) Isto, dok. br. 100.

³⁴³) Isto, dok. br. 69.

³⁴⁴) Isto, dok. br. 140.

³⁴⁵) *Popukovnici Osman Dogdibegović i Cedo Jovović, Kratak prikaz stvaranja i razvoja veza u RV i PV Oe*, Vezisti br. 1, 1976. godine.

³⁴⁶) Arhiv VII, k. 393, reg. br. 24-1/3.

komandu Vrhovnog štaba NOV i POJ, a na osnovu već ranije postignutog dogovora maršala Tita s predstavnicima sovjetske vlade i Vrhovne komande Crvene armije za vreme njegovog boravka u Moskvi od 21. od 28. septembra 1944. godine.

Iz tog je proizišla, kao potpuno prirodna mera, reorganizacija Vazduhoplovnog odeljenja Vrhovnog štaba sa svojom Sekcijom (odsekom) za vezu. U tom smislu Vrhovni komandant NOV i POJ 29. oktobra 1944. izdao je naredbu o formiranju Štaba Vazduhoplovstva NOVJ (komandant general-major Franjo Pire). Između sedam novoodređenih odeljenja nalazilo se i **Odeljenje za vezu** na čelu s potpukovnikom Edvardom Piklom.³⁴⁷⁾

Štab Vazduhoplovstva NOVJ je potom na osnovu tog naređenja Vrhovnog komandanta 12. novembra 1944. izdao naredbu kojom je regulisao formiranje odeljenja i odredio njihove nadležnosti, pa time i Odeljenja za vezu. Tako je naredbom predviđeno da Odeljenje za vezu odmah pristupi uspostavljanju i održavanju bežične i žične veze vazduhoplovstva, da vodi evidenciju stručnog osoblja za vezu, da se u sporazumu s nastavnim odeljenjem stara o školovanju kadrova, da sačinjava predloge za raspored kadrova za vezu, da sačinjava predloge za organizaciju veze, kao i za nabavku potrebnih sredstava veze. No, najvažniji zadaci Odeljenja za vezu Štab Vazduhoplovstva NOVJ bili su: da organizuju vezu i postavi stanice za operativnu, aerodromsku i meteorološku mrežu i da izradi plan za detektorsku mrežu vazduhoplovne službe obaveštavanja, što je bila preteča sadašnjeg sistema vazdušnog obaveštavanja, javljanja i navođenja.³⁴⁸⁾

Odeljenje za vezu je kao jednu od prvih mera preduzelo da se organizuju veze između Štaba Vazduhoplovstva s glavnim štabovima, Štabom Mornarice NOVJ kao i neposredno potčinjenim štabovima korpusa Vrhovnog štabu (1.3. i 5. korpusa) i sa 8. korpusom, a kasnije i s novoformiranim armijama NOVJ. Pored toga organizovane su veze s komandama aerodroma na oslobođenoj teritoriji o čijem seje održavanju i uređenju i brinulo posebno Odeljenje aerodromske službe Štaba Vazduhoplovstva. Tako su do kraja godine uspostavljene radioveze s svim glavnim štabovima i štabovima pomenutih korpusa, a od 1. januara 1945. i sa štabovima 1. 2. i 3. armije NOVJ.

Za uspostavljanje ovih veza služio je novoformirani vod veze pri Odeljenju za vezu Štaba Vazduhoplovstva. Vod je u martu 1945. prerastao u četu za vezu, a tek 1946. u bataljon za vezu Vazduhoplovstva JA.³⁴⁹⁾

Što se pak tiče održavanja radio-veza s 1. i 2. lovačkom eskadrilom NOVJ u sastavu Balkanske vazduhoplovne armije (Balkan Air Force - BAF), one su bile vrlo i neobjašnjivo slabe. Komanda 1. lovačke eskadrile 24. decembra 1944. izvestila je Štab Vazduhoplovstva NOVJ o teškoćama s kojima se suočava eskadrila. Tako se u tom izveštaju, pored ostalog, kaže:

»Položaj nam je vrlo nezgodan. U jednom pogledu operativno potpuno podređeni saveznicima. Ni jedan let ne možemo da izvršimo bez njihovog odobrenja. U drugom pogledu slaba veza i koordinacija između BAF-a i naših komandi je očita na svakom koraku. Radi toga često moramo da izvršavamo zadatke koji su po našem mišljenju besmisleni.«³⁵⁰⁾

U drugom svom izveštaju iste komande od 25. februara 1945. se iznose još drastičniji podaci o nerazumevanju Štaba Vazduhoplovstva NOVJ. Tako se kaže da od kako je Vazduhoplovno odeljenje otišlo s Visa da nisu primili nijedno naređenje, instrukciju, uput i slično i da nisu dobili uopšte odgovor na problema iznete u njihovom izveštaju od 24. decembra 1944. pa se dalje kaže: »Predlažemo

347) Arhiv VII, k. 1450, reg. br. 10-4.

348) *Zbornik NOR-a*, tom X, knj. 1, dok. br. 138.

349) Osman Dugišbegović i Čedo Jovović, n. dj.

350) *Zbornik NOR-a*, tom X, knj. 1, dok. br. 177.

da ubuduće održavamo vezu preko Štaba Mornarice s kojom smo mi u stalnoj radio-vezi»³⁵¹⁾

Naredenje Vrhovnog štaba od 29. decembra 1944. za formiranje 11. vazduhoplovne lovačke i 42. vazduhoplovne jurišne divizije i 9. oblasne vazduhoplovne baze zvanično je inaugurisano Vazduplovstvo NOVJ, kao vid oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta. Pri štabovima divizija odmah posle toga formirani su odelci za vezu s načelnicima veze na čelu kao upravnim organima i samostalnim četama za vezu kao izvršnim organima. Slična je organizacija bila i u štabu oblasne vazduhoplovne baze s tom razlikom što su čete za vezu formirane u bataljonima aerodromske službe, dok su 1. i 2. lovačka eskadrila već od svog formiranja imale odgovarajuće sekcije za vezu.³⁵²⁾

Tako je u osnovi završena organizacija veza u Vazduhoplovstvu NOVJ s veoma razvijenim telefonskim vezama (na aerodromima) i radio-vezama unutar vazduhoplovnih divizija, između Štaba Vazduhoplovstva NOVJ i potčinjenih štabova divizija i 9. oblasne vazduhoplovne baze kao i telegrafskim i teleprinter-skim vezama.

Celokupna ova organizacija uglavnom je završena do sredine januara 1945. kada su se na sremskom frontu po prvi put pojavili i avioni Vazduhoplovstva NOVJ s petokrakom i državnom plavo-belo-crvenom zastavom. Sve kasnije organizacijsko-formacijske promene nisu imale bitnog uticaja ni nekih specifičnih oblika na razvoj roda veze u Vazduhoplovstvu NOVJ, odnosno JA.

U martu 1945. po naređenju Štaba Vazduhoplovstva JA formirana je Transportna vazduhoplovna grupa. U njen sastav je ušla i eskadrila za vezu Vrhovnog štaba formirana 18. avgusta 1944. na Visu. Eskadrila je s Visa preko Nikšića predislocirana u Zemun sredinom novembra 1944. i imala je značajnu ulogu u prenošenju hitnih i poverljivih naređenja potčinjenim štabovima. Kada je formirana transportna grupa, njoj je dodeljena radio-stanica VC-375-E, dok je u štabu grupe instaliran i Morseov aparat.³⁵³⁾

Početkom marta 1945. pre prelaska jedinica Jugoslovenske armije u odlučujuću ofanzivu za konačno oslobodenje zemlje, štab Grupe vazduhoplovnih divizija izdao je *Uput za vazduhoplovne oficire za vezu pri štabovima armije*. Oficiri za vezu su bili određivani i ranije, ali su sada Uputom precizno sankcionisane njihove dužnosti i zadaci s naglaskom da veza između njih i štabova Grupe vazduhoplovnih divizija i Vazduhoplovstva JA (Operativnog odeljenja) mora biti svakodnevna, bilo putem telefona ili radija.

»Radi postizanja sigurne i neprekidne veze oficir za vezu je dužan da organizuje svoju službu obaveštavanja o vezi tako, da u svakom momentu zna koja mu je veza između armije i vazduhoplovnog štaba najbrža i najsigurnija. Podatke o ovome tražice od štaba armije kod koje je dodeljene«.

Oficiri za vezu upućeni su u sastav 1. 2. i 3. armije JA. Na raspolaganju su im stavljene po jedna radio-stanica, dok su »kao neprekidna veza s trupama na zemlji služila streljačka platna, rakete i obeležavanja artiljerijskom vatrom«³⁵⁴⁾

Veza jedinica 4. armije JA sa savezničkom avijacijom (a time i s 1. i 2. lovačkom eskadrilom) održavana je preko britanskih oficira za vezu pri štabu 4. armije JA, dok su Štabom Vazduhoplovstva JA i štabom Grupe vazduhoplovnih divizija nije bila uspostavljena.

U održavanju veza unutar vazduhoplovnih jedinica i između vazduhoplovstva i pešadijskih jedinica ni ovde nije bila bez odgovarajućih teškoća. Veza između pojedinih aviona u vazduhu često je bila slaba zbog kvarova na radio-sta-

351) Isto, dok. br. 282.

352) Osman Dogibegović i Čedo Jovović, n. Cl.; *Zbornik NOR-a*, tom X, knj. 1, dok. br. 181.

353) *Zbornik NOR-a*, tom X, knj. 2, dok. br. 8.

354) Isto, dok. br. 89 i 90.

nicama, kao i »zbog nedovoljne obučenosti u radu«. Slično stanje u održavanju veze između aviona i zemlje bilo je kao i između vazduhoplova u letu.³⁵⁵⁾

Štab 3. armije JA je, na primer, u jednom svom izveštaju od 24. marta 1945. pre prelaska jedinica armije preko Drave, analizirao konkretne nedostatke u održavanju veza između trupe i avijacije smatrajući da teškoće nastaju usled preopterećenosti radio-veza, zbog nepogodnih radio-stanica i često zbog atmosferskih smetnji. Zbog udaljenosti jedinica, štab armije je takođe smatrao da je potrebno da mu se dodeli i jedan avion za vezu.³⁵⁶⁾

Obuka štabova, letaća i vezista vršena je po sistemu »duplet«, odnosno uz svaki sovjetski štab nalazio se i odgovarajući jugoslovenski štab, uz svakog sovjetskog i jugoslovenski letać, a uz sovjetske veziste - jugoslovenski vezisti. Obuka je trajala sve dotle, dok se celokupan kadar u 11. i 42. diviziji i Vazduhoplovnoj bazi nije potpuno osamostalio. Početkom aprila 1945. izvršena je predaja Vazduhoplovne grupe »Vitrak« vazduhoplovcima JA.³⁵⁷⁾

Za obuku kadrova po vezi, Vazduhoplovna škola specijalista u Novom Sadu dala je svoj značajan doprinos. Prvi kursevi formirani su još početkom 1945. godine. Tako je prvi radio-telegrafski kurs otpočeo sa radom 15. januara 1945. u Zemunu. Kurs je pohađalo 133 slušaoca od toga 12 žena. Trajao je do 15. maja 1945. godine. Od ukupnog broja slušalaca za radiste-strelce na avionima obučeno je 60 slušalaca, a ostali su raspoređeni kao radio-telegrafisti na aerodromskim radio-stanicama. Takođe su bili organizovani i kursevi za telefoniste, kao i dopunski kursevi za radio-telegrafiste. Slični kursevi bili su organizovani uz pomoć sovjetskih instruktora i pri štabovima 11. i 42. vazduhoplovne divizije i 9. oblasne vazduhoplovne baze.³⁵⁸⁾

METEOROLOŠKA SLUŽBA

Upotreba avijacije je tesno vezana i sa vremenskim uslovima. Zbog toga su krajem leta 1944. predviđeni i prve mere da potčinjeni štabovi izveštavaju Vazduhoplovno odeljenje o vremenu na svom operativnom području. Međutim, sve je to bilo dosta primitivno i svodilo se na dostavljanje kratkih meteoroloških biltena o oblačnosti i padavinama, što je doводilo do teškoća u sadejstvu savezničke avijacije s jedinicama NOVJ, jer su bilteni, dostavljani radio-putem preko odnosnih štabova, po pravilu kasnili. Zbog toga su često stvarane i nemoguće situacije pri borbenim letovima savezničke avijacije. Bilo da su vršile neposrednu podršku trupa na zemlji ili pak snabdevanje jedinica NOVJ.

Da bi se ovo stanje popravilo i službe unapredila, Vazduhoplovno odeljenje Vrhovnog štaba NOV i POJ je svojim obaveštenjem od 14. septembra 1944. upoznao štab Baze NOVJ u Bariju da je prihvatio njihov predlog o uspostavljanju samostalne meteorološke službe u zemlji. Tada je Vazduhoplovno odeljenje naložilo štabu Baze da postojećih pet kompletnih garnitura meteoroloških instrumenata uputi glavnim štabovima Hrvatske, Slovenije i Srbije i štabovima 2. i 5. korpusa, odnosno svakom štabu po jednu garnituru. Regulisano je takođe dostavljanje meteoroloških biltena četiri puta dnevno za potrebe sovjetske avijacije i rad već postojećih meteoroloških stanica na Visu i u Bariju. Takođe je naloženo da štab Baze iz svog sastava prikupi 10-20 boraca i uključi ih na kurs kod sovjetske meteorološke stanice u Bariju, a u slučaju daje to nemoguće onda da se

³⁵⁵⁾ Isto, dok. br. 3 i 6.

³⁵⁶⁾ Isto, dok. br. 66.

³⁵⁷⁾ Isto, dok. br. 124.

³⁵⁸⁾ Isto, dok. br. 63.

upute na Vis.³⁵⁹⁾ Zatim je Štab Vazduhoplovstva 20. novembra 1944. izdao *Uputstvo za organizaciju aerodromske službe na oslobođenoj teritoriji*, predviđajući odgovarajuće mere za meteorološku službu i za vezu.³⁶⁰⁾

Tako uspostavljene meteorološke stanice, predviđene da se s vremenom njihova mreža širi, prenosile su svoje biltenne preko radio-stanica pri komandama aerodroma. Na taj način je i u ovoj službi uspeh u radu zavisio ne samo od stručnosti meteorologa, nego i od umešnosti i brzine vezista da na vreme i tačno dostavljaju odgovarajuće meteorološke podatke na upotrebu odgovarajućim štabovima.

³⁵⁹⁾ Isto, knj. I, dok. br., 74.
³⁶⁰⁾ Isto, dok. br. 149.

Glava XI

RUKOVODENJE I KOMANDOVANJE, ORGANIZACIJA VEZA, ORGANI JEDINICE VEZE U 1. PROLETERSKOM, 2, 3, 5. I 12. UDARNOM KORPUSU I U OPERATIVNOJ GRUPI DIVIZIJA NOVJ U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA OSLOBODENJE JUGOSLAVIJE

U završnim operacijama za oslobodenje zemlje, Vrhovni štab NOV i POJ imao je pod svojom neposrednom komandom, pored glavnih štabova i Štaba Momarice NOVJ, 5 korpusa NOVJ, i to: 1. proleterski, 2, 3, 5. i 12. udarni korpus, kao i Operativnu grupu divizija. To su bile glavne snage Vrhovnog štaba namenjene za prenošenje težišta operacija u istočne krajeve zemlje, a pre svega u Srbiju.

PRVI PROLETERSKI UDARNI KORPUS

Prvi proleterski udarni korpus (komandant general-lajtnant Peko Dapčević, politički komesar pukovnik Mijalko Todorović Plavi) u svom sastavu krajem avgusta 1944. kad je izbio na Zlatibor, imao je 1. i 6. proletersku diviziju, s ukupno oko 6000 boraca i rukovodilaca. Prenoseći težište svojih operacija u Srbiju, 1. proleterski korpus se posle *drvarske operacije* kretao razdvojeno. Tako se sa štabom korpusa nalazila 1. proleterska divizija, dok se 6. proleterska divizija »Nikola Tesla« nalazila u nastupnom maršu iz centralne Bosne, preko istočne Bosne, dela Hercegovine i Crne Gore i Sandžaka k Zlatiboru, gdje je 30. avgusta 1944. u Dobroselcima ušla ponovo u sastav svog matičnog korpusa. Sve njene pokrete do ulaska u sastav korpusa usmeravao je radio-vezom Vrhovni komandant s ostrva Visa.³⁶¹

Prvi proleterski korpus, za dejstva u Srbiji, dobijao je direktive od Vrhovnog komandanta 19. i 28. avgusta 1944. Osnovni zadatak bio je: da se razbija četnička i nedievska vlast na pravcima nastupanja; da se istovremeno uspostavlja narodnooslobodilačka vlast; da se što brže izbije na planinski masiv Maljen-Povlen kao središnje grupacije glavnih snaga Vrhovnog štaba NOV i POJ za dejstva u Srbiji. Desno od 1. korpusa trebalo je da dejstvuje Operativna grupa divizija, a levo 12. udarni korpus.

Početkom septembra 1944. došlo je do izvesnih promena u organizaciji jedinica za vezu 1. korpusa. Tako je 14. septembra 1944. u Ljigu od postojećeg voda za vezu pri štabu korpusa formirana korpusna četa za vezu. Time je izmenjena struktura korpusnog voda za veze formiranog po naredbi štaba korpusa od 1. aprila 1944. godine.³⁶² Međutim, nagli rast jedinica korpusa koje su se popunjavale mladim borcima iz Srbije i uključivanjem u njegov sastav zatečenih srpskih brigada, tražio je nove organizacione forme za reorganizovanje jedinica za vezu u sastavu 1. proleterskog korpusa. Tako je Odsjek za vezu (načelnik Mišo Danon) štaba 1. proleterskog korpusa 12. septembra 1944. naredio potčinjenim štabovima divizija da se pri njihovim štabovima odmah postave referenti za vezu iz redova sposobnih vezista i da se neodložno formiraju divizijski vodovi za vezu shodno naredenju štaba korpusa od 31. jula 1944. godine. Na taj način 1. proleterski korpus ušao je u *beogradsku operaciju* s četama za vezu u brigadama i u

361) Vrhovni komandant 27. avgusta 1944. uputio je štabu 6. proleterske divizije sledeću depetu: »Javite zašto se vaša stanica redovno ne javlja? Javljaj te se redovno« (Arhiv VII, k. 28, reg. br. 2-6/12). U to vreme 6. proleterska divizija, posle obezbeđenja prebacivanja preko 1000 ranjenika sa-vezničkim transportnim avionima sa aerodroma u Brezni nalazila se u nastupnom maršu prema Zlatiboru, gde je ponovo trebalo da se spoji s 1. proleterskom divizijom u okviru svog matičnog 1. proleterskog korpusa.

362) Arhiv VII, k. 802, reg. br. 14-6 i k. 258, reg. br. 3-2.

korpusu a s vodovima za vezu pri štabovima divizije. Kao upravni organ pri štabu korpusa nalazio se Odesek za vezu, a pri štabovima divizije i brigada bili su referenti za vezu (u ovim zadnjim tu funkciju su vršili komandiri četa za vezu).³⁶³⁾

Za vreme beogradske operacije (i u dotadašnjim dejstvima) u jedinicama korpusa održavale su se sve vrste veza, ali su zbog dinamike borbi i čestih pokreta, radio-veza i kurirska veza bile su osnovna vrsta veze kako s potčinjenim štabovima i jedinicama, tako i s pretpostavljenim i sadejstvjućim jedinicama. Za održavanje radio-veza pri štabu 1. proleterskog korpusa nalazio se organizovan radio-centar u kome nije bilo više od dve radio-stanice, dok su štabovi divizija i sve brigade (bilo ih je devet) imale po jednu radio-stanicu.

Radio-centar održavao je stalnu radio-vezu sa: Vrhovnim štabom, Bazom NOVJ u Bariju, štabovima 2. i 3. udarnog korpusa i 1. i 6. divizije. Međutim, uspostavljanje veze s Operativnom grupom divizija NOVJ i s 12. udarnim korpusom islo je veoma teško. Izgleda da odeljenje za vezu Vrhovnog štaba NOV i POJ nije razradilo nikakav plan veze za sadejstvo s ovim jedinicama pre njihovog upućivanja za dejstva u Srbiji, već su planovi i šifre dostavljeni kuririma-padobrancima i avionima za vezu u toku samih operacija što je otežavalo rukovođenje i samom Vrhovnom komandantu NOV i POJ. Tako je radio-veza između 1. proleterskog korpusa i operativne grupe uspostavljen tek 12. septembra.³⁶⁴⁾ a sa 12. korpusom tek 28. septembra 1944. godine.³⁶⁵⁾ Pored toga bilo je stanovitih teškoća i u održavanju radio-veza unutar korpusa.

Petnaestog septembra 1944. Vrhovni komandant je objedinio dejstva svih snaga u zapadnoj Srbiji pod komandom štaba 1. proleterskog korpusa. Ta združena formacija sastavljena od 1. proleterskog korpusa (5 divizija) (U sastav korpusa pored postojećih 1. i 6. divizije ušla je i Operativna grupa divizija sa 5, 17. i 21. divizijom) i 12. udarnog korpusa (2, ubrzo 3, a početkom oktobra 4 divizije) (Pored 16. i 36. divizije, 17. septembra u sastav korpusa je ušla 11. krajiška udarna divizija, a 7. oktobra i 28. slavonska udarna divizija. Trideset sedma sandžačka udarna divizija se samo jedno krćeće vreme nalazila privremeno u njegovom sastavu) nazvana je u jugoslovenskoj istoriografiji 1. armijskom grupom NOVJ.³⁶⁶⁾

To je postavilo nove i složene zadatke pred štab 1. armijske grupe u pogledu komandovanja i sadejstva jedinica koje su deistvovala na, praktično, 3 odvojena pravca, a time i za organizaciju veza. Štab 1. armijske grupe za to nije bio organizacijski spreman niti je imao ma kakvih direktiva od strane Vrhovnog štaba, pa je zbog toga VS NOV i POJ i preuzeo obavezu da uspostavi radio-vezu između ove 3 grupacije: Operativne grupe divizija, 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa.

Kada je Beograd oslobođen, u njemu (i u širem rejonu), a delom i u južnom Banatu) je ostala 1. proleterska i 5. krajiška udarna divizija radi popune, odmora i preoružanja, dok su 6. proleterska i 21. divizija upućene u Srem, a 17. divizija na odsek Kraljevo-Čačak. Tada je došlo do novih organizacijsko-formacijskih promena u jedinicama za vezu. Tako je štab 1. proleterskog korpusa svojim naređenjem od 10. novembra 1944. naredio da se u 1. proleterskoj i 5. diviziji formiraju divizijske čete za vezu sastava: komanda čete, radio-vod, 2 telefonska voda, štapski vod za organizaciju centra veze i kurirsko odeljenje s ukupno 109 ljudi i sa dovoljno sredstava veze: 4 radio-stanice, 2 prijemnika, 2 telefonske centrale, 42 telefonska aparata i 12 km kablo. Naredeno je takođe i preformiranje brigadnih četa za vezu sa 72 čoveka i sličnom strukturom, ali s 5 radio-stanica (računajući po jednu i na bataljon), prijemnikom, 2 telefonske centrale, 24 telefonske aparata i 40 km kablo.³⁶⁷⁾

363) Arhiv VII, k. 712-A, reg. br. 3-2.

364) Arhiv VII, k. 372, reg. br. 33-127/1.

365) Isto, reg. br. 2-372/2 i reg. br. 3-242.

366) Josip Broz Tito *u Sabrani delu*, tom 23, str. 149.

367) Arhiv VII, k. 782, reg. br. 6-2.

Sve je to dobrim delom u materijalnom pogledu bilo primljeno od Crvene armije na osnovu sporazuma kojeg je Vrhovni komandant postigao za vreme svog boravka u Moskvi od 21. do 28. septembra 1944. godine.

U Beogradu su tada formirane i artiljerijske brigade pri štabovima 1. i 5. divizije, a kasnije i pri štabu 6. proleterске divizije, kada je ova došla sa sremskog fronta u Beograd krajem novembra 1944. takode radi odmora, popune i preoružanja. Sastav artiljerijskih brigadnih četa za vezu bio je sličan četama za vezu pešadijskih brigada.

Ceneći značaj kurirskih veza, štab korpusa je jednim svojim kraćim narednjem 29. oktobra naredio postupak u vezi sa slanjem kurira kao i stavljanje na raspolaganje motornih vozila i konja, i potrebnog obezbeđenja.³⁶⁸⁾

S promenama u formacijama divizijskih i brigadnih četa izvršene su izvesne izmene i kod upravnih organa na nivou brigada-divizija. Tako su po naređenju štaba korpusa od 15. novembra 1944. formirani pri štabovima divizija odseci za vezu, dok je u brigadama predviđeno da se postave referenti za vezu. Istim naređenjem naloženo je da se i u bataljonima (divizionima) formiraju odeljenja za vezu od 10 ljudi (4 kurira i 6 signalista-telefonista).³⁶⁹⁾

Malo kasnije, štab korpusa je svojim naređenjem od 19. novembra 1945. naredio da se u Beogradu obrazuju *Prilivni centar* za prijem pošte sa zadatkom da svakog dana ujutro dostavlja poštu "u štab korpusa".³⁷⁰⁾

Krajem godine izvršene su i neke sistemske izmene u održavanju radio-veza. S dobijanjem novih radio-stanica radio-centar je organizovao vezu u radio-mrežama. Tako je u jednoj mreži organizovana radio-veza između štabova 1. proleterског korpusa, 1. proleterске i 5. krajske divizije s početkom rada 19. decembra 1944. godine, najverovatnije da se u drugoj mreži održavala veza s 11. krajskom i 21. srpskom divizijom, a u trećoj - s Vrhovnim štabom i 6. proleterском divizijom u Beogradu. Na taj način se sigurno može tvrditi da se u radio-centru 1. proleterског korpusa nalazile 3 radio-stanica, ne računajući radio-stanicu Črne 1. proleterског korpusa.³⁷¹⁾

Prvi proleterски korpus prestao je da postoji 1. januara 1945. preformiranjem njegovog štaba u štab 1. armije NOVJ i ulaskom svih njegovih jedinica pod komandu pomenutog novoformiranog štaba.

DRUGI UDARNI KORPUS NOVJ

Drugi korpus (komandant general-major Radovan Vukanović, politički komesar pukovnik Radoje Đakić) u svom sastavu u septembru 1944. imao je 3., 29. i 37. diviziju i Primorsku operativnu grupu brigada s ukupno (prema proceni) oko 12.000 boraca i rukovodilaca, da bi se njegovo brojno stanje skoro utrostručilo početkom 1945. godine.³⁷²⁾ Korpus je dejstvovao na operativnom području istočne Hercegovine, Črne Gore i Sandžaka, koje je po svom geografskom položaju bilo od izvanrednog strategijskog značaja u planovima Vrhovnog štaba u završnim operacijama za oslobođenje Jugoslavije. Tako je u Sandžaku i severnom delu Črne Gore, štab 2. korpusa sa svojim jedinicama obezbeđivao prenošenje dejstava glavnih snaga Vrhovnog štaba u Srbiju - Operativne grupe divizija NOVJ iz severoistočne Črne Gore preko Peštera prema Kopaoniku i 1. proleter-

368) Arhiv VII, k. 712-B, reg. br. 4-8.

369) Arhiv VII, k. 712-A, reg. br. 37-2.

370) Arhiv VII, k. 712-B, reg. br. 4-12.

371) Arhiv VII, k. 712-B, reg. br. 18-12.

372) U jedinicama 2. udarnog korpusa NOVJ 1. januara 1945. nalazilo se 27.335 boraca i rukovodilaca (*Zbornik NOR-a* tom III, knj. 10, dok. br. 141).

skog korpusa u pravcu Zlatibora. Veza u ovim operacijama, imala je značajnog uдела.

Reorganizacija jedinica za vezu koja je izvršena u leto 1944. nije pretrpela veće izmene. I dalje je u jesen 1944. ostao u štabu korpusa Odesek za vezu (načelnik Milutin Kosovac) a pri štabovima divizija su bili referenti za vezu, dok su tu funkciju u brigadama vršili komandiri četa, odnosno komandiri vodova za vezu. Tek krajem 1944. došlo je do nekih promena u organizacijskom pogledu. Tada je, na primer, pri štabu 29. divizija formiran bataljon za vezu, dok su u brigadama formirane čete za vezu, a u bataljonima vodovi za vezu. Prema naredenju štaba 2. udarnog korpusa od 16. septembra 1944. štabu 29. divizije, ovaj štab je trebalo da formira divizijsku četu za vezu sastava: vod radio-telegrafista, vod telefonista, vod signalista i kurirski vod sastavljen od motociklista i biciklista (*Zbornik NOR-a*, tom III, knj. 10, dok. br. 1117).

Ove promene verovatno nisu odmah obuhvatile 3. diviziju i Primorsku operativnu grupu brigada (rasformirana je krajem 1944. i početkom 1945) zbog veoma teških borbi koje su te jedinice 2. korpusa vodile na širem prostoru Podgorice (sada Titograda) s opkoljenim nemačkim 21. brdskim armijskim korpusom. Tako smo u to vreme, ne samo u 2. udarnom korpusu, imali divizije sa odsecima za vezu i bataljonima za vezu, a u nekim divizijama referente za vezu sa četama za vezu. U nekim divizijama čak su postojali samo vodovi za vezu. To nam govori da se proces reorganizacije dosta sporo odvijao i zavasio od mnogih okolnosti.

Štab 2. korpusa sa svojim potčinjenim jedinicama bio je relativno dobro opremljen sredstvima veze. Naročito je kvantitativan skok učinjen krajem 1944. kada mu je po razrezu Vrhovnog štaba dodeljeno 5 radio-stanica SCR 284-A, 50 radio-stanica SET-48, radio-stanica SET-9,10 telefonskih centrala, 55 telefonskih aparata, oko 500 km kablova i 100 signalnih aparata.³⁷³⁾ Taj materijal je primljen u Dubrovniku tek 25. februara 1945.³⁷⁴⁾ Što se vidi iz pregleda od 20. marta iste godine. Pre prijema ove velike pošiljke radio-sredstava, brojno stanje na dan 11. januara 1945. izgledalo je ovako:³⁷⁵⁾

Naziv štaba (jedinice)	Brojno stanje				
	RST	TC	TA	Kabl u km	OA
1. Štab korpusa	10	1	18	3	-
2. Treća divizija	9	1	4	11	-
3. Dvadesetdeveta divizija	9	2	8	11	-
4. Tridesetsedma divizija *	7	2	7	11	-
5. Primorska operativna grupa	7	2	5	12	-
6. Artiljerijska grupa	3	1	8	33	-
7. Ozna	3	-	-	-	-
U K U P N O :	4 8	9	4 0	8 1	-

373) Arhiv VII, k. 394, reg. br. 16-1.
374) Prema pregledu od 25. februara 1945. vidi se da su primljene 3 radio-stanice SCR-284-A (umesto 5), 50 radio-stanica SET-48 i 300 km kablova) Arhiv VII, k. 395, reg. br. 20-4).
375) Arhiv VII, k. 395, reg. br. 3-4.

Dva meseca kasnije, 20. marta 1945. brojno stanje sredstava veze u 2. korpusu, bilo je sledeće:^{376*}

1. Štab korpusa (Odsjek za vezu)	3	3	4	60	-
2. Treća divizija	25	3	9	85	26
3. Dvadesetdeveta divizija	24	2	8	85	25
4. Tridesetsedma divizija	24	4	13	85	26
5. Operativna grupa brigada	11	1	4	40	-
6. Korpusna vojna oblast				25	
7. Artiljerijska grupa	9	1	8	52	10
U K U P N O:	93	11	67	347	87

Od pomenutog broja radio-stanica bilo je: 11 radio-stanica SCR-284-A, 57 radio-stanica SET-48, i 11 radio-stanica SET-38.

Podaci dati u ovom pregledu razlikuju se po nekim izveštajima. Tako se prema pregledu sredstava veze štaba 37. divizije od 22. marta 1945. u diviziji nalazilo 6 radio-stanica (od toga 2 u štabu), 3 telefonske centrale, 20 telefona i 108 km kablova (*Zbornik NOR-a* tom IV, knj. 34, dok. br. 56), dok se u jedinicama 29. divizije nalazilo 16 radio-stanica, 10 telefonskih centrala, 89 telefonskih aparata i 126 km kablova (*Zbornik NOR-a* tom IV, knj. 34, dok. br. 66). Slično je i u artiljerijskim jedinicama 2. korpusa. U artiljerijskoj brigadi i 1. i 2. motorizovanom brdskom artiljerijskom divizionu bile su 34 radio-stanice, 4 telefonske centrale, 40 telefonskih aparata i 18 km kablova sa stanjem na dan 25. marta 1945. (*Zbornik NOR-a* tom IV, knj. 34, dok. br. 67), pa bi sve ove podatke trebalo uzeti kao verodostojnije, jer je izgleda pregled štaba korpusa rađen na osnovu nepotpunih podataka.

Zbog nepovoljnog razvoja situacije na Kosovu i Metohiji, Vrhovni komandant NOVJ i POJ 8. februara 1945. formirao je Operativni štab grupe brigada za komandu nad 1. bokojskom, 6. i 10. crnogorskom brigadom i potčinio ga Operativnom štabu NOV i PO za Kosovo i Metohiju za borbu protiv pobunjenika i balista.³⁷⁷⁾ Prema brojnom stanju tog štaba od 10. aprila 1945. od sredstava veze u njegovim se jedinicama nalazilo 27 radio-stanica, 8 telefonskih centrala, 23 telefonska aparata i 70 km kablova, što znači daje radio-stanicu imao svaki bataljon, pa čak i neke čete i druge ustanove Operativnog štaba.³⁷⁸⁾

Radio-centar štaba 2. udarnog korpusa nikad nije imao manje od 3 radio-stanice. U neku ruku je bio i tranzitni centar, ili bolje rečeno pomoćni radio-centar Vrhovnog štaba, jer se preko njega za jedan duži period prenosila naređenja tranzitnom vezom glavnim štabovima Srbije i Makedonije, kao i Glavnom odnosno Operativnom štabu za Kosovo i Metohiju i nekim drugim jedinicama. Radio-centar 2. korpusa održavao je uglavnom stalne radio-veze sa: Vrhovnim štabom, Bazom NOVJ u Bariju, Glavnim štabom NOVJ i PO Makedonije, Glavnim štabom NOV i PO Srbije (povremeno), Operativnom grupom divizija NOVJ (dok je postojala), štabom 1. proleterskog korpusa NOVJ (krajem leta 1944), Oznom

376) Isto, reg. br. 33-4.

377) Josip Broz Tito »Sabrana djela«, tom 26, *Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 15.*

378) Arhiv VII, k. 397, reg. br. 8-7, i 19-12.

korpusa, štabovima 3, 29. i 37. divizije i Primorske operativne grupe, a potom kada je ova rasformirana - sa štabom Operativne grupe brigada, kao i sa štabovima 5. i 6. divizije Glavnog štaba NOV i PO Albanije i vojnom misijom NOVJ i Albaniji, odnosno u Tiranu, kada je ova oslobođena.

Vojna oblast 2. korpusa takođe je obavila značajne poslove na uspostavljanju TT linija i organizaciji pošta. U junu 1944. organizovane su 4 TT sekcije prema broju vojnih područja. Kasnije je taj broj sekcija povećan. Tako su one vrlo uspešno uz pomoć jedinica za vezu operativnih štabova osposobile PTT saobraćaj do kraja januara 1945. godine. Tada je na području Crne Gore normalno funkcionisalo 12 pošta s TT radionicom u Cetinju pod neposrednom upravom Odeljenja PTT saobraćaja pri Crnogorskoj antifašističkoj skupštini narodnog oslobođenja.^{379*}

Štab 2. korpusa nalazio se pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba skoro sve do kraja rata, pa i kada je Vrhovni komandant obrazovao 17. marta 1945. Operativnu grupu udarnih korpusa JA (od 2, 3. i 5. korpusa) za sarajevsku operaciju. Rasformiran je 21. aprila 1945. ulaskom njegovih jedinica (3. i 29. divizije) u sastav 2. armije JA.

TREĆI UDARNI KORPUS NOVJ

Treći korpus - komandant general-lajnant Košta Nad, politički komesar pukovnik Vladimir Popović - Narednom Vrhovnog komandanta od 25. septembra 1944. za komandanta korpusa postavljen je pukovnik, (od 1. oktobra general-major) Vladimir Popović, a za političkog komesara pukovnik Dane Olbina. Krajem novembra zbog odlaska Popovića na drugu dužnost, za komandanta je određen pukovnik Pero Kosorić (i na toj dužnosti ostao do kraja rata), dok je za političkog komesara u decembru postavljen pukovnik Blažo Đuričić, početkom septembra 1944. imao je u svom sastavu 11, 27. i 38. udarnu diviziju sa oko 7.000 boraca i rukovodilaca. Operativno područje korpusa nalazilo se u istočnoj Bosni, veoma važnom operativno-strategijskom području u planovima Vrhovnog štaba preko koga su se prebacivale jedinice u zapadnu Srbiju pri prenošenju težišta operacija glavnih snaga Vrhovnog štaba na to područje. (Jedanaesta divizija izašla je iz sastava 3. korpusa 17. septembra 1944, kada je prešla Drinu i ušla u sastav 12. korpusa u zapadnoj Srbiji. Drinu je, iz istočne Bosne u zapadnu Srbiju, prešao i 12. korpus 5/6. septembra 1944, dok je 28. divizija to učinila 7. oktobra 1944. godine). Korpus je bio mala jedinica (u decembru 1944. godine imao je 7820 boraca, u januaru 1945. godine 11.305 boraca, a u februaru iste godine 9.260 boraca i rukovodilaca).^{380*} Ali i pored toga korpus je bio veoma borbeno formacija NOVJ, dobro opremljen sredstvima veze (posebno radio-sredstvima), što mu je obezbeđivalo sigurno komandovanje i sadejstvo sa drugim jedinicama na području istočne Bosne.

Treći korpus je po naređenju Vrhovnog komandanta od 31. avgusta 1944. prešao u ofanzivu prema Majevici i Posavini oslobađajući 17. septembra 1944. Tuzlu, ekonomski, politički i kulturni centar u severoistočnoj Bosni. Tada je organizovana i vojna oblast korpusa sa 5 vojnih područja, čiji je Saobraćajni odsek učinio veoma mnogo na normalizovanju PTT saobraćaja na oslobođenoj teritoriji.^{381*}

Vezom u korpusu rukovodio je Odešak za vezu (načelnik Mirko Nahmijas) pri štabu korpusa, dok su se u divizionama nalazili referenti za vezu, a u brigadama su tu funkciju vršili komandiri četa (vodova). Od jedinica za vezu pri štabu kor-

379) Arhiv VII, k. 1768, reg. br. 26-1 i k. 1773, reg. br. 15-4.

380) *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 31, dok. br. 115, knj. 32, dok. br. 67 i knj. 33, dok. br. 126.

381) Isto, knj. 30, dok. br. 1.

pusa postojala je četa za vezu, dok je slična formacija trebala da postoji i u brigadama. Međutim, usled teških borbi u jesen 1944. jedinice nisu uspele da formiraju brigadne čete, pa je štab 3. korpiisa 15. decembra 1944. izdao ponovo jedno naređenje u kome se, pored ostalog, kaže: »U prilogu dostavljamo vam uputstva za rad, organizaciju i obuku ljudstva u četama za vezu. I pored do sada izdatih naređenja, organizaciji tehničkih jedinica kod naših štabova nije poklanjana dovoljna pažnja (...) Iako još ne možemo dati formaciju svih ovih dijelova, ipak je potrebno već danas stvarati u sastavu četa za vezu jedinica svih struka, koje će sutra narasti na jedinice predviđene po formaciji«.

U vezi s tim naređeno je da divizijska četa za vezu treba da ima kurirski vod, telefonsko-signalni vod (sa 2 telefonske desetine i sa 3 signalne desetine, odnosno za svaku brigadu po jednu), radio-sekciju i privremeno pionirsko-minerski vod. Predviđeno je takođe da se u četi prikupe određeni specijalisti za vezu (radio-mehaničari, telefonski mehaničari, elektromehaničari, električari, motoristi, itd.). Takođe je naređeno da se takve čete formiraju i pri brigadama, a u bataljonima da se obrazuju telefonsko-signalne desetine.^{382*}

Treći korpus bio je među bolje opremljenim jedinicama sredstvima veze. Tako su se 25. oktobra 1944. u njegovom sastavu nalazila sledeća sredstva:³⁸³

Naziv štaba (jedinice)	B r o j n o s t a n j e			
	RST	TC	TA	Kabl u km
1. Štab korpusa	3	2	17	17
2. Dvadesetsedma divizija	9	5	17	10
3. Tridesetosma divizija	6	-	2	1
U K U P N O :	18	7	36	28

Od navedenog broja radio-stanica 12 su bile SCR-284-A, 1 B-II i 1 MK-I. Uočava se da je 38. divizija imala na raspolaganju malo telefonskih sredstava. To je zbog toga, što se nalazila kao posadna jedinica za obezbeđenje tuzlanskog baskena i što je korpusni centar veze organizovala četa za vezu 3. korpusa na koji su se oslanjale jedinice 38. divizije. S druge strane primećenoje da se u 27. diviziji nalazilo veliki broj radio-stanica. To je bilo zbog toga, što je početkom oktobra Vrhovni komandant naredio da se ruši komunikacija Višegrad - Sarajevo, kako bi se sprečilo i usporilo izvlačenje nemačkih jedinica Grupe armija »E« na tom pravcu. Štab korpusa je tada orijentisao 27. diviziju na to područje, pa su zbog veće pokretljivosti i da bi se olakšalo komandovanje bile neophodne potrebne radio-stanice spuštene čak i do većeg broja bataljona.

Broj sredstava veze se u korpusu neprekidno povećavao, a naročito broj radio-stanica. Tako se na primer, 15. januara 1945. u korpusu nalazila 21 radio-stanica, zatim bilo je 7 telegrafskih centrala, 50 telefonskih aparata i 43 kbla,³⁸⁴ a već 22. februara korpus je imao: 32 radio-stanice, 8 telefonskih centrala, 43 telefonska aparata i 82 km kbla.³⁸⁵ To je omogućilo veoma solidne veze spotčenjem, pretpostavljenim i sadejstvjućim štabovima.

Radio-centar 3. korpusa je načelno radio s 3 radio-stanice u centru. Održavao je stalnu vezu (mada je u tome bilo i prolaznih teškoća) sa: Vrhovnim šta-

382) Isto, knj. 31, dok. br. 54.
383) Isto, knj. 30, dok. br. 50.
384) Isto, knj. 32, dok. br. 67.
385) Isto, knj. 33, dok. br. 126.

bom, 5. korpusom, Bazom NOVJ u Bariju, Glavnim Štabom Vojvodine, 12. korpusom (dok je ovaj bio u istočnoj Bosni i u zapadnoj Srbiji), Srednjobosanskom divizionom, Južnom operativnom grupom (u decembru), 1. i 2. armijom NOVJ (od 1. januara 1945), Štabom Vazduhoplovstva (od druge polovine novembra 1944), štabovima 27. i 38. divizije i 2. brigadom Narodne odbrane, odnosno bataljonom Narodne odbrane do njegovog preformiranja u brigadu.

Treći korpus bio je pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba do sredine decembra 1944. godine. Tada je u operativnom pogledu stavljen pod komandu novoformirane Južne operativne grupe divizija. Kada je ova preformirana 1. januara 1945. u 2. armiju NOVJ, 3. korpus je u operativnom pogledu ostao potčinjen štabu te armije sve do 17. marta 1945, odnosno do njegovog ulaska u sastav Operativne grupe udarnih korpusa NOVJ formirane za sarajevsku operaciju pod neposrednom komandom Generalštaba JA, odnosno Vrhovnog komandanta JA. Po završnoj sarajevskoj operaciji i rasformiranju grupe, 3. korpus JA ponovo je stavljen pod komandu Generalštaba JA i ostao je tako do kraja rata.

PETI UDARNI KORPUS NOVJ

Peti korpus (komandant general-major Slavko Rodić, politički komesar pukovnik Ilija Došen) početkom septembra 1944. imao je u svom sastavu 4, 10, 38. i Srednjobosansku diviziju, 2 artiljerijska diviziona i više odreda s ukupno 19.260 boraca i rukovodilac,³⁸⁶ da bi u oktobru imao 26.290,³⁸⁷ a 1. marta 1945. godine već 39.259 boraca i rukovodilaca.³⁸⁸ Operativno područje korpusa nalazilo se u srednjoj i zapadnoj Bosni, odnosno u središtu zemlje i bilo je veoma važno u stratejskom pogledu, jer je 5. korpus na neki način povezivao dejstva jedinica NOVJ severno od Save, istočno od Bosne, zapadno od Une s jedinicama koje su djelstvovale u primorskom pojasu.

Peti korpus bio je jedan od najborbenijih formacija NOVJ i imao je na raspolaganju solidna sredstva veze što je njegovom štabu omogućavalo uspješno rukovođenje i komandovanje s jedinicama, kao i solidno sadejstvo sa susedima.

U organizacijsko-formacijskom pogledu u jedinicama korpusa krajem leta 1944. počev od brigade, pa preko divizija, do štaba korpusa, bile su organizovane čete za vezu, dok su u bataljonima i odredima postojali vodovi za vezu s brojnim sredstvima, a posebno s većim brojem radio-stanica. Vezom je rukovodio Odsek za vezu (načelnik Pavle Nad) pri štabu 5. korpusa preko referenata za vezu pri štabovima divizija (nazivali su ih i oficirima za vezu) i brigada (gde su ovu funkciju vršili komandiri četa za vezu).

Kasnije, u martu 1945. izvršeno je preformiranje četa za vezu po novim formacijama. Tako su, na primer, prema naredenju štaba 53. divizije JA od 27. marta 1945. brigadne čete za vezu morale po formaciji da imaju: komandu čete (s ukupno 14 boraca i rukovodilaca), radio-telegrafsko-signalni vod (s radio-telegrafskim odeljenjem i signalnim odeljenjem s 4 signalne stanice s ukupno 23 borca i rukovodioca), telefonsko-linjski vod (s telefonskim i linjskim odeljenjem s ukupno 30 boraca i rukovodioca) i kurirski vod (sa 17 kurira i rukovodioca).

U brigadnoj četi za vezu prema tome trebalo je da bude: 9 oficira, 15 podoficira i 62 borca (ukupno 84 borca i rukovodioca). Pored toga je predviđeno da se u sastavu čete nalaze još 4 odeljenja za vezu u svakom po jednom radio-ekipom (stanciom), telefonsko-linjskim odeljenjem i signalnom ekipom (stanciom) s ukupno 68 boraca, odnosno u svakom odeljenju po 17 boraca i rukovo-

³⁸⁶ Isto, knj. 29, reg. br. 2.

³⁸⁷ Isto, knj. 30, dok. br. 4.

³⁸⁸ Isto, knj. 34, dok. br. 2.

dilaca (3 podoficira i 14 boraca). Ova odeljenja bila su, namenjena za opsluživ-
nje brigadnih bataljona čime su ukinuti vodovi za vezu u bataljonima. Tako je
brojno stanje čete iznosilo ukupno 9 oficira, 27 podoficira i 116 vojnika, odnosno
152 borca i rukovodioca, stoje bilo za 50% više nego što su do tada brojale čete
za vezu. Od sredstava za vezu predviđeno je da svaka četa ima po 1 radio-stanicu
SCR-284-A, i 5 radio-stanica SET-48, te 7 telefonskih centrala, 35 telefonskih apa-
rata, 50 km kabl i 27 optičko-signalnih aparata, kao i brojni drugi materijali.³⁸⁹⁾
Prvog septembra 1944. brojno stanje sredstava za vezu u 5. korpusa bilo je
sledeće:³⁹⁰⁾

Naziv Štaba (jedinice)	B r o j n o s t a n j e			
	R S T	T C	T A	Kabl u km
1. Štab korpusa	7	1	19	5
2. Četvrti divizija	5	4	38	28
3. Deseti diviziia	10	3	20	13
4. Tridesetdeveta divizija	3	3	22	19
5. Srednjobosanska divizija	5	2	24	15
6. NOP odredi	1	-	9	8
7. Artiljerija	-	1	6	4
U K U P N O :	3 1	1 4	1 3 8	9 2

Taj broj sredstava veze je potom stalno bio u porastu. Tako, samo mesec
dana kasnije u jedinicama 5. korpusa nalazilo se: 37 radio-stanica, 35 telefonskih
centrala, 256 telefonskih aparata i 368 km kabl.³⁹¹⁾ Taj rast nije usporen ni do
kraja rata, pa je samo u divizijama krajem decembra i početkom januara 1945.
bilo: 45 radio-stanica, 35 telefonskih centrala, 257 telefonskih aparata i 224 km
telefonskog kabl čime se brojno stanje sredstava veze više nego udvostručilo.
To je omogućilo dobru organizaciju veze unutar jedinica, s pretpostavljenim i
sa susedima (veze sadejstva).³⁹²⁾

Sve divizije unutar korpusa bile su povezane radio-vezama, a takode su po-
stojele radio-veze i s nekim NOP odredima.

Radio-centar 5. udarnog korpusa NOVJ radio je s najmanje 5 radio-stanica
(od kojih je jedna bila radio-stanica Ozne a druga Glavnog obaveštajnog centra).
Tako su održavane stalne veze sa: Vrhovnim štabom, Glavnim štabom Hrvatske,
Štabom Vazduhoplovstva NOVJ, 1. aero-bazom, štabovima 3, 4. i 8. korpusa, Oz-
nom 3. proleterskog i 4. korpusa, savezničkim vojnim misijama i sa štabovima
4, 10, 39. i Srednjobosanske divizije. Kada je 17. marta 1945. formirana Opera-
tivna grupa udarnih korpusa za sarajevsku operaciju, štab 5. korpusa održavao
je vezu i sa štabom 2. udarnog korpusa, kao i s 2. armijom NOVJ (JA).³⁹³⁾

389) Isto, dok. br. 77.
390) Isto, knj. 29, dok. br. 2.
391) Isto, knj. 30, dok. br. 4.
392) Arhiv VII, k. 462-A, reg. br. 2-6, 8-6 i 29-3+6 i k. 771-A, reg. br. 4-2/6.
393) Rekonstrukcija veza Štaba 5. korpusa izvršena je na knjiga depša (Arhiv VII, k. 461-A i
izveštaja k. 462-A).

Radio-centar 4. divizije održavao je u decembru 1944. 9 radio-veza,³⁹⁴ radio-centar 10. divizije 10 veza,³⁹⁵ radio-centar 39. divizije 10 veza,³⁹⁶ a radio-centar Srednjobosanske divizije 12 radio-veza.³⁹⁷ To je bilo moguće jedino sa solidno uvezbanim ljudstvom i dobrom organizacijom u radio-centrima (obično se nalazilo po 2 radio-stanice u divizijskim radio-centrima) i održavanjem materijala u ispravnom stanju preko odgovarajućih radio-tehničkih radionica i radionica za opravku TT materijala. Takođe je značajno napomenuti da se samo u divizijama krajem decembra 1944. i početkom januara 1945. nalazilo 1195 vezista, što je predstavljalo oko 5% ukupnog njihovog brojnog stanja.³⁹⁸ (Vidi prilog br. 41 i 42).

Dobra organizacija veza je bila i u artiljerijskim jedinicama 5. korpusa, ali je u njima bilo i slabosti, naročito u divizijskoj i brigadnoj artiljeriji. U 1. artiljerijskoj brigadi 5. korpusa krajem decembra 1944. nalazilo se: 4 radio-stanice, 7 telefonskih centrala, 32 telefonskih aparata i 29 km kablova.³⁹⁹

Štab 39. divizije, u svom izveštaju za januar 1945. vezu u svojim artiljerijskim jedinicama ocenio je ovako:

»Stanje sredstava veze u brigadnoj artiljeriji je nikakvo, a u divizijskoj skoro isto tako, pošto postoje samo tri telefona bez telefonske centrale i 600 m kablova od celokupnih sredstava veze artiljerijskih jedinica ove divizije. Štab ove divizije ne može popraviti to stanje jer ne raspolaže ni on s dovoljnim brojem sredstava.«⁴⁰⁰

Za unapređenja veza na svom operativnom području, naročito kurirske, štab 5. korpusa 16. januara 1945. izdao je naređenje potčinjenim štabovima divizija za formiranje relejnih stanica. Tada je odredio njihovu lokaciju i jačinu, pa je tako na području srednje i zapadne Bosne formirao 9 relejnih stanica da bi ubrzao dostavljanje redovne pošte i drugog materijala.⁴⁰¹

Naravno da je bilo i teškoća, kao što je to bilo u travničkoj operaciji u februaru 1945. po pitanju međusobnih telefonskih veza. Slabo postavljene i osposobljene stalne TT linije i nedostatak kvalitetnog poljskog-telefonskog kablova (upotrebljavana je oksidirana gola žica između istaknutog centra veze 4. divizije i brigada) uticala je i na komandovanje s potčinjenim jedinicama. Bilo je i oštećenih radio-sredstava pri bacanju iz aviona, kao i dostavljanje nekompletnih optičko-signalnih aparatura. Međutim, sve se to nadoknađivalo velikim zalaganjem pripadnika jedinica veze 5. korpusa.

Problemi kadrova po vezi u jedinicama 5. korpusa se takođe posvećivala stanovita pažnja. Tako je krajem februara 1945. završen 2. radio-telegrafski kurs u trajanju od 90 dana. Kurs je pohađalo 30 radio-telegrafista, a završilo je s uspehom 27 slušalaca od toga bilo je 17 odličnih. Planirano je da 15. marta otpočne i 3. radio-telegrafski kurs s 90 polaznika od toga trebalo je da se školuje 70 polaznika za operativne jedinice, a za 3. bosansko-hercegovačku diviziju KNOJ-a - 20 kandidata. Dvadesetog februara 1945. takođe je počeo s radom i 1. radio-mehaničarski kurs pri korpusnoj radio-tehničkoj radionici u prisustvu 20 slušalaca.

Prvog januara 1945. štab korpusa naredio je da se iz svake divizije uputi po 7 oficira, iz 1. artiljerijske brigade 1 i iz Pratećeg bataljona 2 oficira, na 1. oficirski kurs za vezu (otpočeo s radom 20. januara, a završio 15. marta 1945).⁴⁰²

394) *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 32, dok. br. 28, i knj. 33, dok. br. 15.

395) Isto, knj. 31, dok. br. 127 i knj. 33, dok. br. 75.

396) Isto, knj. 31, dok. br. 78.

397) Isto, knj. 30, dok. br. 30.

398) Isto, dokumenta kao u nap. 392.

399) *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 31, dok. br. 144.

400) Isto, knj. 32, dok. br. 157.

401) Isto, dok. br. 70.

402) Arhiv VII, k. 462-A, reg. br. 32-6, *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 32, dok. br. 1.

Rad vojne oblasti 5. korpusa na uspostavljanju stalnih i polustalnih TT linija bio je takode značajan. Srednja i zapadna Bosna bile su opustošene u toku narodnooslobodilačkog rata. Stvaranjem veće slobodne teritorije u jesen 1944. nametnulo je i određene zadatke pred vojno-teritorijalne organe korpusa. Tako je samo, na primer, Komanda kozarskog vojnog područja osposobila u septembru 1944. na svom operativnom vojno-teritorijalnom području 219 km TT linija na koje su bile uključene 2 telefonske centrale i 16 telefonskih aparata.^{403*} Slično je bilo i kod drugih područja korpusne vojne oblasti.

Za unapređenje rada PTT saobraćaja, štab 5. udarnog korpusa 21. januara 1945. propisao je *Uredbu o organizaciji pošta, telegrafa i telefona na teritoriji Vojne oblasti 5. korpusa*. Uredbom je rukovođenje stavljeno u nadležnost PTT sekcije Saobraćajnog odelka vojne oblasti.⁴⁰⁴ Takode je istog dana propisan i *Politički pravilnik*. Na kraju, marta 1945. celokupan PTT saobraćaj prešao je u ruke oblasnih narodnooslobodilačkih odbora.⁴⁰⁵ Tako je završen jedan period u razvoju sistema vojno-teritorijalnih veza na operativnom području ovog korpusa.

Pre rasformiranja 21. aprila 1945. štab 5. korpusa 13. marta 1945. izdao je *Uput za organizaciju jedinica za vezu u sastavu korpusa*. Po ovom uputu za celokupnu organizaciju veza u diviziji bio je odgovoran referent za vezu pri štabu divizije, dok su u brigadama za to bili odgovorni oficiri za vezu. Uputom je propisan i načelan sastav divizijskih i brigadnih četa za vezu, kao i samostalnih vodova za vezu. Takode su propisane dužnosti, način formiranja radio-centara u divizijama i brigadama, kao i rad radionica za vezu i dužnosti njihovih upravnika.⁴⁰⁶

U završnim operacijama za oslobodenje srednje i zapadne Bosne značajna su bila dejstva jedinica korpusa u banjalučkoj operaciji u septembru 1944. u prvoj travničkoj operaciji u oktobru 1944. i u drugoj februara 1945. kao i u sarajevskoj operaciji u martu i aprilu 1945. U svim tim operacijama jedinice i organi veze dali su svoj vidljiv doprinos i pored uočenih i ispoljenih slabosti. Štab korpusa je rasformiran 27. aprila 1945. dok su njegove jedinice (osim 53. divizije) uključene u sastav 2. armija JA.

DVANAESTI UDARNI KORPUS NOVJ

Dvanaesti korpus (komandant general-major Danilo Lekić, politički komesar potpukovnik Stefan Mitrović) kada je prešao iz istočne Bosne preko Drine 5/6. oktobra 1944. kod Starog Broda u zapadnu Srbiju u svome sastavu je imao 16. i 36. vojvodansku diviziju sa oko 3000 boraca i rukovodilaca. Kasnije 17. septembra u njegov sastav je ušla 11. krajiška divizija (sa oko 2100 boraca), a 7. oktobra i 28. slavonska divizija s isto toliko boraca. Do 15. septembra korpus bio je pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, zatim 15. septembra 1944. ušao je u sastav 1. armijske grupe NOVJ i u njenom sastavu ostao do 11. novembra 1944. godine. Do 10. oktobra jedinice korpusa dejstvovale su u severozapadnoj Srbiji i Posavini, a zatim su u beogradskoj operaciji (u drugoj etapi) učestvovala u oslobodenju Beograda napadajući na pomoćnom pravcu duž desne obale Save prema Čukarici i glavnoj železničkoj stanici. Dejstva u Srbiji su bila

403) Arhiv VII, k. 1763, reg. br. 42-3.

404) Arhiv VII, k. 1766, reg. br. 27-2.

405) Iste.

406) Arhiv VII, k. 1272, reg. br. 7-4.

karakteristična po dinamičnosti i čestim promenama situacije, pa i ako su u korpusu bile razvijene radio, telefonska, kurirska i donekle signalna veza, ipak je radio-veza bila u prednosti.

Korpus je u svom sastavu imao za vreme tih šestonedeljnih borbi po jednu radio-stanicu u svakoj brigadi i u radio-centrima divizija i jednu radio-stanicu u štabu korpusa.^{407*} Veze s potčinjenim jedinicama održavane su radiom, kuririma i telefonijom, a sa pretpostavljenim i sudejstvujućim štabovima - samo radiom. Štab 12. korpusa do oslobođenja Beograda imao je stalne radio-veze sa: Vrhovnim štabom, GS Vojvodine i s potčinjenim štabovima divizija. Vezu sa štabom 1. armijske grupe uspostavio je tek 28. septembra 1944. posle tronedeljnih napora i posredovanja Vrhovnog štaba.

Dvanaesti korpus, posle oslobođenja Beograda 21/22. oktobra, prešao je preko Save u istočni Srem, gde su mu do kraja meseca potčinjene privremeno 6. proleterska i 21. divizija iz sastava 1. proleterskog korpusa. U Sremu je došlo do frontalnih borbi u kojima su telefonske veze bile primarne. Jedinice 12. korpusa, u tim prvim borbama na novouspostavljenom sremskom frontu 27. oktobra oslobodile su Rumu, a 1. novembra Sremsku Mitrovicu probijajući u teškim borbama 3 nemačke uzastopne odbrambene linije. Korpus je počeo da napušta Srem 11. novembra 1944. godine. Tada su njegove jedinice povučene u Bačku na odmor, popunu i preoružanje. Ubrzo brojno stanje divizija naraslo je na oko 10.000 boraca i rukovodilaca u svakoj diviziji ponaosob.

U organizacijsko-formacijskoj strukturi učinjene su izvesne izmene u divizijama. Čete za vezu su ostale u divizijama, (jačeg sastava), dok su u brigadama formirane čete slabijeg sastava, a u bataljonima i divizionima - vodovi. Kao upravnii organi u divizijama formirani su odelci za vezu, dok su dužnosti referenata za vezu u brigadama vršili komandiri četa za vezu.

Krajem novembra 1944. izvršena je reorganizacija komandovanja u jedinicama GS Vojvodine. Tada je štab korpusa rasformiran, a njegovo ljudstvo uključeno u Glavni štab, dok su jedinice ostale pod neposrednom komandom Glavnog štaba Vojvodine.

Posle formiranja 3. armije NOVJ 1. januara 1945, Vrhovni komandant NOV i POJ na predlog štaba 3. armije, 11. januara ponovo je izdao naređenje za formiranje 12. udarnog korpusa (komandant general-major Gligorije Mandić Gligo, politički komesar potpukovnik Jovo Kapčić). Tada je u 12. korpusu umesto odelca za vezu koji je postojao do rasformiranja štaba korpusa, 28. januara 1945. formirano odeljenje za vezu (načelnik Ivica Vujašin). Istovremeno se pristupilo i formiranju bataljona za vezu 12. korpusa, koji je u svom sastavu imao 2 čete sa po 2 voda, kao i bataljona za vezu u divizijama. Takođe je formirana i privremena radionica za izradu potrošnog materijala, a pristupilo se i formiranju telefonskih i tehničkih radionica u divizijama, dok su pri divizijama obrazovani telefonski kursevi za obuku kadrova.^{408*}

U drugoj polovini januara 1945, štab korpusa uspostavio je vezu s 1. bugarskom armijom i organizovao stabilnu telefonsku mrežu od Podravske Slatine do Virovitice i sa štabom 3. armije koji se nalazio u Barču. Glavni korpusni centar veze nalazio se tada u Virovitici. U jedinicama 12. korpusa, 31. januara 1945. nalazila su se sledeća sredstva veze:^{409*}

⁴⁰⁷⁾ Prema broju brigada (12) i divizija (4), 12. korpus je najverovatnije imao najmanje 17. radio-stanica, računajući i najmanje jednu u Radio-centru korpusa.

⁴⁰⁸⁾ Arhiv VII, k. 590, reg. br. 1-2.

⁴⁰⁹⁾ Isto.

Naziv Staba (jedinice)	B r o j n o s t a n j e			
	R S T	T C	T A	Kabl u km
1. Stab korpusa	1	1	6	57
2. Šesnaesta divizija	7	11	71	358
3. Tridesetista divizija	5	8	80	498
4. Pedesetprva divizija	6	4	7	370
S V E G A :	1 9	2 4	1 6 4	1283

U završnim operacijama za oslobodenje zemlje od značajnijih operacija 12. korpus je učestvovao u beogradskoj operaciji, kraće vreme (tri nedelje) na sremskom frontu, a potom u borbama na virovitičkom i bolmanskom mostobranu. Rasformiran je u martu 1945. godine. Videti šemu prilog br. 43.

Glava XII

RUKOVODENJE I KOMANDOVANJE, ORGANIZACIJA VEZA, ORGANIZACIJA
JEDINICE VEZE U 1. ARMII, JUŽNOJ OPERATIVNOJ GRUPI DIVIZIJA, 2.
3. 14. ARMIJE NOVJ (JA) U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA OSLOBODENJE
JUGOSLAVIJE

Krajem decembra 1944. u Narodnooslobodilačkoj vojsci nalazilo se 57 divizija (od toga 6 divizija KNOJ-a) NOVJ i 2 vazduhoplovne divizije s ukupno oko 650.000 boraca i rukovodilaca, svrstanih u 15 korpusa NOVJ (računajući i KNOJ). Tada su bili već uspostavljeni čvrsti i stabilni frontovi na Dravi, u Sremu i u Dolini Drine, koji su se nadovezali na pojedine odseke fronta koje su držale jedinice 2. i 8. udarnog korpusa prema Sarajevu, Mostaru i Zadru. Jugoslovenski front bio je deo opšteg savezničkog fronta oko hitlerovske Nemačke i on je povezivao sovjetsko-nemački front preko Jadrana sa savezničkim frontom u Italiji. Da bi se stvorile krupne formacije i olakšalo komandovanje i veze jedinica s fronta s jedinicama NOVJ u pozadini neprijatelja, 1. januara 1945. Vrhovni komandant doneo je odluku o formiranju 1., 2. i 3. armije NOVJ, a malo kasnije 2. marta 1945. i o formiranju 4. armije JA.

PRVA ARMIIA NOVJ

Prva armija (komandant general-lajtnant Peko Dapčević, politički komesar Mijalko Todorović) nastala je preformiranjem 1. proleterskog korpusa, 1. januara 1945. godine. Kada je formirana 1. armija je imala oko 55.000 boraca svrstanih u 5 divizija i to: 1. i 6. proleterskoj, 5.11. i 12. udarnoj i u 1. konjičkoj brigadi. Držala je front u Sremu koji se protezao linijom Sotin - Berak - Privlaka - Orolik i dalje na Savu nešto istočnije od železničke pruge Brčko - Vinkovci.

U organizaciji upravnih i izvršnih organa veze nije bilo nekih naročitih promena u odnosu na 1. proleterski korpus s tim što je bataljon za vezu (formiran krajem novembra 1944) pretpreo izvesne izmene početkom 1945. godine. Tako je pored štapske čete, 2. linijske čete i radio-grupe, formirana još jedna 3. linijska četa, dok je sve drugo ostalo nepromenjeno.⁴¹⁰⁾

Prelaskom jedinica 1. armije na novu formaciju i dobijanjem novih sredstava veze (7. a kasnije i još dvije sovjetske radio-stanice s motornom vučom tipa RSB), postojeći bataljon za vezu 1. armije je preformiran, tako da je krajem marta 1945. u svom sastavu imao: štapsku četu, 1., 2. i 3. telefonsko-linijsku četu i radio-četu sa 9 radio-stanica RSB. Divizijske čete su takode preformirane u bataljone, dok su brigade čete pretrpele manje organizacijsko-formacijske promene. Odsek za vezu štaba 1. armije preformiran je u Odeljenje za vezu (načelnik Mišo Danon), dok su u divizijama formirani odseci za vezu, a u brigadama određeni referenti za vezu.

410) Arhiv VII, k. 258, reg. br. 3-2.

Dobijanjem novih radio-stanica, veze su postale sigurnije, a posebno sa su-
sedima 2. i 3. armije, dok je uspostavljena veza sa 15. korpusom JA, koji je po-
četkom aprila 1945. ušao u sastav 1. armije, kao i sa 2. tenkovskom brigadom
koja je u martu 1945. ušla u sastav ove armije. U Radio-centru 1. armije počet-
kom aprila nalazilo se 7 radio-stanica (od toga 1 RSB, 1 RAF, 1 9-MK-I i 4 B-II).
Celokupan radio-saobraćaj je reorganizovan i podešen prema osnovnim grupa-
cijama predviđenim za probni sremskog fronta. Tako je armijski radio-centar
održavao 16 radio-veza (vidi prilog br. 44, 45, 46 i 47.).

U tom periodu u jedinicama 1. armije zapažena je takode pomoć sovjetskih
instruktora pri planiranju upotrebe sredstava veze, organizaciji radio i telefon-
skih veza i izradi odgovarajuće dokumentacije, što je uticalo na poboljšanje
funkcionisanja veze u jedinicama 1. armije u celini. Naši oficiri su to vrlo brzo
shvatili i razrađena je dokumentacija (deo dokumentacije u originalu objavljuje
se u prilogima, koja pokazuju visoki stepen obučenosti kadrova za vezu u jedi-
nicama 1. armije, a takode i u ostalim armijama.

Međutim, telefonske veze s osloncima na stalne TT linije bile su osnovne
veze za vreme dejstava na sremskom frontu. Bile su izvanredno organizovane
i jedinice su međusobno bile povezane čak do četa (baterija). S osloncem na po-
stojeće popravljene i novoizgrađene stalne TT linije, telefonske veze su bile si-
guran oslonac komandovanju na svim stepenima u jedinicama 1. armije (vidi
prilog br. 48).

Period relativnog zatišja, od kraja januara do 12. aprila 1945, iskorišćen je
vrlo racionalno i za obuku kadrova. Pri štabovima divizija i štabu 1. armije or-
ganizovani su brojni telefonski kursevi. Tako su u januaru 1945. završila kurs 33
slušaoca, zatim je organizovan radio-televrafski kurs sa 45 polaznika, i drugi sa
46 slušaoca. Na taj način osposobljen je veliki broj radio-televrafista za novo-
primljene radio-stanice.⁴¹¹⁾

Kad je probijen sremski front, u Vinkovcima, radio-četi bataljona za vezu
1. armije pripojena je tehnička radionica.

JUŽNA OPERATIVNA GRUPA DIVIZIJA NOVJ

Južna operativna grupa (komandant general-lajtnant Koča Popović, politič-
ki komesar Blažo Lompar) formirana je po naredenju Vrhovnog komandanta
NOV i POJ od 3. decembra 1944. godine. Formiranje je završeno 7. decembra u
Valjevu. Tada su u sastavu grupe ušli 14. udarni korpus (23, 25. i 45. divizija) 17.
i 28. divizija i 3 artiljerijske brigade sa ukupno oko 60.000 boraca i rukovodilaca.
U drugoj polovini decembra Grupi je potčinjen u operativnom pogledu 3. udarni
korpus. Zadatak grupe bio je da dejstvuje u dolini reke Drine i da spreči ili uspori
povlačenje dela snaga nemačke Grupe armija »E« koje su se povlačile od Užica
preko Bajine Bašte i Zvornika dolinom Drine prema Brčkom i dalje na sremski
front ili prema Dravi. Organizacija jedinica i drugih organa za vezu nije se raz-
likovala od jedinica za vezu GS NOV i PO Srbije. Tako su, na primer, u 14. kor-
pusu, prema formaciji koju je GS Srbije propisao 8. oktobra 1944, formirane je-
dinice za vezu i odgovarajući organi.⁴¹²⁾ Pošto je za komandanta grupe postavljen
dotadašnji komandant GS Srbije, pa je preformiranje jedinica van sastava 14.
korpusa (17. i 28. divizija) izvršeno u januaru 1945, ali tada već novoformirane
2. armije NOVJ.

411) Isto.

412) Preformiranje jedinica 14. korpusa izvršeno je u jesen 1944, pa su po toj formaciji jedinice
14. korpusa dejstvovale sve do aprila 1945. godine. To se vidi i iz izveštaja štabu 23. udarne divizije
od 30. marta 1945. po kome se pri štabu divizije nalazila četa za vezu sa 48 ljudi, dok su se u peša-
čijskim brigadama i artiljerijskoj brigadi nalazili vodovi za vezu sa ukupno 279 boraca i rukovodi-
laca (Arhiv VII, k. 274, reg. br. 16-1).

DRUGA ARMIIJA NOVJ

Druga armija (komandant general-lajtnant Koča Popović, politički komesar pukovnik Blažo Lompar) nastala je preimenovanjem Južne operativne grupe divizija NOVJ. Zbog toga je u 2. armiji u januaru 1945. izvršeno preformiranje 27. i 28. divizije prema formaciji koju je propisao GS Srbije 8. oktobra 1944. godine.⁴¹³ To znači daje trebalo formirati divizijske čete za vezu, a pri brigadama vodove za vezu. Štab 2. armije i 14. udarni korpus⁴¹⁴ imali su tada četu za vezu. Kao upravni organ pri štabu armije i štabu korpusa nalazio se Odsek za vezu, a pri štabovima divizija - referenti za vezu. Pošto je 28. divizija imala divizijsku četu za vezu, brigade svoje čete za vezu, to su čete u divizijama ostale, a u brigadama su preimenovane u vodove za vezu. U martu 1945. Generalštab JA naredio je preformiranje pešadijskih divizija u sastavu 1. 2. i 3. armije po formaciji 4-A. Ta mera sprovedena je u 2. armiji pred početak prolećne ofanzive. Tako da su u divizijama obrazovani odseci za vezu, a u brigadama su uspostavljeni referenti za vezu, dok je Odsek za vezu štaba 2. armije prerastao u Odeljenje za vezu (načelnik Dragee Fučko). Pored toga u svim bataljonima formirani su vodovi za vezu, u brigadama - čete, a u divizijama - bataljona za vezu.⁴¹⁵ Bataljon za vezu 2. armije formiranje, iz četa za vezu 2. 5. i 14. korpusa, 21. aprila 1945. kada su ovi rasformirani.⁴¹⁶ Međutim, krajem aprila 1945. od ovog bataljona formiranje tehnički TT samostalni bataljon 2. armije sa 5 četa za vezu sa 180 boraca i rukovodilaca u svom sastavu.⁴¹⁷ Druga armija i pored toga što je po brojnom stanju jedno vreme bila najjača oružana formacija NOVJ, nije bila opremljena nekim posebno jakim sredstvima veze. Usled velikih gubitaka, njeno brojno stanje se smanjilo od 1. januara 1945. za skoro 20.000 ljudi, tako daje 15. marta 1945. armija imala 41.114 boraca i rukovodilaca toliko je skoro imao 5. korpus JA. Toga dana (15. marta 1945) pregled sredstava veze (koji se može uzeti i kao armijski prosek) bio je sledeći:⁴¹⁸

Naziv štaba (jedinice)	B r o j n o s t a n j e			
	R S T	T C	T A	Kabl u km
1. Štab armije	3	2	14	16
2. Štab 14. korpusa	2	2	14	13
3. Dvadesettreća divizija	1	6	35	149
4. Druga artiljerijska brigada	2	1	9	58
5. Dvadesetpeti divizija	2	1	18	128

413) Preformiranje jedinica za vezu u 17. i 28. diviziji izvršeno je u januaru 1945. godine. Tako je štab 17. divizije za preformiranje svojih jedinica izdao naređenje 3. januara 1945. a pozivom na naredbu Glavnog štaba Srbije od 8. oktobra 1944. godine *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 32, dok br. 17).
414) Četa za vezu 2. armije je početkom marta 1944. od materijala imala: 3 centrale, 21 telefonski aparat i 65 km kabela, dok je četa za vezu 14. korpusa imala u isto vreme 43 boraca i rukovodilaca (Arhiv VII, k. 274, reg. br. 12-1 i k. 632, reg. br. 3-4). U 14. korpusu 1. marta 1945. bilo je 660 vezista (Arhiv VII, k. 632, reg. br. 3-4/4).
415) Arhiv VII, k. 274, reg. br. 1-1. i 19-1 i k. 271, reg. br. 1-5.
416) Isto.
417) Isto i k. 274, reg. br. 28-1. Po završetku rata 25. maja 1945. formiranje *puk za vezu 2. armije JA*, koji je ubrzo preformiran u brigadu za vezu 2. armije JA.
418) *Zbornik NOR-a*, tom XI, knj. 2, dok. br. 13.

Naziv štaba (jedinice)	B r o j n o s t a n j e			
	R S T	T C	T A	Kabl u km
6. Treća artiljerijska brigada	-	1	3	58
7. Četrdesetpeta divizija	2	4	26	64
8. Sedamnaesta divizija	4	4	24	50
9. Treća artiljerijska brigada	5	2	5	75
10. Dvadesetosma divizija	4	4	34	105
11. Ostali			1	6
U K U P N O :	2 5	2 7	1 8 3	7 1 2

Uočljivo je da se u 2. armiji nalazio mali broj RSt. To je zbog toga što divizije 2. armije nisu bile preoružane, a VŠ NOV i POJ nije imao mogućnosti da ih popuni. S druge strane, 2. armija nije bila na glavnom pravcu udara. Ona je dejstvovala u istočnoj Bosni, pa se najverovatnije smatralo da u pogledu snabdevenosti sredstvima veze nije prioritelna.

Postojanje raspoloživih sredstava veze omogućavalo je relativno dobre žične veze u borbenim dejstvima s oslanjanjem na veze vojno-teritorijalnih organa (stalne i polustalne TT linije) ali je radio-veza bila slaba naročito u januaru i februaru 1945. za vreme borbi s blokiranom nemačkom 22. pešadijskom divizijom, kada se često gubila radio-veza u dolini Drine u presudnim momentima, što je otežavalo komandovanje jedinicama u borbama za uništenje ove nemačke elitne divizije, koja se ipak (po cenu visokih gubitaka) uspeła da probije iz okruženja prema Bijeljini uz pomoć upućenih nemačkih borbenih grupa iz Bijeljine i Doboja. Ove borbene grupe ukupne jačine jedne ojačane divizije zadale su velike brige štabu 2. armije. Borbena grupa koja je pomoću tenkova (2. armija ih nije imala) iz Bijeljine napala 28. udarnu i 2. proletersku diviziju, tako da se, usled povlačenja jedinica i čestih pokreta veza gubila na planinskom zemljištu i nemogućnosti da se uspostavi u odgovarajuće vreme po planu veza. Pored toga, radio-stanice su bile malog dometa, veze između nekih divizija i štabu 2. armije održavane su tranzitiranjem depeša preko radio-stanica ovih divizija koje su imale dobru radio-vezu sa štabom 2. armije i divizija koje u datom vremenu, po planu veze, nisu imale vezu sa 2. armijom.

Radio centar 2. armije radio je sa 3 radio-stanice.

Održavao je vezu sa: Vrhovnim štabom (Generalštabom), Štabom Vazduhoplovstva NOVJ (JA), štabovima 2., 3.5. i 14. korpusa, štabovima potčinjenih divizija i štabovima sadejstvjujućih divizija: 2. proleterskom (kraće vreme i potčinjenom) i 22. udarnom divizijom, kao i sa štabom 1. armije NOVJ i najverovatnije i sa Glavnim štabom Srbije, a kasnije i 3. armijom JA.

U završnim operacijama za oslobodenje Jugoslavije telefonske veze u 2. armiji su bile slično organizovane kao i u 1. armiji (vidi Prilog br. 49)

TREĆA ARMIJA NOVJ

Treća armija (komandant general-major Košta Nad, politički komesar pukovnik Branko Petričević) u svom sastavu imala je: 16., 36. i 51. vojvodansku udarnu diviziju (sve 3 su 11. januara 1945. uključene u ponovo formirani 12. kor-

pus) i u operativnom pogledu potčinjeni 6. i 10. udarni korpusi, (sa 4 divizije) sa oko 55.000 boraca i rukovodilaca.

Početkom 1945. deo jedinica 3. armije (16. divizija i 6. i 10. korpus) vodio je oštre borbe u Podravini protiv nemačkih i ustaško-domobranskih jedinica, dok su se 36. i 51. divizija još uvek nalazile na levoj obali Drave, čekajući smenu od otečestvenofrontovske 1. bugarske armije koja se sporo izvlačila sa sremskog fronta. Organizacija veza (načelnik Odeljenja veze Dušan Mileusnić) u to vreme u jedinicama 3. armije nije se razlikovala od postojeće organizacije u dotadašnjem GŠ Vojvodine, dok su 6. i 10. korpus zadržali sve organizacione i sistemske forme koje su imali i do 1. januara 1945. odnosno dok su se nalazili pod komandom GŠ Hrvatske.

Treća armija NOVJ bila je relativno dobro opremljena sredstvima veze. Tako je brojno stanje sredstava veze 1. januara 1945. izgledalo ovako:⁴¹⁹⁾

Naziv štaba (jedinice)	B r o j n o s t a n j e			
	R S T	T C	T A	Kabl u km
1. Štab armije	13	3	36	154
2. Šesnaesta divizija	6	11	57	360
3. Tridesetšesta divizija	4	34	15	445
4. Pedesetprva divizija	4	5	15	445
5. Šesti korpus	21	20	126	175
6. Deseti korpus	24	13	89	67
U K U P N O :	72	8 6	3 4 8	1646

Taj broj sredstava veze omogućavao je solidnu organizaciju, komandovanje i rukovođenje u 3. armiji u kojoj su bile razvijene sve vrste veze, a posebno telefonske i radio.

Radio-centar armije radio je u 3-4 RMr. i 1-2 RPr. a raspolagao je sa 6 radio-stanica. Grupisanje jedinica u RMr. bilo je promenljivo, prema mestu u borbenom poretku. Korpusi i divizije neposredno potčinjene činili su 1-2 RMr. sa ostalima se radio u zasebnim RMr. ili RPr. Evidentno je da je radio-centar u februaru održavao 14 neposrednih radio-veza, i to su: Vrhovnim štabom, Pokrajinskim komitetom KPJ za Vojvodinu, GŠ Hrvatske, 1. armijom, 2. armijom, Vojnom upravom za Banat, Bačku i Baranju, aero-bazom u Somboru, štabovima 6, 10. i 12. korpusa, Štabom Vazduhoplovstva, štabom 3. ukrajinskog fronta i 1. bugarskom armijom. Prema podacima Šifrantskog odeljenja štaba 3. armije od 2. marta 1945. u februaru je primljeno 328 depeša sa 17.285 grupa, a poslato 237 depeša sa 19.943 grupa, ili ukupno šifro vano (dešifrovano) 565 depeša sa 37.228 grupa.⁴²⁰⁾

Žična veza između štaba 3. armije i Vrhovnog štaba (odnosno GŠ JA) do prolećne ofanzive JA održavala se preko ranije postavljene i osposobljene stalne

419) Arhiv VII, k. 291, reg. br. 5-3.
420) Arhiv VII, k. 293-A, reg. br. 19-11.

vazdušne TT linije, korišćenjem i jednog VF kanala. Uredaj noseće frekvencije (TFb-1) bio je postavljen u Somboru radi propuštanja VF kanala prema Novom Sadu. Od Sombora do Belog Manastira korišćen je fizički vod stalne vazdušne TT linije, a preko Dunava postavljenje poljski dvožilni kabl. Pošto je taj kabl preko Dunav često bio u prekidu, pronađen je i postavljen jedan podvodni električni kabl preko Dunava i povezan dalje sa vazdušnim TT vodom.

Potčinjene jedinice 3. armije žične veze održavale su korišćenjem ispravnih TT vodova, upotrebom poljskih kablova ili kombinacijom jednih i drugih.

Krajem marta 1945. posle potiskivanja neprijatelja iz zauzetog bolmanskog mostobrana i ponovnog izbijanja jedinica 3. armije na Dravu posle neuspele nemačke proletnje ofanzive, počela je reorganizacija jedinica po novoj formaciji i rasformiranju 6. i 12. korpusa do 21. aprila 1945. godine. Tako su pri divizijama formirani bataljoni za vezu, po brigadama - čete, a u bataljonima - vodovi. A pri štabovima divizija formirani su odseci za vezu. Pod neposrednom komandom štab 3. armije posle 21. aprila 1945. bilo je 6 divizija, i to: 12, 16, 17, 36, 40. i 51 divizija.⁴²⁰ Tada se znatno povećao broj sredstava veze, posebno u 16. i 36. diviziji. Prvog maja 1945. u 3. armiji nalazilo se 87 radio-stanica, 97 telefonskih centrala, 424 telefonskih aparata i 1369 km kablova.⁴²¹ Veći broj radio-stanica je u poslednjim danima rata izvanredno koristio jedinicama 3. armije u gonjenju neprijatelja prema krajnjim severozapadnim granicama Jugoslavije, gde su do 15. maja, uz sadejstvo s 1. i 2. armijom JA, uništene ili zarobljene krupne neprijateljeve snage.

U junu (po nekim podacima 28. aprila 1945) bataljon za vezu 3. armije pre-rastao je u brigadu za vezu 3. armije JA.

U Odeljenju za vezu 3. armije krajem rata došlo je 5 sovjetskih instruktora - vezista, radi pružanja pomoći u organizaciji veza.

ČETVRTA ARMIJA JA

Četvrta armija (komandant general-lajtnant Petar Drapšin, politički komesar pukovnik Boško Šiljegović) formirana 2. marta 1945. od 7, 8. i 11. udarnog korpusa JA. Međutim, kako je 7. korpus bio prilično udaljen od glavnih snaga 3. armije, on je ostao i dalje pod neposrednom komandom GS Slovenije, tako daje u sastav 4. armije ušao tek krajem aprila 1945. godine. Kada je formirana 4. armija, bez 7. korpusa, imala je 57.692 borca i rukovodioca.⁴²³

Rukovođenje vezom u armiji sprovodilo se preko Odeljenja za vezu (načelnik Veljko Matičević) pri štabu 4. armije, dok se kao izvršni organ pri štabu armije nalazio armijski bataljon za vezu.

U divizijama su postojale čete za vezu, a pri štabovima - referenti za vezu, dok su u brigadama dužnosti referenta vršili komandiri brigadnih četa za vezu.

Četvrta armija po broju sredstava za vezu bila je najbolje opremljena oružana formacija Jugoslovenske armije. Tako je 31. marta 1945. bez sredstava za vezu 7. udarnog korpusa JA imala:⁴²⁴

421) Arhiv VII, k. 561-A, reg. br. 11-1.

422) Arhiv VII, k. 292, reg. br. 1-1.

423) *Zbornik NOR-a*, tom XI, knj. 4, dok. br. 12.

424) Isto.

Naziv štaba (jedinice)	B r o j n o s t a n j e			
	R S T	T C	T A	Kabl u km
1. Stab armije	5	11	54	250
2. Deveta divizija	13	13	96	226
3. Devetnaesta divizija	33	25	144	5128
4. Dvadeseta divizija	17	18	154	282
5. Dvadesetsesta divizija	13	40	213	1485
6. Jedanaesti korpus	26	27	171	300
7. Artiljerijska brigada	47	7	79	133
8. Prva tenkovska brigada	31	-	5	50
9. Inženjerjska brigada	-	-	1	1
S V E G A :	1 8 5	1 4 1	9 1 7	7804

Samo mesec dana kasnije (30. aprila) ponovo bez 7. korpusa u jedinicama 4. armije taj broj sredstava za vezu bio još veći s istim brojem divizija (6 divizija) i iznosio je: 278 radio-stanica, 150 telefonskih centrala, 1017 telefonskih aparata, 164 optička aparata i 2072 km kabela (veći deo predat vojno-teritorijalnim organima).⁴²⁵⁾

Uočljivo je da je 4. armija imala više sredstava veze (posebno RSt) nego ostale 3 armije zajedno. To je bilo zbog toga što je ova armija preuzela sredstva veze 8. korpusa koji je formiranjem 4. armije prestao da postoji, a koji je u ranijem periodu bio privilegovani, o čemu je ranije bilo reči. Pored toga, ova armija je u drugoj etapi završnih operacija za oslobodenje zemlje djelovala na najvažnijem pravcu - prema Rijeci, Istri i Trstu.

Ta velika koncentracija sredstava za vezu u 4. armiji JA omogućila je održavanje izvanrednih veza u drugoj etapi završnih operacija za oslobodenje Jugoslavije, odnosno za oslobodenje Like, Gorskog kotara, Hrvatskog i Slovenskog primorja, Istre i Trsta. U ličko-primorskoj i riječko-tršćanskoj operaciji funkcionisale su sve veze u celini izvanredno. Odeljenje za vezu je s velikim uspehom planiralo upotrebu sredstava za vezu pri štabu armije i u potčinjenim jedinicama. Bilo je slabosti u održavanju veze između pešadije i avijacije, unutar 1. tenkovske brigade zbog dotrajalih radio-stanica (75 tenkova i 23 oklopna automobila), između pojedinih rodova itd. ali u celini sve veze su funkcionisale vrlo dobro.

U organizaciji žičnih veza postojao je glavni armijski centar 1. ešalona i, po potrebi, glavni armijski centar 2. ešalona. Zavisno od situacije organizovana su 1-3 istaknuta armijska centra i 1*3 pomoćna armijska centra. Slično je bilo u divizijama i brigadama.

Radio-centar 4. armije pri kraju rata imao je 6 radio-stanica (po nekim podacima 12). Tada su održavane 32 veze u RMF ili RPr. Na primer, održavane su veze sa: Generalštabom JA, GS Hrvatske, GS Slovenije, Operativnim štabom za Kosovo i Metohiju (zbog slanja novomobilisanih s teritorije Kosova i Metohije

425) Isto, dok. br. 72.

u sastav 4. armije), Štabom Vazduhoplovstva JA, Štabom Jugoslovenske mornarice, Bazom Bari JA, Bazom GS Slovenije u Biogradu na moru, štabovima 4, 5, 9. i 11. korpusa JA, Štabovima potčinjenih divizija (9, 13, 19, 20, 26, 29. i 43. divizijom), Operativnim štabom za Istru, 1. ličkom brigadom, artiljerijskom i 1. tenkovskom brigadom, Glavnim obavestajnim centrima, Oznom, Komandnim kolima, Komandom aerodroma u Zemniku, s Visom, Oblasnim komitetom KPJ za Dalmaciju i Komandom mesta u Dubrovniku.⁴²⁶ (Vidi Prilog br. 50).

Za vezu Generalštabom JA korišćenaje RSt jacinje 200W, proizvedene u Čačku za vreme bivše Jugoslavije. Kao radio-telegrafista, na ovoj stanici radio je jedan bivši italijanski podoficir, rođen u Istri.

U aprilu 1945. primljeno je 1566 telegrama sa 124.730 grupa, a predato 1405 telegrama sa 95.466 grupa ili ukupno u radio-saobraćaju je bilo 2971 telegraf sa 220.196 grupa.⁴²⁷ To je bio ogroman posao koji su vezisti i šifranti s velikim uspehom obavili. To je doprinelo da 4. armija uspešno izvrši zadatke, koje je dobila od Vrhovnog komandanta, u oslobodenju tih krajeva Jugoslavije, jer su uputstva, naređenja i obaveštenja (depeše) bili osnovni način u ostvarivanju komandovanja i sadejstva.

Školoвање kadrova za vezu u jedinicama 4. armije JA takode je poklonjena puna pažnja. Tridesetog aprila sa radom završili su: 3. niži rukovodilački kurs za vezu sa 35 slušalaca, 2. radio-telegrafski kurs sa 23 slušaoca, 1. radio-tehnički kurs 15 slušalaca i 1. radiofonski kurs sa 87 radiofonista. Svi ti kursevi bili su pri Školi za vezu Odeljenja za vezu 4. armije JA. Pored toga bilo je u toku i žično-telegrafski kurs sa 15 slušalaca. Na tom kursu slušaoci su se osposobljavali za rukovanje Morseovim aparatima. Petog maja 1945. planirano je da otpočnu sa radom sledeći kursevi: 4. niži rukovodilački, 3. radio-telegrafski, 2. radio-tehnički i 2. radiofonski kurs.⁴²⁸

Po završetku rata jedinice 4. armije JA prešle su na novu formaciju, što su druge jedinice (1, 2. i 3. armija) izvršile već krajem marta i početkom aprila 1945. godine. Tada je, u junu, Odeljenje za vezu 4. armije JA preformirano u *Komandu veza* štaba 4. armije. Formirano je skladište za opremu veza 4. armije, dok je od postojećeg bataljona za vezu i novih boraca formirana brigada za vezu 4. armije JA.⁴²⁹

426) Arhiv VII, k. 317, reg. br. 1-1, 1-9 i 9-6/1.

427) Arhiv VII, k. 317, reg. br. 9-6/1.

428) Isto, reg. br. 8-1.

429) Prema izveštaju Komande veza štaba 4. armije od 30. juna 1945. brigada za vezu se sastojala od štaba, 1. špijskog bataljona, 2. linjskog bataljona i pomoćne čete.

U 1. *špijskom bataljonu* nalazile su se: *špijska četa* sa ekspedicijom štaba armije, 2. kurirska voda, stanica za osmatranje aviona i pomoćnim delom; *telefonska četa sa telefonskom centralom, vodom za unutrašnje telefonske veze, vodom za spoljne telefonske veze i pomoćnim delom; telegrafska četa* sa telegrafskom stanicom, odeljenjem »kodos«, vodom teleprinteru, vodom »Morse« i pomoćnim delom; *radio-četa* sa vodom jakih stanica, vodom slodnih stanica, radio-centrom, gonimcentom, odeljenjem za unutrašnje veze, zvučnom stanicom i pomoćnim delom i *elektromošćinskom stanicom*.

U *linjskom bataljonu* nalazile su se: *telefonsko-kablovske čete* sa 3 telefonska kablovska voda i pomoćnim delom u svakoj četi i *četa za snižne TT linije* sa 2 građevinska voda, odeljenjem za seču i izradu stubova i pomoćnim delom, i na kraju u brigadi nalazila se *pomoćna četa* s potrebnim radionicama (Arhiv VII, k. 315, reg. br. 1-9).

Glava XIII

RUKOVODENJE, ORGANIZACIJA VEZE, ORGANI I JEDINICE VEZE U RAZNIM FORUMIMA, USTANOVAMA I DRUGIM INSTITUCIJAMA U NARODNOOSLOBODILACKOJ BORBI JUGOSLOVENSKIH NARODA

U narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji jugoslovenskih naroda i narodnosti pored pomenutih veza koje su održavane u operativnim jedinicama i u vojno-teritorijalnim organima, održavane su i brojne druge veze, ne manje značajne od operativnih veza. Te veze nisu imale na raspolaganju velika materijalna sredstva, ali je često njihov politički i organizacijski značaj bio neizmerljiv. O njihovoj organizaciji ne govore posebni izveštaji, kao što je to kod operativnih štabova i komandi, ili vojno-teritorijalnih organa, već se njihov značaj može uočiti samo kroz određene rezultate koji su se reflektovali na vojno-političkom i državnom planu, zbog toga se te veze ne mogu zaobići, a da se ne istakne njihov značaj u opštem sistemu i organizaciji veza svih oružanih i drugih snaga narodnooslobodilačkog pokreta na jugoslovenskom tlu i izvan njega. Ipak, značajno je istaći da je celokupan sistem veza, od početka orloane borbe i revolucije, počev od ilegalnih veza do razvijanja sistema tehničkih sredstvima veze u operativnim jedinicama NOV i POJ i vojno-teritorijalnih komanda, do veza organa, foruma i ustanova, rukovodeno iz jednog centra stvaralačkim idejama Vrhovnog komandanta NOV i POJ i njihovih najbližih saradnika.

VEZE CK KP JUGOSLAVIJE

Centralni komitet KPJ Jugoslavije održavao je, s nacionalnim, pokrajinskim i oblasnim partijskim rukovodstvima, uglavnom kurirske veze i po potrebi radio-veze preko Vrhovnog štaba NOV i POJ. Dolaskom najvišeg vojnog i političkog rukovodstva NOP-a na ostrvo Vis početkom juna 1944. izgleda da su počele, većom pomoći od saveznika u radio-sredstvima, da se uspostavljaju i neposredne partijske radio-veze centralnog partijskog rukovodstva s nacionalnim, pokrajinskim i oblasnim rukovodstvima. Posebnih izveštaja o tome nema, ali se iz partijsko-političke prepiske i organizacije vojnih, odnosno operativnih veza saznaje da su takve veze postojale s CK KPJ, kao i raširene partijske radio-veze sa sigurnošću na operativnom području GS Hrvatske, odnosno veze CK KP Hrvatske s oblasnim, a preko ovih i sa nekim okružnim komitetima u Dalmaciji (Šibenik, Dubrovnik, Split). Verovatno da su partijske veze bile organizovane i na području CK KP Slovenije.

Centralni komitet KPJ održavao je veze s KP Albanije preko svog delegata Miladina Popovića, odnosno preko radio-centra 2. udarnog korpusa do kraja avgusta 1944. Pošto Popović nije imao direktnu vezu sa VS NOV i POJ i CK KPJ. Tada je u Albaniju otišao pukovnik Velimir Stojnić, šef vojne misije NOVJ u

Albaniji (Tirani), te su veze preko njega produžene jer je, najverovatnije s njim upućena i SRT, SCR-284-A pa je na taj način, početkom septembra 1944. uspostavljena direktna radio-veza između VŠ NOV i POJ i CK KPJ sjedne strane i VŠ NOV i PO Albanije s druge strane, što je poboljšalo koordinaciju rada i međusobno sporazumevanje.

Veze s Bugarskom radničkom partijom (komunista) održavane su preko Glavnog štaba NOV i PO Makedonije, odnosno delegata CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ Svetozara Vukmanovića Tempa, koji ih je i uspostavio. U jesen 1944. postojala je stalna radio-veza između Sofije i partijskog rukovodstva u Makedoniji. Međutim, 2. novembra 1944. Centralni komitet Bugarske radničke partije (k) opunomoćio je Petra Todorova, člana CK BRP (K) da može u ime CK BRP (k) voditi razgovore u vezi s stvaranjem zajedničke federativne države između jugoslovenskih naroda i bugarskog naroda. Tada je i Edvard Kardelj više puta išao u Sofiju po tim pitanjima, pa je i on uspostavljao lične veze s CK BRP (k). Za Sofiju je krajem 1944. upućen i general-major Vladimir Popović u svojstvu šefa vojne misije NOVJ i delegata CK KPJ, pa su preko njega održavane odgovarajuće radio-veze, pošto je njegova misija imala na raspolaganju radio-stanicu SCR-284-A, dok se u Beogradu nalazio opunomoćenik Bugarske otečestvenofrontovske vlade i CK BRP (k) Petar Todorov.

Centralni komitet KP Jugoslavije održavao je partijske veze s KP Grčke preko delegata CK KPJ Svetozara Vukmanovića Tempa. Početkom juna 1944. na Vis je došao jedan član CK KP Grčke koji je zatim uspostavio direktnu i šifrovanu vezu između CK KPJ i CK KP Grčke. Dokle je ova veza funkcionisala nije poznato, ali su iz leta 1944. sačuvane o tome brojne depeše u arhivu CK SKJ (fond CK KPJ).

Veze između CK KPJ i CK KP Italije održavane su preko njihovih predstavnika pri štabu 9. korpusa i GS Slovenije, i u brojnim ličnim kontaktima pojedinih članova CK KP Slovenije s članovima CK KP Italije u severnoj Italiji. Neposredan kontakt s generalnim sekretarom CK KP Italije Palmirom Toljatijem Erkoljem, po nalogu generalnog sekretara KPJ, uspostavili su Edvard Kardelj i Milovan Đilas 17. ili 18. oktobra 1944. u Rimu o čemu postoje i Kardeljeve zabeleške u arhivu CK KPJ (fond CK KPJ).

Centralni komitet KPJ održavao je i neposredne veze s CK KP Austrije preko CK KP Slovenije. Zbog razvoja događaja u Austriji, u septembru 1944. Edvard Kardelj je imao i dva sastanka, po Titovom nalogu, s generalnim sekretarom KP Austrije Francom Honerom na oslobođenoj teritoriji 4. operativne zone Glavnog štaba Slovenije.

ORGANIZACIONI SEKRETARIJAT CK KPJ

Organizacioni sekretarijat CK KPJ za neoslobođene krajeve formiranje odlukom CK KPJ početkom januara 1942. godine. U njegovom sastavu nalazili su se članovi Politbiroa CK KPJ Edvard Kardelj i Ivo Lola Ribar, do njegove pogibije 27. novembra 1943. na Glamočkom polju odakle je trebalo da ode za Kairo u svojstvo šefa vojne misije NOV i POJ pri savezničkoj vrhovnoj komandi za Srednji istok i dr. Ovaj sekretarijat je mnogo učinio za razvijanje veza između rukovodstava narodnooslobodilačkog pokreta na području Hrvatske i Slovenije s Vrhovnim štabom i CK KPJ. Naročito je u tom pravcu mnogo uradio Kardelj, koji je lično organizovao i unapređivao veze s Vrhovnim štabom i brinuo za izradu radio-stanica, slanje kurira i uspostavljanje veza s Kominternom, dok je ona postojala. Kardelj je često boravio u Sloveniji i Hrvatskoj, gde je prenosio

ili tumačio zadatke postavljene od najvišeg vojno-političkog rukovodstva u zemlji. Sačuvani su brojni dokumenti Kardeljeve delatnosti posebno u pogledu organizacije veza, a naročito radio i kurirskih veza. Čak je jednog od kurira (Juzbašića) kojeg je poznao izabrao kasnije za svog ličnog pratioca.

DELEGATI VRHOVNOG ŠTABA I CK KP JUGOSLAVIJE

Institucije delegata i instruktora određenih partijskih i vojnih rukovodstava bila je nastavak takve prakse iz predratnog perioda. Za vreme NOR-a Vrhovni štab i CK KPJ po određenim pitanjima i u određenim krajevima i štabovima slali su svoje delegate s punomoćjima da tumače zadatke najvišeg vojno-političkog rukovodstva u zemlji i da po potrebi u njihovo ime izdaju potrebna naređenja i instrukcije. Tu praksu su praktikovala i niža rukovodstva. Zasluge te institucije u NOR-u bila je takođe veoma značajna i u pogledu uspostavljanja veza na pojedinim područjima. Tako su Vrhovni štab i CK KPJ krajem 1942. uputili, za Srbiju, Kosovo i Metohiju i Makedoniju, kao svog delegata Svetozara Vukmanovića Tempa, koji je 18. decembra 1942. već u prolazu kroz Zagreb izvestio Tita da »na čitavom kanalu i vezama do Zagreba vlada veliki hanos«, da »pisma putuju po 14 dana (moje pismo) a mogla bi stići za jedan dan«, da se zvanična pisma čitaju od simpatizera i HSS-ovaca, daje o svemu tom skrenuo pažnju CK KPH i da mu je »teže palo ovih mjesec dana koje je izgubio nego čitavih godinu dana u partizanima«.

Na slične veze Tempo je naišao i na jugu zemlje. Zahvaljujući njegovom ličnom ogromnom zalaganju i punoj pomoći koju su mu pružili članovi glavnih štabova Srbije i Makedonije, veze s Vrhovnim štabom uspostavljene su radiom tek ujesen 1943, kao i sa susednim komunističkim partijama. O tome su sačuvana brojna dokumenta, od kojih su mnoga u svom autentičnom obliku objavljena u ediciji »Sećanja na razvoj veza u narodnooslobodilačkom ratu«.

Pored Tempa, kao delegati su češće upućivani Ivan Milutinović Milutin (u Crnu Goru, i general-lajtnant Sreten Žujović Crni, član Politbira CK KPJ i Vrhovnog štaba. Tako je Žujović u jednoj svojoj misiji bio i pri štabu 8. korpusa krajem 1943. u jeku neprijateljskih zimskih operacija. U depeši koju je 14. decembra 1943. uputio Vrhovnom komandantu, Žujović je, pored ostalog, naveo i ovo:

»Stigao sam ovamo 8. o. m. po podne. Štab je bio u Šekerovcima. Pozvao sam ga u s. Voganj, gde se i danas nalazimo. Oni nisu imali veze sa svojim jedinicama, već su pretpostavljali da se nalaze na određenim mestima, što je u stvarnosti bilo tačno samo za grahovski sektor. Nisu bili od uticaja na dosta stvari, iako su u to verovali... Preuzeo sam komandu obavezujući ih na rad.«

Oba pomenuta delegata za svoje izveštaje koristila su kurire ili radio-stanice štabova pri kojima su se nalazili. Žujović se, krajem avgusta i u septembru, nalazio pri GŠ NOV i PO Srbije, a u oktobru nalazio se uglavnom pri štabu 1. armijske grupe, u vreme kada su njene jedinice izvodile beogradsku operaciju.

Delegat CK KPJ i Vrhovnog štaba Miladin Popović bio je skoro tri godine pri CK KP Albanije i njihovom glavnom štabu. Ranije je bio politički sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju, a nije imao čvrstih veza, pa i onda kada ih je uspeo da uspostavi, i duži period nije dobivao odgovor od Vrhovnog štaba i CK KPJ.

Kao delegati i instruktori u druge krajeve išli su Dobrivoje Radosavljević Bobi u Makedoniju a Svetislav Stefanović Čeča u Dalmaciju itd. Može se reći da je njihova delatnost na uspostavljanju veza u celini bila veoma delotvorna.

VOJNE MISIJE NOVJ

Vojne misije NOVJ u toku narodnooslobodilačkog rata bile su uspostavljene u Kairu, Moskvi, Londonu, Rimu, Tirani, Sofiji, Bukureštu, Budimpešti i Parizu. Sve su one bile veza između Vrhovnog štaba i savezničkih štabova i vlada van zemlje.

Prvu vojnu misiju NOVJ akreditovao je Vrhovni štab pri savezničkoj Vrhovnoj komandi za Srednji istok. Za njenog šefa imenovan je Ivo Lola Ribar, ali je pri polasku nesrećno izgubio život 27. novembra 1943. na Glamočkom polju. Tada je umesto njega odletelo s članovima vojne misije novoodređeni šef - pukovnik Vladimir Velebit Vlatko. Krajem zime 1944. misija je prestala da funkcionise kao celina, pa je u Kairu ostalo samo njeno zastupništvo (ured). Novoodređena vojna misija NOVJ sada već sa generalom Velebitom 17. aprila 1944. napustila je Bari na putu, preko Alžira, za London, gde je stigla krajem aprila, ili početkom maja 1944. godine. Misiju je lično primio Čerčil 22. maja 1944. godine. Sve do septembra 1944. ova misija nije imala sopstvenu radio-vezu, jer su saveznici zabranjivali svaki radio-saobraćaj, dok je trajala priprema za otvaranje drugog fronta u Evropi (operacija »Overlord«).

Misija je dobila radio-stanicu i šifrantu, krajem avgusta 1944. posle razgovora Tita i Čerčila u Kazerti. Ova misija bila je veoma značajna za stvaranje Demokratske Federativne Jugoslavije, jer je preko nje predsednik NKOP-a maršal Tito održavao veze s kraljevskom jugoslovenskom vladom u izbeglištvu (Londonu) i s britanskom vladom. Veza ove misije s Titom bila je značajna, a posebno u onim dramatičnim momentima kada se vodila diplomatska bitka oko realizacije Viškog sporazuma od 16. juna i Beogradskog sporazuma od 1. novembra 1944. godine. Veza vojne misije NOVJ u Londonu s maršalom Titom nije nijednog momenta prekinuta. Njena funkcija je praktično završena obrazovanjem privremene jedinstvene jugoslovenske vlade 7. marta 1945. godine. Značaj ove veze u političkom smislu je prema tome bio od neprocenjive važnosti, i radio-ekipa i šifranti su svoje funkcije izvršili besprekorno.

Vojna misija NOVJ u Moskvi određena je odlukom Vrhovnog štaba od 1. aprila 1944. kada je definitivno potvrđen njen sastav (šef misije general-lajtnant Velebit, Terzić) Ova misija je održavala kontakte između Vrhovnog štaba i sovjetske vrhovne komande i vlade uglavnom čisto o vojnim pitanjima, među njima i o školovanju kadrova (uključujući tu i kadrove veze) u SSSR-u, formiranje raznih jedinica (1. jugoslovenske brigade NOVJ, 2. tenkovske brigade NOVJ), itd. Misija nije imala svoju radio-stanicu već je koristila radio-stanicu sovjetske vojne misije pri Vrhovnom štabu NOV i POJ na čelu s general-lajtnantom Nikolajem Vasiljevičem Kornjejevom, odnosno posle njega general-majorom Kiseljovim. Misija je postojala do kraja rata, kada je njen načelnik od proleća 1945. bio general-lajtnant Rudolf Primorac. Iz rada ove misije sačuvane su brojne depeše u korespondenciji VS NOV i POJ odnosno Generalštabom JA, kao i između Tita i Staljina.

Veoma značajna vojna misija NOVJ, bila je misija obrazovana u Rimu (šef major Vlado Kolendić). Njen zadatak bio je: prikupljanje podataka o kontrarevolucionarnim snagama pod okriljem saveznika, repatrijacija građana, zaštita jugoslovenskih interesa itd. Imala je na raspolaganju i svoju radio-stanicu.

Vojna misija NOVJ u Bukureštu (šef Nikola Grulović) formirana je početkom 1945. Imala je svoju sopstvenu radio-stanicu i bavila se tekućim dnevnim pitanjima oko repatrijacije jugoslovenskih građana, zaštite jugoslovenske imovine itd.

Slične zadatke imala je i vojna misija JA u Budimpešti pri savezničkoj kontrolnoj komisiji (šef pukovnik Obrad Cicmil). Iz rada ovih misija sačuvan je mali broj depeša. Misija je imala na raspolaganju radio-stanicu B-2 i radilo se po sis-

temu QRX, odnosno u zakazano vreme sa Radio-centrom Generalštaba JA i Oznom za Jugoslaviju.

U martu 1945. razmenjene su vojne misije između Francuske i Jugoslavije, pa je u Beogradu za šefa francuske vojne misije došao general De Pejrons, dok je za šefa jugoslovenske misije u Parizu određen general-major Ivan Rukavina. Posredovanje za obrazovanje ove misije obavila je vojna misija NOVJ u Londonu. I ova misija je imala svoju radio-stanicu, ali je sačuvan mali broj depeša.

Vojna misija NOVJ u Albaniji (šef pukovnik Velimir Stojnić Velja) otputovala je na svoju dužnost krajem avgusta 1944. kada su prestale i funkcije delegata CK KPJ Miladina Popovića u Albaniji. Preko ove misije Vrhovni komandant je uskladjivao dejstva jedinica NOVJ u Albaniji s dejstvima NOVJ i učeske jedinica NOV Albanije (5. i 6. divizije) u borbama u Crnoj Gori, delu Kosmeta, Smedžaka i jugoslovske Bosne. Misija je radila po direktivama Vrhovnog komandanta na unapređenju međusobnih odnosa na vojnom, političkom i privrednom planu (s vojno-političkim rukovodstvom nove Albanije). Raspolagala je svojom sopstvenom radio-stanicom. U početku bilo je teškoća oko uspostavljanja veza s Vrhovnim štabom, pa je u tome postredovao i radio-centar 2. korpusa.

Vojna misija NOVJ (šef general-major Vladimir Popović), upućena je u Bugarsku početkom 1945. godine. Njen zadatak bio je veoma delikatan, jer su preko nje uspostavljene veze s bugarskom vladom i CK BRP (k) u vezi s neuspelim pokušajem da se ostvari zajednička federativna država. Misija je imala na raspolaganju svoju sopstvenu radio-stanicu za vezu s Vrhovnim štabom. Iz rada ove misije sačuvan je mali broj depeša.

ZASTUPNIŠTVO NKOJ-a U BARIJU

Zastupništvo NKOJ-a u Bariju (šef pukovnik Milentije Popović) uspostavljeno je marta 1944. odlukom Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije sa zadatakom da održava kontakt sa saveznicima, da brine o tranzitu rukovodilaca NOP-a koji su preko Barja putovali na Vis i obratno, i da se stara o potrebama naših građana koji su živeli u Italiji i izjasnili se za narodnooslobodilački pokret, da brine o školovanju kadrova za vezu i o drugim tekućim pitanjima koja su bila od interesa za vezu. Ukinuta je juna 1944. kada je obrazovana vojna misija NOVJ u Rimu. Ostao je samo njen ured u Kairu. Zastupništvo je imalo svoju radio-stanicu i održavalo je redovnu radio-vezu s Vrhovnim štabom, odnosno preko nje ga s NKOJ-em, dok je detašman u Kairu, na čijem je čelu bio Mato Jakšić (iako je u septembru 1944. dobio radio-stanicu i šifre, plan održavanja veze i dr.), ipak održavao veze preko savezničkih radio-stanica; saveznici u Kairu nisu dozvolili Jugoslovenima neposrednu radio-vezu, iako da su na taj način sve radio-veze i informacije pod cenzurom. Naravno, te savezničke veze korišćene su za prenos manje važnih informacija prema Bazi u Bariju i prema VS NOV i POJ, dok su važnije informacije slate kuririma u Bari, a odatle u zemlju. Misija u Kairu radila je sve do početka 1945. kada je ukinuta.

BAZA NOVJ U BARIJU

Baza NOVJ u Bariju (komandant general-major Branko Poljanac, politički komesar potpukovnik Jefko Šćepanović Čaja) u završnim operacijama za oslobođenje zemlje bila je jedna od najznačajnijih ustanova za razvoj veza u NOVJ. Preko Baze u Bariju išlo je skoro celokupno snabdevanje jedinica NOVJ sa sredstvima za vezu koja su primana od zapadnih saveznika, a delimično i od Sovjetskog Saveza. Preko ove baze ne samo da je priman materijal, već su upućivani

i kadrovi (na prvom mestu radio-telegrafisti) u krajeve gde su oni bili deficitarni, kao, na primer, u jedinice GS Srbije. Iz Baze upućivani su na školovanje radio-telegrafisti u Sovjetski Savez, ili na Maltu, ili su pak primani s Malte i iz Gravine i upućivani na Vis na doškolovanje ili u druge jedinice i štabove. Preko ove baze NOVJ Vrhovni štab je uspostavljao narušene veze s drugim štabovima, ili je pak slao nove planove veza, šifte i ostali materijal. Tako je u suštini Baza NOVJ u Bariju bila Pozadinski centar veze Vrhovnog štaba, pa i više od toga s obzirom na ulogu koju je imala. Brojni ti i drugi poslovi, tražili su i nove organizacione forme u održavanju veza s obzirom da je Baza bila preopterećena posebno posle naređenja Vrhovnog komandanta od 10. jula 1944. da uspostavi vezu sa svim glavnim štabovima, kao i sa štabovima 5. i 8. korpusa. Zbog toga je štab Baze 19. avgusta 1944. obavestio Vrhovni štab da će, kad se prošire veze, morati da rade sa 3 radio-stanice u Radio-centru baze. U stvari Radio-centar Baze NOVJ u Bariju imao je predajnik BC-375 (80W), prijemnik BC-348-E, radio-stanicu SCR-284-A (20W) i radio-stanice B-2 i V-100-A.

Krajem avgusta 1944. štab Baze NOV u Bariju izvestio je Vrhovni štab daje uspostavljena veza sa 1., 2., 5. i 8. korpusom i sa Štabom Mornarice NOVJ, da se slabo čuju glavni štabovi Vojvodine i Hrvatske, da se ne čuju 3. i 12. korpus, kao i glavni štabovi Srbije i Makedonije i da su posiate šifte za 6. korpus, Operativnu grupu divizija i GS Slovenije, kao i za 10. korpus. Zatim depešom štab Baze je ponovo obavestio Vrhovni štab da nemaju na raspolaganju dovoljno radio-telegrafista da bi mogli održavati sve pomenute veze. Međutim, u septembru 1944. krajnjim zalaganjem vezista u Bazi i neposredno potčinjenih štabova Vrhovnom štabu, uspeo je uspostavljanje planiranih veza iako je pokatkad, dolazilo do određenih teškoća u održavanju radio-veza, što je uostalom pratilo sve ostale jedinice NOVJ, neke više, a neke manje zavisno od borbenih situacija, udaljenosti, stanja materijala, obučenosti radio-telegrafista.

JADRANSKA KOMISIJA

Jadranska komisija bila je pozadinska institucija obrazovana posle oslobođenja većeg dela Dalmacije (uključujući i Split) sa zadatkom da prima materijal od saveznika i iz Baze NOVJ u Bariju i vrši njegovu raspodelu prema razrezima Vrhovnog štaba NOV i POJ. Imala je svoju radio-stanicu i održavala vezu uglavnom s Vrhovnim štabom, GS Hrvatske, Bazom NOVJ u Bariju, Štabom Mornarice NOVJ i štabom 8. korpusa. Održavala je i neke druge veze, kao na primer sa GS Slovenije, štabovima 4. i 5. korpusa. Preko njih je išla raspodela materijala za zapadne krajeve zemlje, uključujući i sredstva veze, a u vezi s nepravilnom raspodelom materijala intervenisao je u jednom momentu i lično Vrhovni komandant. Naime, kasnije se najčešće nije striktno pridržavala razreza VŠ NOV i POJ pri distribuciji materijala, misli se u prvom redu na sredstva veze, pa su neuporedivo bili bolje snabdevene one jedinice koje su bile bliže sedištu komisije. Na primer, štab Mornarice NOVJ, 4., 5., 8., 10., 11. korpus bili su bolje popunjeni od jedinica udaljenijih od sedišta komisije.

ODELJENJE ZAŠTITE NARODA

Odeljenje zaštite naroda (načelnik general-lajtnant Aleksandar Ranković) formirano je odlukom poverenika za narodnu odbranu Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije maršala Tita 13. maja 1944. godine. Potpunija dokumentacija o uspostavljanju veza u okviru Oзне nije pronađena. Međutim, iz raznih depeša, operativnih izveštaja i sličnih sačuvanih dokumenata može se sa sigurnošću reći da je Odeljenje zaštite naroda bilo veoma aktivno u održavanju veza s saveznim snagama i u pružanju pomoći narodnim borcima.

nošću tvrditi daje sredinom leta 1944. ovo odeljenje pristupilo obrazovanju svojih vlastitih veza, u početku preko radio-stanica odgovarajućih štabova i neposredno iz VŠ NOV i POJ, a kasnije kada su jedinice i štabovi opskrbljeni većim brojem sredstava za vezu i svojim vlastitim radio-stanicama. Sigurno je da su te veze direktno uspostavljene sa svim glavnim štabovima, štabovima 1, 2, 3 i 5. korpusa, novoformiranim jedinicama Korpusa narodne odbrane Jugoslavije i sa određenim ilegalnim obaveštajnim centrima u zemlji. Ta veza je uspostavljena s nekim štabovima pre, a s nekim kasnije, ali je do kraja 1944. uspostavljena više nego sigurno sa svim odsecima Ozne u pomenutim štabovima.

Što se tiče unutrašnje organizacije radio-veze u pojedinim glavnim štabovima, ta veza je išla zaključno do odeska Ozne u štabovima korpusa, dok se u divizijskim odsecima Ozne održavala putem sopstvenih šifri preko divizijskih radio-centara, a na brigadne radio-centre se nije ni spuštala, osim ako su bile u pitanju samostalne brigade narodne odbrane, na primer u Bosni i Hercegovini. Značajno je istaći da su veze Ozne izrasle i razvijale se iz već postojećeg i dobro uhođanog sistema veze VŠ NOV i POJ i svih jedinica i štabova NOV i POJ i da su odigrale izvanrednu ulogu onda kada je bilo najpotrebnije.

KORPUS NARODNE ODBRANE JUGOSLAVIJE

Korpus narodne odbrane Jugoslavije (komandant general-major Jovan Vukotić, politički komesar pukovnik Vlado Janić Capo) formiranje odlukom maršala Tita od 15. avgusta 1944. godine. Korpus je formalno postojao sve do 28. oktobra 1944. kada se njegov štab po prvi put sastao u oslobođenom Beogradu, gde je na svom sastanku razmotrio naredbu poverenika za narodnu odbranu NKOF-a maršala Tita o formaciji i zadacima korpusa. Tom prilikom konstatovano je da štab momentalno ima komandanta (general-major Jovo Vukotić), političkog komesara (pukovnik Vlado Janić Capo), načelnika štaba (dr Marjan Dermastija potpukovnik), pomoćnika načelnika štaba (potpukovnik Stojadin Soldatović), načelnika intendature i šefa odeska za vezu (kapetan Silvo Hrašč), dok je sve ostalo bilo nepopunjeno. Na sastanku je u pogledu organizacije veza zaključeno sledeće:

»Pitanje dobre veze uslovljeno je dovoljnim količinama dobrog materijala za veze. U prvom redu misli se na radio-opremu, koja bi najviše odgovarala za potrebe jedinica korpusa. Po našem mišljenju, radio-vezu trebalo bi spustiti sve do čete, te bi bilo za to potrebno:

- 3 stanice od 70 do 100W,
- 18 stanica od 30 do 40W,
- 476 stanica od 15 do 20W,

i uobičajena potrebna rezerva stanica i rezervnog materijala, na prvom mestu cevi i baterija.

Pored radio-opreme naročito za vezu četa s podređenim jedinicama potreban je telefonski materijal, i to:

- 336 telefonskih centrala sa 5 spojeva,
- 1344 telefonska aparata, i
- 1680 km telefonskog kablo i uobičajena rezerva telefonskog materijala«.

Zaključeno je takođe da se u bataljonu formiraju vodovi za vezu u kojima bi se nalazilo radio-odeljenje od 20 ljudi (računajući i radio-stanice za 4 čete i bataljon), telefonsko odeljenje od 20 ljudi, kurirsko odeljenje od 15 ljudi i auto-odeljenje od 21 čoveka.

U vreme kada je diskutovano o problemima KNOJ-a na području Jugoslavije bilo je formirano 5 brigada Narodne odbrane (jedna u Bosni, jedna u Crnoj Gori i 3 u Sloveniji) jedna divizija (1. hrvatska divizija Narodne odbrane). Sve

te jedinice bile su potčinjene odnosnim štabovima (2. i 5. korpusa i glavnim štabovima Hrvatske i Slovenije. Tada štab KNOJ-a nije imao na raspolaganju ni jednu radio-stanicu i nije ni sa kim održavao vezu. Tek u novembru 1944. taj štab će dobiti radio-stanicu i pristupiti povezivanju s novoformiranim divizionima KNOJ-a na oslobođenoj teritoriji. Međutim, bez obzira što tada, kada se diskutovalo kakve su veze potrebne, štab KNOJ-a nije imao direktnu vezu sa već formiranim jedinicama, ipak je značajno da je diskusija o programu razvoja veza u KNOJ-u vođena u pravo vreme. Jer, njihova uloga tek je trebalo da dođe do pravog izražaja. Zato je i predloženo da veze budu što raznovrsnije i što dublje.

Do 10. januara 1945. formirano je još 6 divizija narodne odbrane, pa je u većini slučajeva program veza već realizovan. U svakom štabu divizije i potčinjenim jedinicama nalazila su se odgovarajuća sredstva veze. Štab KNOJ-a već početkom 1945. imao je pod svojom komandom sve te jedinice koje su bile direktno vezane za njega, a sa štabovima na odnosnim područjima održavali su vezu.⁴³⁰⁾

RADIO-STANICA »SLOBODNA JUGOSLAVIJA«

Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« uspostavljena 11. novembra 1941. u Kujbiševu (u Sovjetskom Savezu) predstavljala je snažno informativno-propagandno glasilo u širenju istine o borbi jugoslovenskih naroda i narodnosti. Međutim, radio-stanica, »Slobodna Jugoslavija« nije bila samo obična emisiona stanica, već su preko nje često saopštavane i razne poruke kada Vrhovni štab nije mogao da uspostavi kontakte s pojedinim rukovodstvima u nekim krajevima zemlje. Tako je, na primer, preko »Slobodne Jugoslavije« emitovano Titovo naređenje da 1. sumadijska brigada i 1. južnomoravska brigada krenu u susret 2. proleterskoj i 5. krajskoj diviziji ujesen 1943, kada nije bilo direktnih veza Vrhovnog štaba s Glavnim štabom Srbije.

Poruka »Slobodne Jugoslavije« od 15. septembra 1944. ponovljena je dva puta: »Drug Marko je potpuno zdrav. Ponavljamo specijalnu poruku. Drug Marko je potpuno zdrav« i do sada je neidentifikovana. Na taj način radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« prenosila je i određene instrukcije, što je svakako bio jedan od načina koji se praktikovao u održavanju veze, a ti primeri nisu bili usamljeni.

Veza s redakcijom RSt »Slobodna Jugoslavija« održavana je preko kanala Tito - Izvršni komitet Komunističke internacionale (IK Kominterne) koja je konspirativno nazvana »Deda«. Međutim, kada je Kominterna ukinuta, u maju 1943. godine, Tito je i dalje održavao vezu sa RSt »Slobodna Jugoslavija«, ali sada preko Dimitrova koji je i dalje zadržao konspirativan naziv »Deda«. Od 23. februara 1944. godine konspirativan naziv za ovu vezu bio je »Ivan« a tada su za neko kraće vreme izveštaji predavani preko sovjetske vojne misije pri VŠ NOV i POJ. Ujesen 1944. godine uspostavljena je direktna radio-veza VŠ NOV i POJ sa RSt »Slobodna Jugoslavija«.

Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« ukinuta je početkom 1945. godine. Ali njeno formiranje i postojanje do tog perioda, predstavljalo je dalekovidnu Titovu odluku, ne samo u vezi s njenim značenjem u propagandnom smislu, već i u pogledu prenošenja značajnih naređenja, izveštaja, odluka i instrukcija, koja su za sve jedinice i štabove, koje su slušale RSt »Slobodna Jugoslavija« a nisu imale, u pojedinim trenucima, neposrednu vezu s VŠ NOV i POJ bila od izuzetnog značaja. Ta veza od naročitog značaja bila je za vreme 4. i 5. neprijateljeve ofanzive, krajem rata pri uspostavljanju odnosa sa otačestvenofrontovskom vla-

430) Arhiv VII, k. 222. reg. br. 1-1/III.

dom Bugarske i u nizu drugih situacija kada se vodila bitka o prodiranju istine o Jugoslaviji u celom svetu i za konačnu pobeđu revolucije.

Telegrafska agencija nove Jugoslavije Tanjug čiji je rukovodilac bio Moša Pi-jade, emitovao je prvu svoju radio-emisiju 5. novembra 1944. godine. Njen prvi radio-telegrafista bio je Ante Runjić koji je u etar emitovao pozivne znake Tanju-ga (CQ da YUG 10 m) na predajniku »Džek«. Emitovao je proglas i poziv licima koja su se nalazila u kvistiškim redovima da predu u NOV i POJ. Zatim je Vr-hovni štab, 30. oktobra 1944, odobrio da se pri ZAVNOH-u formira podružnica Tanjug-a čime je skinuto s dnevnog reda osnivanje Telegrafske agencije Hrvats-ke (TAH-a), što je generalni sekretar KPJ Tito ocenio kao separatistički potez po-litičkog sekretara CK PJ Hrvatske Andrije Hebranga, koji je zbog tog i još nekih drugih grešaka smenjen s tog položaja 14. oktobra 1944. godine. Malo kasnije odobren je i rad Podružnice Tanjuga za Sloveniju, pa su i jedna i druga ubrzo dobile i svoje radio-stanice, čime su udareni temelji za stvaranje radio-mreža Te-legrafske agencije nove Jugoslavije.

DIPLOMATSKE MISIJE DEMOKRATSKE FEDERATIVNE JUGOSLAVIJE

Posle formiranja privremene jedinstvene jugoslovenske vlade 7. marta 1945. na čelu s maršalom Titom, kao predsednikom Ministarskog saveta De-mokratske Federativne Jugoslavije i ujedno ministar za narodnu odbranu, vlade velikih sila antihitlerovske koalicije jedna za drugom: Velika Britanija, Sovjetski Savez i Sjedinjene Američke Države do kraja marta 1945. priznale su novu jugos-lovensku vladu, uputile svoje ambasadore i time uspostavili diplomatske veze s Demokratskom Federativnom Jugoslavijom a to je bio presedan u drugom svet-skom ratu u redovima saveznika.

Odmah posle toga ukazima kraljevskih namesnika a na predlog predsedni-ka Ministarskog saveta DFJ maršala Tita akreditovani su prvi jugoslovenski po-slanci (ambasadori) u savezničkim zemljama: Sjedinjenim Američkim Država-ma, SSSR-u, Velikoj Britaniji, Poljskoj, Bugarskoj, Švedskoj, Švajcarskoj, Fran-cuskoj i Albaniji čime su uspostavljene diplomatske veze, a postojeće vojne mi-sije zamenjene institucijom vojnih atašea. Sva diplomatska predstavništva bila su obezbeđena radio-stanicama i to su bile prve diplomatske veze stvorene kra-jem rata.

JUGOSLOVENSKA DELEGACIJA U RIMU

Do potpisivanja Viškog sporazuma Jugoslovensku delegaciju u Rimu držali su predstavnici kraljevske jugoslovenske vlade u izbeglištvu. Ta delegacija se na-lazila u sastavu savezničke Sredozemne (ranije nazvane Kontrolne) komisije i imala je savetodavan karakter u vezi s sprovođenjem odluka o primirju s Itali-jom. Krajem leta položaj šefa delegacije preuzeo je dr. Josip Smoljaka, povere-nik za spoljne poslove u NKOI-u. On je ubrzo posle toga dobio radio-stanicu za vezu s Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije. Ova veza imala je takođe veoma važnu ulogu u sprovođenju odgovarajuće politike i stavova NKOI-a pri Sredozemnoj komisiji u kojoj su se nalazili, pored ostalih, i predstav-nici SAD, SSSR-a, Velike Britanije i Francuske.

SAVEZNIČKE VOJNE MISIJE

U održavanju raznih veza uloga savezničkih vojnih misija bila je izvanredno važna. Sve do skoro sredine 1943. pri Vrhovnom štabu NOV i POJ nije postojala nijedna vojna misija zapadnih saveznika, a ni sovjetska. Prvi kontakti koje je

Vrhovni štab ostvario sa savezničkim vojnim misijama bio je kontakt s britanskim kapetanom Dejnom Tajrelom Hadsonom (Duane Tyrrell Hudson), koji je bio poslat u Jugoslaviju s podmornicom »triumf« 20/21. septembra 1941. godine. Hadson je pripadao britanskoj obavještajnoj Organizaciji za specijalne zadatke (Special Operations Executive - SOE). Iskrcao se je u blizini Petrovca na Moru, na Crnogorskom primorju, zajedno s majorima kraljevske jugoslovenske vojske Zaharijom Ostojicom i Mirkom Lalatovićem (kasnije visokim funkcionerima u štabu Draže Mihailovića i narednikom-radio-telegrafistom Veljkom Dragičevićem. Cilj im je bio da uspostave vezu s Dražom Mihailovićem na Ravnoj gori. Sa sobom su doneli i radio-stanice pomoću koje su održavali vezu s centrom SOE. Hadson, Ostojić i Lalatović su se zadržali kraće vreme u Vrhovnom štabu NOPOJ u Užicu, a zatim otišli kod Draže, dok je Dragičević ostao u Vrhovnom štabu i postao jedan od istaknutih rukovodilaca veze NOV i POJ.

Drugi britanski oficir koji je trebalo da uspostavi vezu s Dražom Mihailovićem bio je major Terens Aterton (Terence Atherton), koji se u obavještajnoj misiji »Hidra« iskrcao 4. februara 1942. kod Petrovca na Moru nedaleko od mesta gde se u septembru iskrcao Hadson. I ova misija 19. marta 1942. dopraćena je u Vrhovni štab NOV i PO Jugoslavije u Foču odakle je 15. aprila praktično pobjegla i uputila se u štab Draže Mihailovića ali ih je usput pobio jedan četnik da bi opljačkao zlato koje su nosili sa sobom. Nije poznato kakve su radio-veze održavali.

Početkom 1943. u savezničkoj komandi u Kairu doneta je odluka o upućivanju vojnih misija u zapadne krajeve Jugoslavije, odnosno u Bosnu, Hrvatsku i Sloveniju, radi uspostavljanja kontakata s jedinicama NOV i POJ, odnosno partizanskim štabovima. Tako je prva britanska vojna misija sa zadatkom da uspostavi vezu s Narodnooslobodilačkom vojskom Jugoslavije 18/19. maja 1943. puštena na oslobođenu teritoriju u Lici, blizu Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske. Na čelu misije nalazio se major Viljam Džons (William Jones), koji je tom prilikom vodio više razgovora s političkim komesarom Glavnog štaba Hrvatske Vladimirom Bakarićem. Džons je pripremio teren za dolazak britanske vojne misije 27/28. maja 1943, odnosno za vreme 5. neprijateljeve ofanzive na čelu s kapetanom Bilom Stjuartom, koji je ubrzo, 12. juna, poginuo, pa gaje na funkciji šefa misije zamenio kapetan Frederik Viljam Dikin. Ova misija je utvrdila dolazak službenoj anglo-američkoj vojnoj misiji u septembru 1943. na čelu s brigadnom Ficrojem Maklinom. Stjuartova, odnosno Dikinova misija uputila je niz depeša svojim pretpostavljenim organima u SOE i posle nje pušteno je još 6 misija.

Posle dolaska Maklijina u Vrhovni štab NOV i POJ, u septembru 1943. godine, 23. februara 1944. u Vrhovni štab NOV i POJ spustila se jedrilicama i sovjetska vojna misija na čelu s generalom Konjejevom. S vremenom vojne misije zapadnih saveznika i sovjetska vojna misija razgranale su svoje veze pa su, na primer, Anglo-Amerikanci imali predstavnike kod svih Glavnih štabova i uglavnom kod korpusa u Hrvatskoj, Sloveniji, i u 2. i 5. korpusu, a tu i tamo, po potrebi i kod nekih divizija. Slično je bilo i sa sovjetskim misijama. Sve ove savezničke vojne misije imale su sa sobom radio-stanice koje su katkad u nedostatku veza naših štabova služile za održavanje veze s pretpostavljenim iako je to bilo u izuzetnim slučajevima.

Vrhovni komandant NOV i POJ maršal Tito održavao je jedno vreme vezu sa »Dedom« (Georgijem Dimitrovom) preko radio-stanice vojne misije SSSR-a pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, a preko ove radio-stanice održavana je veza s vojnom misijom NOVJ u Sovjetskom Savezu koja je uspostavljena u prvoj polovini aprila 1944. godine.

Za vreme dvarske operacije, Tito je uspostavio vezu s Bazom NOVJ u Barju preko radio-stanice britanske vojne misije koja se nalazila u Vrhovnom štabu za vreme povlačenja od Drvara do Glamočkog polja.

Savezničke vojne misije uopšte odigrale su veoma važnu ulogu u obezbedenju jedinica NOVJ materijalnim sredstvima (oružjem, municijom, sredstvima veze, hranom, odećom, medikamentima, itd). Treba, međutim, istaći da su sve vojne misije pristizale u Jugoslaviju preko Baze NOVJ u Bariju i da je za njihov dolazak odobrenje i saglasnost davao isključivo maršal Tito. To je činio sve do uspostavljanja jedinstvene jugoslovenske vlade 7. marta 1945. u Beogradu, kada je pri Ministarstvu narodne odbrane DTJ obrazovano Odeljenje za vezu, koje je imalo zadatak da održava kontakte sa savezničkim vojnim misijama u Jugoslaviji.

Britanski oficiri za vezu u misijama pri štabovima NOVJ upotrebljavani su i kao oficiri za vezu. Tako su u operaciji »Nedelja pacovaa« (»Ratvvecko«) koja je dogovorena za vreme Titovog boravka u Kazerti od 6. do 14. avgusta 1944. pored veze jedinica i štabova NOV i POJ, britanski oficiri lično su prenosili Titovu direktivu za ovu operaciju koja se izvodila od 1. do 7. septembra 1944. širom Jugoslavije i koja po angažovanju suvozemnih snaga NOVJ i vazduhoplovnih (savezničke dve vazduhoplovne armije) predstavlja najveću strategijsku operaciju takve vrste u drugom svetskom ratu na jugoslovenskom tlu, jer su jednovremeno napadnute sve komunikacije i važna uporišta na njima u Jugoslaviji. Noću su napadale jedinice NOVJ, a danju savezničko vazduhoplovstvo masovnim napadom na važne saobraćajne čvorove (Beograd, Niš, Kraljevo, Slavonski Brod, Novi Sad, itd.) upotrebom i četvoromotornih aviona zvanih »leteće tvrđave« (»Flyingfortresses«). Smanjeno korišćenje radio-veza za vreme operacije »Nedelja pacovaa« usledilo je zbog opasnosti da nemačke specijalne jedinice za radioizviđanje ne dekrptiraju neke depeše VS NOV i POJ, čime bi se umanjili efekti operacije. Zbog toga su za prenošenje naređenja VS NOV i POJ čak i do nekih divizija korišćeni britanski oficiri za vezu. U vezi s tim dolazilo je i do odgovarajućih nesporazuma, jer je tako kod nekih glavnih štabova (Srbije i Slovenije) bilo izraženo nepoverenje u ovakve Titove direktive radi čega je i sam Vrhovni komandant kratkim depešama intervenisao, zahtevajući da se postupi po dobijenim naređenjima.

U pogledu savezničkih veza koje je koristio Tito, odnosno Vrhovni štab NOV i POJ, treba istaći da su svi radiogrami i poruke koje su razmenjivali međusobno Tito, Cerčil i general Henri Mejlen Vilson, vrhovni saveznički komandant na Sredozemlju, išle preko RSt britanske vojne misije pri Vrhovnom štabu NOV i POJ čiji je rukovodilac bio King Hileri (King Hilary), član britanske vojne misije koji se novembra 1943. spustio u Vrhovni štab. On je te veze održavao preko britanskog radio-centra sa sedištem u Kairu, a koji je potom postepeno premešten do aprila 1944. u Bari, u Italiju. Veze su održavane uglavnom po pravcu i u zakažano vreme sa signalnim šiframa, dok je do kraja septembra 1944. organizovan »kanal za slučaj havarije« u stvari dežurni talas na kojem su se mogle uspostaviti veze u nepredviđenim uslovima. Za održavanje veza Britanci su koristili uglavnom radio-stanice velikog dometa tzv. B-2.

Glava XIV

NEKE OPŠTE KARAKTERISTIKE U ODRŽAVANJU VEZA U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA OSLOBODENJE JUGOSLAVIJE

Završne operacije za oslobodenje Jugoslavije počele su u drugoj polovini 1944, ali se one nisu odvijale jednovremeno i sinhronizovano napugoslovenskom ratistu, već su prvo preduzete operacije za oslobodenje krajeva istočno od Drine, a zatim Dalmacije, potom u proljeće 1945. i svih ostalih neoslobođenih krajeva. Međutim, kada su one počele, neprijatelj je pokušavao da preuzme inicijativu u svoje ruke i spreći na sve moguće načine prenošenje težišta operacija glavnih snaga Vrhovnog štaba u istočne krajeve Jugoslavije, a pre svega u Srbiju. Zbog toga je nemačka Komanda Jugoistoka sve do kraja rata preduzimala neke ofanzivne protivmere, ali je i pored toga inicijativa ostala u rukama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Jedinice za vezu i drugi organi ovog roda u svim tim defanzivnim i ofanzivnim operacijama dali su svoj veliki doprinos, bez obzira što je bilo i slabosti koje su se tu i tamo odražavale na tok borbenih dejstava.

ANDRIJEVICKA OPERACIJA

Ovaj naziv je usvojen u jugoslovenskoj istoriografiji za nemačku operaciju preduzetu pod šifrom »Borac do kraja« (»Draufgänger«) na području severois-točnoeg dela Crne Gore. Cilj ove operacije bio je da razbije jedinice 2. udarnog korpusa NOVJ i Operativnoj grupi divizija NOVJ spreče spajanje s jedinicama Glavnog štaba Srbije. Osamnaestog jula 1944. počela je ova operacija, angažovanjem jakih neprijateljevih snaga jačine 2 nemačke ojačane divizije, a završila se krajem meseca potpunim neuspehom nemačkih jedinica u borbi protiv Operativne grupe divizija NOVJ i 3. crnogorske divizije 2. udarnog korpusa. Neprijatelj je pretrpeo znaatne gubitke, a nemačka 21. SS brdska divizija »Skenderbeg« pretrpela takve gubitke od kojih se više nije oporavila. Veza u jedinicama NOVJ, a naročito radio-veza, bila je neprekidna kako unutar same grupe, tako i s jedinicama 2. korpusa, kao i s Vrhovnim štabom NOVJ.

TOPLIČKO-JABLANIČKA OPERACIJA

Operacija četverostruko jačih neprijateljevih snaga (oko 40.000 vojnika) protiv 21. 24. i 25. divizije Glavnog štaba Srbije na području Toplice i Jablanice (zbog toga je i dobila naziv topličko-jablanička operacija) počela je 10. jula 1944. odnosno skoro paralelno s andrijevičkom operacijom. Cilj ove nemačke operacije bio je da se razbiju glavne snage NOVJ na jugoistoku Srbije između Jablanice i Toplice i spreći njihovo spajanje sa jedinicama Operativne grupe divizija NOVJ.

koje su se nalazile u to vreme u severoistočnom delu Crne Gore u njihovom nastupanju prema Kopaniku. Topličko-jablanička operacija izvodila se u dve faze (šifrovano nazvane »Aduta« - »Trumpf« i »Čistka« - »Kehraus«). Prva faza operacije trajala je do 19. jula, a zatim je otpočela druga faza operacija 19. jula; trajala je do 4. avgusta 1944. godine. Neprijatelj je u ovoj operaciji uspeo privremeno da ovlada većim delom do tada slobodne teritorije i u mnogome poremeti celokupan organizovani žični sistem veza na slobodnoj teritoriji dovodeći u težak položaj 21. 24. i 25. diviziju GŠ Srbije. Radio-veze bile su dosta nesigurne, dok se radio-veza GŠ Srbije s Vrhovnim štabom nalazila u prekidu skoro 8 dana. Međutim, i pored toga jedinice GŠ Srbije su krajem jula prešle u protivofanzivu i uspele su ponovo da oslobode veći deo teritorije između Jablanice i Toplice, a potom u prvoj polovini avgusta da ostarve vezu s Operativnom grupom divizija, koja je početkom istog meseca izšla na Kopanik. Veze s 22. i 23. divizijom (koje su se za vreme operacije nalazile na desnoj obali Južne Morave) takođe su bile dosta slabe. Održavane su preko GŠ Makedonije. Kurirske veze su u tim težim trenucima bile na visini i najsigurnije sredstvo veze za vreme trajanja topličko-jablaničke operacije.

DURMITORSKA OPERACIJA

Durmitorska operacija je najjača protivofanziva koju je neprijatelj preduzeo do kraja rata na jugoslovenskom ratištu. Nemačka Komanda Južnog Jugostoka nazvala je ovu operaciju šifrovano »Krkonoski duh« (»Rübezahle«) po mitološkom božanstvu. Cilj operacije bio je da se spreči nastupanje 1. proletarskog i 12. udarnog korpusa, opkole njihove snage, nabace na planinski masiv Durmitor i tu zarobe ili unište. Operacija se izvodila na širem prostoru tronedre Crne Gore, Sandžaka i Bosne i Hercegovine uz učesće preko 100.000 okupatorskih vojnika i kvisinga. Operacijom su bile zahvaćene i jedinice 2. i 3. udarnog korpusa na tom prostoru. Prethodna dejstva su otpočela krajem jula i početkom avgusta, dok je operacija zvanično počela 12. avgusta, a završila 26. avgusta 1944. godine. Nemački okupator nije uspeo da spreči nastupanje glavnih snaga Vrhovnog štaba NOV i POJ ka Srbiji, pa je ta poslednja nemačka velika protivofanziva pretrpela neuspeh. Veza kod jedinica NOVJ funkcionisala je veoma dobro i to uglavnom radio i kurirske zbog dinamike borbenih dejstava. Međutim, prisluškivanje neprijatelja i dešifrovanje naših depeša u radio-saobraćaju jedinica NOVJ nije moglo da se spreči, što je u jednom vremenskom razdoblju te operacije dovelo naročito 12. korpus u tešku situaciju.

NIŠKA OPERACIJA

Niška operacija počela je ofanzivnim dejstvima 13. korpusa NOVJ, delova 14. korpusa NOVJ i jedinica Crvene armije i 2. bugarske armije protiv neprijateljeve grupacije i širem rejonu Niša (jačine preko 20.000 vojnika). Završila se oslobodenjem Niša 14. kolovoza 1944. godine. Održavanje veze unutar jedinica NOVJ bilo je dobro, kako radio, tako telefonskih i kurirskih veza. Veze sa sovjetskom avijacijom nije bila najbolja, a posebno je bila slaba veza sadejstva između štabova NOVJ i štabova bugarskih jedinica. To su bile pre svega slabosti na komandnim nivoima zbog ispoljene obostrane netrpeljivosti, kao rezultati minulih dana kada je bugarska vojska bila okupatorska. Boljom saradnjom i bržim i energičnijim pokretima jedinica, a naročito bugarske tenkovske brigade, verovatno da se moglo postići i veći uspeh: nemačka ojačana 7. SS brdska divizija »Princ Eugen« iako je prepolovljena i ostala bez celokupnog teškog naoružanja i motorizacije, ipak je dobar deo svojih snaga uspeła da izvuče iz okruženja preko Jastrepca i Kopanika u dolinu Zapadne Morave.

BEOGRADSKA OPERACIJA

U prvoj etapi beogradske operacije do 10. oktobra karakteristično je za organizaciju i održavanje veza bilo to da nije postojala čvrsta veza između glavnih snaga Vrhovnog štaba NOV i POJ, Operativne grupe divizija, 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa i da su radio-veze počele da funkcionišu kod cele grupacije (od 15. septembra 1944. nazvane 1. armijskom grupom NOVJ) tek krajem septembra 1944. godine. Slično je stanje bilo i kod jedinica 14. udarnog korpusa NOVJ u severoistočnoj Srbiji. Međutim, kad se ušlo u odlučujuću fazu beogradske operacije, veze su funkcionisale vrlo slabo, dok su veze sadejstva sa sovjetskim jedinicama ostvarene na najbolji način - tesnim i sličnim dodirom štabova NOVJ i sovjetskih štabova.

OPERACIJE NA SREMSKOM FRONTU

Dejstva jedinica 1. armijske grupe u Sremu otpočela su prelazom delova 1. i 6. proleterske divizije i Crvene armije preko savskog mosta 20. oktobra 1944. i prelaženjem jedinica 12. korpusa preko Save na odseku Umka - Obrenovac 21./22. oktobra 1944. godine. Tako su u Sremu otpočela dejstva 1. armijske grupe NOVJ, gde su ubrzo posle toga 25. oktobra nastale frontalne borbe za ovladavanje sedam uzastopnih nemačkih odbrambenih položaja koje su nemačke jedinice uz prisilnu upotrebu civilnog stanovništva izgradile od Rume do Vinkovaca.

Dvanaesti udarni korpus sa svoje 3 divizije (11., 16. i 36. divizijom) i sa 2 divizije 1. proleterskog korpusa (6. proletersku i 21. divizijom) za tri nedelje borbi uspeo je da ovlada četiri nemačke odbrambene linije i u tim dejstvima do 1. novembra 1944. oslobodi veća mesta, Rumu (27. oktobra) i Sremsku Mitrovicu (1. novembra). Potom je 11. novembra počelo izvlačenje jedinica 12. korpusa (16. i 36. divizije) u Bačku radi preoružanja, odmora i popune, dok je sremski front preduzeo 1. proleterski udarni korpus sa 6. proleterskom, 11. i 21. divizijom na frontu i 1. proleterskom i 5. divizijom na preoružanju i popuni u Beogradu i u njegovom širem rejonu.

Za upotrebu jedinica za vezu, organizaciju i sistem veza karakteristično je da su žične veze s osloncem na TT linije bile osnovne veze za vreme borbenih dejstava, a da su radio-veze korišćene uglavnom za prenošenje kratak naredjenja, obaveštenja i slično. Međutim, u dinamici borbe, za vreme gonjenja ili odstupanja radio-veze su postojale glavne i odlučujući faktor u komandovanju i rukovođenju s jedinicama, kao što je bio slučaj za vreme decembarske ofanzive jedinica 1. proleterskog udarnog korpusa i 68. streljačkog korpusa Crvene armije.

U lokalnom protivnapadu za ispravljanje linije fronta na južnom odseku od Provlake do Otoka, jedinice nemačkog 34. armijskog korpusa rastrojile su 21. udarnu diviziju kada je štab divizije ostao bez ikakvih, osim (slabih) kurirskih veza, s potčinjenim jedinicama. To je značilo gubljenje skoro celokupnog telefonskog materijala i velike gubitke u jedinicama pa je zbog toga malo kasnije i rasformirana jedna brigada da bi se popunile ostale brigade u diviziji.

Međutim, značajno je istaći, a o tome je i ranije bilo govora, da su ova i neke druge divizije bile slabije popunjena sredstvima veza, da divizija nije imala dovoljno obučenog ljudstva, a time i iskustva u radu posebno u iznenadnim situacijama.

Sedamnaestog januara 1945. nemački 34. armijski korpus prešao je u ofanzivu na sremskom frontu napadajući nadmoćnijim snagama jedinice 1. armije NOVJ u vreme kada one taj napad nisu očekivale, i to samo dan nakon što je Vrhovni komandant NOV i POJ obišao sremski front. Tom prilikom razoren je do

tada izvanredno organizovan sistem žičnih veza, ali je zato radio i kurirska veza bila na visini, stoje omogućilo štabovima na svim nivoima da se vrlo brzo srede posle početnog neprijateljevog uspeha.

Posle pet dana ogorčenih i vrlo teških borbi, uz veliko obostrane gubitke, 1. armija NOVJ je prešla u protivudar, ali su se nemačke jedinice ipak zadržale na liniji Mohovo - Tovarnik - Ilinci - Apševci - reka Sava, gde su ostale sve do prolećne ofanzive 1. armije JA, 12. aprila 1945, kad je sremski front probijen i nastavljeno gonjenje neprijatelja do severozapadnih granica zemlje.

U tom skoro tromesečnom relativnom zatišju, jedinice za vezu su ponovno upostavile stabilan sistem svih vrsta veza. Posebna pažnja posvećena je narušenim žičnim vezama, da bi u ofanzivu ušle potpuno spremne i uspešno delovale sve do završetka rata. U tim operacijama planovi za vezu i druga dokumentacija razređeni su vrlo kvalitetno i kompletno, pa je i korišćenje veza od svih rukovodećih struktura bilo uspešno.

TRAVNIČKA OPERACIJA

U februaru 1945. Travnik je konačno oslobođen posle oštih borbi. Štab 5. korpusa JA ocenio je da su radio-veze bile dobre, dok je za telefonske rekao da su, osim kod 4. divizije i pri štabu korpusa, bile slabije smatrajući daje uzrok to »što su se najbolji rukovodioci za vezu nalazili na oficirskom kursu za vezu, a njihovi zamenici nisu vodili dovoljno računa o ispravnom podizanju telefonskih linija i njihovom pravilnom korišćenju za vreme napredovanja, kao i nemanja kablova u dovoljnim merama da se pokriju sve potrebne jedinice pri čestim premeštajima komandnih mesta.

Pošto su linije bile opterećene, vezisti su u dvožične linije na osi veze ugradili translatore, preko kojih su dobili još jedan telefonski kanal, pa je na taj način omogućeno da se u isto vreme vrše dva razgovora, a da pri tome na dvožičnom vodu ne postoji nikakva indukcija. Jedino se osećala indukcija, kako je štab naveo u svom izveštaju, »prouzrokovana od željezničke telefonske linije na drugoj prenosnoj liniji.« Mislili se na drugi jednožični vod preko retranslatora.

OPERACIJA NA DRAVI

Za vreme operacija jedinica 3. armije NOVJ u Podravini, veze su temeljno planirane i organizovane. Žične veze oslanjale su se na postojeće TT linije koje su podigli vojno-teritorijalni organi korpusnih vojnih oblasti 6. i 10. korpusa. Međutim, kad su nemačke jedinice prešle u ofanzivu 6. februara 1945. (operacija »Vukodlak«) za likvidaciju virovitičkog mostobrana, što su postigle do 12. februara za 8 dana borbi, celokupan sistem žičnih veza bio je dosta narušen, dok su kurirske i radio-veze pruzele glavni teret u održavanju veza između potčinjenih i pretpostavljenih štabova i obratno, naročito u kritičnim momentima, kada su nemačke jedinice pokušavale kod Virovitice da spreče organizovano izvlačenje jedinica 12. korpusa. To su bili veoma teški momenti u kojima su radio-telegrafisti i kuriri jedinice 3. armije pokazali i primerno zalaganje i umešnost. Takva situacija bila je i samo mesec dana kasnije, kada su nemačke jedinice forsirale reku Dravu i pokušale da probiju front 12. korpusa na uspostavljenom bolmanskom mostobranu. I tom prilikom radio i kurirske veze su bile jedan od odlučujućih faktora u komandovanju i rukovođenju jedinicama i njihovom vrlo

brzom sređivanju za prelaz u protivudar 21. marta, kada su ponovo ovladale izgubljenom teritorijom za vreme nemačke ofanzive nazvane »Šumski davos« (»Waldteufel«). Štab 3. armije JA izveštavajući Generalštab o tim borbama istakao je izvanredan heroizam svih boraca i rukovodilaca uključujući tu i veziste, u tim teškim dvonedeljnim borbama.

OPERACIJE U DOLINI DRINE

Operacije u dolini Drine otpočele su sredinom decembra 1944. kada su prve divizije Južnooperativne grupe divizija prešle iz zapadne Srbije u istočnu Bosnu i tako-reći iz pokreta stupile u borbu protiv pridolazećih nemačkih jedinica: 7. SS brdske divizije »Prince Eugene« koja se povlačila od Užica, preko Bajine Bašte i Zvornika levom obalom Drine ka Brčkom i Sreću.

Četrdeset peta divizija uletela je prosto u borbeni poredak 7. SS divizije a da nije znala ništa o neprijatelju, što je dovelo do pogibeljne situacije u kojoj je divizija pretrpela vrlo teške gubitke. Samo zahvaljujući izvanredno herojskoj borbi 6. proleterske (istočnobosanske) brigade koja je štitiła mostobran, 45. divizija uspeła je da se prebaci na desnu obalu u momentu kada su njene jedinice dobrim delom bile rastrojene.

Borbe su potom nastavljene nesmanjenom žestinom do kraja februara

1945. bilo da su se vodile od Vlasenice prema Zvorniku i Janji, bilo oko Bijeljine i Brčkog. U tim borbama Južna operativna grupa divizija (od 1. januara 1945. godine 1. armija NOVJ) pretrpela je velike gubitke. Od preko 60.000 boraca i rukovodilaca koliko ih je imala po spisku 1. januara 1945. dva meseca kasnije spala je na oko 40.000. U tim kontinuiranim dejstvima jedinice i organi veze ulagali su dosta truda na uspostavljanju svakodnevnih veza, pogotovo kada su imala u vidu da su premeštanja jedinica i komandi bilo vrlo česta, da se nije raspolagalo sa dovoljno materijala za razvijanju sistema žičnih veza, kao i sa RŠt za organizaciju radio-veza sa nižim komandnim stepenima i za vezu sadejstva. Podignuta je i stalna TT linija od Zvornika do Tuzle, ali i pored toga bilo je dosta nedostataka, koji se, u prvom redu, odnose na štabove nekih divizija i brigada. Naročito je bila slaba veza sadejstva. Tako je, na primer, štab 17. divizije slao nekoliko patrola za vezu u decembru, a da se nijedna nije vratila od štaba 28. divizije.

Slabo je sadejstvo bilo između 14. i 3. korpusa. Medusobno jedinice nisu znale za rasporede suseda, dok štab 14. korpusa nije imao uopšte vezu s 23. brigadom 45. divizije koja se tri dana posle prelaska preko Drine nalazila na progoru Amalija (južno od Bijeljine) a da nije vršila nikakav pritisak na neprijatelja. Štabovi bataljona 20. srpske brigade nisu imali nikakve međusobne veze. Njihove su jedinice pretrpele veoma teške gubitke u decembarskim borbama. Štabovi su dozvoljavali »svojim četama da idu kuda god koja hoće i da bez borbe odstupaju«.

Prekidi u vezama (radio i telefonskim) bili su česti, tako daje štab 2. armije bio često u teškoj situaciji, naročito kada su se vodile odlučujuće borbe s opkoljenom nemačkom 22. pešadijskom divizijom. Tada, na primer, štab armije nije imao vezu sa srednjom grupacijom (2. proleterskom i 22. divizijom), dok se veza i do tada održavala tranzitom preko 22. divizije, što je usporavalo donošenje pravovremenih i dobrih odluka. Međutim, treba imati u vidu i da su uslovi za vođenje borbe bili veoma teški i daje ljudstvo bilo golo i boso, što je otežavalo borbena dejstva. Vezisti su u takvoj situaciji dali sve od sebe, a propusti (osim tehničkih neispravnosti) u održavanju veze, bili su na nivou štabova koji se nisu dovoljno snašli i za njih novim uslovima borbi.

MOSTARSKA OPERACIJA

Mostarska operacija spada u one operacije NOVJ u kojima je došao do izražaja visoki stepen sadejstva svih rodova i službi, solidna organizacija veza i izvanredno postignuti rezultati u borbi protiv delova nemačkog 5. SS brdskog ar. mijskog korpusa i ustaško-domobranskih jedinica u vreme kada su one krajem januara prešle u ofanzivu s namerom da u vezi s neprijateljskim raspoloženim elementima u pozadini i sa snagama s fronta ponovo ovladaju dolinom Neretve od Mostara prema Metkoviću. Međutim, brzom intervencijom štaba 8. udarnog korpusa na energičan zahtev Vrhovnog komandanta da se ponovo oslobode zauzeta mesta, suzbiju dejstva neprijatelja i oslobodi Mostar, osujećeni su svi manevri neprijatelja i iz odbrane se prešlo u operaciju širokih razmera koja se završila oslobodenjem Mostara angažovanjem glavnih snaga 8. korpusa i 29. divizije 2. udarnog korpusa.

Za vezu u mostarskoj operaciji bilo je karakteristično da je organizovana, kako radio, tako i telefonska veza po jedinstvenom planu Odseka za vezu štaba 8. korpusa. Organizovana su 4 mrežna sistema u kojima su obuhvaćeni svi potčinjeni i pretpostavljeni štabovi i 2 pravca za čije je održavanje bilo angažovano 7 radio-stanica u radio-centar 8. korpusa, od toga jedna je bila rezervna, a jedna je radila na dežurnom talasu. Telefonske veze su bile razvijene do glavnih i pomoćnih centara veze i pružale su se po pravcu glavne ose veze korpusa (Imotski - Široki Brijeg) i pomoćne ose s obilaznim i rezervnim pravcima, što je obezbedilo sigurno komandovanje i rukovođenje jedinicama u ovoj složenoj operaciji, koja se završila velikom pobedom jedinica NOVJ i oslobodenjem Mostara 14. februara 1945. (Vidi Prilog br. 51. i 52.).

LICKO-PRIMORSKA I RIJECKO-TRŠČANSKA OPERACIJA

Četvrta armija JA prešla je u završnu ofanzivu za oslobodenje Like, Gorskog kotara i Hrvatskog primorja 20. marta 1945. godine. Time je 4. armiji pripala čast da prva otpočne ofanzivna dejstva u drugoj etapi završnih operacija za oslobodenje Jugoslavije dejstvima na riječko-tršćanskom pravcu. Ta ofanziva (poznata je u jugoslovenskoj istoriografiji kao licko-primorska operacija) je nastavljeno riječko-tršćanskom operacijom 22. aprila 1945. koja je okončana oslobodenjem Trsta, a jedinice 4. armije izbile su na reku Soču. Na taj način 4. armija ispunila je zadatke koje je pred nju postavio vrhovni komandant maršal Tito. Kako je funkcionisala veza u tim operacijama najbolje se vidi iz dva izveštaja štaba armije upućenim Generalštabu JA:

»Veza je dobro funkcionisala kada se uzme u obzir dubina i širina fronta. Centri veze isto, i pomoćni i istureni, dobro su funkcionisali. Poteškoća je bilo u održavanju i ispravnom stanju pojedinih linija, jer su ove bile kidane od neprijateljski raspoloženog stanovništva i od pojedinih razbijenih neprijateljskih grupa. Ljudstvo veze vršilo je svoju dužnost pod veoma teškim okolnostima i pod velikim naporom.

Veza između pojedinih rodova vojske bila je dobra, nešto slabija između pešadije i tenkovskih jedinica.

I ovog puta se pokazalo da naročitu pažnju treba posvetiti vezi kako između viših štabova tako i između nižih štabova. Ovakva veza je naročito potrebna prilikom brzog napredovanja i brzog mijenjanja situacije, kada se naredjenja moraju davati najbrže mogućim načinom.

S brojem sredstava veze koje je imala 4. armija na raspolaganju »može se kazati da je ova bila uvijek uspostavljena u rekordno vrijeme«.

NEMAČKA RADIO-PRISLUŠNA SLUŽBA

Jedan od najopasnijih protivnika Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije bila je nemačka radio-prislušna služba, koja je svojim delovanjem pričinjavala velike poteškoće narodnooslobodilačkom pokretu Jugoslavije u celini.

Kao prvi začetak nemačko radio-prislušne službe na Balkanu, odnosno na jugoslovenskom ratištu, bilo je izdvajanje jednog specijalnog voda pod komandom poručnika Volnija (Wollny) po naređenju komandanta oružanih snaga na Jugoistoku general-pukovnika Aleksandra Lera. Krajem 1942. taj vod dodeljen je vojnom zapovedniku Srbije generalu pešadije Paulu Baderu.

U to vreme nemačko radio-prislušna služba bila je uglavnom zainteresovana za otkrivanje i hvatanje onih radio-stanica preko kojih su savezničke obavestajne službe snabdevale obavestajnim informacijama svoje pretpostavljene komande o situaciji u Jugoslaviji iz četničkih štabova. Međutim, kada su ujesen posle kapitulacije, 8. septembra 1943, jedinice NOVJ došle do velikog broja radio-stanica i kada su se radio-sredstva intenzivnije počela koristiti u rodovima NOVJ, naročito posle odluke velike trojice na Teheranskoj konferenciji da se NOVJ pruži sve moguća materijalna pomoć, postavila se kao neophodna potreba da se svestranije i šire organizuje radio-prislušna i kriptografska služba u Jugoslaviji. Zbog toga je specijalna nemačka 4. komanda za radio-izviđanja premeštena iz Soluna u Beograd s osnovnim zadatkom, da pored ostalog, prati radio-saobraćaj jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Ta specijalna nemačka 4. komanda za radio-izviđanje (Nachrichtenaufklärungskommando 4) bila je vrlo jaka radio-prislušna institucija snabdevena najmodernijim sredstvima za prisluškivanje i radio-goniometrisanje u ono vreme.

Četvrtoj komandi za radio*izviđanje bili su potčinjeni: 4. stanice za prisluškivanje i obradu podataka (Nachrichtenaufklärungs und Auswertestelle - NAST 4), 16. i 17. bataljon za radio-izviđanje i Centrala za ometanje radio-saobraćaja »Balkan«.

Za radio-prislušnu službu Vrhovni štab NOV i POJ i potčinjenih štabova, komandi, ustanova i jedinica bio je zadužen 16. bataljon za radio-izviđanje sa 621. i 964. radio-izviđačkom četom. Svi obavestajni podaci dobijeni radio-izviđanjem, odnosno radio-prislušnom službom nosili su oznaku »SQ«, što je značilo siguran izvor (Sichere Quelle).

Osnovni zadaci NAST-4, pored radio-prislušne službe, bili su radio-goniometrisanje, hvatanje emisija, izučavanje sistema veza protivnika, kriptografska i dekriptografska služba, dezinformisanje neprijatelja preko njegovih vlastitih radio-telegrafskih mreža putem takozvanih radio-igara, ometanje radio-saobraćaja protivničku radio-stanicu i drugi.

Komanda 4. stanice za prisluškivanje i obradu podataka pokrivala je ceo Balkan, južnu Italiju, Bliski i Srednji istok i Severnu Afriku.

Šifre jedinica i štabova NOVJ u početku bile su vrlo jednostavne i nisu predstavljale veliki problem nemačkim kriptografskim organima da dobar deo depeša dekriptiraju. Tako je nemačka Komanda Jugoistoka pratila rad celokupnog radio-saobraćaja Vrhovnog štaba s potčinjenim štabovima i obratno. To stanje je potrajalo sve do kraja septembra. Nove šifre koje su izrađene krajem 1944. uz pomoć sovjetskih predstavnika onemogućavali su dekriptiranje depeša. Jedino su još donekle imali uspeha na području glavnih štabova Hrvatske i Slovenije, ali su ubrzo i tu bili onemogućeni (vidi Prilog br. 53, 54, 55. i 56.).

RADIO I TELEFONSKA PRISLUŠNA SLUŽBA U NOVJ

Radio i telefonska prislušna služba u jedinicama NOVJ nije imala veću tradiciju. Prislušivanje je imalo više lokalni karakter i prva prislušivanja neprijateljevog saobraćaja vršena su na njegovim poljskim-telefonskim i TT linijama jednostavnim uključivanjem u odgovarajuću mrežu.

Radio-prislušivanje je počelo je počelo sistematizovanje da se vrši tek sredinom 1944. kada su jedinice imale veći broj radio-sredstava pasu neki korpusni centri i centri glavnih štabova mogli odvojiti posebne radio-stanice za prislušnu službu. Kakve je to dalo rezultate nije poznato, a ako je šta i postignuto, to je ipak ostalo u skromnim razmerama. Za dekriptiranje neprijateljevih depesa trebao je celokupan aparat, a tog aparata u jedinicama NOVJ nije bilo. Zna se na primer da su nemačke komande imale za praćenje i prislušivanje radio-saobraćaja na Balkanu, Srednjem i Bliskom istoku, kao i u severnoj Africi, prema nekim podacima čak oko 1500 dekriptologa sa znanjima jezika s tog područja. U našim jedinicama bilo je malo ljudi koji su znali nemački, a još manje onih koji su se mogli baviti dekriptiranjem. Međutim, narodnooslobodilački pokret imao je razvijene druge vidove prikupljanja podataka o namerama neprijatelja koji su crpljeni iz naroda u tako masovnom pokretu.

Na, i pored toga činjeni su pokušaji da se prislušivanju neprijateljskog radio i telefonskog saobraćaja da organizovani karakter. Tako je GS NOV i PO Hrvatske 4. jula 1944. izdao uputstvo za prislušivanje neprijateljskog radio i telefonskog saobraćaja.

Uputstvom predviđeno je da se prislušna služba organizuje u korpusnim radio-centrima i po mogućstvu i u divizijskim, dok je za prislušivanje neprijateljevog telefonskog saobraćaja predviđeno da se ide čak i do bataljona. U tom smislu naredeno je da se organizuju patrole jačine 2-5 boraca koje su pored naoružanja opremljeni i s telefonom i žicom (kablom). Jedno lice iz sastava patrole trebalo je da zna nemački jezik. Da bi patrole uspešno obavile svoj posao, niže komande morale su da imaju plan rasporeda neprijateljevih TT linija, a po mogućstvu i šifre.

Rezultati ovog načina organizovanja prislušne službe nisu dovoljno poznati, jer je orijentacija štabova bila usmerena na jedan lakši i sigurniji način, tj. da se stupa u radio-vezu sa simpatizerima narodnooslobodilačkog pokreta u redovima neprijatelja. Radi toga imamo niz primera organizovane radio-veze, počev od VS NOV i POJ, sa raznim obaveštajnim punktovima ili po jedinicama u okupiranim gradovima, odnosno u pozadini neprijatelja, odakle su prikupljeni dragoceni podaci ili usmeravana aktivnost ilegalnog pokreta.

UMESTO ZAKLJUČKA

Jugoslovenska armija završila je borbena dejstva 15. maja 1945, kada su na širem prostoru Dravograda zarobljene poslednje krupne neprijateljeve snage, tada su se u redovima Jugoslovenske armije nalazila 4 glavna štaba (Hrvatske, Makedonije, Slovenije i Srbije), Operativni štab (Kosovo i Metohija), 5 armija (1., 2., 3., 4. i 5. armija), 6 korpusa (3., 4., 7., 9., 10. i KNOJ-a), 60 divizija (od toga 51 pešadijska, 7 KNOJ-a i 2 vazduhoplovne) i 257 brigada od toga 165 pešadijskih, 33 artiljerijske, 29 narodne odbrane, 6 inženjerskih, 2 konjičke, 2 tenkovske, železnička, 12 dopunskih i 7 ostalih - ukupno najmanje 871 bataljon (divizion, eskadron) i s oko 800.000 boraca i rukovodilaca u operativnim i vojno-teritorijalnim jedinicama.

U svim tim oružanim formacijama nalazili su se organi i jedinice veze. Teško je sa potpuno sigurnošću tvrditi koliki je broj vezista bio u tim formacijama jer nisu sačuvani brojni pregledi i ostala evidencija ljudstva. Ali se, na osnovu istraženog i sačuvanog materijala za neke strukture, te smernica VŠ NOV i POJ i ostalih štabova, o ustrojstvu organa i jedinica veze u NOV i POJ, analitičkim putem dolazi do podataka daje rad veze pri kraju rata brojao oko 35.000 ljudi, što iznosi oko 4% ukupnog brojnog stanja NOV i POJ. Ovaj broj vezista bio je svrstan u 2 puka za vezu (neposredno po završetku rata u 7 brigada za vezu), oko 55 bataljona za vezu pri divizijama i korpusima (od toga 3 linjska bataljona), oko 270 četa za vezu pri brigadama i sličnim strukturama, oko 870 vodova za vezu pri bataljonima i vojnim područjima. Pored toga, postojala je Oficirska škola za vezu, 48 kurseva za podoficire veze, glavno skladište za vezu, više radionica za vezu i zavod za održavanje sredstava veze.

Rad veze u to vreme, pri kraju rata, raspolagao je sa oko 30.000 raznih uređaja veze (od toga oko 85% zapljenjenih od neprijatelja).

Razvoj veza u NOR-u počeo je skromno, skoro od ničega, kada su u pitanju sredstva veze, organi i jedinice veze, a rat i revolucija su se završili sa jednim, za ono vreme i u onim uslovima savremenim rodom NOV i POJ.

Osnovni činioci koji su bitno uticali na razvoj veze u toku NOR-a bili su: stanje ilegalnih partijskih veza; razvoj NOV i POJ, potrebe rukovođenja ratom i revolucijom; sistem i metod rukovođenja i komandovanja oružanim formacijama u NOR-u i materijalno-tehničke mogućnosti u uslovima NOR-a.

U početnom periodu NOR-a i revolucije, do kraja 1941. osnovu veza čine već postojeće ilegalne veze KPI, koje se prilagođavaju novonastaloj situaciji i formiranju prvih krupnijih jedinica NOV i POJ. Međutim, u tom periodu korišćene su sve vrste veza: kurirske, signalne, žične i radio-veze. Kurirske veze bile su osnovne veze u tom periodu, signalne veze primenjivane su u nižim jedinicama, žične veze održavane su uglavnom na slobodnim teritorijama korišćenjem postojećeg PTT sistema i sistema veza železničke mreže, mada nisu retki slučajevi korišćenja ovih veza i na okupiranoj teritoriji, pa čak i okupatorske veze. Radio-veza je

korišćena u veoma ograničenom obimu zbog nedostataka tehničkih sredstava. VŠ NOV i POJ je održavao radio-vezu sa Kominternom i GŠ Hrvatske, a krajem 1941. i sa nekim drugim jedinicama i štabovima.

Formiranje brigada, divizija, korpusa i operativno-teritorijalnih jedinica i komandi, odnosno kapitulacija Italije 9. septembra 1943. za razvoj veza predstav-
lja jednu novu etapu, nov kvalitet i kvantitet. U ovom periodu narastaju sve vrste
veza, a posebno one koje se održavaju tehničkim sredstvima čiji je osnovni izvor
snabdevanje zaplenjivanjem od neprijatelja. Formiraju se jedinice i organi veze
pri VŠ NOV i POJ, pri glavnim štabovima i u operativno-taktičkim i teritorijal-
nim jedinicama i komandama. Počinje školovanje kadrova za vezu, najpre u Hr-
vatskoj i Sloveniji, a 10. maja 1943. pri VŠ NOV i POJ, zatim i kod drugih jedinica
i štabova. Radio-veze u tom razdoblju koriste se u znatno većem obimu. Vrhovni
štab NOV i POJ u to vreme, preko Kominterne, GŠ Hrvatske i Slovenije održa-
vao radio-veze i sa štabovima I. hrvatskog i I. bosanskog korpusa, sa Glavnom
operativnom grupom VŠ NOV i POJ, kao i sa nekim drugim štabovima i jedini-
cama. Pri VŠ NOV i POJ osnovane su radio i šifantska sekcija, kao i pri nekim
drugim štabovima i jedinicama koje su njemu potčinjene. Žične veze se organi-
zuju i koriste zaviso od situacije i stanja ovih sredstava na teritoriji i unutar ko-
mandi i jedinica. Pored spoljnih upotrebljavaju se i unutrašnje veze. Široku pri-
menu žičnih veza imamo za vreme postojanja Bihačke republike. Pri VŠ NOV
i POJ, pored telefonske sekcije, postoji i pokretna linijska grupa za snabdevanje
linijskim materijalom. Kurirske veze su razgranatije i bolje organizovanje, na-
ročito u Sloveniji.

Period od 1943. do konačnog oslobođenja zemlje karakterističan je po zna-
čajnom narastanju materijalno-tehničke baze veza. Pored od neprijatelja zaple-
njenih sredstava, naročito radio, bilo je i sredstava koja su dobijena od Savez-
nika. Paralelno sa uvođenjem novih tehničkih sredstava intenzivno se radilo i
na njihovom izučavanju, školovanju kadrova veze i formiranju odgovarajućih
organa i jedinica veze. Jedinice i organi veze razvijali su se i formirali kao vrlo
racionalne celine, počev od odeljenja, preko vodova, četa i bataljona do brigade
veze.⁴³¹⁾

Završne operacije za konačno oslobođenje zemlje i kraj rata i revolucije do-
čekali samo sa razvijenim i tehnički opremljenim jedinicama veze, koje su VŠ
NOV i POJ, odnosno Generalštabu JA i ostalim operativnim i vojno-teritorijal-
nim komandama omogućile uspešno rukovođenje oružanom borbom. Na kraju
NOR-a u NOV i POJ, odnosno JA korišćene su u određenom obimu sve tada po-
znate i u savezničkim armijama primenjivane vrste veza.

Najvažnija iskustva iz razvoja i organizovanja veza u NOR-u i revoluciji su:
stvaralačka uloga čoveka, koji je rukovoden idejama KPJ i stvaralačkim inicija-
tivama druga Tita, nadoknađivao oskudicu u tehničkim sredstvima veze. Zatim
sistem i metod rukovođenja u NOR-u koji su nametnuli jedinstvo veza kao naj-
efikasnije rešenje u uslovima vođenja NOR i revolucije. Sa tog stanovišta najhit-
nije karakteristike veze u NOR-u i revoluciji su: presudna uloga idejne veze; jas-
ne direktive, zadaci i naređenja - često integrisanog partijsko-vojnog i drugog
sadržaja, zatim sloboda odlučivanja, odgovornost i neprekidna stvaralačka ini-

431) Podaci o veličini roda veze pri kraju rata i neposredno po završetku rata nisu potuno tač-
ni. Nisu sačuvana sva dokumenta o brojnom stanju organa i jedinice veza u mnogim strukturama
NOV i POJ odnosno JA i van njih (spiskovi, pregledi, formacije i dr.). Međutim, na osnovu naređenja
i direktiva VŠ NOV i POJ odnosno JA krajem 1944. i početkom 1945. o reorganizaciji organa i je-
dinica veze i formiranju novih struktura po jedinstvenim kriterijama i formacijama, analitičkim po-
tem da se zaključiti da je veličina roda veze bila približno onakva kako je prikazana.

Ovi podaci razlikuju se od podataka koji su o veličini roda veze objavljeni u nekim ranijim pub-
likacijama. Ali, imajući u vidu da su proces istraživanja grade i priprema za pisanje drugog dela mo-
nografije, «Veze u NOR 1943-1945» bili sveobuhvatniji ocenjuje se da su ovi podaci bliži stvarnoj ve-
ličini roda veze pri kraju NOR.

cijativa; delegati CK KPJ, VŠ NOV i POJ i oficiri za vezu ostalih nivoa rukovođenja sa širokim ovlašćenjima, a minimalnim zahtevim u pogledu veza; zajedničko, jedinstveno korišćenje kurira i tehničkih sredstava veze za partijske i vojne potrebe, zatim za organe vlasti i dr., zatim visok stepen svesti, borbenog naroda i stručne osposobljenosti organa i jedinica veze, a naročito onih koji su po cenu života prenosili informacije obavljajući kurirske i druge dužnosti.

Ne zna se tačan broj vezista koji su dali svoje živote u NOR-u i revoluciji izvršavajući kurirske i druge zadatke, krećući se neprekidno više dana i noći po bespuću, probijajući se kroz neprijateljske položaje. Ne mali broj je i onih koji su sa spojenim kablovima u ustima išli kroz minska polja ili pod neprijateljskom vatrom da bi obezbedili vezu svojim komandama u odlučujućim momentima. Veliki broj vezista poginuo je junačkom smrću. Među mnogobrojnim herojima NOR-a ima i onih koji su to najveće priznanje za heroizam i poštovanje u NOR-u dobili baš zbog toga što su zadatke izvršavali kao kuriri, odnosno kao vezisti.

Za takve podvige vezista i svih drugih pripadnika NOR-a i revolucije neoporan je lični uticaj druga Tita na razvoj veza, njegovoj brizi o čoveku. Drug Tito je stalno potencirao daje zadatak tehnike da produži ljudska čula, da samo opredeljenje za neku ideju nije dovoljno, da se za sprovođenje ideje treba boriti i znanjem i tehničkim sredstvima, da se moraju osvajati stalno novi putevi i kanali za širenje ideja, a ideja mora da bude preneti do ljudi da bi mogla prevladati u njihovoj svesti i tek tada postaje materijalna snaga.

Petnaestog maja 1945. za Jugoslovensku armiju rat je završen. Tada su njene snage na širem području Dravograda porazile i prisile na bezuslovni predaju preostale krupnije neprijateljeve grupacije. JA su tada sačinjavali: njen General tab, 4 glavna štaba (za Sloveniju, Hrvatsku, Srbiju, Makedoniju) i Operativni štab za Kosovo i Metohiju,* 4 armije (1, 2, 3, 4. i 5.) i 6 korpusa (3,4, 7,9, 10. i KNOJ-a) sa 60 divizija (51 pješadijska, 7 knojevskih, 2 vazduhoplovne) odnosno 257 brigada (165 pješadijskih, 33 artiljerijske, 29 narodne obrane odnosno knojevskih, 6 inžinjerijskih, 2 tenkovske, 2 konjičke, 1 željeznička, 12 dopunskih, ostalih 7 - sa 871 bataljona, divizionom, eskadronom), Jugoslovenska mornarica (Štab odnosno Komanda, te pomorske komande za severni, srednji i južni Jadran i njihovi sastavi - jedinice) - odnosno oko 800.000 boraca i rukovodilaca u operativnim i vojno-teritorijalnim štabovima, komandama, jedinicama, posebnim službama i ustanovama.

Organi i jedinice veze, a saglasno analitičkim procenama, raspolagali su tada sa blizu 50.000 boraca, rukovodioca i drugog osoblja, što je iznosilo oko 6% ukupnog broja boračkog i rukovodilačkog sastava JA. Tu je uračunato i oko 15.000 vezista u vojno-teritorijalnim komandama i drugim strukturama van operativnih jedinica i ustanova JA. Rod veze pri kraju rata ili neposredno po završetku rata, pored organa veze pri štabovima i komandama, imao je: 7 pukova i brigada za vezu; 55 divizijskih ili korpusnih bataljona za vezu; oko 270 brigadnih i sličnih četa za vezu, te blizu 1000 vodova ili sličnih grupa za vezu (bataljonskih, divizionskih, eskadronskih, baterijskih, mornaričko-obalnih i brodskih, vojno-poštanskih, za državne organe, za OZN-u itd.); i oni u specijalističkim ustanovama (Oficirskoj školi za vezu; 48 tečajeva za školovanje podoficira; zavoda i radionica, te u skladištima opreme za vezu.

Materijalno-tehnički, uz napomenu daje oko 85% od toga bilo trofejno, raspolagalo se sa oko 30.000 radio, telefonskih i telegrafskih, te optičko-signalnih uređaja. U početku NOB-e praktične bez tehnike veza, te uglavnom osloncem na ilegalne partijske veze, koncem NOB-e rod veze bio je opremljen približno sličnim rodovima savezničkih pobedničkih armija.

Razvatak, od kurira ilegalnog partijskog sistema do stanja modernizovanog roda veze krajem NOB-e, prilagodavan je potrebama NOP i njegovim oružanim snagama u celini. Odnosno, potrebama rukovođenja, izveštavanja, obavještavanja i ostvarenja saradnje i sudejstva na svim stepenima rukovođenja i komandovanja, kako u procesu oružane borbe i revolucije, tako i za međunarodno priznanje nove Jugoslavije.

*) Rasformirani su sledeći glavni štabovi: GŠ Srbije, Makedonije i Operativni štab za Kosovo i Metohiju 4. maja 1945, a GŠ Hrvatske i Slovenije 18. maja 1945. godine.

Obe knjige prikazuju razvitak veza od početka do kraja narodnooslobodilačke borbe.

U prvoj knjizi obuhvaćen je period od proleća 1941 do jeseni 1942, i to u tri faze: 1. faza do oružanog ustanka; 2. faza do osnivanja Prve proleterske brigade; i 3. faza do osnivanja divizija i korpusa NOV i POJ. Tada, kuriri - ilegalci (za prvu fazu) i oni vojno-teritorijalnih sistema i svih partizanskih sastava (od grupa i NOP odreda, pa do brigada - za drugu i treću fazu) sačinjavali su glavninu a osoblje stručnih specijalnosti (radio-telegrafisti, telefonisti, signalisti, mehaničari tih smerova) dopunski deo i kadrovski potencijal budućeg tehničkog napretka roda veze oružanih snaga NOP-a.

U drugoj knjizi obuhvaćena su preostala dva (drugi i treći) perioda. U drugom periodu, od konca jeseni 1942. do početka jeseni 1944. odnosno od osnivanja prvih divizija i korpusa pa do početka borbe za konačno oslobodenje Jugoslavije. Stručno osoblje i tehnička sredstva veze postaju preovladajući činioci u daljnjem procesu razvika veza NOV i POJ odnosno JA. To se odvijalo u više faza (Bihaćke republike; 4. i 5. neprijateljeve ofenzive jajačkoj; drvarskoj; i viškoj) za vreme kojih je kadrovski i tehnički razvitak proizlazio iz neprekidnog širenja NOP-a i njegovih oružanih snaga, a u skladu sa mogućnostima u pojedinim krajevima Jugoslavije. Inicijativa VS NOV i POJ i štabova GOG-e, uz izrazite doprinose političkih i vojnih rukovodstava, pa i stručnih organa, usmeravanih od njihovih štabova, do kapitulacije Italije, pripremljeni su, organizacijsko-formacijski, materijalni i drugi uslovi da se spremno ostvaruje naknadni razmah veza. Tome je doprinelo i korišćenje brojnih zaplenjenih od neprijatelja i primljenih savremenijih sredstava i opreme za vezu iz zapadno-savezničke pomoći.

U trećem periodu (od jeseni 1944. do 15. maja 1945), za vreme njegove prve faze (do 1. marta 1945. odnosno do preformiranja NOV i POJ u JA) u svakom pogledu dostignuta su bila, a i uz korišćenje tehnike iz sovjetske pomoći (tada, i do konca rata), ostvarenja prema kojima su u drugoj fazi (do konca NOB-e) organizacijsko-formacijski i operativno-borbeno solidno pripremljeni organi i jedinice veze. Rod veze u završnim operacijama za konačno oslobodenje Jugoslavije uspešno je izvršavao raznosivne složene stručno-tehničke zadatke na frontu i u pozadini. Ujedno, izdvojio je materijalna sredstva i ljudstvo da se u to vreme obnavlja teritorijalni PTT sistem veza, te uspostavljaju i iskorišćavaju sve druge vrste veza za brojne neophodne potrebe nove jugoslovske zajednice.

Na koji način i šta je ostvarivano po fazama pojedinih perioda nastojalo se objasniti iznošenjem kompleksne problematike (za ljudstvo veze, materijalno-tehničku problematiku, usavršavanje pojedinih sistema i njihovih podistema, razvitak organa i jedinica veze, te i druge) u istorijskoj retrospektivi. Sve, to sa stanovišta potreba rukovođenja i komandovanja, obaveštavanja i sadejtava, kako za VS NOV i POJ i nižih štabova, tako i za jedinice vidova i rodova (i njihovih službi i grana) u procesu razvika. Ukazano je na izrazitija dostignuća od kurirsko-relejnih veza pa do školovanja kadrova i obuke radio-telegrafista i za razradu taktike veza.

Iskustva o organizovanju i korišćenju partijskih ilegalnih pravaca i mreža nadograđivana borbenom partizanskom i pozadinskom vojno-područnom praksom, svoj viši stepen dostigla su kroz sveobuhvatni sistem teritorijalnih relejnih veza tajnog značenja. Ne samo u broju kurira, već i u načinima njihovog odabiranja, osposobljavanja i korišćenja. Od prvobitne radio-stanice VS NOV i POJ za rad po pravcu sa Kominternom, stvoren je naknadno radio-centar za rad po sistemu radio-biroa, do kada je već bilo osposobljeno dovoljno stručnog osoblja za razgranatije radio-veze i složenija radio-tehnička ostvarenja. Činjenica je da su slobodno-područne telefonske veze predstavljale uzor za bihaćko-re-

publički sistem teritorijalnih telefonskih i telegrafskih veza, kao i to da su tada osnovani operativni telefonski sastavi kroz borbu sticali iskustvo za organizovanje i iskorišćavanje kompleksnijih telefonskih veza za potrebe štabova i združbenih jedinica. Signalne veze, najčešće dopunske za pozadinske i kopnene operativne potrebe, u partizanskom pomorskom prometu i borbenim transportnim aktivnostima Mornarice NOVJ, a u vazduhoplovstvu za upozoravanje i obaveštavanje, poprimile su šire značenje. Naporima boraca i rukovodilaca veze sa već stečenim iskustvom i aktivista sa stručnom predpremom iz raznih oblasti veza pridruživali su se novospobijeni borci - vezisti, pa je uporedo i sa rešavanjem materijalnog snabdevanja i održavanjem tehničke veze uskladjivano osiguravanje rukovođenja u pojedinim fazama svih perioda narodnooslobodilačkog rata.

Oskadica u tehničkim sredstvima organi i jedinice veza NOV i POJ nadoknađivali su snalazljivošću i upornošću da urade i izbore se za ono, što su svesno prihvatili kao svoju obavezu, bez obzira na teškoće i žrtve. Zbog svog antifašističkog ubeđenja i revolucionarne opredeljenosti borački i rukovodeći sastav organi i jedinice veze bespoštedno se zalagao da se u NOB-i ostvare oni ciljevi koje je postavljalo vrhovno političko i vojno rukovodstvo jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta. Zbog toga, bilo je moguće da idejna veza bude pokretački mehanizam za ostvarivanje svih drugih vrsta veza, a pogotovo kurirskih, u okolnostima nedovoljne materijalne opremljenosti i pri raznim drugim nepogodnim uslovima. Kuriri operativnih i teritorijalnih sistema, oficiri za vezu štabova i komandi, a posebno opunomoćeni delegati CK KPJ i VŠ NOV i POJ krstareći širom zemlje osiguravali su kontinuirani razmah oružane borbe, prenoseci usmene poruke i pisane upute i direktive kada to nije bilo moguće da se ostvari tehničkim sredstvima veze. Kada su te mogućnosti postojale sve značajnije, rukovođenje i obaveštavanje bilo je brže i efikasnije na svim nivoima, a kurirske veze su bile dopunske. Poboľšanje u vezi s organizacijom i eksploatacijom stanica i centara veza, ostvarivana su saglasno sa primenjivanim operativno-taktičkim rešenjima i snabdevenosti tehničkim sredstvima veze u fazama, kada je prevaziđena nedovoljnost raspoloživog stručnog osoblja.

Dužnosti vezista u obezbeđivanju rukovođenja i komandovanja, obaveštavanja i sadejstva između operativnih sastava bile su gotovo ekvivalentne naporima ostalih boraca i rukovodilaca. Izloženi opasnostima, ipak, najneposrednije bili su bataljonski kuriri i kuriri komandi četa u svim borbenim situacijama, a također i oni kuriri koji su se kretali preko okupiranih područja ili izvršavali ilegalne zadatke. Potom, telefonisti - linjaši na uspostavljanju i održavanju borbenih veza na i neposredno iza linije fronta. U odnosu na takav raspored, opasnostima su bili izloženi i svi koji su opsluživali centre i stanice veza. Iako se ne zna tačan broj poginulih vezista, u borbama, procenjuje se da ih je poginulo više hiljada, a među njima bilo je najviše kurira i telefonista - linjaša. Brojni su poginuli, probijajući se kroz neprijateljeve položaje, ili iz zasada, ili od eksplozija prolazeći kroz minsko polja (u više slučajeva telefonisti - linjaši su spojenim kablovima u ustima uspostavljali veze u miranim prostorima), a zarobljeni kuriri prihvatili su i najgrozniju smrt samo da ne otkriju svoja saznanja neprijateljima. U više slučajeva ginuli su radio-telegrafisti za vreme prmo-predaje radiograma.

Za vreme desanta na Dvvar (25. maja 1944) više desetina polaznika radio-telegrafskog kursa pri VŠ NOV i POJ poginulo je u borbama protiv nemačkih padobranaca, među kojima i Veljko Dragičević. Među mnogobrojnim herojima NOR-a ima i onih koji su zadatke izvršavali kao kuriri - vezisti.

Drug Tito je stalno ukazivao, daje tehnika namenjena i za to da produži ljudska osećanja i čula, da sredstva veze treba značaki i racionalno koristiti, te da u nemogućnosti njihovog iskorišćavanja čovek, odnosno kurir svesnom akcijom nadvladava poteškoće, omogućavajući prenos usmenih i pismenih naređenja i

obaveštenja, pa i ideja. Isticao je, da ideja mora biti preneti do ljudi kako bi mogla prevladati u njihovoj svesti, te postati materijalna snaga. U praksi puk, on je poklanjao veliku pažnju kuririma i stručnom osoblju Centra veze VŠ NOV i POJ, utičući na to da se slično ostvaruje na svim nižim stepenima rukovođenja i komandovanja.

Svoje najneposrednije doprinose razvitku veza dali su svi njegovi pripadnici, bez obzira da li su ili nisu pomenuti u obema knjigama ove monografije.

Cilj monografije je da učesnike zbivanja podseti na slavnu prošlost, a nove generacije da upozna kako su se rešavali problemi rukovođenja, komandovanja, obaveštavanja, izveštavanja i ostvarivanja sadejstva na frontu i u pozadini za vreme narodnooslobodilačke borbe. Pa, i da ih podstakne na dublja istraživanja veza u NOB-i.

PREGLED BROJNOG STANJA I OPREME jedinica veza 1. hrvatskog korpusa (početkom veljače 1943.)

Arhiv Vojnog Instituta (VII), reg. br. 23—2, k. 432.

Red. broj	JEDINICA	Ljudstvo		O p r e m a						Bilješke
		Na licu	U rashodu	TA	TC	Kabla u km	Sign. barjačica	Sign. puštolja	Ostalo	
1.	Vod za vezu pri Štabu 1. korpusa	9	5	2	2	4	-	-	-	4 bicikla
2.	6. divizija	183	19	22	5	35	24	-	5°	*signalne lampe; 1 penjalice
3.	8. divizija	191	43	24	4	41	38	-	2°	*Göerz aparat
U K U P N O :		3 8 3	6 7	4 8	1 1	8 0	6 2	-	7	

Objašnjenje:

— datum dokumenata nije bio naveden. Pošto nije prikazana 7. divizija (tada u sastavu GOG-e), dokumenat je iz vremena 4. neprijateljske ofenzive;

— radio-stanice i radio-telegrafisti sačinjavali su zasebne grupe.

PREGLED OPREME ZA VEZU 7. (banijske) divizije 1. hrvatskog korpusa privremeno u sastavu GOG-e VŠ NOV i POJ

Arhiv VII, reg. br. „Pregled“, k. 418.

Red. br.	JEDINICA	O p r e m a						Bilješka
		TA	TC	Sign. barjačica	Sign. puštolja	Sign. metak	Sign. aparata	
1.	ČV (četa za vezu) 7. brigade	5	1	12	-	-		
2.	CV 8. brigade	5	-	12	1	6	4	
3.	ČV 16. brigade	4	-	-	-	-	1	
4.	Vod za vezu štaba 7. divizije	2	1	1	-	-	-	
U K U P N O :		1 6	2	2 5	1	6	7	

Objašnjenje:

— prema sredstvima, vidi se daje pregled stanja prije početka veljače, ier je tek polovinom veljače 1943. divizija, tada u sastavu GOG-e, bila opremljena sa jednom radio-stanicom, upućenoj za njen Štab iz radio-tefničke radione pri VŠ NOV i POJ;

— pregledom, nije bilo prikazano brojno stanje ljudstva.

PREGLED OPREME ZA VEZU
6. (teške) divizije 1. hrvatskog korpusa
(od 2. srpnja 1943)

Arhiv VII, reg. br. 6/13, k. 796.

Red. br.	JEDINICA	D p r e m a						Bilješka
		TC	TA	Kabl u km	Sign. barjačica	Sign. pištolja	Sign. metaka	
1.	Četa za vezu 1. brigade	-	5	8	9	3	22	
2.	ČV 2. brigade	2	6	10	7	3	45	
3.	ČV 3. brigade	1	8	11	5	2	10	5 baterijskih svjetiljki
4.	Vod za vezu divizije----- telefonski	1	2	3	-	1	10	5 bicikla, za kurire
U K U P N O :		4	21	32	21	9	87	

Referent za vezu
(Vukmanović R. Živko)

Objašnjenje:

Arhiv VII, reg. br. 28/7, k. 419, odnosno po izvještaju štaba 6. divizije 1. hrvatskog korpusa od 3. siječnja 1943. vidi se da su već tada pri štabovima brigada postojale čete za vezu. Objasnjeno je bilo kako je njihovo ljudstvo uspostavljalo veze, telefonske i signalne, koncem 1942. godine.

PREGLED STANJA VEZA 1. HRVATSKOG KORPUSA
(za srpanj 1943)

Red. br.	Jedinica	Brojno stanje		O p r e m a							
		Na licu	U rashodu	TA	TC	Kabl u km	Sign. barjačica	Sign. pištolja (metaka)	Sign. uređaja	Radio-stanica	
1.	6. divizija	179	52	22	5	36	47	7/93	-	1	
2.	8. diviziia	208	36	25	4	41	24	2/25	2	1	
3.	Unska OG-a	119	2	13	2	16,5	13	6/40	-	1	
4.	Vod za vezu pri štabu korpusa	7	-	2	1	4	2	-	-	1	
U K U P N O :		513	90	62	12	97,5	86	9/158	2	4	

Objašnjenje :

- osma divizija imala je još 4 linijske penjalice, 17 baterijskih svjetiljki-lampi, i 7 bicikla za kurire; 6. divizija još 1 baterijsku svjetiljku, 10 došeban kurirski komički vod., Rad-o-stanica pri štabu 6. divizije bila je tipa „Godevac“ - BIV, a za ostale radio-stanice nisu bili navedeni njihovi tipovi. Arhiv VII, reg. br. 52/1-29, k. 470A, naglašeno je bilo da su radio-veze nefunkcionalne zbog njihovog malog dometa. S druge strane, pak, samo šef Sekcije za vezu korpusa bio je iskusen radio-telegrafist, a očekivalo se pojava po završenom tečaju na Radio-telegrafskoj školi NOV i POH.

PRJEDLOG FORMACIJA JEDINICA SLUŽBE VEZE NOVH-e
(koncem 1943)

Arhiv VII, reg. br. 3-11 do 14/8, k. 119/3.

	Redni broj	Za koju jedinicu	S t r u č n o o s o b l j e														O p r e m a						Konja						
			1. Komandir četa	Komandir četa	Vodnik vodova	Vodnik delegata	Kuhara	Radio-degrafista	Telefonista	Lanjska	Signal ista	Ordonansa	Radio-mehaničara	Telef-mehaničara	Bojničara	Radio-stanica	Radio-prijemila	TC	TA	Kabla i lin	Optičkih aparata	Polj. radionra	Geometrista	Kola	Samara	Tovarnih	Zaprečnih		
	1.	ČV (četa za vezu) pri štabu korpusa	i	1	4	4	i	15	26	40	15	4	8	i	1	1	4	4	4	8	40	5	i	2	-	14	14	-	
	2.	ČV pri štabu divizije	i	1	4	4	i	10	25	40	15	2	8	i	1	1	3	1	3	8	40	5	i	-	-	12	12	-	
	3.	ČV pri štabu brigade	i	1	4	4	i	10	25	25	15	2	8	i	1	1	6	1	2	8	30	5	i	-	-	12	12	-	
	4.	Samostalni vod za vezu (pri štabu bataljona, di vizio na i td.)	-	4	de-	1	1	-	6	11	10	-	2	-	i	1	-	5	-	1	4	10	3	i	-	-	7	7	-

Objašnjenje:
- Prijedlog je bio, uglavnom, usuglašen tekstu "Uputa za formiranje jedinica za vezu", koje je jednovremeno bio propisao GŠ NOV i POH a razradom svoga organa (Sekcije za vezu) Arhiv VII, ore. br. 1-1/8, k. 119/3.

PREGLED br. 6

ORGANIZACIJSKO-FORMACIJSKI SASTAVI JEDINICA VEZA NOVH
predloženi „Uputom za organiziranje i rad jedinica za vezu“ (koje je izdao GS NOV i POH-----
20 stranica i 4 priloga 1944. godine). — Usporediti: Bibliografija izdanja u NOR-u, red. br. 1342.

a) o s o b l j e :

Jedinica za vezu	R u k o v o d i l a c a i s t r u č n o g o s o b l j a																		
	Komandir Bat./divizije	Komandir Korpusa	Vešnik	Vešnik delegata	Elektrom Kabin	Robičar	Radio-telegrafist	Telefonista	Linijista	Signalista	Kurir	Ordona	Radio-mehanikar	Telefon-mehaničar	Desetar	Oficir — organ	Podoficir		
ČV pri štabu korpusa	1	1	4	4	1	1	15	26	40	15	4	8	1	1	-	5			
ČV pri štabu divizije	1	1	4	4	1	1	10	25	40	15	2	8	1	1	-	3			
ČV pri štabu brigade	1	1	4	4	1	1	10	22	25	15	2	8	1	1	-	-			
Sam. vodovi za vezu divizion	-	-	1	1	-	-	6	11	10	9	2	-	1	1	4	-			
KORPUS sa tri divizije	13	13	56	56	13	13	169	323	425	231	36	96	17	17	16	8	436	390	1923

Objašnjenje:
- navedeno u rubrikama pod „KORPUS“ je zbir minimalnih potreba za korpus br. 6
formacije (i uz pretpostavku sa 4 samostalna art. divizion (ili slična sastava), a u odnosi na sve jedi-
nice službe veza. Za bataljone u sastavu brigada i za art. divizione i baterije, pretpostavka je bila da
raspolazu vodovima (divizion) odn. mešovitim desetinama (telefonisti-signalisti, kuriri) za vezu -
Arhiv VII, reg. br. 20-8, k. 119/3.

b) o p r e m a :

Jedinica za vezu	O p r e m a							S t o k a , p r i b o r				
	co ok	Primak	Hz	Hz	Kabl u km	Signalnih aparata	Tehničkih radiona	Agregata	Tovarna	Zaprežna	Kola	Samara
ČV korpusa	4	1	4	8	40	5	1	2	14	-	-	14
ČV divizija	3	1	3	8	40	5	1	-	12	-	-	12
ČV brigada	6	1	2	8	30	5	1	-	12	-	-	12
Sam. vod veze	5	-	1	4	10	3	1	-	7	-	-	7
KORPUS sa tri divizije	87	13	35	124	470	80	17	2	286	-	-	286

Objašnjenje:
- ovim prijedlogom nisu predviđena tehnička pokretna sredstva. Međutim, dokumentom iz
Arhiva VII, red. br. 21-8, k. 119/3 za korpuse trojne formacije bila su za sastave službe veza predvi-
đena i posebna tehnička prijevozna (automobili, „džipovi“, motocikli, bicikli) sredstva.

PREGLED br. 7

ŠKOLA ZA VEZU GS NOV I PO HRVATSKE
(trajanje tečajeva i broi polaznika)

Red. br.	Tečajevi		Trajanje tečajeva	Školalaca		Bilješka
				Došlo	Završilo	
1.	Radio-telegrafski	I	05.04.43.-10.06.43.	12	12	Prvi radio-telegrafski tečaj preteča je Škole (osnovana 11. lipnja 1943. u Vrhovinama). Na prvom radio-telegrafskom tečaju obuka je bila ubrzanja
		II	11.06.43.-10.09.43.	20	13	
		III	01.10.43.-03.03.44.	44	31	
		IV	05.12.43.-15.03.44.	69	29	
		V	27.03.44.-15.06.44.	37	34	
		VI	06.07.44.-06.10.44.	71	71	
	S V E G A :			253	200	14 za radiofoniste
2.	Telefonsko-mehaničarski	I	11.06.43.-30.06.43.	10	10	Za održavanje TT uređaja na CV i u poštama, te na posovnu radiona pri višim štabovima (GSH-e, korpusa i divizija)
		II	24.07.43.-24.08.43.	32	25	
		III	01.10.43.-31.10.43.	49	23	
		IV	05.12.43.-13.01.44.	54	30	
		V	06.02.44.-14.03.44.	46	36	
		VI	27.03.44.-16.05.44.	41	39	
		VII	20.06.44.-20.07.44.	26	25	
	S V E G A :			257	187	
3.	TT poštanski I		06.07.44.-06.10.44.	20	20	Uglavnom, drugarice
4.	U K U P N O specijalista			530	407	
5.	Rukovodi-lacki	I	11.06.43.-13.07.43.	15	13	Za komandire četa i vodova za vezu i sličnih sastava, za jedinice rodova i posebnih službi
		II	24.07.43.-24.08.43.	19	19	
		III	01.10.43.-15.11.43.	15	15	
		IV	05.12.43.-13.01.44.	42	38	
		V	06.02.44.-14.03.44.	29	29	
		VI	27.03.44.-16.05.44.	40	26	
		VII	17.10.44.-17.12.44.	6	6	
	S V E G A :			166	146	
6.	Referenata za vezu divizija	I	01.10.43.-15.10.43.	10	10	Za divizije NOVH-e
7.	U K U P N O rukovodilaca			173	151	
	U K U P N O školovano			603	558	

Objašnjenje:
- Arhiv VII, fasc. 5, k. 126, odgovarajući dokumenti za svaki tečaj, a u odnosu i na podatke o slušaocima. Isto, fasc. 8, k. 126 za pojedinosti o školi i pojedinim tečajevima. - Isto, reg. br. 8-8, k. 126 za planove i programe, posebno TT poštanskog tečaja. — 1. (Tono) Frgačić, „Sjećanja” na red. br. 50 (str. 1-24 tipkanog teksta) iznosi brojne podatke, sirenj značenja, za školu za vezu GS NOV i POH.

PREGLED br. 8

PREGLED OPREME ZA VEZU 1. PROLETERSKOG KORPUSA
(na dan 15. veljače 1944)

Arhiv VII, reg. br. 2/2, k. 15 odn. Zb. NOR-a, IV, 22, 26.

Red. br.	Jedinica	O p r e m a					Bilješka
		R. S t.	TC	TA	Kabl u k m	Sign. aparata	
1.	Štab korpusa	1	1	4	-	1	Kabl pregledom nije bio naveden. Prije dolaska 6 divizija je imala 82 km kabela
2.	1. proleterska divizija	1	1	18	-	2	
3.	6. lička divizija	1	4	23	-	3	
4.	Brdska baterija	-	-	2	49	-	
Svega u korpusu:		3	6	47	80	5	

Objašnjenje:
- rani arhivski podaci ne postoje za 1. proleterski diviziju, pa ni ostale jedinice koje su od 5. listopada 1943. ušle u sastav 1. proleterskog korpusa. Međutim, postoje podaci prema zapisanim sjećanjima.
M. Droca i J. Golubović, Sjećanja, ukazuju daje pri svom formiranju 1. proleterski korpus raspolagao sa: 2 radio-stanice, 4 akumulatora, 2 agregata, 5 tipkala, 2 zupalice, 1 TC-5, 1 TC-10, 1 TC-20, 8 TA, 3 para penjalica, te sa oko 30 km kabela. Za 1. proletersku diviziju, pak navode da je dana 15. prosinca 1943. godine raspolagala sa: 1 TC-5, 1 TC-10, 6 TA, 5 signalnih aparata, i 1 radio-stanicom. Oni navode, da je pri Štabu . divizije postojao vod za vezu, koji je za kurirske potrebe raspolagao i sa 3 jahača konja. Nadalje, ukazuju da su pri Štabovima brigada 1. proleterske divizije postojala telefonska i kurirska odicijenja. Također, navode da je pristizanjem 6. divizije opremljenost sastava veze u korpusu kao cjelini znatno poboljšana, jer su neka sredstva bila preispoređena.
Arhiv VII, reg. br. 54/1-39, k. 420A od 29. kolovoza 1943. odnosno-reg. br. 19-1/3, k. 425 od 3. rujna 1943. godine ----- dokumenti su prema kojima se vidi da je pri 6. diviziji postojao vod za vezu, a pri Štabovima njenih brigada da su postojale čete za vezu, sa ukupno: 3 TC, 26 TA, 37 km kabela, 36 pari sienalnih barjačica, 4 signalne baterijske svjetiljke, 2 signalna aparata, 5 signalnih pištolja i 80 metaka, radio-stanica, ručni generator, 7 bicikleta, te razne druge opreme i pribor. - Isto, reg. br. 9-3/6, 425A, dokumentat je sa stanjem za 4. korpus NOVH-e, a za listopad 1943. po kojem se vidi da je 6. divizija raspolagala sa 214 boraca i rukovodilaca-vezista, 11 TC, 47 TA, 82,5 km kabela, 37 pari signalnih barjačica, 9 sienalnih pištolja, 199 raznovrsnih signalnih svjetiljki, 7 optičko-signalnih aparata, 3 radio-stanice, 11 bicikleta, te i drugom opremom i priborom. Isto rec. br. 48/1-29, k. 420A, dok. je od 2. lipnja 1943. iz kojeg se vidi da je referent za vezu 6. divizije bio Živko Vukmanović, da je divizijski vod za vezu raspolagao sa 25, četa za vezu 1. brigade sa 57, 2. brigade sa 60, a 3. brigade sa 54 rukovodilaca i boraca službe veze.

PREGLED br. 9

PREGLJED OPREME ZA VEZU 3. KORPUSA NOVJ
(dana 20. studenoga 1943)

Zb. NOR-a, tom IV, k. 19, dok. 85.

Red. br.	Jedinica	O p r e m a				Bijeska
		R. St.	TC	TA	Kabl u km	
1.	Štab 3. korpusa	1*	-	-	5	Štab 17. divizije, njegova beška baterija, 17. i 19. brigada 37. divizije, pa u svih deset NOP odreda nisu raspolagali sredstvima in stručnim osobljem službe veza
2.	6. brigada 17. divizija	-	1	8	8	
3.	15. brigada 17. divizija	-	1	5	10	
4.	16. brigada 17. divizija	-	1	4	8	
5.	Štab 27. divizije	-	-	4	8	
6.	2. brigada 27. divizija	-	-	4	7	
7.	18. brigada 27. divizija	-	-	5	1	
	S V E G A :	1 *	5	3	5	

Objašnjenje:

- 1° navedena je radio-stanica, koja je prema izvještajima RC VŠ NOV i POJ održavala radio-međuveze nakon Dneformiranja (5. listopada 1943) u bosanskog u 3. korpus NOVJ.

Pregledom niie bilo navedeno osoblje službe veze 3. korousa (1. bosanski korous imaoje ukupno 8.523 boraa i rukovodjoea). Međutim, prema postojećim crtežima u 3. korousu bilo je malo stru-

nos; osoblja službe veze, formiranih u vodove ili odeljenja. Prema broju jahajih konja (ukupno 245 > postojele, sumornosti za intenziviranje kurirskih veze uočajnomtadostovane na svim nivoima Arhiv VII

reg. br. 4-8, k. 408, koji predstavlja pregled ooreme i materijala za vezu 3. koroua na dan 25. listo-
pada 1944. godine, bilo je sljedeće stanje, za:

- Štab korpusa i komusnu vojnu oblast: 3 (1 B-II, 1 MK-I, 1 SET-s) radio-stanice, 2 TC-10, 12 TA-17, 17 kom. kablo i 1 neposredni zvežnik;

27. diviziuni: 9 (1 MK-II, 7 SCR-284, 1 trofeina-francusca) radio-stanica, 1 TC-10, 4 TC-5,

- 28. diviziju : 6 (1 MK-II, 5 SCR-284) radio-stanica, 2 TA, i 1 km kabla.

Prema ovakvom materijalnom stanju, uočljivo je da su radioveze, tada, bile osnovane do razine štabova brigada, a naniže su još uvijek korištene kurirske veze.

ne štabova brigada, a naniže su još uvijek korišćene kurirske veze.

PREGLED OPREME ZA VEZU 5. KORPUSA NOVJ
(na dan 15. veljače 1944)

Arhiv VII, reg. br. 4-2, k. 15 (mala je razlika prema: reg. br. 4/5-2, k. 15, to jest za stanje od 3. ožujka 1944)

Red. br.	Jedinica	O p r e m a					Bilješka
		R. St.	TC	TA	Kabla u km	Sign. aparata	
1.	Štab korpusa	1 ^o	1	6	8	-	Po 1 TC imale su brigade 4. divizije, a 2 TC bile su pri Štabu divizije. 1 ^o radio-stanica koji je iz VS-a donio rig Duplaskić početkom veljače 1943. godine.
2.	Korpusna artiljerija	-	1	6	5	-	
3.	Intendantura	-	-	2	2	-	
4.	4. divizija	-	5	31	33	-	
5.	10. divizija	-	-	13	26	-	
6.	Ribnički NOPO	-	-	1	-	-	
7.	Udarni NOPO	-	-	4	4	-	
S V E G A :		1 ^o	7	63	78	-	

PREGLED OPREME ZA VEZU 5. KORPUSA NOVJ
(na dan 1. srpnja 1944)

Zb. NOR-a, tom IV, k. 26, dok. 2.

PREGLED br. 11

Red. br.	Jedinica	• O p r e m a					Bilješka
		R. St.	TC	TA	Kabla u km	Sign. aparata	
1.	Štab korpusa i pri-štopskih bataljona	9	1	14	5	-	Signalni aparati nisu bili prikazani. No, prema naknadnim izvještajima i fornacijskim predviđanjima, vidi se da nisu postojali u jedinici-cama za vezu 5. korpusa.
2.	4. divizija	5	3	38	31	-	
3.	10. divizija	5	2	11	12	-	
4.	11. divizija	5	1	7	10	-	
5.	39. divizija	5	1	18	19	-	
6.	1. art. divizion	-	-	3	3	-	
7.	2. art. divizion	-	-	3	3	-	
8.	Drv.-petr. NOPO	-	-	3	10	-	
9.	Liv.-šuv. NOPO	-	-	-	-	-	
10.	Glamočki NOPO	-	-	2	-	- :	
S V E G A :		29	8	101	83	-	

PREGLED br. 12

PREGLED STRUČNOG OSOBLJA I OPREME VEZE MORNARICE NOVJ
(konac 1943 - početak rujna 1944)

Arhiv VII, red. br. 27-1 i drugim iz 10 2072

Vrijeme	Jedimica	L j u d i				O p r e m e									
		Oficira	Podoficira	Boraca	S V E G A	R . s t	T C	T A	Kahla u km	Signalnih aparata	Reflektora	Signalnih pistolja	Agregata	Uniforma rad. mebl.	
VI 1943.	Mornarice NOVJ svi					3		36							
Početak VI 1944.	Štab Mornarice NOVJ	3	7	42	52	4	4	20	175	-	-	2	3	-	
	2. POS	1	2	1	4	2	1	2	10	1	-	-	2	-	
	3. POS	1	4	90	95	4	2	7	80	5	2	-	-	-	3
	4. POS	3	1	103	107	4	9	13	185	36	1	7	-	-	10
	5. POS	-	1	33	34	2	1	10	6	3	-	1	1	1	
	SVEGA:	3	15	269	292	16	17	82	456	45	3	10	7	14	
Početak IX 1944.	Štab Mornarice NOVJ	3	8	42	53	15	8	49	175	7	-	-	11	1	
	2. POS	1	2	7	10	2	1	2	9	1	-	7	2	1	
	3. POS	1	4	91	96	3	2	12	81	5	2	1	1	3	
	4. POS	3	1	167	171	4	9	65	208	25	1	14	1	10	
	5. POS	-	1	41	42	5	3	24	79	3	-	3	1	1	
	SVEGA:	8	16	348	422	29	23	152	522	34	3	25	16	21	

Objašnjenje:
— za studeni 1943. ne postoje drugi podaci, iako se u mornaričkim saastavima na obali i otoci-
ma raspolagalo manjim količinama i drugih materijalnih tehničkih sredstava, posebno signalno-opti-
čkih, a za koje i odgovarajućim stručnim osobljem;
— u signalne aparate uračunate su bile i „Aldis” svjetiljke;
— pregledom nisu prikazani akumulatori, signalni barjačići, te i druga pomoćna sredstva, opre-
ma, alat, instrumenti i pribor u mornaričkim sastavima službe veze.

PREGLED br. 13

PREGLED PRIMLIJENE TEHNIČKE OPREME ZA VEZE MORNARICE
NOVJ (do 31. svibnja 1944) OD ZAPADNIH SAVEZNIKA

Jedinica i do kada	Razn. oprema							Opis													
	B* SET—3	SCR-284	SET—9	SET—11	SET—21	SET—22	SET—48	S	V	E	G	A	TC-6110	TA	Kabla	Agregata	Akumulatora	Signalnih aparata	Heligrafija	Signalnih lampi	Signalnih pristolja
Mornarica NOVJ za sve do 20. veljače 1944. g.	3	-	2	4	4	6	-	19	15	33	107	4	18	22	-	-	-	-	-	-	22
Mornarica NOVJ za sve od 22. 02. do 31. svi- bnja 1944. g.	-	4	-	-	-	4	4	12	4	30	-	-	-	-	-	-	-	8	8	-	-
UKUPNO:	3	4	2	4	4	10	4	31	19	53	107	4	18	22	8	8	8	8	8	-	22

Objašnjenje:
- sva pomoć uglavnom je pristizala na otok Vis, odakle su organi veze Štaba Mornarice NOVJ vršili raspodjelu i usmjeravanje opreme do odredišta.
— pregledom nisu prikazana sva pomoćna sredstva (podrazumijeva se da su uređaji stizali potpuno kompletni, sa priborom), oprema, alat, instrumenti, pogonska sredstva (akumulatori uz uređaje, anodne baterije) i drugo, a niti sve naknadno (od početka lipnja 1944) pristiglo iz zapadno-savezničkih fondova za pomoć NOVJ.

PREGLED STANJA OPREME ZA VEZE MORNARICE NOVJ
(dana 15. 10. 1944) odn. JRM (dana 15. 04. 1945)

PREGLED br. 14

Kada	Jedinica	O p r e m a					Bilješka
		R. St	TC	TA	Tele-grafa	Kabla u km	
15. X. 1944. godine	Štab Mornarice NOVJ	28	12	45	-	1128	Najvažnija oprema prema: Zb. NOR-a, tom VIII, str. 3 dok. 66 od 15. 10. 1944. a kojim ljudstvo nije bilo navedeno. Za bazu u Monopolu i Upravi škola MNOVJ sredstva su uračunata u rubrici za Štab MNOVJ
	2. POS	2	3	14	-	15	
	3. POS	3	2	13	-	230	
	4. POS	3	13	60	-	237	
	5. POS	3	3	16	-	-	
	Baza Monopoli	-	-	—	-	-	
	Uprava škola	-	■	-	-	-	
S V E G A :		39	33	148	-	610	Najvažnija oprema, prema: Arhiv VII, rec. br. 16—1/3, k. 2074 od 15. travnja 1945. u tom dokumentu nije bilo podataka ni o stručnom osoblju ni o rukovodiocima
15. IV. 1944. godine	Komanda JRM i flote	53	11	79	4	345	
	POK sjevernog Jadrana	31	6	63	10	100	
	POK srednjeg Jadrana	12	33	150	3	561	
	POK južnog Jadrana	15	26	174	-	100	
	Komanda RR flotile	6	2	13	-	21	
	Uprava škola	2	1	2	-	-	
15. IV. 1944. godine	Hidrografski institut JRM	2	-	1	-	-	
	S V E G A :	121	89	882	17	1127	

Objašnjenje:

- pregledom nisu prikazani signalna sredstva (uredaji i ostala pomagala), ni pomoćna radio i TT sredstva, oprema, alat, pribor, instrumenti, itd.

PREGLED br. 15

TEČAJEVI ZA ŠKOLOVANJE-OSPOSOBLJAVANJE STRUČNOG OSOBLJA VEZA
MORNARICE NOVJ
(studeni 1943 — rujan 1944) odnosno i škole za vezu VS NOV i POJ u viškoj „Českoj vili”

Prema arhivskoj građi, iz: K. Prihlović, Veza u Mornarici NOV, „Vezist” br. 1 /1976, Beograd.

Red. broj	Organizator i naziv tečaja	Mjesto i početak rada	Trajanje tečaja dana	B r o j		Raspoređeno
				Kandidatima	Oposobljeno	
1.	Štab 5. POS-a — signalni —	Vela Luka 01.-15.II 1943.	15	15	15	Po OŠt 5. POS-a
2.	Štab 2. POS-a - signalni -	Rab, poč. 44.	-	-	-	Po OŠt 2. POS-a Zb. NOR, VIII, 1. 145
3.	Štab MNOVJ - radio-telegrafski - pri CV MNOVJ -	Žena Glava o. Vis 16. 02. 1944.	do 21. VI. 44.	30	29	6 u RC MNOVJ, ostali u POS-ove i za 8. korpus
4.	Štab 3. POS-a — TT grad. linjski -	Dugi Otok IV 1944.	30	17	17	U 3. POS-u
5.	Baza Monopoli — signalni —	Monopoli V 1944.	30	10	10	Po OŠt na Visu
6.	2 - 5. POS. za brodske signaliste	poč. 1944. i dalje	10-15	-	-	Za svaki NB i PC po 2 signalista
7.	Štab 3. POS-a — TT osoblje —	Dugi Otok I.VII.1944.	45	15	15	6 za 2. POS, ostali za 3. POS
8.	Štab 4. POS-a na OŠt „Hum” - Vis - signalni -	Vis I.VII 1944.	40	14	14	Za OŠt na Visu i druge 4. POS-a
9.	Štab 4. POS-a - telefonski -	Vis VI 1944.	5	5	5	5 drugerica, pri CV 4. POS-a, CTS
10.	a) Štab MNOVJ odn. b) VS NOV i POJ - radio-telegrafski u 9 klasa-odejenja -	Vis (MNOVJ) „Česka vila” - poč. VI 1944.	- do 3 mjes. - do 15. I 1945.	173 250	173 250	Za potrebe NOVJ od toga po 10 iz svake klase za MNOVJ
11.	Štab 3. POS-a na OŠt Gipsakak - signalni -	o Molat 20. VIII 1944.	30	14	12	Za OŠt 3. POS-a
12.	Štab 4. POS-a pri CV - telefonski -	Vis 21. VIII 1944.	do 18. VIII 1944.	-	-	Svi telefonisti i linjisti CV 4. POS-a
13.	VS NOV i POJ odn. K-da v. logora u Gravina di Puglia - radio-telegrafski —	Gravina svibanj 1944.	do rujna 1944.	120	120	Za hitne potrebe novoosnovanih korpusa NOVJ
U K U P N O : - osposobljeno				preko	800	računajući i brodske signaliste

Objašnjenje:
— tečajevske-klase pod red. br. 9 otpočela je organizirati Uprava škole Mornarice NOVJ, a od polovine rujna 1944. rukovođenje je usmjerivala Uprava škole za vezu VS NOV i POJ. Kroz „mornaričke” — rubrika 3 i 10a) - tečajevske i one u sastavu Škole za vezu VS NOV i POJ — rubrika 10b) na otoku Visu bilo je osposobljeno 452 radio-telegrafista.

PREGLED br. 16

OBUKA I TEČAJEVI ZA OSPOSOLJAVANJE I ŠKOLOVANJE STRUČNOG OSOBLJA SLUŽBE I JEDINICA VEZE MORNARICE NOVJ I JRM (od 23 listopada 1944. do konca NOB-e

Red. br.	Organizator i naziv tečaja	Mjesto i početak	dana	B r o j n o		Raspoređeno
				Kandi- data	Osposo- bljeno	
1.	Štab Mornarice NOVJ - osnovni signalni	Hvar 30.X 1944.	Trogir 31. XII 1944.	18	18	Od toga DO 2 u 3. i 4. POS, a ostali u CV Mornarice NOVJ i 4. POS-a
2.	Štab Mornarice NOVJ - radiofonski	Hvar 23. X 1944.	Hvar 13. XI 1944.	-	-	Sa SET-48 rst, za mornari- čka pječadiju (oko 20 ljudi)
3.	Štab Mornarice NOVJ - dopunski radio- telegrafski	Hvar 6. XI 1944.	Trogir 29. XII 1944.	7	7	Dopunski, za one koji su bili prisiljeni prekinuti obuku u „Češkoj vili“ u Visu
4.	Štab Mornarice NOVJ	na OST teren 1944/45.	na OST teren 1944/45	-	-	Radi ujednačavanja rada na OSI-ama, uz vriednevnu obuku stručnjacima Mornarice NOVJ
5.	Štab RR florile - signalni	pri Kdi. RRF 1945.	do V 1945.	-	-	Oko 45 dana, a tečaj zavr- šen koncem travnja. Broj pola- znika nije naveden.
6.	Prema natječaju Up- rave škola i tečajeva Mornarice NOVJ i JRM od konca 1944. bili su organizirani tečajevi: a) osnovni, signalni, b) radiotelegrafski	Divulje 28. II 1945.	Divulje 15. VI 1945.	64	64	Propozicije natječaja bile su razaslane svim jedinicama veze MNOVJ. Od osposobljenih radiotele- grafista, 48 ih je raspoređeno bilo u jedinice JRM, a 26 za potrebe državnih i organa na- rodne vlasti
		Divulje 01. III 1945.	Divulje 08. VIII 1945.	95	74	

Objašnjenje:
- pojediniosti su prema „Knjizi evidencije održanih tečajeva, slušalaca, i nastavnog osoblja za nastavne 1944. i 1945. godine.“, spis I-XVII Mornaričkog školskog centra u Splitu. Odnosno K. Pribitović, „Sjećanja, nd. red. br. 107.

PREGLED br. 17

PREGLED OSPOSOBLJENIH RADIO-TELEGRAFISTA, RADIOTEHNIČARA I
KADROVA VEZE NOV I PO SLOVENIJE
(od početka do završetka NOB-e)

Tečajevi (škola, mjesto i vrijeme)	Naziv tečaja	Trajanje tečaja	B r o j		Bilješka
			Zapo- čelo	Osposo- bljeno	
Radio-telefrafski (Ljubljana i okolina), legalni	I	konac kolovoza do konca 1941.	5	5	Djevojke i (mladići), aktivirane OF, uglav- nom osposobljene za rad (3 uhapšene)
	II	početkom rujna do konca 1941.	6	6	
Radiotelefrafski, na slovenačkom po- dručju	I	ljeto 1941. i potom do rujna 1943.	8	8	Početak u Radinama, kod Črnomelja, kasni- je dopunska obuka
Od 29. rujna 1943. stalna trg škola, sa re- dovnim tečajevima, u: - Črnomeljima (i Srednji Vasi) od 29. rujna 1943. do 8. sije- čnja 1944. godine - Metlici, od 8. sije- čnja 1944. do 6. velja- če 1944. godine - Črnomelju, od 6. veljače 1944. i dalje početkom 1945. godi- ne Od 1. listopada u sklopu „Radio-tele- grafsko i radio-techni- čke škole NOV i POS a od početka 1944. u „Oficirskoj školi NOV i POS“ tečajevi veze	I	29. rujna do 9. prosinca 1943.	22	12	Uz poteškoće, zbog neprijateljske aktivnosti
	II	14. prosinca 1943. do 7. veljače 1944.	17	15	Isto, uz poboljšavanje nastavnih uvjeta i okolnosti
	III	7. veljače do 20. travnja 1944.	22	19	Isto, uz povećanje broja nastavnika
	IV	15. travnja do 19. srpnja 1944.	33	33	Početkom veći, reorga- niziranje po grupama- odjeljenjima
	Va Vb	28. VI do 20. IX 44. 28. VI do 20. IX 44.	35 33	35 29	Prijem opreme iz Ban- ja, učionica; 7. nastav- nika; natjecanja
	Via Vib	25. IX do 16. XII 25. IX-28. XII 44.	22 18	18 13	Pravila i priručnici; prava „škola“
	Vila VHb	4. X 44 - 30. 145. 4. X 44 - 30. 145.	27 27	27 27	Isto, završilo i 6 dru- garica
	Villa VIIIb	11. XII 44. do 15. ožujka 1945. i s t o	3 5 2 0	3 5 3 5	Isto; za VIIIb nakna- dno još 15 pristiglo
S V E G A radio-telefrafista			330	317	Za sve jedinice NOV i POJ
Radio-tehnički tečaj — Črnomelje, pri „SPARD“ odnosno „99d“	Radni	I. IX — konac 1943.	6	6	Posebno obrani ili prevedeni na radio-tele- grafskih tečajeva; praktično osposoblja- vanje u radioni „99d“ u sklopu SPARD
	I	I. IX i dalje 1944.	3	3	
	II	konac 1944. i u 1945.	5 5	5 5	
Oficirski tečaj za veze (i za osposobljavanje nastavnika) Črnomelj	Poslije 2. listopada 1944. pa dalje, kao mjesečni i dvomje- sečni (po klasama) za 10 i više slušalaca		a) niži tečajevi b) viši tečajevi	55 83	Prema Naredbi od 2. XI 1944. — Početkom 1945. za tečajevce po- stopala „uprava“, 13 stalnih i 5 pomoćna nastavnika

Objašnjenje:
prema: A. (Alfonz) Kukovec-Uroš, Kronika radio-telefrafške škole Glavnoga štaba NOV i PO
Slovenije, Ljubljana 1968 (natisla „Sekcija verzistov“), Isto, „Sjećanja“, nd. red. br. 315. Poslije
VIIIb tečaja školovanje radio-telefrafista je nastavljeno i zaključno sa XIII tečajem za NOB-e, bilo je
osposobljeno 695 radio-telefrafista.

RAZNOVRSNA IZDANJA PO VEZAMA ZA VRIJEME NOB-e

Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945. Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964, pruža djelimičan pregled nekih izdanja i u odnosu na jedinice veze. Pošto su odrednice navedene u Bibliografiji prema rednim brojevima kontinuirano, to se neće ovdje navoditi strana na kojoj je odrednica napisana. U odnosu na jedinice veze, (A - nastava i obuka; B - periodika; C - rukovodstva; D - tisak) to su:

A - 32 *Bežična saobrazajna pravila*, 1943., na Kordunu (vrijeme i mjesto izdanje), 4. korpus (izdavač), 88. - *Čitanje karata i planova*, 1. 07. 1943., Otočac, Sekcija za vezu GSH; 362. - *Izviđanje i služba veze u bateriji u divizionu* (prijevod s ruskog), 1945., Beograd, Artiljerijsko odjeljenje VS; 432.

- *Kartografski znaci*, 1943., Dolenjska, Odsjek za vezu GS NOV i PO Slovenije (GSS1.), 584. - *Manipulacija sa optičkim i signalnim stanicama*, travanj 1945., B. m. (bez mjesta), Komanda veza 4. armije; 591. - *Beška M. Markovič. Brza borbena signalizacija*, jesen, 1943., Jajce, Oficirska škola VS; 676.

- *Nastavni plan i program za izvođenje stručne nastave kod četa i vodova za vezu NOVH*, ljeto 1943., Otočac, Sekcija za vezu GSH; 689. - *Nale veza*, 1945. B. m., Štab 26. divizije 4. armije; 696. - *Nale vojneke delavnice*, 1945., Dolenjsko, Štab 7. korpusa; 761. - *Obećana služba v inženirskoj tehničkoj stroji*, B. g. (bez godine), Bela Krajina, GS NOV i POS; 777. - *Opća ratna služba*, B. g. Daruvar, Druga oficirska škola NOV i POH; 921. - *Potpisnik za mlade radiotelegrafiste NOV i POH*, početak 1944., Kordun, Sekcija za vezu GSH; 922. - Isto (pretiskano), siječanj 1945., Dalmacija, Štab 8. korpusa; 923. - *Potpisnik za signalizaciju*, B. g. i B. m., Odsjek za vezu 5. korpusa; 937. - *Pravilnik za saobrazaj bežične telefonije*, 1944., Petrova Gora, Odsjek za vezu GSH; 991. - *Radiotelegrafski kodeksi in kratice*, siječanj 1945., Kočevski Rog, Radiotelegrafski tečaj Oficirske škole GSS1, 1010. - *Ratna služba*, ljeto 1943., Otočac, Škola za vezu GSH; 1013. - Isto (umnoženo za potrebne tečajeve Škole za vezu GSH); 1081. - *Služba veze*, ljeto 1943., Otočac, Sekcija za vezu GSH; 1082. - *Služba veze*, (knjiga II), 1944., Topusko, Odsjek za vezu GSH; 1084. - *Služba veze NOVH* (knjiga I), ljeto 1943., B. m., Škola za vezu GS; 1086. - *Služba veze*, B. g. Bela Krajina, Oficirska škola GS S1, 1222. - *Telefonski imenik* studen 1944., Slavonija, Sekcija za vezu Štaba 6. korpusa; 1223. - *Telefonski učenik*, srpanj 1944., Bela Krajina, Odsjek za vezu GSS1; 1317. - *Učenik sprejavanja na stah in iplanje*, veljača 1945., Bela Krajina, Radiotelegrafski tečaj Oficirske škole GSS1, 1332. - *Uputstvo za rukovanje radio-stanicom SCR-284-A*, 1944. (Drvar ili Vrn), Odjeljenje za vezu VS; 1340. - *U put za organizaciju i rad jedinica za vezu*, 1944., Kordun, Odsjek za vezu GSH; 1341. - *U put za punjenje i održavanje akumulatora*, 1944., Topusko, Odsjek za vezu GSH; 1358.

- *Uputstvo za radiotelegrafiste V-100 A* (prijevod s ruskog, a original SAD), 1945., Beograd, Artiljerijsko odjeljenje VS; 1386. - *Uvod u radiotelegrafiju*, 1944., B. m., Odsjek za vezu 8. korpusa; 1392. - *Vezu avion-zemlja i obratno*, 1943. B. m., Sekcija za vezu GSH; 1449. - *Znači za oblađavanje. Prema službi Crvene armije*, Bez podataka; 1463. - *Zveza*, travanj 1944., Dolenjska, Odsjek za vezu GSS1.

B- 1478. - *Ala*, 1945., B. m., Bataljon za vezu (BV) 1. armije; 1567. - 1588 su razni *obitnice* a na osnovi i radio-podataka. Najvažniji je (red. br. 1569) *Bilten KS NOV i POJ*, izd. od jeseni 1941. do travnja 1944.; 1771. - *Centrala*, 1944-1945. B. M., Četa za vezu (CV) 2. brigade 7. divizije; 1772. - *Centralac*, 1945. B. m., veznici 4. bataljona 14. srednjobosanske divizije; 2469. - *Gerilcev radio-dnevnik*, 1944., bosansko Grahovo, Gerilski informacioni biro; 2527. - *Glas veza*, 1944., B. m., CV 26. ud. divizije; 2528. - *Glas veza*, 1944., B. m., CV 8. divizije; 2551. - *Halo*, 1944., B. m., CV 1. brigade 43. divizije; 2607. - *Istra*, 1945., B. m., CV 14. divizije; 2614. - *Iz kavriskve torike*, 1944., Dolenjsko, Komanda relejnih stanica Slavonije; 2634. - *Ja sam telefonist*, 1944-1945., Slavonija, CV 18. ud. brigade 40. divizije; 2739. - *Korpusne veze*, 1945. B. m., Odsjek za vezu 8. ud. korpusa; 2804. - *Kurir*, 1945., Cetinje, Odbor kurira 1. crnogorske brigade narodne obrane; 2805. - *Kurir*, 1944., Dakovo, kuriri pri Štabu 12. divizije; 2806. - *Kurir*, 1944., Pleternica, kuriri pri Štabu Omladinske brigade „Joža Vlahovič“; 2807. - *Kurir*, 1944., Gacsko, kuriri pri Štabu 29. nd. divizije; 2808. - *Kurir*, 1945., Srem, kuriri pri Štabu 6. pol. divizije; 2809. - *Kurir*, 1944., *Dolenjsko. Komanda relejnih stanica Slovenije*; 2810. - *Kurir*, 1944., B. m., kuriri zaštitne čete 31. divizije; 2811. - *Kurir*, 1944., Našice, kuriri pri Štabu Osječke brigade; 2812. - *Kurir*, 1944. B. m., CV 2. prot. brigade; 2813. - *Kurir*, 1944., Dakovo, kuriri pri Štabu 2. bat. Osječke brigade; 2814. - *Kurir ispod Stola*, (1941) Gorenjsko, područni kuriri relejnog sistema; 2815. - *Kurir 15. divizije*,

1944., Dolensko, 3016. - *Najnovije radio-vesti*, jesen 1943., Komanda mjesta Zadvarje, 3125. - *Naš kurir*, ljeto 1944., Učka, kuriri 2. bat. 1. brigade, Vladimir Gortanz 3139. - *Naš list u Četi za vezu*, jesen 1944., Rumunija-Mihailovac - Beograd, CV 1. brig. 5. divizije (formirane u SSNR), 3166. - *Naš telefonista*, proljeće - ljeto 1943., Lika, vod za vezu Artiljerijskog divizionu 1. hrv. korpusa, 3231. - *Nasla veza*, 1944-1945., B m, CV 1. brig. 35. divizije, 3232. - *Nasla veza*, 1945., B m, CV 2. brig. 13. divizije, 3233. - *Nasla veza*, 1945., Banova Jaruga, radiotelegrafisti i kuriri 3. bat. 12. ud. prol. brigade 12. divizije, 3234. - *Nasla veza*, 1944., Kordun, CV 3. ud. brigade 8. divizije, 3235. - *Nasla veza*, siječanj 1944-1945., Vrhovine-Topusko-Zadar, Sekcija za vezu GSH (br. 1-5 za 1944. a 6-84 za 1945), 3236. - *Nasla veza*, 1944-1945., Korenica-Rakovica-Slunj, CV. 35. nd. divizije, 3237. - *Nasla veza*, 1945., Bijeljina, Bataljon za vezu (B V) 2. prol. divizije, 3238. - *Nasla veza*, 1944-1945., Cazinjska krajina - Pilivovska jezera - Zumberak - Banja, CV 1. ud. brig. 8. divizije, 3239. *Nasla veza*, siječanj-travanj 1945., Dolenska, Odsjek za vezu GSH, 3266. - Naši kuriri, 1945., B m, VV 2. brig. 43. divizije, 3424. - *Omladinski list*, 1945., Split, VV 2. bat. 11. brig. 26. divizije, 3425. *Omladinski list*, 1945., Split VV 1. bat. 11. brig. 26. divizije, 3503. *Partizanski kurir*, početak 1944., Busije - Potoci (Drvar, kuriri pri Stabu 1. prol. divizije, 3660. - *Proleterski kurir*, početak 1944., Busije - Potoci - Drvar, kuriri pri Stabu 1. prol. brig. 1. prol. divizije, 3941. - *Solko-hadiski kurir*, 1944., Primorska, kuriri Brskobenskeg NOP odreda, 4015. - *Stajerski kurir*, 1944., Stajerska, kuriri pri Stabu 4. OZ NOV i POSI, 4025. - *Telefon* 1944-1945., Pokuplje, CV 3. brig. 43. divizije, 4026. - *Telefon*, ljeto-jesen 1943., Lika, CV 1. nd. brig. 6. divizije, 4165. *Večna četa*, 1944-1945., Vis-Zadar, CV 11. ud. brig. 26. divizije, 4168. - 4180 su vijesti i slično naznih stabova, a pripadaju i radio-vezama (red. br. 4176 su *Vesti Slobodne Jugoslavije* od 22. rujna 1942. do srpnja 1944), 4183. - *Veza*, 1945. Bijeljina, CV pri Stabu 28. ud. divizije, 4184. - *Veza XVII udarne divizije*, 1945. Šibenik, Odsjek za vezu i CV Staba 26. ud. divizije, 4301. - *Zveznik*, 1944., Bela Krajina, Tečaj za vezu Oficirske škole NOV i POSI.

- C - nema po problematiki veza.

D - 8336 do 8383 su »bilten« i slično, a sastavljeni i prema podacima radio-veza (red. br. 8377 je »*Bilten TASNIG-a od studenog 1943. do 19. rujna 1944. odn. iz Jajca, Drvara i sa o. Viso*); 8768. - *Partizanske radio-ovjete*, 1942-1944. Samudja, OK KPJ za Kragujevac, 8769. - *Partizanske radio-ovjete*, jesen 1944., Valjevo, bez podataka o izdavaču, 8770. - *Partizanske radio-vesti*, jesen 1944., Čačak, NOO Čačak, - 8800. *Pregled na radio-vestite*, jesen-zima 1944., Peščevo, Radio-sluzba Agitpropa područnih organa NOP-a, 8825 do 8809 su »radio-bilten«, »radio-vijesti« i slično, koje su radio-vezama primala i tiskala pojedina rukovodstva NOP-a (red. br. 8887 su *Radio-vijesti »Slobodne Jugoslavije«* od siječnja 1942. do rujna 1945). A, red. br. 8909 je »*Bandfunk Nachrichten*« odnosno »Radio-vijesti« na njem. jeziku tiskane od kolovoza 1944. do siječnja 1945. u Jeseničama- Gorenjsko); od 8975 do 9067 su razne vijesti i slično, primare radio putem, koje su izdavala brojna rukovodstva NOP-a. - Obilježeno prema stranicama »Bibliografije«, jer nema red. brojeva, postaje, str. 692 »*Na saveznic. kog radija od 13. marta - 28. marta 1944.*«, zbornik članaka i predavanja izd. Propagadnog odjeljenja VS od ožujka 1944., tj. iz Drvara, str. 703-704 su dodatni radio-bilteni i radio-vijesti.

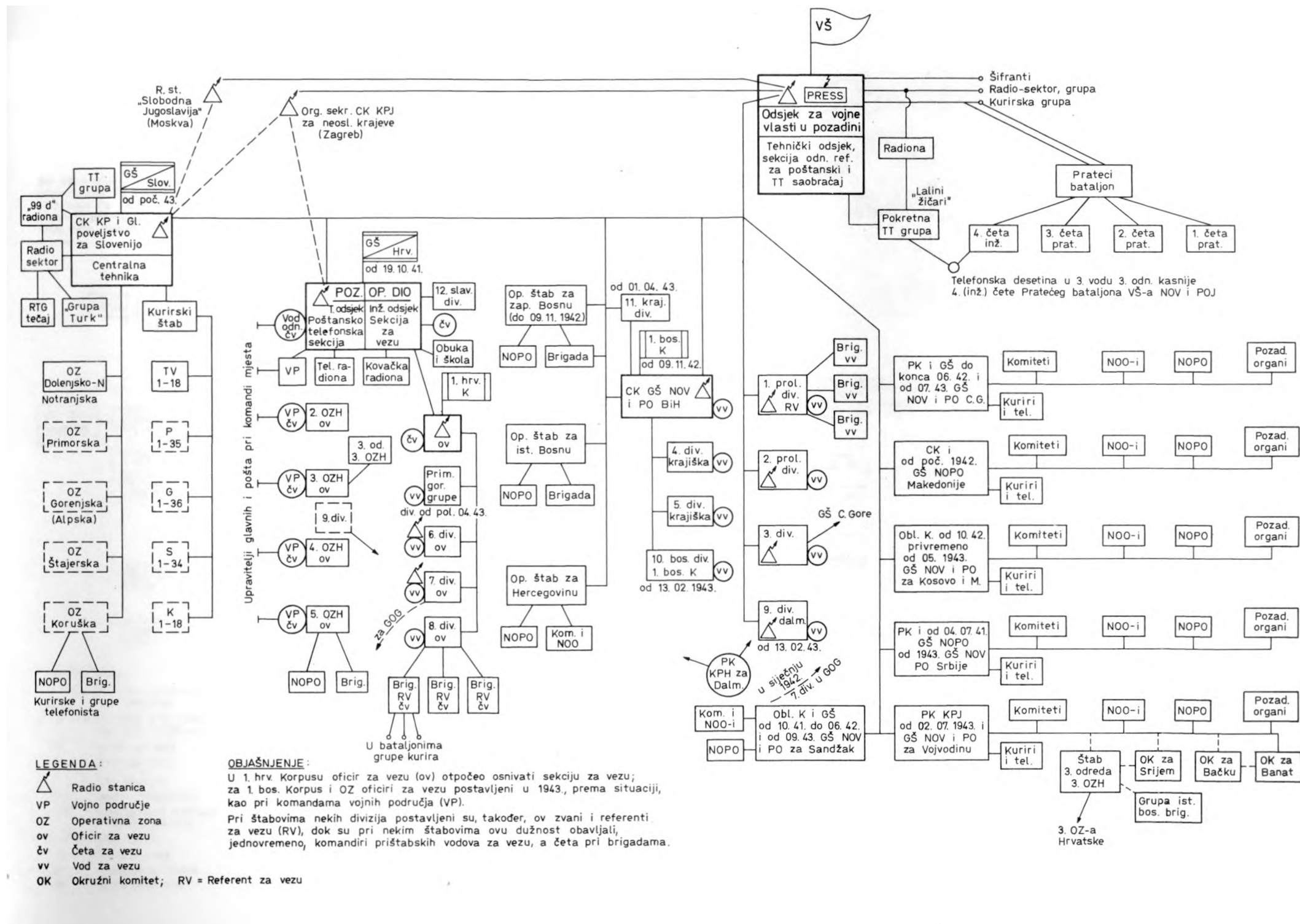
U ovoj biljezi-pregledu, nisu navedeni svi pisani materijali iz problematike veza, pa i nastavne, koji se čuvaju u arhivi VI Instituta u Beogradu, a niti u sličnim drugim ustanovama, Bilješke za pojedina poglavlja ovog djela dopunene su i sa drugim značajnim pisanim materijalima iz okvira NOP-a i NOV i POJ odnosno JA. Međutim, naglašava se da su jedinice veza od jeseni 1944 i dalje koristile brojne priručnike i upute na engleskom i ruskom jeziku, a za sredstva i opremu za veze iz zapadno-savremenih i sovjetskih izvoza emuliravanja.

RASPORED ŠTABOVA NOVJ I KOMANDI PODRUČJA U BLIZINI VŠ NOV I POJ
(sa pravicima kurirskih veza do polovine veljače 1943.)

Prilog br. 1

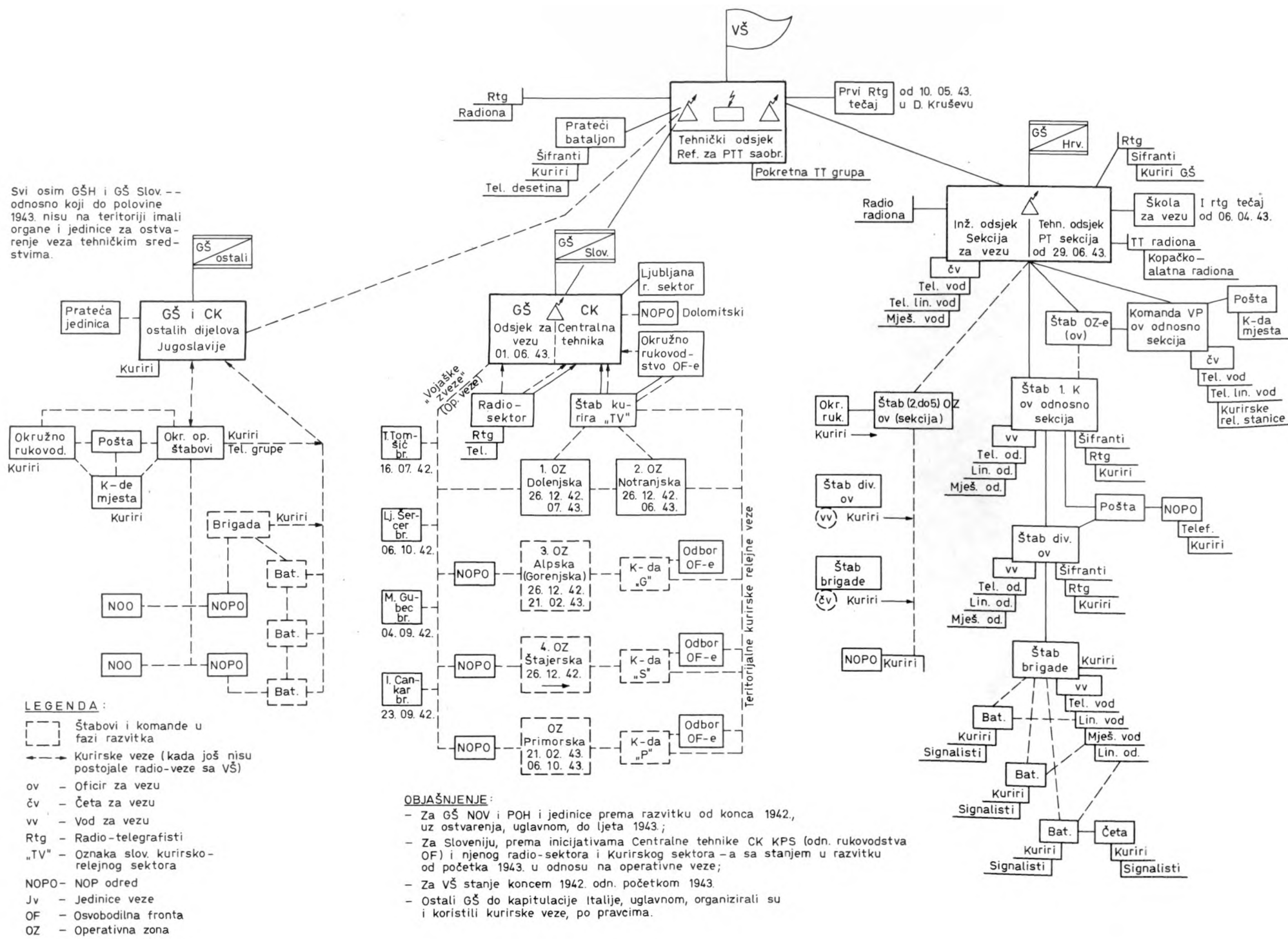
ELEMENTI ZA OSTVARIVANJE RUKOVOĐENJA NOP I NOV I POJ
(osnovi koncem 1942. i dalje u osnivanju i razvitku)

Prilog br. 2

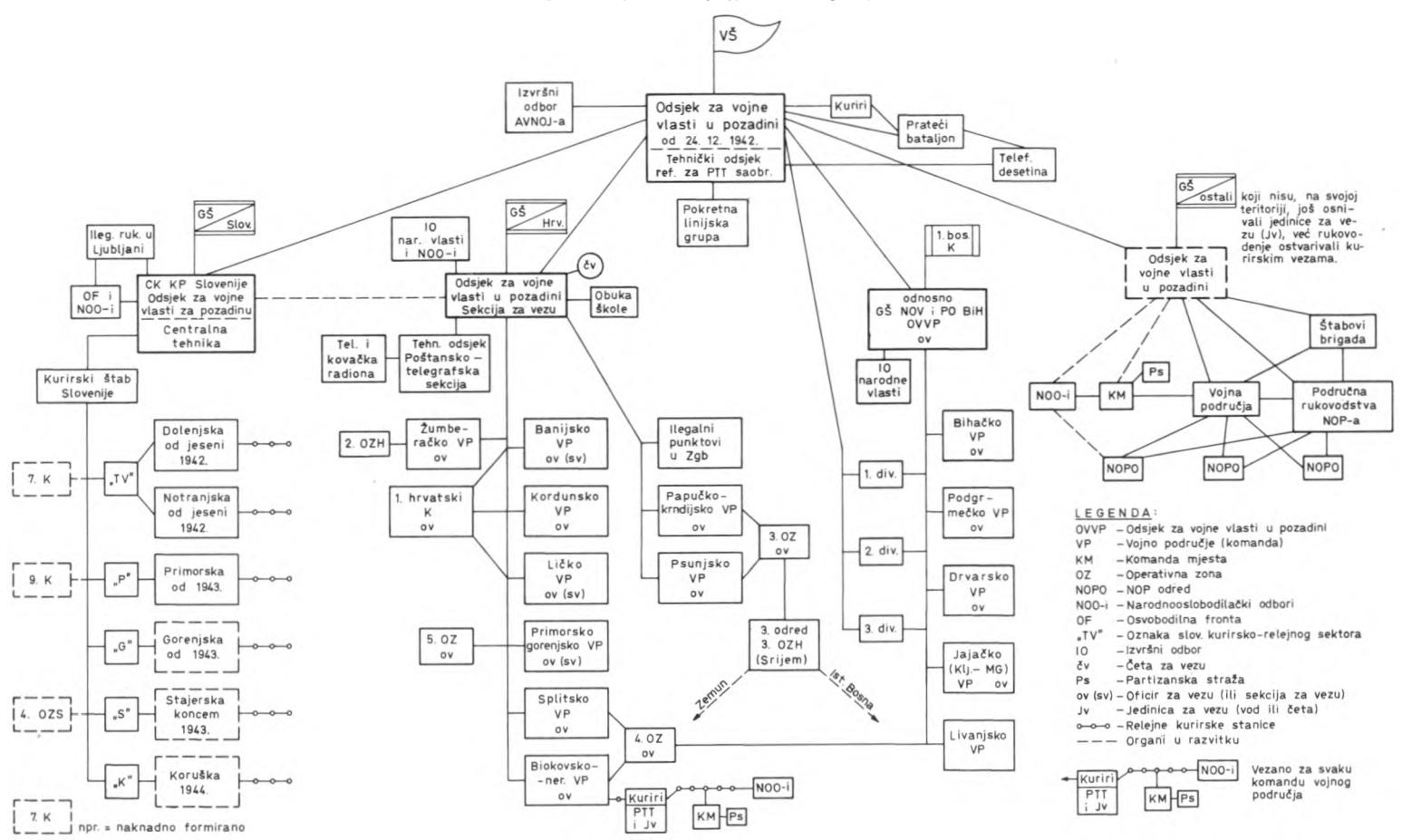
ORGANIZIRANOST JEDINICA ZA VEZU NOV I POJ
stanje od konca 1942. u razviku do završetka nep. 5. ofenzive

Prilog br. 3

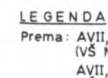
Prilog br. 4

ORGANIZIRANOST TERITORIJALNIH KURIRSKIH VEZA

Prilog br. 1

NAPOMENA:
Kao u Hrvatskoj, zamišljena je bila i ostvarivana je organiziranost i na teritorijama drugih zemalja, pokrajina i oblasti, a suglasno osnivanju GS odn. razvitku obavještajnih organa

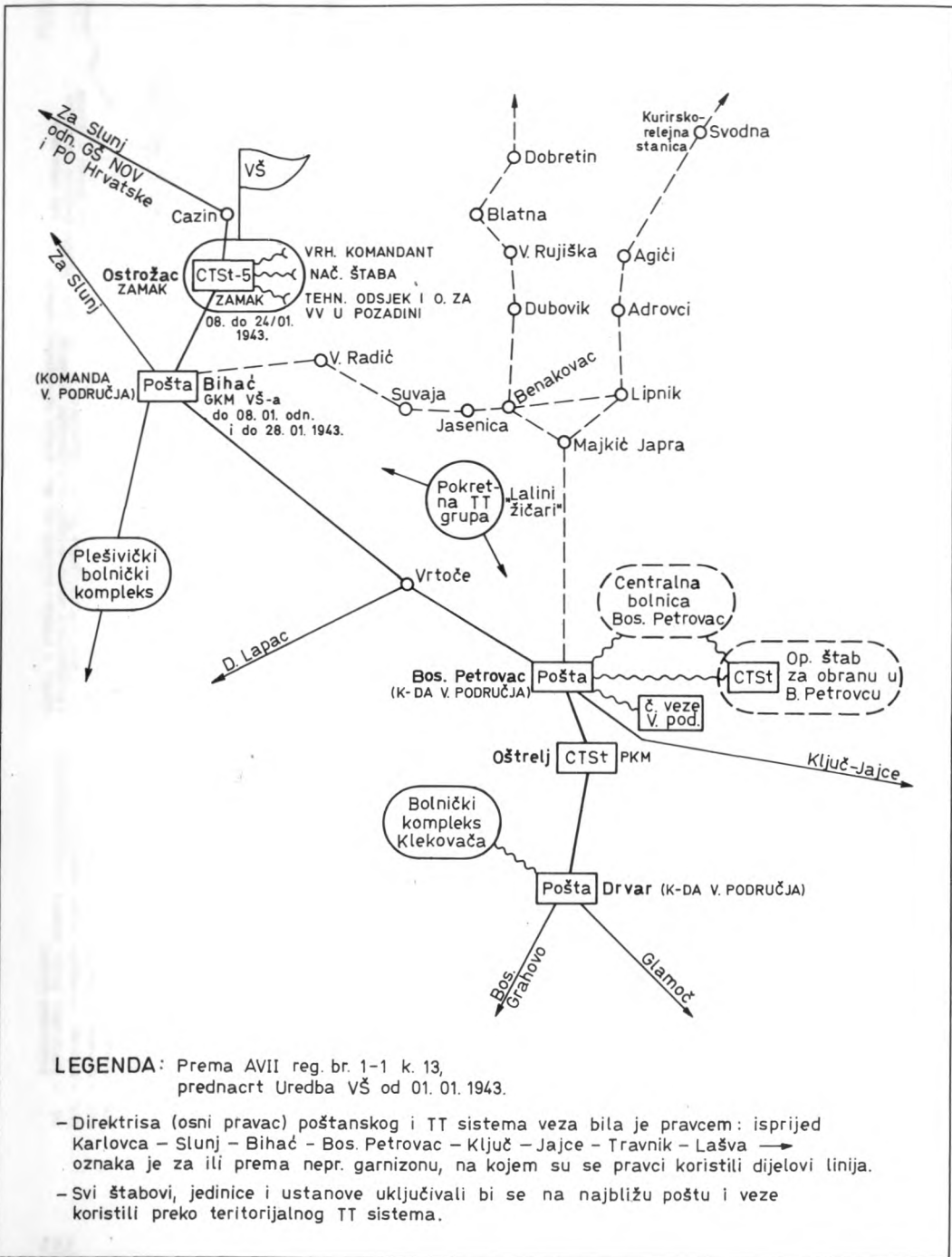
NAPOMENA:
Kao u Hrvatskoj, zamišljena je bila i ostvarivana je organiziranost i na teritorijama drugih zemalja, pokrajina i oblasti, a suglasno osnivanju GS odn. razvitku obavještajnih organa

Povjerenici u četama
i sličnim jedinicama
(npr. baterijama)

TELEFONSKE VEZE VŠ NOV I POJ
(od 8. do konca siječnja 1943.)

Prilog br. 7

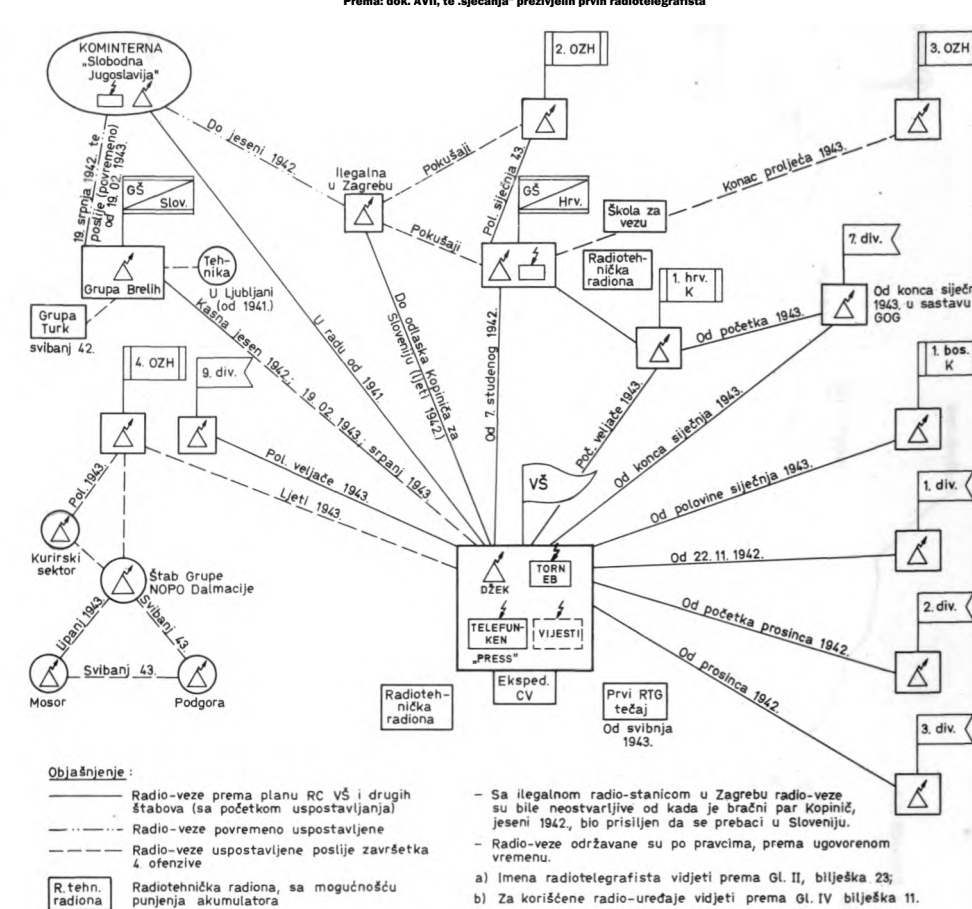
Premještanje KM i CV : zarnak Ostrožac, Bihać i Bos. Petrovac, Ožtrelj..... Drvar

RADIO VEZE VRHOVNOG ŠTABA NOV I POJ

(od konca 1942. do zavšetka nepr. U. ofenzive, a uglavnom i do kapitulacije Italije)

Prima: dok. AVII, to „sjećanja“ prethodnih prvih radiotelegrafista

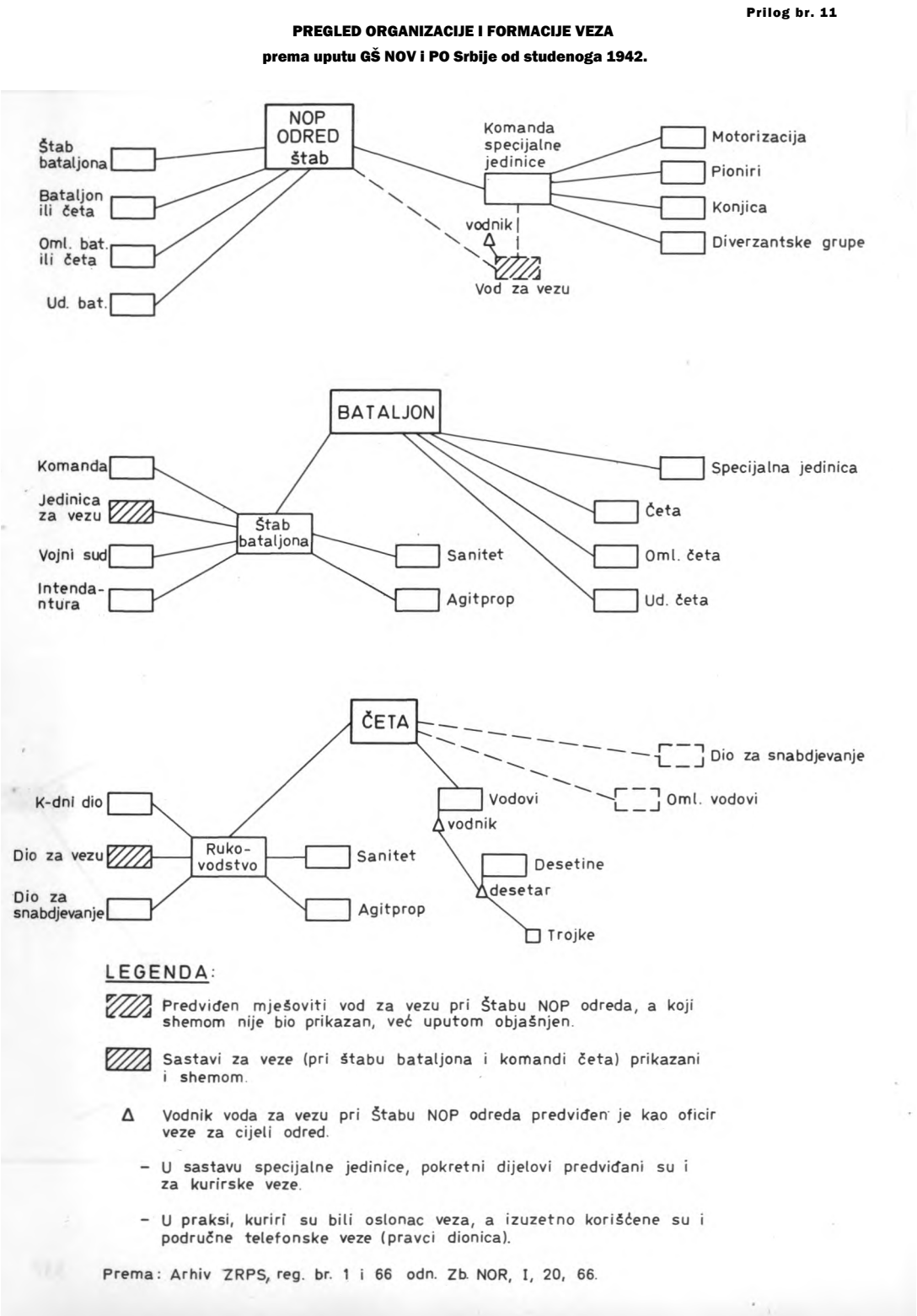

LEGENDA: prema AVU, reg. br. 1-1, k. 13

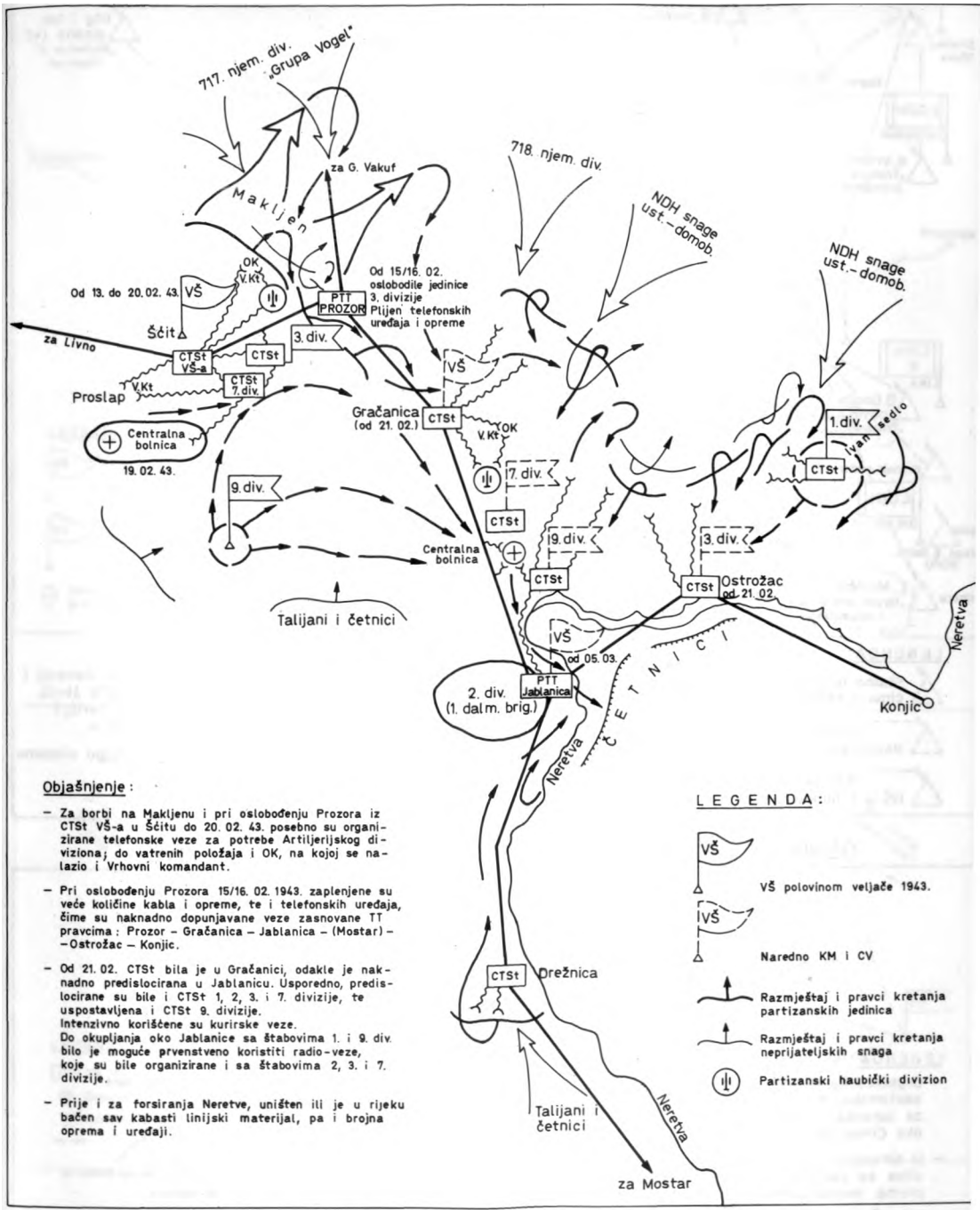
- Zamišljena direktna lokal TT veza
- Imajine ose vezi za 4. neprij. stanove
- Odvojeci, odnosno, pomoćni pravci TT veza
- Glavne i pomoćne potde podređene k-dama vojnih područja i mjesta
- ↑ Razmještaj i pravci kretanja partizanskih jedinica
- ↑ Razmještaj i pravci kretanja neprijateljskih snaga
- VS Početni i naknadni VS sa danom razmještaja i pokreta cv
- Neprijateljevi garnizoni

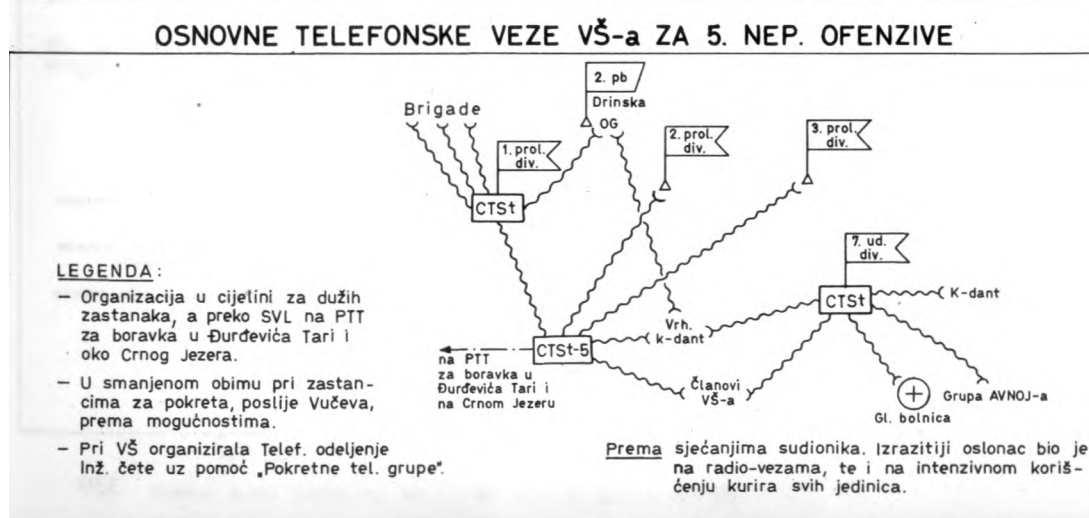
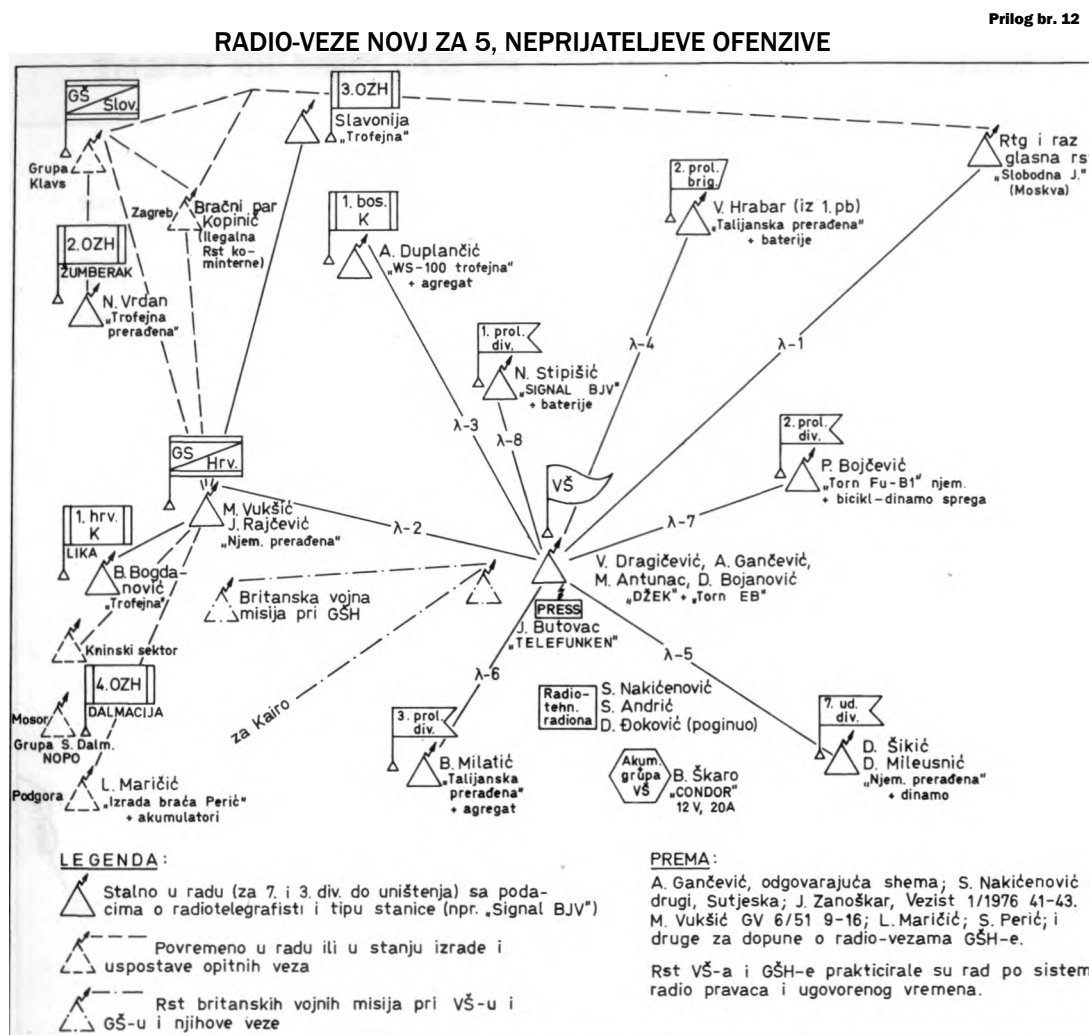
Prilog br. 10

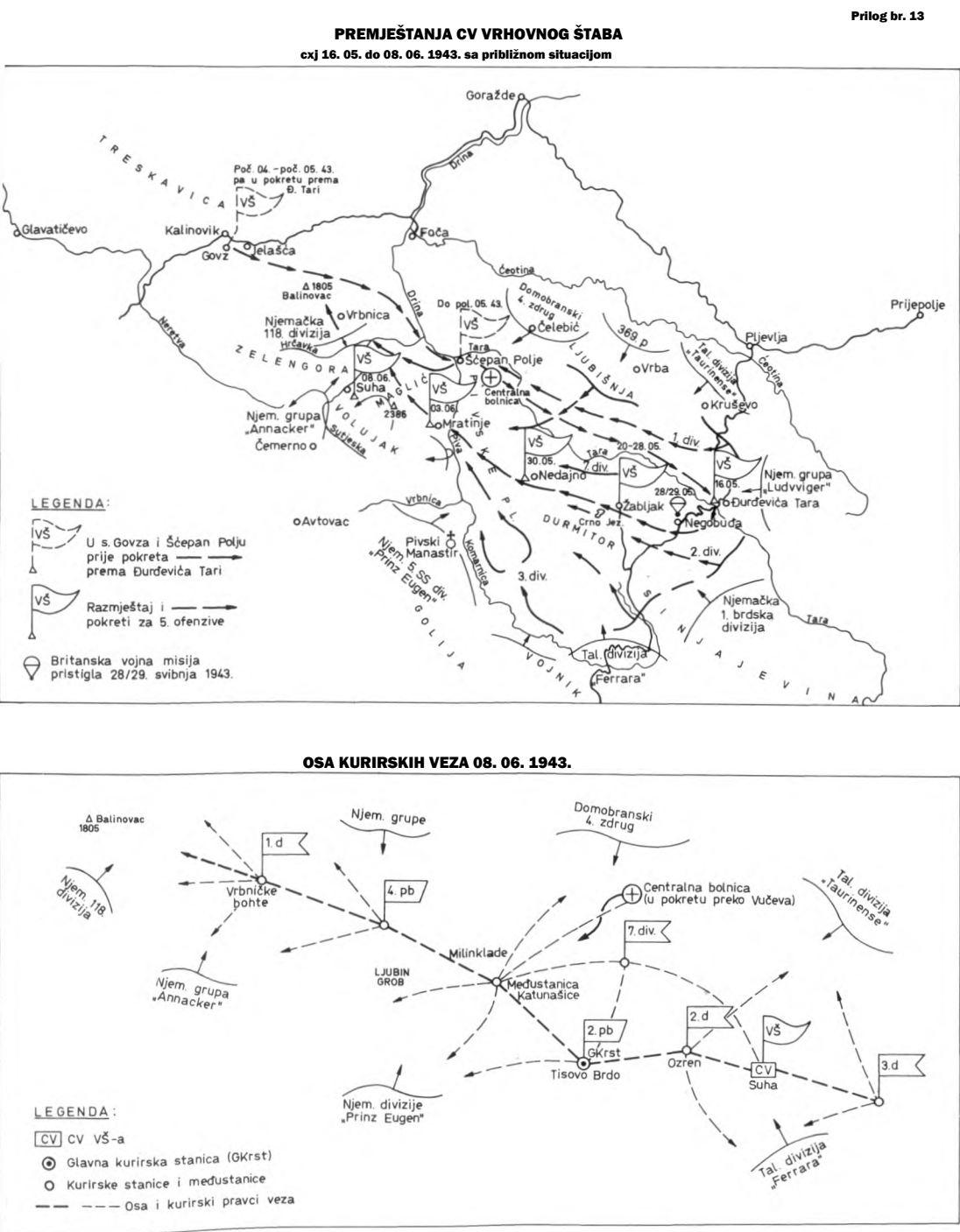

ORGANIZACIJA TELEFONSKIH VEZA ZA PRILAZA I FORSIRANJA NERETVE
(do polovine ožujka 1943.)

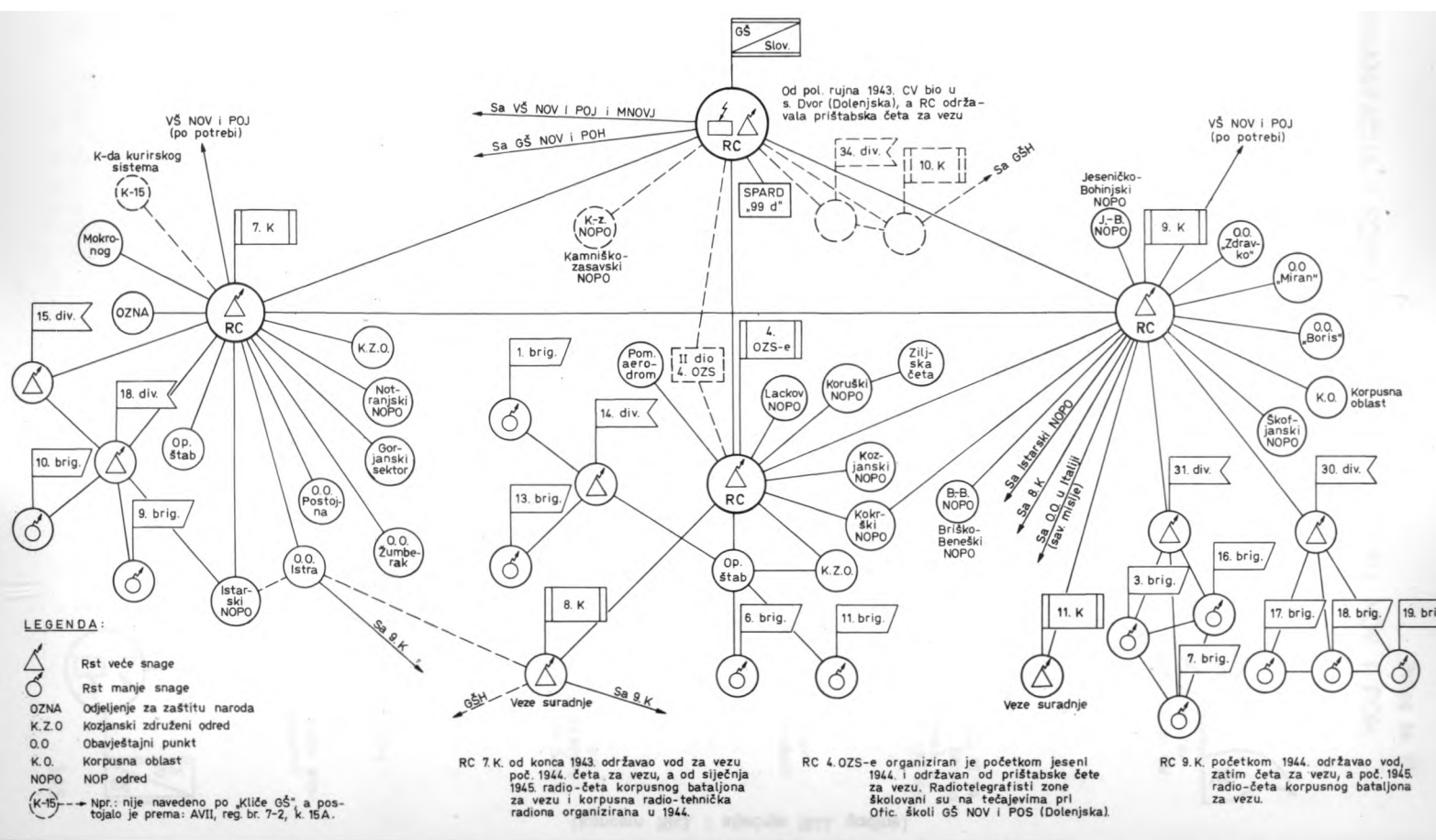

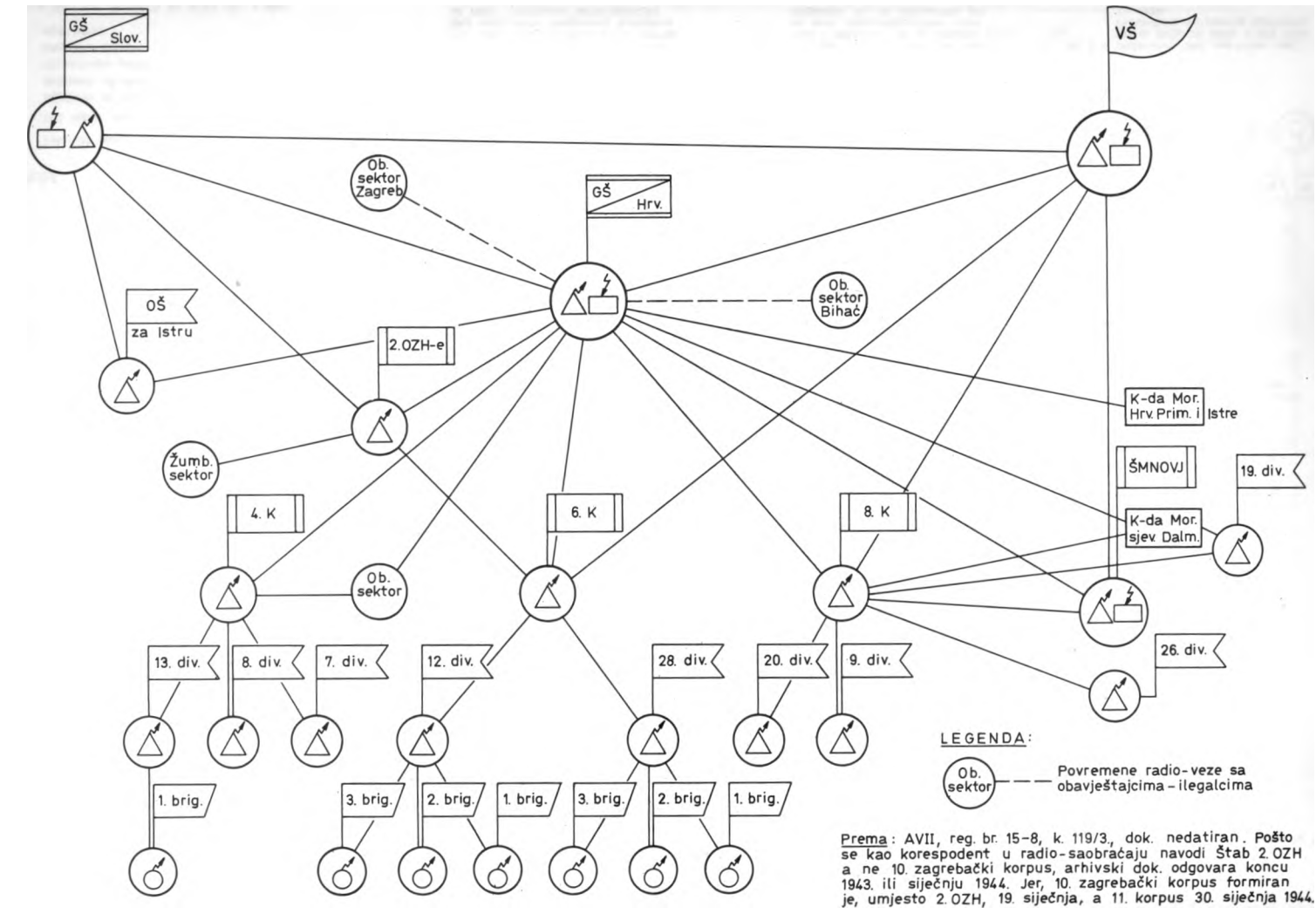

ORGANIZACIJA RADIO-VEŽA GŠ NOV I PO SLOVENI

Brojna i vrsta odobrenih dokumenata: 8716 odobrenja; čisto za T i S Koreju i U OTB su podaci iz RP VŠ MOW i RSI/ovdje objedinjeno i sadrži samo 8716 odobrenja

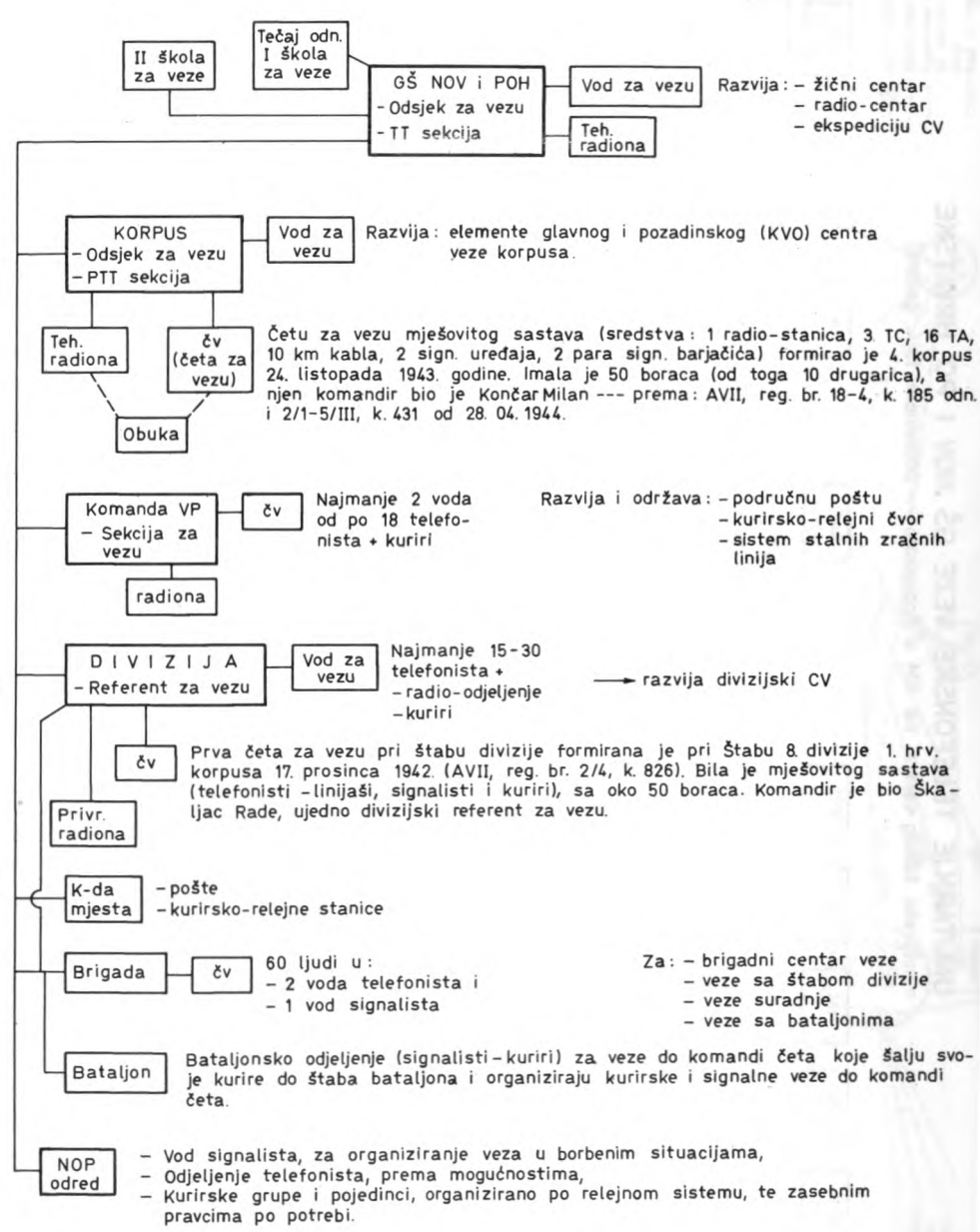

RADIO-VEZE RADIO-CENTRA GŠ NOV I PO HRVATSKE
(Dokumen 1942. i siječnja 1944. godine)

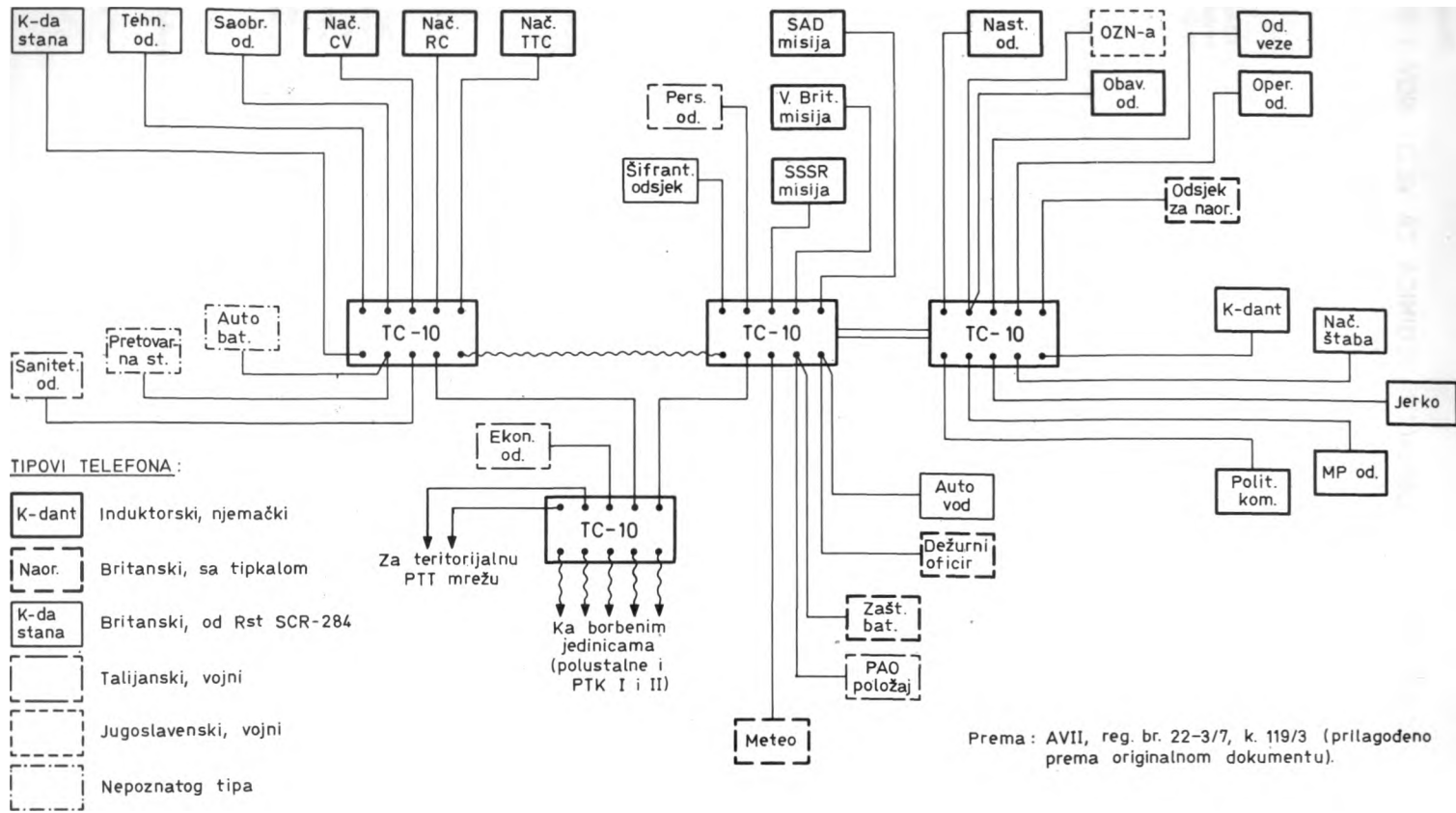
Prilog br. 17

ORGANIZACIJA I FORMACIJA JEDINICA ZA VEZU NOV I POH
prema „Iputima“ i formacijama od početka 1944. g.
(Str. Pov. br. Op. 26, odn. i AVII, reg. br. 30-1/1, k. 104 B)

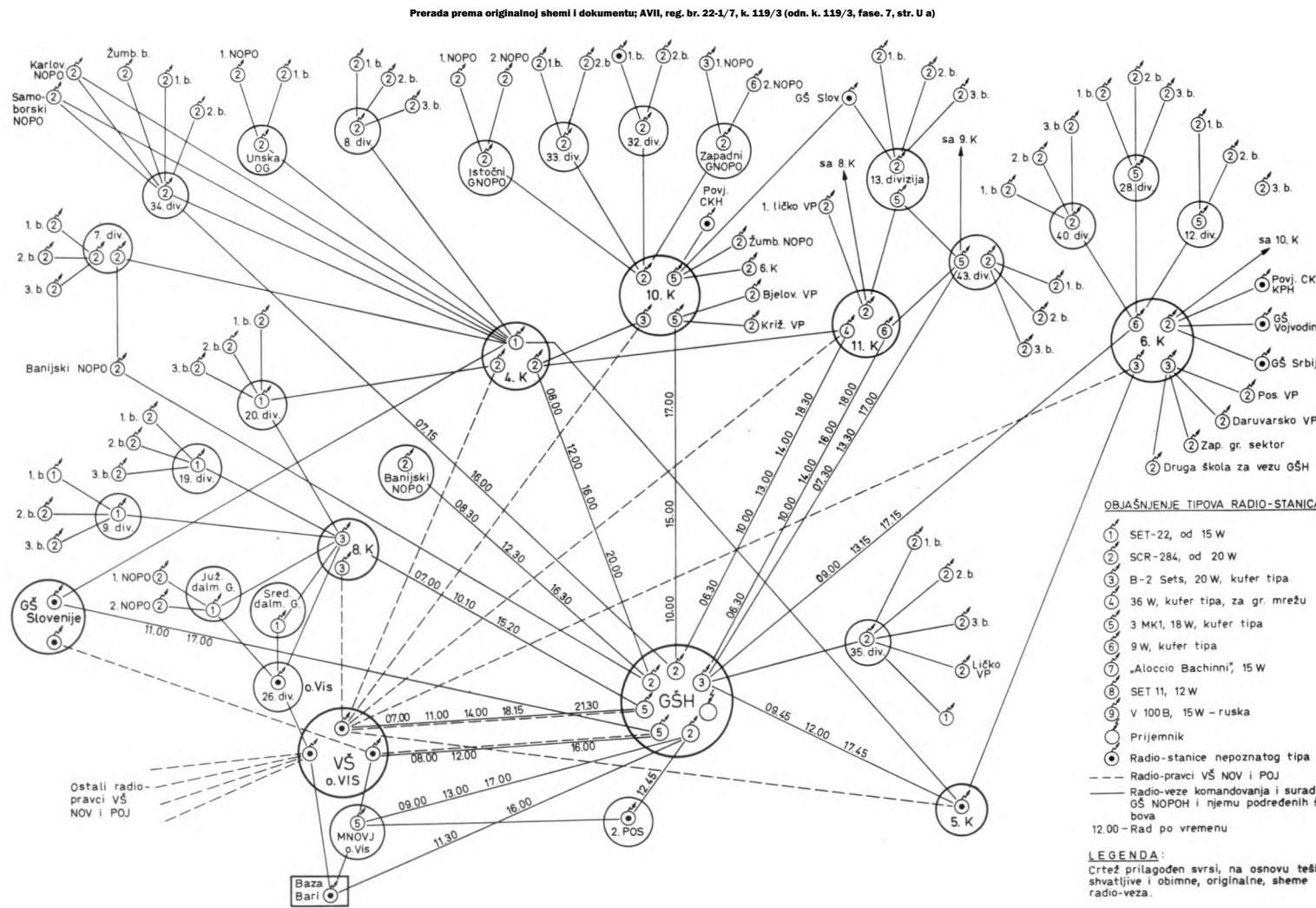
UNUTARNJE TELEFONSKE VEZE GŠ NOV I PO HRVATSKE
(preko žičnog centra na KM u Topuskom-polovinom 1944. godine)

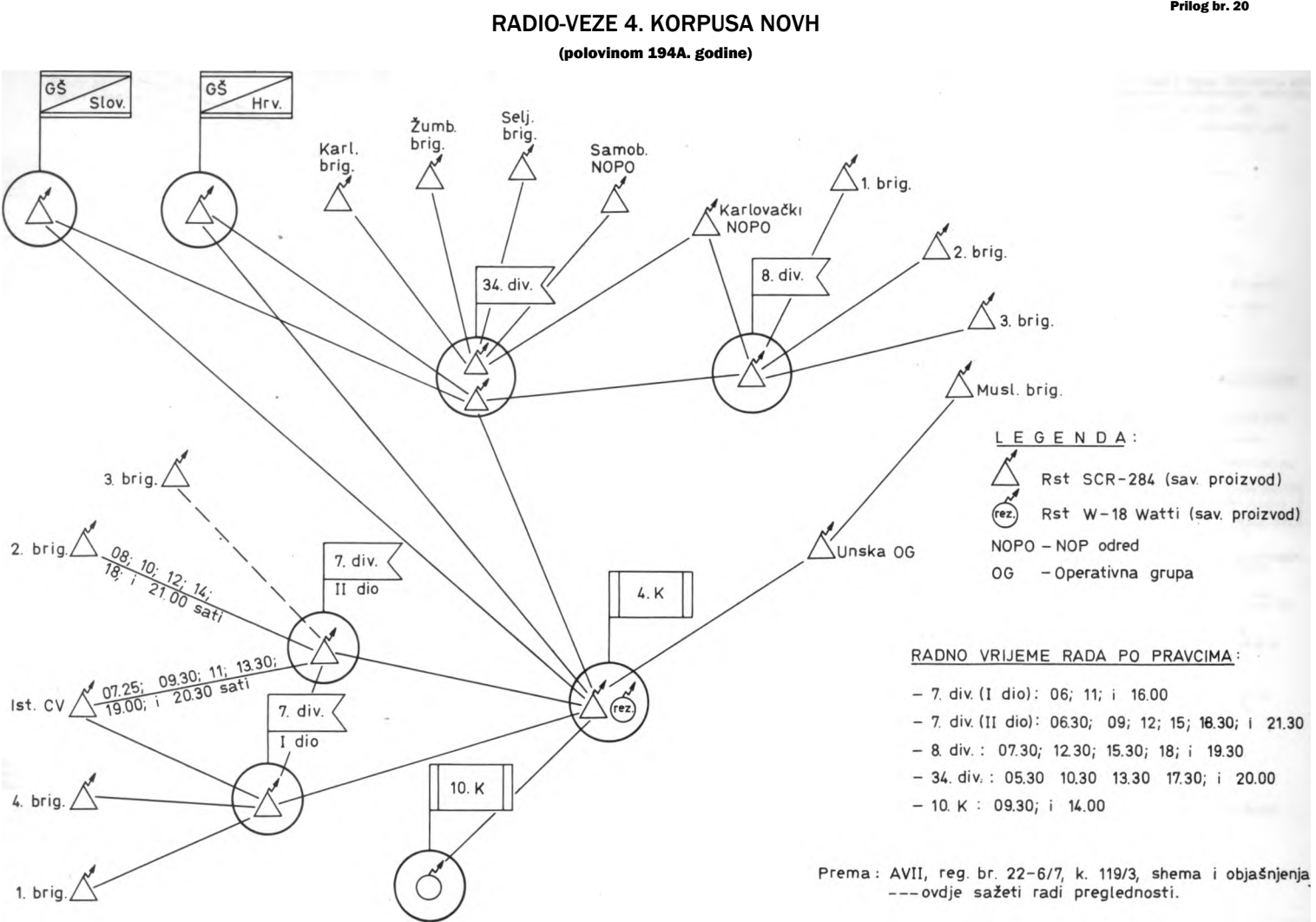
Prilog br. 18

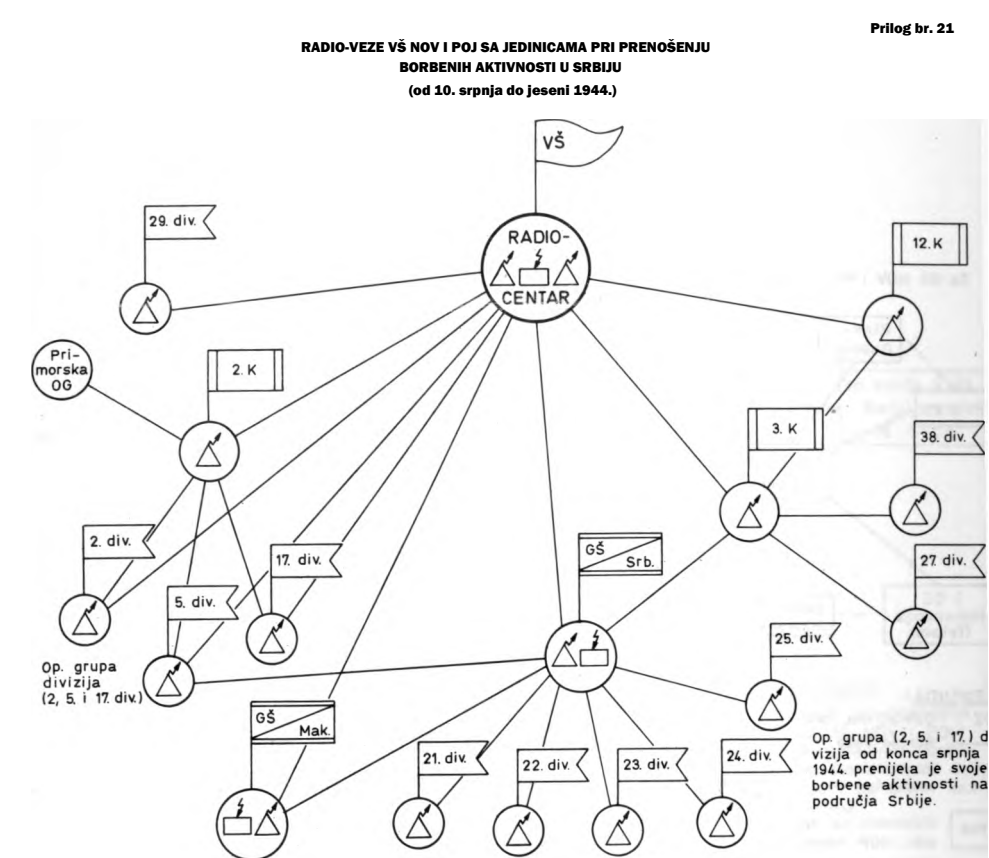

ORGANIZACIJA RADIO-VEZA GŠ NOV I PO HRVATSKO I NJEMU PODREĐENIH ŠTABOVA

Prilog br 19

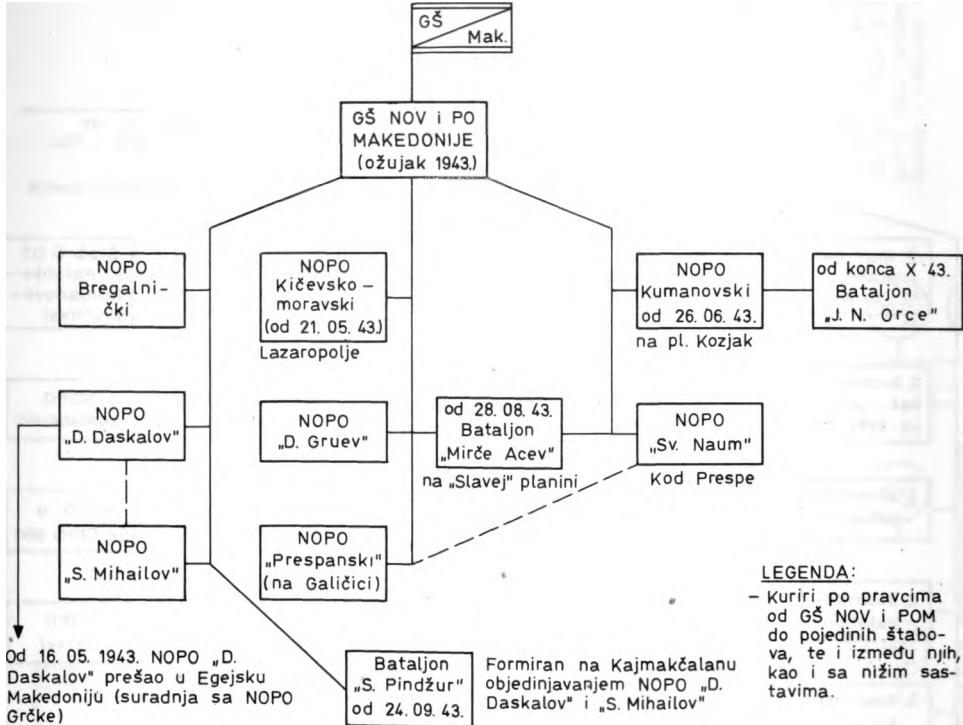

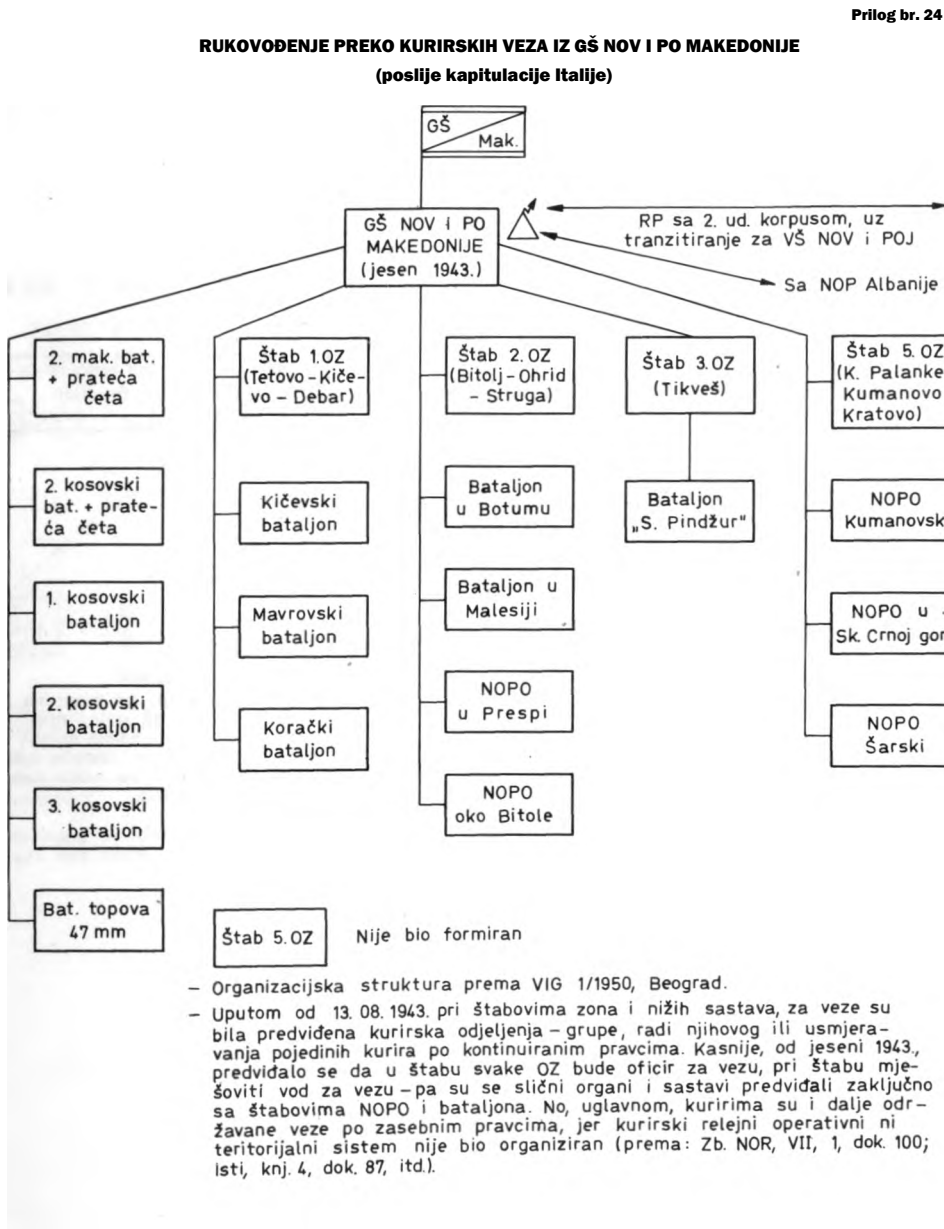

RUKOVODENJE POMOĆU KURIRSKIH VEZA IZ GŠ NOV I PO MAKEDONIJE
(u proljeće i ljeto 1943. godine)

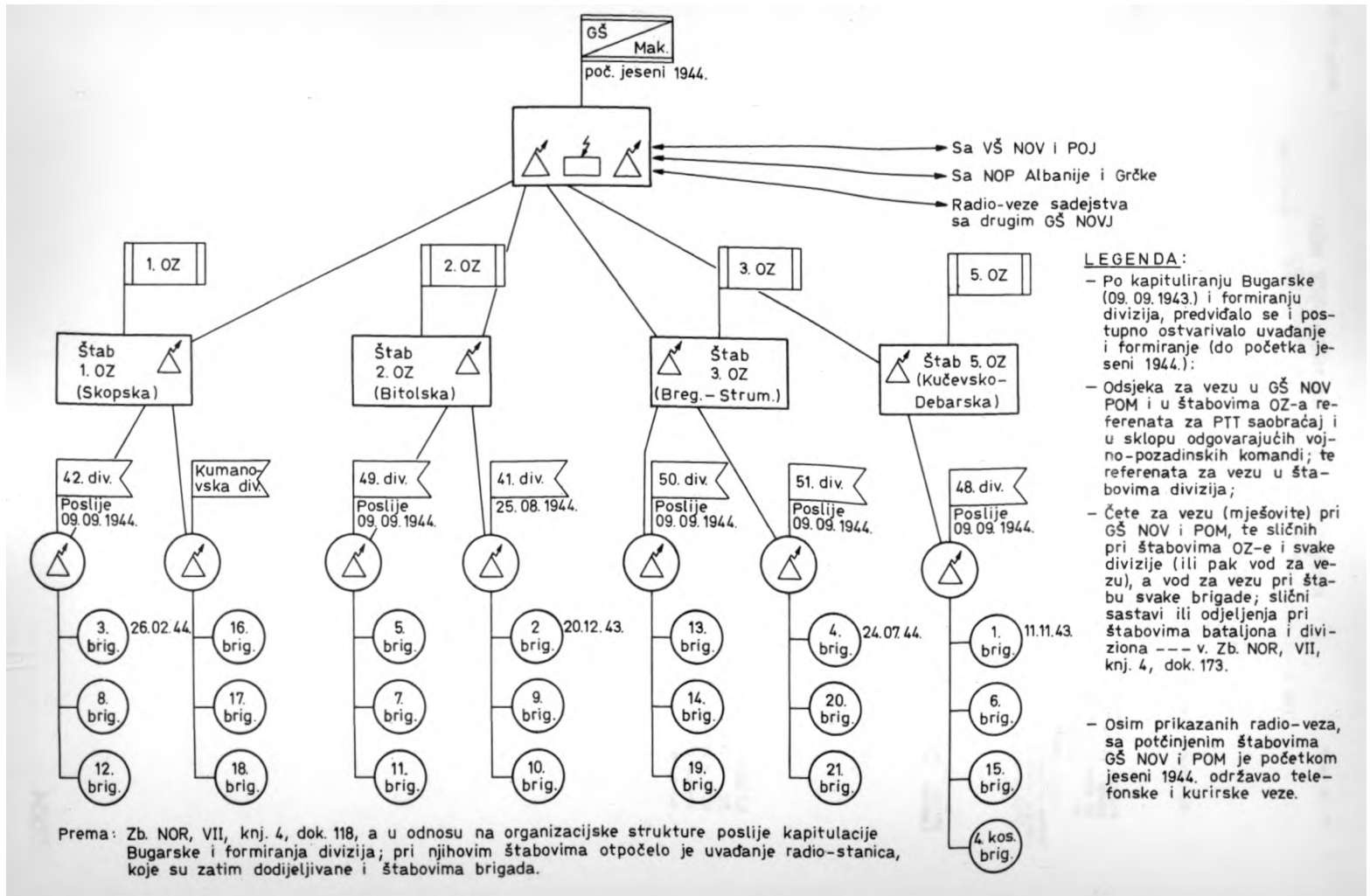
Prilog br. 23

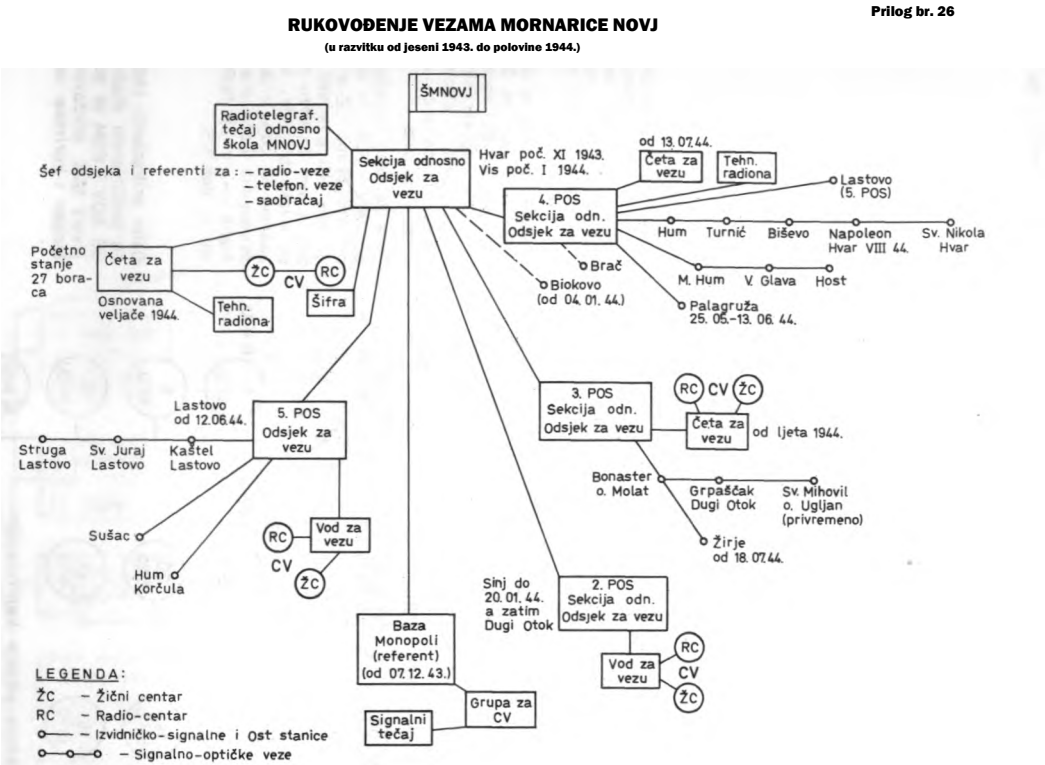

ORGANIZACIJA RUKOVOĐENJA GŠ NOV I Po MAKEDONIJE
(jesen 1944. godine)

Prilog br. 25

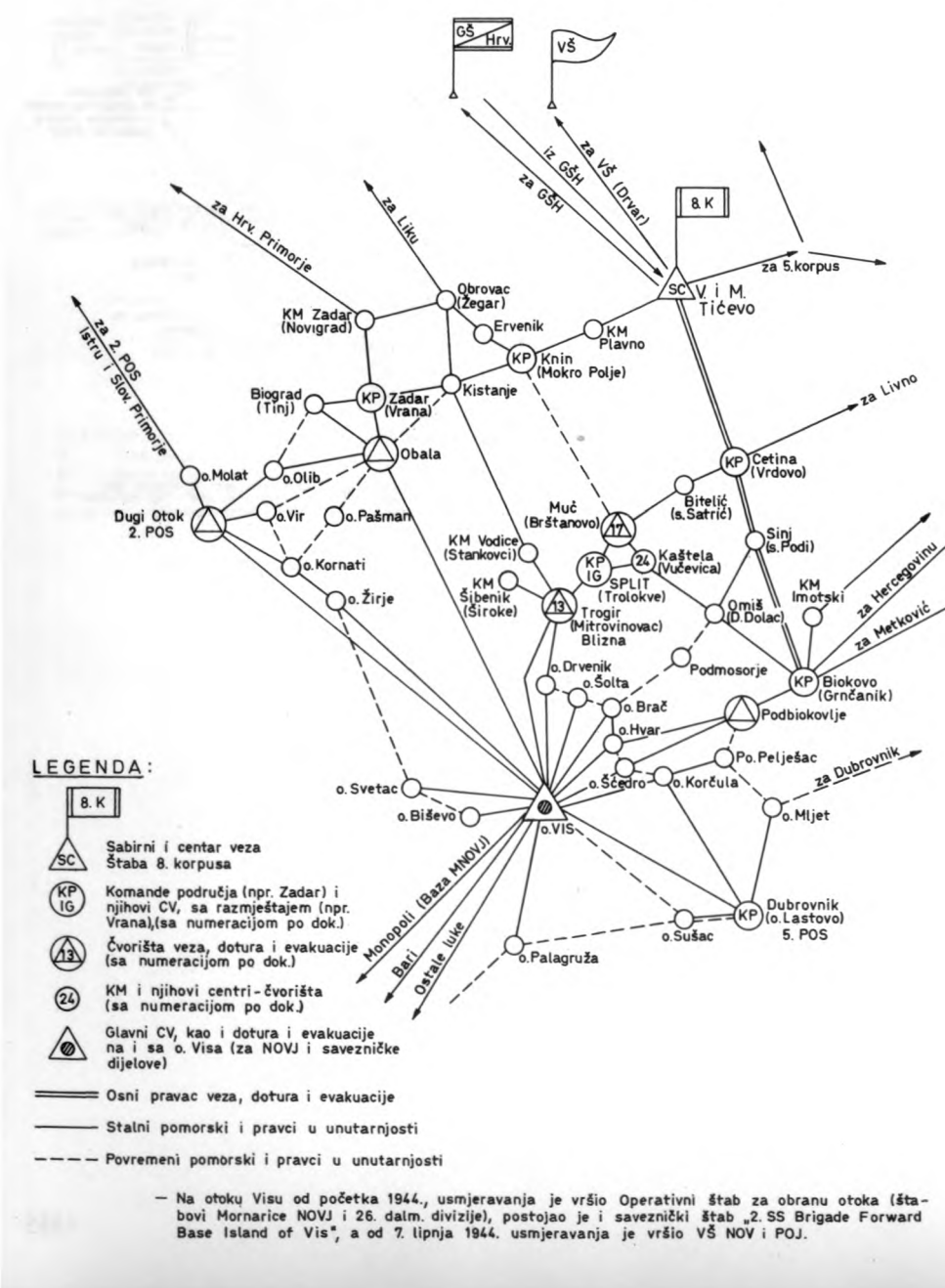

[illegible]

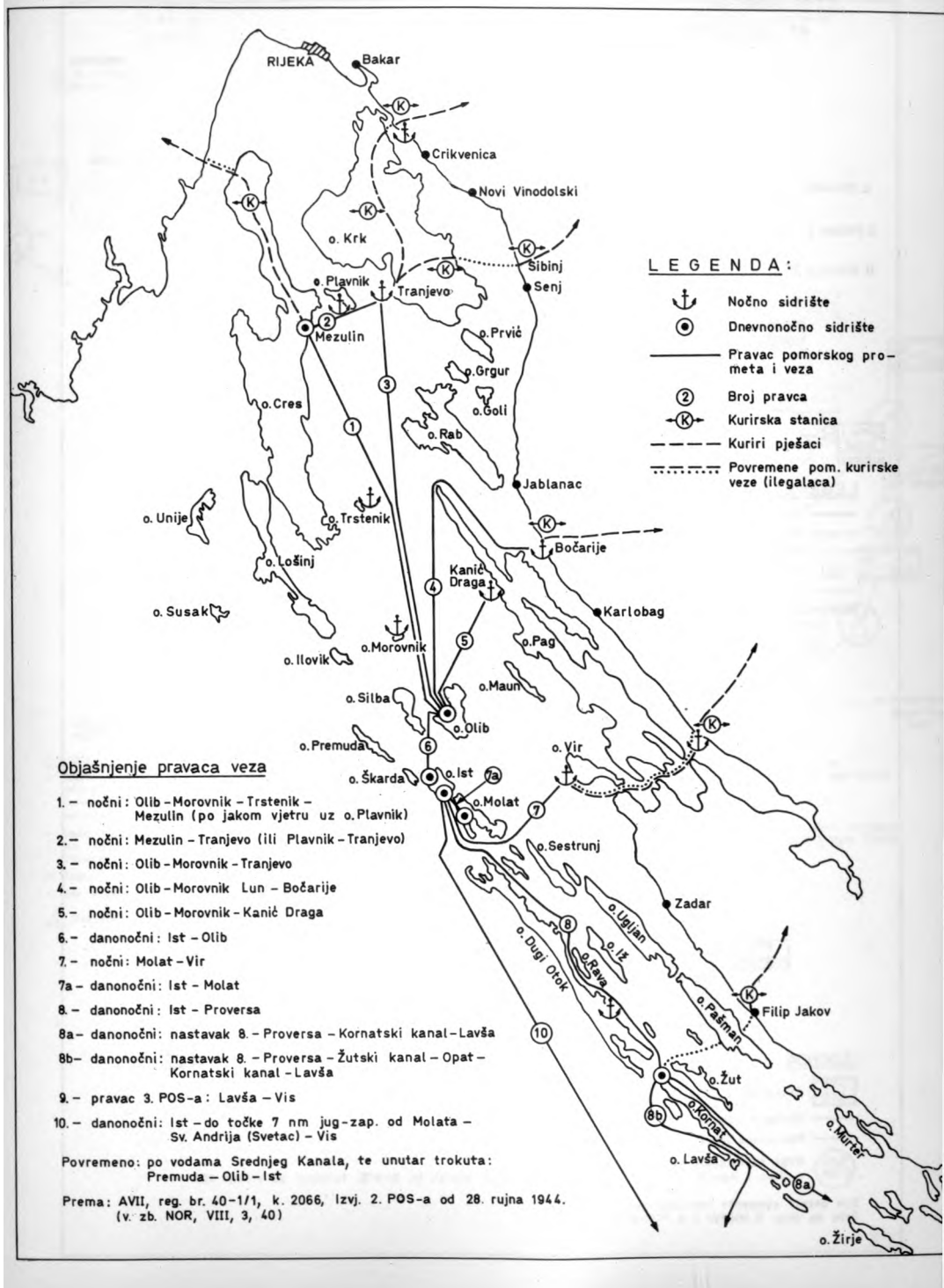
KURIRSKE VEZE DOTUR I EVAKUACIJA NA TERITORIJU
S. (dalmatinskog) KORPUSA, SA RASPOREDOM PODRUČ.
NIH ORGANA UZ DOPRINOS POS-OVA MORNARICE NOVJ
do početka lipnja 1944. godine

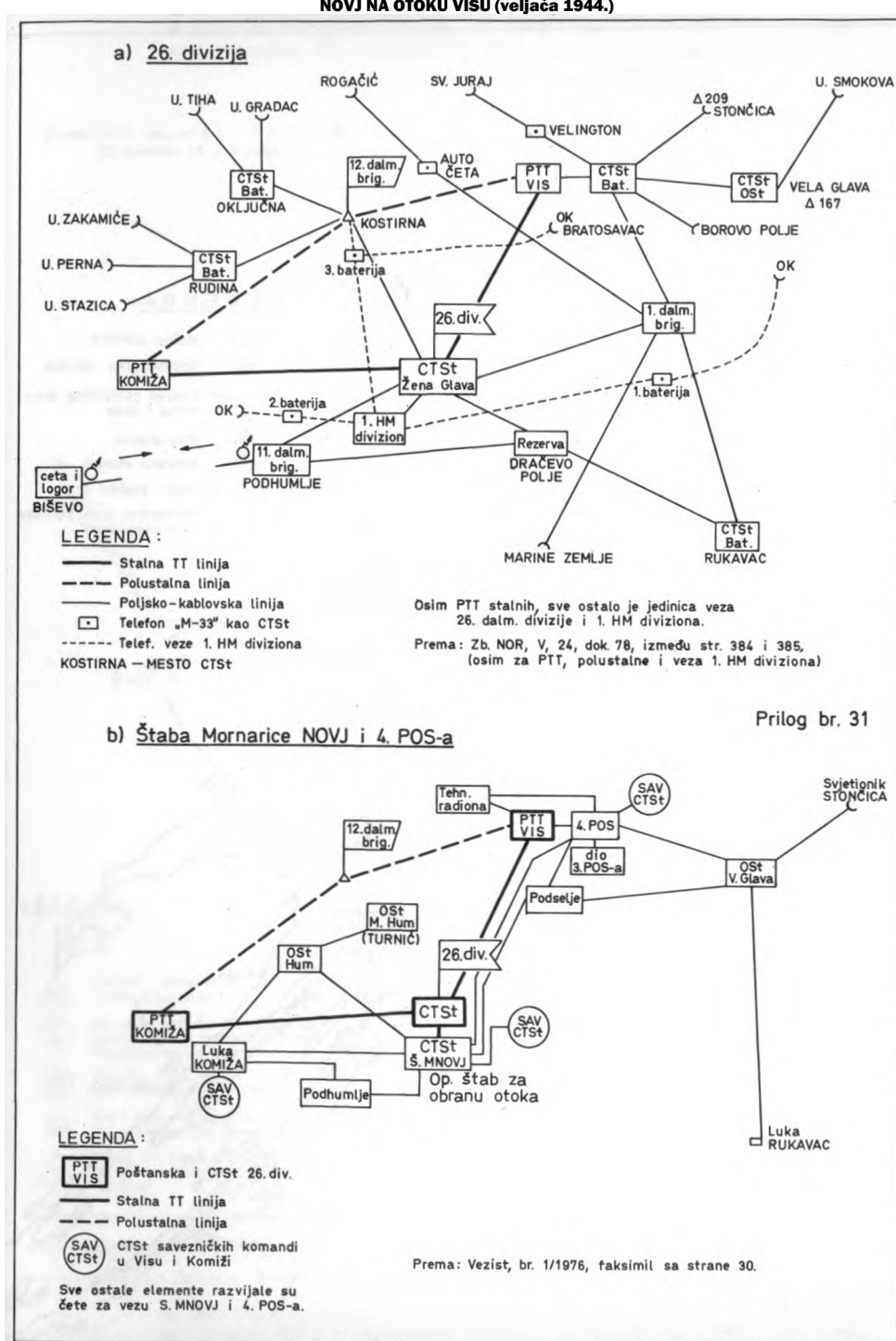
Prema: AVII, reg. br. 6/8-1 i 6/20, k. 1891, „Uput za organiziranje kurirskih reletnih i telefonskih stanica“ Štaba
8. korpusa od 5. travnja 1944. — — — uz dopune za razdoblje do polovine 1944. godine.

PRAVCI POMORSKOG PROMETA I VEZA 2. POS-a
(preko 3. POS pojasa, do otoka Visa i natrag [jeti 1944.]

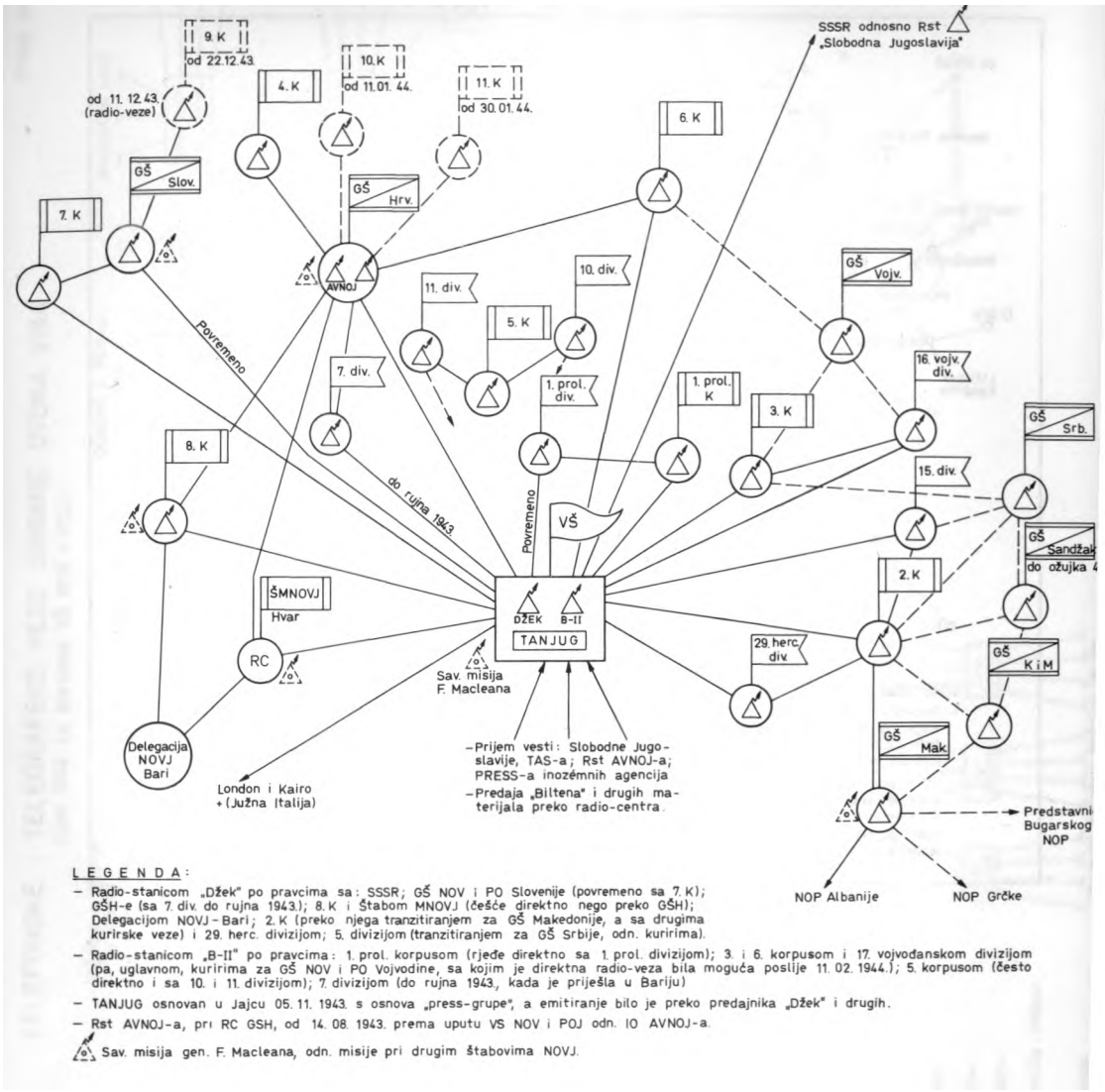
Prilog br. 29

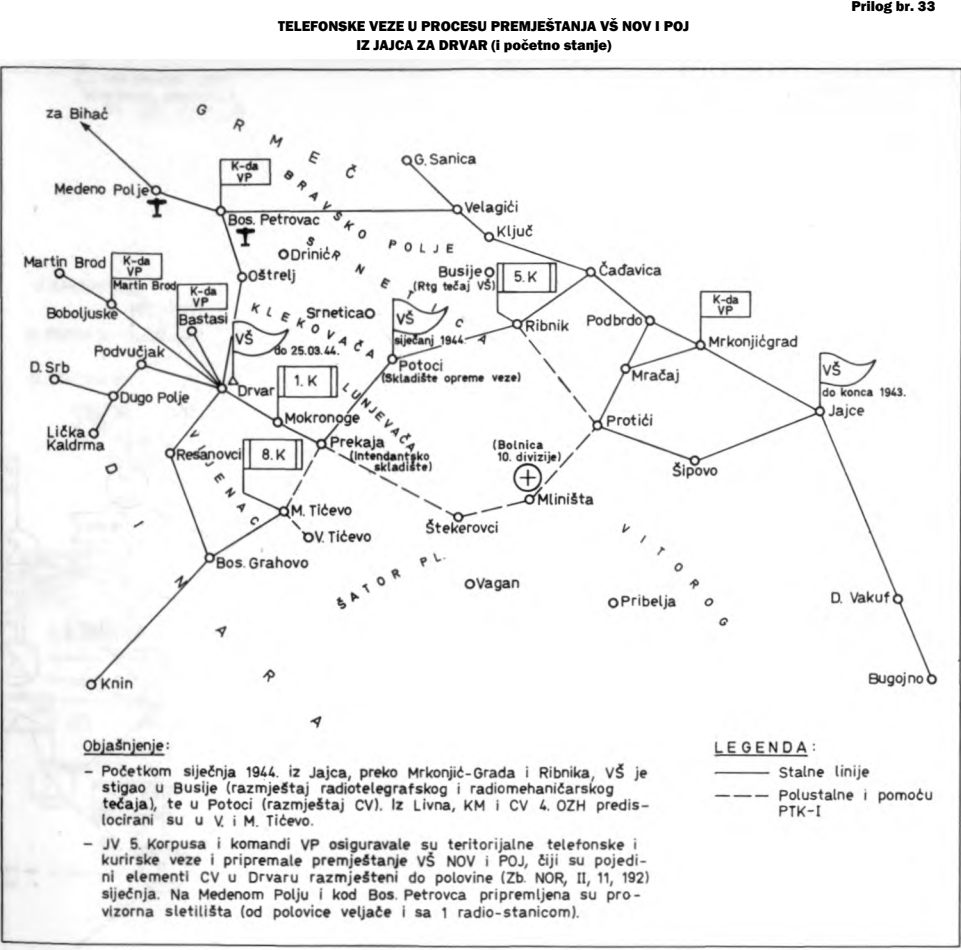

RADIO-VEZE VŠ NOV I POJ IZ JAJCA
(prema prazni 1943. godine)

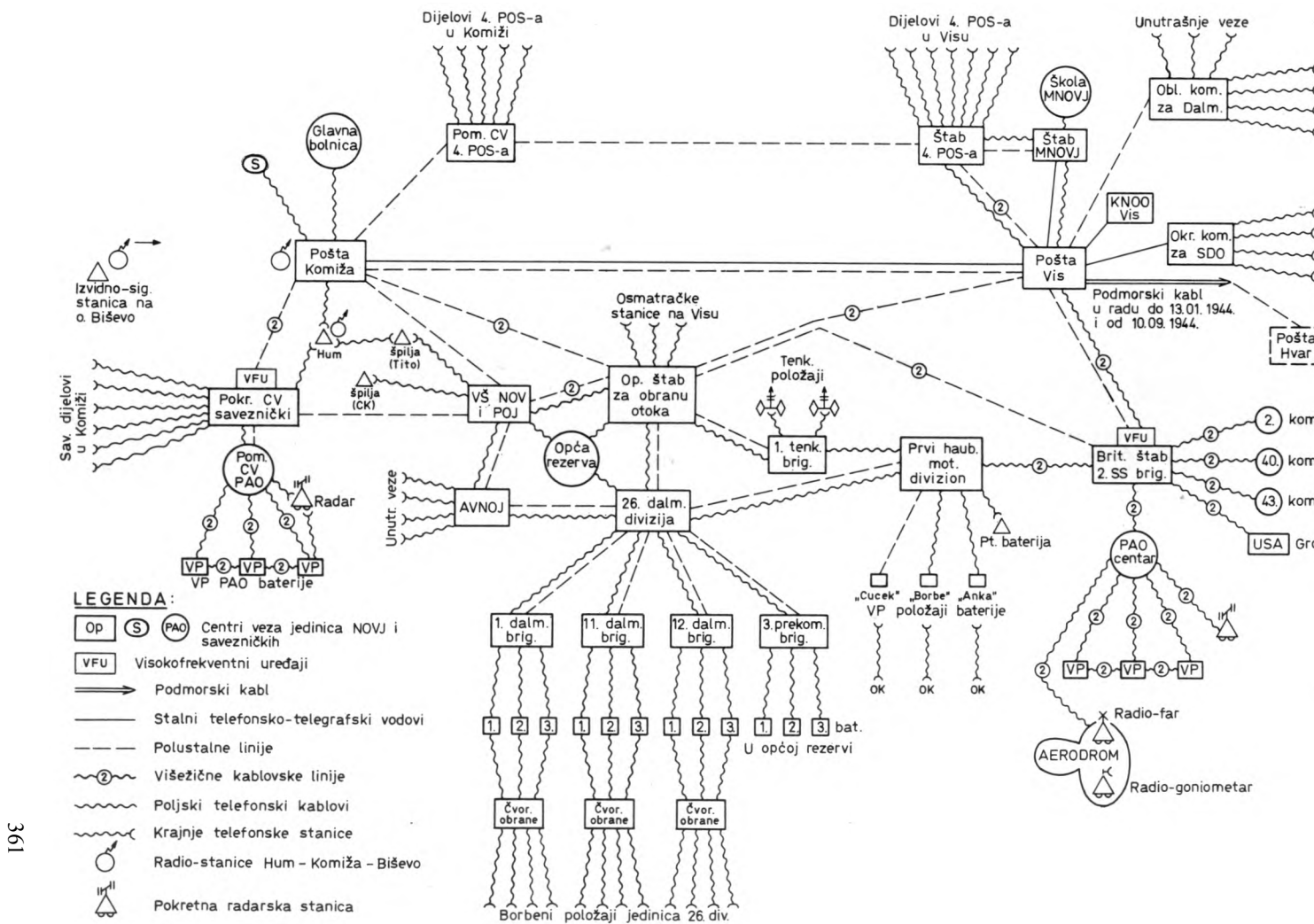
Prilog br. 32

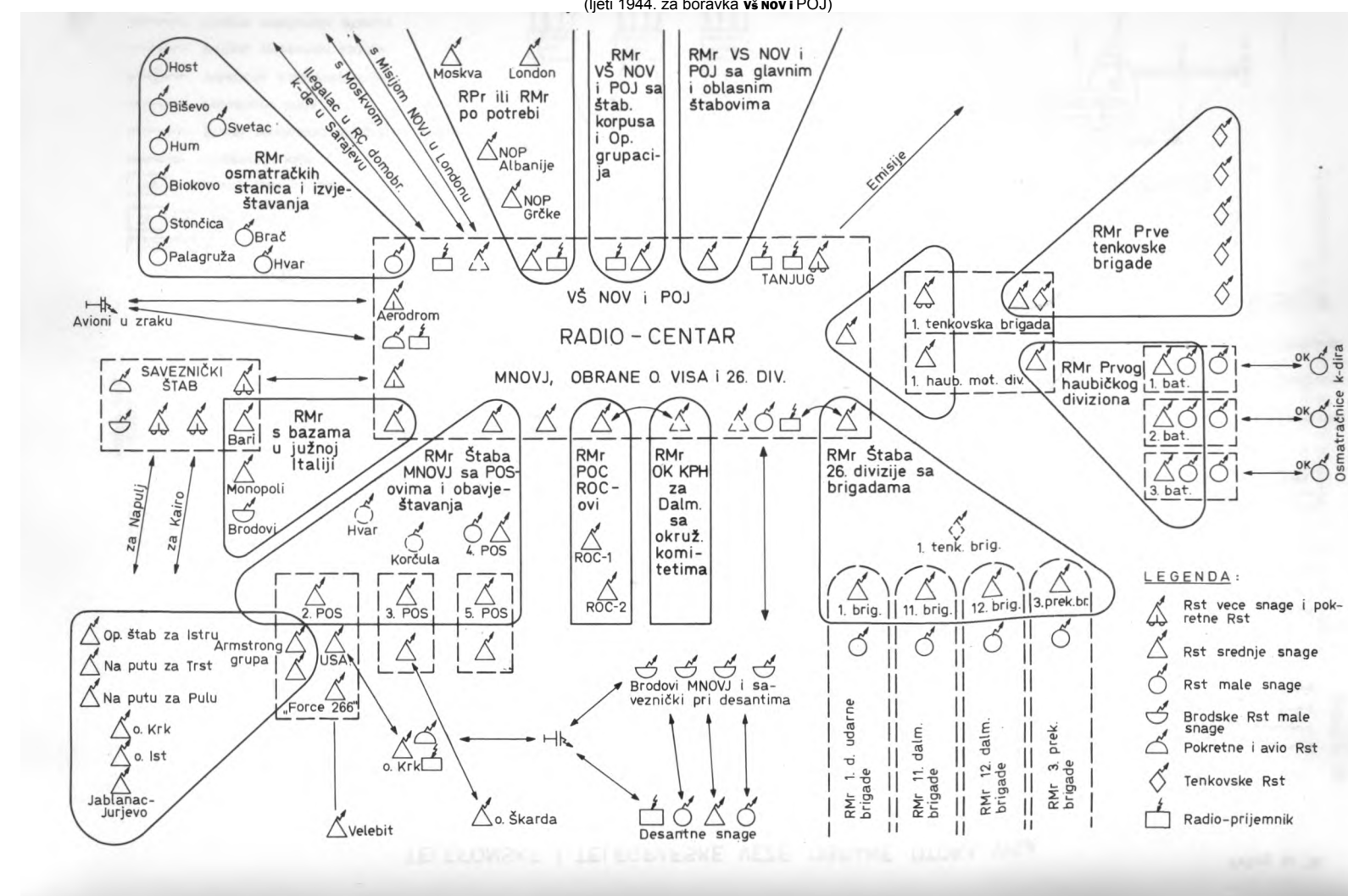

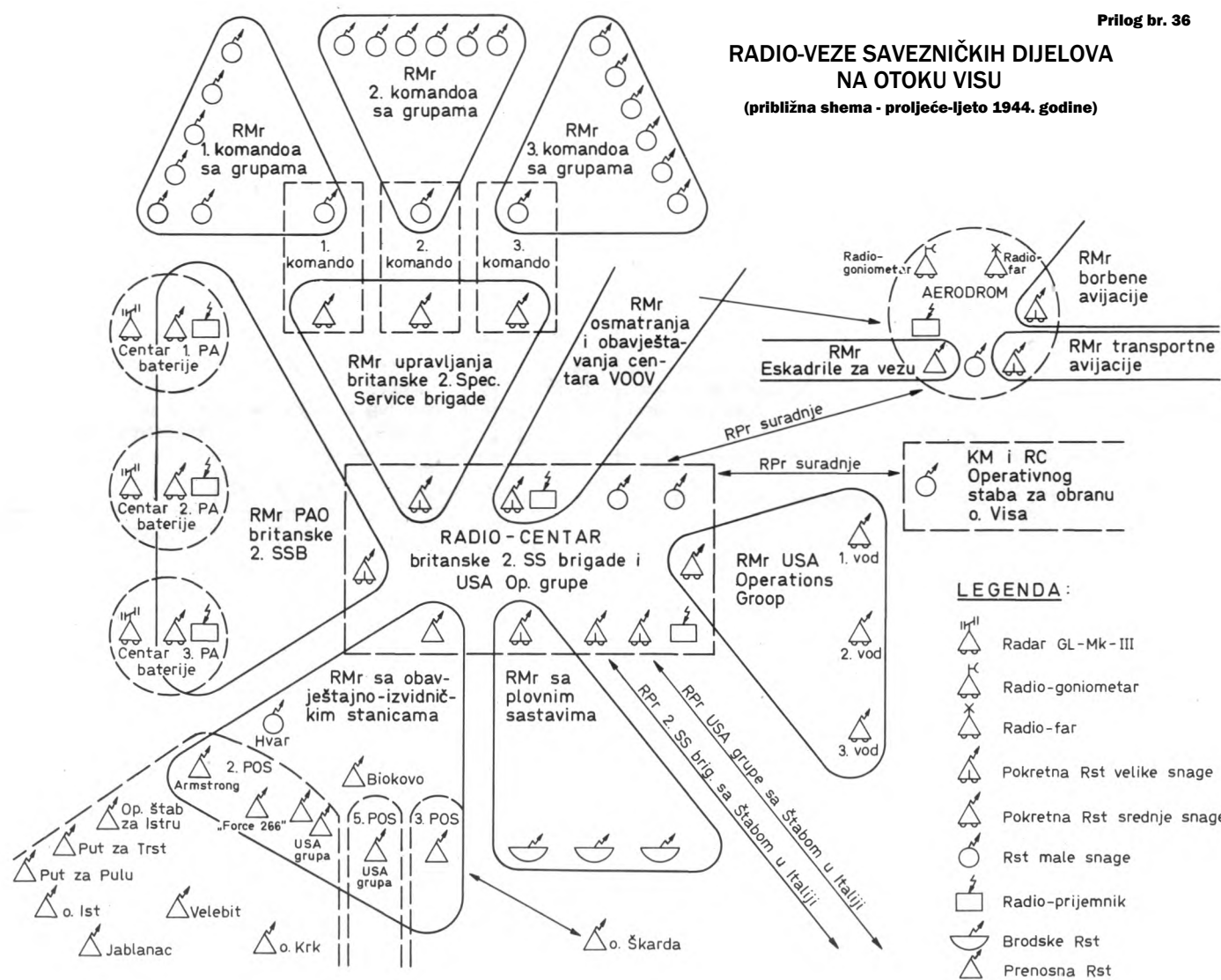
TELEFONSKE I TELEGRAFSKE VEZE OBRANE OTOKA VISA
(lipeti 1944 za boravka V6 NOV I POJ)

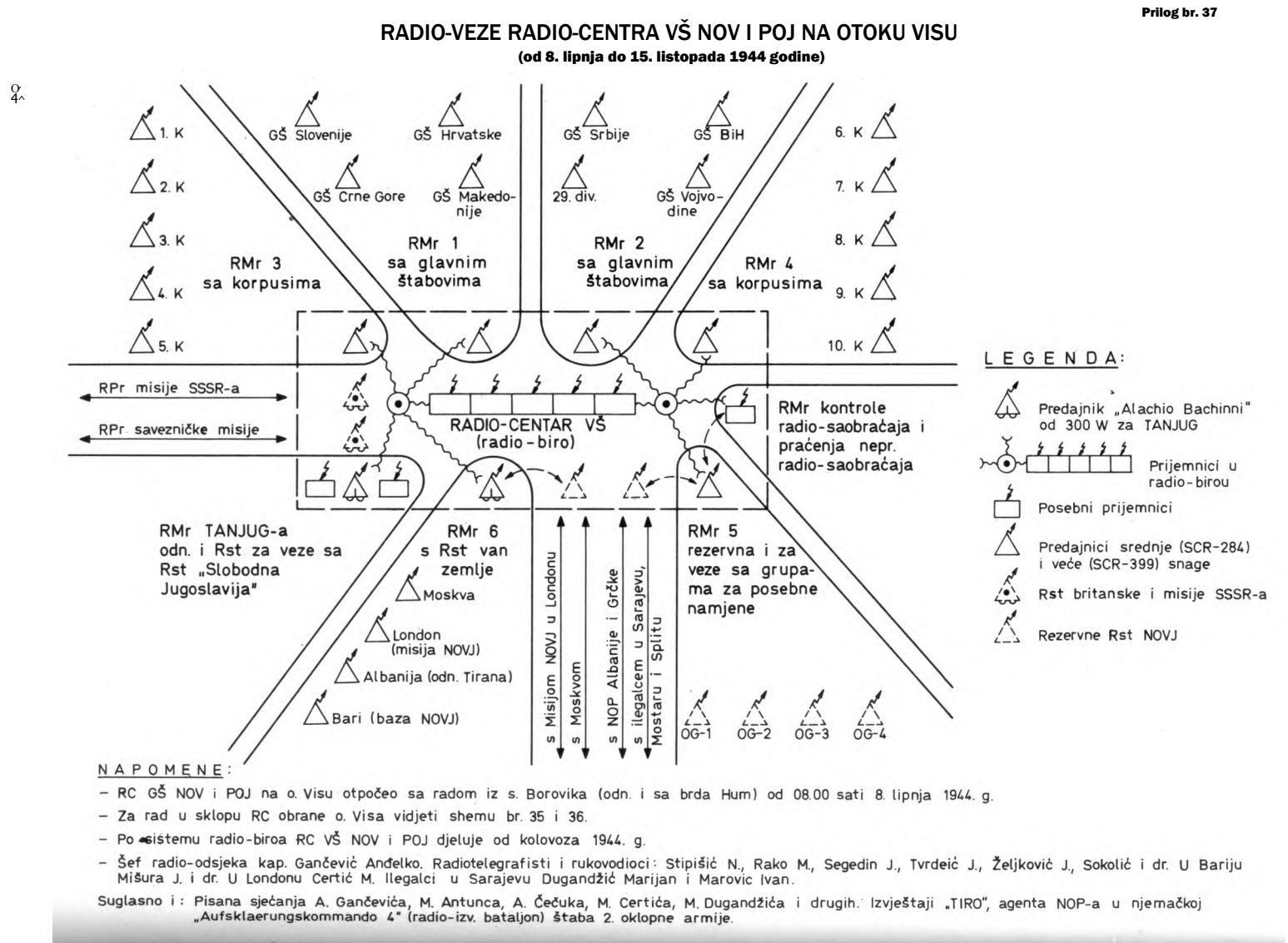
Prilog br. 34

RADIO-VEZE OBRANE OTOKA VISA
(Ijeti 1944. za boravka **VA NOV I POJ**)

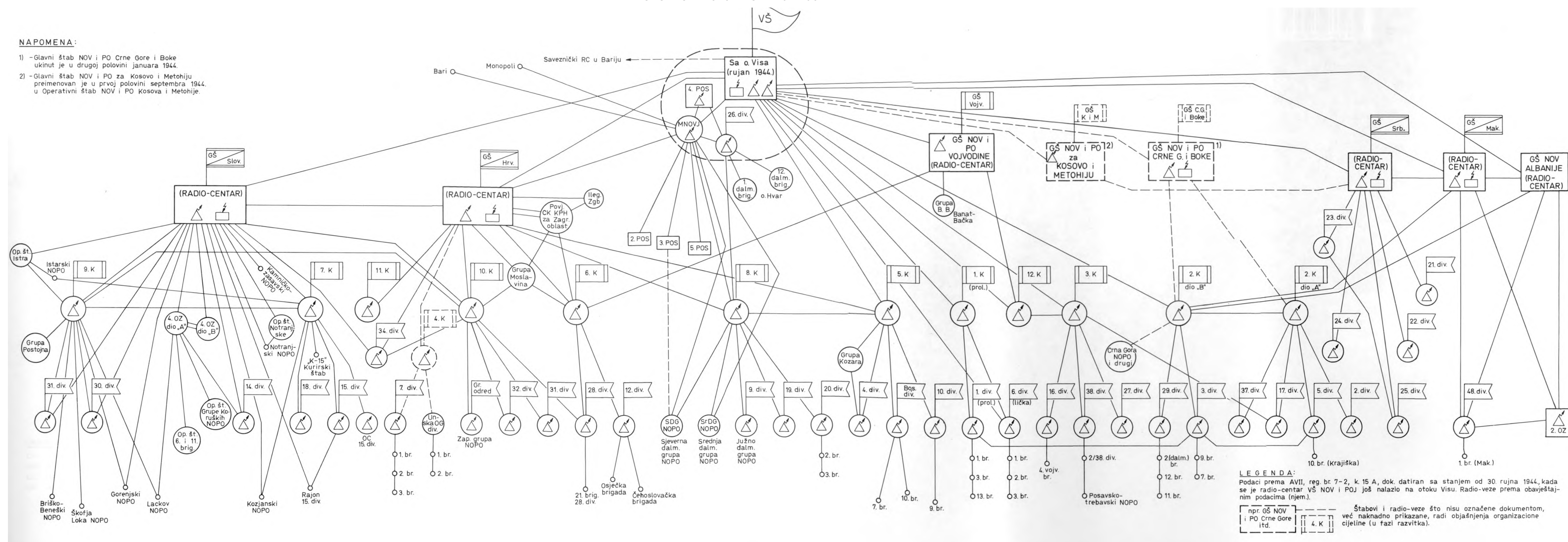

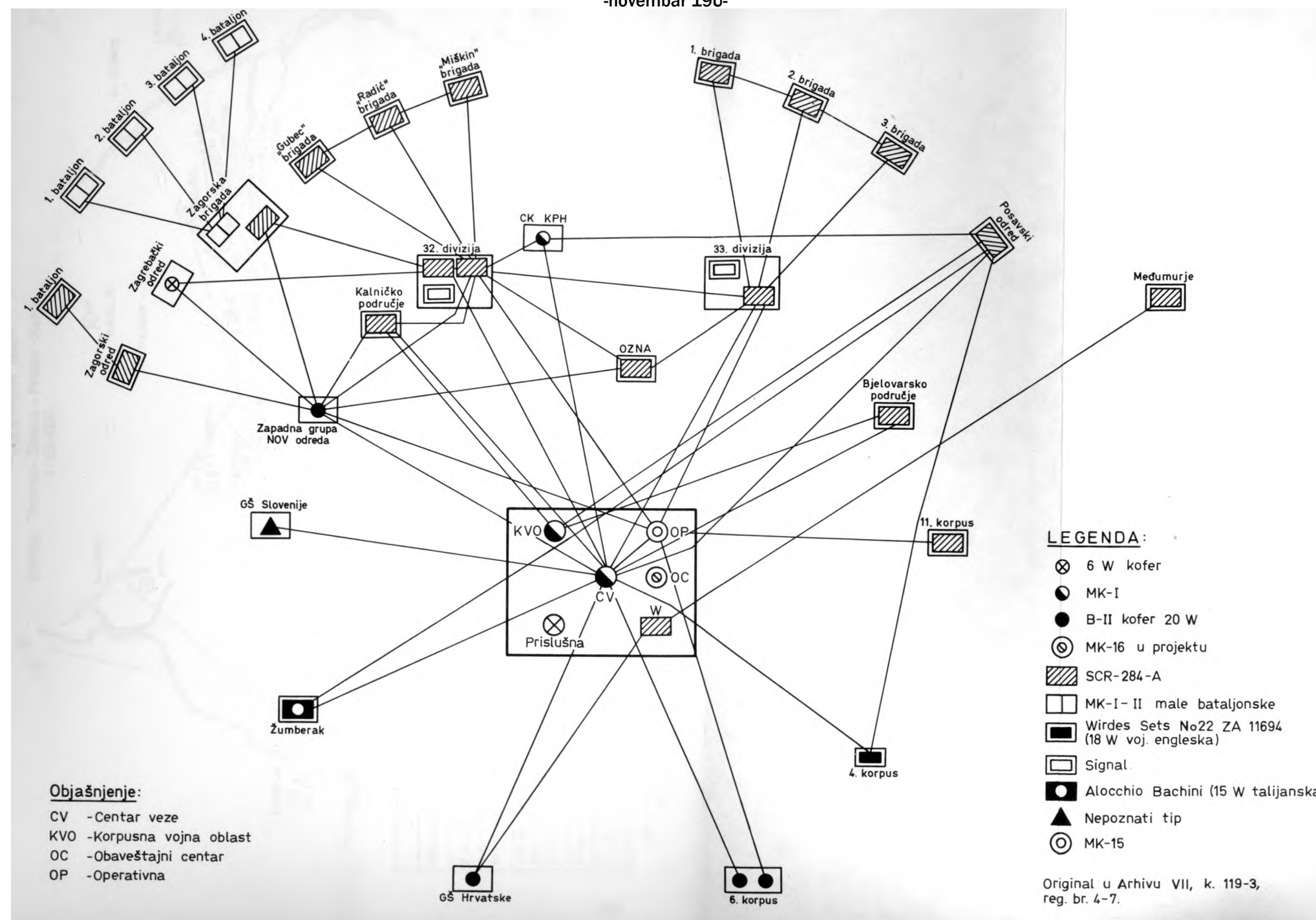

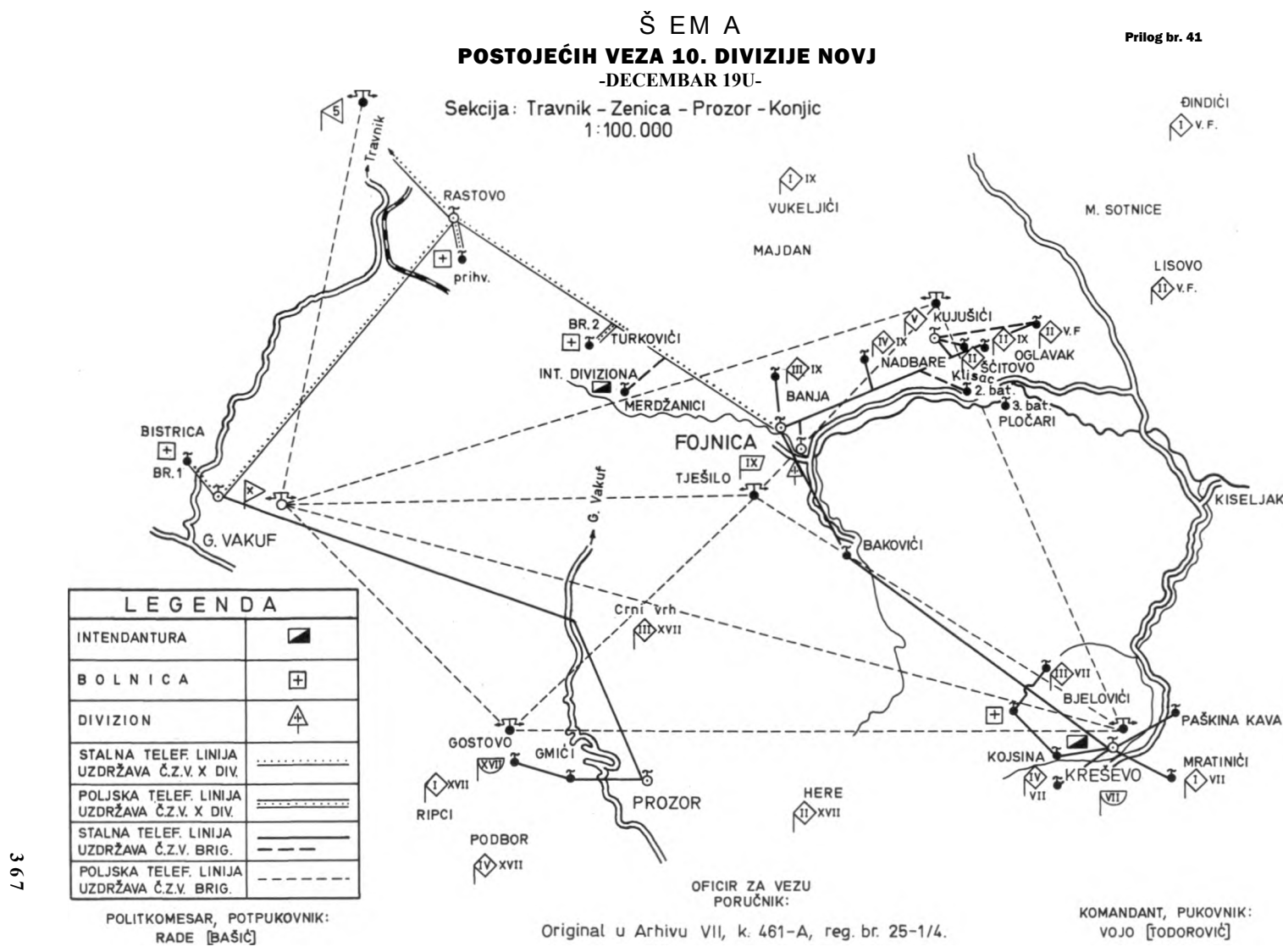
Prilog br. 39

- 1) -Glavni štab NOV i PO Crne Gore i Boke ukinut je u drugoj polovini januara 1944.
- 2) -Glavni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju preimenovan je u prvoj polovini septembra 1944. u Operativni štab NOV i PO Kosova i Metohije.

Š E M A
RADIO-MREŽE 10. KORPUSA „ZAGREBAČKOG“
 -novembar 19U-

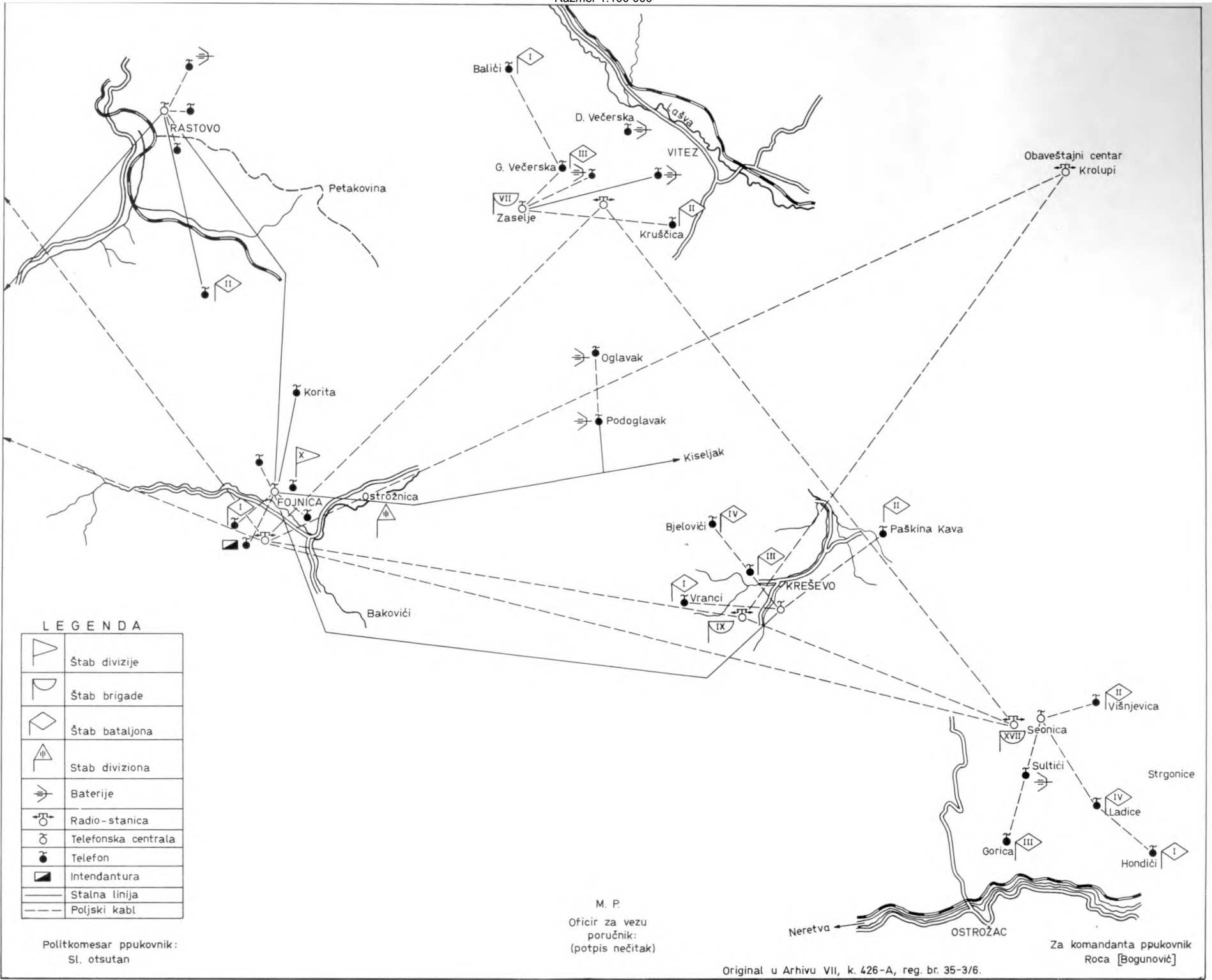

ŠEMA POSTOJEĆIH VEZA 10. DIVIZIJE NOVJ

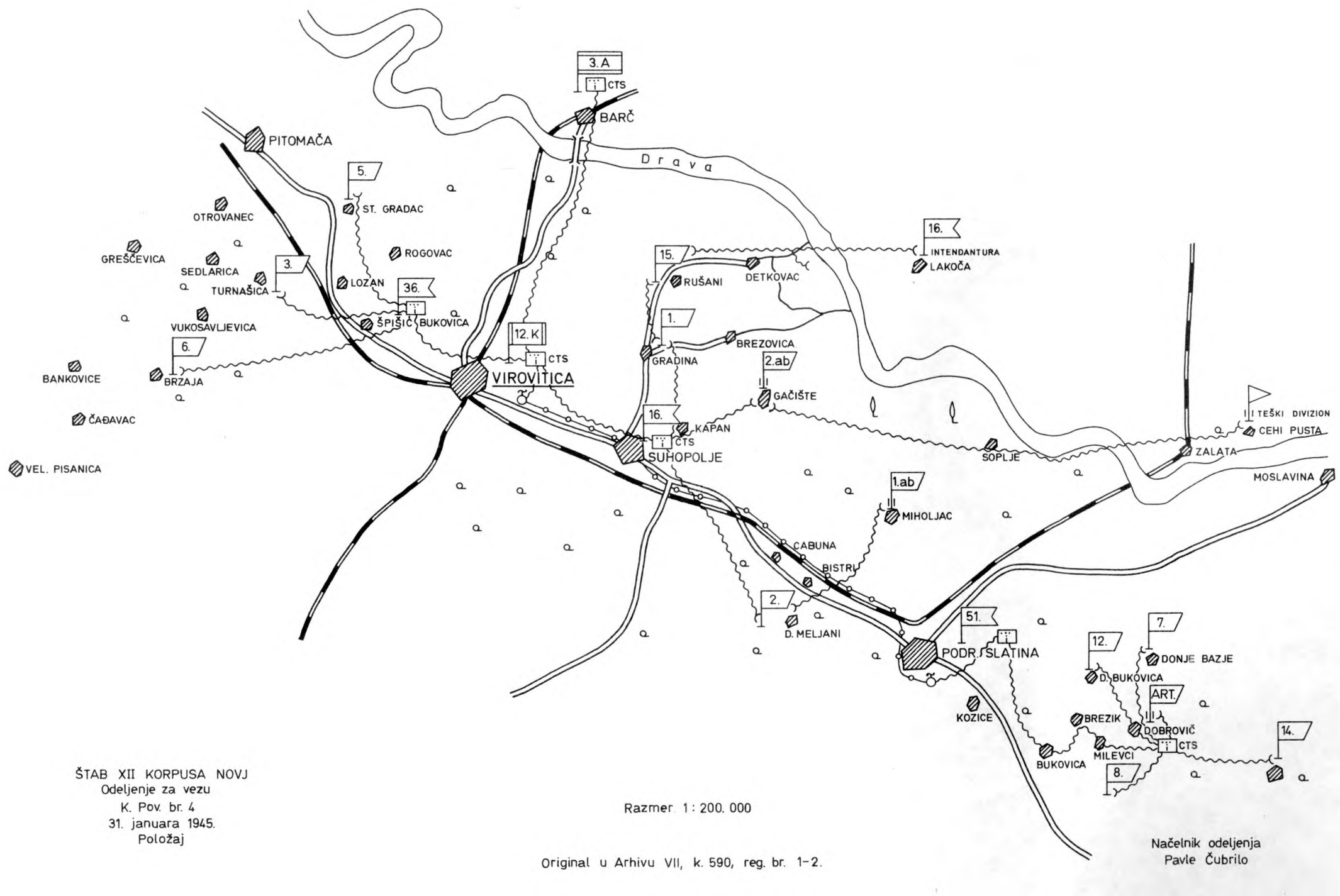
-FEBRUAR 1945-

SEKCIJE: KONJIC - ZENICA - TRAVNIK
Razmjer 1:100 000

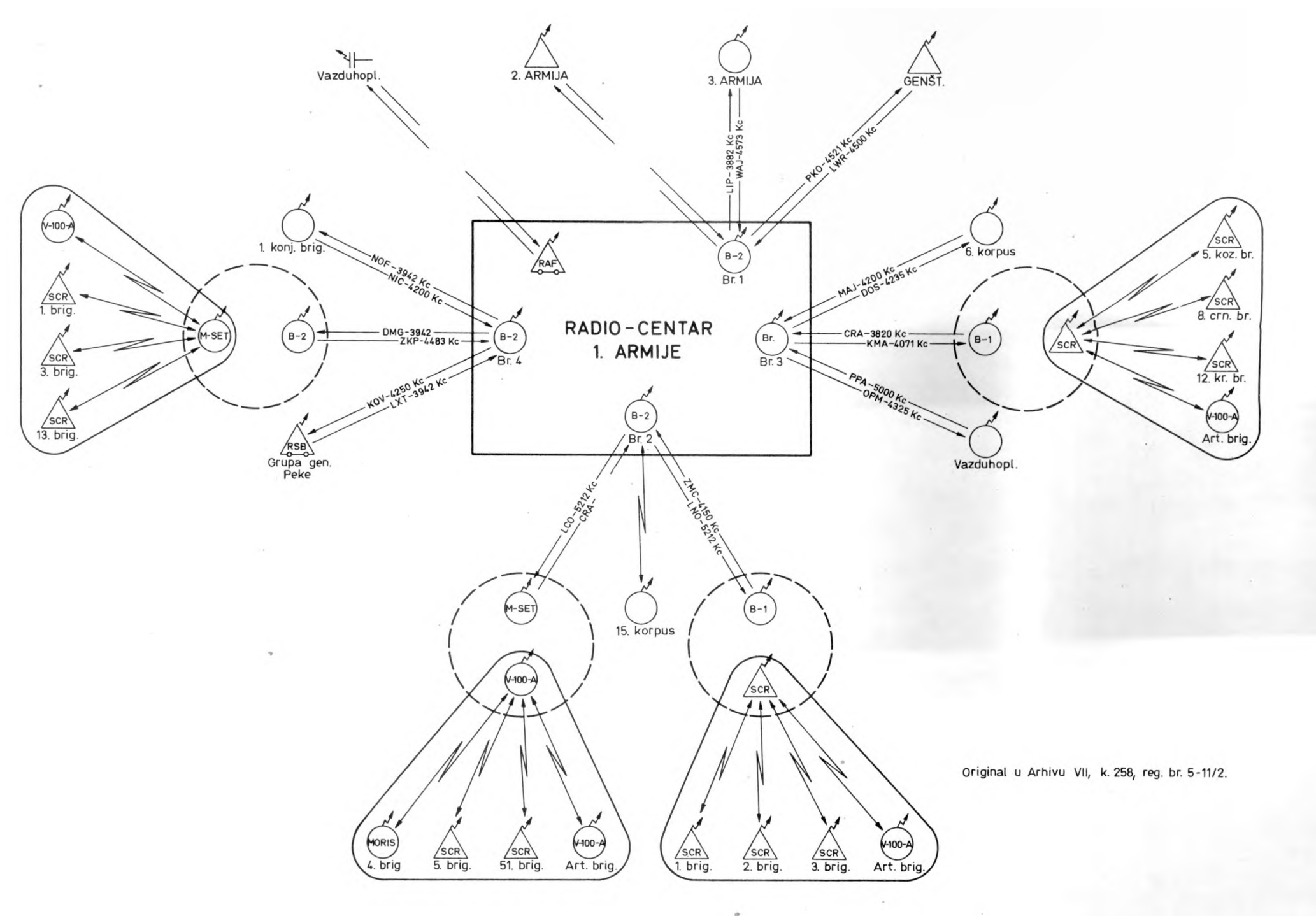
Š E M A
TELEFONSKE MREŽE 12. UDARNOG KORPUSA NOVJ
- 31. januar 1945. -

Prilog br. 43

**ŠEMA
RADIO-VEZA 1. ARMİJE**
-4. april 1945-

Prilog br. 44

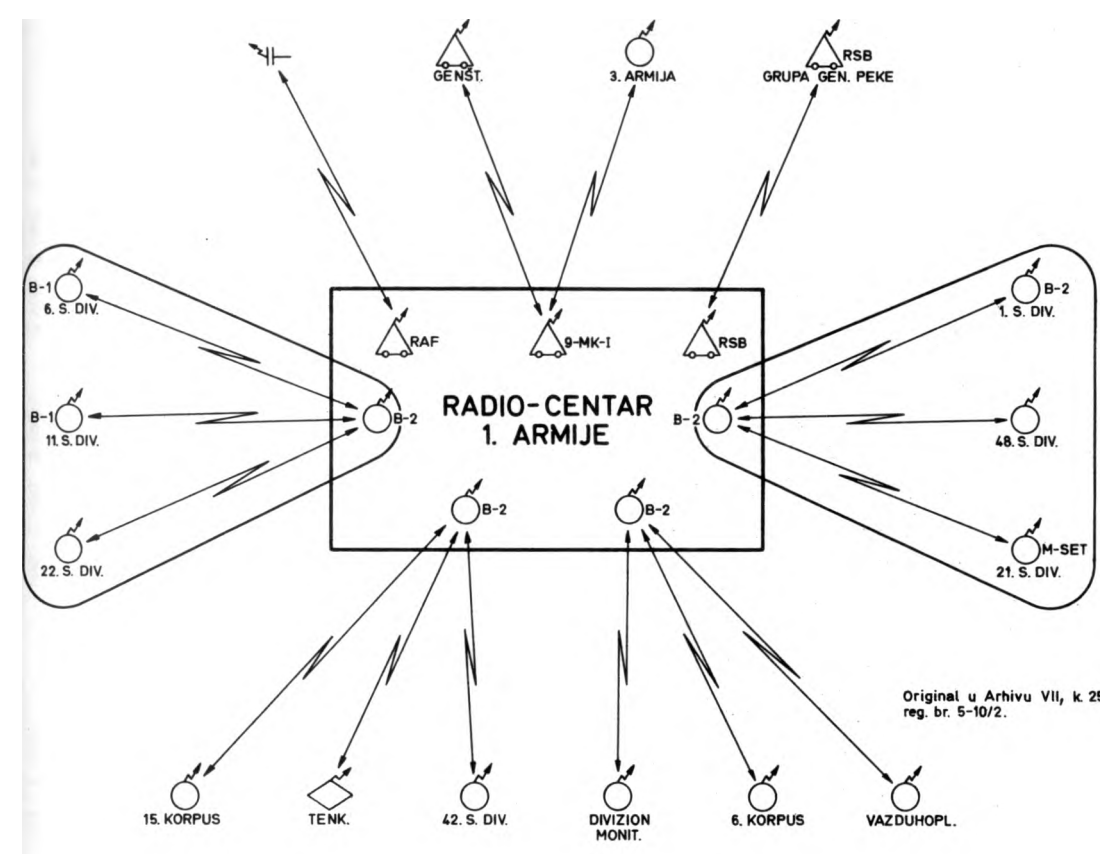

Original u Arhivu VII, k. 258, reg. br. 5-11/2.

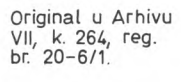
ŠEMA RADIO-VEZA 1. ARMIJE

Prilog br. 45

-11. aprili 1945-

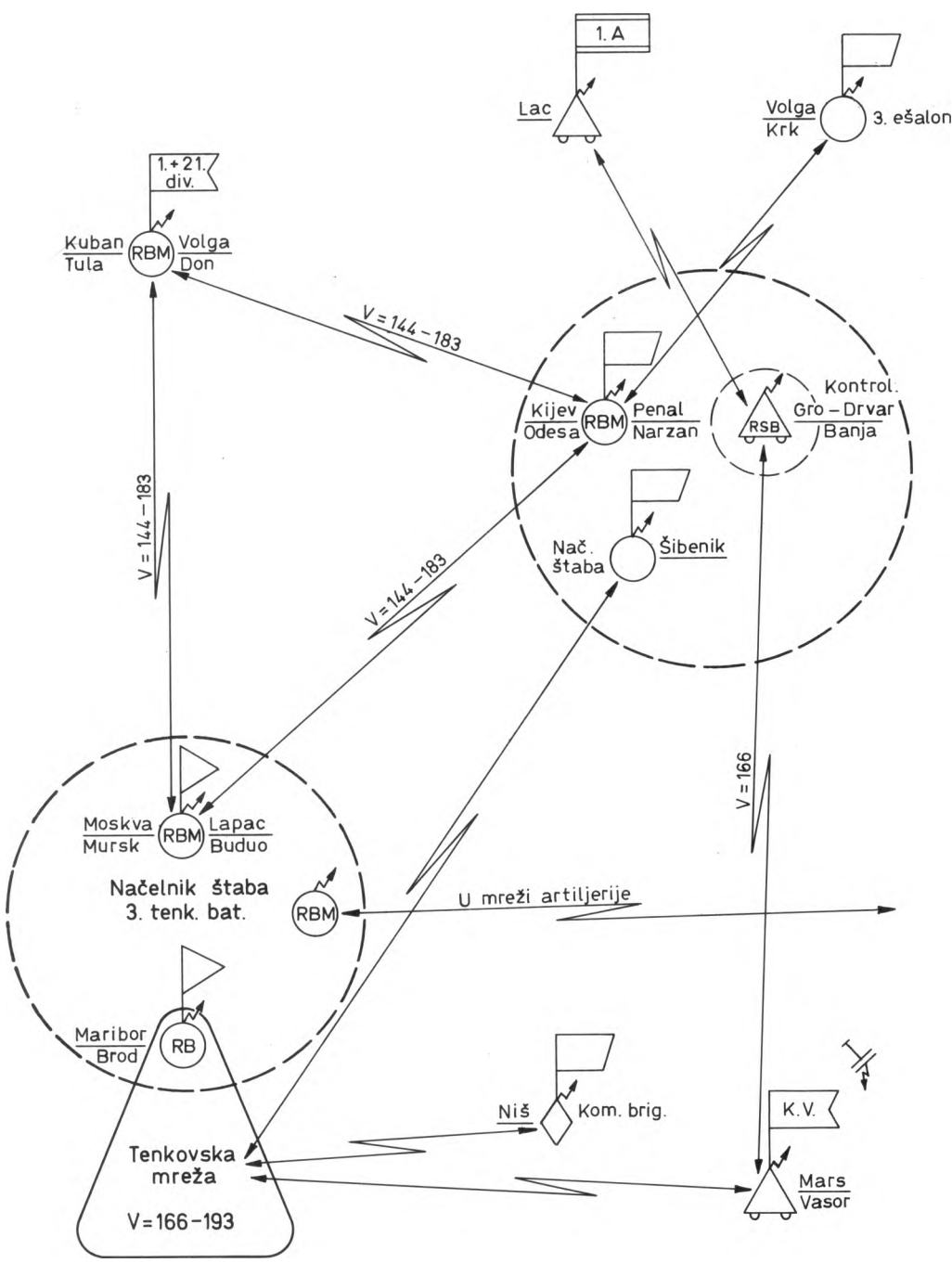

Prilog br. 46

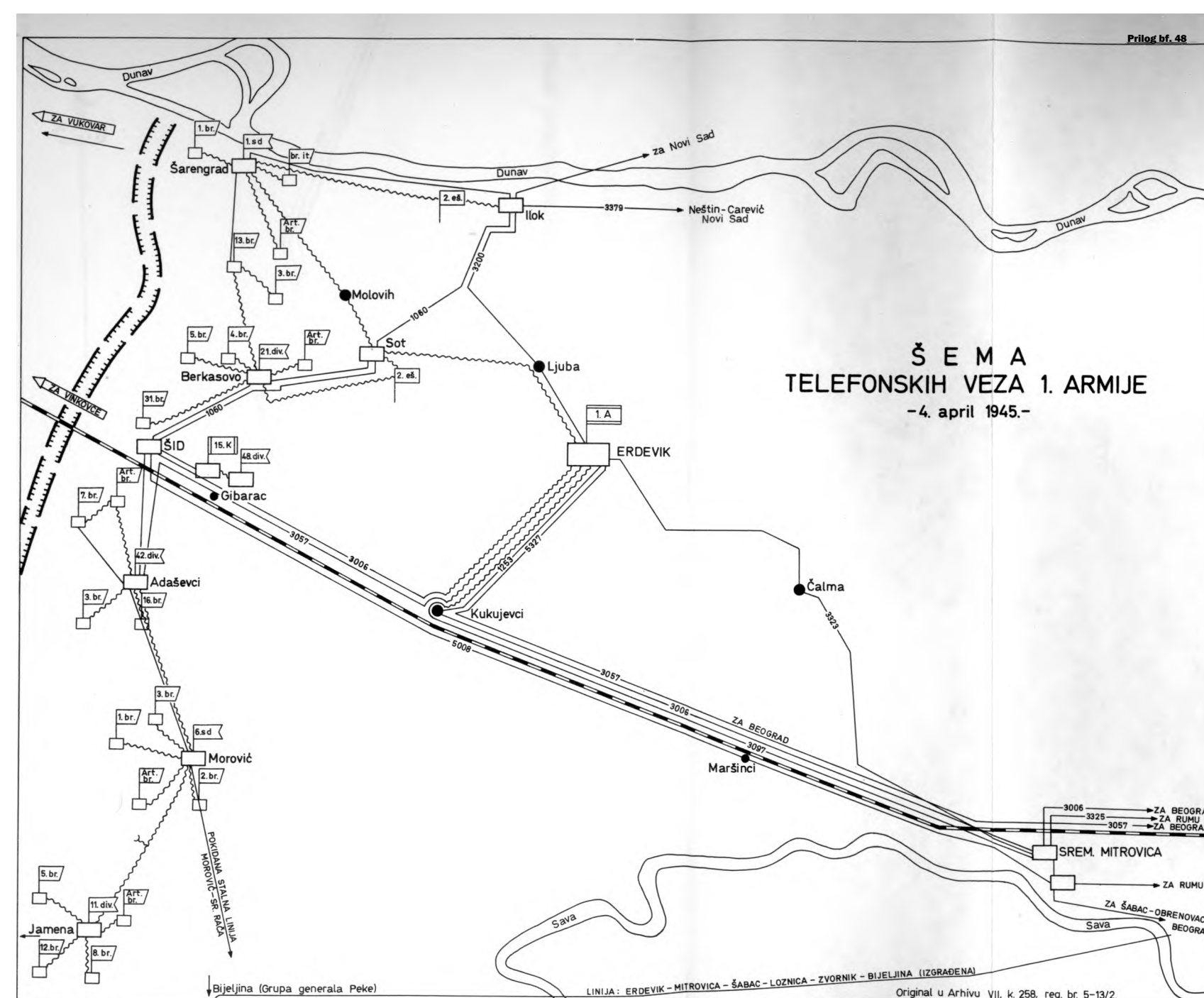

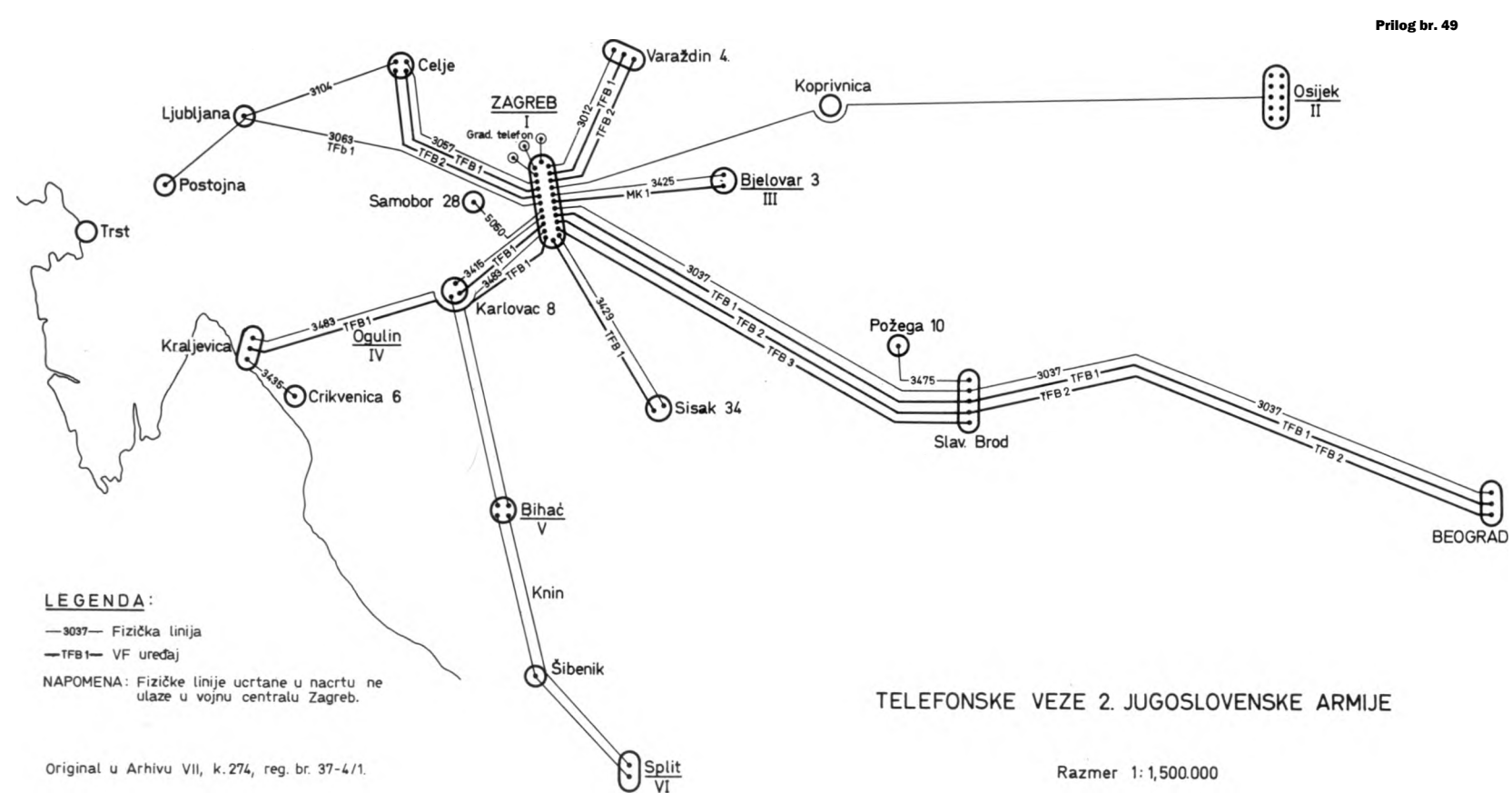
Š E M A
RADIO-VEZE 2. TENKOVSKJE BRIGADE U SADEJSTVU

Prilog br. LI

Original u Arhivu VII, k. 264, reg. br. 20-1/1.

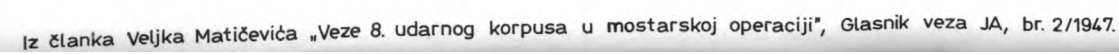

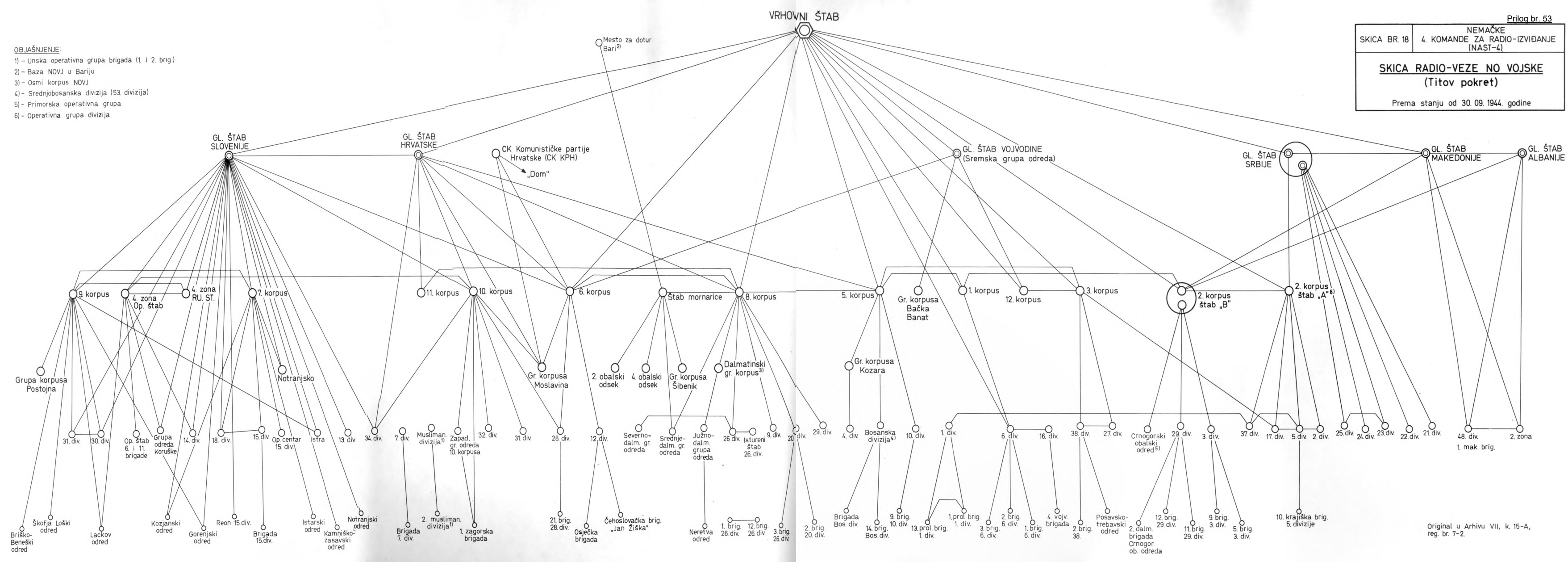

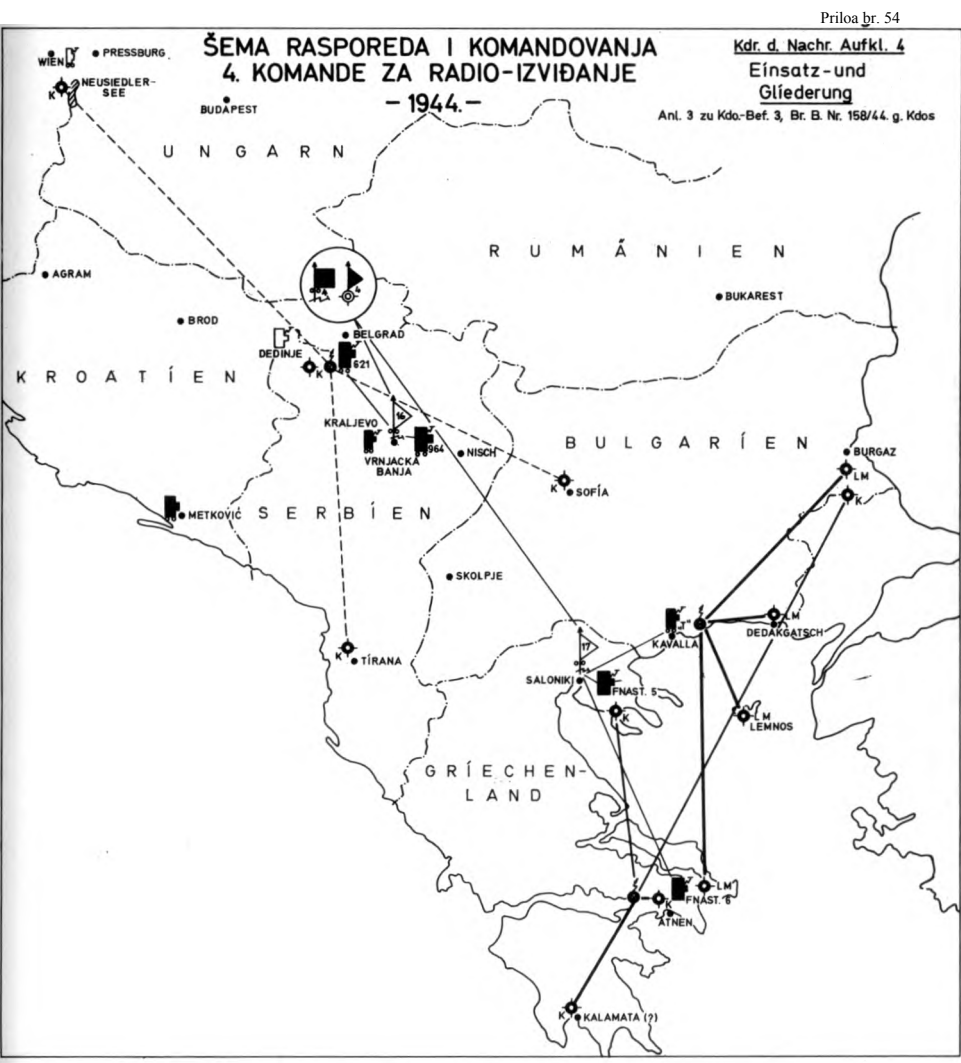
PrU°g br.51

Prilog br. 52

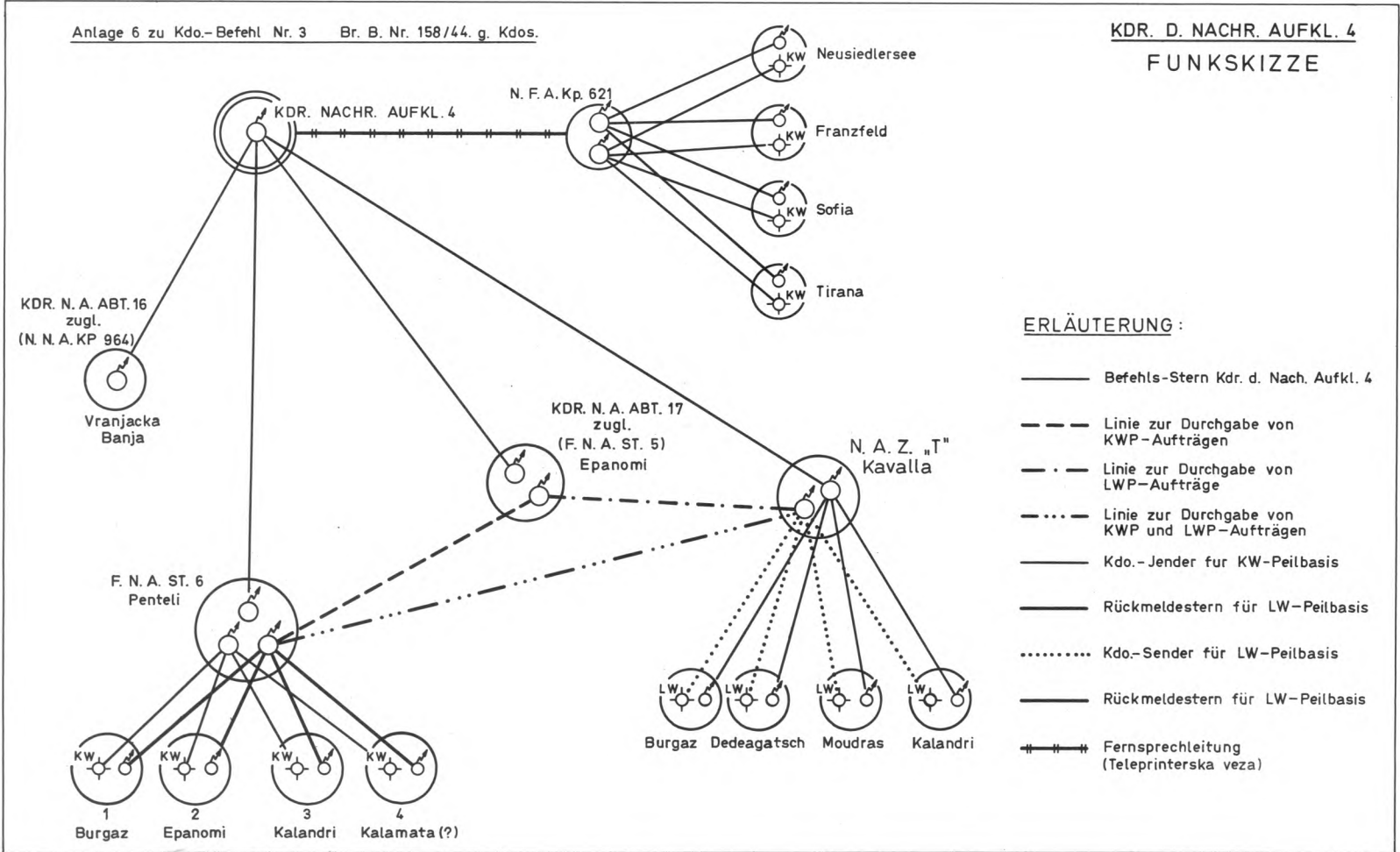

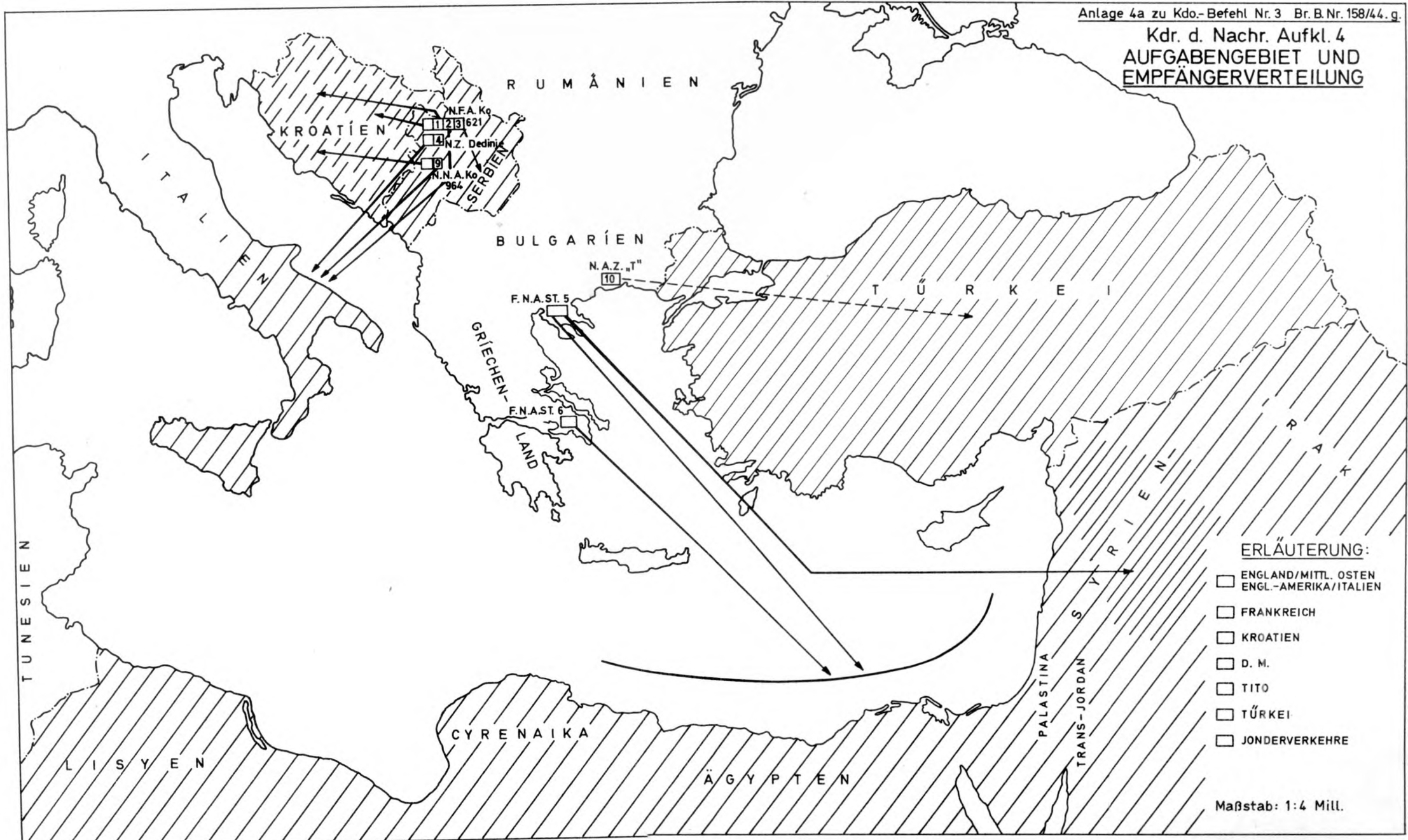
Š E M A
RADIO-VEZE 4. KOMANDE ZA RADIO-IZVIDANJE
-1944-

Prilog br.55

Š E M A
PODRUČJA RADIO-IZVIĐANJA A. KOMANDE ZA RADIO-IZVIĐANJE
- 19U -

Prilog br. 56

S A D R Ź A J	
Predgovor	Strana 5
D I O P R V I	
OD KONCA 1942. DO JESEN I 1944. GODINE	
G l a v a I	
PRIKAZ STANJA VEZA KONCEM 1942. I POČETKOM 1943. GODINE	
Bihacka republika i rukovođenje vezama.....i.....	9
Stanje veza pri VŠ NOV i POJ i u počinjenim jedinicama	11
Stanje stručnog osoblja i kurra	14
Osobenosti razvika veza u Hrvatskoj i Sloveniji	16
Organizacioni oblici i principi	19
G l a v a II	
VEZE U ČETVRTOJ OFENZIVI	
Razmeštaj centara i stanje veza do početka operacija.....	23
Veze za vrijeme ofenzive (20. 01. do 19. 04. 1943).....	28
G l a v a III	
VEZE U PETOJ OFENZIVI	
Početno stanje, proboj i izlazak iz okruženja (20. 04. do 19. 06. 1943)	36
Preformiranje (11. 05. 1943) 1. bosanskog i 1. hrvatskog korpusa i nastanak 2. hrvatskog korpusa	41
Međupovezanost oslobođenih teritorija sredinom 1943. godine.....	45
G l a v a IV	
NAPORI ZA OSPOSOBLJAVANJE STRUČNOG OSOBLJA I KADROVA VEZA	
Organizacijske, materijalno-tehničke i druge mjere	49
Prvi radio-telegrafski tečaj GŠ NOV i POH i njegova škola za vezu.....	54
Prvi radio-telegrafski i radio-mehaničarski tečaj VŠ NOV i POJ.....	57
Radio-škola VŠ NOV i POJ	60
Škola za vezu VŠ NOV i POJ	62
Osposobljavanje i školovanje stručnog osoblja i kadrova veze u Sloveniji	64

G l a v a V	
RAZVITAK VEZA U PROCESU SNAŽENJA NOV I POJ DO JESENI 1943. GODINE	
Kapitulacija Italije i stanja veza do formiranja novih korpusa NOVJ	66
GS NOV i PO Slovenije, 7 i 9. korpus	68
GS NOV i PO Hrvatske, 4, 6, 8, 10 i 11. korpus	70
Prvi proleterski, 5, 3 i 12. korpus u Bosni	80
Drugi udarni korpus(i 29. hercegovačka divizija)	93
Opće-o razviku veza van korpusnih teritorija (KVO)	101
GS NOV i PO Vojvodine i jedinice	102
GS NOV i PO Srbije i jedinice	105
GS NOV i PO za Kosovo i Metohiju i jedinice	110
GS NOV i PO za Sandžak	113
GS NOV i PO Makedonije i jedinice	114
G l a v a VI	
RAZVITAK VEZA DUŽ OBALE DO DESANTA NA DRVAR	
Početni razvitak veza Momarice do kraja 1943. godine	120
Pomorski promet i kurirske veze do polovine 1944. godine	127
Usavršavanje veza Momarice NOVJ s osloncem na otok Vis	130
G l a v a VII	
JAJICE, DRVAR I OTOK VIS - SREDIŠTA CENTRALNIH RUKOVODSTAVA	
Postignuća za boravka u Jajcu (25. 08. 1943. do početka 1944)	137
Organiziranje i korišćenje veza s osloncem u Jajcu	142
Doprinosi u osnivanju Tanjuga i za Drugo zasjedanje AVNOJ-a	144
Drvar središte djelatnosti Odsjeka za vezu odn. odjeljenja za vezu Vrhovnog štaba (poslije 15. 01. do 25. 05. 1944. godine)	146
Desant na Drvar i posljedice u odnosu na veze	157
Sistem veza i inicijative Odjeljenja za veze VŠ NOV i POJ sa Visa do prelaska u Srbiju (07. 07. do 15. 10. 1944)	161
Opće stanje veza NOV i POJ pred desant sa otoka Visa na otoke i obalu Dalmacije (rujan 1944)	167
D E O D R U G I	
OD LETA 1944. DO KONAČNOG OSLOBODENJA JUGOSLAVIJE 1945. GODINE	
Opšta situacija na evropskom ratištu u leto 1944. godine	173
G l a v a VIII	
RUKOVODENJE, ORGANIZACIJA VEZA, ORGANI I JEDINICE VEZE NOV I POJ U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA OSLOBODENJE JUGOSLAVIJE	
Pregrupisivanje snaga, aktivnosti za neposrednu realizaciju strategijskog plana VŠ NOV i POJ, stabilizacija veza sa potčinjenim štabovima NOV i POJ za vreme boravka VŠ NOV i POJ na ostrvu Visu	176
Veze Vrhovnog komandanta sa jedinicama NOV i POJ za vreme njegovog boravka u Krajcivi i Višku od 19. 9. do 25. 10. 1944. godine	189
Oslobodenje Beograda i dalje usavršavanje veza u sistemu rukovođenja i komandovanja NOV i POJ u oružanoj borbi	194

G l a v a IX	
RUKOVODENJE I KOMANDOVANJE, ORGANIZACIJA VEZA, ORGANI I JEDINICE VEZE U GLAVNIM ŠTABOVIMA NOV I POJ U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA OSLOBODENJE JUGOSLAVIJE	
	Suma
Glavni štab NOV i PO Hrvatske.....	203
Četvrti udarni korpus NOVJ.....	215
Šesti udarni korpus NOVJ.....	218
Osmi udarni korpus NOVJ.....	220
Deseti udarni korpus (zagrebački) NOVJ.....	224
Jedanaesti udarni korpus NOVJ.....	226
Glavni štab NOV i PO Makedonije.....	229
Glavni štab NOV i PO Slovenije.....	234
Sedmi udarni korpus NOVJ.....	234
Deveti udarni korpus NOVJ.....	241
Četvrti operativna zona NOVJ.....	243
Glavni štab NOV i PO Šibije.....	244
Trinaesti udarni korpus NOVJ.....	250
Četrnaesti udarni korpus NOVJ.....	251
Glavni štab NOV i PO Vojvodine.....	253
Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranja.....	255
Operativni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju.....	255
G l a v a X	
RUKOVODENJE I KOMANDOVANJE, SISTEM VEZA, ORGANI I JEDINICE VEZE U MORNARICI I VAZDUHOPLOVSTVU NOVJ U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA OSLOBODENJE JUGOSLAVIJE	
Mornarica NOVJ.....	258
Pomorski obalni sektori.....	261
Vazduhoplovstvo NOVJ (JA).....	262
Meteorološka služba.....	265
G l a v a XI	
RUKOVODENJE I KOMANDOVANJE, ORGANIZACIJA VEZA, ORGANI I JEDINICE VEZE U I. PROLETERSKOM, 2. 3. 5. I 12. UDARNOM KORPUSU I U OPERATIVNOJ GRUPI DIVIZIJA NOVJ U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA OSLOBODENJE JUGOSLAVIJE	
Prvi proleterski udarni korpus.....	267
Drugi udarni korpus NOVJ.....	269
Treći udarni korpus NOVJ.....	272
Peti udarni korpus NOVJ.....	274
Dvanaesti udarni korpus NOVJ.....	277
	381

Glava XII

RUKOVODENJE I KOMANDOVANJE, ORGANIZACIJA VEZA, ORGANI I JEDINICE VEZE
U 1. ARMiji, JUŽNOJ OPERATIVNOJ GRUPI DIVIZIJA, 2, 3.14. ARMiji (JA) U ZAVRŠNIM
OPERACIJAMA ZA OSLOBODENJE JUGOSLAVIJE

	Strana
Prva armija NOVJ	280
Južna operativna grupa divizija NOVJ	281
Druga armija NOVJ	282
Treća armija NOVJ	283
Četvrti armija JA	285

Glava XIII

RUKOVODENJE, ORGANIZACIJA VEZE, ORGANI I JEDINICE VEZE U RAZNIM
FORUMIMA, USTANOVAMA I DRUGIM INSTITUCIJAMA U NARODNOOSLOBODILAČKOJ
BORBI JUGOSLOVENSKIH NARODA

Veze CK KP Jugoslavije	288
Organizacioni sekretariat CK KPJ	289
Delegati Vrhovnog Staba i CK KPJ	290
Vojne misije NOVJ	291
Zastupništvo NKJ-a u Bariju	292
Baza NOVJ u Bariju	292
Jadranska komisija	293
Odeljenje zaštite naroda	293
Korpus narodne odbrane Jugoslavije	294
Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«	295
Diplomatske misije Demokratske Federativne Jugoslavije	296
Jugoslovenska delegacija u Rimu	296
Savezničke vojne misije	296

Glava XIV

NEKE OPŠTE KARAKTERISTIKE U ODRŽAVANJU VEZA U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA
ZA OSLOBODENJE JUGOSLAVIJE

Andrijevička operacija	299
Topličko-jablanička operacija	299
Dumitorska operacija	300
Niska operacija	300
Besegradska operacija	301
Operacije na stremskom frontu	301
Travnička operacija	302
Operacija na Dravi	302
Operacije u dolini Drine	303
Mostarska operacija	304
Ličko-primorska i riječko-trešćanska operacija	304
Nemačka radio-prislušna služba	305
Radio i telefonska prislušna služba u NOVJ	306
Pregledi - br. 1-18	314
Prilozi - br. 1-56	331

Tehnički urednik
Nikola SAVIĆ

Jezički redaktor
Nada ŠIBINČIĆ, profesor

Omot
Miroslav VAJČIĆ, akademski slikar

Štampanje završeno septembra 1984.
Štampa: VOJNA ŠTAMPARIJA - SPLIT